

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН
УЛУТТУК БОРБОРУ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

*Кыргыз Республикасынын
мамлекеттик сыйлыгына
татыган*

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ

«Манас» жана манасчылар
Фольклористика

II том

Үчүнчү басылышы

Академик А.А.АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

«КУТ-БЕР»
БИШКЕК – 2017

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки
М 90

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Редколлегия:

Акматалиев А.А.	Мусаев С.Ж.
Байгазиев С.О.	Садыков Т.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т.	Эркебаев А.Э.

М 90 **Кыргыз адабиятынын тарыхы.** «Манас» жана манасчылар. II том. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: «КУТ-БЕР» 2017. – 676 бет.

ISBN 978-9967-12-660-2

«Манас» эпосуна жана манасчыларга арналган материалдарды бүгүнкү күндүн талабына ылайык өз алдынча берүүнү ылайык таптык.

Бул эмгек мугалимдерге жана студенттерге окуу куралы катары арналат.

М 4603020000-17

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки

ISBN 978-9967-12-660-2

© Манастаануу, 2002, 2004
© Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, 2012
© КР УИА, 2017
«Кут-Бер», 2017

РЕДКОЛЛЕГИЯДАН

Колуңуздардагы бул китепке «Манас» эпосу, анын бөлүмдөрү болгон «Семетей», «Сейтек» жана элге кеңири белгилүү манасчылар менен семетейчилердин өмүр жолу, чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, улуу мурастын алар жараткан варианттары жөнүндөгү маалыматтар топтолгон. Китепти кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн – кыргыз адабиятынын тарыхынын экинчи китеби. Бирок, мындай аталыш, чынында, көп жактан шарттуу. Анткени мүнөзү, жанрдык, формалык белгилери боюнча «Манас» кыргыз фольклорунун үлгүлөрүнүн катарына кирет. Демек, китептеги материалдар өз мыйзамдык ордун эске алганда жалпы фольклор жөнүндөгү маалыматтардын арасына жайгашуусу туура болмок. Анткенде жалпы тарыхтын фольклористика бөлүмүнүн көлөмү өтө эле чоң болуп кетип, андай китепти басмадан азыркы шартта сапаттуу чыгаруу да жана ошол олчойгон томду пайдалануу да бир катар кыйынчылыктарды жаратчудай. Эгер андай китепти экиге бөлүп чыгарса же бир бөлүмгө, бир жанрга жата турган чыгармаларга тиешелүү маалыматтар экиге бөлүнүп, же андай китептин биринчи көлөмү абдан чоң, экинчиси алда канча кичине болуп калгыдай. Ушуну эске ала «Манас» жалпы кыргыз фольклорунун өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ орчундуу бутагы экенин жана кыргыздардын улуттук сыймыгы, ата бабалардын улуу мурасы болгон уникалдуу эстеликтин калк арасындагы кадыр баркынын өзгөчө зорлугун эске ала материалдардагы хронологиялык, жанрдык принциптери белгилүү даражада «бузулуп» каларына карабастан, «Манас» жана манасчылар жөнүндөгү маалыматты жөө жомоктордон

кийин, кенже эпостордон мурда келүүчү мыйзамдуу ордунан жулуп алып, өзүнчө бир китеп түрүндө жарыялоону туура таптык.

Мындай кадам бүгүнкү шарттагы китеп чыгаруунун кыйынчылыктарына жараша болуп жаткан зарылчылык экенин эске алып, «тарыхты» пайдаланууда материалдардын хронологиялык принциптери менен жанрдык белгилери туура ыкта, өз ордунда кабылдануусун өтүнөбүз.

Китепке кирген материалдар учурунда Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун илимий кызматкерлери тарабынан даярдалды. КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору **Р.З. Кыдырбаева** «Мезгилдер, муундар жана манасчы»; филология илимдеринин доктору **Ж. Орозобекова** – «Шаабай Азизов», «Каба Атабеков», «Уркаш Мамбеталиев»; филология илимдеринин кандидаттары **С. Мусаев** – «Манас» эпосу, «Манасчылар», «Манас» эпосун жыйноочулар жана изилдөөчүлөр», «Сагымбай Орозбаков»; **А. Жайнакова** – «Семетей» эпосу, «Сейтек» эпосу; **Э. Абдылдаев** – «Шапак Рысмендеев», «Багыш Сазанов», «Баса Жумабеков», «Мамбет Чокморов», «Жаңыбай Кожеков»; **К. Кырбашев** – «Чоюке Өмүров», «Акмат Рысмендеев», «Жакшылык Сарыков», «Жусуп Мамай»; **Р. Сарыпбеков** – «Келдибек Барыбос уулу», «Балык Кумар уулу», «Тыныбек Жапиев», «Молдобасан Мусулманкулов», «БЫырайым Абдырахманов», «Саякбай Каралаев», «Сейдене Молдокеева»; ага илимий кызматкер **О. Сооронов** – «Актан Тыныбеков» деген бөлүмдөрдү жазышты.

«Тарыхка» кирген манасчылардын аты-жөнү хронологиялык тартипке ылайыкташтырылып жайгаштырылды.

«МАНАС» ЭПОСУ

«Манас» мааниси, эл турмушунан алган орду жактан кыргыздардын улуттук сыймыгы, ата-бабабыз тарыхта аты белгилүү болгон үч миң жылдан ашык убактан бери басып өткөн узак жолундагы руханий табылгаларынын, билгендери менен тажрыйбасында топтолгондордун алгылыктууларын, башынан кечирген өйдө-ылдыйлуу окуялар, көөнүндөгү маалыматтардын орчундууларын дээрлик бүт чогулткан баасы кунсуз казынанын милдетин аткарып, элибиздин ыйык тутуп, укумдан тукумга бөксөртпөй сактап, улам толуктап, байытып келе жаткан улуу мурасы.

Насили боюнча «Манас» көркөм сөз өнөрүнүн туундусу – элдик оозеки көркөм чыгармачылыктын үлгүсүнө жатат.

Кыргыздар «Манасты» жомоктордун катарына кошушат. В.М.Жирмунский архаикалык типтеги баатырдык эпосторду «баатырдык эпос» деп атаган. Мисалы «Манас» баатырдык эпосунда: Атаңыздын жомогу, айтпай койсок болобу? деген ыр саптары кездешет. Буга жараша кыргыздарда ХХ кылымдын 30-жылдарына чейин «Манас» айтуучуну «жомокчу», «ырчы» деп келишкен.

Жомокчулар койбосо,

Уйкаштырып ырды айтып.

Келиштирип койбосо,

Жомокчулар калп айтып (СО, КФ, 537-инв., 380-б.).

«Жомок» жалпылык маанидеги термин. Жомоктотуп баяндоо дегенди туюнткан, ыр түрүндөгү, сюжеттик курулушка ээ болгон көркөм чыгармалар жомок делет. Андай көркөм чыгармаларды чыгыш элдеринде «дастан» делген атайын адабий термин менен атоо салты да орун алган. Бирок, кыргыз оозеки чыгармаларында белгилүү болгон

«жомоктор» мазмундук маңызы, структуралык курулушу, формалык көптөгөн белгилери жактан «дастан» термини камтыган түшүнүккө караганда, дүйнөлүк фольклор-таануу илиминде көптөгөн элдерде жалпы кабыл алынган «эпос» түшүнүгүнө көбүрөөк жакын жана ички-сырткы белгилери боюнча бардык жактан төп келет.

Мурда кыргыздарда «жомоктор» – деген түшүнүк менен камтылып, анын тутумуна кирүүчү көркөм чыгармалардын орчун тобун түр, түркүмдөргө бөлүп, атайын ажыратуу, алардын ар бирине өз өзгөчөлүктөрүн так эске алган мүнөздөмөлөр берүү иши жок болгондуктан «жомокту» атайын илимий термин катары пайдалануу, ага жата турган материалдарды жиктеп, топ-топторго бөлүү кыйынчылык туудурат. Анын үстүнө кыргыздардын көркөм сөз өнөрүндө ыр түрүндө курулган жомоктордон башка да кара сөз түрүндөгү жөө жомоктор бар. Кээде бул эки терминдин ажыты айырмаланып, так жиктелип олтурбай эле, кыска айтуу максатында экөө тең «жомок» деле берүү учурлары кеңири кездешет. Чынында бири ыр менен, экинчиси кара сөз түрүндө (эл оозунда жомок дегенде жөө деген сөздү кошуп кара сөз түрүндө айтылуучу чыгарманы туюнтуу мал чарбачылыгы менен жан сактаган калктын чабалдыкты, экинчи катарда туруучу жөө болуу менен туюнткан түшүнүгүнө байланышуусу да мүмкүн – жөө туман, адамдын жөөсү ж.б.) айтылгандыгынан башка да жөө жомоктор менен жомоктордун ар биринин өзүнө таандык мазмундук, формалык орчун айырмалуу өзгөчөлүктөрү бар. Ошон үчүн «Манасты» (жана жалпы эле «жомок» термини кучагына алган бардык чыгармаларды) жалпы дүйнөлүк илимде кабыл алынган салтка ылайык «эпос» түшүнүгү-термини менен атоо жана ага таандык мүнөздүү белгилерди «эпос» илимдик термининин мыйзамдык талаптарына ылайык кароо-талдоо жүргүзүү ыңгайлуу жана туура.

Кыргыз элинин оозеки көркөм сөздөрүн изилдөөчү окумуштуулар арасында «эпос» термининин жалпы кабыл алынган туюнтмаларынан башка да «чоң эпос», «кенже эпос» – делген түшүнүктөр пайдаланылып жүрөт. Бирок, мындай бөлүштүрүү чыгармалардын ички курулушу, мазмундук маңызына эч тиешеси жок, жалгыз гана «Манас»

училтигинин көлөм жактан өзгөчө зорлугун атайын белгилеп, башка кыргыз эпосторунан айырмалоо максатын көздөгөн аракет.

Жанрдык белгилери боюнча «Манас» баатырдык эпос. Бирок, анын мазмуну камтыган чек, берген маалыматтарынын көлөмү баатырдык эпостун салттык алкагынын өлчөмүнөн алда канча кеңири жана терең. Анткени көптөгөн кылымдар бою кыргыздар бир эл катарында уюткусу ыдырабай, бузулбай, аты сакталып, жашоосун улантуу, тукумун улоо, биримдигин жоготпоо үчүн жүргүзүп келген тынымсыз жана оор кармаштарын – туруктуулук, сөздүн оң маанисинде көктүк менен, көшөрүп жүргүзгөн күрөшүн баяндоого арналган бул чыгармадагы башкы тема – элдин эркиндиги, көз карандысыздыгы үчүн күрөш, сырттан басып кирген душмандарга каршы салгылаштарда көрсөтүлгөн эрдиктерди даңазалоо, калктын уюткусун түзгөн ата уулдар өкүлдөрүн ынтымакка, биримдикке чакыруу. Ошону менен бирге эл үлгүлүү жүрүш-туруш, мыкты сапаттардын элестүү мисалдарына таянуу менен калктын бардык муундарына, айрыкча жаштарга таалим-тарбия берүү. Ушул негизги максатка ылайык эпостун мазмунунда түпкү теги турмуштун өзүнө, эл башынан өткөргөн жана өткөрүп жаткан чындык көрүнүштөрүнө таянган, ошол чындыктан алынып, жалпылаштырылуу аркылуу көркөм боёк менен курчалып, элестүү көрүнүшкө айландырылган түрдүү мүнөздөгү чоң жана чакан ар кандай окуяларды баяндоого – «өнөр алды кызыл тилдин» жардамы менен ыр аркылуу жомоктотуп айтып берүүгө кеңири орун берилген. Натыйжада эпос өз мазмунунда маалымдаган кыргыздардын турмушунун көбү чыгарманын жанрдык белгисинин талабына ылайык согуштарда өтөт, ал согуштардын түрлөрү көп: баскынчыларга каршы күрөш (кытай кандары Алооке, Молто, Коңурбай ж. б. согуштар); малдын жайыты, жашоого ыңгайлуу жер үчүн коңшу уруулар арасындагы чырдашуулар, аягы ырбап кетип кандуу кармаштарга айланган салгылашуулар (манжу, алтай калмактары менен согуш-кармаштар); жортуулчуларга каршы туруу (Нескара, Нуукер дөө менен согуштар ж.б.); зомбулук көрсөтүүчүлөргө, басмырлоого каршылык

көрсөтүү (он бир дуудуга каршы согуштар, Кошой окуясы ж.б.); ата-бабанын туулуп-өскөн жерин-мекенди бошотуу, көз карандылыктан кутулуу, эркиндикке чыгуу үчүн жүргүзүлгөн согуш-кармаштар (Ала-Тоону басып алган кытай-калмактардан бошотуу үчүн Текес кан, Орго кан, Акунбешим шаа, Панус кан ж.б. согуштар); өзү катылган душмандардын мизин кайтаруу (Шоорук кан менен согуш); коркунучтуу жоодон кутулуу үчүн анын алдын алуу («Чоң казат»); кордук көрүп, жабыр тарткандарга, тектеш, уруулаш тууган элдерге жардам берүү (Кошойдун элин чаап алган Түлкү кан менен согуш, Нойгуттарды чапкан Оогандыктарга каршы чыгуу ж. б.); булардан башка да кыргыздар өзүлөрү олжо алуу, жылкы тийүү ж. б. максаттар менен жортуулдарга чыгып согушуу. Ошону менен бирге эле «Көзкамандар окуясы», «Алмамбеттин жомогу», «Көкөтөйдүн ашы», «Манастын Каныкейди алышы» ж. б. сыяктуу негизги мүнөзү жактан жай турмуш көрүнүштөрүнө жата турган окуяларда да чакан мүнөздөгү согуштук иш-аракеттер баяндалуу эпостогу көндүм белгилерден. Чыгармадагы каармандардын сапаттык мүнөздөмөлөрүндө да баатырдык – эрдик касиеттерге басым жасалып, орчундуу көңүл бурулат. Эпостун мазмунундагы эл жашаган тарыхый шарт баатырдык доор – элдин көпчүлүк өмүрү согушта өтөт, согушка катышуу, каармандык көрсөтүү ар бир эр бүлөнүн милдети, эркектер турмак ургаачылар да согушка аралашуу, баатырдык иштер иштөө адаттагы кайдыгер көрүнүштөрдөн. Ошондой болсо да элдик баатырдыкты – согуш жана ага байланышкан көрүнүштөрдү чагылдыруу «Манастын» мазмунунун бүт өзөгүн түзбөйт, андан кем эмес өлчөмдөгү материалдар элдин жай турмуш элестерине байланышкан маалыматтарды баяндоого арналган.

Жай турмуш сүрөттөрүнүн деталдаштырылган кеңири көрүнүштөрү эпосто атайын ушул темага арналган чоң-чоң эпизод-бөлүмдөрдө («Манастын туулушу жана балалык чагы», «Манастын кан шайланышы», «Алмамбеттин жомогу», «Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көкөтөйдүн ашы», «Манастын өлүмү жана ага күмбөз салдыруу» ж.б.) чагылдырылган. Ошону менен бирге эле негизинен согуштук окуяларды баяндаган бөлүмдөрдө да кандуу кагы-

лыштар арасында көптөгөн жай турмушка тиешелүү үрп-адаттык, салттык жосундар, маалыматтар берилүү кеңири мүнөзгө ээ белгилерден (он бир дуу-дуу аталган уйгур кандарына каршы согуштук окуялардын арасында Манастын Кайып даңдын баатыр кызы Карабөрктү жактырып калышы жана ага үйлөнүшү, Ала-Тоону кытай-калмак баскынчыларынан бошотууга арналган жүрүш учурунда Тейиш кандын тою, өзүнө каршы сайышка чыккан калмак Каткалаңдын кызы Сайкалды Манас жактыруу, Кошойдун элин чаап, уулун өлтүрүп кеткен Түлкү канга каршы согуш учурунда Бокмурунга Түлкүнүн кызы Канышайды кудалоо ж.б. көптөгөн учурлар).

Эпостогу жай турмуш белгилерин, ага байланышкан үрп-адаттык жосундарды сүрөттөгөн эпизод-окуялар элдин жашоо-тиричилигиндеги ар кыл көрүнүштөрдү бардык тараптан, майда деталдык белгилерине чейин терең жана таасирлүү ачып берип, өзгөчө бай маалыматтарды ичине камтып, кыргыздар бүгүнкү учурдан алда канча мурдагы тарыхый шарт-учурларда кандай жашап, эмнелерди башынан кечиргенин, кайсыларды оң деп эсептеп, кайсыларды терске кошконун, кимдер менен таттуулашып-достошуп, кимдерге каршы туруп, кармашып, жоо тутканын, качан, кандай шарттарда өз башынан кай түрдүү орчундуу окуялар өткөргөнүн, дүйнөнү, айлана-чөйрөсүн үйрөнүп таанууда кандай ийгиликтерге ээ болгонун, турмуш тажрыйбасында эмне деген пайдалуу, жашоодо зарыл керектүүлүккө жата турган үлгүлүү жыйынтыктарды топтогонун көрүүгө болот. Эпостун сюжетиндеги бул маалыматтар коом мүчөлөрү болгон ар бир жеке адамдын, элдин уюткусун түзгөн ар бир үй-бүлөнүн жана жалпы элдин тагдыры, күндөлүк тиричиликтен тартып, тагдыр чечилүүчү чоң окуяларга чейинки башынан өткөргөндөрүн талдоого алып, элестүү, таасирлүү көптөгөн фактылардын жардамы менен бекемделген көркөм сүрөттөмөлөр аркылуу жүзөгө ашырылган.

«Манастын» сюжеттик курулушунун тутумуна кирген окуяларды согуштук аракеттер жана жай турмуш көрүнүштөргө бөлүү, чынында шарттуу белги. Эпостун мазмуну эл абалын реалдуу чындыкка алда канча жакын ча-

гылдыргандыктан, эки учур – согуш менен жай турмуш аралаш сүрөттөлөт, б.а., жоого каршы күрөш жүрүп жатканда, жашоонун бардык башка белгилери токтоп калбайт, же ошондой эле капсалаң-дүрбөлөңдөн эч кабар жок жатканда, капыстан согуш башталышы да мүмкүн, кээде жашоонун бул эки көрүнүшү биринен бирине өтүп, алмашып, ал турмак аралаш деп айтарлык мүнөздө чагылдырылуу учурлары өтө көп жолугат. Бул абал эл чыгармасынын калк турмушунун өзүнөн алынып, аны чындыкка жакын чагылдыруусу менен шартташкан.

Ар бир элдин жараткан көрүнүктүү эпостук чыгармасын мааниси жана камтыган маалыматтарынын чегинин кенендигине карата ошол калктын жалпы турмушунун көркөм энциклопедиясы – деп атоо фольклортаануу илиминде мурдатадан кабыл алынган салттык көрүнүштөрдүн биринен. «Манас» эпосунун Ч. Валиханов, В. В. Радлов ж.б. сыяктуу көрүнүктүү изилдөөчүлөрүнөн тартып, бул чыгарма боюнча пикир айткан ар бир окумуштуу эпоско таандык ушул белгиге айрыкча басым жасап, баа беришет. Окумуштуулардын андай бир ооздон айтылган ою мурдатадан келе жаткан көнүмүш салтты кайдыгер өтөгөндүк гана эмес, кыргыз эпикасынын эл турмушунан ээлеген ордуна жараша чыныгы баркын, ордун көрсөткөн адилет баа.

«Манаста» орун албаган, сөз козголуп, көркөм чагылдырылбаган эл турмушуна, жашоо шартына, үрп-адат, салттык жосундарына, көз караш түшүнүктөрүнө тиешелүү бир да учурду табууга мүмкүн эмес. Ушул ойду тастыктоо, көрсөтмөлүүлүккө ээ кылып, ишенээрлик деңгээлде баяндоо үчүн мындай мисал келтирүү жөндүү: четтен келип кыргыздардын арасында бир аймакта 40–50 жыл туруктуу жашаган адам мен бул элди, анын психологиясын, кандай калк экендигин толук билем – деп айтса, ошол сөздү куру мактаныч эсептеп, шектенүү менен мамиле кылса болор эле, ал эми кыргыз тилин мыкты билген ар бир чет жер адамы «Манасты» жеткиликтүү үйрөнүү аркылуу ушул эпосту жараткан элдин бардык ага таандык оң жана терс жактарына, жашоо шартына, ички дүйнөсүнө, ал эле эмес басып өткөн тарыхый жолунун негизги нугуна, башынан өткөргөн урунттуу окуяларына чейин терең билем

– десе жөндүү, негизи бар сөз катары кабылдоого болот. Ал турмак бир да кыргызды өз өмүрүндө көрбөгөн адам да «Манасты» терең өздөштүрүү аркылуу бул эл, анын өзгөчөлүгү жөнүндө атайын изилдөөлөр жүргүзүп, терең ойлорго ээ орчундуу корутундуларга келүүгө, ал элди мыкты билген адистердин катарында иш алып барууга толук мүмкүн дегенибиз жөндүү. Мындай абалдын мисалы бүгүнкү реалдуу турмушта да илимге белгилүү (Артур Томас Хатто Лондон университетинин профессору, адистиги боюнча байыркы немец тилин изилдеген окумуштуу, «Манас» жөнүндө угуп, ага тиешелүү илимий эмгектер менен таанышып, кызыккандыктан кыргыз тилин үйрөнүп, натыйжада «Манас» боюнча көптөгөн баалуу эмгектерди жаратты жана бул багытта бүгүн да ишин улантууда. «Манастын» тексттерин окуу аркылуу кыргыздардын турмушу, үрп-адаты, салттары ж.б. менен А.Т.Хатто канчалык деңгээлде таанышканын ал окумуштуунун жарыялаган кыргызча тексттери жана аларга берилген кыргыз, англис тилдериндеги түшүндүрмөлөрү – комментариялары айкын далилдеп турат).

«Манастын» терең мазмунун, андагы камтыган окуялардын өзгөчө кенен чегин жана турмуш көрүнүштөрүн баяндоо ыктарынын көп жактуулугун эске алганда бул эпосту бир чыгарма дегенге караганда, өзүнчө толук деңгээлдеги, бүтүндөй адабияттын үлгүсү, же бери эле болгондо ошондой көркөм багыттын оозеки түрүндөгү көрүнүшү десек жөндүү да, калыстык да болмок. Эпосто кыргыз фольклорунун көптөгөн жанрлары синтездештирилген, ар башка түр-түркүмдөр бири-бирине жуурулушуп, чыгарманын башкы багытынын таламдарына ылайыкташтырылган жана эпостун мазмунуна окуялардын өнүгүш жолуна жараша сиңип, өз-өз ордун алган. Кошоктордон, керээз, арман ырларынан тартып, санат-насияттарга, макал-лакап, учкул сөз, жөө жомоктордун түрлөрүнөн тартып, уламыш, легенда, мифтерге чейинки ж.б. көптөгөн оозеки көркөм чыгармачылыктын үлгүлөрү эпостун мазмунунан жолугушу мунун далили. Бирок, «Манас» ар түркүн жанрдагы чыгармалардын жыйнагы, көптөгөн маалыматкабарлардын жөнөкөй жыйындысы эмес. Мазмунунун

өзгөчө кенендигине, баяндоо ыктарынын аркылдыгына карабастан, «Манас» жогорку көркөмдүккө ээ, бир бүтүн чыгарма катары, анын окуялары композициялык бүтүндүккө баш ийип турат. Бардык түрдөгү окуяларды бириктирип, байланыштырып турган кызыл сызык – Манас баатырдын өмүр жолу жана баатырдык иштери. Эң байыркы учурларга таандык жөө жомоктук мотивдер да, чыгарманын өзөк окуяларынан мурдагы, кийинки маалыматтар да, оозеки чыгармачылыктын ар кыл түр-түркүмдөрүнүн үлгүлөрү да ушул башкы максатка ылайыкташтырылган, баш ийдирилген.

«Манастын» окуяларынын кенендик чеги, ар кыл мүнөзү чыгарманын сюжеттик нугунан да таасын көрүнөт. «Манастын» биринчи бөлүмүнүн илимге белгилүү көптөгөн варианттарынын ичиндеги баарынан көлөмдүүсү жана эпостун салттык туруктуу окуяларын кенен камтыган варианттын бири болгон Сагымбай манасчыдан жазылган тексттердин кыскача мазмуну бул түрдө: бийлиги көп жерлерге жетип, акылмандыгы, баатырдыгы менен атагы алыска кеткен, достору сыйлап, душмандары жалтанган, элинин туткасы Ногой кан (С.Каралаевдин варианты боюнча Каракан. Түрдүү варианттарда айрым каармандардын ысымдары башка-башка аталуу эпостогу салттык белгилердин биринен) кайтыш болгондо, анын ордун баскан мураскорлорунун жөнсүздүгүнөн пайдаланып, мурдатадан аңдышкан душманы кытайлар кыргыздарды басып алып, жерин ээлеп, баш көтөргөндөрүн кул-күңгө айлантып, Ногойдун тукумдарын таратып, туштушка сүргүнгө айдайт. Эл тентип, азып-тозуп, ордунда калгандар баскынчыларга адамдан салык төлөп, күнкор турмуш, өтө оор абалда калышат.

Алтайга айдалып барып эгин айдап, алтын-күмүштүн кенин казып, калмактарга малай жүрүп жан сакташкан кыргыздардын арасындагы Ногойдун кенже уулу Жакып Бөйөн, Чаян дегендерге малай жүрүп, иши жаккандыктан Чаян кызы Бакдөөлөттү токолдукка берет. Жакып ага чейин аталаш агасы Чыйырдын жесири Шакан аттуу жеңесин алган экен. Бөйөн, Чаяндын көзү өткөн соң Жакып эсепсиз байыйт. Жашы элүүгө чукулдап, бирок эки аялынан бир да перзент көрбөй, көзүм өтсө мынча көп

мал-мүлк кимге калат? – деп, убайым тартып, бала тилеп, кудайга зар айтып, мазар тайып, жер кыдырып жүрөт. Акыры Жакып өзү, аялдары жышааналуу түш көрүшүп, ошондон кийин өлгөн күйөөсүнүн аты менен Чыйырды атанып кеткен Шакаңдын боюна бүтүп, ал жолборстун жүрөгүн көксөйт. Калмактын Карамерген аттуу мергени аткан жолборстун жүрөгүн алдырып жеп, талгагы канган Чыйырдынын ай-күнү жетип, тогуз күнү толготуп жатып эркек бала төрөйт. Бала төрөлгөн учурда Жакыптын жылкысындагы жорго боз айгырдын үйрүнөн эркек кулун туулуп, аны Жакып ырым кылып баласына арнайт.

Балалуу болгонуна кубанган Жакып чоң той берип, балага Манас – деген ат коюлат.

Манас жашынан өзгөчө тентек чыгып, ал тогузга келгенде катыксын, бар-жокту билип түшүнсүн үчүн ата-энеси козу кайтарт – деп өз койчусу Ошпурга малайлыкка беришет. Козу кайтарып жүргөн Манаска кырк чилтен келип жолугуп, башыңа кыйындык иш түшсө жардам бербиз – деп убада кылышат.

Ошпурдукунан баласын алып кеткени келген Жакып Манасты ээрчитип үйүнө бара жаткан жолдо жер коруган калмактар жолугуп, жылкыларың корук жерге кирип кетиптир дешип чыр чыгарып, чатакта атасын тегеректеп алып сабап жатышкан калмактардын бирин Манас укурук менен чапса, ал өлүп калат.

Манжулук калмактар кун алабыз – деп туш-тушка кабар айттырышып, чогулуп келген көп кол Жакыптын жылкысын тийишет.

Жакыпка ошол чөйрөдөгү кыргыздар, казактар ж.б. уруу, эл өкүлдөрү жардамга келишип, согушта калмактар жеңилет, жоого жеке кирип кол салган жаш Манас биринчи жолу эрдик көрсөтүп, оозго алынат. Манастан жеңилген алтайлык калмактар кытайлардын башкы каны Эсенкандан тартып туш-туштагы өз тарапкерлерине бургуттардын арасынан Манас аттуу тың бала чыгыптыр, тез жоготуу керек – деп кабар жиберешет.

Манастын даңкын угуп көп колу менен келген Нескара, тың чыккан баланы байлап келгиле – деп он бир дууду атанышкан уйгур кандары жиберешкен он бир чыгаан

балбан жаш баатыр жана анын тарапкерлеринен жеңишет. Манас ошондой эле Эсенкандын соодагер түрүндө жиберген атайын адамдарын да жеңип, алар алып жүргөн көп дүнүйөлөрүн элге таратып берет.

Жакып менен коңшу жашаган, анын уулу Манастын жакшылыгын көрүп, ымаласын кошкон ошол аймактагы кең Алтайдын ой-тоосун байырлаган кыргыз, казак, калмак, манжу элдеринин көптөгөн уруу өкүлдөрү чогулушуп жообуз көбөйүп, айланабыздагы кытайлардын көбү менен касташып калдык, ээн жатыш болбойт, биргелешип, кандуу журт бололу – дешип, жаштардын сунушу боюнча Манасты кан көтөрүшөт.

Манастын өзүн жоготуп, элин чаап алыш үчүн атайын камданып жүз он миң кол менен келе жатышкан он бир дуу-дунун балбан-баатырларына таятасы Эштек менен учурашып келгени бараткан Манас жолдон учурап, Эштек, анын уулу Жамгырчы, сары ногой элинин жардамы менен көп жоону жеңип, андан нары улам келип тынчтык бербейт экен – деп, уйгурларга каршы барып, жеңиш менен кайтат. Согушта колго түшкөн Кайып даңдын баатыр кызы Карабөрктү жактырып калган Манас кыз атасы менен жарашып, баатыр кызга үйлөнөт. Он бир дуу-дуга каршы согуштарда Манас жана анын колуна касиеттүү адам Жаангер кожонун уулу Билерикти туткундан бошотууга аттанган катагандардын каны Кошой баатыр жардам берет.

Манастын сунушу боюнча ата-бабанын туулуп өскөн мекени Ала-Тоону калмак-кытай баскынчыларынан бошотууга аттанган көп кол кыргыз жерине жетип, Текес, Орго, Чүйдөгү Акунбешим шаа, Ташкендин каны Панусту ж.б. жеңип, Алтайга кайтат, жыл өткөрүп кеңеш куруп, көпчүлүктүн каалоосу менен Ала-Тоого көчүп келишет. Ар ким өзүнүн көңүлүнө туура келген жер, аймакка түшүшөт. Манас өз айылы менен Азиреттин кара тоосунун этегине жайланышат.

Анжиянды бийлеп турган кытайлардын белгилүү чоң кандарынын бири, Коңурбай баатырдын атасы Алооке кыргыздарды кыйратып чаап, Манастын көзүн тазалоо үчүн көп кол жыйып камданат. Анын кабарын уккан Манас артынан арбын черүү ээрчитпей кырк чоросу менен гана

аттанып, согушка камданып котолоп жаткан душмандардын сансыз колун аралап өтүп, Алоокенин ордосуна баса барат. Сынчы, кыраакы, кыйды Алооке жаш баатырдын айбат-сүрүн көрүп, алы жетпесине көзү жетип, урушсуз багынганын билдирет жана ак үйлүү кылып өз уулу Боокени, агасынын уулу Ыбышты Манаска кошуп берет.

Оогандын каны Шоорук жаңыдан көчүп келген кыргыздарды чаап алмак болуп колу менен аттанып, Алайга жайгашкан нойгуттарды четинен талап кирет. Акбалтадан кабар уккан Манас шашылыш аттанып, согушта жеңилген Шоорук амандык сурап жарашып, кызы Акылайды баш кылып кырк кыз тартуу тартат. Акылай өзү көптүн ичинен тандап келип Манаска тиет.

Эпосто «Алмамбеттин окуясы» – деген шарттуу аталыштагы анын Манаска келишине чейинки өмүр жолун баяндаган өзүнчө чоң бөлүм берилген. Анда бул каармандын тегинен тартып, туулушу, балалык чагы, качан, кантип Манаска келип кошулганы деталдаштырылып, кеңири сүрөттөлөт.

Алмамбеттин атасы Соорондук (С. Каралаевдин варианты боюнча Азиз кан), ал бүткүл кытай аскерлерин башкарган өзгөчө чоң даражалуу адамдардын бири. Соорондук узак убак баласыз жүрүп, Алмамбетти көрөт. Жашынан зээндүү, терең акылга ээ Алмамбет зиректиги менен өзүн окуткан мугалимдерин да таң калтырып, эрте жетилет. Акылдуулугу, калыстыгы менен көпкө атагы тараган балага анын жаштыгына карабай атасы кандык ордун, бүткүл кытай аскерлеринин башчысы мансабын берет. Андай жооптуу кызматтарды так, терең акыл менен аткарып, ар бир иште адилет, калыс, адамкерчиликтүү сапаттары аркылуу Алмамбеттин бүткүл кытай ичинде атакдаңкы чыгат.

Ээрчиткен жигиттери менен удаа жүргөн Алмамбет казактардын баатыры Көкчөгө жолугуп, андан мусулманчылыктын жолун угат да, ислам динин кабыл алат. Үйүнө кайтып, ата-энесине, элине ислам дининин жолун түшүндүрүп, мусулман болгула – деп өтүнөт. Эне-атасы да, эли да тилин албайт, атасы ата динден безиптир, муну кармап өлтүргүлө – деп буйрук берет.

Элинен качып чыккан Алмамбет аны күтүп жүргөн Көкчөгө келип кошулуп, аны ээрчип казактарга барып туруп калат. Марттыгы, калыс-адилеттиги, терең акылы менен элге бат алынып, кадыр-баркы өсөт. Аны көрө албаган Көкчөнүн жигиттери Акеркеч менен Алмамбеттин көңүл жакындыгы бар – деген жалган ушак чыгарышып, ала көөдөн Көкчөнү аракка мас кылып көкүтүшөт. Көкчөдөн тентиген качкын, калмак кул – деген сыяктуу катуу сөздөр угуп, көңүлү иренжиген Алмамбет андан кетип, уу уулап талаада жүргөн Манаска жолугат. Алмамбеттин кабарын мурда уккан жана жакында эле жышааналуу түш көрүп, бул белгилүү баатырдын өзүнө келип жолдош болорун күтүп жүргөн Манас аны зор урмат көрсөтүү менен тосуп алып, экөө Чыйырдынын эмчегин эмп тууган болушат. Алмамбеттин келгенине кубанган Манас көп эл чакырып, чоң той берет.

Мурдагы алган аялдары Карабөрк менен Акылай өзүнө тете жар болбой, жөнсүз чыгып калганына нааразы болгон Манас атасы Жакыпка элден тандап жакшы кыз таап алып берип, аталык милдеттен кутул – деп доомат айтат.

Уулуна ылайык келер кыз таппай көптөгөн жерлерди кыдырган Жакып акыры Кыйба шаарынын каны Атемирдин кызы Санирабиганы жактырып, куда түшүп, көп калың төлөп, Манасты салтка ылайык үйлөнтөт. Кандын никейине өттү деген сөздү кыргыздар түшүнбөй калып, Санирабиганын аты кан никей – экен деп ойлошуп, Манастын жаңы алган аялы Каныкей атыгат. Каныкейдин жанындагы нөкөр кырк кызга кырк чоро үйлөнөт. Алмамбет кайыптардын канынын кызы Аруукени алат.

Кыргыздарды кытайлар бөлүп туш-тушка таратканда Жакыптын агасы Үсөн түндүк тарапка айдалган экен. Ал жактан аялы өлүп, калмактан аял алып, Көзкаман атыгып, жан сактап жүргөндө Манастын кабарын угуп, балдары менен кеңешип, элге бармак болуп көчүп жөнөшөт.

Оогандардын каны Түлкү Кошойдун өзү үйүндө жокто анын эли катагандарды чаап алып, Кошой баатырдын жалгыз баласын өлтүрүп кетиптир – деген кабар угуп Манас шашылыш камданып, Түлкүгө каршы аттанат. Бирок, Түлкүнүн иниси Акундун акылы жетиктиги менен эки эл

кырылышкан согуш болбой жарашат. Түлкү катасын мойнуна алып, тартуу тартат жана кандыгын иниси Акунга өткөрүп берет. Акунга ыраазы болгон Манас аны менен достошот жана экөө балалуу болсок балдарыбызды достоштуралы, жок бирибиз эркек, экинчибиз кыздуу болсок куда болушалы – деп убадалашып, бел куда болушат.

Панустун ордуна кан болуп Ташкенди бийлеп турган Көкөтөй кандын уулу Бокмурун Түлкүнүн кызы Канышайды жактырып калгандыктан Манастын акылы боюнча Бакай баш болуп барып, калың төлөп, Канышайга куда түшүшөт. Ала турган колуктунун атын билбей калып, кудалар айып тартышат.

Манас үйдө жокто айылга Көзкамандардын көчү келет. Кабар уккан Каныкей тосо барып учурашып, өрүлүктөйт. Казаттан кайткан Манас жаңы келген туугандарынын кубанычына чоң той берип, аларга энчи бөлүп, кирер үй, кьер кийимине, урунар казан-аяк, идишине чейин бүт жаңылап, зор урмат көрсөтөт. Ага карабастан Көзкамандын балдары Манаска кастык ойлоп, эбин таап аны тындым кылып, кандык ордун, мал-мүлкүн ээлеп алмакчы болушат. Ушул арада батыш тарапка жортуул, Алмамбеттин сунушу боюнча Айган менен уруш сыяктуу чакан эпизоддор да бар. Манаска айтпай аң уулап, жер чардап, жоо жолукса чаап олжо алып келебиз – дешип аттанышкан кырк чоро батыш тарапка барып, аарылар – деген элге жолугуп, арттан жете барган Манас менен кошулуп аарыларды жеңип, олжо алып кайтышат. Айган менен согушта жеңилген жоо тартуу тартып жарашышат. Ошол Айганга барган жортуулдан кайта келе жатканда Көзкамандар Манасты кырк чоросу менен алдап конокко чакырып, ичкен аштарына уу кошуп берип баарын уулантат. Кайыптардын жардамы менен аман калган баатыр оорудан айыгып, чоролорун ээрчитип элге кайтат. Көзкамандар өз ара чатакташып, бирин бири өлтүрүп, бүт кырылып жок болушат. Ушундан кийин элде ичи бузук, ыркы жок туугандарды көзкамандарча бычакташкыла – деген ылакап сөз калат.

Эсепсиз бай адам Көкөтөй кан карылыгы жетип, катуу ооруп өлөрүндө жакындарын чакырып, Түлкүнүн кызы Канышайды алганы күйөөлөп кеткен уулу Бокмурунга ал

келгенде айткыла – деп керээз сөздөрүн айтат. Көкөтөй керээзинде уулум Бокмурун чоң дүрбөөн кылбай эле, мени жөнөкөй көмсүн, аш берем – деп, ат жеткен жердеги белгилүү кан, баатырларга кабар жиберип убара болбосун, бирок эсепсиз көп малым, батпаган алтын-күмүшүм, өтө көп өлүү дүнүйөм калды, атанын мүлкү балага мүлк болбойт, анын өз тапканы бар, ырыскысы башка, ушуну ойлосун, не болгон күндө да уулум мени көмөрдө иним Манас менен кеңешсин – дейт.

Көкөтөйдүн көзү өтүп, кайындарынан келген Бокмурунга атасынын керээзин угузушат. Ал Манаска барып, кеңеш сураса баатыр атаң акылман адам эле, сөзүн кайманалап айткан тура. Анын кылба – дегени ушундай кыл деген сөзү. Атаңды өзгөчө ардактап көм, артынан камданып туруп мурда-кийин болуп көрбөгөн чоң аш бер, дүнүйө табылат, мен сага жардамдашамын – дейт. Бокмурун атасын зор урмат менен жайына коюп, үч жыл камданып, аты белгилүү элдерди бүт чакырып чоң аш берет. Аштын оюн-зоок салтанаттары да өзгөчө болот. Байгенин көбүн кыргыздар алышат. Ашты Кошой бийлеп, Манас башкарат. Өздөрүн Манаска тең ата эсептешкен кыргыз урууларынын бир катар кандары ашты эч кимге кеңешпей, Манас жеке башкарганына ичтери тарып, чыр чыгармак болушканда Кошой арага түшүп, дос-кас бүт чогулган калың топто чыр чыкканы жакшы эмес, аш тынч өтсүн, кийин өзүм Манас канкорду басып берем – деп тыйып коёт.

Аш тарап, бир жыл өткөндө кандар чогулуп Кошойго убадаңыз кана? – дешип барышса, ал карыган адамды шылдың кылбагыла, чогулуп барып алыңар жетсе Манасты кыйрата бергиле – деп тоготпой жатып алат. Кошой бизди алдаптыр – деп кандар өзүлөрүнчө кеңешип, конокко барабыз, күт, же конокко кел – дешип Манаска элчилерди жиберешет. Максаттары Манас келгиле – десе көп адам менен барып жүдөтүп, салтты буздуң, жакшылап күтпөдүң – деп шылтоолоп басмырлоо, эгер конокко келсе бирден-экиден таратып бөлүп алып, ыза көрсөтүү эле. Кандардын элчилерине Манас туура кырк күндө көп адам менен келгиле – деп жооп берет. Манастан коркуп, чочулаган кандар шашылыш камданып, ар бири өзүнө тиеше-

лүү колун алып, айткан күнү келишет. Келген элди кырк чоронун сакалдуулары бөлүп кетип, жаштарга, ал эле эмес Манастын өзүнө да конок жетпей калат. Муну көргөн кандар Манаска алы жетпесин түшүнүшүп, эми кантер экенбиз – дешип убайым жеп, чочулашат.

Эмнеге келдиңер эле? – деген суроого кандар ачык жооп бере албагандыктан, Манас аларга мынча көп адам жыйылып келген экенсиңер, жөн эле тарап кетпей өчмөндүү жообуз Коңурбай калчага каршы аттаналы – деп сунуш кылат. Кандар каршы боло алышпайт. Колго Бакайды кан көтөрүп, Алмамбетке жол баштатып, Бээжинге «Чоң чабуулга» аттанышат (башка көпчүлүк варианттарда – «Чоң казат»).

Узак, татаал жол басып, Кытай чегине жакындап, колду оорукка калтырып, төрт баатыр – (Алмамбет менен Сыргак алгач жөнөп, Манас менен Чубак алардын артынан жете барып кошулат) чалгынга барышып, кытайлардын көп жылкысын тийип жөнөшөт. Артынан куугун келип, көп жоокерлер катышкан кыргындуу согушта кытайлар тарап жеңилип, алар тартуу тартып, эки эл жарашат.

Чыгарманын корутунду бөлүгү «Кичи казат». Ичи агарбаган Коңурбайдын куйтулук аракетинин натыйжасында кайра кармаш башталып, Манас жакын жардамчы баатырларынан, минген аты Аккуладан ажырап, өзү жардар болот. Баатыр жараатынан каза таап, ага арналып күмбөз салынат.

Улуу манасчылардын бири Сагымбай Орозбак уулу айткан вариант ушул түрдө (башка варианттардын бул үлгүдөн айырмалуу жерлери да арбын).

Сагымбайдын варианты эпостун биринчи бөлүмүнүн «Манастын» өзүнүн окуялары баштан аяк толук кагаз бетине түшүрүлгөн тексттеринин илимге белгилүүлөрүнүн арасындагы көлөмү боюнча эң ириси – 180378 сап ырдан турат (Саякбайдын вариантынын «Манас» бөлүмү – 84512 сап ыр).

Жогоруда жондотулуп саналган сюжеттик нук көптөгөн ар бири өз-өзүнчө темаларга бөлүнүүчү бөлүк-эпизоддорду ичине камтыйт. Ошол бөлүмдөрдүн деталдаштырылып баяндалган окуялары катары саналган үлгүгө

караганда алда канча кенен маалыматтарды ичине камтуусу мыйзам ченемдүү иш. Ошону менен бирге эле элдин сүйлөө тилинин өзгөчө бай лексикалык каражаттары зор таланттын эбегейсиз күч жумшап, чебер пайдалануусунун натыйжасында жаралган чыгарманын өзгөчө жогорку деңгээли угарман-окурманга эстетикалык таасир күчүн арттырып, эпос баяндаган маалыматтарды толук, кеңири көлөмүндө, элестүү кабылдоосун камсыз кыла алат. Мисалы, эпостун алгачкы окуяларынан эле бүткүл эл башына түшкөн зор кайгы, талоонго учурап, бүлүнүү маалымдалса, ага улай улгайган, тукумсуз адамдын зары, ички оор толгонуулары, туубас атанып, өзүн эч кимге керексиз эсептеген аялдын муңу, андай караңгы түндүн жарыкка айланып, муңдуулардын балалуу болушу, буга байланышкан ырым-жырым, элдик расмилер, бала тарбиялоо ж.б. турмуш көрүнүштөрүнүн бирин бири алмаштырган элестери көз алдыга жандуу тартылат.

Чыгармадагы ар бир бөлүм, турмуш көрүнүшүнүн ар бир учуру ушул түрдө өзгөчө кенен, ар тараптуу жана элестүү баяндалган. Натыйжада Манас баатырдын туулушуна жана бүткүл өмүр жолуна байланыштырылып, ошол нукка негиз катары тизилген түрдүү мүнөздөгү кабарга баймаалыматтардын жыйындысы бир бүтүндүктү түзүп, атайын көркөм чыгармага – «Манас» эпосунун жаралышына алып келген. Эпостогу кабар-маалыматтар мүнөзүнө, жаралышына, пайда болуу убакыт-мезгилине, тематикасына карабастан, бир адамдын – баатыр Манастын айланасына топтолуп, анын иш-аракеттерине байланыштырылган жана баш ийдирилген өзүнчө чулу, көркөм туундуга айландырылган. Бирок, мындай ажырагыс көркөм бүтүндүк чыгарманын тексттери дайым бир калыпта сакталган, өзгөрбөс, катып калган абалдагы көрүнүш дегендик эмес. Эпостун мазмунун түзгөн көркөм бүтүндүк анын «жандуу дене» – «жандуу кубулуш» катарындагы негизги маңызын – эпостун жаралыш, жашоо шартына байланышкан өзүнө таандык башка белгисин жокко чыгарбайт – пайда болуу, өсүп-өнүгүү, өзгөрүү, кеңейүү, толукталуу, жаңылануу касиеттерине ээ чыгарма экендигине зыянын тийгизбейт, тоскоолдук кылбайт.

Мындай абалдын сыры эпос, ошонун ичинде айрыкча «Манас» эмне, ал кантип жаралат, эмнеден турат, кантип жашайт, сакталат, деген суроолордун жообу менен тутумдашкан.

Түпкү негизинде элдик оозеки көркөм чыгармалардын катарына кире турган «Манас» эпосу да бардык бул түрдөгү башка материалдар сыяктуу эле алгачкы пайда болгон үлгүсүндө оозеки жаралат жана узак өмүр жолунун орчундуу бөлүгүн негизинен оозеки түрүндө жашайт. Анын тексттери, варианттары кагаз бетине түшүрүлгөндө гана туруктуулук мүнөзгө ээ болот. Ага чейин эпостун кандай гана вариантынын тексттери болбосун, ар бир оозеки айтылган, аткарылган фольклордук чыгармалар сыяктуу эле дайым атайын, же абайсыздык менен өзгөрүп, толукталып, жаңыланып турат. Ушуга байланыштуу көлөмү да аткаруучу-айтуучу инсандын талант деңгээлине, шык-жөндөмүнө ылайык кеңейип, же кыскарып, толукталып, же бөксөрүп турушу адаттагы көрүнүш.

Ушул мүнөздөгү оозеки көркөм чыгармалардын бардык жанрларына бирдей таандык белгилерден башка эпостун – «Манастын» өзүнө ылайык атайын өзгөчөлүктөрү да арбын.

«Манастын» мазмунунда бери эле болгондо, үч негизги катмар, маалымат кабарлардын атайын топтору даана байкалат: байыркы катмар – чыгарманын негизги уюткусун түзгөн учурдун көрүнүштөрү; сюжетке кийин кирген толуктоолор-кошумчалар.

Даяр маалымат, сюжет, ык түрүндө жолугуп, негизинен чыгарманын көркөмдүгүн арттыруу, ойду тереңдетип, таасирдүүлүгүн күчөтүү максатында айтуучулар-манасчылар-жомокчулар тарабынан кеңири пайдаланылган эпостогу байыркы катмар, адатта, ар бир вариантта эки жол менен орун алат – мурдатадан келе жаткан салттык көрүнүш-белги түрүндө жана манасчынын вариантты жаратууда-түзүүдө эпоско кошкон кошумчасы, анын сюжети кеңейтип, көркөмдүүлүк деңгээлин жогорулатуудагы атайын ыгы катары. Ошон үчүн алардын курамы түрдүү варианттарда бир калыпта туруктуу мүнөздө учурабайт, айрым мурдатадан келе жаткан үлгү гана кеңири кезик-

песе, көпчүлүк учурда алардын сюжеттен орун алышы манасчынын эрки, деңгээл-дарамети менен шартташкан.

«Манастагы» байыркы катмар образдагы өзүнчө көрүнүш, деталдык белги (Кошойдун сыйкырчылык түрдүү түс, кейипке өтүп, кубулуу өнөрү, Алмамбеттин ажыдаардын окуусун окушу ж.б.) даяр сюжет өзүнчө окуя (адамдын этин жеген жалгыз көздүү Адамдук, Макел дөө, итаалы элине барган Жайнактын окуясы ж.б.), үрп-адаттык жосун, же түшүнүк (өлгөн адамдын сөөгүн кылыч менен кырдырып, кымыз менен жуудуруу, сөөктү чарайна менен чаптатып, булгаары менен каптатуу ж. б.) түрлөрүндө болушу мүмкүн. Эпостун мазмунунан кезиккен жөө жомоктук, мифтик, ырым-жырымга, үрп-адатка байланыштуу көптөгөн маалыматтарды ушул байыркы катмарга кошууга болорун эске алганда, чыгарманын сюжеттик нугундагы бул катмардын салыштырмалуу көлөмү, салмагы бир топ орчундуу.

Эпостогу байыркы катмар түшүнүгү чыгарманын уютку өзөгүн түзгөн тарыхый шарттардан мурдагы учурлардын туундуларын билдирип турса да, андай белгинин ар биринин «Манастын» сюжетинен орун алыш мезгилин так белгилөө мүмкүн эмес – айрым маалыматтар эпос менен ширелишип, узактан бери бирге келе жатса, кээ бир материалдар чыгармага манасчылардын бизге жакын турган, же кийинки муун өкүлдөрү тарабынан киргизилиши да толук ыктымал. Анткени байыркы катмарга жата турган түшүнүк-маалыматтар жеке эле эпостун сюжеттик курумунун тутумунда гана жашабастан, эл арасында ар бири өз-өзүнчө легенда, миф, жөө жомоктук сюжет, улама-айтымыш ж.б. түрлөрдө айтылып, өз бетинче да жашоосун улантат. Ошо даяр «курулуш» материалын манасчы вариантын түзүүдө пайдаланышы, айрым өзгөртүүлөр менен чыгарманын окуяларынын арасына сиңириши мүмкүн.

Эпостун мазмунунда орчундуу мааниге ээ ролду чыгарманын жаралышына түрткү-себепчи болгон окуя жана ошол окуяны жараткан тарыхый шарттын мүнөздүү белгилеринин көрүнүш картиналары-көркөм сыпатталган элестери ойнойт.

Эпостун уюткусун түзгөн негизги өзөк окуяны табуу, белгилөө, ошол окуяга байланышкан тарыхый шарттын

мүнөзүн сыпаттоо манастануу илиминдеги өзгөчө мааниге ээ илимий проблемалардын бири. Эпос боюнча пикир айтуу далалатын көргөн окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү тике, же кыйыр мааниде бул маселеге кайрылбай өтпөйт. Ошон үчүн айтылган пикирлер да бир топ арбын. Ага карабастан илимдин бүгүнкү деңгээлинде бул маселеге суроо коюлган түрдө сакталып, жалпы кабыл алынган ишенимдүү далилдеги корутунду али жок.

«Манастын» изилдөөчүлөрүнүн көбү эпостун пайда болушун шарттаган себеп катары эл тарыхынын орчундуу учуру – калк башынан кечирген урунттуу окуя болуш керек деген ойду негиз катары таяныч кылып, натыйжада кыргыз тарыхында эскерилген чоң-чоң окуялардын бири менен эпостун түптөлүшүн байланыштыруу аракетин көрүшөт (В. В. Радлов, М. Ауэзов, В. М. Жирмунский, Б. М. Юнусалиев ж.б.), кээде ушул принциптен чыгып эпостун пайда болушу менен тарыхтан орун алган конкреттүү окуяны, эпостун каармандарынын конкреттүү прототиптерин атоо учурлары да кездешет (А. Н. Бернштам).

Кыргыздар басып өткөн тарыхый жолдун урунттуу учурларын – калк башынан кечирген өзгөчө маанилүү окуяларды «Манас» эпосунун пайда болуу, жаралуу ишине түрткү болгон себеп катары эсептеген окумуштуулардын жоромолдорун негизинен үч топко бөлүп кароо жөндүү:

1) «Манастын» жаралышына себеп болгон уютку окуя катары кыргыздар менен уйгулардын өз ара мамилелерин – кыргыз-уйгур кармашын эсептөө. Бул жоромолдун көрүнүктүү өкүлдөрү академик М. Ауэзов жана проф. А.Н. Бернштам.

М. Ауэзовдун ою боюнча «Манастагы» эпостун өзөгүн түзгөн борбордук окуя «Чоң казат» – Манастын жол башчылыгы менен кыргыздар күчтүү чыгыш мамлекетине жортуул жасап, алардын борбор шаары Бээжинди каратып алышат. Бул көрүнүштү окумуштуу тарыхтагы күмөнсүз далилденген жана көпчүлүккө кеңири белгилүү болгон б.з. 84-жылы кыргыздар уйгурлардын күчтүү, чоң кандыгын жеңип, алардын борбор шаары Бей-Тинди басып алгандыгы менен салыштырат жана эки фактынын арасында байланыш бар – деп эсептейт [1].

А. Н. Бернштам да эпостун уютку окуясы катары «Чоң казатты» эсептеп, ал окуя эпостук чыгармалардын курулуу ыктарынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу жомокто чыгарманын башталышында эмес, анын жыйынтык окуясы катары берилишине көңүл бурат, эпостогу тогуз огуз делген аталыш менен берилген уруулар тобу, уйгур этнонимине жатарына таянып, «Чоң казат» – кыргыз-уйгур мамилелерине байланышкан деген жыйынтыкка келет [2].

XIX кылымдын аягынан тартып, XX кылымда кагаз бетине түшүрүлгөн бүгүн илимге белгилүү тексттерде «Чоң казат» («Чоң чабуул») эпостогу зор мааниге ээ, орчундуу жүк көтөргөн негизги окуялардын бири экени жана жомоктун уютку негизин ушул эпизод түзөөрү бышык. Бирок, чыгарманын XIX кылымдын орто чендеринде кагаз бетине түшүрүлгөн (Ч. Валиханов, В.Радлов) тексттеринде «Чоң казат» окуясы жок, эпостогу андай бөлүм ыр саптарын жазган, чыгарманы талдоого алып, өз пикирлерин айткан окумуштуулар тарабынан эскерилбейт да. Буга караганда чыгарманын орчундуу бөлүгү болгон «Чоң казат» бизге белгилүү түзүлүштө кийинки айтуучулар тарабынан XIX кылымдын аяк жактарына жакын калыптанса керек (1900-жылы Нарын-Колдо болуп, эпостон чакан үзүндү – 72 сап ыр жазып алган венгер окумуштуусу Г. Алмашинин маалыматтарында Манас 12 миң кол менен Коңурбайга каршы аттанганы жана ошол согуш «Чоң казат» аталары эскерилет – Чоң казат ошондо болодур) [3].

Эпостун окуялары ирээти менен баштан-аяк толук айтылган кийинки варианттарында уйгур окуясы – кыргыздар менен уйгурлардын өз ара мамилелери, ага байланышкан согуштук аракеттер орун алган. Манасчы Сагымбайдын вариантында он бир дуу-ду окуясы делген көлөмдүү эпизод мунун далили. Вариантта уйгур кандыктары катары баяндалган бир катар кандыктар Кытай мамлекетине баш ийип турушканы айтылат жана алар тексттерде «уйгур» делгенден башка да калмак, кытай этнонимдери менен атала беришет. Бул факты эпоско уйгур-кыргыз мамилелери уютку болгонун так далилдей албаган күндө да эл тарыхындагы белгилүү бир учурдун калдык көрүнүш издери эпостун сюжетинде өз алдынча чагылдырылганын айгинелеп турат.

2) «Манастын» өзөк окуяларын IX–XI кк. арасындагы кыргыздар менен кара кытайлардын-кидандардын мамилелерине, кыргыздардын кара кытайларга каршы согуштарына байланыштыруу.

«Манасты» изилдөөчүлөрдүн көрүнүктүүлөрүнүн бири академик Б.Юнусалиев чыгарманын мазмунун талдоо аркылуу, айрым тарыхый фактыларга, этнографиялык, лингвистикалык, географиялык маалыматтарга таянуу менен чыгарманын өзөгүндө кыргыз тарыхынын IX–XI кк. таандык бүрчөгү жатат – деген корутундуга келет. Б. Юнусалиев тарыхтын белгилүү бир учуруна басым жасаганы менен эпоско негиз болгон чөйрө катары бир кыйла узак мезгилди кучагына камтыган фактылык маалыматтарды эсептейт. Окумуштуу көптөгөн тарыхый фактыларды санай келип: «Ошентип, байыркы кыргыздардын бирдиктүү мамлекет болуп, күчү толуп турган кезде (IX–X кк.) баскынчылык кылган кара кытайлардан жапа тартышы, бытырандылыкка, бүлгүнчүлүккө жана калың кыргынга учурашы байыркы «Манас» жомогунун чыгышына себеп болушу мүмкүн» [4] – деген корутундуга келет.

Эл оозунда кара кытайдай каптап – деген лакап, накылдын айтылары, эпостун сюжетинде кытайлардан жеңилген элдин катуу эзүүгө учурап, азып-тозуп азап тартканы сүрөттөлүшү чын, демек окумуштуу эскерген тарыхый шарттын калдык издери чыгармада чагылдырылган. Ушуларды эске алып кыргыздардын кара кытайлар-кидандардан жеңилиш ызасы кандайдыр белгилүү деңгээлде эпостун чыгышына, же эч болбогондо анын мазмунунун кеңейип, өсүп-өнүгүшүнө түрткү болушун танууга болбойт. Ошентсе да баатырдык эпостордун мазмуну элдин төмөндөөсүн, кайгы-муңун баяндоого караганда, өсүп-өнүгүүгө, ийгиликке көбүрөөк басым жасаарын, бул салт «Манаста» да негизинен бузулбай сакталганын эстен чыгарууга болбойт. Балким мурдатадан эл арасында айтылып, калк кызматын өтөгөн азаматтын эрдик иштерин даңазалоого арналган чыгарманын сюжетине катаал шарттагы эл кайгысынын элестери кошумчаланып, окуялар орун алмашуу, аралашып жуурулушуу, мурдагы менен кийинки бири-бирине өтүү аркылуу жомоктун алгачкы чакан,

жупуну сюжет-окуялары татаалдашып, натыйжада чыгарма жаңыланып, жеке эле жөнөкөй толуктоого эмес, кайра түзүлүү, жаңыдан жаралуу процессин (мындай белги эпостук чыгармалар, айрыкча «Манас» сыяктуу жомоктор, анын байыркы үлгүлөрү үчүн адаттагы көрүнүштөрдөн) башынан өткөрүшү да ыктымал.

3) Академик В. М. Жирмунскийдин пикири боюнча, «Манастын» мазмунунда элдик түшүнүктөрдүн эң байыркы учурларга таандык көрүнүштөрүн баяндаган маалыматтар бир топ арбын болсо да, эпостун тарыхый катмары XV–XVIII кк. аралыгындагы окуяларды чагылдырат [5].

«Манаста» эл турмушунун кийинки тарыхый учурлардагы көрүнүштөрү да чагылдырылганы күмөнсүз, айрыкча жүңгар-калмак доору – деп аталган шарттагы көптөгөн фактылар эпоско өз издерин кошкон, чыгармада негизги эпикалык душман катары кытай-калмактар аталышы, бул эки этноним, адатта, аралаш учурап, көбүнчө арасына чек коюлбай бир эл түрүндө пайдалана берүү да мунун далилдеринин бири. Бирок, кийинки тарыхый шарттан эпоско кирген катмар чыгармадагы эл турмушунун алда канча мурдагы – эски доордун тарыхы менен да байланышы бар экенин жокко чыгарбайт.

Эл башынан өткөргөн кайсы бир орчундуу окуя-учур эпостун жаралышына шарт түзүп, түрткү-себеп болушунун негизи бар, жүйөөлүү ойлордон экени күмөн туудурбайт. Бирок, ошону менен бирге эле, эпос жаралуу үчүн жалпы элдик мааниге ээ, өзгөчө чоң тарыхый окуялар гана болушу сөзсүз зарыл дегендин өзү да анча туура эмес тыянак.

Эпос эл тарыхы менен байланыштуу болуу жана ошондой эле журттун тарыхый жолундагы көрүнүктүү окуя, урунттуу учур бул, же тигил деңгээлде элдик эпостун, айрыкча «Манас» сыяктуу узак жашап, бардык табылгаларды чогултуучу казынага айланган мурас-эстеликте чагылуусу күмөн туудурбай турган чындык. Ошентсе да ар бир эпостун, ошолордун ичинде «Манастын» да пайда болуу-жаралуу себебин өзгөчө чоң окуялар, жалпы эл тагдырына зор таасирин тийгизген чечүүчү учур менен гана чектөө, андан башкача да болуусу мүмкүн дегендикти такыр эле жокко чыгаруу да туура болбос эле.

Көркөм сөз өнөрүнүн үлгүлөрүнө жата турган оозеки чыгармалардын түрдүү түрлөрүнүн жанрдык белгисине, тематикасына, мазмундук курулушунун жөнөкөй, же тааалдыгына жараша эл тарыхынын өсүш жолунун түрдүү деңгээл-учурларында пайда болуусу илимде салт катары дээрлик жалпы кабыл алынган жобо. Ал эми баатырдык эпостордун жөө жүрүп аракеттенген баатыр мергенчилер эмес, атчан баатыр – сөздүн толук маанисиндеги чыныгы баатырдык эпостун пайда болуу чеги мал чарбачылыгы менен күн көргөн көчмөн элдерде, адат катары, адамдар жапайы жылкыны колго үйрөтүп, жашоо тиричилигинде кыймыл-аракеттин куралы – унаа түрүндө кеңири пайдалана баштоо мезгили менен байланыштырышат. Биз бүгүн баатырдык эпостун каарманы катары эсептеген чыныгы баатырдын толук көркөм элеси жанга өлчөлүү күлүк, чыдамдуу атка минген, кылыч, найза менен куралданган, алдуу-күчтүү жалтанбас эрдик мүнөз-сапатка ээ азамат түрүндө көз алдыга келет. Демек, атчан баатырдын негизги экинчи белгиси анын пайдаланган куралынын болуусу.

Жылкыны мал катары кеңири пайдалануу, ошондой эле темирден жасалган куралдын колдонула башташы, кыргыздардын тарыхый өсүш жолунун жазма булактарда кабар-маалыматтар сакталган учурларынын так кайсыл даталык мезгилине туура келерин кесе айтуу кыйын. Анын үстүнө ошол тарыхый шарт башталган учурдун алгачкы башатында эле баатырдык эпос дароо жаралуусу да жана жаралган күндө да ал чыгарманын унутулбай биздин күндөргө жете алышы милдеттүү түрдө сөзсүз боло турган белги деле эмес. Ушуларды эске алганда жана ар бир эпос оозеки жаралып, өз жашоосун оозеки түрүндө уланта турган, турмуш чындыгын жалпылаштырылган түрдө чагылтуучу көркөм чыгарма экендигин көңүлгө алганда, «Манастын» пайда болуу-жаралуу датасын – так мезгилин, ал гана турмак кандайдыр бир чоң, же чакан конкреттүү окуя менен байланыштыруу, ошол «тар» рамканын алкагы менен чектеп коюу туура натыйжа бербеси мүмкүн.

«Манас» бүгүнкү деңгээлинде, эл турмушунан алган орду, мааниси боюнча жалпы элдик эстелик-мурас экени күмөнсүз. Бирок, ал алгачкы башатын уруу түзүлүшүнү-

нүн шартында бир уруунун алкагында эле баштап, бара-бара өнүгүү жолунда башка материалдар менен толукталып, жалпы элдик мааниге ээ, бүткүл калктын тагдырында зор роль ойногон маалымат-кабарлар менен мазмуну байып, ушул ийгиликтүү шарттын негизинде улуттук маңыздагы өлбөс улуу мураска айланышы толук ыктымал. Мисалы, чыгыш доору жактан биздин учурларга алда канча жакын турган элибиздин баатырдык кенже эпосторунун мазмунуна караганда, «Манас» деле бир уруунун башынан өткөргөн, уруулук масштабдан алганда өз алдынча чоң мааниге ээ (катаган уруусунун Табылды баатыры, кыпчактардын Курманбеги ж.б.) окуяга байланыштуу түптөлүп, эпос катары алгачкы кадамын баштап, бара-бара мазмуну кеңейип олтуруп, азыр биз билген улуу мураска айланышы эмне үчүн мүмкүн эмес?! Алсак, ошол эле Сагымбайдын вариантында эскерилген жаш Манастын алгачкы эрдиктеринин ана башы Алтай калмактарына каршы жылкынын жайыты үчүн жер талашкан согуш, же Жакыптын жылкыларын тийип алуу максаты менен жортуулга келген Нескара дөө менен кармаш ж.б. сыяктуу чыгарманын бүгүнкү тутумунда чакан окуя – бир уруу өкүлдөрү башынан өткөргөн көрүнүштүн калдык изи катарындагы маалыматтар эпоско башат болгон, бара-бара убакыт өтүп, орчундуу тарыхый окуялар – жалпы элдик мааниге ээ тарыхтагы урунттуу учурлар чыгарманын өзөгүнө кошулуу менен мурдагы мазмун өз баасын жоготуп, экинчи, жардамчы мүнөздөгү абалга өтүп, өзгөчө маанилүү окуяларга орун бошотуп берген болушу мүмкүн экенин танууга болобу?

Жалпы эле баатырдык эпос турмуштун өзүнөн алынып, реалдуу фактыга таянары, ошенткен менен анын пайда болушуна түрткү берүүчү себеп, бир жеке адамдын башынан өткөн конкреттүү факты-окуяга гана негизделиши да мүмкүн экендик эл тарыхынын кийинкибизге жакын учурларындагы реалдуу турмуштан алынган мисалдардан да даана байкалат. Мисалы, тарыхта болгон адам экендигине эч ким күмөн кылбай турган саяк уруусунан чыккан Тайлак баатырдын, же кыз баатыр, нойгуттардын Сайкалынын айрым иш-аракеттери легенда, улама түрүндөгү кабарлардан өсүп, кеңейип олтуруп баатырдык эпос-

тун деңгээлиндеги көркөм туундуга айланышы да буга күбө боло алат.

Ошентип, манастануу илиминин бүгүнкү деңгээлине таянган корутундуга келгенде, «Манас» эпосунун башаты катары эсептелүүчү уютку окуялар, же окуя турмуш чындыгына байланышып, уруу түзүлүшүнүн шартында адамдар тобунун-уруунун, же уруулар биримдигинин башынан кечирген мерчемдүү тарыхый фактынын негизинде жаралган десек жөндүү. Эпостун бүгүнкү илимге кеңири белгилүү тексттеринин маалыматтарына караганда, чыгармада негизинен уруу түзүлүшүнүн, айрыкча анын жогорку баскычы эсептелген согуштук демократия – делген атайын термин менен белгиленип жүргөн, таптык жиктелүү башталар алдындагы тарыхый мезгилдин көрүнүш белгилери көркөм чагылдырылат.

Мындай корутундуга негиз бере турган фактылар булар: эпостун уютку окуяларынын негизи деп эсептөөгө боло турган көрүнүштөргө таянганда, ошол тарыхый шартта жашаган адамдардын пайдаланган башкы куралы темир, темирди үй турмушундагы жашоодо идиш-аяк түрүндө, эмгектенүүдө бычак, балта, чот-керки ж. б., согуштук курал катары кылыч, найзанын каскагы, ай балта, жаанын жебесинин болот учу ж.б., жоо кийиминин түрлөрү – соот, чарайна, калкан, туулга ж.б. түрлөрүндө кеңири пайдаланышат. Төрт түлүк малдын арасында жогору бааланганы жылкылар. Баатырлардын жанга өлчөлүү минген аттарына кун жок, өзүнө ылайыктуу мыкты атсыз баатырдын баатырдык сапаты бөксөрүп, өзүнө теңдүүлөрдөн төмөн абалга тушугат («Чоң казат» учурунда Аккула аты жок Манас сууга агып, жөө-жалаңдап кор болуусу ж.б.).

Эпостогу эскерилген адамдар уруу, урукка бөлүнүп жашашат (ногой, нойгут, катаган, жедигер ж. б.). Элди түзгөн топтордун эң майда бөлүгү эрди-катындан турган үй-бүлө. Үй-бүлөнүн тутумуна бала-бакыралары да кирип, негизинен үч муун өкүлдөрү бир чоң үй-бүлөнү түзөт (чоң ата, ата, небере), бирок көбүнчө ата жана анын баласы энчиси бир, экономикалык жактан тыгыз байланышкан бир бүтүндүк катарындагы көрүнүш. Түбү бир, жакын туугандардын тобу ата уулу аталат (Ногой уулу) жана алардан

жогору турган баскыч – урук. Бир канча урук аталык жакындыгына карап бир урууну түзөт. Уруу тыгыз байланышка ээ саясий жана экономикалык топ, уруу мүчөлөрү тең укуктуу жана бири-бирине каралашууга, керек учурда жардамга келүүгө милдеттүү. Мындай милдет саясий жактан эле эмес, экономикалык мүнөзгө да ээ, б.а., уруу мүчөлөрү башка бирөөлөрдөн коргонуу, иштеген иши үчүн жооп берүү учурларында эле эмес, жашоо – тиричилик, күнүмдүк оокат-аш жактан да зарыл керек учурларда жалпы уруунун колдоосуна таянат. Коомдук түзүлүштөгү негизги бекем белги уруулук биримдик болгону менен уруулар эл катарындагы белгиге да ээ – бир катар уруулар жалпы жонунан өзүнчө аталыштагы эл аталат. Бирок, чынында уруулар негизги белги. Анткени ар бир уруу өз-өзүнчө башкарылат, уруу башчылары «кан» аталып, алар башка уруу башчысы менен тең ата, укукташ эсептелет, согуш учурунда өзүнчө топ түрүндө өз бетинче катышат, жайчылык учурда өз канына баш ийип, өзүнчө башкарылат. Уруулардын эл түрүндөгү биримдигинен башка да убактылуу мүнөздөгү уруулар, элдер союзу кезигет. Мындай биримдешүү, адатта, сырттан басып кирген душманга биргелешип каршы туруу, же жортуулга аттануу, жалпы душман менен согуштук аракеттерге катышуу учурларында гана учурап, узакка созулбайт. Бир эл аталуу белгилери тилдин бирдиги, бир аймакта жашоо, турмуш, жашоо шарттын, салттык, үрп-адаттык жосундардын окшоштугу ж.б. сыяктуу туруктуулук мүнөздөгү фактылар, көрүнүштөр аркылуу бекемделет.

Жай турмуш учурунда уруу башында турган кандан (нойгуттардын каны Акбалта, катагандардыкы Кошой, жедигерлердики Жамгырчы, казактардыкы Айдаркан же анын уулу Көкчө ж.б.) башка да согуш учурунда укугу ошол иш-аракеттин убакыт-чеги менен чектелүүчү кан шайланат. Уруу башчысы кандын укук-орду тукум кууп, атадан балага шайлоосуз эле өтсө, убактылуу шайлануучу согуштук кандын укук-орду тукум куубайт, ал гана турмак андай мансапка керектүүлүгүнө карата улам башка адам шайланышы мүмкүн. Бирок, ошону менен бирге эле уруулар, элдер союзунун бирикмесине туруктуу мүнөздө-

гү кан шайланышы мүмкүн. Мисалы, эпостогу окуялардын баш жагында ошондой мансапка Манас көтөрүлөт. Бирок уруулар союзу, ошондой эле эл түрүндөгү бирикме да бекемдиги жактан уруунун ички курулушуна караганда бошоң болгондуктан жана кээде убактылуу катуу коркунучка каршы турууда гана уруулар – эл мамлекет түрүндөгү бүтүндүккө биригүү зарылдыгы туулганда гана керектелгендиктен, андай кандын өкүмдүк белги-укугу анча чоң эмес, ал адатта уруунун ички ишине кийлигише албайт, уруу башчысына таянып, ошондо да жалпы уруулардын кызыкчылыгына тиешелүү (мисалы, согуш учуру, душманга каршы туруу, жортуулга аттануу, жер которуп көчүү ж.б.) чоң мааниге ээ, орчундуу маселелерде гана кан катары аракеттенип, өкүм айта алат – казак, кыргыз, манжу, калмак эл-урууларынын жалпы каны катары атауулу – уруу өкүлдөрү жана уруу башчылары тарабынан шайланган кан Манастын реалдуу укугу өз уруусунун чеги менен гана чектелген, ал башка уруулардын ички иштерине кийлигишпейт, андай кийлигишүүнү жүзөгө ашыра турган аппараты, фактылык мүнөзгө ээ күчү да жок, өз уруусунун колдоосу менен, жеке баатырдык сапатына гана таяна алат. Кандын – уруу башчысынын, ошондой эле уруулар, элдер бирикмесинин канынын да укугу чектелген – ак сакалдар-акылмандар, ата уулунун өкүлдөрү билермандарсыз, алар менен акылдашпай жана алардын колдоосуна ээ болбой туруп өз бетинче бүтүм чыгарып, чечимге келе албайт. Адатта урук, ата-уулу топторуна тиешелүү жалпы мааниге ээ иштер жакын туугандардын, урууга бүт тиешелүү маселелер, ошол урууга кирген топтордун өкүлдөрү сакалдуулар-акылмандар, ал эми бир нече урууга – элге, же элдер – уруулар бирикмесине катышы бар чоң маселелер, уруу башчылары, кандар, өзгөчө сыйлуу акылман кары адамдардын кеңешинин талкуусунан өтүп, кубаттоосуна ээ болгондо гана чечилет (Жакып балалуу болгондо, той берүү үчүн жакын туугандарын чакырып кеңеш куруусу, же Ата Мекен – Ала-Тоону баскынчы жоодон куткаруу үчүн уруу башчылары менен кандардын кеңеши, ошондой эле Алтайдан Ала-Тоого көчүү үчүн Манас атайын чакырган кеңеш ж.б.). Бардыкка бирдей милдеттүү

болгон чексиз бийликке согуштук аракеттерди башкара турган аскерлердин каны гана ээ. Анын өкүмүн катардагы карапайым жоокерден тартып, уруу башчысы канга чейин бүт баары («Чоң казат» учурундагы колго кан шайланган Алмамбеттин Манастын өзүн кагып, кеңешин аткаруудан баш тартып, бастырып кетүүсү мындай көрүнүштүн ачык мисалы) кыйшаюусуз так аткарууга милдетүү.

Уруунун башчысы – каны ошол уруунун өз мүчөсү гана боло алат, согуштук канга башка уруу өкүлү шайлана берет.

Уруу ичиндеги адам мамилелери үрп-адат, салтка негизделип түзүлгөн. Сөздүн так маанисиндеги «укук» – деген түшүнүк жок. Жеке адам эле эмес, кандын бийлиги да негизинен укукка эмес, салтка таянылып жүргүзүлөт. Ар бир адам-инсан эркин, алардын иш-аракет, жүрүш-турушуна таасир эте ала турган коомдук пикирден башка күч жок. Уруу мүчөлөрү аткарган милдетине, алган ордуна карабай баары тең укуктуу. Бирок, уруу башчысынын, баатырдын, уруунун канынын, ак сакал-акылман аталган кадырлуу кары адамдын орду бөлүнүп турат, буларды уруу ак сөөктөрү катары атоого болор эле. Кул-күң деген түшүнүктөр эскерилет, бирок алардын укугу негизинен башка уруу мүчөлөрүнөн айырмасыз.

Ар бир адам уруу мүчөсү катары, урууга таянуу менен гана мааниге, күчкө ээ. Уруусуз, андан колдоо албаган адам жеке сапатына карабастан, кем эсептелип, катарга кошула албайт. Буга эпостогу Алмамбет баатырдын тагдыры таасын күбө.

Уруу ичинде эркектер менен ургаачынын укугу бирдей, бирок кыз бала катары эсептелбейт, атанын мурасчысы, мал-мүлктүн ээси боло албайт, эркек баласы жок адам өлсө анын артында калган мал-мүлкү бүт урууга тиешелүү эсептелип, туугандар арасында бөлүккө түшөт – ошон үчүн көзүм өтсө мал-мүлк, дүнүйөм кимге калат? – деп, баласыз Жакып да, ошондой эле кырк кызы бар, бирок эркек тукуму жок Көкөтөй да бирдей эле кайгырышат.

Элден туруктуу мүнөздө алына турган салык жок, бирок, согуштук олжодон мөөсүл (мал), аш-тойлордогу кошумча катары өз эрки менен берилүүчү жыйымдар адат-

тагы көрүнүш. Анын үстүнө согуштук олжонун басымдуу бөлүгү кан, баатыр, уруу башчыларынын энчисине тийгендиктен «ак сөөктөрдүн» байлыгы арбын.

Акча жок, пул, мүлк, буюм ж.б. наркы мал менен өлчөнөт. Алтындын, алтын буюмдун наркы да мал, көбүнчө жылкы, ирик түрүндө (эпостогу дилде, жамбы ж.б. түшүнүктөр кийинки тарыхый шарттардын белги-көрүнүштөрүнөн) өлчөнөт.

Мал-мүлк, үй-жай, буюм-теримдер айрым жеке адамдардын менчигине киргени менен жер-суу бүт урууга таандык жана негизинен малдын жайыты катары пайдаланылат. Негизги кесип мал чарбачылыгы, ошону менен бирге эле согуш, жортуул да мал-мүлк, байлык табуунун булагы катары эсептелет. Олжо, ошондой эле жеңилген элден тартуу түрүндө алтын-күмүш, баалуу мүлк, жылкы алуу – баюунун кадыр-барктуу жолдорунун бири. Ушуну эске алганда согуш, жортуул эл пайдаланган кесиптин бири, ар бир эр бүлө жоокер, зарыл учурда колуна курал алып, сырттан басып кирген жоого каршы турат, же жортуулга аттангандардын катарынан орун ала алат. Эпосто эскерилген адамдардын өмүрүнүн басымдуу көпчүлүк учуру согушта өткөндүгүнө карабастан, туруктуу мүнөздөгү аскер жок. Согушка, жортуулга керек учурда бүт эр бүлө, ал эле эмес ургаачылар да катышуу салт боюнча кабыл алынган ар бир адамдын милдети, ар-намыстын иши эсептелген бул милдеттен баш тартуу учурлары кезикпейт, тескерисинче жортуулга аттанган баатырлардын катарынан калуу уят – намыстуу иш эсептелет. Согуш бүтөрү менен мурдагы ар бир жоокер өзүнүн күндөлүк адат катарындагы эсептелген эмгектенүү жолуна түшөт.

Эпосто туруктуу аскердик белгини алып жүргөн ата-ыйн топ Манастын кырк чоросу. Алар жоокерлер, согуш өнөрүн кесип кылган адамдар, Манас алардын башчысы. Кырк чоро ар бири өзү уруу башчысы, карамагында көптөгөн адам жасоолдору бар (мисалы, Чубак), кан тукуму ж.б. болуп сыпатталганы менен, чынында алар Манастын карамагындагы, бардык керектүүлөрү менен башчысы жабдып турган (үйсүз келген чорого үй, атсыз келгенге ат, аялсыз келгенге жар алып берүү ж.б.) кызмат адамдары.

Буларды бириктирип турган белги анты-шерти боюнча бир максатты көздөгөндүк.

Ушул жогоруда кыскача саналган жана башка да эпостун мазмунунан кеңири орун алган көптөгөн фактылар-кабар-маалыматтар «Манастын» негизги уютку маңызы эл турмушунун уруу түзүлүшүндөгү шарттарын, айрыкча калк өмүрү согушта өткөн жоокерчилик учурду – тарых илиминде согуштук демократия делген атайын термин менен белгиленип жүргөн мезгилди чагылдырып турарын ишенимдүү көрсөтө алат. Бирок, элдин басып өткөн тарыхый жолунун өтө эле узак бөлүгүн кучагына алган бул шартта кыргыздар өз башынан бир эле эмес, канчалаган орчундуу окуяларды өткөрүшү, көптөгөн уруу, же бүт элдик мааниге ээ бурулуш учурдун күбөсү болгондугу да талашсыз. Андай фактылардын сөзсүз кайсынысы эпостун жаралышына себеп-түрткү катарындагы ролду ойногондугун манаस्ताануу илиминин бүгүнкү деңгээлинде бир жактуу кесе айтуу кыйын.

«Манас» эпосунун өзгөчө белгилеринин бири катары анын чыгышына түрткү болгон белгилүү тарыхый чоң окуянын кайсынысы экендигине, же балким эл турмушундагы бурулуш учур катары бизге кабар жетпеген катардагы көптөгөн майда көрүнүштөрдүн биринен өсүп чыккандыгына карабастан, жогорудагы окумуштуулар бул чыгарманын жаралышына себеп болгон деп эсептеген окуялардын баарынын, ал турмак башка да көптөгөн тарых маалыматтарынын издери, өз алдынча көркөм чагылдырылган элестери бул эстелик мурастын – элдик казынанын мазмунунан орун алгандыгы. Мунун кадиксиз далилин эпостун мазмунундагы жеке эле кара кытайлар гана эмес, кыргыздардын тарыхый жолундагы уйгурлар, жунгарлар, ал гана турмак кытай, орус ж.б. чоң жана чакан элдер менен карым-катыш, өз ара мамилелеринин издери кээде чоң-чоң окуялар, айрым мотив, же кабар-маалыматтар түрүндө сакталганынан көрүүгө болот. Бирок, ошол маалымат-кабарлар тарыхый түрүндө хронологиялык ирээти менен жана кандай түрдө болсо ошондой так, өзгөрүүсүз берилбейт, жалпылаштырылып, алымча-кошумчалары менен, өзгөргөн түрдө, орун алмаштырылып, кээде мурдагы окуя

кийинки, же кийинки окуя андан канча мурдагы өткөн эски сыяктуу ж. б. мүнөздө баяндалышы мүмкүн.

Кыргыздар «Манасты» көркөм чыгарма катары кабылдабастан, тарых, турмушта чыныгы болгон окуя – деп, түшүнүшөт жана ушуга ылайык анын материалдарын түрдүү карама-каршылыктарына, чектен тыш апыртуулардын, ойго келбес укмуштардын орун алганына карабай, бүт турушу менен реалдуу чындыктын көрүнүштөрү түрүндө туюнушат. Бирок, ошол «чыныгы болгон окуя» эл башынан качан өткөнүн тастыктап көрсөтүү, божомолдор айтуу аракеттери жок катары.

Сагымбай манасчынын вариантында:

«Бир миң кырк жыл болуптур

Андан бери карата»⁶ – делген ыр саптары кезигет жана бул жыл эсебин манасчы өзү баяндап жаткан «Манастагы» окуялардын убакыт-жашы катары түшүндүрөт.

Манасчы мындай так датаны кандай негизге таянып ыр тексттеринин арасына кошкону чечмеленбейт. Ушул эле манасчы вариантынын башталышында берилген кара сөз түрүндөгү кыскача баяндамада «Ан Азирети Мукамбет мустапа салайлий алейхи вассаламдан төрт жүз жетимиш беш жылдан кийин түрк элинен, Түркүстан жеринен Каракан, Огуз кандан кийин Аланча кан уругунан Байгур, Уйгур деген болгон экен» [7] – деп, Манастын алтынчы чоң атасы Байгурду Мукамбет пайгамбардын көзү өткөндөн 475 жыл кийин дүйнөгө келген адам катары да эсептейт.

Сагымбай ыр тексттеринде келтирген даталар реалдуу фактыларга негизделген таяныч боло албасында күмөн жок. Бирок, аларды манасчы жөн эле кайдыгер ойдон чыгарып койгон дешке да мүмкүн эмес.

Улуу манасчы Сагымбай көптү көрүп, көптү билген, тарыхка өтө кызыккан, айрыкча санжыраны мыкты өздөштүргөн жана өз ой-пикирлерин айтууда аны негиз катары пайдаланып көнгөн адамдардын бири болуптур. Логикасы күчтүү, жүйөөлүү сөздү жогору баалаган бул адам жөн эле оюна келгенди кайдыгер айтып койбогону күмөнсүз. Анын үстүнө адатта, манасчылардын айткан тексттеринин урунттуу учурлары, көңүл бурууга арзыган кызык жерлери «элдик редакциядан» өтүп, угуучулар та-

рабынан талкууга да алынган. Андай талкууларда айтуучу аргументтүү, ишенимдүү жооптор таба албаса – айткандарын угуучуларга түшүндүрүп, далилдеп бере албаса, калк алдында бедели төмөндөп, кадыры кетүү коркунучу да болгон. Ошон үчүн Сагымбайдын өзү айткан даталарды чечмелеп берүү ыгы, жолу болуусу шексиз. Ушул абалды эске алганда, манасчынын бул же тигил датаны бекемдеп, тактап берүүдөгү таянычы санжыра болушу мүмкүн. Кыргыз урууларынын санжырасын манасчылардын көбү пайдаланышат, айрыкча Сагымбай, Тоголок Молдонун варианттарында бул белги дароо көзгө чалдыгат. Сагымбай «Манастын» окуяларынын «датасын» көрсөтүүдө ушул ык менен санжыра санагын пайдаланса керек. Балким Манастын генеологиялык дарагы – санжыралык бутактанышынын болушу, манасчы өз эсебинде ошону пайдаланышы да ыктымал.

Санжыра тарыхый тастыкталган күбөлүк эмес, ошентсе да андагы айрым маалыматтарды такыр эле капарга албай коюу да туура болбойт.

Эпостун мазмуну ал пайда болгон учурдан кийинки өмүр жолундагы тарыхый шарттардын маалыматтары, түшүнүктөрү менен толукталып, байып, жаңыланып, кеңейип олтуруусу да анын эволюциясындагы адаттагы көрүнүш дайым учураган салттык белги. Ансыз көркөм чыгарманын угуучуларга таасир этүү күчүнүн деңгээли төмөндөп, эпос калкты тейлөө сапат-касиетинен ажырап калат.

Чыгарманын жаңылануу, баюу, толуктолуусу да акырындык менен жүрүүчү, өзүнчө узак убакытты талап кылган процесс жана жаңы катмар эпостун мазмунунан орун алган айрым түшүнүктөр, турмуштук көрүнүштөр, салттык, үрп-адаттык жосундар ж.б. түрүндө кезигиши мүмкүн. Кээде эл башынан өткөн жаңы, белгилүү окуя, учур көрүнүшүнүн орчундуу бүрчөгү эпостун мазмунуна кошумча эпизод, атайын сюжет катары киргизилүүсү да мүмкүн.

Эпостун мазмунунан орун алган мурдагы, же эски маалымат түшүнүктөр менен «жаңы» кабарлар бири-бирине карама-каршы келбейт, бирине экинчиси тоскоолдук кылбайт, аралаш, катар орун алган түрдө, чыгарманын композициялык курулушундагы бүтүндүккө зыянын тийгизбей

жашай беришет. Ошон үчүн эпосто эң эски көрүнүштөрдүн биринен болгон шамандык ишеним да, уруу түзүлүшүнүн шартына мүнөздүү ата-бабанын арбагын баарынан жогору коюу да жана ошону менен бирге эле көп кудайларга каршы туруудан пайда болгон ислам дининин эрежелери да аралаш айтылып, кээде бир эле учурда бир эле көрүнүшкө карата бир нечеси дароо аткарыла-колдонула да берет: казатка аттануу алдында ак боз бээ чалып, арбактарга сыйынып, түлөө өткөрүү жана ошол эле учурда Алланын атын атап, тилек тилөө ж.б. Жалпы эле тотемдик, магиялык ишенимдерден тартып, эпосто ондон ашуун диндик түшүнүктөрдүн кезигиши жана көбүнчө аралаш айтыла берүү мунун далили. Ушундай эле эпостогу каармандардын куралы найза, кылыч, жаадан башка мылтыктын бир канча түрлөрү, ал гана эмес күлдүр мамы-төө мылтык сыяктуу чакан замбиректен тартып, үркөр боо, апсел – деп аталуучу өзгөчө чоң замбиректерге чейин болушу эреен эмес, адатта андай «олдоксон» карама-каршылыктарга чыгарманы аткарып жаткан манасчы да, угуп олтурган эл да көңүл бурбайт, маани берип, талдоого албайт. Анткени дары менен атылган мылтык жөнүндө кеңири түшүнүгү бар адамдар үчүн Манас баатырдын куралдарынын арасында Ачалбарс, Сырнайза менен катар эле Аккелте да болбосо образдын барк деңгээли төмөндөп, «реалдуулукка» ээ элестин катарына кошула албай калмак.

«Манастын» мазмунун түзгөн үч катмардын маалымат-кабарларынын чыгарманын сюжеттик курулушунан орун алышында даяр сюжет, даяр маалыматтардын үлүшү бир топ арбын. Айрыкча эпос пайда болгонго чейин эле легенда, миф, жөө жомок ж.б. түрлөрүндө өз алдынча жашап келген жана эпос менен бир учурда анын курамына кирген үлгү түрүндө жашоодон башка да өзүнчө жашоосун уланта берүүчү байыркы катмарга жата турган сюжет, түшүнүктөр, маалыматтар аз эмес. Кээде «Манастын» сюжетине өзүнчө чоң чыгарма да бүт туруму боюнча киринди катары кошулуп айтылуу учурлары кездешет, мисалы, Саякбай манасчы айткан вариантта мурда жөө жомок, эпос түрүндө өз бетинче жашап жүргөн «Эр Төштүк» жомогу катары киргизилип айтылуусу ж. б.

Манастаанууда колдонулуп жүргөн «туруктуу сюжет», «туруктуу түшүнүк», «туруктуу маалымат» аталыштары шарттуу болуп эсептелет. Эпостун мазмундук-сюжеттик курулушундагы туруктуу мүнөзгө ээ болгон, көп учураган, маалыматтык эле эмес, атайын көркөм ыктын милдетин аткаруучу мүнөзгө да ээ белгилерди жалпы ичине камтып туюнтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ өзүнчө адабий термин жок. Бирок, ушул көрүнүштөргө жалпы таандык өзгөчөлүк, туруктуулук мүнөз жана чыгарманын мазмунуна кирген окуялардын системасында сюжеттин атайын деталдык белгисин түзүп, баатырдык эпоско тиешелүү жанрдык белгини тактоодо көрүнүктүү роль ойногондугу – маалыматтык гана эмес, атайын көркөм ыктын функцияларын да аткарып турушу.

Ушундай белгилердин көлөмдүү тобун илимде окумуштуулар баатырдык мотив – деп атап жүрүшкөн, чыгарманын негизги каарманынын образын даярдоодо жана образдын терең ачылышында көмөкчүлүк милдеттерди аткаруучу маалыматтар түзүшөт (эл башына оор күн түшкөн катаал учурда, болочок баатырдын дүйнөгө келиши, андай баланын сырдуу бойго бүтүшү – батадан, нурдан бүтүү, ата-энеси бала көрбөй зарлап жүргөн кары адамдар болуу, жышааналуу түш көрүү, энеси шердин (ажыдаардын, бүркүттүн ж. б.) этине (жүрөгүнө, көзүнө ж.б.) талгак болуу, бала төрөлөрдө энеси узакка толготуу, төрөлгөн бала жышааналуу болуу (колuna кан, таш, алтын ж.б. кармап түшүү), сүннөткө олтургузулган болуу ж.б., баатыр төрөлгөндө мине турган аты да дүйнөгө келүү, баланын бат чоңоюусу, тентек болуусу, эрдик мүнөзү, күч-кубаты жаш учурунан эле билинүү, жаш курагынан эрдиктерди жасоо, баатырдын көзү өткөндө сөөгүн жашыруун коюу ж.б.

Баатырдык эпостордун материалдарына мүнөздүү болгон салтанаттуулукту, шаңдуулукту туюнтуучу көптөгөн адамдар, элдер-уруулар катышкан чоң-чоң аш, той, куда-лашуу, калың берип, сеп алуу ж.б. сыяктуу үрп-адаттык, салттык жосундардын кенен сүрөттөлүшү да чыгарманын сюжетиндеги туруктуу сюжет деталдардан (Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көкөтөйдүн ашы ж.б.). Анткени, куда-лашуу, аш берүү ж.б. сыяктуу салттык жосундардын

негизинен бир калыптагы, атайын иштелип чыккан даяр сюжеттик курулмасы бар. Ошол курулма эпоско катышуучуларынын аты-жөнү жаңылануу менен гана, түпкү маңызы өзгөрүүсүз пайдаланыла берет.

Илимге белгилүү фактыларга караганда, сюжеттеги айрым деталдык белгилер гана эмес, баатырдык эпоско жатуучу чыгарманын жана мүнөзү жактан ушул эстелик үлгүгө жакын турган башка көркөм туундулардын да композициялык курулушунун жалпы түзүлүшү туруктуу мүнөзгө ээ, бир элде гана турмак бир нече, айрыкча тектеш элдердин көбүнө орток, турмуштук фактылардын көп кезигүүчү бирдей көрүнүштөрүнө негизделип, «атайын иштелип чыккан» үлгү бар дегенге болот. Мисалы, бир элдеги, ошондой эле түрдүү элдердеги сюжеттик курулушу башкы каарман баатырдын туулганынан башталган, анын өмүр жолун кууп түзүлгөн баатырдык эпостордогу жалпылык белгилерди байкоо-табуу анча кыйынчылык туудурбайт, таң калыштуу нерсе башкада – «Орхон-Енисей» жазууларына байланышкан айтылуу «Күл Тегин» эстелигинин маалыматтарынын түзүлүш – курулушунун «Манастын» окуялары менен толук деп айтарлык үлгүдө бирин бири кайталашы, эки эстеликтин тең башкы баатыры тектүү тукумдан, акылман, баатыр башкаруучу – көп жерге бийлиги жеткен белгилүү кан дүйнөдөн кайткандан кийин анын ордун баскан тукумдары жайсыз чыгып, алардын энөөлүгүнөн пайдаланып, тили таттуу, бирок ниети бузук өчөшкөн жоосу басып алып, элди эзип, баш көтөргөн азаматтарды бүт кырып, тирүүлөрдү кул, күңгө айландырып, көбүн туш-тушка таратып айдайт. Азапта калган эл арасынан чыккан баатыр бала душманга каршы туруп, адегенде анча-мынча тарапкерлерин өз айланасына топтосо, бара-бара күч-кубатка толуп, колдоочу тилектештери көбөйүп, тайманбас эрдиги аркылуу улам жаңы жеңиштерге жетишип, ийгиликтери көбөйөт. Узакка созулган көптөгөн кармаштардын натыйжасында душманын жеңип, жерин бошотуп, чабылып-чачылган элинин башын кошот, эркиндик-теңдикке жеткизет, аз элди көбөйтүп, ачканы тоюнтуп, жардыны байытат. Экөөнүн душманы да бир – алдамчы, азгыргыч, арамза кытай башкаруучулары.

Алар ыгы келсе жылуу сөзү менен алдап, дүнүйө берип азгырып, убагы келсе күч колдонуп аракеттенишет (Манасты кармап келүүгө Эсенкан өз баатыр-балбандарын соодагер кебетесинде көптөгөн кымбат баалуу дүнүйө-мүлк, асыл заттар берип жөнөтүшү сыяктуу). Баатыр-каармандардын өмүр жолунун акыры да негизинен окшош. Экөө тең алдамчы жоо колуна каза табат, экөөн тең эли-журту терең кайгырып, көптөгөн эл өкүлдөрү, белгилүү баатырлар, кандар чогулуп келип жерге коюшат.

«Манас» менен «Күл Тегин» эстелигинин арасында түздөн-түз байланыш бар дешке да, же ошондой эле экөө бир реалдуу тарыхый окуядан алынган дешке да эч негиз жок. Ага карабастан экөөндөгү өтө эле жакын сюжеттик нук, анын үстүнө көптөгөн деталдык көрүнүштөргө жата турган белгилердин да жакындык мүнөзү ойлонтпой койбойт, жана жашоо шарттын, көп кайталануучу турмуштук көрүнүштөрдүн жакындыгына, бирдейлигине таянылып иштелип чыккан баатырдык сапатты, баатырдын ишин даңазалоодогу түрк элдерине жалпы таандык ык – даяр сюжеттик курулманын болушу мүмкүн деген жоромол айтууга негиз берет.

Ошентип, эпос кантип жаралат жана анын мазмунун түзгөн окуялардын курамы кандай деталдык көрүнүштөрдөн туруп, эмне түрдөгү маалымат-кабарларды ичине камтыйт? – деген суроого жооп катары жогорудагы айтылгандарды эске алып, мындай корутундуга келүүгө мүмкүн: чыгарма эл турмушунун өзүнөн алынат, анын уюткусун түзгөн материал катары элдин, уруунун башынан өткөн урунттуу көрүнүктүү окуя пайдаланылышы мүмкүн, ошону менен бирге эле уютку өзөк бир калыпта, өзгөрбөй калбайт, анын үстүнө чыгарма ал пайда болгондон мурдагы, кийинки маалымат-кабарлар менен толукталып, байып, жаңыланып олтурат. Бул «толукталууда» чыгарманын жанрдык белгисинин таламдарына ылайык көркөм ыктын милдетин аткарган даяр деталдардын үлүшү да аз эмес. «Манастын» мазмунунун байышында чыгарма эл турмушу менен тыгыз байланышып, эпос жашап жана аткарылып жаткан тарыхый шарт учурдун талабына ылайыкталышы угуучулардын рухий, эстетикалык мүдөөлөрүн канааттан-

дырып туруусу да өзүнчө чоң мааниге ээ. Ушуга ылайык жомок өткөндүн тарыхын, учурдун көрүнүштөрүн гана эмес, болочоктун элесин да чагылдырып, кечээги, бүгүнкү менен кошо эртеңкиден күткөн үмүт, кыял, ой жоруудан кабар берип турат.

Оозеки пайда болуп, оозеки жашаган – узак өмүрүнүн басымдуу бөлүгүн оозеки түрүндө өткөргөн көркөм чыгарманын жаралыш, пайда болуу учурунун күн, ай, жылын, так кесе айтуу мүмкүн эмес, ошондой болсо да эл арасында айтылып, манасчылар тарабынан пайдаланылган санжыралык маалыматтарга, айрыкча эпикалык чыгармалардын жаралуу, өсүп-өнүгүү процесстери жөнүндөгү илимий теориялык корутундулардын жыйынтыктарына таянуу менен эл тарыхынын белгилүү учурларынын фактыларына негизделүү аркылуу айтылган белгилүү окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгүнүн жоромол ой-пикирлерине караганда, «Манас» эл арасында миң жылдан кем эмес убакыт өмүр сүргөн чыгарма. Ошол узак өмүрүнүн ичинде жазуу-сызуусу болбогон, болсо да тарыхый жолунун өйдө-ылдыйлуу өзгөчө шарттарына ылайык ал жазууларын кийинки мезгилдерге чейин сактап кала албаган байыркы элдердин биринин көптөгөн кылымдардан турган тарыхынын издерин, турмуш шартында чогулткан тажрыйбаларынын жыйынды-корутундуларын, үрп-адат, салттык жосундарын, жакшы-жаман, оң-терс, дос-кас, адамкерчилик-кыянаттык, адеп-ахлактык жөнүндөгү түшүнүктөрүн, табыптык, географиялык ж.б. билгендерин, философиялык, диндик ишенимдерин ж.б. көптөгөн бул элге таандык маалымат-кабарларды бүт кеңири мазмунуна сыйгызып, унутпай, бөксөртпөй сактап келген баалуу бай казынага айланган.

«Манастын» өзгөчө кеңири, терең маңыздагы мазмунуна таасирлүү күчкө ээ болгон жогорку деңгээлдеги формасы бап келип, бирин-бири толуктап турушат.

Калк арасында зор кадыр-баркка жетишкен чыгарма өтө көп аткарылган, тексттери такталган, эл ичиндеги мыкты таланттардын узак убакыттар бою тынымсыз эмгектери аркылуу көркөмдүк норманын кол жеткис бийик чегине жеткирилип, таасирлүү сөз өнөрүнүн өзүнчө эталон

үлгүсүнө айланган. Буга «Манастын» ыр саптарында кеңири жолуккан:

«Алтын менен күмүштүн,

Ширөөсүнөн бүткөндөй.

Асман менен жериңдин,

Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Айың менен күнүңдүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй»... – деген сыяктуу таасын салыштыруулар,

«Сыдырым сыртты жайлаган,

Сызылтып казы чайнаган»... – деген сыяктуу элестүү сыпаттамалар,

«Шиберге койсо өрт кеткен,

Шилтегени мүрт кеткен» – деген түрдөгү күчтүү сүрөттөмөлөр далил болуп турат. Албетте, бир нече жүз миң сап ырдан турган чыгарманын бардык тексттери сыдыргыга салгандай бир кылка, баары бирдей деш мүмкүн эмес. Өзгөчө күчтүү, таасирдүү, көркөм тексттер менен катар өзгөчө чоң көлөмдүн ичинде солгун чыккан жерлер да учурайт, бирок ошол зор көлөмдүн басымдуу көпчүлүк бөлүгүн жогоруда келтирилген ыр саптары сыяктуу тексттер түзөрүнө күмөн саноого болбойт.

Кыргыз эпосунун көптөгөн кылымдардан турган узак мезгилдеги маалыматтарды ичине камтыган кеңири мазмуну – ар түркүн окуялары, бай сюжет анын көлөмүнүн арбышын шарттап, натыйжада «Манас» бүткүл дүйнө элдеринин биринде да жолукпаган зор көлөмдүү көркөм чыгармага айланган. Ал башка элдердин өзү сыяктуу кеңири белгилүү эпосторунун эң зорлорунан да бешон эселеп чоңдук кылат. Эпостун негизги үч бөлүмүнүн («Манас», «Семетей», «Сейтек») С. Каралаевдин айткан варианты боюнча жалпы көлөмү жарым миллион ыр сабынан ашуун (500553 сап ыр), бул көлөм «Манастын» кийинки зор көлөмдүү эсептелген хинди элинин чыгармасы «Махабхаратадан» (жүз миң түгөй сап ыр) эки жарым эсе көптүк кылат. Ал эми дүйнө элдерине кеңири белгилүү гректердин «Илиадасы» (15693 сап ыр) менен «Одиссеясын» (12110 сап ыр) бирге кошкондогу көлөмдөн 20 эсеге жакын чоң.

«Манастын» жалпы көлөмү, ошондой эле ар бир вариантындагы ыр саптарынын саны жөнүндөгү маалыматтар чынында шарттуу түшүнүктөр. Анткени эпостунда, анын варианттарынын да канондук-өзгөрбөс туруктуу тексттери болгон эмес, оозеки чыгармада андай белгинин болуусу да мүмкүн эмес нерсе. Ар бир манасчы чыгарманы өзү жараткан-түзгөн вариантты аткарганда, негизги нукту, сюжеттик канваны негизинен бир калыпта сактаганы менен, ыр саптарын бир үлгүдө так сактай албайт, адат катары, андай аракет көрүүнүн өзү да учурабайт, зарылдыгы да жок. Анын үстүнө манасчылардын түрдүү себептер менен жалпы нукту, ал гана турмак туруктуу өзөк окуянын өзүн да зарылдыгына жараша өзгөртүү, орун алмаштыруу, кеңитип же кыскартылган үлгүдө айтуусу практикада кеңири жолуккан көрүнүш. Мисалы, чоң манасчылардын бири С. Каралаев андан эпостун тексттери мурда жазылганда «Көкөтөйдүн ашын» «Семетей» бөлүмүндө айтып, кагаз бетине түшүртсө, кийинки чыгарманын үч бөлүгүн толук магнитофондук лентага түшүртүү учурунда эскерилген бөлүмдү чыгарманын «Манас» бөлүгүнө киргизип айткан. Ошондой эле катчы Ыбырай Абдыракмановдун эскерүүлөрүнө караганда, Сагымбай манасчы өз вариантынын аяккы окуяларын «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң чабуулдан» («Чоң казат») баштап, өзү эл арасында мурда айтып жүргөнгө караганда, бир кыйла кыскартылган түрдө айтып жаздырган экен. «Манастын» туруктуу тексттеринин жоктугу, аткаруучунун эркине жана түрдүү шарт, себептерге карата чыгарма көптөгөн өзгөрүүлөр менен айтыла берери көптөгөн варианттардын кагаз бетине түшүрүлгөн тексттери да ар башка көлөмдө, деңгээлде жүзөгө ашырылганынан даана көрүнөт. Буга эки чоң манасчы – Сагымбай менен Саякбайдын варианттарынын чыгарманын 1-бөлүмү боюнча жазылган тексттеринин көлөмүндөгү айырма да күбө: Сагымбайдын «Манасынын» көлөмү 180378 сап ыр, Саякбай айткан «Манас» 84513 сап ыр. Бир эле манасчыдан бир нече жолу кайталанып жазылган тексттердин ар бир кагаз бетине түшүрүлгөн үлгүдөгү ыр саптарынын көлөмүн башка-башка болушу, ал турмак манасчы өзү көп аткарып, тексттери туруктуулук мүнөзгө өткөн сыяктан-

ган эпизоддордун да жазылган үлгүлөрү бирин-бири толук түрдө так кайталабашы, натыйжада көлөмдүк белгиси жактан айырмалуу болуусу айтылган ойго күмөнсүз далил боло алат. Мисалы, Саякбай Каралаевден эпостун тексттери баштан аяк ирээти менен үч жолу кайталанып жазылган. Ошол тексттердин ыр саптарында да, көлөмүндө да айырма чоң. «Алмамбет менен Чубактын жол талашканы», «Каныкейдин Тайторуну чапканы» сыяктуу манасчы адатта эл арасында эң көп аткарган эпизоддордун да улам кайталанган үлгүлөрүндө – кагаз бетине жазылган, же магнитофондук лентага түшүрүлгөн тексттеринде көлөм туруктуу болуп чыкпайт.

Ушуларды эске алганда, «Манастын» көлөмү жөнүндөгү бүгүн айтылып жүргөн маалымат, эгер Сагымбай манасчыдан чыгарманын үч бөлүмү бүт жазылса (ал адамды билгендердин көптөрү күбө өткөнгө караганда, Сагымбай өзүн колдоочу катары Семетейди эсептеп, ошон үчүн эпостун экинчи бөлүгүн – «Семетейди» өзгөчө берилип, «Манастан» алда канча кеңири жана жогорку көркөмдүктө айтуучу экен), ошондой эле түрдүү тоскоолдуктар болбой, биринчи бөлүмүнүн негизги окуялары эсептелген «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң чабуул» айтуучунун эл арасында аткарган үлгүсүндө толук, кеңири планда кагаз бетине түшүрүлсө биз билген көлөм азыркыдан да алда канча көбүрөөк болушу мүмкүн экендигинде күмөн жок.

Оозеки айтылган көлөмдүү чыгарманын канча сап ырдан турарын белгилөө мурда эпостун тексттери жазылганга чейин эч кимдин оюна келген эмес. Бирок «Манас» зор көлөмдүү чыгарма экени угуучулар тарабынан да, айрыкча аткаруучулардын өз сөздөрү менен моюнга алуулары аркылуу кеңири маалым болгон. Көлөм, адатта, ыр сабынын саны менен эмес, чыгарманы аткаруучу канча убакытта айтары боюнча өлчөнүп, үч күн, үч түндөн тартып, жарым жылга чейинки мезгил көрсөтүлгөн. Кээде белгилүү чоң манасчылардын эпосту баштан аяк бүт айтып бүтпөгөндүгү, б.а., бүт өмүрү боюнча айтып да түгөтө албагандыгы жөнүндөгү маалыматтар кезигет.

Чынында чоң манасчы эпос боюнча өзү билген-түзгөн вариантын эл алдында ирээти менен баштан аяк бүт өз

өмүрүндө бир да жолу аткарбашы да ыктымал. Анткени эпостун бүт окуяларын ирээти менен айтуу үчүн өтө узак убакыт талап кылынары талашсыз. Бир канча айлар бою тынбай «Манас» айтуу манасчы үчүн кандай кыйын болсо, ошончо убакыт күн-түнү аны тыңшап олтура турган аудиториянын табылышы да оңой эмес эле. Адатта, манасчы бир айылда, үйдө бир нече, ашып кетсе бир жума, он чакты күн токтоп, эпосту аткарган. Мындай учурда чыгарманын окуялары ирээти менен эмес, эл суроосу-талабы боюнча кызыктуу, элге белгилүү эпизод-окуя, же ошондой чоң бөлүмдүн үзүндүсү гана аткарылган. Ушуларды эске алганда Сагымбай да, Саякбай да эпостун окуяларын ирээти менен өзүлөрү билип айткан көлөмдө, баштан аяк толук тексттер кагаз бетине түшүрүлгөн учурда гана аткарышкан десек болот.

«Манастын» темасынын ар жактуулугун, мазмунунун тереңдигин, өзгөчө бийик көркөмдүк деңгээлин эске алган Ч. Айтматов бул чыгарманы кыргыз искусствосунун туу чокусу деп эсептейт.

«Манаска» таандык негизги мыкты касиеттерди – узак жылдар бою эл башынан өткөргөндөрдү чагылдырган терең мазмунун, берген маалыматтарынын өзгөчө кенен чегин, уккандарга эстетикалык ырахат тартуулаган көркөмдүк деңгээлинин кол жеткис бийик үлгүсүн, байыркы элдердин бири болгон түптүү калк кыргыздардын узак тарыхый жолундагы бүткүл алгылыктуу табылгаларын ичине сыйгызып турган казыналык маанисин, теңдешсиз зор көлөмүн эске алганда, аны адам баласы жараткан укмуштардын катарына кирүүчү, кыргыздар жараткан керемет десе жөндүү болор эле.

«Манас» көркөм сөз өнөрүнүн туундусу, аалам кереметтери аталган кеңири белгилүү жети эстелик материалдык маданий мураска жатса, кыргыз эпосу руханий мурас, болгондо да көчмөн элдердин бири жараткан үлгү. Бирок, ушул белги «Манаска» башка жалпы адамзаттык кереметтердин арасында артыкчылык орунду берет. Анткени негизи таш, металл ж.б. материалдардан турган башка ар бир улуу мурас-керемет эстелик курулуш материалы канчалык катуу болгону, ушуга байланыштуу түбөлүктүү

сыяктанганы менен алар убакыттын, климаттык чөйрөнүн терс таасирине тушугушу мүмкүн жана ушуга ылайык алгачкы сапат-касиеттерин ошол үлгүсүндө дайым сактап тура албай, каруу-эскирүү, мыкты белгилеринен ажыроого мажбур болот. Ал эми «кирпичтери» элдин сүйлөө тилинин таза, тунук берметтеринен кыналган «Манас» көркөмдүк деңгээлин дайым бөксөртпөй, бир деңгээлде түбөлүк сактай алат.

Илгертен кыргыздар арасында «Манас» эпосунун кыдыр-баркы өтө жогору, турмушта алган орду өзгөчө. «Манастын» окуяларын көркөм чыгарма катарында эмес, болгон чындык-тарых катары кабыл алып, анын сюжетиндеги айтылган ар бир маалыматка турмушта орун алган факты түрүндө ишенишкен кыргыздар эпостун окуяларынан, катышкан каармандарынын жүрүм-турумунан жаш-кары дебей үлгү катары эсептеп, таалим-тарбия алышкан, журт арасындагы талаш-тартыш, чыр-чатак, доо ж.б. жомоктун маалыматтарына, андагы сөз болгон үрп-адаттык, салттык жосундардын негизинде чечилген. «Манастын» негизги окуялары, сюжеттик нугу менен элдин басымдуу көпчүлүгү тааныш, ал турмак эпостон бир нече ырды жатка билбеген кыргызды табуу кыйын экендигине да окумуштуулар көңүл бурушат. Октябрь революциясына чейин кыргыздар арасында баласына «Манас» – деген ысымды койбоо салтынын катуу сакталышы да («Манас» – деген атты бала көтөрө албайт, ага татыктуу болбосо зыянга учурайт – деген ишеним болгон) эпосту элдин өзгөчө урматтоосунун далилдеринин бири. Эл арасында «Манаска» зор маани берилгендиктен жана калктын күндөлүк турмушунда бул чыгарма кеңири орун алгандыктан, кыргыздар арасына четтен келгендердин көзүнө эң алды менен ушул жомок чалдыгат, көңүлүн бурат, анын үстүнө ар бир кыргыз башка эл өкүлдөрүнүн алдында улуттук сыймыгы, баалуу мурасы, бетке тутар асыл мактанычы катары эң алды менен «Манасты» атайт. Ушунун натыйжасында кыргыз элине таандык көркөм туундулардын – искусство үлгүлөрүнүн ичинен жазма булактарда эскерилген («Манастын» айрым окуяларынын мазмуну XV–XVI кылымдардын аралыгында эле кагаз бетине чийилгени «Мажму-ат-Табарих» – «Та-

рыхтардын жыйнагы» аттуу колжазма аркылуу илимге белгилүү), китеп түрүндө кыргыз тилинде басмадан биринчи чыкканы да (академик В.В.Радлов 1885-жылы Санкт-Петербургда жарыялаган «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» аттуу эмгектин V тому. Ошол китеп 1885-жылы Лейпцигде Радловдун көркөм котормосу менен немец тилинде жарык көргөн), башка элдердин тилине биринчи которулганы да ушул «Манас».

«Манас» көп варианттуу чыгарма. Бир эле чыгарманын ар кандай алымча-кошумчаларга тушугуп, өзгөртүүлөрү менен, көп түрдө айтылышы анын варианттарынын көп нускалуулугун шарттайт.

«Манас» оозеки жаралып, оозеки жашаган көркөм чыгармалардын катарына киргендиктен, варианттуулук анын негизги маңыздык да, формалык да белгилеринин бири. Түрдүү варианты болбой жана ал варианттар ар бири өз бетинче жашоо менен, башка жаңы варианттарды жаратпай жашоосун улантуусу да, жалпы эле оозеки көркөм чыгармачылыктын үлгүсү катарындагы мазмундук, формалык белгилерин сактап калуусу да мүмкүн эмес. Ар бир жеке адам жараткан чыгарма варианттарга ээ болгондон – чыгарманы башкалар жактырып кабыл алып, өз алымча-кошумчалары менен аткара баштагандан тартып гана элдик мааниге ээ боло алат, оозеки жашаган көркөм туундуулук укукка жетишет, ушул статуста өз жашоосун баштайт. Варианттары жаралмайын жеке инсан жараткан чыгарма ошол алгачкы үлгүсүндө гана калып, өмүрүн токтотот – эл арасында жашай албайт.

Вариант жаралуунун себептери көп. Чыгармага өзгөртүү киргизүү негизинен эки түрдө: белгилүү максат менен атайын иштелиши, же айтуучу-аткаруучунун эркинен сырткары түрдө болушу мүмкүн. Биринчи учурда айтуучу уккан чыгармасын өз каалоосу боюнча көңүлүнө жакпай калган жерлерин кыскартып, же «оңдоп», ал эми жагып калган окуяларды кеңейтип, толуктап аткаруу аркылуу вариант жаратат. Ошону менен бирге эле оозеки айтылган материалдарды укканда толук түрдө кармап кала албай, айрым жерлерин унутуп, же эстен чыгарып жиберүүнүн натыйжасында биринчи үлгү өзгөрүүлөргө учурап, натый-

жада вариант жаралышы да мүмкүн. Мындай көрүнүш, айрыкча, көлөмү чоң, татаал сюжеттүү чыгармаларды кабыл алуу, кайра айтуу-аткаруу учурларына мүнөздүү. Варианттын жаралышында аткаруучунун табигый таланты да чоң мааниге ээ – таланттуу айтуучу өзү уккандарын кеңейтип, толуктап, көркөмдүк деңгээлин өркүндөтүп айтшы, ал эми таланты чакталуу адам өз дараметине жараша бөксөртүп, өнүктүрмөк турмак мурдагы үлгүдөн төмөндөтүп аткарышы да мүмкүн. Ушуларды эске алганда варианттуулуктун мүнөзү да ар түркүн – айрым вариант мурдагы үлгүдөн анча айырмаланбай, анча-мынча гана орчундуу мааниге ээ боло албаган майда өзгөрүүлөргө ээ түрүндө болсо, кээде мурдагы уккандарын алда канча кеңейтип, чоң-чоң салымдар кошуп, чыгарманы мазмун-формалык жактан жаңы баскычка көтөрүп айткандар да болот. Ушуга байланыштуу фольклортоануу илиминде «вариант» – дегенден башка өзөгү бир чыгарманын бири-биринен окуяларынын курулушу, көркөмдүк деңгээли боюнча орчундуу белгилер менен айырмаланган, жалпы эле мазмундук-формалык жактан көптөгөн өзгөчөлүктөргө ээ үлгүлөрдү белгилөө үчүн атайын колдонулган «версия» термини да бар. «Манас» эпосуна карата бул терминдерди колдонгондо эпостун Сагымбай айткан версиясы, Саякбай айткан версиясы десек да жөндүү. Версиялык деңгээл мурдагы үлгүдөн такыр айырмаланган жаңы чыгарма жаратуу дегендик эмес, чыгармага чоң талант ээси айтуучу кошкон салымдын үлүшүн гана көрсөтүүчү, эпосту өстүрүп-өнүктүрүүдөгү анын ордун айкындап туруучу белги. Чынында түрдүү варианттары болгон менен чыгарманын теги бир бойдон сакталат, ошон үчүн, адатта, вариант менен версия түбүндө айырмасы жок түшүнүк катары кабылданат.

Дүйнөлүк эпостаанууда жалпы эле эпикалык чыгармалардын, айрыкча мифологиялык-баатырдык жана тарыхый-баатырдык эпостордун жаралышы (аны шарттаган мезгилдик, мейкиндик факторлор, ошол элдин басып өткөн тарыхый жолундагы реалдуу, урунттуу окуялар менен инсандар ишмердигинин эпикалык чыгармачылыктын салттарына жараша «көркөм-кыялый кайра иштетүүдөн» өткөрүлүшү жана бул экөөнүн карым-катышы ж.б.) ар

түрдүү идеялык, тарыхый, маданий, социалдык жагдайларга ар башка өлчөмдө байланыштырылып, ар түркүн теориялык-методологиялык принциптерге, жол-жоболорго таянуу менен иликтенип келет. Башкача айтканда, бул маселеде текши таралган жана биротоло калыптанып, бузулбас мүнөзгө ээ болгон көзкараш жок.

«Манас» эпосу илимий иликтөөнүн объектисине айланган (Ч.Валиханов, В.Радлов) мезгилден башталып, XX кылымдын I, II чейректеринде (1920-1950-жылдар) кыйла ачык коюлуп, бара-бара дамамат талаш-тартыштарга уютку болуп, алиге дейре бир ыңгай чечилишине ээ боло элек көп кырдуу жана чаташ маселе – анын жаралыш доору болуп эсептелет. Бул боюнча ар кандай деңгелде аргументацияланган көзкараштар, гипотеза-божомолдоолор, ойжоруулар арбын. Адабиятчылар, тарыхчылар, философтор жана коом таануучулар (социолог, саясатчы, культуролог ж.б.) өз позициясын аныктап, көзкарашын далилдөөдө эпостун түрдүү варианттарынан алынган тексттерден тартып, кыргыз тарыхындагы, фольклорундагы, түрк-монгол жана дүйнө элдеринин эпикалык чыгармачылыгындагы теориялык жоболорго, фактыларга, илгерки жана кийинки илимий изилдөөлөргө таяныч жасашат, элдик санжыраларды, мифтерди, уламыш кептерди, ал тургай географиялык аталыштарды да көз жаздымында калтырышпайт.

Эпостун жаралыш доору жана ал көркөм-эпикалык формада чагылдырган тарыхый доорлор деген проблемаларынын ички байланышы анык болгону менен түпкүлүгүндө өз бетинче караштырылчу ар башка маселе экендиги түшүнүктүү. Анткени эпос чагылдырган доор менен анын эпикалык чыгарма катары түптөлгөн мезгил – доору дал келе бербейт. Сыртынан жөнөкөй көрүнгөнү менен иш жүзүндө анын тамыры алда канча тереңде жатат. Эпос баштапкы негизи түптөлгөн күндөн тарта эле элдик оозеки чыгармачылыктын башка жанрларында (миф, уламыш, санжыра, ар кандай лиро-эпикалык баяндар, лирикалык майда чыгармалар ж.б.) орун алган сюжет, образ, деталь, мотивдерди өзүнө сиңирип алып, андан аркы өнүгүү, калыптануу процессинде да ушундай көрүнүштөр менен коштолуп келүүсү мыйзамченемдүү көрүнүш. Кан-

дай гана эпос болбосун, толук жана бүткөрүлгөн формада жаралышы мүмкүн эмес. Бул фольклор теориясында дээрлик талаш туудурбаган жагдай. Айрыкча «Манас» сындуу монументалдуу, энциклопедиялык мазмунга эгедер чыгармалар тынымсыз толукталуу, жаңылануу жана элдик кабылдоолорго дал келе бербеген «жат» элементтерди сүрүп чыгаруу ыңгайында өнүгүп келгендиктен, бир канчалаган доорлорду өз ичине камтуусу түшүнүктүү болуп калат. Муну Ч.Валиханов, В.Радловдон тарта М.Ауэзов, Б.Юнусалиев, Р.Кыдырбаева, Э.Абдылдаев (ж.б.) сындуу манасизилдөөчүлөрдүн баары моюнга алышат.

Ушундай болсо да, эпостун жаралыш доору жана эпос чагылдырган доорлор аттуу тамыры, генезиси эки башка маселе кыйла эмгектерде катар коюлуп, чектери ажыратылбай бирдикте караштырылгандыгы байкалат. Буга эпостогу ирдүү окуялардын тарыхый негизи, борбордук каармандардын прототиптери, окуялар болгон же ошондой деп болжолдонгон жерлердин тек-жайы сыяктуу маселелер кошулуп кеткен учурлар да жыш кездешет. Мындан тышкары эпос эпикалык бүкүлү чыгарма катары качан, кантип жаралат, кандай тарыхый, көркөм-идеялык, эстетикалык процесстерге дуушар болот, эпосту кимдер, кандайча жаратат деген сындуу маселелерди чогуу караштырган иликтөөлөр бар. Демек, бул жерде учугу бир, тамырлаш болгону менен көп жагынан бири-бирине биротоло биригип калбаган, өз-өзүнчө иликтөө объектиси болууга жарамдуу бир нече жагдайды көңүлгө алуубуз керек:

Мында борбордук маселе – эпос качан, кайсы мезгилде түптөлө баштап, кыймыл-өнүгүү абалында турса да, анын кынтыксыз бүкүлү чыгарма катары калыптаныш процесси шарттуу түрдө качан аяктаган деген проблема болуп саналат. Эгерде эпосту алгачкылардан болуп жазып алып, аны кылдат илимий байкоолору менен жабдыган В.Радловдун «...эпос өзү биротоло бүткөрүлгөн нерсе эмес, ал эл менен жашап, аны менен кошо өзгөрүлүп турган элдин аң-сезиминин өзү болуп эсептелет» [8, 24-б.], – деген бүтүмүн, анын көп жагынан жүйөлүү экендигин эске алсак, мезгилдик жактан «Манастын» жаралыш доорун так көрсөтүү мүмкүн эместей туюлат.

Бирок илимпоздор «Манастын» жаралыш-мезгилин аныктоодо кайсы бир тарыхый фактыларды (окуялар, көрүнүштөр ж.б.), инсандар ишмердигин таяныч тутпай коё алышпайт да, кыргыз тарыхында санжыра, уламыш, аңыз кеп түрүндө айтылып келген, же түрк, монгол, кытай, араб, фарсы жазма булактарында сакталган маалыматтарга дейре кайрылышат. Мындай маалыматтар жетиштүү эле көрүнгөнү менен алардын биринде да (XVI кылымга тиешелүү «Маджму-ат-таварихти» эске албаганда) эпосто сүрөттөлгөн ирдүү окуялар жана анын борбордук каармандары тууралуу айкын, так жана дал келген маалыматтардын жоктугу, түркүн божомол-гипотезалардын чыгышына себеп болуп келет. Бул жагдай табигый түрдө эпостогу окуялардын тарыхый негиздүүлүгү тууралуу маселени күн тартибине алып чыгып, «Манас» сыяктуу монументалдуу жана көп катмарлуу чыгарма жок жерден жана ошол эпопеялык зор калыбында жаралбайт дегенди түшүндүрөт. Муну В.Радлов да өз кезинде туура байкаган. М.Ауэзов да, кийинки изилдөөчүлөр да адегенде эпостун бир бөлүгү, ядросу жаралып, мезгилдин өтүшү менен ал тарамдалып, кеңейип жүрүп отурган деген пикирди колдошот.

Бирок белгилей кетчү нерсе – «Манас» сыяктуу залкар чыгарманын түптөлүп, калыптанышы үчүн элде ошондой көркөм туундуларды жаратуунун калыптанып келген же калыптана баштаган салты болуш керек эле. «Манас» кайсы мезгилде жаралбасын, анын автору болгон элде эпикалык поэзиянын өнүккөн салттары, жол-жоболору, жолго түшкөн жанрдык канондору зарыл болчу, б.а., «Манас» кыргыз эпикалык чыгармачылыгындагы алгачкы туунду эмес дешке толук негиз бар. Демек, «Манаска» чейин эле элде мифологиялык-фантастикалык, тарыхый-баатырдык, турмуштук, лирикалык, сатиралык (ж.б) мүнөздөгү эпикалык чыгармалар болгонуна, алардын далайы мезгил чаңына басылып жок болсо, айрымдары кийинки чыгармалардын курамына кирип, өз алдынча жашоосун токтотконуна, дагы бир тобу идеялык-көркөмдүк, сюжеттик, тематикалык трансформацияга учурап, түр-түспөлүн таанылгыс кылып өзгөрткөнүнө шектенбей эле койсок болот. Түпкүлүгүндө «Манас» сыяктуу залкар эпикалык баян

жайдак жерде жаралмак эмес. Аларды жаратуучулардын (жомокчу манасчылардын, акындардын) да өз мектеби болгондугу, алардын аткаруучулук салты ошол чыгармачылыктын эволюциясы менен удаалаш калыптангандыгы да атайын далилдөөнү талап этпейт. Мындан, эпикалык чыгармачылыктын генезиси терең, ал эл турмушу менен тамырлаш, тагдырлаш болуп келген деген жыйынтык чыгат. Ушундан улам В.Радлов дагы: «...эпосту өзү өз мезгилинин элдик акыны болгон адам гана түзө алат», – деп жазса керек. [9, 34-б.].

«Манас» эпосунун кылымдар карытып, өтө узак убактардан бери келе жаткан чыгарма экенин жана бул эстеликтин калк арасындагы өзгөчө зор кадыр-баркын эске алганда, анын түрдүү варианттарынын көп болгондугунда күмөн жок. Бирок, чыгарманын тексттерин жазып алуу, кагаз бетине түшүрүү иши кечээ жакында эле башталгандыктан ага чейинки эпостун тексттери оозеки жашаган өмүрүндө чыгарманын негизги маңызы сакталганы менен түрдүү варианттарынын көптөгөн үлгүлөрү биздин учурга жеткен жок. Натыйжада зор талант ээси катары ысымы эл оозунда бүгүн да айтылып, өмүрүнө байланыштуу көптөгөн маалыматтар легенда, уламыш түрүндө калк арасында кеңири сакталып калган, өзүлөрү мындан 100–150 жыл чамалуу эле мурда жашаган Акылбек, Келдибек, Балык, Нармантай (Чоңбаш), Чоюке, Тыныбек ж.б. сыяктуу көптөгөн чоң манасчылардын варианттары илимге дээрлик белгисиз. Өзү өткөн кылымдын баш чендеринде жашаган Сагымбайдан анын варианты жазыла баштаганда али көзү тирүү Чоюкенин, же анча-мынча үзүндүсү кагаз бетине түшкөн, өзгөчө зор таланттуу манасчы Тыныбектин вариантынын белгисиз болуусу илим үчүн чоң жоготуу.

«Манастын» түрдүү варианттарынын тексттерин кеңири белгилүү манасчылардан системалуу түрдө жазуу иши өткөн кылымдын отузунчу жылдарынын орто чендеринен тартып гана колго алынган. Бирок кыркынчы жылдардын башталышындагы беш жылга созулган кандуу согуш, согуштан кийинки «Манаска» терс маанайдагы саясий кырдаалдын кесепеттеринен ал аракет бир кылка, дайым эле ийгиликтүү боло бербей, натыйжада илим кыйла баалуу

маалыматтарды сактап калуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырады. «Манастын» варианттарын эл арасынан издөө, жазуу иштери 60-жылдардын орто чендеринен тартып кайра кызуу колго алынганы менен элге белгилүү манасчылардын көбүнүн көзү өтүп кеткендиктен мындай аракеттен анча натыйжалуу майнап чыкпады.

Ошентип, бүгүн илимге эпостун биринчи бөлүмүнүн – «Манастын» 34 варианты белгилүү (чыгарманын үч бөлүгүнүн сексенден ашуун варианттарынын тексттери кагаз бетине түшүрүлгөн). Эгер XV кылымга таандык «Тарыхтардын жыйнагы» («Мажму-ат-табарих») аттуу фарсы – байыркы тажик тилинде жазылган колжазмадагы «Манаска» тиешеси бар маалыматтарды эпостун өз алдынча варианты катары эсептесе илимдин карамагында бүгүн бул чыгармага тиешелүү 35 вариант бар десе болот. Бирок, ошол варианттардын баарынын көлөмү, камтыган окуялары, деңгээли, демек, баа-баркы, мааниси да бирдей, бир кылка эмес – арасында «Манастын» бардык окуяларын баштан аяк ирээти менен толук баяндаган, эстеликтин өзүнчө толук кандуу варианты дешке боло тургандары, ал эле эмес Сагымбайдын, Саякбайдын тексттери сыяктуу версиялык деңгээлге көтөрүлгөндөрү да, ошону менен бирге эле эпостун бүт окуяларынын эмес, айрым кеңири белгилүү, көп аткарылган эпизод-бөлүмдөрдүн варианттары дешке боло тургандары да бар. Анын үстүнө бир эле манасчыдан бир нече жолу жазылган эпизоддор, ал турмак эпостун бүт окуялары да, аларда айырмачылыктар бар экендигине карабастан, башка-башка эсептелбей, бир гана варианттын катарына жатат. Ошондой эле мурда жазылган тексттерден кайра көчүрүлгөн, же ошол жазылган тексттерди жаттап алып эл арасында аткарып жүргөндөрдөн кайра жазылган нускалар да (эл арасында айрыкча Сагымбайдын өткөн кылымдын 20-жылдарында жазылган тексттери эл арасына көчүрмө түрүндө кеңири тарап кеткендиктен ошолорду жаттап алып аткарып, манасчы аталып жүргөндөр арбын, алардан тексттер кайра жазылуу учурлары да аз эмес) айрым анча чоң эмес өзгөртүүлөрү бар экендигине карабастан вариант деп эсептелбейт жана санакка кошулбайт.

Ушул абалдар эске алына манастануу илиминде салттык туруктуу окуяларды камтый алуу – чыгарманын окуяларын баштан аяк ирээти менен баяндоо деңгээлине карай колдо болгон тексттерге карата «Манастын» негизги варианттары жана айрым эпизоддук, же белгилүү окуялардын варианттары – делген атайын терминдер колдонулат.

«Манастын» негизги варианттарынын катарына Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Каралаев, Шапак Ырысмендеев, Байымбет Абдыракманов (Тоголок Молдо), Багыш Сазанов, Молдобасан Мусулманкулов, Мамбет Чокморов айткан варианттарды кошууга мүмкүн. Булардан башка да фольклорчу, эпостун тексттерин кагаз бетине түшүрүп жазып алуу иштеринде көптөгөн манасчылардын катчысынын милдетин аткарган Ыбырай Абдырахманов эпостун үч бөлүгүнүн тексттерин өзү жазып өткөргөн. Бирок, көп белгилери боюнча ал адамдын «вариантын» Сагымбайдын вариантынын элге кеңири белгилүү эпизоддорунун кыскартылган атайын иштелип чыккан үлгүлөрү деш жөндүү.

С. Орозбак уулунун варианты 1922–1926-жылдар аралыгында кагаз бетине түшүрүлгөн. Ишке демилгечи болгон Каюм Мифтаков, варианттын дээрлик бүт тексттерин жазган катчы Ыбырай Абдырахмановдун, уюштуруу иштеринде зор көмөк көрсөткөн Ы. Тойчуновдун эмгектери орчундуу. Кагаз бетине түшкөн тексттердин жалпы көлөмү 180378 сап ыр. Варианттын айрым үзүндүлөрү 1940-жылдардан тартып кыскартылган түрдө бир нече жолу жарык көргөн. «Чоң чабуулдан» айрым үзүндүлөр орус тилине көркөм которулуп 1946-жылы Москвада жарыяланган. Бириктирилип кыскартылган вариант деп аталган (түзүүчү Кубанычбек Маликов) «Манастын» эки томдугунда айрым эпизоддор, үзүндүлөр пайдаланылган. Бул варианттын окуяларынын ирээти менен берилген толук үлгүсү кыскартылган түрдө төрт китеп болуп 1978-1982-жылдар аралыгында жарык көрдү. Ошол эле төрт китеп 1984-1995-жылдар аралыгында кыргыз жана орус тилиндеги котормосу басмадан чыгып, ошол үлгү айрым кыскартылган түрдө 1995-2000-жылдары англис тилине көркөм которулуп жарыяланды. Варианттын кыс-

картылган үлгүсү 1998-жылы Делиде хинди тилинде, ал эми кара сөз түрүндө түзүлгөн үлгүсү Японияда япон, Израилде ибрит тилдеринде басмадан чыкты. Сагымбайдын вариантынын толук академиялык басылышынын төрт китеби 1995–1996-жылдары басмадан чыкты. Ал эми 5-томдон 9-томго чейинки академиялык томдору 2016-жылы толугу менен жарыкка чыкты.

С. Каралаевдин вариантынын «Манас» бөлүгү 1935–1937-жылдары кагаз бетине түшүрүлүп, тексттерди жазуу ишине Ы. Абдырахманов, К.Жумабаев, Ж. Ирисов, К. Кыдырбаева катышкан, жазылган тексттердин эпостун 1-бөлүмү боюнча көлөмү 84513 сап ыр. Чыгарманын аягы «Манастын өлүмү» деген ат менен кыскартылган түрдө 1941-жылы жарыяланган, айрым эпизоддору «кыскартылып бириктирилген вариантта» пайдаланылган. Саякбайдын Манасынын» эки томдугу 1984-1985-жылдары, ал эми толук берилген академиялык басылышынын үч китеби 1995–1996-жылдары жарык көргөн. Академиялык бастыруунун аягы басмадан чыга элек.

Ш.Ырысмендеевдин «Манасы» 1935-1938-жылдары кагаз бетине түшүрүлүп, тексттерди жазуу ишине К. Кыдырбаева, Ташым Байжиев, Жанек Наматов катышкан, жазылган тексттердин көлөмү 24588 сап ыр, бүт бойдон жарык көрө элек.

Ы. Абдырахманов (Тоголок Молдо) айткан вариантын 1936–1937-жылдары өзү жазып өткөргөн, көлөмү 53045 сап ыр, «Манас» бөлүмү 2014-жылы жарыкка чыгып, калган бөлүмдөрү жарык көрө элек.

Б. Сазановдун варианты 1938–1940-жылдары кагаз бетине түшүрүлүп, жазууга И. Мусаев, Б. Токтогулов катышкан, көлөмү 41147 сап ыр, жарык көрө элек.

1944–45-жылдары А. Тайгүрөңов, С. Байсалов жазган М.Мусулманкуловдун вариантынын көлөмү 57718 сап ыр, чакан үзүндү манасчынын өз аткаруусунда 1935-жылы грампластинкага жазылган, калган тексттери жарык көрө элек.

М. Чокморовдон 1959–1972-жылы аралыгында эпостун үч бөлүмү толук жазылып алынган, бирок «Манас» бөлүгүнүн орчундуу материалы («Көкөтөйдүн ашы» ж. б.) магнитофондук лентага түшүрүлгөндүктөн, 1-бөлүмдүн

так көлөмү белгисиз. М. Чокморов айткан «Манас» бөлүмү 2005-жылы жарык көрүп, калган тексттери али жарыялана элек.

«Манастын» изилдөөчүлөрүнүн көпчүлүгү тарабынан аныкталып, жалпы кабыл алынган эреже катары эпостун түрдүү варианттарындагы окуялардын негизги нугу бир, ар бир айтуучу-манасчы ошол даяр сюжетти өз сөзү менен ырга айлантып айтат, ушунун натыйжасында варианттар жаралып, түрдүү варианттардагы өзгөчөлүк айырма, өзүнө таандык атайын белгилер пайда болот деген мүнөздөгү ой көп кайталанылат. «Манастан башка көлөмү чакан, сюжеттик курулушу анча татаал эмес эпикалык чыгармалардын тажрыйбасына негизделип чыгарылган бул корутунду кыргыз эпосунун толук кандуу чыгарманын окуяларын ирээти менен баштан аяк бүт камтыган тексттерине так туура келе бербейт. Эл арасында өзгөчө көп аткарылып, сюжеттик курулушу такталган, негизинен ошол үлгүдө жалпы кабыл алынган, көлөмү анча чоң эмес «Алмамбет менен Чубактын жол талашканы», «Жолой менен Кошойдун күрөшү» ж.б. сыяктуу айрым эпизоддорго карата ушул корутундуну пайдаланса болот, ал эми эпостун бардык окуяларын көз алдыда тутта сөз кылганда, варианттык белги даяр сюжетти жөнөкөй өз сөзү менен кайталап айтуу чегинен алда канча терең жана кеңири, орчундуу да. Анткени манасчы вариант түзүүдө мурдатадан келе жаткан даяр сюжет, окуяны кайталап айтуу менен чектелбестен, эпостун өзү мурункулардан уккан жана мурас катары кабыл алган материалдарын чыгармачыл инсан катары кайрадан иштеп – өз түшүнүк, көрүү, туюу сезимдеринен өткөрөт. Натыйжада чыгармага жаңы материалдар, маалыматтар кошулуп кеңейиши, толукталышы, айрым эпизоддор кыскарган түрдө берилсе, экинчилери мурдагыдан алда канча кеңейиши, же такыр жаңы окуя-эпизод кошулушу мүмкүн, же бул же тигил материал, эпизод түшүп калышы да ыктымал. Ошондой болсо да «Манас» көп варианттуу, бирок негизинде бир чыгарма. Анын бирдигин чыгарманын варианттарындагы тема, идея, туруктуу өзөк окуялар жана образдар системасы – алардын бир эпостук жакындыгын айкындап турат.

Эл арасында кеңири белгилүү болгон, негизги мазмуну, сюжеттик нугу өзгөрбөй сакталган, эпостун варианттарынын басымдуу көпчүлүгүндө орун алган окуялар «Манастын» туруктуу өзөк окуялары делет. Чыгарманын негизги темасы менен идеясы ушул туруктуу окуяларга карата белгиленет.

«Манастын» негизги өзөк окуялары булар: Манастын туулушу жана балалык чагы, алгачкы эрдиктери, кан шайланышы, мекенди душмандардан бошотуу, кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого кайтып келиши. Алмамбеттин окуясы, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көзкамандар окуясы, Көкөтөйдүн ашы, Чоң казат, Кичи казат, Манастын өлүмү жана ага күмбөз салдыруу. Чоң-чоң өзөк окуялардан башка да варианттардын көбүнөн орун алган, туруктуулук мүнөзгө ээ чакан окуялардын тобу бар – күчтүү жоодон жеңилип калган кыргыздардын чабылып-чачылышы, Алтайга айдалуу, Манастын Алоокени жеңиши, Шоорук кан менен болгон согуш ж. б.

Туруктуу өзөк окуялардын негизги нугу түрдүү варианттарда өзгөрбөй айтылат жана эпостун сюжетин ирээти менен баштан аяк толук аткарган манасчылардын вариантында алардын орун алышы көндүм белги.

Көпчүлүк туруктуу окуялар өзүнчө бүткөн-бүтүн чыгарма түрүндө иштелип чыккандыктан бөлөк-бөлөк аткарыла бериши да мүмкүн. Бирок, алардын чыгарманын сюжеттик композициясында ээлеген туруктуу орду бар жана бири-бири менен атайын окуя, окуялар тобу аркылуу байланыштырылат. Негизги өзөк окуялардын арасындагы алардын байланышын камсыз кылган бөлүкчө деталдар ар бир манасчыда башка-башка болушу, кээде жакын, окшош мүнөздө жүзөгө ашырылышы да ыктымал.

Вариантын курууда манасчылар чыгарманын туруктуу белгилери катары мурдагы өнөр ээлеринен мурас кылып өзөк окуялардан башка каармандарды мүнөздөгөн сыпаттамаларды, портреттик клишелерди, көптөгөн мыкты табылгага жата турган элестүү ыр саптарын, көркөм каражаттар менен көркөм ыктардын түрлөрүн, жалаң ушул эпосто гана пайдаланылуучу атайын көркөм ыкмаларды, атайын обонду кабыл алып, баарыга бирдей орток кенч ка-

тары үйрөнүп-өздөштүрүп, вариантында туруктуу мүнөздө кеңири пайдаланат. Бул жалпы кабыл алынган салт жана өнөр ээси – манасчылык кесипти үйрөнүүдөгү башкы милдеттердин бири.

Өзгөчө зор көлөмдүү чыгарма «Манастын» окуяларын баштан аяк ирээти менен дароо аткаруу мүмкүн болбогондуктан, манасчылар эпостогу чоң-чоң окуялар – бөлүмдөрдүн ар бирин өзүнчө бүткөн чыгарма түрүндөгү курулушка ээ кылып түзүшкөн жана адатта ошол чоң бөлүмдөр зарылдыгына жараша өз-өзүнчө аткарыла берет. Мисалы, «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» ж. б.

Ар бирин эл алдында толук аткаруу-айтуу үчүн манасчыга 3-4 күн талап кылынган андай маанилүү бөлүм-эпизод, эгер атайын шарт болсо, ошончо убакыт эпос угууга чогулган тыңдоочулар курчап турса, адатта, бөлүм бүт аткарылат. Ошондой эле бир кеч, бир олтурушта жомок угуучулар үчүн манасчы өзү жакшы билген, мыкты аткарган үзүндүнү, же аудиториянын өтүнүчү боюнча айрыкча белгилүү эпизоддордон үзүндү – элестүү бир окуяны айтуу иши да кеңири практикаланат. Андай үзүндүлөрдүн катарына «Алмамбет менен Чубактын жол талашканы», «Алмамбеттин арманы», «Кошой менен Жолойдун күрөшү» ж. б. кошууга мүмкүн. Мындай үзүндүнү аткаруу манасчынын атайын кыска комментарийсы – окуянын баш жагы менен аягын түшүндүрүп кара сөз түрүндө кыска чечмелеп берүүсү аркылуу коштолот.

«Манас» эпосундагы мазмун чагылдырган башкы тема элдин эркиндиги, көзкаранды болбостук үчүн күрөш, четтен басып кирген душмандардан Мекенди коргоо. Ушуга ылайык патриоттуулук жогору бааланып, элге кызмат кылуунун, Мекенди сүйүүнүн үлгүлөрү баяндалат – калк камын ойлогон патриот баатырлардын эрдиктери даңазаланып, акылмандык, адилет-калыстык жогору бааланат.

Чыгарманын идеялык багытынын ачылышында чечүүчү ролду каармандардын көркөм элес – образдары ойнойт.

«Манас» татаал сюжеттүү, окуялары арбын чыгарма. Ошол окуяларга катышкан каармандары да өзгөчө көп – ысмы гана эскерилген адамдардан тартып, атайын көркөм

элес-тип катары терең иштелип чыккан образдар түрүндөгү каармандар да аз эмес. Бул эпостун образдар системасынын татаалдыгын шарттайт.

Эпостун окуяларындагы ойногон ролдоруна, аткарган милдет-жүгүнө жараша чыгарманын каармандары негизги жана көмөкчү каармандарга бөлүнүшөт. Ошону менен бирге эле жомоктун башкы темасынын багытына болгон мамилесине карата образ-типтер оң жана терс делген эки чоң лагерден-топтон турушат.

«Манаста» бардык баатырдык эпосторго таандык болгон «эпикалык душман» түшүнүгү кеңири мүнөзгө ээ – чыгарманы жараткан анын ээси, демек оң, же өз катары баалануучу кыргыздар болсо, аларга карама-каршы турган алардын эпикалык душмандары кытайлар-калмактар. Адатта кытай, калмак этнонимдери көбүнчө бир ысым катары түшүнүлөт жана эпостун тексттеринде аралаш, биринин ордуна бири колдонула берет.

Жалпы кабыл алынган салтка ылайык чыгарманын «авторунун» өз элинин өкүлдөрү – оң каармандар тобун түзсө, эпикалык душман өкүлдөрү терске жатышат. Бирок, бул «эреже» дайым эле так аткарыла бербейт, өздөн чыккан жат, ошондой эле душмандар арасынан чыккан дос болушу да мүмкүн. Демек, окуяларга катышкан адамдардын көркөм иштелип чыккан образдарынын мүнөзү алардын конкреттүү иштеген иштерине карата бааланат, ошондой эле ар бир образ иш-аракетинин мүнөзүнө ылайык оңго, же терске жатат. Демек образдын мүнөздөмөсүндө чечүүчү мааниге этникалык белгиси, диндик ишениминин багыты эмес, адамдык сапаты, адамгерчиликтүүлүк критерийлерине туура келе турган жүрүш-турушу, иш-аракеттери эл мүдөөсүнө канчалык туура келери маанилүү. Манастын өз атасы Жакып, жакын туугандары Көзкамандар, Ороздунун он уулу сыяктуу өзгө кире турган адамдардын терс образды алып жүрүүсү, эпикалык душмандар арасынан чыккан, алардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Алмамбет оң типке жатары мунун ачык далили.

Угуучуларга-окурмандарга, айрыкча жаштарга таалим-тарбия берүүдө эл иши үчүн башын сайган патриот, баатыр, айкөл Манас, акылман Бакай, жөн билги, са-

рамжалдуу Каныкей, ишенимдүү Алмамбет ж.б. оң тип-образдардын, ач көз, сараң Жакып, баскынчыл Коңурбай, ала көөдөн, соргок Жолой ж.б. терс каармандардын оң менен терстин, жакшы менен жамандын үлгүсү катары, мааниси, ойногон ролу, тийгизген таасири чоң.

«Манас» кылымдар бою көптөгөн таланттардын аракеги, чыгармачыл эмгегинин үзүрү менен көркөмдүк касиеттери өркүндөп, анын үстүнө калктын ар бир муунунун сындык табитинин элегинен өтүп, натыйжада көркөмдүк деңгээлдин кол жеткис бийик чокусуна көтөрүлүп, биздин учурларыбызга ар бир угуучу-окурманга зор эстетикалык рахат тартуулаган рухий көркөм мурастын үлгүсүндө жеткен эстелик.

Чыгармадагы окуялардын берилиш ыгын, өнүгүш жолун каармандардын сүрөттөлүшүн – образдын түзүлүшүн, көркөм каражат, көркөм ыктардын бардык жыйындысын, ыр түзүлүшү менен тилдик байлыктарды пайдалануу жолуна чейин бүт өз ичине камтыган эпостун поэтикасы ма-настаануу илиминдеги орчундуу багыттын бири. Көтөргөн жүгү боюнча жомоктун формалык белгилерине тиешелүү бардык белгилерин, өзүнө таандык атайын өзгөчөлүктөрүн изилдөө, чечмелөө, түшүндүрүү милдеттерин аркалоо, ары жооптуу, ары өтө татаал маселелерге жатат. Илимдин бүгүнкү деңгээлинде аз изилденип, али чечиле элек, кээде сөз козголо да элек бөлүктөрү-темалары бар, көптөгөн ак тактуу илимий багыттын бири экени кокусунан эмес. Мындай абал «Манастын» окуялары, алардын курулушу татаал, зор көлөмдүү, узак убакыттар бою калыптанган жана ошол кылымдар карыткан мезгил ичиндеги түрдүү көркөм табылгаларды сактап келген, натыйжада башка элдердин эпикалык чыгармалары гана эмес, кыргыздардын өзүнүн түпкү тегинде бир жанрга жатуучу жомокторунда да учурабаган, жалаң «Манаска» гана таандык поэтикалык белгилердин бир чыгармада орун алгандыгы жана алар аз эмес экендиги, мындай көрүнүштү изилдеп үйрөнүү да, түшүндүрүү да татаал гана турмак узак убакытты талап кылуучу нерсе экендиги менен шартташкан.

«Манастын» көркөмдүк касиеттериндеги айрым, жалгыз ушул эпоско гана таандык болуп, манасчылардын

өзүлөрү да оозеки чыгармачылыктын башка үлгүлөрүн, ошондой эле эпосторду да аткарууга туура келген учурларда ошол ык, белгилерди пайдаланбашы (окуяларды байланыштыруу, сюжеттик курулманын ичинде бир окуядан, көрүнүштөн экинчисине өтүүдө кеңири колдонулуучу, «Аны мындай таштайлы, мындан кабар баштайлы» деген мүнөздөгү туруктуу ыр саптарын – көркөм ыкты, же жалаң ушул эпосту айтууда гана колдонулуучу атайын обонду ж.б.) жөнөкөй гана көрүнүш, белги, учураган факты катары эскерилүү менен чектелбестен, андай болуунун себептери да изилденип, чечмелениши, түшүндүрүлүшү зарыл.

Көркөм сөз өнөрүнүн, айрыкча анын оозеки үлгүлөрү багытында, мурдатадан терең иштелип чыгып, салттык туруктуулук мүнөзүндөгү белгилерге ээ болгон ыр түзүлүшү, муун өлчөмү, уйкаштыктар системасы ж.б. боюнча да «Манастын» өзүнө жеке таандык өзгөчөлүктөрү, башкалардан айырмалуу учурлары көп. Муну баарыдан мурда эпостун мурдатадан келе жаткан салттык көрүнүштөрүн терең өздөштүрүшкөн жана так аткарып көнүшкөн манасчылардын өзүлөрү мыкты билишет. Ушул багытта илимге кызыктуу бир факты белгилүү: Сагымбайдын вариантынын тексттери кагаз бетине түшүрүлүп жаткан учурда Илим комиссиясы манасчы менен анын катчысын Ташкент шаарына чакырып, анда «Манас», чыгарманын жазылган бөлүмдөрү боюнча пикир алышуулар уюштурулат. Ошондо кыргыз интеллигенттеринин жаңы өсүп келе жаткан өкүлдөрүнүн тыңдарынын бири эсептелип калган, өзү да ырлар жазып, мезгилдик басма сөз беттеринде жарыялап жүргөн, студент Касым Тыныстанов манасчыга «Сиздин жаздырган «Манасыңыздын» ыр саптары төрт сап-төрт саптан курулуп, ар бир топ өз-өзүнчө уйкашпай аралаш болуп калыптыр – деп доомат айтат. Ал жыйынга катышып, Сагымбай менен бирге болгон катчы Ы.Абдырахмановдун эскерүүсүнө караганда, жаш уландын сынына айттуучу катуу нааразы болуп, мурдатадан ата-бабаларыбыз ушул түрдө айтып келсе, анан өзүнөн өзү куюлуп келип турган ыр саптарын кантип төрт сапка бөлүп коём? – деп капаланган экен. Демек, «Манастын» ыр саптарынын ку-

рулуш системасы жана алардын уйкашка, ыргакка келүү ыгы төрт, же андан көп сандагы куплеттик курулмада эмес, ойдун бүтүшүнө карай, ыр саптарындагы берилген мазмунга негизделип түзүлгөндүгүн илим ыкмасында чечмелеп түшүндүрүп бере албаса да, өзү айткан материалдар мурдатадан келе жаткан салттык эрежелерге таянылгандыгын жана аны кесип ээси катары бузбай сактоого милдеттүү экенин жомокчу туура түшүнгөн.

«Манас» жалаң ырдан турган чыгарма, бирок, кээде ыр саптарынын арасында кара сөз, жорго сөз түрүндөгү материалдар да жолугат. Алар манасчылар тарабынан эпосту, же анын белгилүү чоң-чоң эпизоддорун баштоодо чыгарманын андан мурдакы сюжеттик нугунан кабар берүү максатында пайдаланылат. Мындай ык жалпы эле эпикалык чыгармаларга таандык белги.

«Манас» генеалогиялык циклизация принцибине ылайык түзүлгөн чыгарма. Анын негизги мазмунун баатырлардын бир канча муунунун – Манастын, анын уулу Семетейдин жана небереси Сейтектин каармандык иштери түзөт. Айрым манасчылар чыгарманы андан да нары бутактантып, Сейтектин тукумдарынын эрдиктери жөнүндө сөз кылышат. Мисалы, Саякбай манасчы Сейтектин уулу Кенен, анын балдары Алымсарык, Кулансарык баяндарын да айтат. Чыгарманы ушундай эле ык менен чоң жомокчу Чоюке да бутактантып аткаруучу экен. Азыркы Кытай мамлекетинин аймагында жашаган кыргыздардан чыккан жазгыч манасчы Жусуп Мамай баатырлардын сегиз муунунун окуяларын кагаз бетине түшүргөн. Бирок, эпостун элге кеңири белгилүү үлгүлөрү «Манас», «Семетей», «Сейтек» жана ал үчөөнүн ичиндеги башкысы, өзгөчө баалуусу, зор мааниге ээ болгону, айрыкча кеңири, дыкаттык менен иштелип чыкканы чыгарманын биринчи бөлүмү – «Манас». Ошентсе да атасынын ишин улантып, элдин биримдиги, көзкарандысыздыгы үчүн күрөшкөн Семетейдин, мурда өткөн баатырлардын жолун жолдогон Сейтектин эрдиктерин баян эткен бөлүмдөр эпостогу маанилүү бутактар, «Сейтек» да, айрыкча «Семетей» калк арасында чыгарманын биринчи бөлүмү сыяктуу эле зор кадыр-баркка ээ. Ал турмак «Семетейдин» варианттары «Манаска»

караганда көп жолугат, айрым манасчылардын айтуусунда анын тексттеринин көлөмү да биринчи бөлүмдөн алда канча арбын. Мисалы, Саякбай манасчы эпостун 1-бөлүмүн 84513 сап көлөмүндө кагаз бетине түшүртсө, андан жазылган «Семетейдин» көлөмү 316157 сап ыр.

Эл арасында жалаң гана «Семетейди» айткан жомокчулар да кезигет. Алар семетейчилер деп аталышат.

Кыргыз оозеки көркөм чыгармачылыгынын өзгөчө баалуу үлгүсү, сөз өнөрүнүн өзүнчө атайын түрү болгон «Манас» эпосунун өзүнө тиешелүү илимий проблемалары арбын. Элде бул чыгармага зор маани берилүүнүн натыйжасында ошол проблемаларды бириктирген илимдеги өз алдынча багыт – манастануу жаралган. Ал үч бөлүмдөн турат: 1) «Манас» эпосунун тексттерин эл арасынан жыйноо – тексттерин кагаз бетине түшүрүү, же фиксациясын жүзөгө ашыруу; 2) тексттерди китеп түрүндө жарыялап, басмадан чыгаруу – эл арасына кеңири тароосун камсыз кылуу жана башка элдердин тилдерине которуп, аудиториясын кеңейтүүгө жетишүү; 3) эпостун мазмунун, көркөмдүк касиеттерин, айтуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу, жалпы эле эпоско таандык илимий проблемаларды чечүү.

Тарыхый шарттын өзгөрүүсүнө байланыштуу эпос салттык көнүмүш ык менен оозеки түрдө активдүү жашоосун улантууга мүмкүн болбой калган учурдан баштап маанилүү мурастын мазмундук сапаты менен көркөмдүк деңгээлин бөксөртпөй сактап калуунун, керектүүлүгүнө жараша кайра элге жеткирүүнүн ишенимдүү жана ыңгайлуу жолу анын тексттерин кагаз бетине түшүрүү, китеп түрүндө басмадан чыгаруу. Тексттерди фиксациялоонун да, ошондой эле аларды жарыялоонун да ар биринин өзүнө таандык атайын иштелип чыгып, илимде жалпы кабыл алынган эреже-ыктары, илимдик талаптары бар. Манастануу илиминин бөлүм-багыттары өз өзгөчөлүктөрү болгону менен түпкү тегинде бири-бирине тыкыс байланыштуу басымдуу көпчүлүк учурларда бирге каралат.

Бүгүнкү илимге белгилүү маалыматтарга караганда, «Манаска» тиешелүү кабарлар жазма булактарда XV–XVI кылымдар («Мажму-ат-Табарих») – «Тарыхтар жыйнагы»

ферганалык Сейф ад- Дин Аксыкентинин жана анын уулу Нооруз-Мухаммеддин колжазма түрүндөгү эмгеги) аралыгынан бери белгилүү.

«Манастын» тексттерин кагаз бетине түшүрүү, чыгарма боюнча пикир айтып, баа берип, аны менен окумуштуулар дүйнөсүн тааныштыруу иши XIX кылымдын экинчи жарымынын баш чендеринен тартып активдүү мүнөзгө ээ болгон. Бул багытта казак элинин көрүнүктүү уулу, орус армиясынын офицери Чокан Валихановдун, улуту немец, орус окумуштуусу, академик В.В. Радловдун кошкон салымдары орчундуу.

«Манасты» жыйноо, жазып алуу, тексттерин китеп түрүндө бастырып чыгаруу, башка элдердин тилдерине которуу, илимий проблемаларын талдоого алып изилдөө багытындагы системалуу түрдөгү иш-аракеттер совет мамлекетинин учурунда жолго коюлуп, бүгүн улантылып келе жатат.

Советтик түзүлүш мезгилинде, айрыкча анын алгачкы учурларында «Манас» элдик оозеки чыгармачылыктын өзгөчө баалуу үлгүсү катары жогору бааланып, көп көңүл бурулса, бара-бара тоталитардык түзүлүштүн бүт бардыгын саясатка баш ийдирүү аракетинин кесепетинен, жалпы эле фольклор, анын ичинде «Манас» да өткөн доорлордун туундулары катары четке сүрүлүп, баркы төмөндөп, эпостун тексттеринде учураган айрым маалыматтарга өткөндү көксөө, панисламизм, пантюркизм ж.б. деген сыяктуу терс баа берилип, Сагымбай баш болгон кээ бир көрүнүктүү айтуучуларга реакциячыл деген жалаа жабылып, улуу мурасты изилдөө, үйрөнүү, дүйнө элдерине таратуу иштеринин талаптагыдай дем менен өсүп-өнүгүшүнө тоскоолдуктар арбын болгон. Ошонун кесепетинен чыгарманын колдо бар тексттери толук үлгүсүндө бир да вариант жарык көргөн эмес, жарыяланган китептерде окуялар кыскартылган, тандалган түрдө берилген, ал гана турмак эпостун «тандалып кыскартылган вариант» делген илимге такыр туура келбеген үлгүсүн түзүү аракеттери көрүлгөн, варианттардын академиялык басылыштагы толук тексттерин бастыруу маселесин козгоого эч ким батына алган эмес, манастануу илиминдеги бул орчундуу илимий

проблема советтик түзүлүш жоюлгандан кийин гана колго алынды. Ошондой болсо да «Манас» эпосунун эл турмушундагы, руханий дүйнөсүндөгү, дүйнөлүк илимдеги кыдыр-баркы, алган орду бул чыгарманы такыр эле эсептен чыгарып таштоого жол бербей, натыйжада манастануу илиминин ар бир тармактары боюнча бир катар оозго алынарлык иштер иштелген. Алардын арасынан чыгарманын үч бөлүмү боюнча элге кеңири белгилүү манасчылардын варианттарынын тексттери кагаз бетине түшүрүлүшүн, Сагымбай, Саякбайдын варианттарынын кыскартылган үлгүдө жарык көрүшүн, эпоско таандык айрым илимий проблемалардын кыргыз, орус ж. б. улуттун өкүлдөрү болгон окумуштуулар тарабынан изилденишин, «Манас» энциклопедиясынын жаралышын ж. б. атоого болот.

«Манастын» тексттерин жазып алууну уюштуруу, жүзөгө ашыруу багытында аракеттенген К. Мифтаков, Ы. Абдырахманов, Ы. Тойчунов, Э.Арабаев, К. Карасаев, К. Жумабаев, Ж. Ирисов, К. Кыдырбаева, И. Мусаев, Б. Токтогулов, А. Тайгүрөңов, С. Байсалов ж.б. орчундуу эмгектери атайын эскерилүүгө татыктуу. Кыргыздардын бул улуу мурасын изилдөөдө көрүнүктүү окумуштуулар Ч.Валиханов, В.Радлов, М. Ауэзов, Б. Юнусалиев, К. Рахматуллин, В. М. Жирмунский, А. Н. Бернштам, П. Н. Берков, С.А.Абрамзон, М. Богданова, А. А. Петросян, Е. Д. Поливанов, А. Инан, А.П.Хатто ж.б. омоктуу салым кошушкан. Эпостун тексттерин жыйноо, жарыялоо, илимий проблемаларын изилдөө аракеттеринин үстүндө С.Мусаев, Э.Абдылдаев, С. Бегалиев, А. Жайнакова, Р. Кыдырбаева, К. Кырбашев, Р.Сарыпбеков узак жылдардан бери системалуу түрдө эмгектенип келе жатышат жана алардын манастануу илимине кошкон салымдары салмактуу.

Манастануу илиминин башталыш-түптөлүш жана айрыкча анын калыптануу – фольклор жөнүндөгү илимдин өзүнчө орчундуу бутагы катары нукка ээ болуп, атайын илимий проблемалары бар жана аларды иликтөө, чечүү багытында топтолгон тажрыйбаларга ээ багытка айлануу учурун кыргыз тарыхынын советтик түзүлүш мезгилиндеги бүрчөк шартка туура келет десек адилеттүүлүк болмокчу. Анткени бул эпос жөнүндөгү Октябрь революциясына чейинки мез-

гилдерде айрым кабар-маалыматтар окумуштуулар дүйнөсүнө аздыр-көптүр белгилүү болгону менен ал кабарларды атайын илимдик-манастануу – деген атак-наамга ээ боло алуучу, системага салынган деңгээлдеги маалыматтар деш кыйын. «Манас» оозеки көркөм мурастардын арасындагы эпикалык үлгүлөрдүн бири катары эсепке кирип, ыгына жараша ой-пикирлер айтылганы менен, бул багыттагы аракеттер да, иликтөөлөр да системалык мүнөзгө ээ болбой, айрым жеке адамдардын илимдик кызыкчылыгынын алкагында эскерилген, үзүлдү-кесилди ойлор, аракеттер түрүндө гана кезиккен. Советтик түзүлүш убагында бул элдик улуу мураска чоң маани берилип, атайын көңүл бурулуп, калк арасында оозеки айтылып жүргөн тексттерин-варианттарын кагаз бетине түшүрүү, сактоо, китеп ж.б. түрдө жарыялоо, изилдеп үйрөнүү маселелери колго алынып, бул багыттарда системалуу иш жүргүзүү үчүн атайын мекемелер уюмдар уюштурулуп, натыйжада илимдин жалаң ушул багытында иш алып барган адистер пайда болуп, мындай аракеттер оозго алынарлык натыйжаларга жетишүүгө өбөлгө түздү – манастануу илими пайда болду.

Кыргыз фольклортаануусунун өзүнчө атайын чоң бөлүмү – маанилүү бутагы болгон манастануу илиминин жаралышы да, басып өткөн жолу да – этап баскычтарынын болушу жалпы калкыбыздын тарыхый абалы, анын баскычтары, айрым өйдө-ылдыйлуу шарттары менен, ошондой эле улуттук интеллигенциянын, анын илим тармактарында аракеттенген интеллектуалдуу бөлүгүнүн, айрыкча «Манасты» иликтеп үйрөнүү, илимдик проблемаларын изилдөө максатын көздөгөн атайын адистердин даярдалыш, пайда болуп, өсүп-өнүгүш жолу-тарыхы менен шартташкан. Атайын адистердин жеткиликтүү деңгээлдеги теориялык билимге ээ, дүйнөлүк илимдин тажрыйбалык корутундуларына таяна, аны эпостун проблемаларын чечүүдө ыгы менен, ийгиликтүү пайдалана алуу жөндөмүнө ээ адамдардын кемчилигинен, чынында такыр жоктугунан, өткөн кылымдын 50-60-жылдарына чейин эпостун тексттерин басмадан чыгарып жарыялоо, теориялык проблемаларын чечүү аракеттери жетишерлик көрүлгөн эмес, көрүлсө да аракеттерден анча майнаптуу жыйынтык чык-

пай, көптөгөн карама-каршы пикирлер жаралган. Мындай абалдын чоң «күнөөлүүлөрүнүн бири «Манас» эпосунун өзү, анын өзгөчө татаал мазмуну жана терең изилдөө турмак, үстүртөн, учкай таанышып чыгуу үчүн да көптөгөн эмгекти, убакытты талап кылган эбегейсиз зор көлөмүн да эстен чыгарууга болбойт. Чыгарманын зор көлөмү бүгүнкүгө чейин бул эпосту сыртынан гана билип, «Манас» жакшы – деген сөздү ооз жүзүндө кайталап айтканы менен, жомоктун мазмунун чынында билбеген, же чала гана тааныш адамдардын өтө көптүгүнө алып келүүдө.

Манастаануу илиминин тутумуна кирүүчү маалыматтарды мүнөзүнө карата Октябрь революциясына чейинки айрым кабарлар; манастаануу илиминин пайда болуу жана өсүп-өнүгүү этаптары – деп, эки учурга бөлүү жөндүү. Ошондой эле аталган илимдин кыска өмүрүнүн жолу да бир кылка эмес – ХХ кылымдын 20-жылдарынын баштарынан тартып, 30-жылдарга чейинки алгачкы башат – деп атоого боло турган 1-этап, 30-40-жылдар мезгилин кучагына алган түптөлүү учуру, 50-60-жылдардагы изденүү деп атоого боло турган 3-этап жана 70-жылдардан тартып, бүгүнкүгө чейинки калыптануу, бойго жетүү, өзүнчө илимдик деңгээлге көтөрүлүү мезгили.

Октябрга чейинки айрым кабар-маалыматтар үзүл-кесил мүнөздө экендигине карабастан, теориялык да, практикалык да чоң мааниге ээ материалдар экени күмөнсүз.

Илимдин биринчи этабын даярдык учуру, маселенин коюлушу жана бул багытта ийгиликтүү иш алып кетүү үчүн ыңгайлуу тарыхый шарт түзүлгөн учур катары мүнөздөө туура.

Экинчи этап системалуулук мүнөздөгү иш-чаралардын башталышы жана жолго коюлушу (эпостун үч бөлүмүнүн түрдүү варианттарынын жазылуу ишинин колго алынышы, тексттерди бастыруу, башка тилге которуу аракеттеринин алгачкы кадамдары ж. б.) менен өзгөчөлөнөт.

Үчүнчү этапта эпостун орчундуу илимдик проблемалары атайын сөзгө алынып, чыгарманын мазмун-формалык белгилери, тексттерин басмадан чыгаруу маселелери боюнча ар түрдүү, кээде бири-биринен кескин айырмаланган, ал турмак бири-бирине карама-каршы турган пикир

алышуулардын-изденүүнүн («Манастын» кошмо варианты түзүү, эпоско арналган жалпы союздук илимий конференция, чыгарманын жарык көргөн материалдарына карата кайчы пикирлер ж.б.) учуру дешке болот.

Ошентип, манастануу дегенибиз жөнөкөйлөтө айтканда – эпосту баалоо, ага болгон мамиле жана көзкараш болсо, анын генезиси элдик сөзтаануу эстетикасына барып такалып, ал кийинки илимий манастануунун келип чыгышын, өрүш алышын кадыресе азыктандырган көркөм нарк, рухий көрүнүш болуп калган. Себеби окумуштуулардын дээрлик бардыгы «Манаска» карата элдик көзкарашты, баа-ченемди эске алып, аларды айныгыс факт катары тутунган учурларын жыш кездештирүүгө болот.

Өткөн кылымдын жетимишинчи жылдарынан тартып илим өз багыты, иш-тажрыйбада топтолгон атайын корутундулары бар фольклортаануунун өзүнчө тармагы деңгээлине көтөрүлүп, натыйжада оозго алынарлык жемиштерин берди (түрдүү варианттардын академиялык басылыштарынын жарык көрүшү, эпостун түрдүү варианттарынын тексттеринин ыр жана кара сөз түрлөрүндө көптөгөн үлгүлөрү кыргыз, орус, англис ж.б. тилдерде басылып чыгышы, «Манас» энциклопедиясы, чыгарманын миң жылдык мааракесинин даярдалышы жана өткөрүлүшү ж.б.).

Манастануу илиминин өсүп-өнүгүшүнүн өзүнчө ыңгайлуу жана жемиштүү этабы катары Кыргызстандын өз алдынча мамлекеттиги башталган кийинки мезгилин атайын белгилөө жөндүү. Ушул аз убакыттын ичинде Кыргызстандын биринчи президенти А. Акаевдин демилгеси жана активдүү колдоосу астында «Манас» эпосу кыргыздардын улуу мурасы катары бүткүл дүйнө элдерине кеңири белгилүү болду. Айрыкча А. Акаевдин сунушу боюнча Бириккен улуттар уюмунун Генералдык Ассамблеясы «Манас» эпосунун Орто Азияда жашаган элдердин, алардын көп кылымдарды ичине камтыган тарыхындагы байланышын, биримдигин камсыз кылган маанилүү данакер болгондугун эске ала, бул эпос жеке эле кыргыз тилинин, адабиятынын негизги булагы гана болбостон, ошону менен бирге эле маданий, руханий, тарыхый, социалдык жана диндик салттарынын негизи экендигин моюнга алып,

эпос көптөгөн элдер тарабынан кубатталган идеалдар менен баалуулуктардын таралышына көмөкчү болорун эсте тутуп, «Манас» эпосунун миң жылдыгын майрамдоо элдердин кызматташтыгын, өз ара түшүнүүлөрүн бекемдеп, адамзаттык маданий мурастардын байышына кошулар салымды ойлоп, 1995-жылды «Манастын» миң жылдыгын белгилөө жылы – деп, эсептөөгө чечим кабыл алышы, жана дүйнө элдерин бул салтанатты белгилөөгө кеңеш бериши манастануу илими үчүн гана эмес, бүтүн кыргыз калкы үчүн зор мааниге ээ окуя болду. «Манастын» миң жылдык мааракесине даярдануу жана бул иш чараны өзгөчө зор салтанат менен өткөрүү чыгармага тиешелүү бир канчалаган орчундуу проблемалардын чечилишин камсыз кылды, эпостун кадыр-баркын мурда болуп көрбөгөндөй бийик деңгээлге көтөрдү, республиканын жашоочу бардык калкынан тартып, дүйнө элдеринин көбүнө мурасын улуулуку касиеттерин таасын таанып, ага туура баа берүүгө шарт түздү. Акыркы мезгил ичинде Манастануу илиминин орчундуу жетишкендиктеринин катарына «Манас» энциклопедиясынын эки томдугунун жарык көрүшүн жана эпостун негизги варианттарынын академиялык бастырылышын басмага даярдоо аракетинин колго алынып, Сагымбай менен Саякбайдын варианттарынан жети том жарыкка чыгышын көрсөтүү жөн. Фольклористика илиминдеги бул багытта алгачкы кадамдардын катарына кирген бул иш чаралар жеке эле кыргыз оозеки чыгармачылыгы эмес, башка элдердин фольклорун изилдөөчүлөргө да үлгүлүк, тажрыйба алмашуучулук мааниси болуп, таасирин тийгизерине күмөн жок.

Ал эми Кыргыз Республикасынын азыркы учурдагы Президенти А.Ш.Атамбаевдин 2014-2020-жылдар аралыгында Мамлекеттик тилди өнүктүрүү программасынын алкагында дээрлик чейрек кылымдан бери жарык көрбөй жаткан Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун академиялык 5-9-томдору жарык көрдү.

«Манас» эпосу жалпы адамзатка таандык маданий казынада маанилүү да, кадырлуу да орундардын бирин ээлеген улуу мурас. Кыргыздардын руханий дүйнөсүндө бул чыгарманын бийик орду бөксөрбөйт эскирбейт.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Кара: Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас» – В кн. Киргизский героический эпос «Манас». М. 1961. стр. 51-65.

² Кара: Бернштам А. Н. Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас». В. кн. «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968. стр. 148-176.

³ Алмаши Г. Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону. – В кн. «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968. стр. 42.

⁴ Юнусалиев Б. М. Кириш сөз. «Манас» 1-китеп. Фрунзе, 1958. 10-бет.

⁵ Жирмунский В. М. Народный героический эпос. М.– Л., 1962. стр. 296–317.

⁶ «Манас», Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондусу. Инв. № 578. 2-бет.

⁷ «Манас» Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш, I китеп. Бишкек, 1995. – 78-79-беттер.

«СЕМЕТЕЙ» ЭПОСУ

«Семетей» – кыргыздарга кеңири тараган баатырдык эпос. Ал айтылуу «Манастын» уландысы эсептелип, үчилтиктин ажырагыс экинчи бөлүгү катары Манас баатырдын уулунун ысымы менен аталган. Анын эл арасындагы ээлеген орду «Манастан» кем эмес. Жанрдык формасы, композициялык курулушу, образдарынын берилиш стили жактан элдик оозеки чыгармачылыктын классикалык бийиктигине жетип, ага болгон эстетикалык көркөм табит – элдин сезиминдеги сүйүктүү каарманы Манастын оор трагедиясын жеңилдетип, андан ашкан эпикалык көркөм образдын жаралышы менен ишке ашырылган.

«Манастын» негизги үч бөлүгүн («Манас», «Семетей», «Сейтек») айткан чоң манасчылар сыяктуу эле «Семетей» эпосун аткарууну кесип тутуп, ошого бүт өмүрүн берген мыкты семетейчилердин көзү өткөн. «Семетейчи» деген түшүнүк да кесиптик термин катары кыргыз фольклор-таануусу жандана баштаган 30-жылдардан баштап «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүн аткаргандарга карата орун-очок алып айтылып калган.

Өз мезгилинде «Семетей», «Сейтекти» өзгөчө кооз айткан адам катары ысымы эл эсинде түбөлүк сакталган адамдардан Назар Болот уулу (1835-1893) аталат [1]. Анын үнүнүн өзгөчө бийиктиги, уккулуктуулугу тууралуу түрдүүчө уламыштар айтылып, Ч. Ч. Валиханов «Көкөтөйдүн ашын» ушул кишиден жазып алган болуш керек деген имиш бар [2].

Өзү Чоңбаш (Нармантай), Келдибек, Акылбек, (Бекмурат) өңдүү улуу залкарлардан таалим тарбия алып, кезегинде С. Орозбаков, Тоголок Молдо (Б.Абдырахманов), Байбагыш, Дөңүзбай сыяктуу кийинки манасчыларга

жол көрсөткөн, эл ичинде чоң жомокчу атыккан Тыныбек Жапиевдин өзү (1846-1902) «Семетейди» айтууда ак калпактуу кыргыздын алдына эч ким чыга албайт [3] – деп, баа берген Дыйкамбай (1873-1923) болсо, «Семетейди» өтө жаш убагынан баштап айтып чыккан. Анткени анын атасы Орус уулу Тойчубек (1853-1890) деген да «Семетей» жомогун мыкты айткандардын бири болгон. Анын экинчи уулу Алмабектен «Семетейден» үзүндү жазылып калынган. Демек, манасчылык өнөрдүн бир бутагы болгон «Семетей» айтуу кесиби да укумдан тукумга, атадан балага учук улап, мурас катары өнүккөн учурлар болгон. Буга дагы бир мисал – семетейчи Жаңыбай Кожеков (1869-1942) да жети атасы манасчылык менен күн өткөрүп, айтуучулук өнөр тубаса кесип болуп калган тектен чыккан. Атасы Кожек өз элинде белгилүү семетейчи делип таанылгандыктан, жаштайынан андан үлгү алган Жаңыбай да күчтүү семетейчи болуп чыга келген. Түшүндө «Семетей» эпосунун башкы каармандары Семетей, Күлчоро, Канчоролор көрүнгөндөн баштап, «Семетейди» айтууга ал биротоло бет койгон [4].

«Семетей» менен «Сейтекти» катар айтып какылдап [5] – деп, өзүн өмүр бою дээрлик «Манастын» ушул бөлүмдөрүн аткарып күн көргөн адам катары тааныткан дагы бир семетейчи Жакшылык Сарыков (1880-1934). Өзүнүн эскерүүсүнө таянсак, ал 25 жашынан баштап «Семетей», «Сейтекти» бирдей айтып, эл ичинде кадыр-баркы көтөрүлүп, Кара ырчы атыгып кеткен.

Айтуучулук чеберчилигин Тыныбек, Чоюке, Дыйкамбай өңдүү чоң жомокчулардын таасиринде такшалткан Дуңкана Кочукеев (1886-1981) да (кийин замандаштары Саякбай Каралаев, Мамбет Чокморовдор менен тыгыз байланышта жашаган) «Манас» бөлүгүнүн бир топ окуяларын айтып жүргөнүнө карабастан, эл алдында «Семетейди» көбүрөөк аткарып, семетейчи катары таанылган. Семетейчинин өзүнүн эскерүүсү боюнча жети жашынан баштап эле эпосту айт деген талап менен эпикалык баатырлар түшүнө кирген [6]. Ал эми улуу манасчы Сагымбай Орозбаков манасчы Карыбоз уулу Келдибектин (1800-1888) жакын жээни болуп, Найманбай, Тыныбектердин түздөн-түз таали-

мин алып, «Манас» үчилтигин толук айткандыгы, андан үлгүрүп жазылбай калган «Семетейинин» өзгөчө кызык болгондугу жөнүндө бизге фольклор жыйноочу Ы. Абдырахманов жазып калтырган эскерүү аркылуу дайын [7]. Ал «Семетейдин Коңурбайдан кун кууган урушун айтканда жөн эле эсим оогон» [8] – деп билдирет, манасчынын айтканына өтө таасирленген Ы. Абдырахманов. Сагымбайга ар качан чыгармачыл шык берген башка бир эпикалык каарман эмес, Семетейдин өзү экендиги, Сагымбай аны өзүнүн колдогон пири катары түшүнгөндүгү [9] да манасчынын репертуарында «Семетей» эпосунун айрыкча орду, мааниси канчалык даражада жогору экендигин айгинелеп турат. С. Орозбаковдун шакирти эсептелген манасчы Шапак Ырысмендеев (1863-1956) эпостун үч бөлүгүнөн айрыкча «Семетейди» көркөм мыкты айткан. Демек, жогортон берки айтылган фактыларга таянсак, айтуучулук өнөр бири-бирине өтө тыгыз чырмалышкан чыгармачыл процесс аркылуу өткөн. Артисттик талантына жараша айткан текстин идеялык-көркөм тулкусу, салттык мазмунунун кызыктуулугу бааланып, аны коштогон кооз үн, орундуу кыймыл-аракет эпостун да, аткаруучунун да эл алдында даражасын көтөргөн. Болочок жомокчуларга илхам жолдоп, желөп-таяп жүргөн колдоочулар «Манастын» эле эмес, «Семетейдин» да эпикалык каармандары болуп көрүнүшү, жышааналуу белгилерден болгон. Таланттуу адамдар бири-биринен болгонун болгондой гана кабыл алышпастан, текстти өтө сын көз менен карап, өз оюнда таразалап-тастыктап үйрөнүп, өөрчүтүшкөн. Натыйжада, «Семетей» эпосу «Манас» үчилтигинин бир бөлүгү, өз алдынча толук калыптанып бүткөн оригиналдуу көркөм чыгарманын мыкты үлгүсү эсебинде, ага атайын баш-оту менен кирип ак кызмат өтөгөн айтуучулары чыгып, муундан муунга түбөлүк мурас болуп келе берген.

Манасчылар сыяктуу эле семетейчилер да айтуучулук өнөрдүн сыйкырдуу жолун сөзсүз түрдө кандайдыр бир сырткы сырдуу күчтүн таасири (өздөрү ушундай деп түшүнүшөт) астында башташкан. Демек салт катары кереметтүү жакшы түштөрдө аян берилип, эпостун тигил же бул көрүнүктүү каарманы кандай болбосун жаш талантты

жомок айтууга үндөп, ал турсун талап кылган. Ошондон баштап ал адам эпикалык текстке байланып, өмүрү өткүчө ага кызмат кылууга моюн сунган. «Манас» сыяктуу эле «Семетейди» үйрөнүүнүн, аны эл алдында айтып чыгуунун да өзүнчө иштелген туруктуу ыйык салты жашаган.

«Семетей» эпосу түндүк-түштүк кыргыздарда бирдей сюжеттик нукта таралган. Ал көлөмү эмес, вариантынын саны жактан да «Манастын» материалдарынан ашып түшөт. Буга Кыргыз Улуттук академиясындагы Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун алдындагы Колжазмалар фондусунда сакталып турган элдик көркөм казына далил. «Манас» бөлүгүнөн калышпаган мына ошол «Семетейдин» алгач кагаз бетине түшүрүлүшү, басмадан жарык көрө башташы жана ага болгон илимий кызыгуучулуктун тарыхы да бир топ тереңден башталат.

«Семетей» «Манастын» түздөн-түз бир бөлүгү болуу менен бирге, өз алдынча көлөмдүү, көп варианттуу эпикалык чыгарма экендиги өткөн кылымда эле белгиленген болучу. Тагыраак айтканда, Семетей салттуу түрдө Манас баатырдын карачечекей уулу аталып, атасынын иштерин улантып, аягына жеткирген чыныгы тукуму катары баатырдык эпостун кийинки бөлүгүнүн баш каарманы экендиги мурдатадан бери эле айтылып келген [10]. Демек, «Семетей» эпосу кыргыздарга гана таандык улуттук-маданий көрүнүштүн бир көрүнүктүү фактысы катары калыптануу, өнүгүү жана гүлдөө баскычтарын толук басып өткөн өзгөчө классикалык чыгарма. XIX кылымдын орто ченинде эле «Семетей» эпосу толук калыптанып бүткөн абалында турганы ошо кезде кыргыз жергесине келген Ч.Валиханов (1856), В. В. Радлов (1869) өңдүү сырттан келген алгачкы окумуштуулардын ага болгон кызыгуусу көрүнөт. «Манас» менен «Семетейдин» ар бирин аягына чейин айттырып угуу үчүн үч күн, үч түн аздык кылат деген маалыматка Ч.Валиханов адегенде көп ишене бербеген. Иш жүзүндө таанышкандан кийин гана «Семетей» буруттардын (кыргыздардын) «Одиссеясы» деген терең маанилүү жыйынтыкка келген [11]. Андан кийин «Семетейди» «Манас» менен бирдикте, б.а., үчилтиктин бүгүнкү бизге тааныш сюжеттик нугунда кыска гана жазып

алып, 6-7-эпизоддорду «Семетей» менен «Сейтекке» таандык экендигин басма жүзүндө кабарлап жарыялаган. Орус окумуштуусу, академик В. Радлов эл арасынан «Манасты» «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрү менен кошо кыскача нускада болсо да жазып алып, өзүнүн он бир томдон турган «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү» деген атактуу эмгегинин 5-китебинде 1885-жылы Санкт-Петербургда транскрипцияланган орус тамгасы менен кыргыз тилинде бастырып чыгарган. Анын кыргыз эпосуна берген ошондогу анализи менен айтуучулар жөнүндөгү илимий байкоолору бүгүнкү күндө да өз маанисин жогото элек.

«Семетей» жөнүндөгү дагы бир илимий маалымат венгр окумуштуусу Дьерд Алмашинин (1867-1933) 1900-жылдагы саякатында Нарын-Колдогу бугу уруусунун өкүлүнөн жазылып алынган «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону» деген эпизодго (1911-жылы) арналып, «Манаска» (20 миң сап) караганда, «Семетейдин» көлөмү (30 миң) көп экендиги туура белгиленген. Башкача айтканда, «Манастын» биринчи бөлүгү сыяктуу эле экинчиси да элге кеңири таралган көлөмдүү чыгарма катары өз баасын алган [12]. 1911-жылы татарча чыккан «Шуро» деген журналга Нуретдин Муллагазин аттуу аскер адамынын авторлугу астында «Семетей» – «Манас» деген ат менен макала басылган [13]. Макала эски араб графикасында жазылып, автор кара кыргыздардын тилинин байыркылыгына, оозеки адабиятынын өтө жогорку деңгээлде экендигине басым коюп, «Семетейди» айтып берген адамды гректердин Гомери менен Фирдоусиге барабар койгон. Кийин «Семетейден» чакан үзүндү 1914-жылы сүрөтчү Б.В.Смирновдун «Түркстан талааларында» аттуу китебинде басылган [14]. Анда биринчи жолу эпосту айтып берген адамдын аты-жөнү аталып, ал турсун сүрөтчү бул жомоктун кара сөз түрүндөгү сюжетинин орусча котормосун жазып алып, анын мазмунуна жараша сүрөтү менен жабдыган. Буга чейинки кагазга түшкөн эпостун материалдарынан айырмаланып, бул маалыматта бир аз болсо да илимий тыкандык орун алып тургандыгын айта кеткенибиз оң. Анткени, «Семетейдин» бул үзүндүсү Пишпек шаарында, Кенжекара ат-

туу ырчыдан катталганы даректүү жазылган. Дагы бир өзгөчөлүгү – жомокчунун кыл кыяк менен коштолгон коңур уну фоно жазууга түшүрүлүп алынгандыгында. Буга чейин эпостун текстинин кандайдыр бир музыкалык аспаптын коштоосунда аткарылгандыгы жөнүндө жазуу жүзүндө кабарыбыз болбогондуктан, бул да илим үчүн жаңылык эле. «Семетейдин» бул вариантында мындан башка да жекече өзгөчөлүктөр байкалат.

Корутундулап айтканда, «Манас» сыяктуу эле «Семетей» жөнүндөгү кат жүзүндө маалыматтар XIX кылымдын ортосунан башталган. Эпостун тексттери, айрыкча «Семетейдеги» Семетей менен Айчүрөк катышкан лирико-романтикалык маанайдагы эпизоддор көңүлгө алынып, жалпы чыгарманын пайдасына бир топ негиздүү көзкараштар айтылып калган.

Ошентип, Кеңеш өкмөтүнө чейин эле «Семетей» «Манас» эпосунун экинчи бөлүгү экендиги айрым окумуштуулар тарабынан кагаз бетинде эскерилгени менен бөлүмдүн жеке өзүн тереңдетип иликтөөлөр көпкө чейин жок эсебинде калып келди. Эпоско болгон кызыгуучулук, айрыкча XX кылымдын башында күч алып, анын тексттерин жыйноо жана бастырып чыгаруу иши атайы өкмөт тарабынан жолго коюлган болчу. 1925-жылы Москвадан жарык көргөн «Семетейден» бир бөлүм» [15] эпостун алгачкы жарыяланган көлөмдүү үлгүлөрүнүн даана бир фактысы болуп тарыхта калды. Андан кийин ар кайсы мезгилдерде тигил же бул окуялары жарык көрдү [16]. Ар бир басылыш коомдук-тарыхый шарттын идеологиясынын саясий принциптерине таянып, өз учурунда элге активдүү кызмат өтөдү. Бирок «Манас» бөлүгү сыяктуу эле «Семетей» эпосунун колдогу көп варианттарына китептик өмүр ыйгаруу милдети качан болбосун коомдук-турмуштук активдүүлүгүн жоготпой келет. Ушундан улам бардык варианттан көркөм жана көлөмдүү эсептелип, Саякбай манасчынын «Манасына» улай «Семетейинин» академиялык басылышы 2017-жылы толук басылып чыкты. Дүйнөдөгү өтө көлөмдүү чыгарманы алмадай асыл башында сактап, кайсы убакта болбосун айтып берүүгө кудуреттүү жөнөкөй кыргыз баласы Саякбай Каралаев «Улуу», «Залкар» деген

атак-даңкка жеңил эле жете койбогону баарыбызга маалим. Алп манасчы атыккан Саякбайдын жаралышына, калыптанышына кыргыз элинин күчтүү өнүккөн оозеки чыгармачылыгы менен бирге эле ал жашаган коомдук шарт, субъективдүү-объективдүү кырдаалдар түздөн-түз өбөлгө болгон. Анын чыгармачылыгынын өркүндөшүнө Чоюке, Акылбек сыяктанган зор манасчылардын акыркы жаркын плеядасы жарыгын тийгизген. Ошонун натыйжасында «Манас» эпосунун алтымыш ашуун вариантынын ичинде Саякбай манасчыдан жазылып калган текст өзгөчө орунда турат. Ал айткан вариант «Манас» үчилтигин дүйнө элдеринин оозеки чыгармачылыгынын мыкты үлгүлөрүнүн эң алдыңкы сабына кошту. Улуу манасчыдан 1930-1947-жылдар аралыгынын ар кайсы учурларында үчилтиктин толук варианты эле эмес, Кенен, Алымсарык, Кулансарык аттуу кенже баатырлар жөнүндөгү материалдар да жазылып алынган. Ошондуктан бул вариант «Манас» эпосунун кагазга биринчи толук түшкөн варианты катары, көлөмү жактан гана эмес, идеялык-көркөмдүк сапаты боюнча да эң мыкты чыгарма катары таанымал. Варианттын улуттук эле эмес, эл аралык маданий мааниси жөнүндө кыргыздын чоң окумуштуусу маркум Б. М. Юнусалиев «Сакемден башка эч бир манасчыдан эпостун үч бөлүгү толук жазылып алынган эмес. Ошондуктан ал вариант – уникалдык, жападан жалгыз вариант. Муну Саякбай карыянын өз элине, бүткүл адамзатка калтырган баа жеткис, чоң тартуусу деп билиш керек» [17] – деген эле. Албетте, бүгүнкү күндө үчилтиктин жеке Саякбай эмес, Ш. Рысмендеев, Б. Сазанов, М. Мусулманкулов, Тоголок Молдо, М. Чокморов, Кытайдагы Кызыл-Суулук Жусуп Мамайга таандык көлөмдүү варианттары колубузда турат. Бирок жогорудагы айтылган Б. М. Юнусалиевдин сөзүнүн чындыгы качан болбосун далилдүү. Анткени? С. Каралаевдин варианты эпоско таандык салттык окуяларды жөнөкөй гана камтыбастан, ар бир эпизод, ар бир каарман өтө логикалуу түрдө деталдаштырылып, кеңири иштелип чыгып, окуялардын, бөлүмдөрдүн («Манас», «Семетей», «Сейтек») арасы жиксиз кыналган. Мына ушул «уникалдуу» көркөм факт бактыга жараша өз учурунда кагазга түшүрүлүп, аны Ж. Ырысов, Ы. Абды-

рахманов, К. Жумабаев деген өтө сабаттуу дилгир адамдар ишке ашырышкан. Ырысов Жунуш (1904-1937-жылдары орусча ыңгайда Ирисов, Рысов деп да жазылып калган) айылдык диндик жана Караколдогу орус-тузем мектептеринде, андан кийин Ташкенттеги Казак-кыргыз эл агартуу институтунда окуп, 1925-1927- жылдар «Эркин-Тоо» гезитинде адабий кызматкер болуп иштеген. 1931-жылы жазып алуу иши үзгүлтүккө учураган «Семетейдин» текстин ал 1936-жылы кайтадан баштап, латын арибинде 48872 сап ыр жазып алган. «Семетейдин» текстин Ж. Ырысовдон кийин Ы. Абдырахманов (1888-1967) уланткан. Бизге белгилүү кыргыз фольклоруна эбегейсиз зор кызмат өтөгөн бул адам (ылакап аты – Ак Молдо) өзү да манасчы катары үч бөлүмдү кучагына алган көрүнүктүү варианттын ээси. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы эскерилген жерде анын эмгегин айтпай коюуга эч мүмкүн эмес. Бул адам да Алма-Ата (1926-27), Фрунзе (1928-29) шаарларынан билим алган, көп угуп көптү билген куйма кулак, өз учурунун жогорку билимдүү адамдарынан болгон. Мына ошол Ы. Абдырахманов манасчылардын көбүнүн варианттарын жыйнаган. 1936-жылдын 24-мартынан Семетейдин өсүп жетилип, Букардан Таласка келишинен баштап, Коңурбай менен болгон урушуна чейин жазып үлгүргөн. Айрым маалыматка караганда Ы.Абдырахманов Саякбай манасчы кайда барса артынан калбай ээрчип жүрүп жазган. «Семетейди» андан ары улантып, аягына чыгарган адам катчы Керим Жумабаев болгон. Тилекке каршы, бул адам жөнүндө алгылыктуу маалыматыбыз жокко эсе. Бирок жазган колжазмаларынын сапатына караганда ал да өз учурундагы өтө сабаттуу, ишине берилген эмгекчил, элдик оозеки чыгармаларга чыныгы күйөрман адамдардан экендиги ачык эле туюлат. Ошентип, «Семетей» эпосунун толук жана көлөмдүү варианты алгач 1931, 1936-1937-жылдар аралыгында кагаз бетине түшүрүлгөнү, ага Ж.Ырысов, Ы. Абдырахманов, К. Жумабаев деген катчылардын катышканы тарыхый чындык. Ал эми илимий иликтөөсү туурасында сөз кылганда ар дайым профессор И. В. Жирмунскийдин, жергиликтүү адабиятчыларыбыздын иштерин ыраазычылык менен эскеребиз [18].

Бүгүнкү күндөгү жалпы үчилтикке арналган миңден ашуун илимий адабияттардын ичинен «Семетейге» атайын арналгандары өлчөлүү гана. Мунун себебин, биринчиден, жалпы «Манаска» таандык орчундуу проблемалардын көптүгүнө байланыштуу, алардын басымдуу бөлүгүнө али кол тие электигинде, экинчиден, эпостун зор монументалдуу, татаал сюжеттүүлүгүндө ж. б. байланыштуу караса жөндүү. Анын үстүнө үчилтиктин проблемалары жалпысынан ар бир бөлүмгө да бирдей таандык экендигин эстен чыгарууга болбойт.

С. Каралаевдин вариантынын дайыма белгиленип жүргөн бир артыкчылыгы болгон зор монументалдуулук – манасчынын тубаса талантынын, бай фантазиясынын, традициялуулуктун шарапаты аркасында жаратылган көп жылдык чыгармачыл эмгегинин үзүрү. «Манас» сыяктуу эле «Семетей» эпосунун өзгөчө зор көлөмү бир эле отуруш менен аягына чыгара айтууга эч мүмкүнчүлүк берген эмес. Айтуучулар өздөрү да эпосту аягына чейин айтып бүтүм дешпеген. Адатта тигил же бул кызыктуу сюжеттик эпизоддор («Каныкейдин Тайторуну чапканы», «Каныкейдин жомогу» «Айчүрөктүн окуялары» ж.б.) угуп отурган аудиториянын эстетикалык талабына ылайык көбүрөөк аткарылып, дайыма эл алдында сындан өтүп тургандыктан такталып, көркөм-идеялык мазмуну чың жана жогору болсо, айрым окуялар жалпы санактан өткөн мүнөздө гана калган учурлар да жок эмес. Бирок эпосту эпос наркында кармап турган салттуу сюжеттик канванын нугу качан болбосун бирдей түбөлүктүү сакталган. Алар төмөнкүлөрдөн турат: Манас өлгөндөн кийин келечекте анын ордун баса турган жалгыз уулунун өмүрүн сакташ үчүн Букарга таякелерине алып качуу; Семетейдин балалыгынын Букарда өтүшү, өз эли-жеринин дарегин (Сары таз менен Каныкейдин жомогу аркылуу) түшүнүп, Таласка алгач келиши; Таласка биротоло көчүп келип, атасынын ордосун ээлеши; Чынкожо, Толтой менен согушу; Айчүрөктүн учушу жана ага Семетейдин үйлөнүшү; Семетейдин Коңурбай менен болгон согушу; Семетейдин өлүмү же кайып болушу. Ушул саналган туруктуу окуялар эпостун бизге белгилүү толук варианттарынын баардыгында бар жана варианттар көбүн-

чө айрым эпизоддордун ар кандай көркөм мазмундук деңгээлде берилиши менен гана айырмалуу.

Генеалогиялык тартипте курулган эпостордо эгерде башкы баатыр курман болсо, анын ордун сөзсүз баласынын ээлеп калышы менен элдик трагедия жеңилдетиле тургандыгын айткан элек. Андай тукум атасы барда төрөлөбү, жокто төрөлөбү, оор шартта өсүп жетилип, бала күнүнөн эл тагдыры менен тамырлаш чоңоёт. Кандай болсо да кыргыз эпостору баатырдын өчүн ала турган түздөн-түз карачечекей баласынын жаралышын жактырат. Бул «Манастын» бөлүмдөрүнүн мисалынан ачык көрүнөт.

Эпостогу салттуу окуянын бири – эпикалык баатырдын төрөлүшү жана балалыгы (айрым деталдык майда көрүнүштөрдү эсепке албаганда), варианттардын басымдуу көпчүлүгүндө негизинен бирдей. Башка түрк-монгол элдериндей эле байыркы кыргыздардын тынчы кеткен тарыхый жашоосу эл-жерин сырткы душмандардан коргоочу жоокер уулдардын образдарына ар качан муктаж болгон. Ошондуктан эпикалык баатырлардын укмуштуудай төрөлүшү жөнүндөгү байыркы мотивдер кыргыз эпосторунда кеңири тараган салттуу көрүнүштөрдөн. Адатта андай баатырлар эл башына түшкөн оор трагедиянын капшабы астында көп зарыктырып, жарык дүйнөгө келишет. Туулгандан өмүрүнүн акырына чейин эл-жер, үй-бүлө деген ыйык түшүнүктөр үчүн башын өлүмгө байлап күн кечиришет.

«Семетей» эпосундагы байыркылык мүнөзгө ээ элементтерге жалпы эпикалык салттын талабына ылайык киргизилген кеңири белгилүү сюжеттер кирет. Алардын түрлөрү көп. Негизгилери катары баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу салттык сюжеттердин тобун келтирүүгө болот.

Болочок баатырдын энесинин түшүнө кирип, ага батасын берген касиеттүү карыя жөнүндөгү мотив профессор Н. М. Жирмунскийдин пикири боюнча уруулук тотем, же уруунун баштоочусу [19]. Семетей бойго бүтөөрдө Манас менен Каныкей узакка бала көрүшпөйт. Качан гана уруунун аксакалы, баатыр Кошой батасын бергенде Каныкейдин боюна бүтөт. Кошой алп Манастан, дөө Жолойдон өйдө турган балбан. Анын сыйкырчылык касиети да бар. Душмандын аярларын алдап, түрдүү нерсеге кубулуп

көз жазгырып кетүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Демек, Кошой бул жерде архаикалык мүнөздөгү касиеттүү карынын трансформацияланган ролун аткарат. Кийинки эпикалык каармандар Кудайдын түздөн-түз өз баласы болбостон, Кудайдын алкоосунан, Кудайга же ыйык жерлерге барып баласыз ата-эненин сыйынуусунан жаралышат. Мындай мифологиялык мотивдерди алыс барбай эле «Алпамыш» эпосунун өзбек, огуз, кунграт версияларынан да жолуктурууга болот. Алпамыш менен Барчын баласыз карган ата-эненин зарлап тилеп ыйык жерге сыйынуусунан кийин гана жарык жашоого келишет. С. Орозбаковдун вариантында Манас баатыр баласыздыгына капа болуп, Чоң казаттан кайтып келип, Мекеге (Ыйык жерге) барып сыйынып келүүгө элинен уруксат сурайт. Бирок Каныкейдин түшүндө алтын боолуу ак туйгун кармагандыгын айтып, Манастын бир жылча эч жакка барбоосун өтүнүшү менен Манас токтоп калат да Семетей төрөлөт. Семетейдин жарык жашоого келишинин мааниси ушунчалык терең, муну укканда Манас эсинен танат. Айрым варианттарда баланын жаралышы мындан да татаал. Мисалы, Тоголок Молдо менен Кара ырчынын айтуусу боюнча Манас менен Каныкей мазарга барып сыйынып, Кошой балбан батасын берип, кырк чилтен колдогондо гана араң балалуу болушат. В. В. Радлов жазып алган «Семетейдин туулганы» да кийинки жазылган варианттарга жакын турат. Бул да болсо эпикалык баатырдын төрөлүшүн берүү салтынын туруктуулук мүнөзүн көрсөтөт. Ошону менен бирге эле чыгарманын эки бөлүгүндөгү («Манас», «Семетей») негизги өзөк окуялар бири-биринен алда канча алыс турган эки башка тарыхый шартка туура келсе да негизинен бир түрдө, жакын берилгендигин айгинелейт. Ушундан улам чыгармалардын мазмуну эки башка учурду чагылдырганы менен баатырдык салттарды баяндоочу салттык көрүнүштөр экөөндө тең негизинен элдин байыркы түшүнүктөрүнө ылайык сакталып берилгенин, ал деталдар жалпысынан доорлош экендигин ырастайт. Арийне, «Семетейде» бул сюжетке таандык архаикалык элементтер «Манастагы» сыяктуу өзгөчө кеңири планда айтылып, толук түрдө сүрөттөлбөйт. Көп учурда улуу каармандардын кыскача

эскерүүсү мүнөзүндө үстүртөн саналуу менен чектелет. Мындай болуунун өзүнчө себептери бар. Алардын орчундуулары катары эң алды менен «Семетей» өз алдынча болсо да уланды мүнөздөгү чыгарма, ошон үчүн биринчи бөлүмдө толук иштелип кеңири баяндалган көрүнүштөрдү кайра баштан деталдаштыруунун зарылдыгы жок. Демек, «Семетей» «Манаска» караганда биздин учурга алда канча жакын турган чыгарма, анын айтуучуларынын да, угуучуларынын да түшүнүгүндө, психологиясында реалдуулук алда канча күчтүү. Ошон үчүн байыркы эпикалык элементтер салттын талабына ылайык гана орун алып, ага мурдагыдай өзгөчө зор маани берилбей калган.

Ошондуктан Семетейдин укмуштуу түрдө бойго бүтүшүнө, төрөлүшүнө семетейчилер көп орун беришпейт. Бирок сюжеттин өнүгүшүндө Семетейдин төрөлүшү кийин мындайча эскерилет:

Таманы менен тик тууган,
Оң колуна кара кан
Кармай түштү – деп угам.
Кара кан кармай түшкөнү –
Катылышкан душмандын
Каарданып урушсам,
Канын төгөм дегени.
Сол колуна сары заар
Уучтай түшкөн себеби –
Сары заардай саргартып,
Дүмүрүн казам дегени...[20].

Төрөлгөндө минтип келечекте иштей турган ишин алдын-ала билдирген символикалык заттарды кармай түшүү – кыргыз элинин эпосторуна эле таандык белги эмес. Мисалы, алтайлыктардын Кан-Шүлүтү деген баатыры төрөлгөндө колуна камчы кармай түшөт. Монголдордун Рэсэри бир вариантында Семетейге окшоп кан чеңгелдеп түшөт. «Ирин-Сайн-Настай-Мекеле» деген дөрбөт (ойрот) жомогундагы баатыр туулганда оозуна алмысты (злое существо) тиштеп, оң колуна койдой кан чеңгелдеп, сол колуна муштумдай алтын (драгоценность) кармап түшөт [21]. Ошондой эле баатырдык жомоктордун баш каарманына ысым берүү салты да эпикалык өмүр баяндагы маанилүү барак-

тардан. Көпчүлүк эпостордо болочок баатыр төрөлгөндө атасы уулуна ат койдурууга көп эл чакырып:

Ала-Тоодой эт болтуруп,

Ала-Көлдөй чык болтуруп, чоң той өткөрөт. Семетей төрөлгөндө ошондой жыйынга төрт өлкөнүн эли чакырылат. Анткени болочок баатырдын төрөлүшү жеке үй-бүлөлүк гана кубаныч эмес, уруу үчүн зор жаңылык. Бүтүндөй уруунун болочок тагдыры ушул баатырдын мойнунда болгондуктан, уруу ага төрөлөөрү менен зор урмат-сый көрсөтүп, зор сүймөнчүлүгүн жашырбайт. «Көкөтөйдүн ашында» Кошой кол жайып бата бергенде Каныкей төрөй турган балага Семетей, Аруукеники Күлчоро болсун деп, али дарексиз балдарга ысым берип жиберет (С. Орозбаков). Бирок манасчы эпостук байыркы салтты баары бир эле кайталайт да Семетейдин атын Айкожо деген карыяга кийин экинчи ирээт койдурат. Ал эми В.Радловдун вариантында Семетей таятасыныкына баргандан кийин Каракан ага арнап той өткөрүп, балага ысым берүүгө эч ким даабай турганда ак боз атчан, ак сакал адам келип, «Семетей» болсун деп ат коюп кетет. Эки вариантта тең ат коюу милдети акыры карыя адамга жүктөлөт да бала төрөлгөндөн бир топ убакыт өткөндө гана ишке ашырылат. Балага чыныгы атты төрөлөөр замат эмес, эрезеге жетип, демилгелүү аракетин менен белгилүү болгондо же жаш баланын негизги баатырдык сапаттары алгач көрүнө баштаганда, кийинчерээк берүү дүйнө элдеринин эпосторунда кезиге турган байыркы салттардан. Маселен, огуздарда болочок баатырга ылайык ысым ал алгачкы эрдигин көрсөтүп, баш кесип, кан төккөндөн кийин берилсе, якуттарда эл керегине жарап калган он жаш курагында («Хан-жаргыстай») берилет. Шорлордун «Алтын Кылышында» баланын өзүнө ак сакалдуу кары жолугуп ысым берип, көздөн кайым болот. Мындай жомоктук мотив кыргыздын эпосторунда да учурайт. Алгачкы архаикалык типтеги баатырлык эпостордун көп элементтерин сактап калган «Эр Төштүктөгү» Элеман али аты коюла элек баласын мал артынан салмак болгондо аялы каршы чыгат да баласына ат койдуруш үчүн өткөрүлгөн тойдо ак сакалдуу адам жоктон пайда болуп, баланын аты «Төштүк» болсун деп жар салат. Мын-

дай фактылар көптөгөн башка элдерден да жолугат. Кеп, мындай мүнөздөгү байыркы түшүнүктөргө байланышкан деталдардын түрдүү улуттардын эпосторунда сакталгандыгын белгилөөдө эле эмес. Бул маалыматтарда аларды бири-бирине жакындатып турган экинчи бир жалпылык белги бар. Ал баланын атын дайым касиеттүү карынын коюшу. Болочок баатырдын өзүнө ылайык ысмын дароо пайда болуп, анан көздөн кайым болуп кетүүчү карыга койдуруу салты балага ат ал туулганда эле берилген учурда же торолгондо, бойго жеткенде болобу дайыма өзгөрүүсүз сакталат.

Эс кысталып турганда келип, балага ылайыктуу ат коюп берген сырдуу карынын образынын теги байыркы адамдардын тотемдик, андан кийинки шамандык түшүнүктөрү менен байланышкан. Бул жагынан Семетейге ат койгон касиеттүү карылар да (Кошой, Айкожо, же жоктон бар болгон кары адам), Манаска ат койгон думана да түпкү теги жактан жерден же көктөн пайда болуп көздөн кайым болуп кетүүчү тоо, токой, суунун ээси болуп эсептелген карыялар менен теги бир.

Эпикалык поэзиянын баатырдык мүнөзүнө таандык нерсе, башкы каармандын эртелеп эрдик көрсөтүшү – дүйнө элдеринин көпчүлүк эпосторунда кездешет. Андай эрдиктер көбүнчө баатырдын укмуштуу жандыктар менен кармашуусунан, ажыдаар, дөө, жин-пери өңдөнгөн мифтик түшүнүктөргө каршы аракеттенүүсүнөн көрүнөт. Ажыдаарлар менен кармашуу айрыкча орус былиналарында (Михаил Потык, Алеша, Тугарин жөнүндөгү ж.б.) басымдуу.

Ырас, кээде баатырдын каршысындагы мифтик душмандар сүрүлүп отуруп реалдуулукка, тарыхый адам тибине жакындашып, бирок архетиптик белгилерди бир топ эле сактап калышат. Адатта эпикалык баатырлар андай душмандар менен күрөштө башкалардын колунан эч келбеген эрдиктерди жасашат. Өзбектердин Алпамышы жети жашында, калмактардын Жангары алтысында, казактардын Карасай менен Казысы 7-9 жаштарында эле эл көзүнө көрүнүп, оозго алынышат. В. Радловдун вариантында Манас бешикте жатып сүйлөп, алтысында эрдик кылат.

Букардын Ак балбаны менен Кокондуктун Төө балбаны алты күнү күрөшүп, Ак балбан жыгылып калганда, он экидеги Семетей Төө балбанды жеңип, бир колун сууруп алып жерге уруп, намыс алат.

Көпчүлүк элдердин эпосторунда (түрк-монгол) атасынын өчүн алыш болочок баатырдын көрсөткөн биринчи эрдиги болуп саналат. Айрымдарында мындай эрдиктин арты кудалашуу, үйлөнүү же достошуу менен бүтөт. Мунун ортосунда баатыр көп душмандарды жеңип, бир топ эрдиктерге жетишет. Адатта андай каармандын демилгеси жалпы элдин колдоосуна татыктуу. Мындай учурда колунан баары келген, бет алганын ишке ашырбай койбогон таң каларлык күчкө ээ, алыскы аралык да, учкул убакыт да тоскоол эмес. Баатырдын мындай мүмкүнчүлүгүнүн түпкү теги жомоктук-фантастиканын топурагына тиешелүү болгону менен эпостордун кийинки эволюциясында ал каарманды идеализациялоочу көрүнүш. Ошон үчүн каармандын реалдуу – тарыхый аракеттерин сүрөттөгөн учурларда күчөтүү оңой эле түшүп калуусу да мүмкүн. Эпикалык баатырлардын жомоктогудай бойго бүтүп, төрөлүшү, тез чоңоюшу өңдөнгөн архаикалык белгилерге карабастан, булар реалдуу коомдук араздашуулардын кулундары, алардын куулуп-сүрүлүшү, эс тартып эли-жерине, Таласка умтулушу, кеткендин кегин алууга болгон далалаттын өзү турмуштун талабы. Алар башкача, бөтөн жерде күн көрүүнү жашоо деп эсептешпейт. Эгер кандайдыр бир зордук-зомбулуктун кесепетинен эли-журтунан ажырап калса, ага кайра жетүүгө бардык мүмкүнчүлүктөрүн жумшайт. Элдин жакыр турмушуна, өйдө-төмөн сүрүлүшүнө себепкер болгон баскынчылык анын адамдын наркын канчалык жер менен жексендетсе да баары бир патриоттук идеянын учкуну өчпөйт. Улуу Манасчы С. Каралаевдин вариантында да патриоттук мотивдер күчтүү өнүккөн. Ар качан тууган жердин элеси өтө сүйкүм тартылат. Манасчы эпикалык Таласты кыргыз жери, ата-журт деп, түшүнөт да, «атадан калган жер», «тууган жер» деп, зор симпатия менен атап, аны ар кандай окуяга фон катары алып жүрөт.

С. Каралаевдин варианты боюнча Семетей ата-тегинин кабарын касиеттүү думанадан угат. Бирок бул вариант

боюнча Семетейге ал кимдин баласы экендигин таятасы Темиркандын иниси, агасы менен бийлик талашып каршылашкандыгы үчүн жазаланып көмүрчү болуп жүргөн Сарытаз угузат. Мунун өзү эле ушул бир вариантта байыркы мотивди кийин киргизилген жаңы материал кандайча сүрүп чыга баштаганын көргөзүп турат. Ошентип, «Семетейдеги» баатырдык эпостордогу салттык мотив болгон баатырга тегин билдирүү окуясы түпкү чыгыш жактан мурдатан белгилүү сюжет болсо да, чыгарма чагылдырган тарыхый шарттын мүнөзүнө ылайыкталып жомоктук мүнөзгө караганда, реалдуулукка жакын б.а., баатырга ата-тегин кадимки эле жердик адам кабарлайт. Болгондо да ал адам кулдук абалда жүргөн адам. Бул факты чыгарма чагылдырган доор таптык коом учуру экендигин дагы бир жолу эске салып, айрыкча Сарытазды бийлик талашында жеңилишке учураган Темиркандын иниси катары баяндаган деталдар Семетей менен Абыке, Көбөштөрдүн, же Семетей менен Канчоронун, же Семетей менен Чынкожонун күрөштөрүн белгилүү даражада кайталап, бул эпизод менен эпостун башка өзөк окуялары доорлош экендигин ашкерелеп турат.

Жетим балага ата-тегинин жайын айткан Сарытаз ага жөн-жай кабарлабайт, баланын намысына тийип, баатырдык сезимин козгоп сүйлөйт. Бул сөздөрдүн мазмунундагы этикалык түшүнүктөр да эң алды эпос чагылдырган доордун түшүнүк идеалдарына негизделген: эркек бала сөзсүз атасынын өчүн алуусу керек, атасынын уруусунан башка урууда жашап жүргөн бала кимдигине, жеке сапатына карабастан кул аталат, эненин уруусу балага тууган эсептелсе да, өз тууганы эмес.

Феодализмдин белгилери жарала баштаган доордо феодалдык айрым мамилелер али алгачкы коомдук мамилелер формасында кала берет. Айтсак, «Семетей» эпосундагы каармандардын эмчектештик бир туугандашуусу байыртан келаткан адат катары биринчи бөлүктөгү Манас менен Алмамбеттин эмчектештик мамилесин геналогиялык тартипте улантуу менен ишке ашырылат. Бир туугандашуу (мотиви уруу мүчөлөрүнүн ортосундагы туугандык белгинин байыркы үлгүсү катары кээде бир эле уруунун ичинде же башка уруунун өкүлүн кабыл алуудан келип чыгат.

Бул мотив көпчүлүк элдердин фольклорунда кездешет да ар түрдүү тартипте өтөт. Манас менен Алмамбет эки башка элдердин өкүлдөрү болушса да, Чыйырдынын эмчегин эмп биртууган болушат. Алардын балдары Семетей менен Күлчоролор Каныкейдин эмчегин эмишет. Ал эми герман эпосторунда туугандашуунун мындай түрү баатырлардын кандарын аралаштыруу аркылуу ишке ашат. Монголдордун баатырлары Бум-Ердени менен Хаджир-Хара тамак тиштешип, белектер алмашышат, кылычтын мизин жалашат ж.б. Ал эми кыргыз эпосторундагы эмчектештиктин орун алган жогорку түрү энелик доордогу аялдардын үстөмдүгүнүн бир калдыгы катарында түшүндүрүлүүгө тийиш. Анткени кыргыздарда эненин ак сүтү ар кандай анттан бекем жана касиеттүү. Эмчектештик бир энеден туулгандан артык ыйык мамилени күбөлөйт. Ал эми «Семетейдеги» эмчектеш делинген бир туугандар Күлчоро менен Канчоронун эки башка көзкарашта болуп калышы – ошол байыркы эмчектештик салтынын күчтөн тайгандыгынын бир белгиси болуп эсептелет. Мындай адат монгол, тыва элдеринин жомокторунда да учурайт. Феодалдык мамилелерди басымдуу көрсөткөн «Алдай-Буучу» аттуу тывалыктардын эпосунда Хан-Буудай өзү өлтүргөн каармандарга түбү эмчектеш бир тууган болгондугу айтылат. Ички мамиленин бузулушу, башкача айтканда эмчектеш туугандардын акыры касташуусу Алтай эпосунда («Алып-Манаштын» алтайлык версиясында) Алып-Манашты өлтүргөн Ак-Кобендин образы аркылуу берилет. Ак-Кобен Алып-Манашты өлтүрүп келип, жалган кабар менен анын аялы Күмүжек-Аруу сулууга үйлөнмөкчү болот. Канчоро Ак-Кобенден да ашып, Семетейди өлтүргөн соң, Чачыкейге үйлөнүп тынат. Ошентип, Канчоронун чыккынчылыгы уруу мүчөлөрүнүн тууганчылык, бири-бирине жардамдашуусунун эң жогорку байыркы чегин одоно бузуу менен аяктайт. Адамдар арасындагы мамилелерде биринчи планга таптык кызыкчылык коюлуп, уруу феодалдарынын бийлик үчүн жүргүзгөн күрөштөрүн эмчектештик белги токтотуп коё албайт. Канчоро сыяктуу ичи арамдар ошол элдик жакшы салтты өзүнүн арам оюн аткарууда курал катары пайдаланат.

Биз жогоруда баатырдык эпостордун эволюциялык өнүгүшүндө жомоктук-мифтик мүнөз басымдуу орунда кала бере тургандыгын эскерип өттүк. Муну биз Семетейдин бойго бүтүп, укмуштуу ат коюлушу, ар кандай баатырдык белгилеринин эртелеп байкалышынан, эмчектештик салтынан гана эмес, «Семетейди» классикалык баатырдык эпос деңгээлине жеткирип турган негизги салттык окуялардын мазмунунан да көрөбүз. Ошондой окуялардын өтө эрте калыптанып, дээрлик баардык варианттарда айтылып калганы «Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү» жана анын тегерегинде өөрчүтүлгөн «Чынкожо, Толтой чатагы» болуп эсептелет.

Бизге белгилүү, баатырдын өзүнө ылайык, ары сулуу, ары акылдуу колукту издеши, көп кыйынчылыктар менен табышы жана бир топ татаал тапшырмаларды аткаргандан соң, ага кошулушу – баатырдык үйлөнүү темасындагы эпикалык окуялардын сюжетинин туруктуу схемасы. Анын түпкү теги матриархаттан башталса, кийинки тарыхый шарттардын талабына ылайык айрым өзгөрүүлөргө кабылган. «Семетейде» бул тема чыгарманын чагылдырган доорунун талабына ылайык мүнөзүн гана эмес, түзүлүшүн да өзгөрткөн (колуктуну баатыр издебестен, баатырды колукту издеп чыгат). Бул жерде сындан өтүү, ар кандай тапшырмаларды аткаруу жеке эле эпикалык баатырга карата коюлуучу талап эмес, белгилүү даражада колуктуга да таандык. Эпикалык сюжетти татаалдаштырып, окуянын кызыктуулугун арттырууда баатырдын ысык-суугун бирдей көтөрүп, кысталышта акыл кошкон жан-жолдошу, камкор эне, керек болсо жоокер кийимин кийип, колун курал алып, эл милдетин аркалаган жоокер аялзатынын ролу зор. Ошондон улам баатырдык эпостордо ат үстүндөгү жоокерчилик жашоо менен бирге эле үй-бүлөлүк маселелерге, тынч мезгилдердеги жашоо-тиричиликке да көп көңүл бөлүнөт. Семетей менен Айчүрөктүн окуясында канчалык деңгээлде жомоктук-мифтик беренелер кашкайып көрүнүп турса да феодалдык турмуш, ошого байланышкан адам мүнөздөрү, баатыр кандардын өз ара татаал мамилелеринин чечилиши, андагы жоокер-чоролордун орду ж.б. реалдуу турмуштагыдай логикалуу. Мазмунунда

ушул учурду басымдуу чагылдырган бул эпостор салттуу сюжеттин негизин сырткы душмандардан ашып түшкөн ички туугандардын чыккынчылыгына каршы күрөш түзөт. Семетейдин өз аялы (Чачыкей) менен эмчектеш бир тууганы болуп калган адамы (Канчоро) биргелешип, ага душманчылык жасап жаткандан кийин Чынкожо, Толтой сыяктанган алыс туугандын көрө албастыгы табигый коомдук көрүнүш эсебинде каралат. Кыргыз урууларынын арасындагы бытырандылыктын айрыкча күчөп тургандыгы ошол Чынкожо, Толтой катышкан ири окуялар аркылуу даана көрүнөт. Уруулар арасындагы таасир, биринчилик үчүн күрөштөр күчөгөндөн күчөп, окуя акыры чоң согушка айлангандыгын С. Каралаев «Семетей, Чынкожонун чатагы», «Чынкожонун Толтойго көчүп барып кошулганы», «Чынкожо, Толтой кол жыйып барып, Чүрөктү бер деп, Акун канды камаганы» өңдүү кызыктуу окуяларды баяндоо менен Семетейдин Чынкожо, Толтойду өлтүргөнүнө чейин бүтүрө сүрөттөйт. Бири-биринен өйдөсүнүп, өз алдынча бийлик күткүсү келген эпикалык баатырлардын ич тардыгынан келип чыккан конфликтин оту карапайым элдин тынчын алат. Уруулардын өз ич ара кагылыштары күчөй берип, жогорку апогейине жетет. Окуянын жүрүшү реалдуу турмуштук кырдаалдын негизинде өөрчүп, жомоктук эмес, кадимки жөнөкөй жердик адам баласына таандык кагылыштар тибинде көрсөтүлөт. Согуштун себеби, аны болтурбай коюуга болгон түрдүүчө аракеттер, элчиликке баруу, душманын алаксытып убакыттан утуш алуу, Семетейге тийиштик көрсөтүү үчүн Чынкожо, Толтойлор анын ала турган колуктусун камалаганы – мына ушунун баары кадыресе коомдук турмуштагы боло жүргөн адам мамилелери сыяктанат. Акыры «Ак ийилип, бирок сынбайт» дегендей, Чынкожо, Толтой жеңилип, Семетей өзүнө тиешелүү колуктусун алып, жери Таласка кайтат. С.Каралаевдин вариантында башкалардан кеңири орун алган ушул «Чынкожо, Толтой окуясы» өзүнчө бир мазмундуу поэманы элестетип турат. Чынында «Семетей» эпосунун композициясы үчүн эле эмес, анын «Манас» бөлүмү менен байламталык ролу да бир кыйла. Буга чейинки айтылган окуялар менен «Көкөтөйдүн ашынын» Толтой

тарабынан жомоктолушу («Толтойдун жомогу») көпчүлүк вариантта окшош берилген. Анткени «Көкөтөйдүн ашы» белгилүү чоң эпизод катары эл арасында илгертеден айтылып, калыптанып бүткөн кызыктуу окуя катары кээде «Манаста», же «Семетей» бөлүгүндө айтыла берет. Баарынан кызыгы – манасчылар аны кайсы бөлүктө айтышса да негизги сюжеттик структурага жылчыксыз кынай билишет. Ошондуктан ал ар бир жерде өз ордунда тургандай сезилет. Мурдатадан келе жаткан салт боюнча, көпчүлүк манасчылар сыяктуу эле Сагымбай Орозбаков да «Көкөтөйдүн ашын» үчилтиктин «Семетей» бөлүмүндө айткандыгы белгилүү. Кийин эпостун тексттерин жаздырганда бул эпизодду «Манас» бөлүгүнө ооштуруп айтып, Чоң чабуулдан мурун жайгаштырган. Саякбай Каралаев да «Манасты» акыркы жаздырышында (1968-ж.) «Көкөтөйдүн ашын» мурдагыдай «Семетейде» эмес, «Манаста» айткан. Ошентип, манасчылар бул эпизодду качан, кайда болбосун өтө канагаттануу менен айта беришкен. Бирок негизги сюжеттик мазмуну жактан эле эмес, көпчүлүк деталдык белгилери боюнча да орошон окшоштукту түзүп, «Семетей» эпосунун варианттарынын салтка айланган туруктуу окуялары жалпысынан өзгөрүүсүз сакталып келе берген. С. Каралаев Чынкожо, Толтой катышкан окуялардан кийин уруулар арасындагы ич ара кагылыштар жөнгө салынып, Семетей Таласта баш-көз болуп турган чактагы башкы максат – атасы Манастын өчүн алыш аракетин баяндоого өтөт. Семетей сыяктанып атанын өчүн алуу, чачылган элин чогултуп, анын ички-сырткы коопсуздугун орнотуу – ар бир башкы баатырдын ыйык милдети. Албетте, мындай миссия оңой эле аткарыла койбойт, далай кандар агат. Семетей атасынын кас туугандары Жакып, Абыке, Көбөштү өлтүрүп, жакындарынан өч алганы менен дагы да душмандары пайда болуп, бийлигине, жетишкен жеңишине көз арткандардын чеги көбөйгөндүктөн, анын калган өмүрү тынымсыз күрөшкө байланышкан. «Семетейдеги» башкы идеялык мазмун Манастын тушундагыдай жалпы бирдикке умтулуу, анын башында болуп келген жеке бир үй-бүлөнүн биринчилик ордун калыбына келтирүү. «Семетейдин» доорунда бул канчалык актуал

дуу проблема болгону менен анын ишке ашырылыш жолу бир кыйла татаал. Семетей адегенде:

Бакай менен Сарыкан,
Күлчоро менен Канчоро,
Абыке менен Чынкожо,
Аташкан тууган мобулар
Белиме таңуу кылбасам,
Бээжиндеги Коңурбай

Атам Манастын кунун куубасам [22] – деп ойлосо, көп кол менен душманга аттануусуна эң алды менен кыргыздардын арасындагы карама-каршылык, уруу өкүлдөрүнүн өз ара араздашуулары жолтоо болот. Бул да чыгарма чагылдырган негизги тарыхый шарттын мүнөзүнөн кабар берген башкы белгилердин бири.

Эпосто Семетейдин башкаларды убара кылбай өзү эле жалгыз барууну чечиши иштеле турган ишке маани бербендиктен же жоосун оңой эле жеңерине ишенгендиктин себебинен эмес. Эпос Семетейдин өч алууга жалгыз аттануусун чексиз баатырдыктын бир көрүнүшү деп түшүндүрүүгө аракеттенгени менен, мындай болуунун сыры алда канча тереңде. Баатырга башка уруулардын жардамына таянууга жолтоо болуп жаткан нерсе – ошол өзү жашаган коомдук түзүлүштүн мүнөзү, уруулар арасындагы ынтымактын, биримдиктин жоктугу. Манастын кунун алыш анын баласынын жана өтө жакындарынын, башкача айтканда тар чөйрөнүн гана кызыкчылыгына айланган. Ушунун баардык дээрлик каарман жашаган, чыгарма чагылдырган негизги шарттын негизги талаптары, түшүнүктөрү менен байланышкан. Ошон үчүн жеке баатырдык сапаттары жактан атасы Манастан ашып түшпөсө кем калышпаган Семетей негизинен өз туугандарынын, жакындарынын чыр-чатактары менен алек. Манас «отуз, жүз миң» кол жыйып аттанган Коңурбайга Семетей эки чоросун ээрчитип өзү жалгыз барат. Сөз болуп жаткан эпизоддогу коюлган максаттын (мурдатадан өчөгүшкөн эпикалык душманга каршы күрөшүү) маанилүүлүгүнө, аракеттин жыйынтыгынын орчундуулугуна (кыргыздарга көптөн бери асылган коркунучтуу жоосу Коңурбайды жеңүү) карабастан, күрөштүн жүрүш процесси жупуну, мурдагы

чыныгы эпикалык масштабдуулук жок. Сөз болуп жаткан учур элдин тарыхый өсүш жолунун жогорулоо, өсүп-өнүгүү мезгили болбостон, майдалануу, бытырап бөлүнүү мезгили. Кыргыз урууларынын арасындагы бытырандылыктын айрыкча күчөп тургандыгы ошол Чыңкожо, Толтой катышкан окуялардан көрүнөт.

Манас баштаган он эки эрдин кунун алуу үчүн Семетейдин түшүнүгү боюнча аргын, ногой, жедигер уруулары бир ынтымакка келип аракеттенүүгө тийиш эле. Бирок Чыңкожо тетириленип келбей коюп, Коңурбайга каршы чогулуп бара турган кыргыз урууларынын өз ичинде нааразылык күч алат. Уруу башчылары биригүүнүн ордуна ар кимиси өз алдынча жаат курап, уруу кагылыштарын өөрчүтөт. С. Каралаевдин варианты жедигер менен багыштын өкүлдөрү Чыңкожо, Толтойдун биригип Семетейге ачык каршы чыгып, окуя акыры чоң согушка айлангандыгын «Семетей Чыңкожонун чатагы» аркылуу берет. Коңурбайдан өч алууга Семетей, Бакай, Күлчоро өңдөнгөн Манаска өтө күйүмдүү адамдар гана аттанууга туура келет. Анткени өч алуу идеясын көтөргөндөр, ишке ашыра тургандар ушул өтө жакындары гана болуп эсептелет. Ошондуктан Манас баштаган Чоң казаттан Семетейдин Кытайга жасаган казатынын мааниси, максаты башка. С.Каралаев аны «Кичи казат» деп атап, Чоң казаттын уландысы, кенже баатырлардын аталарынын өчүн алышы катары чечет. Эпикалык салттуулуктун негизинде «Семетейдин» окуясы «Манастагыдай» эле акыры башкы баатырдын кайып болушу, элдин оор азапка түшүшү, үй-бүлөсүнүн куулусүрүлүп, душманга олжо болушу менен бүтөт.

Дүйнө элдеринин фольклорундагы кеңири жайылган байыркы сюжеттик катмардын бири – өлгөн баатырдын кайрадан тирилүүсү бизге өзүнүн архаикалык үлгүсүндө кетсе, алтай, сибирь элдеринин эпосторунда алда канча көбүрөөк жана өзүнүн байыркы формаларына жакын түрдө жолугат. (Мисалы, буряттардын «Аламжи Мергенинде», алтайлыктардын «Алтай-Бучай», «Когутей» эпосторунда ж.б.). Баатырдын өлүшү жана тирилиши «Мажму ат-таварикте», айрыкча «Манас» эпосунун В. В. Радлов жазып алган вариантынан көрүнөт. Кийинки жазылып алынган

варианттарда да бул эпизод негизинен сакталган, бирок Манас өлүп тирилбестен, катуу жараланып гана кайра айыгат (С. Орозбаковдун вариантындагы «Көз камандар» эпизоду).

Башкы баатырдын өлүп тирилүү мотиви «Семетейде» да орун алган. Биринчисинде, Семетейге ок жаңылып, Айчүрөк ок аттап айыктырса, экинчисинде жарадар болгон Семетейди үй-бүлөсү, бүт эли, душмандары да өлдү деп эсептегенде перинин кызы Көкмончок алып барып, жашыруун багып, дарылайт. Семетейдин минтип өлүмдөн эки ирет аман калуусу – баатырдын өлүп тирилүүсү жөнүндөгү байыркы белгилүү сюжеттин кийинки шарттардагы жумшартылып, өзгөртүлгөн үлгүсү дешке болот. Белгилей кете турган нерсе, эки жолу тең Семетейдин өлүмүнө аралжы болгондор – пери тибиндеги аялдар. Мындай учур башка тектеш элдердин эпосторунда да көп жолуккан салт. Айтсак, алтайлыктардын «Алтайын сайын Салам» деген эпосунда башкы баатыр өлүп, аны асмандан түшүп келген Күн-Кандын кызы үстүнөн аттап тирилтет. «Алтай-Буучай эпосунда да башкы каарман карасанатайлыктын курманы болгондо, асмандан алынып келинген Эрке-Коо аттуу кыз баатырды аттап тирилтет. Кыскасы, баатырды тирилтүү пери тукумундагыларга гана тиешелүү өзгөчө касиет. Айчүрөктүн перизатка таандыктыгы да ага ушундай сапат берген. Семетей жарадар болгондо Бакай Айчүрөктүн жалгыз кыз экендигин да эскерет. Буга караганда Айчүрөктүн перилиги менен аруулугунан башка бир атадан жалгыздыгы да өзүнчө мааниге ээ сыяктуу. Баатырды тирилтүүдө айрым учурда ак сүттүн да белгилүү касиети бар. Мисалы, алтайлыктардын «Алтай-Буучай» аттуу эпосунда башкы баатырдын баласы Эркемелди душмандары өлтүрүп койгондо, Теңири-Кандын кызы Темене-Коо деген Эркемелдин сөөгүн эбине келтирип туруп, ак сүт чачып тирилтип алгандыгы айтылат [23]. Айрым элдердин эпосторунда эненин гана ак сүтү магиялык касиетке ээ. Огуздарга таандык «Коркуттун китебинде» Богачжанды чоролорунун ушагына ишенген атасы өлтүрүп коёт. Ошондо энеси өзүнүн ак сүтүн тоо гүлдөрүн кошуп, уулунун жаратына тартып ыйлай берип, тирилтип алат. Якут олонхолорунда, айтсак, «Өлбөс Меткипте» баатыр

энесинин сүтүн үч ирээт эмгенде мурдагы калыбына келет. Эненин сүтүнүн ушундай эле касиети «Семетейдин» өзүндө болбогону менен эпостун үчүнчү бөлүмүндө – «Сейтекте» Семетейге байланыштырылып берилет. Көкмончок сыйкырлап үңкүрдө багып жүргөн эс-учу жок Семетейди Күлчоро кармап келип, энеси Каныкейдин эмчегин эмизгенде Семетей да калыбына келет. Бул эпизодду баатырды өлүмдөн кайтарып тирилтип алуунун өзгөргөн бир үлгүсү катары карап, мунун мазмуну элдик оозеки чыгармачылыкка таандык терең оптимизмге таянгандыгын белгилешке туура келет. Айрыкча Көкмончоктун иштери менен британдык кельттердин орто кылымдардагы король Артур жөнүндөгү легендасынын сюжетинин бири-бирине өзгөчө окшоштугу кызыгууну туудурат.

Перинин кыздары уктатып койгон Артур да Семетей сыяктуу жарык жашоого катнашы, тиешеси жоктой кайдыгер абалда калат. Семетейдин да Артур сыяктуу кулагы укпайт, көзү көрбөйт, бирок атка минип бастырып жүрөт. Тегерегиндегилерди сезбейт. Бул деталь баатырды сыйкыр менен көзүн көр, кулагын кер түрүндө багуу дүйнө элдеринин көбүнөн жолуккан жалгыз көздүү адам жегич дөө жөнүндөгү маалыматтар сыяктуу эле туруктуу мүнөздөгү сюжеттерден экендигин айгинелейт. Ошентип, Семетейдин кайып болушу канчалык жомоктук-мифтик элементтер менен шөкөттөлсө да акыры өмүрүнүн трагедиялуу аякташындагы башкы себеп – реалдуу уруучулук түзүлүштүн бузулушундагы феодалдардын бири-бирин көрө албаган ич тардыгынын натыйжасы экендиги ачык айтылган.

Семетей атасынын өчүн алууну башкы максат көрүп душман жерине атайылап аттанганы менен ою ордуна чыкпайт. «Манаста» өч алуу мотиви эзелтеден кыргыздарды талап-тоноп келген калмак, кытай башчыларына каршы жүргүзүлгөн Манастын күрөштөрүнөн көрүнсө, «Семетей» эми атасы үчүн ошол эле душмандардан биротоло өч алууга туура келет. С.Каралаевдин вариантынан көрүнгөндөй, сөөк өчтүү Коңурбайдын жеке керт башын жоготуу миссиясын Семетей аткарса, Семетейдин өчүн Кыястан алуу анын баласы Сейтекке ыйгарылат. Манастыкы сыяктуу эле Семетейдин образынын тегерегине

биографиялык түрмөктө тизмектелген эпикалык окуялар ушундайча аяктайт.

Адатта эпикалык чыгармалардын идеялык мазмунун кыймылдатып турган негизги күч эпикалык кейипкерлерге таандык. Алар аркылуу генеалогиялык принцип бөлүмдөрдүн ички жана тышкы байланышын чыңдайт. Ар бир бөлүм өз алдынча бүткөн бир поэтикалык чыгарма эсебинде эле эмес, башка бөлүм менен да органикалык бекем бирдикте турат. Ага бир бөлүмдөн экинчисине оошкон өтмө каармандар менен бирге атайы чыгарылган жаңы каармандар кызмат өтөйт. Кыргыз баатырлары адатта адамдан ашкан айбат-сүрү бар, ташты талкан кылган жомоктук каарман болушса да, кадимки эле жөнөкөй адамдардай алданышат, жеңилип кайгы тартышат, өлүмгө дуушарланышат. Атанын кетирген кемчилигин баласы түзөтөт, бирок ал да кем-карчтан тышкары эмес. Жашоо ушундай жосуну менен алдыга жыла берет. Мына ошол сюжетти баян эткен кыргыз эпостору эң башкысы турмуштагы жаркын идеяны жетектеген алдыңкы көзкарашты алып жүргөн эпикалык каармандарды көтөрөт. Алар: Манас, Семетей, Сейтек.

«Манас» эпосунун бөлүмдөрүнүн эл арасындагы таанымалдыгы анын каармандарынын салттуулугуна байланышкан. Кыргыз турмушун кеңири баяндаган бул эпостун башкы каармандары генеалогиялык жактан ар качан тыгыз байланышта турат. Албетте, Манастын жети атасын санаган учурларда ар кандай чаташуулар да орун алганы менен Жакыптан Манас, Манастан Семетей экендиги эч күмөнсүз айтылат:

Түп атабыз – Бөйөнкан
Бөйөнкандан – Чаянкан,
Чаянкандан Каракан,
Каракандан тараган -
Кан Жакыптын баласы
Кара кыргыз көп элдин
Кабылан баатыр Манасы,
Эр Манастын ботосу [24],

Семетей деп айтат Актан Тыныбеков. Ж. Сарыков да так эле ушундайча баяндайт. Ал эми түштүк варианттарынын бирин айткан Көлбаев Муратта төмөнкүчө:

Жаянкан,
Жаянкандан Чаянкан,
Чаянкандан Каракан,
Каракандан Жакып кан,
Жакып кандан Манаскан [25].

Дагы бир кыска вариантта Семетейдин ата-тегинин жөнү:

Урим-урим, Уримкан,
Уримкандан Буянкан,
Буянкандан Чаянкан,
Чаянкандан Жакыпкан [26].

Бир сөз менен айтканда, манасчылар кыргыз баатырларынын тегин кандайдыр бир деңгээлде бири-бирине окшош баяндашат. С. Каралаев Семетейдин бабаларын көмүрчү Сарытазга айттырганда өтө алыстан баштатат. Ал кырк кыздан Мансур, андан Түмөнкан, андан Санчыкан, андан Акжолтой, андан Санколдой, андан Эгизей, Жээрэн, андан Бөйөнкан, андан Чаянкан, Чаянкандан Балакан, андан Караканандан Жакыпкан, Манас, Семетей деп түшүндүрөт [27].

Башкы каарман Манастын уулу Семетей эсептелип, анын айланасындагы эпикалык кейипкерлер өзүнө окшоп элинин эркиндиги үчүн күрөшкөн чыныгы баатырлар, аларга тунук акылы, кол өнөрү менен көмөктөшкөн чебер айымдар, көптү көрүп, көптү билген даанышман карыялар. «Семетей» эпосунун образдар системасында биринчи бөлүмдөн өткөн Бакай, Жакып, Чыйырды, Каныкейдей эпикалык каармандарга Семетей, Күлчоро, Айчүрөк өңдүү кичи муундун өкүлдөрү кошулуп, ар кайсысы өз алдынча көрүнүктүү образ абалында сүрөттөлөт да ошол эле мезгилде бири-биринин образын ишенимдүү түрдө улантышат, толукташат. Булардын каршысында өздөн чыккан жаттар Абыке, Көбөш, Канчоро, Чынкожо, Толтой, сырттан келген сөөк өчтүү душман Коңурбай өзүнүн жардамчылары менен турушат. Ортодогу тынымсыз кагылыштын мүнөзүнө жараша портреттик жактан болобу, психологиялык жактан болобу, образдардын өзгөрүп кубулуп турушу мурдагы бөлүмдөн келаткан салтка таянат. «Семетейдеги» баатырлардын образдары турмушка көбүрөөк жакындаш-

канына карабастан, кези келгенде байыркы аталарындай эле жомоктук айбат-сүргө, кабылан, шерге айлана калышат. Анткени кийинки муундун өкүлдөрү, анын ичинде Семетей да даңазалуу баатыр атасынын беделин түшүрбөс үчүн андан ашпаса кем жаралбашы мыйзамченемдүү нерсе. Ошон үчүн Семетейди Манастын чилтендери колдоп, ага атасынан калган касиеттүү курал-жарак, жандыктар кайтарылышы зарыл. Манастын баатырдыгы, элине өтөгөн ак кызматы, кадыр-баркы үчилтикке катышкан кейипкерлердин кимисиникинен болбосун жогору турары дайын. Бирок аны Семетейчилеп өлбөс каарманга айланып, түбөлүк жер үстүндө калгандыгын көрбөйбүз. Бул биздин баамыбызда өзүнүн Семетейин Манастын түздөнтүз көчүрмөсү катары ойдогудай окшош жаратуу менен ага карата ишениминин өтө бийиктигинен улам чыгарган элдин адилет тыянагы. Семетейдин эпикалык портрети да Манастыкындай эле салттуу стилдик формулалар аркылуу өтө сүрдүү, баатырдык кейипте тартылат. Кийген кийими, жоо куралдары болсо атасынан мураска калган асыл буюмдар:

Мурунуна муруну,
Мурдагы өткөн Манаска,
Булгап койгон эмедей.
Баш терисин Манастын,
Балага кайра кийгизип,
Чулгап койгон эмедей.
Баш териге баш тери,
Баптап койгон эмедей.
Манас канды тирилтип,
Ээй, кудай, саптап койгон эмедей.
Көк жалың Манас өзүндөй,
Өзү эмес, кара көзүндөй [28] –

дейт, манасчы бир жерде. Арийне, баардык жагынан Манасты эске салып турган бул кейипкер, башка бөлүктүн өзөгүн кыймылдатып турган өзүнчө толук кандуу эпикалык образ экендиги талашсыз. Жүрөгүндө ыйык туткан Манастын образын кайтадан жандандырып, Семетейди жаңыдан жаратуу менен кыргыздар түбөлүк элдик күрөштүн башында жүрө ала турган уулдардын көрөңгөсү үзүл-

бөстүгүн даңазалайт. Эпос башкы каарманды башкалардан жогорураак коюп, чыгарманын негизги идеясы болгон патриоттуулукту, гумандуулукту өмүр бою аркалоого жөндөмдүү типке ылайыктап түзөт. Ата-бабадан келаткан жакшы сапаттарды алып жүргөн эпикалык каармандын элесин берүүдө эч качан көркөм сөздүн түрлөрүн аябайт. Казак, өзбек эпосторундагыдай эле Семетейдин эпикалык портрети эң күчтүү деп эсептелген жырткыч айбандардын айбат-сүрү менен берилет:

Баягы жетим Семетей,
Манас кебин кийиптир.
Каарынан жан чыгып,
Кара чаар кабылан,
Капталында чамынып.
Чолок көк жал арстан,
Жандай салып камынып.
Казаба колдо калкылдап,
Атасы Манастан калган Боз кисе
Кайран белде жаркылдап [29] –

деп, Семетейди сүрөттөгөндө да Манаска таандык көк жал, арстан, кабылан сыяктуу поэтикалык каражаттар колдонулат.

Фольклортаанууда Манас, Семетей сыяктуу эпикалык баатырлардын портреттеринин гиперболикалык стилде берилиши – ар кандай элдин адепки эпосторунун салттык касиеттеринин бири катарында каралат [30]. Эпостун улам кийинки стадияларында алардын формалары реалдуу мүнөзгө жакындай берет. Ошондой болсо да генеалогиялык циклизация принцибинде түзүлгөн баатырдык эпостордун башкы каармандарынын портреттери бири- бирине окшоштурулуп, кайталана бергендиктен, Манаска таандык гиперболалык белгилер Семетейдин образынан да жолугат.

С. Каралаевдин айтуусунда Семетей жоо менен беттешээрде:

Эки беттин ортосу,
Азыр союп ийчүдөй,
Беш байпактык түк чыгып.
Каалгадай кашка тиш,
Калайыктан башка тиш,

Кашкайып чыгып алыптыр.
Мустайып көк жал туруптур,
Тиштегенде кашка тиш,
Буудайдай болуп сыныптыр.
Чамынганы жолборстой,
Чапканы аман болбостой.
Жаңгыз адам баргысыз,
Жабыла көп кол кирбесе,
Кезиккен тирүү калгысыз.
Каарын салып бакырса,
Калайман салып күткүдөй.
Калтылдабай кара жер,
Калыңынан түткүдөй.
Тоо бузулуп, таш кулап,
Жан кутказбас селди көр.
Селче түрү күрүлдөйт,
Семетей өңдүү эрди көр [31].

Көрүнүп тургандай, Семетей Манас сыяктуу эле туруктуу формуладагы поэтикалык гиперболизация аркылуу сүрөттөлөт. Мурунку тотем, кийин баатырдыктын бир белгиси катарында Семетейдин портретине да киргизилгендиги анын ачуулангандагы кылык-жоругунан, зооморфтук, айбанга таандык рудименттик элементтердин орун алгандыгынан (Бетинен беш байпактык жүн чыгып, жолборстой чамынып, каарына кара жер калыңынан араң туруштук берип тургандай) көрүнөт.

Дээрлик көпчүлүк варианттарда орун алгандай, Семетейдин өлбөстөн кайып болуп ың-жыңсыз жоголушу – жомоктордо учурай турган архаикалык форма. Ушуга алдын-ала даярдалган каарман отко күйбөс, сууга чөкпөс өңдүү өзгөчө сапаттарга ээ. Семетей көпчүлүк учурда:

Түгөнгөн сайын,
Түгөнгүрдүн тукуму,
Өлгөн сайын өөрчүгөн,
Өртөнгүрдүн өз уулу, –

деп мүнөздөлөт. Анын кереметтүү касиеттери атасынан калган Аколпокту, Туулганы кийип, магиялык курал-жарактарга ээ болгондугуна байланыштырылып, алгачкы эпикалык баатырлардын өлбөстүгү жөнүндөгү мотивди

эпос өз дооруна ылайыкташтырып бергендиги байкалат. Ал эми баатырдын өлбөстүгү анын жанынын башка жерде сакталгандыгы менен түшүндүрүлгөн алгачкы мотив көп элдердин сыйкырдуу жөө жомокторунда, байыркы жомоктук эпосторунда орун алгандыгы белгилүү [32]. Мына ошол мотивдин кийинки доорлордогу өзгөргөн формасынын бири катары, Семетейдин образындагы орун алган магиялык касиет, атасынан калган Аколпокту кайрадан жамап-жазгап жаңыртуу менен байланыштуу:

Болот эгеп септеген,
Болжолу жок Каныкей,
Бузулган жерин эптеген.
Ичи көөнө болду деп,
Жаңылап ичин ичтеген,
Айчүрөк баштап кырк келин,
Күрөктөй болгон кайран тиш,
Күбүлгүчө тиштеген.
Болот эгеп тундурган,
Күлчорону баш кылып,
Токсон кыйын балбанга,
Токмок менен урдурган [33].

«Манас» эпосундагыдай эле «Семетейде» да Аколпок менен туулганын мааниси зор. Семетей аларды кийип, жоо-жарагын алып, Тайбуурулга мингенде ок өтпөс, кылыч кеспес касиетке ээ. Семетейдин жоо бетинде, көз ачырбаган жаанын огу астында калышы «кыймылдап койсо кабылан, Аколпоктун үстүнөн мөндүрдөй огу төгүлгөн», – деп апыртмалуу сүрөттөлөт.

Биринчи бөлүмдө бизге белгилүү Манастын курал-жарактарынын табылышы жомоктук байыркы мотивде чечилет. Айрым жомоктордо баатырдын келечекте мине турган тулпары жарак-жабдыгы менен бирге асмандан түшкөнү айтылат. Асмандан түшкөн алты курчту (сегиз мүлк деп да айтылат) Манаска ак сакалдуу думана тапшырып, Манас бирөөнү өзү алып, бешөөнү жакын чоролоруна таратып берет (Манастан калган жандыктардын, курал-жарактардын Семетейге кандайча өткөндүгү С.Каралаевдин вариантында гана толук айтылгандыгы менен өзгөчөлөнгөндүктөн, алардын адепки келип чыгышын эскерүүгө туура келди).

Дээрлик варианттарда курал-жарактар энчилүү атка ээ. Мындай көрүнүш жеке эле кыргыз эпосторуна мүнөздүү эмес. Профессор В. М. Жирмунский мындай байыркы адат батыш Европа элдеринин эпикалык чыгармаларында да орун алгандыгын эскертип, көпчүлүк учурда кылыч, найза өңдүү куралдарды алууда баатыр көп азап-тозок менен жете турган сыйкырдуу жомоктук мотив катары карайт [34]. Чынында эле баатырды классикалык баатыр даражасына жеткирген курал-жабдыктардын табылышы же жасалышы, мурасчыга өтүшү дүйнө эпосторунда түрдүүчө орун алган. Жогоруда белгилегендей, Манас курал-жаракты эч кандай кыйынчылыкка учурабай эле кандайдыр бир сыйкырдуу жогорку күчтөн алса, Семетейге ошол эле куралдарды кайтарып алыш үчүн кармашууга туура келет. Бул феодалдык уруу коомунун моралына ылайыкташтырылып берилгени менен курал-жарак (Алмабаш, Аккелте, Зулпукор, Ойкума, Ачалбарс, Кыйболот, Жойболот, Наркескен) өзүнүн баштапкы тегине таандык кереметтүүлүктөн ажыраган эмес. Душман менен беттешкенде кырдаалга жараша узарып же кыскарып, өзүнөн-өзү тарсылдап атыла берет. Баатырдын башына мүшкүл иш түшкөндө үйдө турган курал-жарак тынчсызданып шүйшүндөп кан агат ж.б. Мына ушуга окшогон байыркы мотивдер «Семетей» эпосундагы курал-жарактарга да мүнөздүү келип, «Манас» сыяктуу эле «Семетейде» да архаикалык белгилер, магиялык касиеттер арбын экендигин далилдейт. Манасчы элдик баатырлар эле эмес, жоо элдин өкүлдөрүн сүрөттөгөндө да монументалдуулуктан жазбайт. Семетейдин душмандарынын мифтик жардамчылары, сыйкырдуу айбанаттары алдуу-күчтүүлүк жагынан коркунучтураак тартылат. Семетейдин каршысында каардуу душман кан Коңурбай турса, дөөлөр анын түздөн-түз кызматчылары. С. Каралаевдин варианты кайсы тарапка таандык баатыр болбосун анын эрдигин, сын-сыпатын терең сүрөттөө аркылуу ар бир кейипкердин образына көп көңүл бөлөт. Кыргыздардын башкы душманы Коңурбай канаттуу тулпар минген, канчалык эр жүрөк болсо да Семетей, Күлчородой кыргыз уулдарына ар качан көзү түшөт. Эгер алар макул болсо, өлгөн аталарынын кунун төлөп кутулуп, достошсом деп кыялданат.

Эпостогу негизги кейипкердин бири Алмамбет баатырдын уулу Күлчоро. Анын да Семетей сыяктуу эле ыйык милдеттери бар. С. Каралаев элдин сүйүктүү каарманы катары эпикалык портретин толук тартып, баатырдык күрөштөрдөгү жандуу аракетин кеңири көрсөтүү менен жоокер катары сын-сыпатын толук баяндайт. Күлчоронун найзасы, Нескара менен Коңурбайдын башын кескен Айбалтасы, атасынан белекке калган Акбараң мылтыгы анын эпикалык портретин ого бетер баатырдык шаңга бөлөйт.

Эпикалык баатырлардын курал-жарагы менен кийген кийимдерин идеализациялоо салты күчтүү өнүккөн түрк-монгол элдеринде жоокердик жарак ок өткөрбөгөн өзгөчө бир касиетке ээ. Мына ошол касиет баатырдын образына ыйыктык бүткөрүп, анын өлбөстүгүнө карай терең ишенимди жаратат. Айталык, Күлчоро да ошондой касиеттүү каармандардан, бирок анын аракети, кызматы, көргөн азап-тозогу реалдуулугу менен турмуштук логикадан эч бир бөлүнбөйт. Күлчоро да ата-бабанын ишин улантып, алардын арбагын көтөрүп, намысын эл алдында коргогон баатыр. Ал өзүнө чейинки элдик баатырлардын жөн гана бир вариациясы же конспектилик көчүрмөсү эмес, өзүнө тагылган ачык, так милдети бар. «Семетей» эпосунда кеңири жана көркөм иштелген баатырлардын достугу да ушул Күлчоронун образы аркылуу берилген. Баатырлардын эмчектеш туугандык салтын бекем сактаган Күлчоро кандай да болбосун элге кошулуп, салтты одоно бузган Канчоро жоопко тартылмакчы эле.

Канчоро – Манастын атактуу чоролорунун бири Чубактын баласы катары берилиши, акыры Семетейге кас болушу көпчүлүк семетейчилерге таандык салттык көрүнүш. Канчорону айтуучулар ар дайым Күлчоро менен бирдикте Семетейдин жакын тууганы катары көрсөтөт. Душманга каршы согуштарда Канчоро да Күлчоро сыяктуу эле активдүү ролдордун бирин аткарат. Семетей экөөнү тең бирдей санап:

Канчоро менен Күлчоро –
Өдө тартса өбөгүм,
Ылдый тартса жөлөгүм.
Астыга салса ак жолум,
Айдап жүрсө сан колум.

Болоттон кылган сом балтам,
Болжолу жок чоң аркам [35] –

деп, сыймыктангандыгы бекеринен эместей. Бирок андагы айрым адамдарга таандык өзүмчүлдүк сапат бара-бара күчөп отуруп, биротоло ачык душманга айланып, баш-оту менен терс каармандардын катарына кошулат.

Канчоронун терс кыялы эпосто өтө ырааттуу, ишенчиликтүү далилдер менен мотивдештирилип отурат. Манасчылар Семетей менен эпикалык эмчектештик салтын жүргүзүүдө Канчоро эмген эмчектен бекеринен кан чыкты дешпейт. Мына ушул өңдүү символикалуу белгилер Канчоронун кийин терс мамилеге өтүшүнөн шек туугузбайт. Семетейди курал-жараксыз алдап алып чыгып, жоо колуна сала берип, ордун, аялын ээлеген Канчоронун жорук-жосуну ар кандай душманчылыктын чегинен тышкары турат. Ал өзүнүн бүткүл аракети менен жакын туугандардын ынтымагы ыдыраган коомдук түзүлүштүн чыныгы өкүлү экендигин далилдеп, көпчүлүк учурда кыргыз баатырларына сырткы жоодон калышпаган терс мамиле көрсөтөт. Байлыкка, мансапка болгон көзкарашы барган сайын татаалдашып, өз алдынча эл башкарып, аттын мыктысын минип, аялдын чырайлуусун алып, рухий-материалдык жактан Семетейге тең ата болгусу келет. Семетейдин үй-бүлөсүн талап-тоноонун башында турат. Айчүрөктү олжого кетирип, Каныкей, Бакай өңдүү касиеттүү карыларды кордогондон кайра тартпайт.

Семетейдин бийлигин, байлыгын тартып алууга бардык дитин койгон Канчоро бийликке жеткенден баштап элдин турмушунун кескин өзгөргөнүн көрөбүз. Семетей дайынсыз жоголгондон кийин эл мүнчүрөп, үй-бүлөсү баш көтөргүс кордукта калат. Демек, эпостун өз түшүнүгүндө башкы баатыр баардык окуянын кыймылдаткыч күчү, жүрүп турган каны. Эгер ал бир жамандыкка кабылса, бүткүл жашоонун кунары кетет. Бул эпостогу Семетей жоголгондон кийинки абалдан ачык көрүнөт. Жыйынтыктап айтканда, бул образдын көркөм – идеялык таасири мүнөзүндөгү терс бурулуштардын ырааттуу түрдө жетилип, биротоло чыккынчылыкка өтүшү менен эпостогу экинчи сюжеттик өзөктүн өөрчүшүндө белгилүү ролдо тургандыгында.

Эпос мифтерден жана жөө жомоктордон өзгөчөлөнүп, ар бир доордогу элдин турмуш салтына, тарыхый идеалдарына ылайыкташкан бир нече доордун демин алып жүрүүчү образдарды жаратат. «Семетей» эпосу жогоруда биз көргөндөй, байыркы түшүнүк, диний көзкараштардын элементтери менен катар ага мүнөздүү касиет берип турган жомоктук-мифологиялык мотивдери бар образдарды да камтыйт. Алсак, Айчүрөктүн образы кадыресе турмуштук көрүнүштөрдүн жомоктук-мифологиялык мотивдер менен укмуштай ширелишинен бүткөн.

Айчүрөктүн образына байыркылык белги берип турган элементтердин бири – анын ысымына байланыштуу. Бизге белгилүү «ай» жана «чүрөк» деген сөздөрдүн тутумунан турган бул ат кыргыздардын көп кудайга (Жөк теңирге жана анын курамдык бөлүгү болгон Айга, Күнгө) сыйынган доорлорун элестетет. Ч. Ч. Валиханов бир кезде байыркы казак элинин шаманисттик көзкараштары тууралуу жазып, алар отту, ай-жылдызды өтө урматтай тургандыгын белгилеген эле. Бул пикир кыргыздардын байыркы түшүнүгүнө да туура келе тургандыгына айрым фактыларды (кийинки эле кездерге чейин кыргыздарда Ай жаңырганда ага таазим кылып, жакшы тилектерин айтуу салты ж.б.) келтирүүгө болот. Демек, алтай, түрк, якут, казак элдериндей эле байыркы кездердеги кыргыздардын түшүнүгүндө Ай да артыкча касиеттүү культ. Ал эми чүрөк жөнүндө болсо, айрым элдерде аккуу менен бирдей эле деңгээлде өрдөк (чүрөк) да тотем катары касиеттүүлүккө ээ болуп келгендиги белгилүү. Ошондуктан кыргыз фольклорунда сулуулуктун синоними «чүрөк» деген» эпитет качандыр бир кезде кыргыздарда да мунун тотемдик түшүнүк менен байланышы болгондугун түшүндүрөт. «Айчүрөк» бүгүнкү кыргыздар арасындагы кеңири жайылган сулуулуктун символун билдирүүчү эле сөз болбостон, алгачкы тегинде байыркы адамдардын анимизмдик, магиялык, тотемдик түшүнүктөрүнүн негизинде келип чогулган ысым дешке толук негиз бар.

Айрым архаикалык эпостордо эпикалык баатырлардын аялдары Айчүрөккө окшоп мифологиялык-жомоктук мүнөздөгү сыйкырдуу күчтөрдүн кыздары болот. Кийинки доорлордо алар даңазалуу кандардын, падышалардын

кыздарына орун бошотот. Ал эми Айчүрөктө бул эки катар бирдей орун алган. Биринчиден, ал аккуу болуп кубулууга, учууга жөндөмдүү, ажал оозунда турган баатырдын өмүрүнө аралжы боло турган касиетке ээ, аба ырайын өзгөрткөн жайчылык өнөрү бар. Экинчиден, Оогандын каны Акундун кызы.

Жомоктордо айтылгандай, кууга айланган кыздар кээде адамдарга жамандык да иштешет. Андай куулар адатта кара түстө болушат. Түрдүү нерселерден пайдаланышат. Ал эми Айчүрөктүн сыйкырдуу жоолук же сыйкырдуу шакек өңдүү жардамчы буюмдардан пайдалангандыгын эч көрбөйбүз. Баардык касиети керт башына гана байланышкан. Айчүрөк аккуу болуп кубулууга, ак була болуп үлпүлдөөгө табигый жөндөмү бар катары айтылышында, байыркы адамдардын фетишизмдик түшүнүктөрү менен тыгыз байланышкан «ак» деген эпитеттин да белгилүү мааниси бар. Бул жерде кийинки түшүнүктөргө ылайык жаныбар менен заттын табигый өңүн билдирип турган «ак» деген сөздүн түпкү теги өзүнүн бүгүнкү күнкү түздөн-түз маанисинен башка да ак түскө, сүткө сыйынуу сыяктуу байыркы диний ишенимдер менен байланыштуу экендигин байкоо кыйын эмес. Буга «Манасты» изилдөөчүлөр бизге чейин эле көңүл бөлүшкөн [36].

Эпосто кезиккен этнографиялык маалыматтарга караганда, ак түс жакшылыктын белгиси катары адамдын өмүрүнүн өтө маанилүү этаптарын коштойт. Маселен, бала төрөлгөндөгү ырым-жырым (ак кийизге оротуп, ак чүчтөгө бөлөтүп ж. б.) «ак» деген түшүнүк байыртан бери эле таза, аруу дегенди билдирип, кыргыздар тарабынан жогору баалангандыгын айгинелейт. Эпостордо ак нерсе аркылуу элдин ак тилеги, жакшы каалоосу чагылдырылат.

Айчүрөктүн образына байыркылык киргизип турган мифологиялык мотив анын аккуу болуп кубулуу жөндөмдүүлүгү менен ал аккуу эле эмес, ак була, торгой болуп кубулат (С. Каралаев). Тоголок Молдонун вариантында торгойдун ордуна балык болуп түрүн өзгөртүүчү касиетке ээ. Мындай кубулуу, айрыкча аял затына таандык катары дүйнө элдеринин (Орто Азия, Индия, Кытай, Европа, Түштүк Сибирь) көпчүлүк жомокторунда учурайт.

Карело-фин эпосторун изилдеген окумуштуу А. Я. Борисов бул элдерде аккуу, өрдөк касиеттүү канаттуулар деп эсептелип, өрдөк дүнүйөнүн жаратуучусу катары кабылдана тургандыгын айтат. Буряттар болсо аккуу кебиндеги кызды өздөрүнө түпкү тек деп эсептеп, аккууга сыйынышып, курмандыктар чалышкан. Мүмкүн ушундай эле түшүнүк байыркы кыргыздарга да таандыктыр. Анткени, кыргыздар менен коңшулаш казак элинин Едигей уруусунун түпкү теги да аккуу кыздан тараган деген легенда бар. Кыргыздар байыркы доорлорго жолборс, илбирс, бөрү, бугу, алгыр куш өңдүү түрдүү жандыктарды тотем катары баалашкандыгы белгилүү [37]. Мунун бир далили болуп Манас, Семетей, Сейтек өңдүү эпикалык каармандарды колдоп жүргөн жандыктар эсептелет.

Адатта, Айчүрөктөй аялдардын айрым элдердеги образдары уруунун түпкү тотемдик тегинин байыркы издерин сактагандык катары бугу, ташбака, аккуу, коён жана башка жандыктарга айлануу жөндөмдүүлүгү аркылуу берилет. Көбүнчө алар күйөөлөрүнө белгилүү шарттарды коюп, турмуш курушат. Маселен, айрым мезгилдерде күйөөсү аялын карабашы керек же кеп тонун жок кылбоосу ж.б.у.с. талаптар коюлат. Айчүрөктө мындай жашырынуу, кескин шарт коюу жок. Бирок Айчүрөк каргышы ката кетпеген «тилинде мөөрү, тишинде сөөлү бар» артыкчылыкка да ээ (Т. Молдо). Маселен, ал түшүнөн чочуп (жамандык-жакшылыктын болоорун дайыма түшүндө көрөт), (Семетейди Канчоро менен Манастын күмбөзүнө барба деп суранат. Семетей Айчүрөктү аялсынтып, акылына кирбей койгондо Айчүрөк ачууланып, төмөнкүдөй каргыш айтат:

Барганындан келбечи,
Базар үйүң көрбөчү!
Кеткениңден келбей кал,
Ичимде алты ай күмөн бар
Күмөнүңдү көрбөчү [38].

Айчүрөктүн каргышы ката кетпеген касиетин Каныкейдин эскерүүсүнөн да көрөбүз. Тоголок Молдонун вариантында Айчүрөктүн каргышын кайра алуусуна Каныкей себепкер болот. Жалгызга каргашаң тийбесин, ти-

линде мөөрүң, тишинде сөөлүң бар эле – деп өтүнөт [39]. Айчүрөк кара ташка кайтарып дем салганда кара таш тең жарылат. Ошондон бери «Каргаганга кара таш жарылат» деген сөз айтылган дейт айтуучу. Семетейдин биротоло өлүп жок болбой, утурумдук кулак, көзү байланып, кийин кайыштарга кошулушу да ушул кайтарылган каргыштын белгилүү натыйжасы катары көрүнөт. Анткени каргыштын трагедиялык бүтүмүн кыргыз элинин фольклордук башка чыгармаларынан, атап айтканда «Кожожаш», «Курманбек» эпосторунан жакшы билебиз.

Айтылгандарга кошумчалаарыбыз, Айчүрөктүн образы кыргыз фольклортаануусунда туура белгиленип жүргөндөй, архаикалык белгилери арбын сакталган, өтө таатаал, кызыктуу образ. Чыгарманын мазмунуна лиро-романтикалык түс берип турган бул жомоктук каарманды ушунчалык көркөм деңгээлге жеткирген – аң-сезимдүү адам акылы, учкул фантазиясы.

Жогору жакта белгилегендей, «Семетейди» эпос абагына жеткирүүдө, анын биринчи бөлүм менен болгон органикалык биримдигин чыңдоодо ак кызмат эткендер улуу муундун каармандары болуп эсептелишет. Адатта кандай гана эл болбосун, ата-бабасынын өткөндөгү тарыхына кайрылып, турмуштук тажрыйбасына таянат. Улам кийинки муунга баш тоголоткон кары адамдары болот. Андай өкүлдөргө «Семетей» эпосундагы Бакай, Каныкейлер кирет. Эпосто Бакайды өз кезегинде Манасты ээрчитип жүрүп эр кылган кол башчы, акылман агасы катары көрсөтсө, «Семетейде» жаш баатырга колунан келишинче колдоо көрсөткөн түз каарман эсебинде таанытат. Ал көбүнчө «Олуя», «Көкжал», «Кабылан», «Байдын уулу Бакай кан» деп сүрөттөлөт. Эпосту айрыкча ыйык туткан манасчылардын түшүнө аян бергендердин ичинде Бакай да кошулуп айтылышы бекеринен эмес. Ал эми Каныкей болсо, чыгарманын башынан аягына чейин негизги жүктү тең бөлүшкөн, иштерман каарман. Бизге белгилүү, Манас өлгөндөн кийинки баардык милдет Каныкейдин мойнуна жүктөлөт. Келечекте атасынын өчүн алып, эли-жерине баш-көз боло турган баланын өмүрүнүн коопсуздугу үчүн баардык мүмкүнчүлүгүн жумшайт. Семетейге эли-жерин

эртелеп билдирип койсом бөөдө мерт болобу деген пикирде он эки жыл баласынан сыр жашырат.

«Семетей» эпосу жеке гана баатырдык тематикасы, аркалаган алдыңкы идеясы боюнча эле эмес, өзүнүн көркөм стилдик курулушу аркылуу да «Манас» бөлүмүн улантат, көбүнчөсү орун алган окуялардын, мотивдердин мүнөзүнө ылайык жаңы психологиялык маанайда берилет. Сүрөттөлгөн окуяларды өнүктүрүүдө, каармандардын өз ара мамилелерин ачууда баяндоо манерасын, диалог, монологдун кеңири колдонулгандыгын көрүү анчалык кымбат эмес. Көпчүлүк учурларда эпостогу окуялар, көрүнүштөр манасчынын гана баяндоосу аркылуу сүрөттөлүп, айтуучу окуянын мүнөзүнө, өнүгүшүнө жараша көркөм ыктардын жогоруда аталган түрлөрү менен катар жаратылыштын, тулпарлардын, курал-жабдыктардын туруктуу даяр стилдик формулаларын чебер пайдаланат. Семетейчи тарабынан айтылып жаткан бир окуя белгилүү деңгээлге жеткенде андан кийинкиси жөнүндө кабар берүү – Манастагыдай» эле «Муну мындай таштайлы, Баатырдан кабар баштайлы» деген өңдүү салттуу ыр түрмөктөрү менен ачылат. Бул угуучунун көңүлүн жаңыга буруу үчүн эле эмес, окуялардын демине, жыйынтыгына мүмкүндүк берип, алардын арасындагы байланыштын чыңдалышына белгилүү шарт түзөт. Ал эми айрым убакта баяндоо ыкмасын манасчы мурунку бөлүмдөн өткөн Каныкей, Бакай өңдүү каармандар аркылуу ишке ашырат. Мында жаш баатырларды өткөн ата-бабасынын иши менен терең, кеңири тааныштыруу максаты коюлуп, «Каныкейдин жомогу» сыяктанган узак баяндамалар жасалат. Кээде эпикалык каармандар жеке башынан өткөндөрдү камтыган чоң-чоң монологдорду, пикир алышкан диалогдорду айтышат. Маселен, «Семетейдеги» Чыйырды менен Каныкейдин Бухарга качып бараткандагы диалогун эскерсек, Чыйырдынын муң-зарга толгон энелик мээриминен анын кандай да болбосун жалгыз келининин жүгүн жеңилдетүүгө чын ниеттен аракеттенгендиги ачык туюлат. Ал эми Каныкей болсо, каныша башы менен элине батпай, төркүнүнө тентип келатканына намыстанып, ичинде нечен ирээт жан алакетке түшүп, жаны

кейип турганына карабастан, ченемсиз адамдык акылы аркылуу кыргыз келинине таандык сылык-сыпаалыктын, кичипейилдиктин таза үлгүсүн көрсөтөт. Бул өңдүү диалогдорду «Семетей» эпосунан көп учуратууга болот. Сүрөттөлүп жаткан кырдаалдын шарты, ага карата каармандын мамилеси айрыкча колдонулган редиф аркылуу айкын сезилет. Окуянын психологиялык маанайын курчутуп турган ар кандай сырдык сөздөр, каратма сөздөр орошон. «Манас» бөлүмү сыяктуу эле «Семетейде» да чыгарманын идеялык-көркөм мазмунуна, каармандардын образдарына ачыктык, тактык берүү максатында колдонулган көркөм каражаттардан эпитет, метафора, гипербола, салыштыруу ж.б. троптор басымдуу орун алган. Ондогон баатырлардын ар биринин ысымына кошулуп айтылчу айкөл, шер, арстан, кабылан, көкжал, берен деген сыяктуу эпитеттердин түрлөрү жыш кездешет. Айрым туруктуу эпитеттер бөлүмдөн бөлүмгө өтөт. Маселен, «Манас» эпосундагы «Кан баласы Каныкей», «Кең көйнөктүн тазасы, ургаачынын пашаасы», «Төкөр уста Бөлөкбай», «Байдын уулу Бакай кан», «Асмандан түшкөн алты курч» ж.б. «Семетей» эпосунда да кеңири колдонулат. Ал эми жаңы кошулган жаш каармандарга алардын аты-жөнүн, жаш курагын белгилеген «жалгыз», «каргадай жетим», «айкөлдүн уулу», «Алмамбеттин арстаны» өңдүүлөр туруктуу айтылып, «Манастан» бери колдонулуп жүргөн эпитеттин түрлөрү жаңыча катышат. Алар жеке эле каармандардын образында эмес, курал-жарак, кийим-кече, жан-жаныбарлардын образдарын берүүдө да маанилүү орунда турушат. Эпитет сыяктуу эле салыштыруу «Манас» үчилтигиндеги кеңири колдонулган тропторго кирет. Анын түрлөрү «Семетей» эпосунда да көп катышат. Кыскасы «Манас» үчилтигинин генеалогиялык биримдиги жеке эле бөлүмдөрүнүн идеялык мазмуну менен окшош стилдик формасынан көрүнбөстөн, көркөм каражатынын эбегейсиз байлыгына жана тилинин жөнөкөй, түшүнүктүү келип, баштан-аяк ырдалып айтылганына байланыштуу.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Инв. № 313, 14-бет. Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборундагы Кол жазмалар фондусу. (Мындан ары фонд көрсөтүлбөйт).

2. Абдылдаев Э., Мамытбеков З. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. – Фрунзе: «Илим», 1966, 28-бет.

3. Инв. № 233, 50-бет.

4. Виноградов В. Т. Сатылганов и киргизские акыны. – М. – Л., 1952, С. 124.

5. Инв. № 233, 50-бет.

6. Бегалиев С. Манасчы Дуңкана Кочуке уулу. Кырг. ад. 1970.

7. Инв. № 313, 12-бет.

8. Инв. № 646 а), 1085 А) 89-бет.

9. Ибраимов К. Ыбырайым Абдрахманов. – Фрунзе: «Илим» 1987, 21-б.

10. Ч. Ч. Валиханов. Очерки Джунгарии. Записки имп. Рус. Геогр. общ-ва, 1861, кн. II.; В. В. Радлов, Образцы народной лит-ры северных тюркских племен. Ч. 5., Спб., 1885.

11. Ч. Ч. Валиханов. Очерки Джунгарии. В кн.: Манас – героический эпос киргизского народа. – Фрунзе: «Илим», 1968, С. 38–39.

12. Д. Алмаши. Прощание героя Манаса с сыном Семетеем. – В кн.: Манас – героический эпос киргизского народа. – Фрунзе: «Илим» 1968, С. 43.

13. Кыргызстан маданияты. 1993-ж. 27-сентябрь, 7-бет.

14. Смирнов В. В. В степях Туркестана. М., 1914, С. 33-38.

15. Тыныбек жомокчу. Семетейден бир бөлүм. – М., 1925.

16. Каралаев С. Каныкейдин Тайторунун чапканы. – Фрунзе, 1945; Байымбет Абдрахманов. Семетейдин Букардан Таласка келиши, – Фрунзе, 1941., «Семетей» (кыскартылган вариант), – Ф.: 1959; Каралаев С. «Семетей», 1-китеп, – Ф.: 1987; Каралаев С. «Семетей 2-китеп, – Ф.: «Кыргызстан», 1989, ж. б.

17. Юнусалиев Б. М. Улуу эпос, укмуштуу жомокчу// Ала-Тоо 1967, № 1, 153-бет.

Керимжанова Б. «Семетей» и «Сейтек». – Ф.: «Илим», 1961; Асаналиев К. Кириш сөз Китепте: «Сейтек». – Ф., 1960;

Мамытбеков З. Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноонун жана изилдөөнүн кээ бир маселелери. – Ф.: 1966; Мамыров М. «Семетей» эпосу «Манас» – трилогиясынын экинчи белүгү. – Ф.: 1963, ж. б.

18. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., «Наука», 1974, С. 92-112.

19. Жирмунский В. М. Эпическое творчество славянских народов. – М., 1958., С. 33. Каралаев С. Семетей. Инв. № 549., 364-бет.

20. Потанин Г. Н. Очерки Северо-Западной Монголии, IV. – СПб., 1983. С. 429.

21. Каралаев С. Семетей, инв. № 551., 22-бет.

22. Алтай баатырлар. – Горно-Алтайск, 1959, т. II, 5-27-беттер.

23. Тыныбеков А. Семетей. Инв. 930 а), 158-бет.

24. Көлбаев А. Манас. Инв. 226., 10-бет.

25. Ташов А. Манас. Инв. 226., 31-бет.

26. Каралаев С. Инв. 547., 282-бет.

27. Каралаев С. Семетей. Инв., № 107, 93-бет.

28. Инв. 106., 99-бет.

29. Баранов С. Ф. Русское народное поэтическое творчество. – М.: 1962, С.173.

30. Каралаев С. Семетей. Инв. 561, 208-бет.

31. Жирмунский В. М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – М., 1960, стр. 90.

32. Жирмунский В. М. Введение в изучение эпоса «Манас». – В кн.: Киргизский героический эпос «Манас». – М., 1961, С. 126– 127.

33. Каралаев С. Семетей. Инв. 557., 278-бет.

34. Мамытбеков З., Абдылдаев Э. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. 203-бет.

35. Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейский тюрк, VI-VIII вв. – М., Л., изд. АН СССР, 1946, С. 43.

36. Каралаев С. Семетей. Инв. № 560. 536-бет.

37. Тоголок Молдо. Семетей. Инв. № 1078.

«СЕЙТЕК» ЭПОСУ

Өткөн кылымда эле «Манас» үчилтигинен үзүндүлөрдү кагаз бетине түшүргөн жана бастырып чыгарган академик В. В. Радлов (1869-ж.) эл арасында Манас баатырдын өзү эле эмес, небереси Сейтек жөнүндө да айтылаарын кабарлаган эле [1]. Анын жыйнаган материалында «Сейтек» өзүнүн көлөмүнүн чакандыгына карабастан (506 сап ыр эле), сюжеттик түзүлүшү боюнча бүгүнкү колдо турган көпчүлүк варианттардан анча айырмаланбайт, туруктуу салттык сюжеттик канванын тулкусу дээрлик орун алган. Бул «Сейтек» эпосу «Манас» үчилтигинин бир тармагы катарында небактан бери калыптанып жашап келгендигин ачык далилдей алат. Чоң манасчылардын көбүнө көзмө-көз жолугушуп, көп материалдарды жазып калган фольклорист-жыйноочу К. Мифтаковдун «Сейтек» эпосу Кыргызстандын бардык территориясына кеңири тарагандыгын атайылап белгилегени [2] да буга күбө.

Венгер окумуштуусу Д. Алмашинин 1900-жылдагы саякаты учурунда жазылып, 1911-жылы «Келети сземле» («Восточное обозрение») журналынын 12-санына жарыяланган «Манастын» текстине берген түшүндүрмөсүндө, «Сейтек» бөлүмү 30 миң сап ырдан турат деп, эпостун биринчи бөлүмүнө караганда көлөмдүүрөөк экендигин, бирок эл арасына азыраак тарагандыгын белгилейт [3]. Бул маалымат бүгүнкү чындыкка анчалык дал келбесе да окумуштуу кыргыздарга келген ошол учурда эле «Манастын» биринчи, экинчи бөлүмдөрү сыяктуу үчүнчүсү «Сейтек» да көлөмдүү чыгармалардан болгондугун ырастайт. Бир сөз менен айтканда, өткөн кылымда эле аздыр-көптүр кагаз бетине түшүрүлгөн ал материалдар эпосту тарыхый – салыштырма методу менен үйрөнүү маселеси алдыга кою-

луп, бул маселе канчалык мааниге ээ экендигин айтпасак да түшүнүктүү.

«Сейтек» эпосунун текстин кагаз бетине түшүрүү жумшунун ыкчам жүрүшү албетте, Совет өкмөтүнүн келишине байланыштуу, тактап айтканда, 20-жылдын аягынан башталат. Биринчи болуп 1927-28-жылдары Жакшылык Сарыков аттуу көрүнүктүү семетейчиден 27 миң сап ыр көлөмүндө «Сейтектин» варианттарынын бири жазылып алынат. Ошондон бери карай эл арасынан «Сейтектин» ондон ашуун варианты кагазга түшүрүлүп алынган (В. Радлов жазып калтырганды кошо эсептегенде), аларды жазып алган мезгилдер ар башка, ошондой эле материалдардын көлөмдөрү да ар кыл. Эл акыны Тоголок Молдонун 1936-38-жылдары өзү жазып берген «Сейтегинин» көлөмү 2230 сап ырдан турса, М. Мусулманкуловдон К. Кыдырбаева 1945-жылы жазып алган материал 4800 сап ырдан турат. Ал эми Шапак Ырысмендеевден 1936-жылы жазылган вариант булардыкынан көлөмдүүрөөк (11 600 сап), анда белгилүү салттуу окуялардан башка Коңурбайдын баласы Куялынын Таласка жасаган жүрүшү баяндалат. Ушуга жакын, б. а., Куялынын ордуна Карадөөнүн Таласка чабуулун бир топ турмуштук маселелерди сүрөттөгөн вариант Ы. Абдырахмановдуку. Ал өзү 1948-жылы жазып тапшырган материал 7840 сап ырды түзөт. Булардан башка Б. Сазановдон 1938-41-жылдарда 5 580 сап ыр, М. Чокморовдон 1972-жылы 23 340 сап ыр, С. Каралаевден 84 697 сап материал 1940–1947-жылдарда жазылып алынган. Кийинки аталган эки вариант жалпы эле үчилтиктин толуктугу менен бирге «Сейтек» эпосунун да көлөмдүү варианттарынын ичинен өзгөчө орунду ээлейт. Булардан башка А.Тыныбеков, А. Тойчубеков, М. Ашымбаев, Ш. Азизовдордон жазылып алынган чакан варианттар бар.

Кыскасы, кандай көлөмдө, канчалык көркөмдүк оошкыйышта болбосун, бардык вариантта «Манас» үчилтигинин корутундулоочу бөлүгү «Сейтек» экендиги кадиксиз айтылып, чыгарма башкы каармандын ысымын алып жүрөт.

«Сейтек» эпосу да ар качан манасчы, семетейчилердин репертуарларынан туруктуу түнөк таап, арып-азбаган чыгармачыл эстафета аны муундан муунга тапшырган. Өзүнө

чейинки жомокчулардын алптарынан манасчылык өнөрдү өз учурунда өздөштүрүп, аны жеке башынын зор табигый талантына салып өркүндөткөн, биздин заманга төкпөй-чачпай жеткирген, чоң манасчылардын акыркы өкүлү – Саякбай Каралаев эпостун оригиналдуулугун арттырууда зор күч жумшаган. Ал мурда жашап кеткен Суранчы, Байдалы, Назар, Тыныбек, Чоюке өңдүү залкарлардын калтырып кеткен чыгармачыл салтын уланткан [4], үй-рөнгөндөрүн акыл-сезиминде аруу асырап, астейдил өстүргөн адам. Түздөн-түз Саякбайдын устаты эсептелген чоң манасчы Чоюке Өмүр уулу «Манас», «Семетей», «Сейтек» турсун, Сейтектин уулу Кенен, Кенендин балдары Алымсарык, Кулансарыктар тууралуу да жомоктоп айткандыгы туралуу маалымат бар. С. Каралаевдин варианты боюнча да «Манас» эпосундагы генеалогиялык циклизациянын акыркы этаптары катарында Манастын небереси Сейтек жана анын балдары Алымсарык, Кулансарыктар жөнүндөгү жомоктор эсептелет.

Буга кошумча факт катарында айта кете турган бир нерсе, 1961-жылы Кытайдагы Кызыл-Суу аймагындагы кыргыздар арасынан жазылып алынган «Манас» жомогунун 120 миң жолдон турган бир нускасында Манастан баштап кийинки бешинчи урпагына (тукумуна) чейин бөлүк-бөлүк болуп айтылат. Демек, Манас, анын баласы Семетей, небереси Сейтек. Алардан кийинки эки урпак, Кененим жана Сейит. Ошондой болсо да бул композициялык бирдик көпчүлүк варианттарда туруктуулукка ээ болбогондуктан, «Сейтек» эпосу дээрлик училтиктин корутундусу катары кабыл алынат.

Эпоско атайын кайрылган эмгектерде «Сейтек» эпосунун сюжети, идеялык багыты, образдар системасы, көркөм каражаттары ж.б. маселелер каралуу менен бирге, чыгарманы «Манас» үчилтигинин генеалогиялык бир бөлүгү, болгондо да аны баардык тараптан жыйынтыктаган бөлүмү экендиги ар дайым эскерилет [5].

Улуу манасчы С. Каралаевдин айтуусундагы вариант эпос буга чейин эле башка семетейчилерден жыйналса да коомчулук үчүн, элибиздин улуттук маданий казынасы үчүн зор байлык эле. Анткени вариант көлөмү жактан

арбын келип, салттуу сюжетти оригиналдуу баяндашы, чечиши боюнча өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар оригиналдуу чыгарма экендиги небактан бери эле таанымал. Сөзбүздүн далили катарында С. Каралаевдин айтуусундагы «Сейтектин» сюжеттик канвасын кыскача келтирели:

Семетейдин үй-бүлөсүнүн кордук көрүшү, Сейтектин төрөлүшү, Кыястын колунда өсүшү; Карадөө издеп келип кезигип, ата-тегин айтышы; Сейтектин Таласка алгачкы ирээт келиши; Сейтектин Каныкейге учураганы; Айчүрөк, Күлчоронун Акбала менен Каныкейге көрүшкөнү; Желмогуз уулу Сарыбайдын кол салышы; Сейтек менен Акжолтойдун перинин кыздарына үйлөнүшү; Кытай каны Чоң Китенин жиберүүсү менен Чоң Билгичтин кыргыздардын жылкысына тийгени; Кенендин туулушу; Сейтектин өлүмү. Көрүнүп тургандай, «Сейтек» эпосу да башкы каармандын айланасына өмүр баян ордуна тизмектелген эпикалык сюжеттердин жыйындысынан куралган. Баардык вариант салттуу түрдө Семетей баатыр согушта дайынсыз жоголуп, кош бойлуу Айчүрөк менен Күлчоронун Кыяска олжого кетишинин оор картинасын сүрөттөө менен башталат. «Сейтек» эпосунда үй-бүлөдө уул баланын жарыкка келиши жеке адамдар үчүн эле эмес, бүтүндөй бир уруу үчүн зор мааниге ээ, айталык, Кыяс башында турган жедигерге Сейтектин төрөлүшү чоң коркунуч алып келет. Ал эпостогу:

Төрөлгөндө курсактан,
Аягы менен тик түшкөн.
Бала бирди кылар деп,
Багыштын уулу Кыястын,
Көңүлүнө жик түшкөн [6] –

деген саптардан көрүнөт.

Кыяс бир нече ирээт Сейтекти жоготууга далалат жасайт. Адатта элдик баатырлардын балалык кези бөтөн эл, бөтөн жерде өтүп, өзүнүн урук-тууганы, ата-теги ким экендигин көпкө чейин билбей жүрүшү салтка айланган. Бул башка дүйнө элдеринин эпосторун албаганда деле «Манас» үчилтиги аркылуу даана сезилип турат. Биринчи бөлүмдөгү Манас баатыр он экиге келгичекти жери Талас, эли кыргыз экенинен шек албай жүрсө, анын уулу Семетей

да ошол жетилген куракка (12) келгичекти таякелеринин колунда эч капарсыз тарбиялангандыгы эсибизде. Айырмасы гана Манас куулуп-сүрүлүп жүргөн элдин өкүлү катары башка жерде төрөлсө, Семетей жаштыгына байланыштуу энеси менен кошо тентип кетип отурат. Ал эми Сейтек атасын жайлаган душмандын суук боор сарайында туулуп, бирок башка баатырлардай эле бейкапар өсөт.

Кичинесинен эле тентек, өтө өткүр бала болуп, жедигер элинин кыйшыктарын кыйратып, кара кылды как жарган калыс, бузуктардан алыс, чечен чыгып Кыястын мал-мүлкүн карыптарга чачып, кырып жое баштайт. Сейтектин эр жетип калганын түшүнгөн Кыяс коркконунан кордукта жүргөн Күлчорого мурдагы терс мамилелерин өзгөртүп, асыл кийим-кече бердирип сыйлайт. Буга таң калган Сейтек Күлчородон сурап билип, өзүнүн аты жөнүн, Күлчоронун ким экендигин толук түшүнөт. Күлчорону жылкычылар адатынча сабаган эпизоддо Сейтектин айкырыгы таш, кыйрыгы баш жарып, Карагулду катуу жазалайт. Бул Сейтектин Манастын атын оозанып көрсөткөн алгачкы эрдиги болуп саналат. Мындан кийинки салттуу окуя – Күлчорону кантип дарылап, кандайча калыбына келтиргендиги, Кызылсарт аттуу дарыгердин аны кайнатма кара, кырма кызыл дарыларды берип, казыга бөлөп айыктыргандыгы тууралуу. Ал эми Кыястын Тооторусун алдап алуу, Кыясты өлтүрүү бул вариантта башкачараак. Кыяс Айчүрөккө алдатканын түшүнүп, жети сан кара кол алып, жылкычыларга келет. Сейтек Карагер тулпарга камчы уруп, өгөй атасына каршы катуу салгылашка биринчи жолу катышат. Күлчоро да кадимки абалына келген каарман катарында нечендер менен жекеме-жекеге чыгат. Акыры Сейтек, Күлчоролор жеңишке жетишип, Кыястын кулак-мурду кесилип, оң көзү чукулуп, Карагулга кошулуп орго салынат. Ошентип, сөөк өчтү душман, атасынын тагдырына түздөн-түз салакасы тийген жоо жеңилет. Минтип жаш баатырдын өгөй атадан өз атасынын өчүн алышы салт боюнча эпикалык эрдикке жатат. «Сейтек» эпосунун максаты да кыргыз урууларынын ынтымагын, эл бирдигинин татаал процессин көрсөтүү, бул эпостогу патриоттук идеянын ишке ашырылышынын башкы

принциби. Ошол себептүү Сейтек эпикалык болжолдуу куракка (12) жеткенден баштап эле душмандарынын бети ачылып, аларга каршы жүргүзүлгөн күрөштөр баскынчылык максатка багытталбастан, ата-бабасына таандык тууган жерге жетүүгө, аны бузуку туугандардан бошотууга, коргоого арналган. Ошондой маанилүү күрөштөрдүн бири катары Сейтектин Кыясты жок кылышы бардык вариантта салтка айланган. Бизге белгилүү, «Семетей» эпосу «Манастын» идеялык-көркөмдүк системасын кайталабастан, аны тереңдеткен сыяктуу эле «Сейтек» эпосу да жалпы үчилтикти толуктап, айрым окуяларды бүткөрөт, тыянак чыгарат. Бул болсо окуядан окуя тутанып, түрдүү себептердин аркасында чиеленишип отурган сюжеттердин орун алышы, чечилиши аркылуу ишке ашат.

Хронологиялык жактан шарттуу түрдө «Манас» менен «Семетейден» көп айырмалуу болгону менен жогоруда көрүнгөндөй, Сейтек да коркунучтуу кырдаалда он эки ай көтөрүлүп, аман төрөлүшү, абдан тез, тентек чоңоюшу, эрдикти эрте эле көрсөтө башташы сыяктуу эпикалык салттуу штрихтери менен Манас, Семетейдин жаш кездерин эске салат. Бул эле эмес, Манаска тиешелүү жандыктардын, ыйыктардын, касиеттүү курал-жарак, кийим-кеченин ага өтүшү да аны мурунку ата-бабасына ого бетер жакындатат. Башкача айтканда, Сейтек да Манастын жаңыча жандырмагы экендигинен шек калбайт. Ошентип, салттык архаикалык белгилер менен шөкөттөлгөн Сейтек аркалаган жүгү боюнча өтө байсалдуу каарман. «Сейтек» эпосунун көтөргөн негизги идеясы – өз ич арадан бөлүнүп чыккан душмандарды жеңип, ыркы бузулган туугандардын башын кошуу болгондуктан, сырткы баскынчыларга багытталган согуштар анчалык бекем калыптанган эмес. Арийне «Сейтек» эпосун «Манастын» акыркы бөлүгү катары керсөтө турган негизги окуя – Коңурбайдын баласы Куялы (Б.Сазанов, Ш. Рысмендеев, Ы. Абдырахманов) менен же болбосо Коңурбайдын небереси Ките менен (С. Каралаев) согушу болуш керек эле. Бирок айрым манасчылар вариантына буга чейин жоголуп кеткен Семетейди калыбына келтирүүнү (С. Каралаев, М. Чокморов), Желмогуз уулу Сарыбайдын

согушун (С. Каралаев) же Карадөөнүн Таласка жүрүшүн (Ж.Сарыков, Ы. Абдырахманов), Сейтектин үйлөнүшүн (Ш. Рысмендеев, Ж.Сарыков, С. Каралаев) кошо беришет. Ушуга байланыштуу «Сейтектин» варианттарынын ортосунда мазмундук жактан оош-кыйыштар орчун байкалат. Ошондой болсо да «Манас», «Семетейден» бери келаткан өтмө каармандар менен «Сейтектин» өзүнө таандык жаңы каармандарынын ортосундагы оң-терс мамилелер эпостун башынан бери келаткан элдик аң-сезимдүү көзкараштан, негизги баатырдык сызыктан чыкпайт.

Натыйжада, Сейтектин Кыясты жок кылышы, эли-жерин таап, Канчородон өч алышы – баардык варианттардагы салттуу сюжетке айланса, Коңурбайдын баласы Китенин Таласка чабуул жасашы көбүнчө Сейтектин баатырдыгын идеализациялоочу көп күрөштөрдүн бири катары кээ бир варианттарда кыскача баяндалса, кээсинде такыр айтылбаган, эпикалык терс каармандын ысымы да туруктуу эмес. Бирде Ките баатыр деп берилсе, бирде Куялы же Карадөө деп аталат («Шапак Рысмендеев менен Ыбырай Абдрахмановдо»). Бирок каармандардын негизги максаттары бирдей – кыргыздардан кытай баатыры Коңурбайдын кунун алыш. Ошондон улам «Сейтек» эпосунун көлөмдүү варианттарынын бири Ы. Абдрахмановдун айтуусунда Коңурбайдын баласы Куялы болуп, беттешкенди мертинтип, какандын калкын колуна уучтап чиренип турган кезинде Сейтекке каршы аттанат. Бирок манасчы анын бул жүрүшүн эпикалык өч алуу мотиви катарында эмес, сырткы душманга мүнөздүү келген жаңы баскынчылык согуш катары көрсөтөт. Ушундай эле мазмунду С. Каралаевден да окуйбуз. Анда «Кытай келип жылкыга тийди» – деген кабар тараганда Акжолтой аттуу каарман:

Ар качандан Чоң-Бээжин,
Чатак баштап чыр кылган,
Атадан калган адаты [7] –

дейт. Ошондой болсо да бул окуянын аздыр-көптүр орун алышынын экинчи бир маанилүү жагы да бар. Жогоруда белгилегендей, Коңурбайдан Байкоңур, андан Ките (С. Ка-

ралаевдики боюнча), же болбосо Коңурбайдын уулу Куялынын (Ы. Абдырахманов) жүрүшү сюжеттик жактан толук иштелген варианттардан гана орун алган. Демек, «Сейтек» эпосун үчилтиктин корутундулоочу бөлүмү катары көрсөтүүдө, белгилүү бир айтуучулардын тобу генеалогиялык принципти бекем тутуп, эпикалык салттын талабын толук колдошкон жана ишке ашырышкан. Натыйжада, Ф. Энгельс белгилегендей: «Туугандар бири-бирин коргоп жардам берүүгө, айрыкча башкалардын ыза кылуусунан өч алууга, жардам кылууга милдеттүү» [8] экендиктери даана чагылдырылып, Манастын небереси менен Коңурбайдын небересинин ортосундагы конфликт берилген. Бирок качан болбосун баскынчылык мүнөздөгү какандыктар ар дайым жеңилүүгө дуушарланган. Ошентип күрөш, болгондо да ата-бабанын жаны-каны үчүн жүргүзүлө турган күрөш али бүтпөгөндүгүн «Сейтек» эпосунун айрым материалдары бекемдеп турат. Бул көбүнчө дагы узарууга жөндөмдүү келген С. Каралаевдин вариантында даана көрүнөт. Дүрт этип тутанган конфликтер кээде бир эле бөлүмдө сууп жок болсо, кээде ал экинчи бөлүмгө чок таштагандыктан, бир муундун иш-аракети, максаты экинчисине, экинчисинен үчүнчүсүнө оошкон. Манастан калган ишти Семетей улап, кээсин бүтүрсө, кээсине жаңы милдеттер тагып, Сейтекке узаткан. Натыйжада окуялардын жалпы корутундусуна жоопкер – уулдун уулу – Сейтек баатыр болуп, жашоонун татаалдыгы жана түбөлүктүүлүгү жөнүндөгү философиялык терең түшүнүктүн интерпретациясы ишке ашкан.

Узак мөөнөттүү (X-XIX кк.) баскынчылык күрөштөр кыргыз урууларынын биригүүгө болгон далалатын качан болбосун биринчи орунга коюп, кытай жана моңгол феодалдарынын басып алуу саясатына каршы тынымсыз күрөштөрдү күн тартибинен түшүргөн эмес. Мына ошондуктан Манас сыяктуу эле Семетей, Сейтектерди да адилет, боорукер, султан, кан, төрө катары көрсөтүү менен орто кылымдагы феодализмдин түрдүү жагдайында өзүн өзү башкаруу, башка элдер менен укукташ жашоо саясий эркиндикке жетүү сыяктуу түбөлүктүү прогрессивдүү ойлор символдоштурулган. Кыргыз канча жолу чабылып-чачылып, Талас канча жолу жоо колунан талкаланса да, улам

жаңы муундун өкүлү аренага келгенден баштап кайрадан гүлдөп-бүрдөп өсүп чыккан. Бул кырдаалдагы биригүү идеясы Манастын кара чечекей тукумунун күрөшүнө байланыштырылып, феодалдык бытырандылык күчөп турган доордун реалдуу алакаларына басым көбүрөөк түшкөн. Бирок, белгилей кете турган бир нерсе, «Семетей» сыяктуу эле «Сейтектин» негизги окуялары чагылдырган доор кечээ жакынкы эле патриархалдык-феодалдык уруу түзүлүшүнүн бытыраган учуру болгону менен ар бир варианттын сырткы формасы, композициясы, сюжеттик каркас, образдардын берилиши ж.б. мурдатан келаткан даяр элдик салтка таянат.

Ошентип, варианттар боюнча жалпы алып караганда, «Сейтек» эпосу байыркы кыргыз баатырларынын экинчи-үчүнчү урпактары Семетей, Күлчоро, Айчүрөк, Канчоролордун, Сейтек, Акжолтойлордун иш-аракеттеринин кеңири баяндамалары. Эли үчүн, адилеттик үчүн күрөшкөн эпикалык каармандардын ар кандай тоскоолдуктарды жеңип өтүшү болуп саналат.

«Манас» эпосу жыргал турмушту, көзкарандысыз жашоону элдин өзүнүн түшүнүгүндө, кыялында даңазалаган чыгарма. Андагы эпикалык каармандар бири-бирине канат-бутак болушуп, келечек бакыт үчүн байсалдуу күрөшүшөт. Айрыкча ак ниет адамдардын, улуу-кичүүлөрдүн ортосундагы асыл сезимдер эпостун ар бир бөлүгүндө Ата Мекен, эл жер деген нукура элдик түшүнүктөргө тутумдаш айтылат. Ошондуктан эпостун ар бир бөлүмүндө болочок баатырдын өмүрү үчүн жакындарынын тынымсыз күрөшү орун алат. Качан гана бала баатыр чоңоюп душмандарын кыйратып, өч алганда, бейкут турмушка жараша салтанаттуу аш-тойлор өткөрүлөт. Ушуга байланыштуу «Сейтек» бөлүмүндө да эл турмушунун кеңири картинасы, үрп-адат, салттын элдик үлгүлөрү, ырым-жырым аралашкан эпизоддор басымдуу. Аларга башкы баатырдык эпикалык биографиясына таандык маселелер, кан көтөрүү, үйлөнүү, куда-сөөк күтүү жөрөлгөлөрүнүн сүрөттөлүшү кирет. Бул өңдүү турмуштук эпизоддор башкы каармандардын тегерегине кеңири топтолгону менен эпостун баатырдык демине эч зыян келтирбейт.

Семетей уулу Сейтекти,
Алтын таажы кийгизип,
Алтын такка мингизип.
Аргын-кыргыз бул журтту
Эр Сейтекке билгизип [9] –

деген саптар Сейтек эр жетип, атасынын ордун баскандан кийин кан көтөрүлгөндөгү шаан-шөкөттү баяндап, элдин кайрадан биригип, бир ынтымакка келгенин күбөлөйт.

Элинин жашоо-турмушу ойдогудай абалга келмейин, башкы баатырлардын өлүүгө да акысы жок. Калайык калктын үзүлбөгөн үмүтүн улантып алар өлгөн күндө да өзүнөн ашкан уулу калууга милдеттүү. Атадан калган ал туяк эр жетсе, сөзсүз душмандан өч алынат. Бүлүнгөн жашоо турмуш калыбына келет, ансыз мүмкүн эмес. Элдик эпостордун ушул табияты улам кийинки муунга ошон үчүн чоң ишеним көргөзөт. Эпостун өзүнүн поэтикалык тили менен айтканда:

Өлгөн жанды тиргизип,
Өчкөн отту тамызаар

«Манас» үчилтигиндеги кийинки уулдун иш-аракети, баскан жолу өзүнчө жомоктолууга арзыйт. С.Каралаев жалпы салттын негизинде окуяларды качан болбосун кеңитүүгө, тереңдетүүгө уста экендиги белгиленип жүргөн чындык. Айталык кийинки бөлүмдөрдө жай турмушка караганда азыраак орун берилген согуштук эпизоддор да өтө узак баяндалган учурлар жок эмес. Бул да болсо манасчынын өзүнө таандык ыгы. Ал окуяны сүрөттөгөндө туш тарабынан көп кырдуу баяндап келип, кантсе да угуучуга жеткирет. Ушунун эсебинен окуялар, айрыкча казаттар андагы баатырлардын жекеме-жеке беттешүүлөрү окшош, узак берилгендей туюлат. Ал кандай согушту сүрөттөбөсүн туруктуу түзүлгөн ыкманы – согуштун себеби, максаты, баатырлардын жекеме-жеке чыгуулары, массалык беттешүүлөр, корутундусу берилбей койбойт. Ушул тармакта өзгөчө кызыктуу сюжеттердин бири Желмогуз тукумунан чыккан Сарыбай дөө менен Сейтектин урушу эсептелет. Сейтек «Манас» үчилтигиндеги баатырлардын кенжеси болсо да, өткөн бөлүмдөрдөгү эпикалык салттын таасиринде анын да дөө менен кармашканын кө-

рөбүз. Бирок белгилеп коюшубуз керек, Манас беттешкен жин-пери, дөөлөргө караганда Сейтектеги фантастикалык кейипкерлер жөнөкөйлүгү, жердик адамдардай эле иш аракети менен көбүрөөк айырмаланат. Бир караганда башка манасчыларда айтылбаган мындай окуялар чыгарманын идеялык-эстетикалык талабына анча зарыл эмес сыяктуу. «Сейтек» эпосу корутунду бөлүм болгондон кийин ал «Семетейдеги» сюжеттерди гана улантуу менен үчилтиктеги башкы идеяны жыйынтыкташы мүмкүн эле. Бирок Сейтек да эли күткөн, сүймөнчүлүгүнө алынган чыныгы эпикалык баатыр экендигин унутпасак, анын да өзүнчө милдети, максаты кеңири полотнодо көрсөтүлүүгө муктаж. Чыгарманын элдин эстетикалык табитин канагаттандырышы мына ушуга байланыштуу. Бул планда алып караганда башка варианттарда жолукпаган Сарыбай дөө менен Сейтектин согушу, андагы баатырлардын ролунун ар кандай логикалык талапка шартталган түрдө берилиши өтө орундуу. Эске алып коё турган нерсе, С. Каралаев жаңы согуштук эпизоддорду күчтөп-кыстап абстрактуу мүнөздө киргизбестен, мурдагы салттуу эпикалык баатырлардын өз ара мамилеси, ошого жараша иш-аракети, аркалаган идеялык жүгүнө баш ийдирет. Желмогуз уулу Сарыбайдын кыргыздарга кол салышынын да мерчемдүү себеби бар. Башкача айтканда, бул окуя да ата-бабалардын куну үчүн өчөгүшкөн көп согуштардын бири. Сарыбай өтө каардуу душман болгондуктан, аны жеңе турган бирден-бир баатыр катары Куялы аттуу кыздын образы киргизилет. Ал эми Ш. Рысмендеев менен Багыш Сазановдун варианттарында Куялы Коңурбайдын уулу, Таласка чабуулдап келип, Сейтектен жеңилет. Куялы деген ысым Кызыл-Суу аймагында жашап турган кыргыздардын арасындагы варианттарда да кезигип, баатыр кыз катары Сейтек ага үйлөнөт [10]. Кыскасы, Куялы деген аттын өзү бир кезде кандайдыр бир манасчылардын тобуна салттуу түрдө келип, бирок анын эпостогу аткарган ролу бирдей калыптанып бүтпөй калган сыягы бар. С.Каралаевдин вариантындагы дагы бир өзгөчөлүк – ошол Куялынын образын эпикалык монументалдуулукка жеткире сүрөттөп, Семетей, Сейтек,

Күлчоролорду майыштырган коркунучтуу душмандын каршысына алп кыз катарында алып чыккандыгында.

Сарыбай менен Куялынын жекеме-жеке урушунун кааттыгын, теңтайлашкан бул эки баатырдын биринен-бириники ашып түшкөн эрдигин даңазалоо максатында С. Каралаев окуяны жай, өтө арымдуу сүрөттөө менен Желмогуз уулу Сарыбайдын кыргыздар үчүн кандай коркунучтуу душман экендигин баса белгилеп, аны жеңген алп кыз гана Семетейдин шертине татыктуу экендигине көңүлдү бурат. Ушундан улам баштан-аяк катышпаганы менен эпостун идеялык негизги мазмунуна чечкиндүү таасир келтирген каармандардын бири, баатыр кыз Куялы экендиги талашсыз болуп чыгат. Далай кармаштарда сындалган эр жүрөк, шамдагай жоокер бардык жагынан идеализацияланып, ишинин кеңири эпикалык полотнодо салтка айланышы турмуштун реалдуу картинасы сыяктуу туюлат. Кыргыздар дүйнөдөгү эң байыркы элдердин бири болгондуктан, башкалар сыяктуу эле өзүнүн жогорку көркөм маданияттуулугун жана сонундукка карата өзүнүн белгилүү бир материалисттик көзкарашын орошон калыптандыргандыктан, манасчылар эмнени гана сүрөттөбөсүн, кандай мифтик-жомоктук көрүнүштөр болбосун улуттук салтка, үрп-адатка баш ийдирип, эл турмушун кеңири көрсөтүүгө багыт алдырат. Ошондуктан, эпостун эстетикасы угуучуларга түшүнүктүү жана жакын. Манасчынын таланты, фантазиясы өзүнүн аудиториясынан жогору тургандыгы менен ар качан магниттей тартып, угуучулар чын эле өткүр кылычтар асмандан түшүп, аны менен коркунучтуу жоону жеңип жаткан баатырларды өз көздөрү менен көрүп отургандай канагаттанышкан.

Жалпы эле эпосто баатырдык демди, айрыкча баатыр кыздарды даңазалоо мотиви күчтүү. «Манастын» биринчи бөлүгүндө бизге тааныш Каныкей, Сайкалдар сыяктуу эле «Сейтекте» Айчүрөк, Куялылар баатырдык беделди төмөндөтпөй кармап турган белдүү каармандардан. С. Каралаев Желмогуз уулу Сарыбайды жеңүүдө биринчи орунга ушул аялдарды алып чыгат. Бирок муну менен Семетей, Сейтек, Күлчоролордун баатырдык наркын төмөндөтпөстөн, ар биринин шартына жөндөмүнө карата чечмелеп берет.

Кандай гана эпикалык каарман болбосун анын өмүр баянындагы урунттуу учур – анын үйлөнүшү. Ошон үчүн үйлөнүү темасы дүйнөлүк эпостордо бир топ аспектиде берилет. Классикалык эпостордогу баатырдык үйлөнүүнүн кээ бир элементтери (колуктуну алыстан издөө, күйөө баланы ар кандай сындан өткөрүү) жомоктор менен үндөшөт. «Сейтектеги» баатырдык-романтикалык мүнөз биринчи кезекте башкы каармандарды өз эл-жерин үчүн күрөшчүл адамдар катары көрсөтүп, ага кошумча компонент түрүндө ысык-суукка бирдей туруштук берүүчү өзүнө ылайык, сүйүктүү жар тандап үйлөнүүсү менен ишке ашат. Мында белгилей турган бир нерсе, Айчүрөк сыяктуу эле Акбермет да өз эли-жеринин тагдыры менен атасынын тагын бүлүндүрбөй сактоону башкы милдет көрөт. Манастын үйлөнүшүнөн айырмаланып, Семетей, Сейтектин колуктулары көпчүлүк учурда перизаттар болуп, никенин байыркы кеңири тараган түрү кудалашуу (бел куда) салты колдонулат. Бирок жогорку аталган душман өкүлдөрү сыяктуу эле Сейтектин колуктусунун ысымы да туруктуу эмес. Айтсак, Сарыков Жакшылыкта Күлнар, М. Чокморовдо Каракөз, Ш. Рысмендеевде Сейилкан, С. Каралаевде Акбермет ж.б. Албетте, бул эпизоддун берилүү деңгээли, сапаты да ар кимде ар башкача. С. Каралаев Сейтектин үйлөнүшүнө мифтик жомоктук мүнөз берет. Сейтектин кабарын Акберметтин мурдараак билиши, Сейтек, Акжолтойлордун Акберметтин айылына кыз көрүүгө келиши өңдүү турмуштук картиналар кандайдыр бир деңгээлде экинчи бөлүмдөгү Семетей менен Айчүрөктүн окуясын эске салып турганы менен өзүнчө чыгарма эсебинде турган «Сейтекке» артык баш киргизилген эпизод деп айтууга болбойт. Теги перизат болгону менен Акбермет да 13 жашынан баштап жаа тарткан жоокер кыз. «Кадимки канкор эр Сейтек каалап тиер күйөөң» – деп угуп, ашык болуп, Сейтекти табууга кол жыйнап жолго чыгып, токсон уруу суу кечип, Чын-Кап тоосун таянганда сыйкырчылардын жериндеги ажыдаарга кезигип, жолдоштору кыргын болушат да Акбермет өзү араң качып кутулат. Болгон ишти Олуя чалга айтып түшүндүрүп, каухар шакегин Сейтекке белекке берип жиберет. Мына ошондон кийин гана Сейтек колуктусун эстеп,

издөөгө чыгат. Анын келатканын Акбермет түшүндө сезип, Айчүрөк Семетейди тосуп чыккандай жасалга менен Сейтекте күтөт. Эпикалык касиеттүү аялдардай эле Акбермет да боло турган жакшылык-жамандыкты алдын ала тутат. Сейтекке «Кыргыз журту бир торго түшүп калган сыяктанат» – деп бээжиндик Чоң Билгичтин кол салууга келатканын кабардап, адаттагыдай эле баатырга ат-тон, курал берип узатат.

«Сейтек» эпосундагы андан кийинки көрүнүктүү окуя – Сейтек баатырдын кара кытайлар менен болгон урушу. Бул эпизод башкы баатыр үйлөнгөндөн кийинчерээк айтылып, «Манас» үчилтигиндеги генеалогиялык циклди чыңдап турган маанилүү сюжеттердин биринен. Анткени бул окуядагы башкы терс каарман Ките «Манастагы» башкы душман Коңурбайдын небереси. Ал да Сейтек сыяктуу жетим өсүп, баралына келгенде чоң атасынан ашкан баатыр болгондугу белгиленет. Сейтек менен Акжолтой келген жоону кайра жерине кууп-сүрүп чыкканда кытай баатырлары өздөрүнүн алсыздыгын моюндарына алышып, кыргыздарды жеңе турган баатыр уулдун төрөлүшү зарыл деген бүтүмгө келишет. Мына ошондон баштап кытайдын Ките канынын баласы Чынтеңир менен Сейтектин уулу Кенендин кабары чыгат. Ар бир эпикалык каармандын локализацияланган өз дооруна жараша каршылашкан эпикалык душмандарынын мүнөзү да оош-кыйыштуу. Кыскасы эпостун түшүнүгүндө, бүткүл өмүрүн эли үчүн арнаган каармандардын бүтпөгөн күрөштөрү ар качан даңазалуу.

Ошентип, «Сейтек» чыныгы корутунду бөлүм экендигине көпчүлүк варианттарда бирдей орун алган идеялык-тематикалык жалпылык жана каармандын керт башына биографиялык циклде жыйнакталган эпикалык окуялардын уланышы күбө болот. Башкача айтканда, Манастын уулу Семетейден курсакта калган Сейтектин төрөлүшү, жетилип бөтөн жерден башын бошотушу, эли-жерине көчүп келиши, үйлөнүшү, атасынын өчүн алып ички-тышкы душмандарды жеңиши «Сейтек» эпосун генеалогиялык принципте ишке ашкан оригиналдуу чыгарма деңгээлинде көрсөтүп турат. Демек, адамзаттын акыл-эси жаралгандан тартып аны кубантып, кайгыртып, күрөшкө үндөп отурган

көзкаранды эместик идеясынын муундан-муунга эстафета катары өтүп келгендигинин күбөсү – «Манас» үчилтигинин «Сейтек» бөлүмү – чыгарманы корутундулоочу катарында өзгөчө мааниге ээ. Ал үчилтиктин башынан бери келаткан көрүнүктүү окуяларды бүтүрө сүрөттөө менен бирге, айрым өтмө каармандардын тагдырларын аягына жеткире көркөм чечет. Ошондуктан, бөлүмдөрдүн арасында бирдей сюжет, кырдаалдар, ал тургай бирдей кейипкерлер катышат.

Адатта элдик эпос башкы каарманды башкаларга үлгү болгондой кылып, патриоттуулук, гумандуулук, баатырдык өңдүү элдик идеалдар менен толук жабдыт. Ошондой болсо да үчилтиктин бүткүл турпатын түзгөн ушулар гана деп айтыш жетишсиз болоор эле. Анткени, бири-бири менен байланышкан көптөгөн кейипкерлердин турмушу, тагдыры ар тараптан кеңири сүрөттөлүп, жалпы үчилтикке бүтүндүк берип тургандыгы талашсыз. «Манас» үчилтигиндеги биринчи (Каныкей, Бакай), экинчи (Семетей, Айчүрөк, Күлчоро) муундагы каармандар «Сейтек» эпосуна атайын өз милдеттери менен өтө чеберчиликте өткөрүлгөн каармандар. Алар алдына коюлган максаттары аткарылганда гана күрөш жолун кийинки жаңы муундун өкүлдөрү, өзүлөрүнүн жаңы укум-тукуму болгон Сейтек, Акжолтойлорго калтырышып кайып болушат. Ал эми «Сейтек» эпосун өзүнчө чыгарма деңгээлине жеткирип турган мына ошол кийинки муундун өкүлдөрү. Аларды жеңишке шыктанта турган мурдагы ата-бабасынын деми, иши.

Экинчи бөлүмдөгү башкы каарман Семетей бизге өзүнүн адилдиги, тууралыгы менен таанылган, атасынын ишин улантып, өз эли жеринин көзкарандысыздыгы, биримдиги үчүн аянбаган баатыр катары белгилүү болсо, «Сейтек» эпосундагы анын милдети башкачараак. Бул бөлүмдүн башында эле кайып болуп дайынсыз жоголгон Семетей кайрадан элге кошулмайы экинчи планда турат. Калыбына келгенден тартып кайрадан эле элинин намысы, кызыкчылыгы үчүн күрөштөргө тынымсыз катышып, Желмогуз уулу Сарыбай менен жекеме-жеке сайышка түшкөнүн көрөбүз. Кантсе да бул бөлүмдүн («Сейтек») сюжеттик негизин анын башкы өз каарманы ээлөөгө тийиш

болгондуктан, Семетей баары бир эле мурунку эпикалык деңгээлине көтөрүлө албайт. Анын зарылчылыгы деле жок.

Фольклортаануу илиминде белгиленип жүргөндөй, жаңыдан төрөлгөн бала өлгөн атасынын жанынын айланып кайрадан жарыкчылыкка келиши болуп эсептелет. Буга айрыкча генеалогиялык циклизация принциби атайын көңүл бурат. Эгер эркек төрөлсө атасындай ааламга чуулган сала турган (мында кыргыздардын душмандарына деген мааниде) баатыр болмок. Ошондуктан, эпикалык каармандын өмүрүнүн ар бир этабы жомоктук укмуштуу касиеттерге бай сүрөттөлөт. Сейтек төрөлгөндө табиятат кубулуп, жер-суу өзгөргөнү төмөнкүчө айтылат:

Күндүр-түндүр түн түшүп,
Жер айрылып, тоо урап,
Журт чуркурап эл чуулап [11].

Мындай кубулуш көбүнчө архаикалык типтеги каармандар жарык жашоого келгенде болору белгилүү.

Бул көрүнүштө кандайдыр бир чыгаан баатырдын туулганын кабарлаган символика бар. Сейтек Кыястын сарайында Айчүрөктүн артык касиети аркасында аман-эсен чоңоё баштагандан эле Күлчоронун оор тагдыры баланы белгисиз бир күч менен тартат. Бул күч кадимки душмандарын сары убайымга салган баатырлардын ортосундагы бир боордоштук, достук идеясынын бүчүрлөрү сыяктанат.

Адатта кайсы гана оң каарман болбосун өткөн турмуштан кабардар болгондон тартып эле келечектеги максатын ачык түшүнөт. Эл-жерге жетүүгө, душманынан өч алууга ашыгат. Анын ар бир демилгеси жетилген чыныгы баатырлардыкындай так жана ишенимдүү. Семетей сыяктуу Сейтек да биринчи эрдигинен тартып эле салттуу баатырдык мүнөздө сүрөттөлөт. Натыйжада, Семетей атасы Манаска кандай окшош болуп төрөлсө, Сейтек Семетейге ошондой окшош, демек Сейтек да Манастын бир көчүрмөсү. Ошон үчүн Сейтек эр жетип, эл башына келгенде Семетейдин кандай да болбосун аренадан бөлүнүп кеткени оң. Эпикалык каармандардагы бир жакшы касиет – ал кандайдыр бир себеп менен каруу-күчтөн ажырап калса, белгилүү бир убакыттан кийин кайра калыбына келет, ал турсун мурдагыдан да кубаттуурак абалга жетет. Бул мотивдин ал-

гачкы семантикасы да баатырдын күч-кубатынын мезгил-мезгили менен жаңырып, жашарып туруучулук касиетине таянган. Семетейдин Канчородон жараланып, эси-учу жок калганда, Көкмончок алып кетип угуу, көрүү сезимин мототуп, өлүү эмес же тирүү эмес абалда көп жыл кармап жүргөндүгү, ал ошондо жоготкон күч-кубаты үчүн Сарыбай менен кармашып жеңе албай койгондугу, эми анын улуу каармандардын катарына кошулуусу анын ордун басып, ишин уланта турган Сейтектин эр жетиши менен акталат. Ал эми Сейтекти Семетей аркылуу Манаска окшоштуруу аракети көп жерде байкалат:

Караса көздөн от жанган,
Кармаса колдон кан тамган.
Он төрт менен он бешке,
Чыгаар чыкпас жашы бар.
Ажалдан жазбас башы бар,
Бекке ылайык бети бар,
Эрге ылайык эрди бар.
Эки көзү чолпондой,
Эр Семетей султандай,
Союп каптап койгондой,
Көргөн киши тойгондой.
Айкырганда сөз келбес,
Ак жолборстун сүрү бар [12] –

дейт Ш. Рысмендеев.

Көк жалдын кара көзүндөй,
Семетейдин өзүндөй.
Көкүрөгү колоттой,
Кашкайыңкы кайран тиш,
Таптап койгон болоттой.
Оозундагы илеби,
Орто белдин желиндей [13] –

деген саптар С. Каралаевге таандык.

Көркөм каражаттардын маанилүү түрлөрү эпикалык каармандардын портреттерин, ички психологиялык термелүүлөрүн ачык берүү максатында («ач арстандай», «жолборстой», «камандай», «кабылан өңдүү») жыш колдонулат:

Өрттөй көзү жайнады,
Кан ичмеси кармады.

Каалгадай кашка тиш,
Качырата чайнады [14] –

деген салттуу саптар бизге Манастын портретинен бери тааныш болсо, эми жаңы бөлүмдө, жаш каарманга карата айтылат. Бөлүмдөрдөгү каармандардын мындай окшош берилиши, бирдей көркөм каражат менен шөкөттөлүшү, албетте, кокустук эмес. Манасчылар мындай ыкмага Сейтекти Манастын чыныгы небереси катары өзгөчө белгилөөдө, бөлүмдөрдүн сюжеттик түзүлүшүнүн биримдигин бузбай сактоодо атайылап кайрылышат. Мындай салыштыруулар көбүнчө Семетейдин, ошондой эле Сейтектин тышкы келбетин, баатырдык кайратынын Манаска өтө окшош экендигин көрсөтүүдө кызмат кылат.

Элдин эң сүйүктүү каармандары Семетей, Сейтек экендиктерине карабастан, өзүнчө бир чоң галереяны түзүп турган баатыр аялдардын ичинен Куялы аттуу балбан кыздын эрдиги «Сейтекте» эң күчтүү пафос менен поэтизацияланып, жогорку аталган каармандардан да ашыкча көрсөтүлөт. Семетей, Сейтек, Күлчоролор күндөп-түндөп жеңе алышпаган коркунучтуу душманды Куялы жеңип чыгат. Бирок муну менен эпос Семетей, Сейтек өңдүү баатырларды айыптап, алардын образдарына көлөкө түшүрбөйт. Тескерисинче, баатыр уулдардан калышпаган мыкты аялдарга карата түзүлгөн элдик сүймөнчүлүктүн өтө тереңдигин далилдейт. Куялы негизинен согуш үстүндө сүрөттөлгөндүктөн, анын эрдик мүнөзүнө басым күчтүү жасалып, ага таандык өң-түс, назиктик жөнүндө көп айтылбайт. Куялынын образы көбүнчө эпикалык чыныгы баатыр катары салттуу мотивдер менен жабдылат.

Бир сөз менен айтканда, С. Каралаевдин вариантында гана берилген алп кыз Куялы апыртылган жомоктук белгилери бар, ата-бабанын адилет иши үчүн каны-жанын аябаган эпикалык каарман. Анын образынын эң башкы белгисин баатырдык сапат ээлейт. Ошондуктан Куялынын образында да архаикалык бир нече негиздүү фактылар учурайт.

Адатта алтай, шор элдеринин эпосторунда башкы баатырларга ысым берүүгө өзгөчө маани берилип, бирок андай ритуал бала 6-7 ге чыкканда гана, көбүнчө анын биринчи эрдигинен кийин өткөрүлөт. Биз мындай көрүнүш-

тү генеалогиялык циклдеги эпостордон, алардын биринчи муунга таандык өкүлдөрүнө ысым берүүдөн байкаганбыз. Мисалы, Манас, Алпамыш ж.б. Ал эми Куялы кыз үчүнчү бөлүктө катышса да жогоркудай айрым архаикалык белгилерге ээ экендигин ага алты жашында ат коюлушу, мифтик коркунучтуу душманды жеңип алышы өңдүү фактылар даана көрсөтүп турат. Эпостогу байыркы белгилерден болгон матриархаттык мамилелердин айрым жаңырыктары да ушул Куялынын образы аркылуу берилет. Мындай баатыр кыздардын эпикалык образы дүйнө элдеринде өтө кеңири орун алган матриархаттык мамилелердин таасиринин калдык көрүнүшү катары каралат.

Сейтекти эрезеге жеткирип элине кошкон негизги өтмө каарман – Айчүрөк. Мындай жооптуу милдетти аткарууда Айчүрөктүн образындагы байыркы жомоктук катар анын түр өзгөрткүч перилиги, адамда жок аруулугу жардамдашкандыгы шексиз. Анын образын ар тараптан калыптандырган элдик поэзия Айчүрөктү сүрөттөгөндө түрк элдерине таандык туруктуу көркөм формуладан кеңири пайдаланат. Ал Аккуу болуп учушу менен бир уруунун тотеми, касиеттеп-кастарлаган Умай энеси. Ал эми өз теңдиги үчүн күрөшкөндө, эли-журтун ойлоп түйшөлгөндө, сымбатына акыл-эси төп келишкен сүйүктүү жар жана камкор эне. Баардык вариантта бирдей катышкан Айчүрөк эпостогу байыртадан келаткан, эчак калыптанып бүткөн туңгуч образдардын биринен.

Айчүрөк Семетейдин өз туугандарынан куугунтук жеген баласын аман-эсен чоңойтуп элине жеткирүүдө кадимки реалдуу максат-мүдөөсү бар, өч алууну эңсеген жердик адамдардай эле аракеттенет. Феодалдык бытырандылыкка мүнөздүү болгон чабылып-чачылган үй-бүлөнү калыбына келтирүүдө колунан келишинче күрөшөт. Мунун мааниси жеке бир адамдын чачылган үй-бүлөсүнүн ордун толтуруу менен гана чектелбестен, андан масштабдуураак ошол үй-бүлө жетектеген бир элдин, уруунун укугун калыбына келтирүү, анын эркиндигин алып берүү болуп саналат. Ошондон улам, Айчүрөктүн образында матриархаттык белгилер канчалык орун алып турганы менен анын социалдык теги Букара кандыгы менен байланыштырылып айтылат,

б.а., Букардын каны Акундун кайыптан таап, багып алган жалгыз кызы. Ал эми Бухара кандыгы тарыхта XVII-XVIII кылымдарда даңкталып тургандыгы белгилүү. Бул да болсо, эпикалык каарманды идеализациялоо үчүн анын башынан өткөн окуяларды, мамилелешкен адамдарды тарыхтын ар кайсы барактарынан алып конкреттештирүү мүмкүнчүлүгүнүн кеңирилигинин бир далили. Кыскасы элдин кыялында, үзүлбөгөн үмүтүндө Айчүрөктүн башкы милдети – элге ээ болуучу баатырды тарбиялоо, кайда, кандай абалда болбосун өзүнүн Семетейге болгон аруулугун, элге деген ак ниетин өзгөртпөй таза сактоо. Ошентип, Айчүрөктүн образына эл кубаттап, пейилинде аздектеген реалдуу ар кыл асыл идеялар топтоштурулгандыгы анык эле көрүнүп, каармандын өтө айлакер, акылмандыгы келишимдүү келбетине келтире иштелген. Ал баардык турпаты менен кыргыз урууларынын жалпы кызыкчылыгын, эркиндигин, бейкуттугун сактоого багытталгандыктан, Айчүрөк катышкан окуялар дээрлик баардык вариантта терең орун алып, салтка айланып, муундан муунга тараган. Кыскасы, Айчүрөк да Каныкей сыяктуу эле көп түйшүккө ылайыкталып жаратылган толук кандуу эпикалык каарман. Өтмө каармандардан эпостогу негизги ролдордун бири Күлчорого таандык. Күлчоро «Семетейде» атасы Алмамбет Чоң казаттан каза болгондо, Семетей сыяктуу эле жетим калып жетилген. Семетейдин өтө жакын адамы катарында Канчоро менен Кыястан оор запкы көрүп, Сейтектин эр жетишин чыдамсыздык менен күткөн адам.

Күлчоронун «Сейтек» эпосунун башындагы оор тагдыры ички душманчылыктын кедергисин айгинелей турган чыныгы фактынын бири.

Күлчоро тирүү турганда,

Кытайдын иши оңолбойт -

деп, Коңурбай чочулаган Күлчоро Канчоронун тушунда далысы кесилип, өтө аянычтуу (дене кул) абалга дуушарланат. Ал Айчүрөк, Сейтектердин жардамы менен өлүмдөн калып, Кызылсарттын дарысынан айыгат. Күлчоронун мурункудай баатырдыкка кайрадан ээ болушу эпос үчүн өзгөчө маанилүү. Күлчоро Сейтекти алдыга үндөп, демкүч берген насаатчы катары да, анын колуна кол болгон

баатыры катары да зарыл. Ошондуктан, оор жараты менен канча жыл куурап жүргөн Күлчорону дарылоо, ал үчүн Сейтек, Айчүрөктөрдүн көргөн камкордуктары, атайын кат аркылуу чакыртылып алынган дарыгер Кызылсарттын (С. Каралаев, Ж. Сарыков, Ы.Абдрахманов) чеберчилиги көпчүлүк варианттарда бирдей берилет. «Сейтек» эпосунун идеялык-тематикалык мазмунундагы маанилүү бир көрүнүш – элдик баатырдын иш-аракетин, образын толуктап турган достук темасы. Чыгарма ар кандай душманга каршы беттешүүдө ак ниет адамдардын ортосундагы бири-бирине карата камкордуктун зарылдыгын, достук, биртуугандык идеясынын баа жеткис маанилүүлүгүн даңазалайт. Ал Алмамбеттин баласы катары айтылышы менен кыргыз жерине бөлөк-бөтөн эмес. Ошондуктан анын ой-тилеги, бүткүл аракети кыргыз элинин жалпы кызыкчылыгына арналган. Ал Алмамбеттин ишин улантуучу тукум катары ата-бабанын кегин алуу үчүн жаратылган образдардын алдыңкыларынын бири.

«Сейтек» эпосун корутундулоочу бөлүм катарында салттуулукка жеткирип турган терс мүнөздөгү каармандар – Кыяс, Канчоро, Желмогуз уулу Сарыбай, Китенин образдары. «Манас» үчилтигинин курамында алгачкы баатырдык эпостордо кездеше турган архаикалык белгилер терс каармандардын образдарында сакталып калган. Айрыкча С. Каралаевдин вариантындагы коркунучтуу душман Сарыбай дөөнүн образындагы айрым рудименттик белгилер буга негиздүү күбө.

Мисалы, Сарыбайдын денеси курал жарак өткөрбөйт. Аны кылыч менен чапканда «жылдыздай учуп от чыгат». Бир уктаса жети күндөн кем уктабайт ж.б. Мына ушул саналып өткөндөрдүн баардыгы Сарыбайдын образындагы байыркы белгилер. Ошондой эле Желмогуздун уулу деп берилишинде да мифтик-жомоктук мүнөз бар. Анткени адатта жезкемпир, жети баштуу желмогуз, ажыдаар жана башка сымалданган мифологиялык образдар байыркы гана адамдардын түшүнүгүндө, кыялында жашаган, алгачкы баатырлык эпостордун терс каармандары экендиктери белгилүү. Мындай образдар кыргыз эл жомокторунда, архаикалык типтеги «Төштүк» сыяктуу кенже

эпостордо учурап, баардыгы баатырдын кас душмандары катары берилип, улам кийинки турмуштук шартка жараша өзгөрүүгө дуушарланган. «Сейтек» эпосунун айрым каармандарынын иш-аракеттерине, жүрүм-турумуна көз кырыбызды салсак, бир эле каарман үч башка тарыхый мезгилде жашагандай элес берет. Жогорку Желмогуз уулу Сарыбай жомоктук-мифтик элементтерин эске албаган учурда кадимки эле баскынчы кандардан эч айырмасы жок терс каарман. Бирок анын образы чыныгы турмуш менен мифтик түшүнүктөрдүн айкалышында ушундай абалга чейин өсүп-өнүгүп жеткен кейипкер. С. Каралаевдин варианты боюнча «Сейтек» эпосундагы башкы терс каармандардын айрымдары катары Китенин жана анын жардамчысы Чоң Билгичтин (Кожожаштын баласы) образдарын да атай кеткенибиз жөн.

Бул эки каарман тең эпизоддук окуяларда катышышат. Китенин ата-теги С. Каралаев тарабынан Алоокеден Коңурбай, андан Байкоңур делип, Китенин түбүнөн бери кыргыздардын сөөк өчтү душманы экендиги эскерилет. Ките түздөн-түз согушка катышпаганы менен ал каардуу кан катары тегерегиндегилердин баарын кың дедирбей башкарып турат. Сейтек кадимки чоң атасы Манастай баатыр чыгыштыр деп угуп, санаа тартып, тынчсызданат. Китенин негизги максаты кыргыздарды баш көтөртпөө, эгер колунан келсе бүт кырып жок кылууда турат. Анын баскынчылык мүнөздөгү:

Талкалап Сейтек дөөсүн,
Жолго жарып бээсин,
Чыгараарбыз кээсин –

деген сөзү буга ачык далил.

Кыргыз эпосторундагы байкалган бир нерсе – элдик айтуучулар басымдуу учурда түрдүү эпостордогу окуяларды бири-бири менен байланыштырууга аракеттенишкен. Натыйжада, «Манас» үчилтигине Кожожаш, Төштүк өңдүү эпикалык баатырлар эпизоддук каармандар түрүндө болсо да катыштырылган. Көкөтөйдүн ашында Төштүк катышса, Сейтекке каршы аттанып кол салган Китенин оң колу Чубак, Алмамбетти жайлаган көзгө атар мерген Кожожаштын баласы Чоң Билгич ж.б. Ал

атасынан ашкан баатыр, жайчылык өнөрү да бар, мингени керик.

«Сейтектин» ыр түзүлүшү, көркөм каражаттары да мурунку бөлүмдөрдөгүдөй эле. Эпикалык окуялардын арасы бизге тааныш «Муну мындай таштайлы...» өңдүү салттык саптар менен туташтырылган. Варианттарга сереп салганда, таланттуу айтуучунун чеберчилиги жеке эле салттан тышкаркы жаңы мотивдерди, эпизоддорду киргизгенден эмес, белгилүү сюжеттерди, образдарды, кырдаалдарды эпостун идеялык-көркөмдүк деңгээлине шайкеш, кеңиштип, тереңдетип талкуулагандыгынан да көрүнөт.

«Сейтек» эпосу психологизмге терең сугарылган чыгарма. Алар небактан бери калыпка салынган салттуу стилдик формулалар, клишелер аркылуу берилет. Окуянын мүнөзүнө жараша кубулган каармандын маанайы бирде «кашка тишин кашкайтып» күлүп турса, бирде «кабагына кар жаап, бетинен беш байпактык түк чыгат». Буга окшогон салттуу формулалар түрк тилиндеги элдердин эпосторунда гана эмес, орус былиналарында да учурайт. Башкы баатырдын жаздым болушунан кийинки муңкүрөгөн абал айрым каармандардын ой-санаасынын түрдүүчө абалы аркылуу берилет. Андай саптардан адамдын оор кайгысы, элдин башына түшкөн азап-тозок ачык сезилет.

Кыскасы, «Сейтек» эпосу деле «Манас» менен «Семетей» сыяктуу байыркы кыргыздардын нечен кылымдар бою башынан кечирген тарыхый социалдык турмушун, бактылуу келечек үчүн умтулган жакшы ой-санаа, тилек менен жүргүзгөн патриоттук күрөштөрүн жогорку пафосто көркөм иштеп, биздин күнгө жеткирген эпикалык бөлүм. «Манас» эпосунун масштабын көбөйтүп, арымын арттырып турган «Сейтек» жалпы үчилтикти ошол абалына жеткирип турган көлөмдүү чыгарма. Элдин эстетикалык муктаждыгынан жаралган бул эпос «Манастын» идеялык-көркөмдүк курамына зарыл учурда жаңылык киргизип, толуктап, тереңдетип, акыр аягына чыгарган. Элдин идеялына шайкеш келип, купулуна толгон «Сейтек» эпосунун ушундай эң көлөмдүү вариантын калтырууда улуу манасчы Саякбай Каралаевдин чыгармачылык эмгегин ар качан баса айтууга толук негиз бар.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Радлов В. В. Предисловие – В кн.: «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1968, с. 26.

² Кол жазмалар фондусу, инв. № 222, 13-б.

³ Алмаши Д. Прощание героя Манаса с сыном Семетеем. – В кн.: «Манас» героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1968, С. 42-43.

⁴ Кыдырбаева Р. Сказительское мастерство манасчи. – Фрунзе.: Илим, 1984, С. 28.

⁵ Керимжанова Б. «Семетей» и «Сейтек». – Фрунзе.: Изд. АН Кирг. ССР. 1961; Мамыров М. «Сейтек» – Китеп: Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе.: «Илим» 1973; Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974.

⁶ Фондуда, инв. № 826. 11-бет.

⁷ Каралаев С. Сейтек. инв. № 965, 97-бет.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в двух томах. Т. 2. С. 230.

⁹ Каралаев С. Сейтек. Инв. № 958, 1085-бет.

¹⁰ Инв. № 826, 23-бет.

¹¹ Каралаев С. Сейтек. Инв. № 957. 182-б.

¹² Рысмендеев Ш. Илв. № 1099. 2-3-бб.

¹³ Каралаев С. Сейтек. Инв. № 955. 90-б.

¹⁴ Каралаев С. Семетей. Инв. № 551, 106-б.

МАНАСЧЫЛАР

Манасчы – адабияттык термин маанисине ээ болгон сөз. Терминдин маңызы – кесипчиликтин өзүнчө бир түрүн түшүндүрүп, кыргыз элинин улуттук сыймыгы болгон «Манас» эпосун жараткан, укумдан-тукумга өткөрүп, биздин учурубузга чейин алып келген, аны бүгүнкү көлөмгө, көркөмдүк деңгээлге жеткирген элдик таланттарга карата колдонулат. Манасчылык кесип мазмуну, формасы жактан фольклортаануудагы сейрек көрүнүш.

«Манас» жөнүндөгү илимдин өзү салыштырмалуу алып караганда жаңы башталган жаш илим. Ал эми манасчылардын чыгармачылыгы боюнча илимдеги маалыматтар андан да жаш.

Манасчылар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар эпостун текстин кагаз бетине биринчилерден болуп түшүргөн окумуштууларга таандык. Мисалы, «Манасты» айткан адамды илимде биринчи болуп Ч. Валиханов эскерет. Ал 1856-жылдын 26-майында «Манасты» билген кыргыз ырчысына жолукканын жазат [1]. Ч. Валиханов өзүнүн «Жунгария очерктери» аттуу белгилүү эмгегинде ага «Көкөтөйдүн ашын» айтып берип жаздырган адамды «кыргыз рапсоду» [2] – деп атайт. Ч. Валиханов берген маалыматтарга таянып, ошол кездеги манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүгү жөнүндөгү так маалымат алуу кыйын. Эгер окумуштуу калтырган маалыматтарды мазмун, форма жактан кандай болсо ошол түрүндө толук маанисинде кабыл алып, жыйынтыкка келсек муну көрөбүз: Ч. Валиханов кыргыз жергесине келген учурда «Манас» айткан адам «ырчы» – деп аталган, ал жеке эле эпос айтуу менен гана чектелбестен, өзүнчө өз чыгармаларын да жараткан. Окумуштуу күндөлүгүнө кыргыз ырчысына жолуктум, ал

«Манасты» билет деп жазганына караганда, Ч. Валихановдун информаторунун негизги жана башкы кесиби эпос айтуу эмес, ырчылык, эпостун айрым үзүндүлөрүн аткарууга гана жарайт. Аны изилдөөчү «кыргыз рапсоду» деп атоосу да ушул жоромолду ырастайт.

Манасчылар жөнүндөгү кененирээк маалыматтарды В.В.Радловдон жолуктурабыз. Бирок, ал манасчылар менен кадимки ырчылардын арасына чек койбойт, экөө бир эле ат менен «ырчы» деп аталат [3]. Анын үстүнө академик В.В.Радловдун эпосту айтып берген адамдардын чыгармачылык өзгөчөлүгү жөнүндөгү айткан маалыматтары бүгүнкү бизге белгилүү манасчылардын чыгармачылыгына караганда, ырчыларга таандык белгилерге көбүрөөк жакын.

Манасчылардын өмүр баяны жөнүндөгү маалыматтарды чогултуу, чыгармачылык өзгөчөлүктөрү боюнча атайын изилдөөлөр жүргүзүү иштери Октябрь революциясынан кийин гана колго алынды. Бул маселелерге арналган биринчи атайын эмгек кыргыздын белгилүү окумуштуусу К.Рахматуллиндин «Манасчылар» (1942) аттуу чакан китеби. Анда окумуштуунун манасчылык өнөрдүн мүнөзү, атайын белгилери жөнүндөгү теориялык корутундулары, айрым илимий жоромолдорунан башка да, «Манас» жөнүндөгү илим, айрыкча анын айтуучуларынын чыгармачылыгын талдоодо эбегейсиз зор мааниге ээ боло турган фактылык материалдар топтолгон. К. Рахматуллиндин ушул эмгегинин эпоско таандык башка проблемалар да камтылып, козголгон маселелери алда канча кеңейтилген үлгүсү илимпоздун көзү өткөндөн кийин 1968-жылы жарык көрдү [4]. Манасчылар, алардын чыгармачылыгына мүнөздүү белгилер жөнүндөгү илимий пикирлерин М. Ауэзов [5], В. М. Жирмунскийлер [6] да өзүлөрүнүн эпоско арналган эмгектеринде айтышкан. Жогоруда эскертилген советтик учурдагы көрүнүктүү үч окумуштуунун эмгектериндеги бул маселеге байланыштуу болгон мүнөздүү белги – «Манасты» жараткан, айтып, эл арасында сактап келген өзүнчө топ өнөр ээлеринин бар экендигин айкындап, манасчыларды ырчылардан бөлүп карагандыгы.

Фольклор жөнүндөгү илимдин бүгүнкү түшүнүгү боюнча манасчы – «Манас» эпосун аткаруучулар-айтуучу-

лар. Бул наам, адатта, эпостун негизги үч бөлүгүн айтуучу адамдарга карата колдонулат. Кээде манасчы – эпостун үч бөлүгүн толук айткан, же биринчи бөлүмдү – «Манастын» өзүн аткарган адамга гана ыйгарылып, экинчи бөлүмдү аткаруучуларды «семетейчилер» – деп да аташат. Буга караганда «манасчы» термини жиктелип, такталып калган түшүнүк экендигин байкоого болот.

«Манасчы» өзү кыргыздар арасында кийин пайда болгон жаңы термин болуу менен өткөн кылымдарда бул терминдин колдонулганы белгисиз. Эл арасында оозеки сакталган маалыматтар боюнча Октябрь революциясына чейин көркөм сөз чеберлерине карата «ырчы», «жомокчу», кээде «акын» делген терминдер колдонулган экен. Азыр биз манасчы деген ат менен атаган адамдар жомокчулардын катарына киришкен. Муну эл арасында бизге жеткен оозеки маалыматтардан көрүүгө мүмкүн. Мындан башка кээде эпостун тексттинде жолуккан манасчылардын чыгарманы айтуучу аткаруучуларга карата аларды «жомокчу» – деген ат менен атоосу да ушул эле жогорку маалыматты бышыктап турат:

Жомокчулар койбосо,
Уйкаштырып ырды айтып...
Келиштирип койбосо,
Жомокчулар калп айтып... [7].

Ошентип, манасчылык өнөр өзүнчө кесип катары кыргыздарда өткөн кылымда эле белгилүү болгон жана чыгармачылык мүнөзү жактан манасчылар өзүнө башкалардан жакын турган топ ырчылардан айырмаланышкан. Буга алардын атайын термин менен «жомокчулар» деп аталышынан башка да, чыгармачылыгынын мүнөзүнө байланышкан бир катар орчундуу өзгөчөлүктөр күбө.

Манасчылардын чыгармачылыгына таандык өзгөчөлүктөрдүн эң башкыларынын бири – алар негизинен «Манас» эпосун гана аткарышат. Көркөмдүк шыгы бар өнөр ээси катарындагы алардын турмуштагы кесипи – манасчылык.

Түпкү мазмуну, касиети жактан бири-бирине жакын турганы менен акын-ырчы жана манасчы бир эмес, ар бири өзүнчө касиет. Аларды жакындаштырып турган бел-

ги – экөөнүн тең чыгармачыл жөндөмгө, болгондо да ыр түрүндөгү чыгармалар жаратуу жөндөмүнө ээ экендиги. Бирок, ошол жөндөмдүн да негизги мүнөзү экөөндө такыр дээрлик эки башка: негизинен лирикалык жанрга жата турган майда ырлар жаратуучу акын-ырчылардан айырмаланып, манасчылар зор масштабдуу, көптөгөн окуяларды ичине камтыган, ондогон каармандар катышып, татаал сюжеттик өнүгүшкө ээ болгон чоң көлөмдүү эпикалык чыгарманы түзүү, өнүктүрүү, сактоо жөндөмүнө ээ. Демек, булардын чыгармачылыгындагы өзгөчө белги – масштабдуулук, эпиктик. Бул формалык белги эмес, сапаттык касиет. Мындан башка да өнөргө ээ болуу процессинде ар бир талапкер башынан өткөрө турган сапаттык белгиге таасирин тийгизип, кошумча боло турган формалык көрүнүштөр да бар. Алардын негизгилери катары буларды көргөзүүгө болот: манасчы жаңы чыгарма жаратууга милдеттүү эмес, тескерисинче, даяр сюжеттин үстүндө иштеп, ошол мурдатан келе жаткан салттык материалды бузбай, так сактоого тийиш. Ал гана турсун анын өнөр ээси катарындагы кадыр-баркы, талантынын күчү ошол салттык белгилерди канчалык деңгээлде терең өздөштүрүп, ыгы менен, өз ордунда так бере алгандыгына жараша бааланат. Анын талантынын күчү эң алды менен эпостун салттык көрүнүштөрүн терең өздөштүрүүгө багытталат. Ал өзүнөн мурдагылар иштеп чыккандарды канчалык көп билсе, ыгы менен өз ордунда пайдалана алса жана өз табылгалары менен байытып, өнүктүрсө гана ийгиликке ээ боло алат. Мына ушундан манасчылык өнөрдүн экинчи бир чоң белгиси – башкалардан үйрөнүү, таалим алуу зарылчылыгы келип чыгат. Устаттан таалим алуу, кесиптин ички сырын өздөштүрүү түпкү тегинде жеке эле манасчыларга гана эмес, акын-ырчылардын чыгармачылыгына да мүнөздүү белги. Бирок, бул эки көрүнүштү бир деп түшүнүүгө болбойт. Негизинен, ыр түзүүнүн ыкмасын, тема тандоонун ыгын өздөштүрүшкөн ырчылардан айырмаланып, болочок манасчы өз устатынан эң алды менен эпостун мазмунун, окуяларынын орун алуу жолун, курулуш ыгын үйрөнөт. Демек, ушул процесстин өзүнөн эле манасчылык өнөрдөгү эпиктик мүнөздүн өзгөчө ролун даана байкоого мүмкүн.

Манасчылык кесиптеги чечүүчү мааниге ээ көрүнүштөрдөн болгон эпостун мурдатан келе жаткан салттык өзөк окуяларын, алардын өнүгүш жолун, атайын көркөм ык, каражаттарды терең үйрөнүп, мыкты өздөштүрүү иши ошол үйрөнгөндөрдү кеңири пайдалануу зарылчылыгы менен шартташкан. Ушунун натыйжасында ар бир өнөр ээси катары таанылган манасчынын чыгармачылыгы эки компоненттен – салттык көрүнүштөрдөн жана анын өз жеке табылгаларынан турат. Бирок, аларды биринен экинчисин бөлүп, же арасына чек коюп кароого болбойт. Анткени, алар ажырагыс бирдикте жашайт. Адатта эпостун салттык көрүнүшкө жата турган белгилери да эң алды менен чыгармачыл инсан тарабынан кабыл алынып, иштелип чыгып, анын чыгармачыл шыгына, жөндөмүнө ылайыкташат да, ошондон кийин гана анын жеке табылгалары менен жуурулушкан түрдө ага таандык мүнөздө баяндалат. Мунун ачык далилин эпостун баарына бирдей таандык салттык туруктуу өзөк окуяларын ар бир манасчы өз сөзү менен окуяларды өзүнчө ырга айлантып бергендигинен даана көрүүгө болот. Ушул түрдөгү бир эле окуяны ар ким өз сөзү, өз көрүүсү менен берүүнүн натыйжасында гана түрдүү варианттар – бир мазмундагы, бир эле темага арналып, бир идеяны баяндаган, бирок өз ара даана көрүнүп турган айырмачылыктарга ээ болгон чыгармалар жаралат. Жалпы эле кесиптин ички мүнөзүнө, мурдатан келе жаткан салттык эрежелеринин талабына ылайык, ар бир манасчы салттык белгилерди, көрүнүштөрдү колдон келишинче толук сактоого милдеттүү болуу, манасчынын кадыр-баркы ошол талапты канчалык деңгээлде так аткаргандыгына, талантынын күчү анын мурдатадан иштелип чыккандарды канчалык көп, терең өздөштүргөндүгүнө жана орду менен колдоно алгандыгына жараша баалангандыгын эске алсак, манасчылыктагы салттуулуктун ойногон ролу өзүнөн өзү даана көрүнүп турат.

Манасчылык кесипте үйрөнүүнүн, таалим алуунун зор мааниге ээ экендигине карабастан, адатта, манасчылар өнөргө ээ болууда башкалардан үйрөнгөндөрүн эскеришпейт, эпосту айтып калууну арбак колдоп, касиеттүү күч даруунун натыйжасы деп түшүндүрүшөт. Болочок өнөр

ээсин «тандап алуунун» белгиси катары басымдуу көпчүлүк учурда түшкө кирүү жышааны көрсөтүлөт. Атагы эл арасында кеңири белгилүү болгон чоң манасчылардан тартып, чыгармачыл чөйрөсү бир айылдын чегинен ашпаган адамдарга чейинки өнөрпоздордун арасынан биз билгендердин дээрлик бардыгы эпосту түш көргөндөн кийин гана айттык дешет. Кээде бир эле адам бир нече жолу түш көргөнүн, ал гана турмак айрымдар чыгарманын негизги оң каармандарын өңүндө эле жолуктурганын да эскеришет. Демек, манасчылардын санына жараша алардын көргөн түштөрү да арбын. Бирок, көңүлгө алып коё турган бир учур, ошол түрдүү чоң жана кичине манасчылар көргөн түштөрдүн басымдуу көпчүлүгүнүн мазмуну бир-бирине жакын, мүнөздөш. Адатта болочок манасчынын түшүнө Манас, же эпостогу белгилүү баатырлардын бири, кээде бир канчасы чогуу кирип, Манас баатырдын эрдик иштерин унутпай айта жүрүүнү тапшырат. Колдо бар маалыматтарга караганда, түш көргөндөрдүн басымдуу көпчүлүгү «Манасты» билбешин айтып, тапшырманы аткаруудан баш тартат. Бирок, арбактар билесиң, айт! – деп, кыстайт жана алар мурда эпосту эч качан айтпаса да чынында эле өзүнөн өзү чыгарманы айта баштаган болушат.

Көпчүлүк түштөрдүн мазмуну бири-бирине эң жакын, ал эми мааниси жактан биз билген түштөрдүн дээрлик бардыгы бир гана максатты, түш көргөн адамдын ушул кесиптин ээси – манасчы болууга татыктуу экендигин белгилөөнү көздөйт. Башкалардан айырмаланып өзгөчө сапат – касиетке ээ болуу, өзгөчө кадыр-барктуу ишке татыктуу болуунун түпкү теги тээ байыртадан бери эле белгилүү, негизи баёо адамдардын чектелген түшүнүктөрүнө, ишенимине байланышкан. Манасчылар ошол байыркы түшүнүктөрдүн калдык элестерин өз шартына ылайык арбак колдоо, дааруу катары баяндашат. Түш көрсө гана чыныгы манасчы болот – деген ишеним элдеги жана манасчылардын өзүлөрүнүн арасындагы мурдатадан келе жаткан салттык көрүнүш. Ушул ишеним салтка ылайык кээде айрым түш көрбөгөндөр деле өз баркын жогорулатуу максатында түш көрдүк – деп, коюшу да ыктымал. Бирок, бул жоромолго негизделип түш көргөнүн айткан

манасчылардын бардыгынын сөзүнө шек келтирүүгө да негиз жок. Бери болгондо эле манасчылардын басымдуу көпчүлүгүнүн, айрыкча, ошол кесипке ээ болгон чыныгы манасчылардын түш көрүшү күдүктөнүүгө болбой турган факт. Мындай массалык көрүнүшкө ээ болгон белгини жалаң гана салттын таасири менен түшүндүрүү жетишсиз. Манасчылардын түш көрүү аркылуу гана кесипке ээ болушуна алардын талант-шыгынын мүнөзүнө, ишениминен пайда болгон психикасынын өзгөчөлүгүнө байланышкан ж.б., биз үчүн азырынча белгисиз түрдүү себептердин болушу толук ыктымал. Чыгармачылыгынын мүнөзү жактан манасчыларга жакын турушкан башка элдердин эпос айтуучуларында да өз өнөрүн түш көрүү менен байланыштыруу салты кеңири жайылган көрүнүш. Мисалы, илимде белгилүү маалыматтарга караганда, бул жактан кыргыздардын манасчыларына ойроттордун эпос айтуучулары (тульчилери) өзгөчө жакын турушат. Белгилүү окумуштуу, академик Б. Я. Владимирцовдун «Монгол-ойрот эпосу» деген эмгегинде келтирилген маалыматтар боюнча ойрот айтуучуларында да түш көрүү өзгөчө кеңири жайылган белги, ал турмак алардын көргөн түштөрү менен манасчылардын түштөрүнүн, ишенимдеринин мазмундук жакындыктары да көп: түштө эпос айтууну каалоосун, же каалабоосун суроо, билбейм, айта албаймын дегенине болбой күчтөө, мурда эпосту айтпай жүргөн адам түш көргөндөн тартып эле ага дароо шык пайда болуп, чыгарманы аткара баштоо ж.б. Түрдүү элдерде кезигүүчү бул мүнөздөгү көптөгөн фактылар жеке эле ошол элдердин тарыхый өсүш жолунун, жашоо шартынын жакындыгын, ушунун натыйжасындагы алардын түшүнүк, көзкараш ишенимдериндеги бирдейлик белгилерди эле көрсөтпөстөн, эпос айтуучулардын кесиптик мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн да айгинелеп турат, б.а., ушул фактылардан кыргыздардын манасчылары, ойроттордун тульчилери ж.б. элдердин эпос айтуучулары жеке эле чыгармачылыгынын мүнөзү жактан гана эмес, табигый шыгынын ички касиети жактан да бир-бирине жакын турарын жана башка түрдөгү өнөр-кесип ээлеринен айырмаланарын даана көрүүгө мүмкүн.

Ошентип, манасчылардын кесипке ээ болуу процессинде түш көрүүсү ыктымал, ал гана турмак түш көрүүнүн манасчы болууга өзүнүн оң таасирин тийгизиши да мүмкүн. Бирок, кеп көргөн түштүн чектен тыш күчүндө, касиеттүүлүгүндө эмес, кесипке талапкердин ишениминде: түш көрсө гана манасчы болоруна чын пейли менен ишенген жана түш көрүүнү эңсеп жүргөн адамдын түш көргөндөн тартып өз күчүнө ишеними артып, сыртка чыга албай, буулугуп жаткан талант-шыктын ойгонушу, ошондон тартып эпосту айта башташы толук мүмкүн. Бул үчүн зарыл бир гана шарт керек, ал ошол талапкер адамдын ага чейин эле эпос, анын мазмуну менен жакшы тааныш болушу жана элге билгизбегени менен өз ичинде манасчы болууну самап, аракеттенип жүрүшү. Ал эми бизге белгилүү болгон ар бир манасчынын өмүр баяндык маалыматтары алардын эпосту аткара баштоодон мурда аны менен аздыркөптүр таанышып, эл арасына айтуучу катары белгилүү болгон адамдардан үлгү алып, үйрөнгөнүн таасын айгинелейт. Демек, бул фактыдан манасчылар түш көргөнгө чейин эле кесипке ээ болуунун негизи даярдалганын, ал эми түш көрүү анын тездешти, же күчөшү үчүн психологиялык маанидеги түрткү, себеп катарындагы гана милдетти аткарганга көрүүгө болот. Арбак даруу, түш көрүү ишенимдеринин манасчылардын чыгармачылыгында кесип ээлеринин атайын куралы, сырткы кысымдардан коргонуудагы калканчысы катарындагы мааниси да чоң. Манасчылар эпостун мурдатадан келе жаткан салттык туруктуу өзөк окуяларын өзгөртпөй так сактоодо, же чыгармадагы элдик идеялардын бурмаланбоосун камсыз кылууда арбакты сыйлоо, алардын каарына калбоо үчүн айт дегенин бузбай так айтуу сыяктуу себептерди практикада кеңири колдонушкан. Мындай курал адатта, элдик эпосту бурмалоого, анын мазмунуна өз идеясын киргизүүгө аракеттенишкен тап өкүлдөрүнө каршы пайдаланылган.

«Манас» эпосунун эл арасындагы өзгөчө кадыр-баркынын натыйжасында, анын аткаруучулары болгон манасчылар да жогору бааланып, көп көңүл бурулган. Ушуга байланыштуу бул өнөргө дилгир талапкерлердин саны арбын болуп, кесиптин өзү терең деталдаштырылып, ды-

каттык менен иштелип чыккан. Мунун ачык далилин эл арасында ушул өнөрдүн такталган классификациясынын бар экендигинен улам манасчылардын табигый жөндөмүнө, чеберчилигинин деңгээлине, эл чыгармасына кошкон салымынын салмагына карата бири-биринен так белгилер менен ажыратылган топторго бөлүнүшүнөн да даана көрүүгө болот.

Эл арасындагы жалпы жонунан «манасчылар» деген наам менен аталуучу өнөр ээлери өз ич арасында негизинен төрт топко бөлүнөт: үйрөнчүк манасчы, чала манасчы, чыныгы манасчы, чоң манасчы – чоң жомокчу. Кесиптин мындай классификацияланышы эл арасында качантадан бери колдонулуп келе жаткандыгын так айтуу кыйын. Неси болсо да азыркы кыргыз элинин арасында жалпы кабыл алынган түшүнүк боюнча манасчылык кесиптин классификациясындагы ар бир топ өзүнө таандык белгилерге, өзгөчөлүктөргө ээ, ар бир топтун өз орду бар. Аларга карап биринчиден, кесиптин атайын көрүнүштөрү, экинчиден өнөргө ээ болуунун түрдүү этаптары, баскычтары – манасчынын чыгармачылык калыптануусундагы басып өтүүчү негизги жолу менен тааныша алабыз.

Манасчылык кесиптин биринчи кадамы – үйрөнчүк учур. Бул баскычта өнөрдү үйрөнүүгө далалаттанып жүргөн өспүрүм өзүнөн мурдагы муундун өкүлү устат-манасчыдан кесиптин сырын үйрөнөт, эпостун окуялары менен кеңири таанышып, чыгарманын мазмунун өздөштүрөт. Ушул эле учурда үйрөнчүк манасчы өз устаты айткан варианттын айрым эпизоддорун жаттап алып, аны өз атынан аткара башташы да мүмкүн.

Манасчылык кесиптин экинчи баскычы – чала манасчылык учур. Чала манасчылар «Манас» айтууну кесип кылгандардын ичинде өзүнчө топ. Бул топко эпостогу элге кеңири белгилүү болгон айрым эпизоддорду, же алардын үзүндүлөрүн өздөштүрүп, негизинен жаттап алып, анчамынча кээ бир өз кошумчалары, же азыноолак өзгөртүүлөр менен аткарган адамдар киргизилет. Бирок, «чала манасчы» термининин эки мааниси бар. Термин биринчи маанисинде кесипти үйрөнүү процессин башынан өткөрүп жаткан жаштарга карата айтылганда, али такшалып жетиле

элек, өзүнчө варианты бар чыныгы манасчылык деңгээлден азырынча төмөн дегенге жакын маанини түшүндүрсө, экинчи маанисинде, үзүндүлөрдү жаттап айтуу менен гана чектелген, андан нары өсүүгө, өзүнчө вариант түзүүгө даремети жетпеген адамды билдирет. Эпосту жайылтуу, анын мыкты үлгүлөрүн эл арасына кеңири айтуу ишинде чала манасчылар тобунун эмгеги, мааниси зор. Анткени жалпы кесип ээлеринин ичинен саны жагынан абдан көп бул топ эл массасына башкаларга салыштырганда жакын турган жана өз өнөрү менен алда канча кеңири аудиторияны тейлеген. Алар аткарган материалдардын идеялык-көркөмдүк деңгээли да жаман болгон эмес, анткени, адат катары, чала манасчылар өзүлөрү эпоско орчундуу салым кошпогону менен эл алдында негизинен чоң-чоң манасчылардын вариантындагы көпчүлүккө жаккан, мыкты делген эпизоддорун, үзүндүлөрдү жаттап алып, ошолорду аткарышкан.

Чыныгы манасчылык деңгээл – кесиптин үчүнчү этабы. Бул топко эпостун өзүнчө вариантын түзгөн, б.а., чыгарманын өзөк окуяларын мыкты өздөштүргөн жана аларды ирээти менен баштан аяк бүт өз алдынча өз сөзү менен айтып берген манасчылар киришет. Манасчынын алган ордун, деңгээлин чала манасчылардан айырмалоо, кошкон салымы орчундуу экендигин белгилөө зарылчылыгы туулуп калган учурларда «манасчы», «чыныгы манасчы» деген түшүнүк колдонулат. «Манас» эпосун сактап, укумдан-тукумга өткөрүп, жаңы шарт-учурлардын талабына ылайыктап толуктап, өстүрүп-өнүктүрүп турууда чечүүчү роль ойноп, активдүү катышкандар ушул чыныгы манасчылар. Ошон үчүн саны жактан чала манасчылардан азыраак болсо да аларды манасчылык өнөрдүн уюткусу, негизги тобу дейбиз.

Манасчылык өнөрдүн эң жогорку жеткен чеги – чоң манасчы, же чоң жомокчу болуу. Мындай наам эпос айтуучулардын чанда бирөөнө гана ыйгарылат. Зор таланттуу, эпостун өсүп-өнүгүшүнө орчундуу салым кошкон, жогорку көркөмдүктөгү вариант жараткан, чыгарманын бардык окуяларын баштан-аяк ирээти менен толук жана кеңири планда айткан, өз өнөрүнүн күчү менен эл арасын-

да өзгөчө кадыр-баркка ээ болгон манасчылар гана «чоң манасчы» деген атайын урмат көрсөтүүнү билдирген наам аркылуу аталышат. Чоң манасчылар эл арасынан чанда чыгат. Бирок, «Манас» эпосунун пайда болуусунан баштап бүгүнкү биз билген үлгүсүнө чейинки өнүгүш жолунда болсун, ал гана турмак анын түрдүү варианттарынын жаралышында да чоң манасчылардын ойногон ролу, тийгизген таасири бөтөнчө зор. Анткени, эпостун негизин түзгөн да жана анын өсүп-өнүгүшүнүн багытын белгилеген да чынында ушул чоң манасчылар, анын үстүнө алар түзгөн вариант, адат катары, көптөгөн манасчылар үчүн үлгүлүк мааниге ээ болуп кызмат кылат. Андай башкалар үчүн үлгүлүк милдет аткарган вариантты жараткан чоң манасчыларды манасчылык кесиптин өзүнчө мектебин түзгөн адам деп түшүнөбүз.

Манасчылык кесиптеги атайын мектептер жөнүндөгү маселе «Манас» жөнүндөгү илимдин орчундуу проблемаларынын биринен. Анткени, жеке эле манасчылык өнөр, анын өзгөчө белгилери гана эмес, эпостун варианттары, алардын мүнөзү, бири-биринен айырмасы ж.б. бир катар маанилүү маселелердин көбү ушул проблемага тыгыз байланыштуу чечилет.

Манасчылык өнөрдүн өзүнчө мектептери бар экендиги илимде жалпы кабыл алынган талашсыз факт. Бул көрүнүштү изилдөөчүлөр арасында биринчилерден болуп байкаган жана ага алгачкы мүнөздөмөсүн берип, атайын наам менен атаган адам казак академиги М. О. Ауэзов. Ал манасчылык кесип-өнөрдүн бир нече мектеби болушу мүмкүндүгүн жоромолдоп, Каракол жана Нарын мектептери бар деп белгилейт, биринчисинин өкүлү катары С. Кара-лаевди, экинчисине С. Орозбаковду кошот [8]. М. Ауэзов айткан илимий жоромолду К. Рахматуллин, В.Жирмунский ж.б. окумуштуулар да кубатташат.

Манасчылардын мектеби бардыгы, алардын саны бир топ арбын экендиги талашсыз чындык. Бирок, ошол өнөрдүн мектеби болуу фактысын кандайдыр белгилүү географиялык чек менен ажыратуу ишенирлик далил эмес. Анткени, жогорудагы аты аталган эки чоң манасчы эки башка мектептин өкүлдөрү экени чын. Ошентсе да, ма-

насчы катары бирөө Караколдо, экинчиси Нарын чөйрөсүндө эмес, бир эле чөйрөдө Көл айланасында, Саякбай тескейинде – Ак Өлөңдө, Сагымбай күңгөйүнөн чыккан. Алардын кесип ээси катары калыптануу чөйрөсү өтө кең, ал процести белгилүү чек, чөлкөм менен чектеп коюуга болбойт. Өткөн кылымдын экинчи жарымында Ч. Валиханов көл айланасынан, В. В. Радлов Көл жана Чүй өрөөнүнөн жазып алган материалдарды кийинки биздин учурдагы манасчылар, айрыкча Сагымбай менен Саякбай айткан варианттарга салыштыруу да манасчылардагы мектептик белгини географиялык чөлкөм менен белгилөө негизсиз экенин айгинелейт. Анткени, В. В. Радлов да, Ч. Валиханов да Нарын тарапта болушкан эмес, ал эми алар жазган материалдардын окуяларынын түзүлүшүндө, көркөмдүк белгилеринде кийинки манасчылардын варианты менен окшош, жакын жерлери көп. Айрыкча В. В. Радлов жазган вариант менен С. Орозбаков айткан «Манастын» арасында жакындык белгилер арбын. Ошондой эле жакындыкты Ч. Валиханов жазган вариант менен Саякбайдын «Манасынан» да байкоого мүмкүн. Чынында ар бир манасчы өз өнөрүн элге тартуулоодо атайын географиялык алкак менен чектелип калган эмес. Айрыкча чоң манасчылар бир айылдан экинчи айылга, уруудан урууга өтүп, элдин оң-солун бүт дээрлик кыдырышкан. Мисалы, колдо болгон маалыматтарга караганда, Сагымбай бир чети Ат-Башы, Нарындан тартып, Тогуз-Торого чейин, Көл айланасын, Чүй өрөөнүн бүт кыдырып, ошондой эле Ош, Жалал-Абад тараптарда да узак убакыттар жүрүп эпос айтканы жана аны эл бир чектелген чөлкөмдө эмес, бардык жерде зор урмат менен кабыл алышканы белгилүү. Демек, «Манас» айтуу да, манасчынын чыгармачылык таасири да географиялык аймак менен чектелбейт. Белгилүү болгон маалыматтарга таянганда, манасчылык кесиптеги мектептик белги ошондой эле уруулук да белги эмес. Ал турмак таптык белгиге да жатпайт. Анткени, манасчылар эпосту ар бир урууга өзүнчө, же байлар арасында бир «Манас», кедейлер арасында андан такыр башка «Манасты» айткан эмес (ырас, белгилүү даражада аудиториянын негизги массасына ылайыкташуунун айрым көрүнүштөрүн танууга

болбойт, муну өз учурунда В. В. Радлов да байкап, анын көңүлүн улап гана айтуучу Манасты ак падышанын досу катары көрсөтүп ырдаганын атайын белгилеген. Бирок, бул жекелик мүнөздөгү көрүнүштөр, аудиторияга ылайыкташуу, адатта, айрым деталдык белгилерди өзгөртүү, кошумчалар, айрым терминди кыскартуу ж.б. сыяктуу түрдө болот да, эпостун негизги нугу өзгөртүүсүз сакталат). Ошон үчүн «Манасты» эл арасында айтууну бир чөлкөм, уруу же социалдык топ менен чектөөгө болбойт. Мындай чектөө эпостун жалпы элдик мүнөзүнө шек келтирип, аны бир уруу, же бир тар аймак менен чектеп койгондук болор эле.

Чынында манасчылык кесиптеги мектептик белги өзгөчө зор талантка ээ болгон айтуучунун ысмы менен байланышкан, ошол зор талант жараткан варианттын көркөмдүк-эстетикалык таасиринин күчүнө тиешелүү көрүнүш, б.а., чоң талант кеңири массага өзгөчө терең таасир тийгизген вариант жараткан да, бара-бара эпосту ошол үлгүгө жакын айткан анын талапкерлери пайда болуп, манасчылык кесиптин өзүнчө мектеби түзүлгөн.

Манасчылык өнөрдөгү мектептердин так санын да, өзүнчө мектеп түзгөн манасчылар кимдер болгонун да, «Манас» жөнүндөгү илимдин бүгүнкү деңгээлинде кесе айтуу кыйын.

Бул же тигил манасчы айткан текст өзүнчө мектептик көрүнүш деп эсептелиш үчүн окуялардын түзүлүшү, ички мазмуну жактан башкалардан айырмаланып туруу эле жетишсиз. Ал үчүн эң алды менен вариант көпчүлүктүн сынынан өтүп, эл тарабынан кубаттоого ээ болушу, кабыл алынышы зарыл. Экинчиден, ошол варианттын активдүү талапкерлери, манасчылардын ичинен чыккан ал багыттын улантуучулары болуусу шарт. Мунсуз манасчылык кесиптин мектеби жөнүндө сөз болууга да мүмкүн эмес. Эгер угуучулардын көпчүлүк массасы тарабынан кабыл алынбаса жана эпосту айтууну ошол үлгү боюнча уланып айткан адамдар болбосо бир варианттагы башкалардан айырмаланган өзгөчө белгилери салттык көрүнүшкө айлана албай, жеке адамдын чыгармага киргизген кошумчасы катары гана бааланат. Андай салттык мүнөзгө ээ боло ал-

баган кошумча эпостук толуктоолор, ага кошулган салым эмес, б.а., оң мааниге ээ болгонго караганда, чыгармага терс таасирин тийгизүүчү белгилердин катарына кириши мүмкүн.

Эл арасында манасчылык кесип качантан орун алып келе жатканын так айтуу кыйын. Ошондой эле биринчи манасчы жөнүндө да илимде такталган маалымат жок. Кыргыздар арасында кеңири жайылган легенда боюнча «Манасты» биринчи баштап айткан адам кырк чоронун бири, Ырчы уул. Анын чоролордун арасындагы өнөрү ырчылык. Бул эпосто кесипке жакын мааниде айтылат. Анткени, далы көрүү, төлгө салуу ж.б. сыяктуу өнөр ээлери менен катар коюлат. Ошол Ырчы уул Манас баатыр өлгөндө анын тирүүсүндө иштеген эрдиктерин кошок кылып кошкон экен. Ошол кошок түрүндөгү айтылып жүргөн ырларды кийин легендада Толубай сынчы менен бирге айтылуучу Токтогул ырчы бириктирип, бир чыгарма «Манасты» чыгарыштыр. Легенданын турмуш чындыгында канчалык туура келерине кепил болуу кыйын. Ошентсе да маалыматтын негизи реалдуу турмуш көрүнүштөрү менен байланыштуу экендигине талаш жок. Анткени, эл ичиндеги бул же тигил көрүнүктүү адамдын көзү өткөндө анын тирүүсүндө иштеген иштери өлгөнгө арналган кошоктордо чагылышы мурдатадан кеңири маалым салттык көрүнүш. Ошондой эле кошок түрүндөгү майда ырларды кандайдыр бир таланттуу ырчы бир сюжеттик сызыкка баш ийдирип, өзүнчө чыгармага айлантышы да толук ыктымал нерсе. Бирок, мындан «Манас» сөзсүз ушул түрдө пайда болгон деген корутунду чыкпайт. Анткени легенданын маалыматы такталган факт эмес, жалпылаштырылган, көркөм ой толгоо гана. Анын үстүнө «Манас» алгач жаралганда эле ушул азыр бизге белгилүү көлөмдөгү, сюжеттик түзүлүштөгү чыгарма болгон деш кыйын. Адегенде алда канча чакан чыгарма улам кийинки муундагы айтуучулардын толуктоолору менен мазмуну кеңейип, байып, сюжети татаалдашып олтуруп, бүгүнкү күндөгү деңгээлге келгендигинде күмөн жок. Буга эпостун өткөн кылым ичинде жазылган тексттери менен биздин учурда жазылгандарын салыштыруу да айгине күбө. Эпостун В. В. Радлов жазып

алган 1885-жылы жарыяланган тексттериндеги ар бир эпизод бүгүн бизге белгилүү манасчылар айткан варианттардагы ошол эле темадагы эпизоддордон көлөм жагынан алда канча кичине. Академик В. В. Радлов кыргыз жергесине келгенде эл арасында өзүнчө эпос катарында айтылган айрым чыгармалар биз жашаган кылымдын биринчи жарымында эпосту аткарган манасчылардын варианттарында «Манастын» ичине анын эпизоддорунун бири катары сиңип кеткен. Алсак, «Жолой хан» аттуу чыгарма. Бул фактылар эпос улам кийинки муундун айтуучуларынын редакциясында кеңейип, толукталып, башка көптөгөн чыгармаларды өз мазмунуна сиңирип олтурганын таасын айгинелейт. Ошентип, адегенде кошок, же арноо ыры түрүндө пайда болгон «Манас» укумдан тукумга өтүп, угуучулар менен айтуучулардын ар бир мууну алмашкан сайын мазмун жактан кеңейип, такталып, көркөмдүгү артып олтуруп, биздин учурубузга чейин жеткен. Бул иште аты Ырчы уулбу, Токтогулбу ушул ишти баштаган адамдардан тартып, манасчылардын ар бир муунунун, ар бир жеке айтуучунун мааниси эбегейсиз зор.

«Манас» илиминде биринчи манасчы ким болгон деген суроону койгон жана бул маселе боюнча өзүнүн жоромолун айткан окумуштуу М. О. Ауэзов болгон. Ал Сагымбай Орозбаковдун вариантында «Жалаң үйдүн порумун жарым күнү ырдаган» Жайсаң ырчы деген эскерилерин айтып, «Манастын» алгачкы ырларын болжол менен ушул акын түзгөн болушу мүмкүн деген жоромолун берет [9]. Бул пикирде айрым так эместиктер да бар.

М. Ауэзов биринчиден, эпостун сюжетин туура эмес түшүнүп калган. Анткени, Жайсаң, окумуштуу көрсөткөндөй, Манастын чоросу эмес, Кайып хандын адамы, б. а., калмак. Бул ысым ырчы маанисинде эпосто жалгыз С.Орозбаковдун вариантында бир гана жерде эскерилет, өзү согушта жеңилгенден кийин калмак ханы Кайып кызы Карабөрктү Манаска аялдыкка берет. Ошондогу Кайыптын кызына тигип берген үйүнүн жасалга байлыгын Жайсаң ырчы жарым күнү ырдаган экен:

Салтанатын көргөндө,
Жайсаң ырчы дегени,

Жалаң үйдүн порумун,
Жарым күнү ырдаган [10].

Келтирилген тексттен даана көрүнүп тургандай, сөздүн негизги мааниси ырчынын талантынын күчүн белгилөөдө эмес, Кайыптын кызын узаткандагы салтанатты, анын берген себинин байлыгын атайы көңүл буруп көрсөтүү. Демек, эпосто Жайсандын легендарлуу ырчы экендиги жөнүндө эч сөз жок. Ырас, эпосто атайын ырчы катары көрсөтүлгөн жана өнөрү бааланган, анын үстүнө Манастын өз чөйрөсүндө жүрүп, анын бардык негизги иштерине активдүү катышкан адам бар. Ал кырк чоронун бири, болгондо да көрүнүктүүлөрүнүн катарындагысы болгон Ырчы уул. М.Ауэзов өз жоромолун айтууда эмне үчүндүр бул образга көңүл бурган эмес. Анын үстүнө өзүнүн элдин эсинде да, жомокчулардын айтуусунда да «Манастын» байыркы айтуучуларынын биринин да ысымы сакталып калбашы таң каларлык [11], – деп жазганына караганда, М. Ауэзов эл арасындагы кеңири белгилүү болгон биз жогоруда эскерген эпостун биринчи айтуучулары – Ырчы уул, Токтогул жөнүндөгү легенданы укпаган болсо керек. Кыскасы, баарыбыз терең урматтаган М. Ауэзовдун эпосту биринчи айткан адам Жайсаң ырчы болсо керек деген жоромолу илимий сынды көтөрө албайт, чынында ага атайын токтолуп, көңүл буруунун да кажети жок. Бирок, чыгарманын сюжетин жакшы билбеген, эпостун түрдүү варианттары менен тааныш эмес көптөгөн адамдар «Манас» илиминдеги орчундуу маселелердин биринен болгон анын алгачкы аткаруучусу жөнүндөгү маселе боюнча фактылардын негизине таянбастан туруп гана чоң окумуштуунун кокусунан айтылып кеткен калпыс оюн жөнөкөй ээрчип жүрүшкөндүктөн, жана айрым «көзү ачык» бакшылар бул маалыматты чайкоочулук максатта пайдаланып, кызыл кулактык кылып жүрүү учурлары да кезиккендиктен маселеге тактык киргизип коюу зарыл.

Ошентип, элдин өзү оозеки сактап келген маалыматтарга караганда, «Манастын» алгачкы ыр саптарын Ырчы уул түзүп, эпостун өзүн легендарлуу ырчы Токтогул жараткан экен. «Манас» жөнүндөгү илимдин бүгүнкү деңгээлинде мындан тагыраак жоромол айтуу кыйын.

«Манас» сындуу тарыхий-баатырдык эпостун жаралышы тууралуу дүйнөлүк фольклортаанууда кабыл алынган же орундуу, негиздүү деп эсептелген ой-жорумдар, эпостун калыптанышында салттуулуктун мааниси жана аны элге тартуулоонун (оозеки аткаруучулар жана жазгыч манасчылар) жолдору, манасчылык өнөрдө табыгый шык-жөндөм деп эсептелген төкмө-ырчылыктын чечүүчү ролу, андагы таалим алуу, же устат-шакирт маселеси, жогорку эки жагдайдын айкалышынын натыйжасында манасчылыктын ар түрдүү даража-тепкичтеринин жана мектептеринин келип чыгышы тутумунан турат. Манасчылык менен «Манас» эпосунун залкар оозеки чыгарма катары жашоосун ажыратууга болбойт. Чыгаан манастануучу Р.Кыдырбаева таасын белгилегендей: «Манасты» манасчы жаратат, дал ошондой эле «Манас» өзү манасчыны жаратат. Дал ушул кош бирдиктүү диалектикалык чыгармачыл процессте улуу эпос менен универсал айтуучунун ортосундагы тең-тайлаштык, б.а., конгениалдуулук келип чыгат» (1, 614-б.). Бири-биринин болушун шарттаган түшүнүктөр, көрүнүштөр катары бул экөөнүн коомдук-социалдык, маданий, көркөм-эстетикалык табияты жана генезиси кыйла терең болуп, узак мезгилди өз ичине камтыйт.

Манасчылардын ичинен эл эсинде тагыраак сакталгандары өткөн кылымдан берки жашагандары. Ошолордун арасынан өзгөчө даңктуусу жана биз билген маалыматтар боюнча жаш жагынан да улуусу Келдибек Барыбоз уулу [12]. Ага удаалаш Балык, Чоңбаш (Нармантай), Тыныбек, Чоюке ж.б. бизге алда канча кеңири белгилүү, көбү советтик доордо жашап, өз варианттарын кагаз бетине жаздырып калтырып кеткен манасчылар келет. Биз бир канча дурус билген манасчыларды да колдогу болгон маалыматтардын мүнөзүнө жараша айткан варианты кагаз бетине түшүрүлгөндөр жана анын аткаруусундагы тексттер жазылбай калгандар деп эки топко бөлүүгө болот. Ошол айткан варианты жазылбай калгандардын арасында Келдибек, Акылбек, Чоңбаш (Нарматай) сыяктуу негизинен XVIII-XIX кылым ичинде жашаган эле манасчылар эмес, Тыныбек, Чоюке, Мүкөбай сыяктуу өткөн кылымды көргөн адамдар да бар. Ырас, Тыныбектен жазылган – деп,

эсептелген «Семетейден» чакан үзүндү белгилүү. Ал өзүнчө китеп болуп 1925-жылы Москвада басмадан чыккан. Бирок, ал да али толук тактала элек маалымат. Бардыгынан өкүнүчтүүсү Чоюке совет доорун көрүп, 20-жылдардын экинчи жарымында дүйнөдөн өткөн адам. Ошол чоң манасчынын варианты да кагаз бетине түшүрүлбөй калган.

Бул «Тарыхка» варианты кагаз бетине түшүрүлбөгөн манасчылардын ичинен элге өзгөчө белгилүүлөрү гана киргизилип, алар айткан варианттарга байланышкан, ошондой эле ар биринин өмүр жолуна тиешелүү эл эсинде сакталган маалыматтар, легенда түрүндөгү кабарлар болгонунча баяндалды. Бирок, ал түрдө берүүгө мүмкүндүк жок, калк арасында аты гана сакталган чоң манасчылар да бар.

Ошолордун бири – Акылбек чоң манасчы. Калдо болгон маалыматтар боюнча Акылбек бугу уруусунун кытай уругунан, качан, кайда туулганы, ал эле турмак атасынын аты да илимге белгисиз. Айрым жоромолдорго карап болжол менен 1840-жылдардын айланасында туулган делип жүрөт. Өлгөн жылы так эмес, чоң манасчы Саякбай Каралаевдин жаш кезимде 85-86 жаштарга барып калган Акылбекти, анын «Манас» айтканын көргөмүн – деген эскерүүсүнө караганда Акылбек өткөн кылымдын 20-жылдарынын ичин көргөн адам. Акылбек манасчыны жаш курагынан тартып көп көрүп жүрдүм, эпосту айтканын көп эле уккамын – деген сөздөрдү Ырыбай Абдыракманов да эскерет.

Сагымбай манасчы Акылбектин талантын, манасчылык өнөрүнүн деңгээлин ысымдары легендага айланган улуу манасчылар Назар, Нармантай (Чоң баш), Келдибек, Балык, Тыныбектен да жогору коёт.

Назар менен Нармантай,
Келдикбек, Балык, Тыныбек.
Баарысынан байкаган,
Артык билет Акылбек.

Акылбекти инсан, өнөр ээси катары Саякбай да жогору баалайт. Бирок, ошол Саякбайдын Акылбекке таандык катары эскерген 15-20 сап чамалуу ыр текстинен башка Акылбек манасчы айткан эпостун варианты жөнүндө эч маалымат жок.

Калк арасындагы атак-даңкы, айрым билгендердин ага берген баасы боюнча Акылбектен кем калбаган чоң манасчы Чоңбаш – Нармантай.

Тыныбек жаш чагында манасчылык өнөрдү үйрөнүү үчүн атайын Нармантайга издеп барып, үйүндө жүрүп таалимин алган экен. Бүт өмүрүндө Тыныбек Нармантайды катуу урматтап, андан мыкты манасчы жок деп эсептеп жүрүптүр.

Нармантайды Сагымбай да жогору баалап, бала кезинде айылына келген Нармантайдын «Манасын» угуп, катуу таасирленгендиктен аны ээрчип кошо кетмек да болуптур.

Ушул түрдөгү үзүл-кесил кабардан башка Нармантай жөнүндө маалымат белгисиз. Жадаса анын туулган, өлгөн жылдары, ата-теги, уруу-айылы да айтылбайт. Өзү Көл айланасынан болуп, өмүрү көбүнчө ошол аймакта өткөнү гана белгилүү.

Нармантайдын айткан варианты жөнүндө кабар жок болгону менен ал адам Тыныбектин насаатчысы экендигин жана Тыныбек анын талант деңгээлин өзгөчө барктаганын, ошондой эле Сагымбай да Чоңбаш – Нармантайды укканын, ал айткан варианттын таасир-күчүнө шыктанганын эске ала бул чоң талант айткан үлгү мазмун, көркөмдүк белгилери боюнча Тыныбек менен Сагымбай айткан тексттерге жакын болушу мүмкүн деген жөндүү. Балким эскерилген эки чоң манасчы кирген манасчылык мектептин негиздөөчүсү, же эч болбогондо көрүнүктүү өкүлү ушул Нармантай деген жоромолдун негизи бардыр.

Аты, атак-даңкы бизге жетип, бирок, айткан варианты, ошондой эле өмүр жолуна, чыгармачылыгынын мүнөзүнө тиешелүү маалыматтар илимге белгисиз калган чоң манасчынын бири Чоодан.

Чоодан түштүк кыргыздар арасынан чыккан, чоң манасчы катары атагы түндүк кыргыздарга да кеңири тараган инсан. Айтылган легендалык кабар-маалыматтарга караганда, Чоодан Балык манасчы-ырчы менен замандаш болуп, чыгармачылык карым-катышы бар экен, Кокон канынын ордосунда жашап Кудаяр кандын манасчысы-ырчысы милдетин аткарыптыр. Чоодан 1835-жылы туулуп, 1900-ж. дүйнөдөн кайткан делип эсептелинет.

Айткан варианты жөнүндө дээрлик маалымат жок болсо да, бул багытта ой айткан окумуштуулардын пикир-божомолдору боюнча түштүк кыргыздар арасында «Манас» айткан өнөр ээлерине Чоодандын таасири күчтүү, балким ал адамды ушул аймакта өкүм сүргөн манасчылар мектебинин көрүнүктүү өкүлү, же негиздөөчүсү катары эсептөө жөндүүдүр.

Бул багытта алганда Тоң жергесинин Тогуз-Булак айылынан чыккан өз учурунун белгилүү манасчысы Айтбай уулу Мүкөбайдын орду илимий изилдөөгө алынбай, ал гана эмес кээ бир учурларды гана эске албаганда, эскерүүгө да алынбай калгандыгы өкүндүрөт. Белгилүү фольклортаануучу, академик Кусейин Карасаевдин Ала-Тоо журналына (1989,12-саны) жазган эскерүүсүнө таянсак, Мүкөбай манасчы өтө чыгаан манасчы болуп, кезегинде ХХ кылымдын Гомери атыккан Саякбай манасчы Кусейин Карасаевге айткан сөзүндө ошол учурдагы (ХХ кылымдын 30-40-ж.ж.) мыкты манасчы Мүкөбай болгондугу айтылат. Саякбай манасчынын айтуусу менен издеп барган учурда Кусейин Карасаев Мүкөбай манасчыны тилекке каршы жолуктура алган эмес, ошол кезде «Манасты» Саякбай Каралаевден жазып жүргөн Жунуш Рыскул уулунан уккандарын Ш.Бейшеналиев өзүнүн «Тагдыр сырлары» аттуу эскерме китебинин «Санжыргалуу Саякбай» аттуу бөлүгүндө (251-252-бб.) минтип эскерет. «Бул 1931-жыл. Карасаев көлдүн күңгөй-тескейин бүт кыдырганан эки гана манасчынын дарегин билгенин, мурдараак «Балбайдын керээзин» жазып кеткен Талды-Сууда туруучу манасчы Мүкөбайды издеп барса Нарынга көчүп кеткенин угуп өкүнгөнүн, анын артыкчылыгын минтип эскерет:

Кийин Каралаевдин «Манасын» жазып жүргөн кезде, Мүкөбай экөөнү катар отургузуп, «Манас» айттырганда ал киши Каралаевден жогору айтканын, ошо кезде «Манасты» Каралаевден жыйнап жүргөн Жунуш Рыскул уулу мага бир айтканы эсимде – деп, манасчылардын арасында жүргөн К.Карасаевдин жазгандары да буга күбө.

Биздин учурларыбызда жашап, айткан тексттери кагаз бетине түшүрүлгөн манасчы, семетейчилердин көбүнө «Тарыхтан» тиешелүү орун берилди. Бирок азыр «Манастын

үч бөлүмүнүн сексенден ашуун варианттары илимге белгилүү. Ошол тексттерди айткан, өзү билгендерин кагаз бетине түшүрткөн инсандардын да саны элүүгө чамалаш. Алардын баарын манасчылык «даражага» көтөрүп, ар бирин өнөр ээси катары көпчүлүккө сунуштоо да, балким, эртедир. Азырынча коомчулукта калк арасында манасчы катары аты белгилүү, айткан тексттери мазмуну, көркөмдүк деңгээли, камтыган окуяларынын чен-өлчөмүнүн кенендиги менен оозго алууга татыктуу делген ушул «Тарыхтагы» саналуу гана адамдардын өмүрү, чыгармачылыгы, аткарган варианты менен тааныштырып туруу жөндүү сыяктанат.

Чыгармачылыгынын өзгөчөлүгү боюнча манасчылар көркөм сөз өнөр ээлеринин ичинен көп белгилери жактан айырмаланып турган атайын өзүнчө топту түзүшөт. Ошон үчүн алардын чыгармачылыгына мүнөздөмө берүүдө атайын ык талап кылынат. Мисалы, эпосту өнүктүрүүдө аны аткарган ар бир таланттуу айтуучунун-манасчынын белгилүү ченемдеги салымдары болгону менен, алар жаңы чыгарманын жаратуучулары эмес, бардыгы бир эле чыгарманын үстүндө аракеттенип, мурдатан салттык белги катары келе жаткан, көптөгөн таланттардын табылгасы болгон көрүнүштөрдү кеңири пайдаланышат.

«Манастын» варианттары дегенде өзүнчө жаңы чыгарманы эмес, бир эле чыгарманын негизинде жаралган, анын өзүнчө үлгүлөрүн түшүнөбүз. «Манастын» ар башка адамдар тарабынан аткарылган көптөгөн варианттарын бириктирип турган атайын белгилер бар. Алардын өзгөчө орчундуулары катары буларды атоого болот: 1) Варианттар арасындагы тема менен идеянын бирдиги; 2) Эпостун мазмунун түзгөн негизги өзөк окуялардын бирдиги; 3) Чыгарманы көркөмдөтүүнүн ыктары менен каражаттарындагы жалпыга таандык салттык көрүнүштөр. Вариантты талдоодо башкы көңүл, сөз болуп жаткан варианттын башкалардан эмнелери менен айырмачылыктарын ачууга, тактоого эмес, манасчы кандай салттык белгилерди канчалык даражада терең түшүнүп, туура чечмелеп, ыгы менен туура бере алгандыгын баса көрсөтүүгө бурулуу жөн. Ушуга ылайык ар бир манасчынын өмүр жолу менен чыгармачылыгы бирдикте каралып келип, ал айткан вариант-

тын жазылуу тарыхы, башка варианттардан өзгөчөлүгү, айтуучунун эпоско кошкон жеке салымдарынын деңгээли ж.б. жөнүндө сөз болуу менен бирге эле өнөр ээси эпостун мурдатадан келе жаткан салттык белгилерди канчалык кеңири пайдалана алгандыгына көңүл буруу чечүүчү мааниге ээ. Манасчынын устаттык чеберчилиги, жалпы деңгээли, өнөр ээлери ээлеген баскычтардагы орду ушул критерийге жараша чечилет.

«Манастын» бүгүн илимде белгилүү болгон бардык варианттарындагы башкы тема элдин эркиндиги, көзкаранды болбостугу үчүн сырттан келген талоончул баскынчыларга каршы күрөш. Ошон үчүн чыгармада Манас баш болгон көптөгөн элдик баатырлардын – тууган элине кызмат кылууну баарынан жогору койгон чыныгы патриоттордун образдары түзүлүп, ошол учурдагы тарыхый шарттын деңгээлине ылайыкташкан идеал түшүнүктөрдөгү эпикалык окуялар берилген. Жалпылаштыруу ыгы менен жаралган эпостогу оң типтер менен аларга карама-каршы коюлган терс каармандар дээрлик бардык варианттарда негизинен бирдей. Манастын өзү менен башталган оң кейипкерлердин катарында Бакай, Каныкей, Кошой, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Ажыбай ж.б. киришет. Терс кейипкерлерди Коңурбай, Жолойтор баш болгон эпикалык душман тараптын өкүлдөрү түзүшөт. Ырас, бардык эле варианттарда чыгармадагы катышкан каармандардын саны бирдей эмес, ал турмак атайын катары иштелип чыккан типтер ар кимдерде ар башка болушу толук ыктымал. Бирок, окуялардын өнүгүш жолунда чечүүчү мааниге ээ болгон негизги оң жана терс каармандар дээрлик бардык варианттарда туруктуу мүнөзгө ээ, салт боюнча бир калыпта болуп өзгөрүүсүз сакталат, ошол образдардын ички мүнөздөмөлөрү да негизинен бирдей. Алсак, колдо болгон бардык варианттарда Манас басымдуу көпчүлүк учурларда бирдей, эч болбогондо маанилеш сөздөр менен сүрөттөлөт, негизги сапаттары боюнча да бирдей боёкко ээ. Эл башына кыйын иш түшкөндө пайда болуп, чачылган элин баш коштуруп, көзкарандылыктан куткарып, жерин баскынчылардан бошоткон чыныгы патриот баатыр, жанда жок балбан, кара кылды как жарган калыс, айкөл ж.б. Жеке

эле Манас эмес, эпостогу оң, терс негизги каармандардын дээрлик бардыгы түрдүү варианттарда ушул мүнөздө бирдей баага, сапатка ээ болуп сүрөттөлөт.

«Манастын» түрдүү варианттарын бириктирип, аларга бир чыгармалык белги берип турган маанилүү көрүнүштүн эң башкыларынын дагы бири – чыгармадагы негизги окуялар жана алардын өнүгүш жолу. Кээде аларды илимий эмгектерде эпостун туруктуу өзөк окуялары жана алардын салттык өнүгүш жолу – деп, да аташат. «Манас» эпосунун туруктуу өзөк окуялары дегенде, бардык варианттарда орун алган салттык эпизоддордун тобун түшүнөбүз. Бардык манасчыларга таандык сюжеттик бир канваны да, эпостун идеялык багытын да ушул өзөк – уютку окуяларга карата белгилейбиз жана чыгарма чагылдырылган доордун мүнөзү да так ушул өзөк окуяларга ылайык аныкталат.

Туруктуу эпизоддордун берилиш системасында кээде айрым орун алмашуулар да болгону менен, чынында, система туруктуу, аны ар бир манасчы каалагандай өзгөртө берүүгө акысыз, тескерисинче, мурдатан кабыл алынган нукту сактоого милдеттүү, б.а., ар бир манасчы эпостун окуяларын баштан-аяк бүт аткарганда эч качан кыргыздардын чабылышын «Чоң казаттан» кийин айтпайт, же Шооруктун окуясын Алтай аймагындагы өткөн иштер менен бирге бербейт, анткени, эпостогу окуялардын өнүгүшүндө ар бир чоң-чоң эпизоддун өз-өз орду бар, алардын ирети так сакталуусу шарт. Бул факт «Манастын» негизинен калыптанып бүткөн, бардык окуялары бир композициялык бүтүндүккө бириктирилген чыгарма экендигин айгинелейт, анын кабыл алынган структурасын бузууга жол берилбейт, чынында бузуунун өзү эпоско зыян келтирбей туруп иштөөгө мүмкүн болбогон өтө татаал иш.

Туруктуу өзөк окуялар ар бир вариантта негизинен орун алганы жана алардын өз-өз орду болгону менен, ар бир манасчыда алардын ички мазмундары, деталдык белгилери айырмаланышы мүмкүн. Ансыз вариант түзүлбөйт, кандайдыр аздыр-көптүр бөтөнчөлүктөрү болбосо вариант делип айтылбайт да. Анын үстүнө туруктуу өзөк окуялардын өзүлөрү да бардык эле вариантта бирдей деңгээлде орун ала бербейт. Бир манасчы бул же тигил эпи-

зодду кенен айтса, экинчиси өтө кыскарган түрдө берет, ал эми үчүнчүсү эпостун ошол жерин такыр эле айтпашы да ыктымал. Ушул белгилерге карай манасчылардын мектептик өзгөчөлүгү аныкталат. Окуялардын өнүгүш жолу, жалпы нугу, ички мазмуну жактан бири-бирине алда канча жакын турган айтуучулар бир мектептин өкүлдөрү катары эсептелет, тескерисинче, орчундуу айырмачылыктарга ээлер эки башка топко киргизилет. Ошентип, бардык варианттардын негизин туруктуу өзөк окуялар түзөт да, ар бир манасчы ошол жалпыга бирдей таандык материалдарды өзүнчө кабыл алып, ички мазмунун өз түшүнүгүнө, же өз устаты айткан варианттын үлгүсүнө жакын берет. Ушунун натыйжасында жалпы нук бир болгону менен ал нукту түзүп турган эпизоддордун ички деталдык көрүнүштөрү негизинен ар бир манасчынын өзүнө таандык. Бул варианттуулуктун негизги белгисинин бири.

Адатта ар бир жаңы вариант негизинен даяр сюжетти өздөштүрүп алып, окуяларды өз сөзү менен айтып берүү жолу аркылуу жаралгандыктан, манасчынын өзүнчөлүгүн белгилөөдө чыгарманын көркөмдүк касиеттери чоң мааниге ээ. Бирок, бул багытта да жеке көрүнүштөр, жекелик салымга жатуучу белгилер менен катар эле, мурдатан келе жаткан, манасчылардын көптөгөн муундарынын табылгалары болуп, жалпылык, туруктуу салттык мүнөзгө өткөн көрүнүш-белгилер да аз эмес. Алардын арасында сюжет куруу, образдардын системасы, окуяларды берүүнүн ыгы сыяктуу белгилер эле эмес, көптөгөн манасчылардын варианттарында сөзмө-сөз түрүндө жолуккан элестүү ыр саптары, сүрөттөмөлөр, баяндоолор, портреттик мүнөздөмөлөр ж.б. да бар.

Эпостогу жалпыга таандык туруктуу белгилер чыгарманы түзүүнүн, көркөмдөтүүнүн ыктарында кеңири жолугат. Эпостун өзгөчө зор көлөмдүүлүгү анын курамына кирген окуяларды куруунун жана берүүнүн атайын ыгын иштеп чыгууга алып келген. Натыйжада, «Манастагы» ар бир чоң-чоң эпизод өзүнчө башталып, өзүнчө өнүгүшкө ээ болуп, өзүнчө жыйынтыгы менен бүткөн чыгарма формасына келтирилип түзүлгөн. Бул баштан аяк бүт айтуу узак убакытка созула турган чыгарманын ар бир белгилүү эпи-

зодун бөлүп-бөлүп өзүнчө аткарууга ылайыкташтыруу зарылчылыгынын натыйжасы. Манасчылар аудиториянын каалоосу боюнча бул же тигил эпизодду айтууну баштап, адатта ошол башталган чоң эпизодду аткаруу канча убакытка созулса да, аягына чыгара айтууга аракеттенишкен. «Манасты» башынан аягына чейин бир эле жолу үзбөй айтып чыгуу дайым эле мүмкүн боло бербегендиктен, мындай ык эпос менен элди бөлүп-бөлүп тааныштыруунун бирден бир туура ыгы. Зор көлөмдүүлүк, чоң-чоң эпизодду аткарууну баштоодо киришүү иретинде андан мурдагы эпизод, андагы негизги окуялар жөнүндө кыскача кабар берүүнүн зарылчылыгын туудурган. Андай кабардын көлөмү туруктуу эмес, ар бир конкреттүү учурга жараша ар башка түрдө жана көлөмдө. Көлөмдүн кеңирээк, же бир нече сап ыр менен гана берилген кыскача болушу аткарылып жаткан эпизоддон мурдагы эпизоддун аудиторияга канчалык даражада тааныш болгондугу менен шартташкан. Бул маселеде мурдагы эпизод менен кийинки эпизодду манасчы ушул аудиторияда аткарган убактынын өлчөмү да мааниге ээ экендиги талашсыз. Эгер эки эпизодду аткаруунун арасында узак убакыт өтсө манасчы мурдагы окуяларды кененирээк эске салууга аракеттенири табигый иш, тескерисинче, аз эле убакыт өтсө, жалпы нукту атайын белгилеп коюш үчүн гана бир-эки ооз сөз менен мурдагы окуяларды эскерте кетиши, жок зарыл деп эсептелбесе такыр эле бул ыкты пайдалануудан баш тартып, окуянын туура өзүнөн эле башташы да мүмкүн. Бирок, колдо болгон материалдар жана манасчылардын өз аткарууларын угуу бул ыктын туруктуу экендигин айгинелейт.

Аткарылып жаткан эпизоддон мурдагы окуяларды кыскача эске салуу ыгын манасчылар жеке эле айрым эпизоддун башында гана эмес, эпизод ичинде, окуялар арасында да колдонушат. Андай эскерүүнүн да көлөмү ар түрдүү, анын үстүнө мындай учурда аткарылып жаткан мурда келүүчү бөлүмдөгү окуялар гана эмес, эпостун ага чейинки сюжеттик линиясынын урунттуу учурлары бүт дээрлик эскерилген учурлар да кездешет. Формасы жактан кайталоого окшошуп кеткен бул ыктын негизги максаты татаал өнүгүшкө ээ болгон зор көлөмдүү чыгарманын

окуяларындагы нукту оозеки айтып жатканда угуучулардын адашпай туура кабыл алуусун камсыз кылуу болгон.

Бир бөлүмдөн экинчи бөлүмгө өтүү, чоң-чоң эпизоддор арасындагы байланыш негизинен ушул мүнөздө иш жүзүнө ашырылса, бир эле бөлүм ичиндеги бир окуядан экинчи башка окуяга өтүү жана сюжеттин өнүгүшүндөгү убактылуу токтотулуп коюлган окуяны кайра улантуу туруктуу мүнөздөгү, манасчынын өз атынан сүйлөнүп, түздөн-түз угуучуларга арналган бир куплеттен ашпаган сандагы даяр ыр саптарынын жардамы менен иш жүзүнө ашырылат. Бул саптар бир каарман жөнүндө сүйлөп жатып, экинчи каарман жөнүндө сөз козгоодо да, бир окуяны токтото туруп, экинчи окуяга өтүүдө да негизинен өзгөрбөстөн колдонула берет, түрдүү каарманга карата түрдүү аттардын алмашылышы, ошого жараша ыр саптарынын санынын гана өзгөрүшү мүмкүн. Бирок, ыктын негизги максаты, мазмуну дайым бир калыпта сакталат. Бул көркөм ыктын мазмунун түзгөн ыр саптары адат катары «муну мындай таштайлы» деген даяр сап менен башталып, сөз болуучу жаңы окуянын аты, же мүнөздүү белгиси аталуу менен «ошондон кабар баштайлы» деген түрдө берилет.

Бул көркөм ыктагы ыр саптарынын эпостун сюжетиндеги окуялар менен тике байланышпай, негизги тексттен тышкары турушу жана манасчынын өз атынан айтылып, угуучуларга түздөн-түз кайрылуу формасында берилиши – ыктын түпкү чыгыш теги чыгарманын айрым-айрым майда эпизоддордон, ар бири өзүнчө турган бөлүктөрдөн курап, майда бөлүктөрдөн, айрым ырлардан бүтүн бир чыгарма түзүү ишинде кеңири пайдаланылган эпостогу көркөм ыктардын эң жөнөкөй формаларынан экендигин айгинелейт.

Эпостун сюжетин баяндоо процессинде жалпы белгилүү көркөм ыктардын ичинен автордук баяндап берүү менен каармандардын монологдору айрыкча кеңири пайдаланылат. Булардан башка сүрөттөп берүүнүн да ролу чоң. Монологдор аркылуу каармандардын өз ара мамилелери, бул же тигил окуяга, көрүнүшкө болгон баасы, ички дүйнөсү, жеке толгонуулары ж.б. баяндалат, аракеттери, иштери түшүндүрүлөт. Автордук баяндап берүү ыгы негизинен каармандардын күрөш-кармаштарын, согуштук жана

жай турмуш картиналарын берүүдө кеңири колдонулат. Жаратылыш кубулуштары, жер-суу көрүнүштөрү, адам келбеттери, портреттери, адатта, сүрөттөп берүү ыгы менен иш жүзүнө ашырылат. Бирок, бул негизги ыктардын арасына катуу чек коюп, мындай учур сөзсүз ушул ык менен гана иш жүзүнө ашырылат, башка ыктар бул жерде колдонууга мүмкүн эмес – деп, кесе айтууга болбойт. Анткени, сөз болуп жаткан ыктар аралаш келиши, ал гана эмес бирдей эле учур ар башка жерлерде башка-башка ыктардын жардамы менен баяндалып берилиши да мүмкүн. Аталган негизги үч ыктын ичинен өзүнүн активдүүлүгү, көп кырдуулугу менен, айрыкча, монолог түрүндөгү каармандардын сөздөрү айырмаланып турушат. Көпчүлүк учурларда бул ык башка ыктардын ордуна колдонула бериши, алардын адаттагы милдети ушул ык аркылуу иш жүзүнө ашырылышы эпосто кеңири жолуккан көрүнүш.

«Манас» эпосундагы салттык мүнөзгө ээ болуп, анын бардык варианттарында дээрлик кезиккен чыгарманы көркөмдөтүүнүн ыктары ушулар эле эмес. Жогоруда айрым орчундуу, көзгө даана көрүнүп турган урунттуу белгилер гана үстүртөн жалпы саналды. Ушундай эле көркөмдөтүүнүн каражаттарында да жалпылык мүнөзүндөгү көрүнүштөр көп. Алардын катарына каармандарды сүрөттөп берүүгө даяр болушу, туруктуу портреттик сүрөттөөлөрдөн тартып, туруктуу эпитеттерге, баатырлардын жоого кириши, жалпы согуш, жекеге чыгуу учурларын баяндаган даяр сүрөттөөлөрдөн тартып, салыштыруунун түрлөрүнө чейин көптөгөн учурларды киргизүүгө болот. Кээде бир нече варианттарда бирдей түрдө кезиккен узун сабак ыр саптары кезиге берүүсү манасчылык кесиптеги адаттагы көрүнүш.

«Манас» жана манасчылыкка болгон мамиле мындан тышкары элдин Сөз өнөрүнө, анын бийик үлгүсү болгон поэтикалык сөзгө болгон жогорку талабын, дегеле элдик сөз өнөрү эстетикасынын өскүлөң экендигин айгинелеп турат. Эпикалык поэзиянын жана аны жаратуучу-аткаруучулардын келип чыгышын жана алардын өсүп-өнүгүүсүнө түрткү болгон турмуштук-социалдык себептерди В.Радлов өзүнүн «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» (1885) аттуу көп томдугунун V китебине жазган баш

сөзүндө таасын көрсөтөт [4]. Эпикалык поэзиянын дүркүрөп өнүгүшүн көчмөн турмуштун өзү, тынымсыз согуштар шарттагандыгын, анда тарыхый окуялар менен уламыштар биригип кеткендигин, элдин аң-сезими өткөндөгү даңазалуу окуяларды эскерүүдөн улам бүткүл элдик чыгармачылыктын жыйындысын өзүнө тартып турган эпикалык борборду уюштуруарын, эпиканы өз мезгилинин чыныгы элдик акыны болгон адам гана жарата аларын белгилей келип, В.Радлов эпостун бүтүндүгү элдин аң-сезиминде жашоосу өзгөчө маанилүү экендигине, ал элдин бүткүл жашоо тирлигинин, кайрат-рухунун, үмүт-тилектеринин поэтикалык чагылышы экендигине айрыкча басым жасайт [4].

Чыгарманын оозеки аткарылышы, анын көп жагдайларга байланыштуу өзгөчөлүктөрү фольклордо башка эч нерсе алмаштыра албас жанрдык белги экендиги аны аткаруучуларды мүнөздөөдө сөзсүз эске алынышы кажет. Ушул көзкараштан алганда манасчыларды адегенде эле оозеки жана жазгыч манасчылар деп бөлүштүрүү туура болот (Албетте, мындай бөлүштүрүү манасчылыктын илгерки абалына, этаптарына тиешелүү эмес). Бул эпосту элге жеткирүүнүн формасына көбүрөөк байланышкан бөлүштүрүү болсо да, манасчылыктын түйүндүү учурларын көз жаздымында калтырууга негиз болуп бербейт да, коомдук тарыхый шарттарга байланыштуу «Манастын» XIX–XX кылымдарда гана кагазга түшүрүлө баштоосу мунун маанисин жокко чыгарбайт. Бул жерде, албетте, оозеки аткарылып жатканда Ч.Валиханов, В.Радлов, кийин К.Мифтаков, Ы.Абдрахманов ж.б. бир топ илимпоздор, жыйноочулар тарабынан жазылып алынган оозеки манасчылар жана чыгарманы аткаrsa да, кайсы бир себептерден улам аны өз колу менен жазып берген Тоголок Молдо, Ы.Абдрахманов, Ж.Мамай, К.Атабеков, У.Мамбеталиев, Д.Сыдыков сыяктуу жазгыч манасчылар тууралуу сөз болору түшүнүктүү.

«Манасты» ыр түрүндө оозеки айткан манасчы менен аны жазган манасчынын ортосунда бир катар принципалдуу айырмачылыктар ириде «Манас» эзелтеден оозеки формада айтылып келгени жана так ошол формасында кайталангыс монументалдуу чыгармага айланып, оозеки аткаруучулуктун мыйзамченемдерине баш ийгендиги ме-

нен түшүндүрүлөт. Салттуу түрдө «Манас» эл алдында аткарылып, манасчы менен ошол элдин (угуучунун) тикелей жандуу байланышы камсыз этилет да, ушунун өзү аны аткаруунун өзгөчөлүктөрүнө, манасчы менен угуучунун эмоционалдык, көркөм-эстетикалык маанайына таасир берет. Манасчы элдин (угарман-көрөрмандардын) кандай адамдардан турарын, алар эмнени каалап, эмнени жактырбоосу мүмкүн экендигин, жалпы суроо-талабын дайыма көңүлүндө кармап, анын колдоп-жактыруусуна ээ болгусу келет, антпесе анын «Манас» айткан эмгеги курталаага кеткендей маанай келип чыгышы ыктымал. Кезегинде В.Радлов кыргыздардын эпик-ырчылары өз угармандарын канчалык мыкты биле тургандыгына таң калгандыгын, экөөнүн ортосундагы байланыш-мамиленин бекемдигин атайын белгилеп кеткени да бекеринен эмес [4, 36-37].

Көрүүчү-угарман аткарылып жаткан чыгарманын жана аны аткаруучу-манасчынын сынчысы катары чыкса, манасчы өзү аткарып жаткан чыгарма элге жаккан-жакпагандыгын, таасири канчалык болгондугун элдин маанайына карап баамдап-билет жана ошого ыңгайлашат. Чыгармага берилген баа манасчынын өзүнө да берилген баа экендигин, демек анын аткаруучулук чеберчилиги да элдин сынагынан өтүп жаткандыгын манасчы эң сонун түшүнөт жана андан ийгиликтүү өтүү үчүн болгон аракетин жасайт. Мына ушул жагдайдын өзү аны чеберчиликтин андан аркы бийиктиктерине сүйрөп, чыгарманын мазмундук-идеялык, көркөм-эстетикалык дараметин жакшыртуу, өзүнүн аткаруучулук өнөрүн өркүндөтүү түйшүгүнө салат, ушул талап кезегинде «Манастын» да, аны аткарган манасчынын да өнүгүп-өрчүшүнө түпкү себепкер болуп калат. Элдик оозеки чыгармачылыктын дээрлик бардык жанрларына тиешелүү бул өзгөчөлүк «Манас» менен манасчылык өнөрдүн жаралышы жана өнүгүшү эриш-аркак, удаалаш жүргөн, бири-биринен ажырабаган процесс жана түшүнүк экендигин айгинелейт.

Ал эми жазгыч манасчыда аны өз учурунда баалаган жана ага түрткү берген мындай жандуу көрүнүштөр жок. Чыгармачылык түйшүктү жазгыч манасчы жалгыз баштан кечирет. Эгерде айтуучу-манасчы кийинки атка-

руусунда мурдагы кемчиликтерди кетирбөөнүн чараларын көрүүгө мүмкүнчүлүк алса, жазгыч манасчыда андай шарт болбойт б.а., айтуучу-манасчы элдин баа-ченемине жараша өз катасын, аткарган чыгармасын уламдан улам оңдоп-түзөп, өз өнөрүн жана чыгарманы шөкөттөй берсе, жазгыч манасчы өзү менен өзү гана болот, анын жанында сынчысы болбойт, ал өз туюмуна жана мурункулардын тажырыйба-салтына гана таянышы ыктымал.

В.Радлов оозеки аткарылган чыгарма эч убакта так өзүндөй кайталанбасын, бир эле окуя, эпизод таланттуу ырчы тарабынан кайра ошол абалында айтылбасын белгилей келип, бул жагдайды Гомер, Леннрот тарабынан жазылып калган грек, фин эпосторуна салыштырат да, алар түбү элдик эпостор болгону менен бир адамдын жаратмалары деп эсептейт (4, 38-39-б.). Ошол эле жерде В.Радлов аларды түзүүчүлөр деп кеткени да бар. Бул да бекеринен эмес. Демек, оозеки аткарылган эпос деле аны аткарган ырчынын рухий-интеллектуалдык чымырканган түйшүгүнүн натыйжасы болгону менен аны өз колу менен жазып берген ырчынын вариантынан кайсы бир денгелде айырмаланбай койбойт, анда жеке чыгармачылыктын белгилери арбын деген көзкараштын башаты В.Радловдун ушул пикиринде жатат. Оозеки ырдап айтуучу чыгарманы шыдыр аткарып жатканда, аны кийинки аткарууга чейин оңдоп-түзөөгө кымындай да мүмкүнчүлүгү болбой, анын айтканы башка адамдар тарабынан (же техниканын жардамы менен) ошол абалында жазылып, сакталып, жарык көрөт. Бул учурда айтуучу канчалык гениалдуу болбосун айрым так эместиктерге, чаташууларга жол бериши мүмкүн болот да, ал кийин изилдөөчүлөрдүн талашып-тартышуусуна жол ачат. Ал эми жазгыч ырчыда өзүнүн жазгандарын кайра окуп, кемчиликтерди четтетүү, оңдоо мүмкүнчүлүгү сакталат. Бул экөөнүн ортосундагы айырмачылыктын дагы бир өңүтү мына ушуга байланыштуу. Оңдоп-түзөөлөрдүн канчалык денгелде экендигин ошол жазгыч эпик ырчылардын сакталып калган колжазмаларын иликтөө кызык маалыматтарды берет эле. Бирок мындай иш бизде таптакыр аткарыла элек.

Ошентип, кыргыздын манасчылары көркөм сөз чеберлеринин ичиндеги өзгөчө топ, алардын чыгармачылыгы

изилдөөнүн атайын ыгын, чыгармалары атайын мамилени талап кылат. «Манас» эпосу кыргыз искусствосунун туу чокусу болсо, бул чыгарманы ошол бийиктикке жеткирген манасчылар. Ал иште алардын ар биринин эмгеги, өзүнчө үлүшү бар.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ *Караңыз:* Валиханов Ч. Избранные произведения. Алма-Ата, 1958. 258-бет.

² «Манас» – героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968. 40-бет.

³ *Радлов В. В.* Образцы народной литературы северных тюркских племен, V. Спб., 1885, Предисловие.

⁴ *Караңыз:* «Манас» – героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968. 75-147-беттер.

⁵ *Ауэзов М.* Киргизская народная поэма «Манас». – Кит.: Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961. 15–84-беттер.

⁶ *Жирмунский В. М.* Введение в изучение эпоса «Манас». – Караңыз: Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961. 85- 196-беттер.

⁷ *Орозбаков С.* Манас. МКМУБнун кол жазмалар фондусу. Инв. № 537. 380-бет.

⁸ *Ауэзов М.* Киргизская народная героическая поэма «Манас». – Караңыз: Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961. 21-бет.

⁹ *Ауэзов М.* Киргизская народная героическая поэма «Манас». – Китепте: Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961. 16-бет.

¹⁰ *Орозбаков С.* Манас. ТСАИнин фондусу, инв. № 537, 554-бет.

¹¹ *Ауэзов М.* Киргизская народная героическая поэма. «Манас». – Караңыз: Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961, 16-бет.

¹² Келдибек жөнүндө кененирээк маалыматтарды караңыз: Рахматуллин К. Творчество «Манасчи». – «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968, 79-80-беттер.

КЕЛДИБЕК БАРЫБОС УУЛУ

(XVIII кылым)

«XIX» кылымдын баш ченинде жашап өткөн улуу манасчы Келдибектин өмүрү жөнүндө так маалымат жок. Айрым кабарлар боюнча Чүй өрөөнүндөгү Жел-Арык деген жерде XVIII кылымдын аяк ченинде туулган. Кийин өзүнүн уруусу асыктар турган Ат-Башыга көчүп барып, андагы Баткак деген жерде 1880-жылдардын тушунда 80 жаштан ашканда дүйнөдөн кайтат.

Келдибектин атасы Барыбос жамакчы, ырчы, санжырачы болгон. Той-аштарда жар чакырып башка учурда «Манас-тан» үзүндүлөр айткан. Ошондой эле энеси таланттуу келип, жамакчы, кошокчу болот. Келдибектин талантынын ойгонушуна алгач ушул ата-энеси түрткү болгон болуу керек.

Көпчүлүк манасчылардай эле Келдибек «Манас» айтып калуусун түш көрүү менен байланыштарган. Келдибекти көрүп калган карыялардын айтымында, ал 17 жашында талаада кой кайтарып жүрүп уктап кетсе түшүнө Манас чоролору менен кирип: «Биз сеникине түнөп өтөбүз, сенден кийин Сагынбай деген болот, аныкына түштөнүп өтөбүз. Дагы Тыныбек деген болот, ага жолдон гана жолугуп өтөбүз. Дагы түштөнүүгө черик уруусунан Кожомгелдиге токтойбуз, бирок анын өмүрү кыска болот. Сен бизди кадыр-барк менен тосуп алууга тийишсиң» – дешет. Келдибек үйүнө келгенде бул жөнүндө атасына айтат. Атасы мындан ары мунун эч кимге айтпагын деп буйрат. Ошондон көп өтпөй Келдибектин атасына конок келип конуп калат. Ошол түнү Келдибек «Манас» айтат. Андан бир нече күн өткөндөн кийин анын түшүнө Манас чоролору менен кайрадан кирип, үч жылдан кийин анын Таласта-

гы күмбөзүнө келип курмандык чалып тайынуусун тапшырат. Эгер антпесе Келдибек тукумсуз өтөөрүн эскертет. Ушундан тартып Келдибек «Манасты» толук айтып, даңкы алыс тарайт. Бирок Манастын күмбөзүнө төрт жылдан кийин барып, Манас тапшырган убактан кеч калган үчүн туяксыз өткөн. Келдибек күмбөзгө тайынганы барганда Манас чоролору менен кайрадан түшүнө кирип: «Биз буга чейин сенин түшүндө гана көрүнүп жүрдүк: эми өңүндө көрөсүң. Палдажан тоосуна Чүй дайрасынын күн тийген тарабынан жалгыз кел» – дешет. Келдибек айтылган жерге келип, түшүндө көрүп жүргөн баатырларды көрүп тааныйт. Ал алар менен саламдашат. Манас: «Эгер сенин чыгармачылыгың укум-тукумуңа мурас болуп калса, биз сенин өңүндө көрүнбөйт элек. Бирок сенин чыгармачылыгың өзүң менен кошо кетет» дейт. Ушундан соң чоролор Келдибектин астынан каскатар тизилип чубап өтүшөт, аларды санаса 42 экен. Келдибек аларды ээрчип кетмек болот, бирок Манас аны токтотуп: «Сен кайт, биз менен жүрө албайсың», – дейт. Ошондон кийин алар көздөн кайым болушат. «Өзүнүн таанылуусун бул сыяктуу түшүндүрүүнү биз шамандардан да жолуктурабыз, алардын түшүнө да духтар кирип шаман болууну талап кылып, коркутат, аргасыздандырат» [1], – деп жазган К. Рахматуллин. Мындай тандоочулукту белгилүү этнограф профессор Л. Я. Штернберг төмөнкүчө түшүндүргөн: «Бул идея негизинен алгачкы адамдардын дүйнө таануусуна негизделген. Адам өзүн курчап турган дүйнөдө өзгөчө жандыктар-духтар жаашаарын жана алардын кайраттуу иш аракеттерин ачкандан тартып бүткүл өтүп жаткан кубулуштардын себебин көрө баштады, ал бардык күндөлүк тиричиликтеги ийгилигин жана тигил же бул духтардын кийлигишүүсүнүн оомалуулугуна ыйгара баштады. Бул идеянын андан ары өлүшү жана аякташы адам духтардын дүйнөсүнүн өкүлү менен түздөн түз карым катнашта болушу мүмкүн деген түшүнүккө жеткирди. Ушул байланыш аркылуу тандалган киши табияттан тышкаркы күчтөргө ээ болот, адамдар менен кудайдын ортосундагы арачыга жана акыр аягында анын эркинин окуусунун жана буйругунун жарчысына айланат. Кудайды киргизүү идеясы, ачылыш идеясы, ша-

мандарды, жрецтерди, пайгамбарларды динди негиздөөчүлөрдү жаратуу идеясы ушундан [2].

Ошентип, Келдибек «Манасты» 17 жашында айта баштаган, үчилтикти толук айтуу менен чектелбестен, Кошой, Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргак ж.б. негизги чоролордун ар бирин 3-4 бөлүмдөн турган өзүнчө көркөм окуялуу дас-тан кылып айта билген.

Келдибекти көрүп калгандар анын талантына аябай зор баа беришип кеп кылышкан. Алардын эскерүүлөрүндө бир эле эпизодду - «Көзкамандардын окуясын» жети күнү айткан. Айтса, анын айткан «Көзкамандар окуясына» байланыштуу бир нерсени эскере кетүүгө туура келет. В. В. Радлов жазып алып жарыялаган «Көзкамандар окуясы» Келдибектин варианты боюнча деп эсептөөгө негиз бар. В. В. Радлов «Манасты» сарыбагыш, солто урууларынын арасынан жазып алганын эскерет. Ал сарбагыштардын ичинен орустар менен алгачкы алаканы түзгөн алардын башчысы Шабдандыкына келип токтогон. Муну ошол В. В. Радлов өзү келерден мурдараак каза болгон Шабдандын атасы Жантай жөнүндөгү жападан-жалгыз кошокту жазып алышы далилдеп турат. Ошол маалда Келдибек сарбагыштардын ичинде туруп, Шабдан менен канатташ жашаган. Анын аталарынын Чүйгө көчүп келип туруп калышы да чоң манап Жантайды караан тутушу менен байланыштуу эле. Демек, Шабданга такай катнашып турган чоң манасчы Келдибекке В. В. Радлов көңүл бурбай койбойт эле. Анын айткан «Манасынан» шек жок жазып алган. Бул Келдибек жакшы айткан «Көзкамандар окуясы» болушу толук ыктымал. Чоң манасчы Келдибектин көптөгөн шакирттери болгонунда шек жок. Кийин атагы таш жарган чоң манасчылар Тыныбек, Сагымбайлар андан үлгү алганы бизге белгилүү, ал Сагымбайга «Манас» айттырып көрүп: «Айтканың жакшы, бирок кол шилтегениң, кыймыл-аракетиң али жакшы жетише элек» – деп өзү «Манас» айтып, кандай кол шилтеп, кыймыл-аракетти жасашты көрсөткөн.

Келдибектин «Манасы» биз жогоруда болжолдогон Н. В. Радлов жазып алган «Көзкамандар окуясын» эске албаганда сакталбаган. Аты гана сакталып, легендага айланган. Эл оозунда сакталып калган фантастика аралашкан поэти-

калык улама аңыз сөз боюнча ал «Манас» айтканда Манас баатырдын керемети аркылуу жер титиреп, бороон шамал болуп, чагылган чартылдап, боз үйлөр солкулдап, чак түштө күүгүм түшүп, жайыттагы мал короого келип анын үнүн тыңшап турган. «Манас» жана анын чоролорунун арбагы көзгө көрүнүп, минген тулпарларынын дүбүртү угулуп турчу. Анын «Манасын» уккан оорулуу сакайып, төрөбөгөн аял төрөгөн, ылаңдаган малдар ылаңынан айыккан.

Кийинки муундар гана эмес, өзүнүн замандаштары да (көрүп-билгендер) аны фантастикалык элементтер катышкан поэтикалык уламыш-аңыз сөзгө айлантышкан. Мисалы, анын замандашы (көрүп-билген), чыгармачылык байланышта болгон кадимки чоң философ акын Арстанбек Буйлаш уулу таластык Чоңду акын менен айтышкан-да Келдибекти мындай сүрөттөйт:

«Манастын жери Талас» деп,
Баян кылып баятан.
Ал айтканың ырастыр,
Алдастабай тура тур.
Аламан ырчы сизде бар,
Алп манасчы бизде бар.
Уктуң бекен өнөгүм,
Келдибек Манас айтканда,
Шамал уруп бук болуп,
Боз үйлөргө жүк болуп.
Чагылган учуп чартылдап,
Кереге-уук карсылдап,
Үзүктөрү желпилдеп,
Түндүк жабуу салпылдап,
Эшиктери шалпылдап,
Ат дүбүртү угулуп,
Айыл калбай чогулуп,
Журт атасы Манастын,
Алмамбет, Сыргак, Чубактын,
Арбагы көзгө урунуп.
Кырк чоро кырдан суурулуп,
Кемпирлер турчу балпылдап,
Келиндер коркчу калчылдап.
Желеде кулун чыңырбай,

Кымызга көңүл бурулбай,
Азынабай айгыры,
Издектеп турчу бардыгы.
Төөлөр чөгүп жоодурап.
Карылары кобурап,
Койлор жуушап кепшебей,
Коңулда иттер эт жебей.
Барбадигер кудурет,
Паана болуп өзүнө,
Кара тору түспөлү
Кыпкызыл болуп чыңалып,
Арча отундай чок болчу,
Ашыра айтар Манасты,
Ак уул, Кубуул кыргызда,
Андай адам жок болчу.
Түндүк бою түйүлүп,
Кереге бою керилип,
Коргошундай былкылдап,
Кор кызындай жылтылдап,
Он эки мүчө шалкылдап,
Бүт денеси балкылдап,
Он манчасы калтылдап.
Тар дүйнөнү унутуп,
Кең бейиште жүргөндөй.
Сыйкырдуу дүйнө аралап,
Керемет болуп кеткенин.
Көргөн жайым бар эле,
Көрбөгөн адам зар эле [3].

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Рахматуллин К. А.* Творчество манасчи – «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, «Илим», 1968. С. 95.
2. *Штернберг Л. Я.* Избраничество в религии. – Этнография, Т. I., Москва, 1927. С. 37.
3. Арстанбек. Ырлар. Бишкек. Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы. 1994. 50-51-беттер.

БАЛЫК (БЕКМУРАТ) КУМАР УУЛУ
(1799–1887)

XIX кылымдын башынан тартып жашаган легендарлуу улуу манасчы Балык (Бекмурат) Кумар уулу болжол менен (аны көрүп калган жана ага жакындыгы бар айрым адамдардын маалыматы боюнча) 1799-жылы туулуп 1887-жылы дүйнөдөн кайткан. Анын түпкү теги Кочкордогу сарыбагыш уруусунун букара уругу (манап эмес) чоң чарыктан болгон. Чоң аталары а кездеги мүнөздүү көрүнүш уруу ичиндеги уруктар арасындагы кагылыштан улам Чүйдүн Шамшысына көчүп келишип, андан Кетмен-Төбөгө оошушат. Балык ошол жерде төрөлөт. Атасы эрте өлүп, энесинин төркүнүн паана тутушуп Таласка көчүп келишет. Жашынан атасыз жетим калгандыктан өмүрүнүн алгачкы учуру оорчулукта өтүп, көрүнгөндүн жумушун кылып жүрүп, акыры Олуя-Атадагы Кокон бегине малай болот. 1821-1825-жылдары Кетмен-Төбө, Талас, Чүй өрөөндөрүн басып алган Кокон хандыгынын жер-жерлерге койгон бектери жергиликтүү элден ар түрдүү чыгымдарды мал түрүндө жыйнап Коконго жөнөтүп турган. Олуя-Атанын беги бир жолу ошондой салыкка жыйналган койлорду айдап барууга малайы Балыкты жумшайт. Мал айдагандар Кең-Колго жеткенде кеч кирип кетет да алар Манастын күмбөзүн пааналап түнөп чыгышат. Бул жерде Манас чоролору менен Балыктын түшүнө кирип өздөрүн айтып жүрүүнү тапшырат жана Намангенге чейин минип барууга тору бышты берет. Ырасында эле эртеси күмбөзгө жакын жерде тору бышты жүргөн болот. Жолдошторунун кой дегенине болбой Балык аны кармап минип жолго чыгат. Эл жомокторун, ырларды, «Манасты» 13-14 жашынан тартып айта баштап, 20 жашка чыкканда чоң топко ырдап калган Балыкка «Манасты» кадимкидей айтышка

бул чоң демөөр болгон. Намангенге келип «Манас» айтканда анын кушбегине аябай жагып, жоомарттык менен баалуу сыйлыктарды берип, Таласты бийлеп турган Ажыбек датка, Бүргө баатырга: «Балыкты сый-урматта кармагыла», деп кат жазат. Ошону менен Балык Таластагы Ажыбек датка менен жакындашып: «анын өз баласындай болуп, иштерин да бийлештирип кетип, ал элге кадыры тодой болот. Балыкооз өзү букара чоң чарыктан болуп соку жанчып оокат таап жүргөнүн унутпай бей-бечаранын арыз-мундарын Ажыбектен бийлеп, көп бечералардын сообуна калган»[1]. Анын оозу балыктыкындай чоң болгондуктан Ажыбек датка аны «Балык ооз» деп чакырып жүрүп, Бекмурат аты калып, Балык деген лакаб атка ошол жерде көчкөн.

Балыкооздун манасчылык, ырчылык даңкы жалпы кыргызга жайылганда, Байтик жигиттеринен Балыкка атайы 5 төө жетелетип жиберип, «мага келгин» деп кат жаздырат. Балык көнүшкөн Таластагы кушчу, саруу элин таштап кетүүгө кыйбай жүрүп, акыры Чүйгө көчмөк болот. Балык көчүп Байтикке келет. Аны Байтик башкача сыйлап күтүп, 5 төөнүн үстүнө көп өрлүк мал берет. Балыкооздун манасчылыгы, уккан жанды таң калтырган жаакта жок ырчылыгы Чүйдөгү элге аябай жагып анын баркы солтого Байтиктин өзүндөй эле болот» [2].

Балыктын кийинки өмүрү Чүй боорунда өткөн, бирок, уруучулдук намыстан кутула албай өмүрүнүн аягында: «Сарыбагыш уруусуна барып өлсөм» – деп көп самап жүргөн. Ошол эле максат менен Байтик өлгөндөн кийин 1880-жылдары Кочкорго көчүп барган. Үч жыл бою Көл, Ат-Башы, Нарынды кыдырып, аш-тойлордо ырдаган. Балыктын Төрөкелдинин Айтыке деген ырчысы менен айтышы да ушул мезгилге туура келет. «Балык курч сөздүү тайманбай сүйлөгөн адам» деп көргөн адамдардын баары эскеришет. Ошол курч сөздүүлүгү менен Кочкордогу Шамен деген манап менен катуу айтышып калат да кайта Чүйгө көчүп келет [3]. Ошентип 1887-жылы 88 жашында Чүйдүн Ала-Арчасында дүйнөдөн кайтат да сөөгү Боз-Бөлтүрүктөгү Байтиктин мүрзөсүнүн жанына коюлат.

Балык «Манасты» кимден үйрөнгөнү бизге белгисиз. Анын өзү да: «Түш көрүп айтып калдым», – деп, кимден

үйрөнгөнүн айткан эмес. Тоголок Молдонун ага арнаган төмөнкүдөй ырына караганда ал Ноорустан үйрөнгөн деп болжолдоого болот.

Калганын тизип жамгарып,
Барган сайын толуктап,
Уккан адам таң калган,
Ноорустун арка жагынан,
Орду менен Манасты,
Улап кетти тарыхты.
Өз уругу чоң чарык,
Абийир тапкан «Манастан»,
Элден мурун үйрөнүп
Алып келген Таластан [4].

Ал эми андан үлгү алгандар өтө көп болгон. Казакча ырдап өлөң формасын кыргыздарга тараткан кара жаак Жаныш акын да ырдаган жеринен 9 кара алмайын кетпеген сокур Калча да, казак акындары менен айтышып атак алган Эсенаман, Чонду, Назар акындар «Манас» айтууну Балыктан үйрөнүшкөн [5]. С. Орозбаков да жашында Балыкка жолуккан. Ал эми Шапак Рысмендеев Балык Кочкорго көчүп барганда 13–14 жаштагы бала болуп, урукташ тууганы катары (Шапак да чоң чарык уругунан болот) айылдаш жашап «Манасын» көп уккан жана Балык өлгөнчө андан кол үзбөй, алгачкы таалимди андан алган. Шапак «Алмамбеттин окуясын» Балыктан угуп, кийин кара сөз түрүндө С. Орозбаковко айтып берген. С. Орозбаков аны ыр менен кайра кеңири айтып, «Манаस्ताгы» көлөмдүү эпизоддун бирине айланткан.

Академик В. В. Радлов жазып алган, жарыялаган «Манастын» тексттеринин ичинде Балыктын вариантынан да болушу мүмкүн деп болжошко негиз бар. Анткени а кезде ичкериден келген орус чиновниктери, аттуу-баштуу адамдары биринчи иретте орустар менен алгачкы алаканы түзүшкөн солто менен сарыбагыштын башчылары Байтик менен Шабдандыкына келип токтошкон. В. В. Радлов өзүн материалдарды солто менен сарыбагыштын ичинен чогултум дегенине караганда ал дагы солто ичиндеги Байтиктикине келип токтогонуна шек жок. Демек, ал кезде Байтик менен бирге турган Балыкка жолукпай калышы мүмкүн эмес эле

да, фольклордук материалдын тексттин жазып алыш үчүн атагы таш жарган чоң манасчы, төкмө, санжырачы Балыкка биринчи иретте кайрылышы мыйзам ченемдүү көрүнүш эле. Айрыкча, В. В. Радлов жазып алган «Эр Төштүк» эпосу сюжетинин ырааттуулугуна, көркөмдүүлүгүнүн өтө бийиктигине караганда ал өтө зор таланттын оозунан жазылып алынган ай дан ачык көрүнүп турат. Балыктын «Төштүктү» айтканын эске алганыбызды, бул текст ошондон жазылып алынган деп болжоого негиз бар. Балык «Манастан» тартып, «Эр Төштүк», «Кан Шырдак», «Сен Саринжи, мен Бөкөй» кыпчактардын «Эр Табылды жалгызын», кытайлардын кыл муруттуу «Кожожашын» айткан эпикалык арымдагы чоң акын болгон. «Ошондой эле сөз түйүнүн чечкен санжырачы, айтыш өнөрүнүн ири устаты жана өз өмүрүндө санат, коштошуу, мактоо сыяктуу салттуу ырларды да жараткан» [6].

Балык «Манасты» айтканда «түп атасы Орозбай, анан Оторкан» деп, Оторканга байланыштуу окуяларды өзүнчө чоң бөлүк кылып айткан. Ал бөлүк бизге Тургунбек санжырачынын Балык жөнүндөгү эскерүүсүнө байланыштуу кара сөз түрүндө жетти. Санжырада сакталган эскерүү боюнча «Оторкандын окуясы» «Манас» сыяктуу бир баатырдын айланасында өнүкпөстөн айрым-айрым баатырлардын тегерегинде өтүп, эл оозундагы уламыштар, «Карач, Көкүл баяны», «Кызмактым», «Баласагын», «Тоокекан», «Эртегинин эр Шоорук», «Калы куту капка таш», «Жанчаркан» ж.б.у.с. жомоктор, лирикалык, баатырдык поэмалар менен аралаша айтылып, тарыхый чыгарма катары берилет. «Оторкан» жомогу башка манасчылардын биринен да жолукпайт. Буга караганда С. Закировдун төмөнкү пикири туура: «Балык элдик көп жомокторду, поэмаларды тарыхый фактылар, окуялар менен байланыштырып өзүнчө жаңы чыгарма жараткан». Адатта мурунку манасчы жараткан эпизоддорду кийинки манасчылар салт катары улантышкан. «Анда эмне үчүн анын «Оторканы» кийин улантылып айтылбай калган?» – деген мыйзам-ченемдүү суроо туулат. Буга бир гана себеп ошол кездеги диндик идеология тоскоол болгон. Балык бул жөнүндө минтип эскерген: «Бир күнү: «Азирет Аалынын тукумунун», – деп Азиз – Кожо эшен келди. Кан Ажыбек: «Балык балам, ырдап бер эшенге, «Оторкандан» баштап, «Манаска

чейин» – деди. Соктуруп жорго ырларды айтып, «Манаска» келип, «Манасты» айтып, эшендерди кошо айтып Айкожом деп Манаска кошуп, мусулман дини макталат эмеспи, кожом мурунку күнү, куту кошулган ырларды, хандарды жакшы укпай олтурду эле, кийинки мусулман дини киргендеги хандарды айтканда абдан кулагын салып укту» [7]. Эшен Балыктан: «Мурунку айткан хандарың мусулман болгонбу?» – деп сурайт. Балык: «Жок», – дейт. Эшен: «Мусулман эмес хандарды мактап ырдаган күнөө болот. Аны айткан киши тиги дүйнөдө тозокко түшөт», – дейт. Ажыбек датка: «Балам, Балык. Кожом күнөө болот деп атпайбы мусулман эмес, Оторканыңды мындан кийин айтпай эле кой. «Манасты» Ногой хандан баштап айта бер», – дейт. Ошону менен Балык «Оторканды көп айтпай, ал эл ичине кеңири тарабай калган.

Балык өзү «Манасты» адегенде үч чай кайнам айтсам, кийин үч айга чейин айтсам түгөнбөдү» – деп айткан. Тилекке каршы анын «Манасы» биздин күндөргө жетпеди. Айрым адамдардын эсине сакталып калган кээ бир үзүндүлөрү кийин жазылып алынган (Мисалы, «Таластын көрүнүшү», «Күмбөз туурасында», «Каныкейди сыпаттоо», «Алмамбетти сыпаттоо», «Сыргакты сыпаттоо», Сыргактын Көктөкесин, Алмамбеттин Сараласын, Манастын Аккуласын сыпаттоо»). Ушул үзүндүлөрдөн да анын «Манасынын» көркөмдүгү өтө жогорку деңгээлде болгонун баамдоого болот. Мисалы, Алмамбеттин Көкчөгө таарынып кетип баратып айтканын Шапак Манасчы Балыктын өз оозунан угуп жаттап калганын алалы:

Кара тоонун башында,
Кара барчын мен элем,
Кармаган ээм сен элең!
Бозой тоодон койбогон,
Боз ала туйгун мен элем,
Болгон ээм сен элең!
Боосу калды колунда,
Кеттим мына жолума!
Очогор кара замбирек,
Ойлонбодуң бадирек!
Огу тиер өпкөңө,
Онтор кезиң боло элек.

Ушул кичинекей үзүндүдөн да Балыктын чоң манасчылыгы даана көрүнүп турат. Мейли уйкаштыгы, мейли ички көркөмдүгү, мейли эпикалык баяндалышы жагынан болсун эч кынтыксыз келип, таза алтындын сыныгындай жарк деп, көзгө өзгөчө элес калтырат.

Балыктын манасчылыгы менен катар төкмө акындык өнөрү да күчтүү өнүккөнүн баамдоого болот. Ал кадимки чоң төкмө акындардай кез келген нерсени, эл оозунда эскерилип калгандай «аккан суудай шар кетип, күнү-түнү ырдаганы» биздин күндөргө сакталып жеткен «Терме», «Таластан Чүйгө кеткенде ырдаганы», «Ажыбек датка өлгөндө ырдаганы» ж. б. у. с. санат, мактоо коштошуу өңдүү салттык ырлары күбөлөп турат. Мисалы, мынакей «Терме» ырынын башталышы:

Айт, айт десе токтобой,
Ашуудан шамал соккондой,
Аксы менен Таласты айт,
Алмамбет менен Манасты айт,
Сыргак менен Чубакты айт,
Журт атасы Бакайды айт,
Казак каны Көкчөнү айт,
Баатыр баркын билбеген
Көөдөнүндө бөксөнү айт,
Токтогулдай ырчыны айт,
Толубайдай сынчыны айт
Кош канаттуу тулпарды айт,
Колго түшкөн ултанды айт.
Каары катуу баатырды айт,
Калкты бузган аксымды айт,
Өтө кызыл манатты айт,
Өткөн элде санатты айт,
Семетейдей уулду айт,
Көзкамандай чуулуну айт,
Болуп өткөн тарыхты айт,
Жалганды айтпай чындыкты айт [8].

Мында эч мүдүрүлүү, токтолуу жок. Акын табына келген тулпардай улам казып, улам демеп санат сөздөрдү сабатып айтып андан ары уланта берет.

Балыктын чоң төкмөчүлүгүнүн күбөсү акындар айтышына түшүшү. Өткөндөгү манасчылар канчалык күчтүү болушса да, «Манасты» канчалык терең, кенен айтышса да, эч биринин төкмө акындардын айтышына түшкөнү белгисиз. Акындардын айтышы импровизациянын өтө татаал түрү. Ал акындардан «Манасты» айткандай көп ойлонуп, көп аткарып анын тексти мурунтан көкүрөктө жат болгонундай эмес, чапчаңдыкты, каршысынан ойдо жок чабуулдарды коюусуна дароо чукугандай жооп тапкан чечендикти, учкулдукту талап кылат. Балык бул өнөрдүн да чоң чебери болгонун чоң төкмө Айтыке, аксылык Абат Алыкул менен айтышып жеңип чыкканы күбөлөп турат. Мисалы, Айтыке анын кемчилиги катары көп көчүп, көп эл кыдырып, барган жеринин билермандарынын ажалына туш болгонун айтып тийиштик кылат. Балык анын өз сөзүн капкан кылып дароо чаап, оозун жап кылып жеңип чыгат:

Кудай алган Айтыке,
Көчкөндүн несин кеп кылдың?
Катар-катар нар тиркеп,
Кара сууну кыдырып
Казак көчкөн эмеспи.
Сары сууну кыдырып,
Ногой көчкөн эмеспи.
Жалгыз атту сен тургай,
Казак, кыргыз аралап,
Кечээ Туруш, Чомой көчкөн эмеспи.
Өтүктү кийип сеп кылдың,
Төбөңдөн тийген Айтыке
Өлгөндүн несин кеп кылдың?
Өчкөндүн несиң кеп кылдың?
Айлыңдан киши өлбөсө,
Атаң кайда Айтыке?
Элиңден киши өлбөсө,
Энең кайда Айтыке?
Кудаярга сарт кылган,
Ажыбекке дарт кылган.
Карагайдан ноо кылган
Ормонбек менен Субанбек
Кенсары жоо кылган,

Кара күчкө кеп айтып
Как ушундай доо кылган,
Капыр сендей адам жок,
Элде сендей наадан жок.

Балык курч сөздүү, тайманбай сүйлөгөн, адилеттүү адамкерчилиги бийик адам болгон. Ошол курч сөздүүлүгү менен сарыбагыштарды Ормондон кийин башкарып калган Шамен менен батыша албаганын жогоруда эскердик. Курч сөздүү, тайманбай сүйлөгөнүн бир мисалы, «Насили каардуу, көп күлбөгөн, сүрү да кыйын» [9] Байтикке айткан төмөнкү сөзү күбө. Байтиктин айлындагы аз урук Накайдын бир мергени кийик атып алса, мурун кандайдыр бир иштер менен ага кекенип жүргөн Байтик аны чычырканакка бөлөтүп жигиттерине сабатат. (Бул окуя кийин Аалы Томокбаевдин «Акай мерген» аңгемесине негиз болот). Ошол учурда Балык алардын жанынан өтүп баратып, тиги бечаранын не күнөөсү бар экенин сурайт. Байтик: «Байсалдын кийигин атып алыптыр», – дейт. Ошондо Балык: «Олдо, баатыр - ай! Кийикке улуу жутта жабуу жаптың беле, кичи жутта чөп жулуп бердиң беле?» – деп тайманбай какшык узатат. Байтик сөзгө сынып, тиги мергенди бошоттурат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Жакыпбеков Ж.* Байтик баатыр. Китепте: – Кыргыздар. Түз. К. Жусупов. – Бишкек, «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1996, 76-бет.
2. Жогорку макалада, 76-бет.
3. *Закиров С.* Балык (Бекмурат) Кумар уулу. – Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. Ф., Илим, 1988, 50-бет.
4. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1014, 84-бет.
5. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 200, 398-бет.
6. *Кебекова Б.* Балык Кумар уулу. Китепте: Кыргыз эл ырчылары. Түз. Б. Кебекова. – Бишкек, 1994.
7. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1165, 240-бет. 71-бет.
8. Кыргыз эл ырчылары. Бишкек, 1994. 72-73-беттер.
9. *Жакыпбеков Ж.* Жогоруда аталган макала. 77-бет.

ТЫНЫБЕК ЖАПИЕВ

(1846–1902)

1846-жылы Көлдүн Тескейиндеги Кайнар деген жерде туулуп, 1902-жылы Нарындын Байдуул-Туюк деген жеринде дүйнөдөн кайткан. Ал кыргыздар «чыныгы эпикалык доорун башынан кыйгас өткөрүп» (В. В. Радлов), натыйжада «Манас» айтуу өркүндөп, апогейине жетип турган мезгилде ошол өнөрдүн эң көрүнүктүү өкүлү катары чоң манасчы аталып, эл ичинде абдан зор кадыр-баркка ээ болгон улуу инсандын бири. Өз учурунун улуу манасчысы катары ал көптөгөн таланттарга таасир тийгизген. Тыныбектин өзүнүн эскерүүсүнө караганда Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Байбагыш, Дөңүзбай жана башка улуу-кичүү манасчылар андан таалим алышкан. Тыныбек өзүнөн кийин жашаган бир катар манасчыларга да кайсы бир деңгээлде таасир тийгизген. Мисалы, Тыныбектин өзү окуучуларым деп эсептеген Тоголок Молдо, Калыгулдан Молдобасан Мусулманкул уулу, Байбагыштан Багыш Сазан уулу, Дөңүзбайдан Мамбет Чокмор уулу таалим алышкан. Демек, кийин белгилүү манасчы, семетейчи болуп чыга келишкен алар өз устаттары аркылуу кыйыр түрдө Тыныбектен таасир алышкан. Колдо бар материалдарды салыштыра келгенде аталган манасчылардын варианттары да көп жагынан бири-бирине жакындык кылып, өзүнчө мектепти түзүшөт да, «анын негиздөөчүсү же эң эле бери болгондо» аны толуктап, өркүндөтүп өзүнөн кийинкилерге өткөрүп берген «эң көрүнүктүү өкүлү» деп Тыныбек Жапый уулун атоого мүмкүнчүлүк берет [1]. Тыныбектин өмүр жолу жөнүндө так, кеңири маалыматтар аз. Манасчынын өз небереси Актан Тыныбек уулу ар кимден уккан эскерүүлөрүнүн негизинде 1938-жылы жазып тап-

шырган кол жазма азыр негизги маалымат катары эсепте-
линип жүрөт.

Тыныбектин балалык кези көбүнчө мергенчилик менен өтөт. 14 жашынан баштап «Манас» айта баштап, 25 жашка чыккан кезинде кыргыздын атактуу манасчыларынын катарына кошулуп, даңкы элге кеңири тарайт. Өз учурунда өтө даңазалуу манасчы болгонун Назар манасчы менен болгон айтышы күбөлөйт. «Ошо кезде элдин бир бөлүгү Назар кыйын манасчы дешсе, экинчи тарабы Тыныбекке жетери жок дешип талашып калчу экен. Ушундан улам көлдөгү атактуу манап Чыныбай Назар менен Тыныбекти айтыштырып көрөт. Буларга Манас баатырдын өлгөнүнөн тартып күмбөз салдырганына чейин айткыла деп тапшырат. Адегенде Назар айтып бир жарым күндө бүтөт. Ал күмбөздү Надыр деген устага салдырат. Анан Тыныбек да бир жарым күн айтат. Бирок, Тыныбек күмбөздү Анжыян, Наманган жактагы Арстан деген эшенге салдырат. Буларды угуп олтурган калыстар, Манастын күмбөзүн же олуя же Тыныбек айткандай эшен салбаса, мынча кылымдар бою ал күмбөз турат беле деп, Тыныбектин айтканын туура табышат. Тыныбек жеңип чыгып, жүз сом акча жана бир ат байге алат» [2].

Мына ушундан тартып Тыныбектин даңкы дагы көтөрүлүп, аны кыргыздын Шабдан, Байтик, Сооронбай, Өзбек өңдүү атактуу манаптары да чакыртып ырдатышат. Аталган манаптар бир жолу Токмоктун түштүк тарабындагы Сооронбайдын багы деген жерге чогулуп Тыныбекке 30 күн удаа «Манас» айттырышкан экен.

Өз доорунун улуу жомокчусу Тыныбектин чоң жыйынга чакыртылып, эл алдында «Манас» айткан бир учурун санжырачы Б. Солтоноев мындай мүнөздөйт: «1896-жылы күз айында болгон Каракол, Пишпек, Нарын, Токмокко караган бүткүл кыргыздарга Көтмалдыда съезд болуп, ошондо Тыныбектин «Манас», «Семетейди» айтканын үч күн чамасында уктум. Ошондо болжолу 45-48 чамасындагы семиз, толук денелүү, өзү кызыл чийкил, бети толук, сакал-муруту кичине, күрөң киши экен. Өзү бий экен. Съездде отурду. «Манас», «Семетейди» айттырууга уездден сурап алып, съездге жибербей айттырып турду. Эл

сьездге көп карабастан күндүр-түндүр анын үстүндө болду. Күн баткандан таң атканча айтканда 200-300 киши уктабастан карап олтурганын көрдүм» [3] – деп жазат. Жогоруда айтылгандарга карап Тыныбек «Манасты» жаңа бийлөөчү төбөлдөрдүн арасында айтып өткөн деген ой келүүгө тийиш эмес. Ал өзү кедей бүлөдөн өсүп чыккандыктан «Манасты» да ошол алгач чөйрөсүндө айтып жүрүп чоң манасчы катары калыптанган. Ошол калың элдин арасында таланты өтө даңазалуу, кадырлуу болгондуктан бийлөөчүлөр ага кызыгышкан. Тыныбек өзү айткан «Манасынын» аркасы менен бийликке жетип, жогорку чөйрө менен аралаша жүргөндө да жатакчылардын айылына атайы келип, аларды сурандырбастан такай «Манас» айтып берип жүргөнү белгилүү.

Тыныбектин «Манас» айтуудан башка чыгармачылыгы жөнүндө Кыргыз Илимдер академиясынын Колжазмалар фондусунда сакталып турган маалыматтарга жана фольклор изилдөөчү К. Рахматуллиндин билдирүүлөрүнө караганда ал бала кезинен эле ырга шыктуу келип, «Манас» айтууга чейин ыр чыгарып, ырдап жүргөндүгү эскерилет. Жаш кезинде кийик уулап жан баккан Тыныбек кээде жатакчылардын айылына барып калганда: «Кандай өнөрүң бар» деген элдин суроосуна: «Туяна» деген ырым бар. Баатырлар «Туянаны» таң атканча айтамын» – дечү экен. Ал чыгарма сакталып калбагандыктан эмне жөнүндө баяндалганын ачык айтуу кыйын. Айрым болжолдоолорго караганда социалдык теңсиздикти чагылдырган лирикалык чыгарма болгон. Башка манасчылардай эле Тыныбек да өзүнүн «Манас» айтып калышын түш көрүү кереметине байланыштырат. Он сегиз жашында Кара-Кол шаарына бара жаткан жолдо Бир-Кулак деген жерде калган эки үч түтүн жатакчылардын үйүнө түшөт. Ырдап берип, жатакчылардын көңүлүн ачып олтурган Тыныбек түн ортосу ченде эшиктеги атынын жанына жатып уктап калат. Түшүндө «Бир-Кулактын күн батыш жагы көлдүн кашатындагы дөбөлөрдө түрү башкача көрүнгөн, чоң-чоң ат минген, кылыч, мылтык, найза менен куралданган, эң бир сүрдүү, айбаттуу көп адамдардын арасында болуп калганын көрүп, өзүнөн-өзү коркуп калтаарып турат. Ал

турган адамдардын ичинен түлкүдөй сур ат минген төөнүн жүнүнөн боз таар чепкен кийген, көзүнөн от чыккан, маңдайы жазы, мурду кырдач, жаңыдан чыгып келе жаткан жээрде муруту бар, эрди жука, орто бойлуу сары чийкил жигит Күлчоро:

– Ой, Тыныбек, бери басып мындай кел,– деп жанына чакырып, турган элдин баарын тааныштырайын, жакшылап байкап, таанып ал,– деп алдындагы катарлаш элди карап, Манас, Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргак баш болгон баатырларды колун сунуп, бир-бирден көрсөтүп, ыр менен сүрөттөп тааныштырат. Бүткөн бою балкып карап турган Тыныбекке Көлдүн күңгөй жагын көрсөтүп:

– Тээтиги маңдайкы карарган калың эл Коңурбайдын колу. Бизди кууп келе жатат. Бирок, биз эми тосуп туруп алдынан кайра жапырып сайып, тымтыракайын чыгарып кетебиз. Алардан качкан бойдон кетпейбиз. Эми Тыныбек, эртең конгон жеринде бир кара кой союлат. Ошону Манас баатырдын арбагына атап койгун. Ошо кой союлган жердеги элге Манас баатырдан ырдап бер. Эгер баатырды айтып жүрбөсөң майып болуп каласың,– дегенде, Манас баатыр:

– Ой, Тыныбек, биздин ушул жүрүшүбүздү таштабай айтып жүр, – деп кылчая караганда Тыныбек аны тике бага албай:

– Макул, баатыр,– дейт.

– Жүргүлө, тигини тосуучу убак болуп калды, – деп күңгүрөнгөн айбаттуу каңырт угулуп, калың эл дүрбөп жөнөшөт. Жердин бети уюган чаң болуп, кайда кеткени билинбей, жер дүңгүрөгөнсүп калат».

Тыныбек бир оокумда түшүнөн чочуп ойгонуп, мамыда байланып турган атынын жанына салынган төшөгүнүн үстүндө кара терге түшүп чарчагансып, жылаңайлак, жылаңбаш отуруп турганын сезет. Таң сүрө атын отко коюп, түшүндө өзү көргөн жерге барса, дөбөнүн тегерегинде орто кемегедей, табактын оозундай болгон жылкы издерин көрөт. Жылаңайлак кишинин изине таң калган Тыныбек өтүгүн чечип, бутун ченегенде кудум өзүнүн баскан изиндей болуп көрүнөт. Кийинки күнү Шалбадагы жыйырма чакты үйлүү жатакчылардын айлына барып түшөт. Ал

жердеги жатакчылар Тыныбектин өнөрүн угуу үчүн чогулуп бир кой союшат. Союлган кой чынында эле түшүндөгү сары чийкил жигит айткандай кара болот. Ал койду Тыныбек ичинен Манастын арбагына багыштайт да, шакылдатып «Манас» айтып жатып, талып жыгылат. Бул анын эң алгач өз алдынча аткарган – бет ачар «Манасы» болучу. Ошондон кийин Кара-Колго баратып да, кайра келе жаткан жолдо «Манасты» эки күн, бир түн айта берген. Үйүнө келгенден кийин да айтып жүрөт. Бирок, эл алдына чыгып ачык айтпастан, өзүнчө ээн жерде, же түн ичинде алачыгына жатып алып айтып өзүнчө машыккан. Эки жыл өткөндө Тыныбек «Манасты» ырдайт экен деген сөздөр атасы Жапыйга угулат. Ал айылдаштарын чогултуп чыгармачыл таланты жаңыдан ойгонуп келе жаткан Тыныбекти «Манас» айттырып көрөт да:

– Бул баламды чоң манасчыларга жиберип, алардан үлгү алдырып, анан элге ырдагыдай кылайын деп, өз доорунун эң таланттуу жомокчусу Чоңбаш (Нармантай) манасчыга жиберет. Атактуу жомокчу Чоңбаш баланын сергектигин, зээндүүлүгүн байкап, жарым жылча жанына алып жүрүп, таалим берет. Тыныбек анын аткаруусундагы артык үлгүлөрдү чыгармачылык менен өздөштүрүп, өзүнө сиңирет. Үйүнө келген учурларда устатынан үйрөнгөнүн өөрчүтүп, эл арасында аткаруусун улантат. Он, он беш күн аңчылыкта жүрүп тапкан олжосун ата-энесине таштап, кайра Чоңбашка барат. «Манасты» ырдаган ырын угуп, ырдабаганда Манас баатырдын тарыхын сурап үйрөнгөн. Тыныбек мындан кийин көл башындагы Келдибек, Акылбек жомокчуларга барып, бир ай жүрүп, алардын «Манасын» угуп, мурдагы үйрөнгөндөрүн дагы толуктаган. Ошондой эле айтылуу Балык манасчыга жолугуп, анын да таалим-тарбиясын алган жана Манастын тарыхын үйрөнүп келген. Тыныбек, аталган манасчылардан үлгү алуу менен чектелип калбаган.

Эл Тыныбектен «Манасты» кантип үйрөндүңүз деп сураганда, ал: «Көп адамдар менен аңгемелешүү, үйрөнүү аркасында билдим жана толуктап айттым», – деп жооп берген. Сенден үйрөнүп жүргөн кишилер барбы деген сураолор болгондо, менден сурап, үйрөнүп, жазып алып

жүргөндөр бар. Алар – Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Байбагыш, Дөңүзбай жана башка деп жооп берчү экен.

Айрым манасчыларга устат катары өз каалоолорун айткан учурлары болгон. Акылбек менен Дыйканбайга «Манас» айттырып көрүп: «Дыйканбай сен балам жорого айт. Акылбек сен жыйылган топко, калың элге айт» [4], – деген экен. Анын айтуусунда манасчылардын ичинен Чоңбаштын таланты жогору бааланып, андан өтөрү болгон эмес.

Тыныбек өз тукумунан өзүнүн жолун улантуучу манасчы калса экен деген тилекте болгон. Ал өлөр алдында Сооронбай менен жээни Байбагышты ырдагып көрүп: «балам Сооронбай, сен көп арбытып айта албайт экенсиң, Байбагыш болсо дурус жомокчу болуп калган экен» – деп ыраазы болот.

Улуу манасчыдан революцияга чейин үчилтик эпостун айрым эпизоддору жазылган. Тилекке каршы алар толук эмес үзүндү түрүндө кагаз бетине түшүрүлгөн. Бул жөнүндө манасчы өзү минтип эскерген: «1898-жылы Нарын участковою «Манас», «Семетейди» жазып бергин деп буйрук кылган. Аны жаздырып алуудагы максаты кандай экенин ачык билбегендиктен, «Семетейден» айрым үзүндүлөрдү гана жазып, толук бергеним жок». Ал кол жазмалардын тагдыры не болгону ачык белгилүү эмес. Бирок, кийин анын айтуусунда өзүнчө китеп болуп жарык көргөн «Семетейдин» үзүндүсүн ошол материалдан болсо керек деп болжоого болот. Ал китеп «Семетейден» бир бөлүм. Тыныбек жомокчунуку» деген ат менен 1925-жылы Москва СССР элдеринин борбордук басмасынан жарык көргөн. Аны басмага даярдаган Э. Арабаев болгон. 184 беттен турган жөнөкөй боз мукабалуу бул китеп кара кыргыз илим комиссиясы тарабынан араб графикасы менен басылып чыккан. 1994-жылы ал китеп Р. Сарыпбеков тарабынан азыркы кыргыз алфавитине транслитерацияланып кайрадан жарык көргөн.

Жазуу учурунда айтуучу эл астында айтканындай кенен эмес, кыскартып чолуп жаздырган. Басуу учурунда мурунку жазылган тексттин кээ бир барактары жоголуп кетиши (басылып чыккан китепте жоголуп кеткен беттер атайы көрсөтүлгөн) сыяктуу кемчилигине карабастан, бул үзүндү Тыныбектин чоң манасчылык дараметинен аздыр

көптүр кабар бере алат. Ырас, Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү эл ичинде кеңири белгилүү болуп, анын сюжети өтө такталып, туруктуу бир канонго түшкөндүктөн Тыныбектен алынган үзүндү да сюжети жагынан башка варианттардан анча айырмаланбайт.

Анын кыскача сюжети төмөнкүчө: Чыңкожо, Толтой Акункандын шаарын камап, кызы Айчүрөктү зордоп алууга аракет кылат. Олжо катын болууну каалабаган Айчүрөк өз сүйгөнүн таап, элин баскынчылардан бошотуу максаты менен ак куу кебин кийип учуп Семетейди издейт. «Семетей» вариантынын көпчүлүгүндө Ак куу кебин кийип асмандан учкан Айчүрөк капыр менен мусулмандын бир нече баатырларын сынап өтсө, Тыныбекте Коңурбай менен Музбурчак экөөнү гана сынап өтүп, кудалашып койгон күйөөсү Семетейди купулуна толтуруп, анын ордосуна жакын жердеги секиге келип түшөт.

Ордодон чоюлуп чыккан Чачыкейге узун булак бакчага барган жеринен жолугат. Эпосто Чачыкейдин көйрөң мүнөзү, ага жараша көз карашы, жүрүм-туруму өзүнчө көркөм ыкта сүрөттөлүп, бирок кыска берилген. Каардуу жоонун курчоосунда калган эли, жерин жана өзүнүн башын бошотуу аргасы менен: «Баатыр болсо Семетей, мени куткарып калабы, билип берчи эжеке», – деп Айчүрөк Чачыкейге жалынат. Чачыкей текебер жооп айтып:

Чачы куудай болгончо,
Тиши буудай болгончо,
Акункандын төрүндө,
Көп отуруп зак болгон
Саамайың куудай ак болгон [5] –

деп, Айчүрөктү кордогондо анын мүнөзү кескин өзгөрүп, кайратына келет. Чачыкейдин сөзүнө арданган Айчүрөк аккуу кейпине келип учканы жатып «баатыр үйдө калса сеники, талаага чыкса меники» – деп Семетейди кантип алып кетери жөнүндөгү үч шартын коюп, була болуп жолдон жолугарын, балык болуп көлдөн көрүнөрүн, ак куу болуп Өрдөк-Көлдө жатарын, акыры амал менен алып кетерин айтат. Семетейдин ууга чыгышы, Чачыкей көргөн түшүн Канчоро менен Күлчорого айтып, жолдон Семетейге була алдырбоону, балык карматпоону, ак кууга

кушун салдырбоону өтүнгөнү, Айчүрөктүн амал менен Акшумкарды алып кетиши сыяктуу окуялар «Семетейдин» азыркы колдо бар көптөгөн варианттарына окшош. Акшумкарды алып кеткен Айчүрөктү издеп Семетейдин барышы, Үргөнчтүн суусунан өтүү, Айчүрөктүн тосуп алышы жана Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү менен окуя бүтөт. Чолуп-чолуп кыскартылып кагазга түшүрүлгөнү басуу учурунда тексттин кээ бир барактарынын жоголуп кетиши сыяктуу кемчиликтерине карабастан бул үзүндү Тыныбектин чоң манасчылык дареметин айгинелеп, сюжетик жагынан башка варианттардан анча айырмаланбаганы менен, ошол баарыга белгилүү окуяны көркөм бере билүү жагынан өзгөчөлүгү, чеберчилиги ачык байкалат. Мисалы, Айчүрөк Семетейди адеп көрүп сынаганда анын сын-сыпаты төмөнкүчө көрүнөт:

Эр Семетей баатырың
Кара көздөн нур жанган,
Качырына кан тамган,
Сакалы саадак кабындай,
Жакшы чыккан муруту
Чоң балтанын сабындай,
Аркасында айдары
Аргымактын жалындай,
Муруту чөлдүн камыштай,
Мурду тоонун сеңирдей,
Көзү көлдүн буткулдай,
Тиктегенин жуткандай,
Чоңдугу төөнүн нарындай,
Толкуну көлдүн шарындай,
Ысыгы жайдын аптадай,
Суугу сырттын шамалдай,
Качырганы жолборстой,
Кармаганы илбирстей,
Курчтугун көрсөң албарстай,
Кеңдигин көрсөң Таластай,
Эрдигине карасаң,
Атасы өткөн Манастай,
Маңдайынан карасаң
Кара кашка тынардай.

Манасчы каармандын сын-сыпатын, келбетин табияттагы күчтүү, сүрдүү, шандуу көрүнүштөргө, жаныбарларга, буюмдарга салыштыруу менен элдик баатырдын монументалдуу элесин – идеалдуу портретин жараткан. Ырас, ушул эле сүрөттөөнү ушул эле түрүндө же түрдүү вариацияда манасчылардын кийинки өкүлдөрүнүн көпчүлүгүнөн жолуктурабыз. Алардын көпчүлүгү Тыныбектин шакирттери болгон, демек бул сүрөттөөлөр аларга Тыныбектен оошкон деп айтышка негиз бар. Тыныбек анын айрым саптарын өзү жаратса, айрымдарын өзүнөн мурунку улуу манасчылардан кабыл алуу менен кийинки муундарга өткөргөн. Тыныбек Семетейди гана эмес, «Манастагы» ар бир негизги каарманга жекече мүнөздөмө берип, жекече портретин жаратканын, анын түшүндө уккан «Манасы» катары эсептелген материал да ырастайт. Бул материал боюнча Тыныбектин түшүнө кирген Күлчоро: Манас, Алмамбет, Бакай, Чубак, Сыргак, Семетейдин ар бирин көрсөтүп, алардын өзүнчө-өзүнчө сын-сыпатын айтып берет. Мисалы, анда Бакай мындайча сыпатталат:

Көкчолок сындуу ат минген,
Көк-Күбө сындуу тон кийген,
Аксакалы чүчтөдөй,
Устаканы мистедей,
Күлүмсүрөп сүйлөгөн,
Күлдү журтту бийлеген,
Чырымталын жойбогон,
Чырайы кетип оңбогон,
Маңдайында тырыш жок,
Ак жүзүндө бырыш жок,
Сүлөөсүндөй керилген,
Сүйлөсө адам эриген,
Караңгыда жол тапкан,
Карыя Бакай, ак сакал
Как ошону таанып ал.

деп биринчи катарда турган беш баатырдын (Манас, Алмамбет, Бакай, Чубак, Сыргак) сымбаты салыштыруунун эң кооз, элестүү үлгүлөрү менен тартылган.

Тыныбектин төкмөлүк өнөрү да күчтүү өнүккөнүн өлөр алдында өзү айтып жүргөн «Манасы» менен коштошкон төмөнкү ыры буга күбө:

Ырдасам элим кубанган,
Даңкымды элге чыгарган.
Ырыскы болуп мен үчүн,
Дөөлөткө сыймык улаган,
Казандаган калың журт
Кануучу беле кумардан.
Баатырдын атын укканда,
Барлык эл сүйүп чакырган.
Тарыхы сөзүн угууга
Далайлар киши чаптырган.
Таштабай айттым сөзүңдү
Өзүмө-өзүң тапшырган.
Тагдырга жакын болгон бейм,
Танып барам акылдан.
Кыргызга нускам калбады
Кыраан Манас баатырдан,
Арманым ушул калайык
Арбактуу эрди таштабай
Айтса экен элим артымдан.

Тыныбек каза болгон күнү ай тутулган. Улуу манасчынын талантын жогору баалап, ыйык туткан эл бул кубулушту анын өлүмү менен байланыштырып, табияттын да аза күтүүсү катары аңыз сөз кылышкан.

Тыныбек «Манасты» көпкө айтпай калган учурларында буулугуп кетчү экен. Ал эми аны аткарган учурда, өзү эпикалык каармандардын арасында жүргөндөй болуп, түрдүү окуяларды элестеп кетем дечү экен. Бул анын чыгармачылык шыктанышынын канчалык күчтүүлүгүн, поэтикалык дүйнөсүнүн кеңирилигинен кабар берет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Мусаев С.* Эпос «Манас», Ф., 1979. 83-бет.
2. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 222. 122-бет.
3. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1057. 511-бет.
4. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1093. 2-бет.
5. Ушул жана кийинки текстин үзүндүлөрү Кол жазмалар фондусунун № 222-инвертарынан алынды.

ЧОЮКЕ ӨМҮРОВ (1863–1925)

Манасчы Чоюке Өмүров 1863-жылы Ысык-Көл өрөөнүндөгү, азыркы Ак-Суу районуна караштуу Маман айылында туулган. Чоюкенин атасы кедей болуп, ар дайым жалданып иштеп жүргөн. Замандаштарынын эскерүүсүнө жана жазылып алынган маалыматтарга караганда Чоюкенин атасы Өмүр кедейчилик турмушта жашаганына карабастан, мүнөзү ачык, шайыр жана тамашакөй, кошуп ырдай коюучу да өнөрү бар адам экен [1].

Чоюкенин өзү да кедейчилик турмушту өткөрөт. Ал «Манасты» айта баштаганга чейин эле атасынын тууганы Кененбай дегенге жигит болот. Кененбай менен бирге жүрүп эл кыдырып, жер көрөт. Ат-Башы, Нарынга чейин барып келет. Ушул учурдун өзү эле, эл кыдырып, жер көрүү Чоюкенин келечекте «Манасты» айтып калуусуна чоң өбөлгө түзөт. Чоюкенин жашоо тиричилиги жалаң гана манасчылыкты кесип кылууга байланыштуу болгон эмес, жогоруда эскерилгендей өз чарбасында жана жалданып иштөө жолу менен оокат кылган.

Чоюке «Манасты» 20 жаштан өткөн курагында айта баштаган. Анын «Манасты» айтып калуудагы чыгармачылык шыктын келиши башка манасчылардай эле түш көрүүгө байланыштуу экендиги айтылат. Айрым маалыматтарда эскерилгендей биринчи жолу көргөн түшүндө Чоюкени Каныкей коноктоп Манасты айтып жүрөсүң деген экен. Экинчи жолку көргөн түшүндө Алмамбет кирет да «Мен Алмамбет боломун. Мен дагы бир келгенче Манасты айтпасаң жамандык көрөсүң» – деп коркутат. Ошентип, Чоюке Каныкей менен Алмамбеттин суроосун канагаттандыруу үчүн убадасын берип, «Манас» айтып, аны кесип кылып калат [2].

Түш көрүүнүн натыйжасында «Манасты» айтып калгандыгын Чоюкенин өз оозунан уккан Кожо Үкүров деген замандашы төмөнкү баяндаманы эскерет. «Үйлүү-жайлуу болуп калган кезим – дейт Чоюке. Кедейчиликтин айынан көтөрмө акча алып, Сары-Тоодон барып жайдын күнү кабык аарчыдым. Кабыкты аарчып бүтүп, үйдү көздөй келе жатып, Кызыл-Кыянын белине келгенде, минип жүргөнүм карагер байтал эле, тушап кое берип, шиберге сойлоп уктап калдым.

Кызыл-Кыянын белинде келе жаткан экемин. Бир ак сакал киши алдыман чыгып ээрчитип алды. Ээрчитип жүрүп отуруп Кызыл-Кыянын белинде жаткан көп жылкыга алып келди. Жылкыны аралатып ээрчитип жүрүп отуруп, бир чоң үйгө алып келди. Төшөктө бир чоң киши жаткан экен. Башын көтөрдү. Ыраңы сүрдүү киши экен. Салам айттым, алик алганы жок. Жүктүн бурчунда жабыкты тиреген кара саба турган экен. Ээрчитип жүргөн сакалдуу киши сабаны бышып-бышып туруп бир аяк кымыз куюп берди. Ичип жибердим. «Мына бул киши Манас деген киши болот, айта жүргүн» – деди. Ак сакал киши ал үйдөн ээрчитип чыгып дагы бир үйгө алып барды. Ал үйдө сулуу, ак саргыл, көзү бажырайган дагы бир сүрдүү киши отурган экен. Ал үйдөн дагы бир аяк кымыз ичтим. Ал кишини Алмамбет деди. Ошентип, ак сакал киши 40 чамалуу үйгө киргизип, баарынан бир аяктан кымыз куюп берип отурду. Ойгонуп кетсем түшүм экен. Шашке ченде, уктадым эле күн бешим болуп калган экен. Карасам карагер байталдан дайын жок. Көп жерге кетип калган экен. Издеп жүрүп, таап минип алдым.

Байталды таап минип, Кызыл-Кыянын берки бетине ооганда оолугуп токтоно албадым. Ырдагым, «Манас» айткым келет. Дагы бир топ жерге келгенден кийин «Манас» айтпаска аргам калбай калды. Тизгинди ээрдин кашына илип, карагер байталды жайына коё берип, оозума кирген «Манасты» айта бердим. Ошентип, оолугуп ырдап келе бердим. Кара жолдо алдыман чыккандар таңыркап, бир далай жерге ээрчип жүрүп отурушат. Жинди болгон неме го дешип, бир топ жерге ээрчип жүрүп отуруп кайта кетишет. Ошондон тынбай ырдап жүрүп отуруп кара Бөлтөккө

келдим. Келе сала бир кой союп, туугандарымды чакырып, этин берип, таң атканча «Манасты» айтып чыктым. Ошо бойдон «Манасты» айтып кала бердим дечү эле» [3].

Көпчүлүк манасчыларда түш көргөндөн кийин ордунан тура калып «Манасты» айтып калдым деген сөздөрдү көбүрөөк айтышат. Ал эми айрымдары болсо түш көргөндөн кийин бир аз убакыт өткөрүп, элге көрүнбөй өзүнчө айтып, анан барып эл астына чыгат. Чоюке болсо айтымына караганда уктап ойгонору менен эле, жолдо келе жатып «Манасты» баштайт. Демек, мунун өзү да мурда угуп, ар дайым оюнда сакталып жүргөндүктөн, түшүндө берген аян боюнча ошол эле заматта айтып кетүүгө кудурети жеткендигин көрсөтүп жатат.

«Манас» айтууну өөрчүтүүдө Чоюке Манастын күмбөзүнө сыйынуу үчүн издеп Таласка келет. Алты жыл чамасында «Манас» айтып Таласта жашайт. Кийинчерээк Чоюке Таластан Чүйгө оойт да, бул өрөөндө үч, төрт жыл чамасында жүрүп калат. Чүйдөн кайра өз айлына Ысык-Көлгө кайтат. Айлында бир аз турган соң андан кытайга кетет. Кытай жергесинде жүргөндө ошол жердик Усупахун деген манасчыга байырлап, аны менен бирге «Манас» айтып жүрөт. Чоюке кытайдан 1916-жылы көтөрүлүштүн алдында келет да, үйлөнүп-жайланып турмуш куруп калат. 1916-жылкы көтөрүлүштө эл менен кошо кытайга качат. Ал жерге барганда үй-бүлөсүнөн ажырайт. Чоюке эл менен кошо кайрылып өз айлына, Ысык-Көлгө келет.

Кожо Үкүров деген жердешинин жана замандашынын эскерүүсүндө Чоюке «Манас» айтууну Акылбек менен Тыныбектен уккан жана ошол эки манасчыдан таалим алган. Чоюке «Манас» айткан учурда таалимчилери Акылбек менен Тыныбектен ашып түшчү экен.

Чоюке «Каныкейдин Тайторуну чапканын», «Бакайдын аңгемесин» айтканда эл зор шыктануу менен угуп, ыйлап жиберген учурлар болчу экен. Чоюке бул эпизоддорду зор эргүү менен айтып, өз апогейине чейин жеткиргендиги эскерилет.

Чоюкенин замандашы Телтай деген карыя Тыныбек, Акылбек өңдүү зор манасчыларды көп эле уккан экен, бирок Чоюкенин «Манасты» айтышы алардан алда канча жогору

турчу дейт. Чоюке Семетейди тентитип, Тайторуну чаптырганда ыйлабаган киши калчу эмес. «Чоң казатты» айтканда угуп отурган кишилер, өзүлөрү ошол казаттын ичинде кошо жүргөн эмедей колдоруна түкүрүнүп, эриндерин кесе тиштенип, тиштерин кычыратып, оолугуп токтой албай, обдулуп, жээлигип отуарар эле дейт [4]. Чоюкеге берилген мындай баанын өзү анын аткаруучулук чеберчилигинин жогору тургандыгын көрсөтүп жатат. Ушул эле карыянын эскерүүсүндө Чоюкенин өзү мурда көрбөгөн жер аттарын «Манасты» айтып жатканда атагандыгына таңкалгандыгын да айтат. Ал карыя илгери жылкы кыштатып Жылдыз, Үч-Жыргалаң, Көңүзгө чейин барып жүрчү экен. Ошол жактагы жер, суунун аттарын жакшы биле турган. Анын айтымына караганда Чоюке Каркыранын суусунан ары өтүптүр. «Чоң казатка» аттанганда Манастын колу Текес, Жылдыз, Көңүздөрдү басып өткөндүгүн эскерет да, Чоюке болсо ошол жерлер менен Манасты алып өткөндө жер, суу, кокту-колот, адыр, жылга, өсөк, кырларына чейин көзү менен көрүп, кошо жүргөн эмедей айтат – дейт карыя Телтай [5].

Чоюкенин аткаруучулук чеберчилигин Тыныбек манасчы да жогору баалаган жана аны чоң манасчылардын катарына кошкон.

Чоюке училтиктин «Манас», «Семетей» жана «Сейтек» бөлүмдөрүн толугу менен айткан манасчылардан болгон.

Чоюке Өмүровду ээрчип жүрүп «Манасын» уккан жана таалим алган манасчылар бир тууган иниси Азиз, белгилүү манасчы Саякбай Каралаев, ошондой эле көлдүк манасчы Алтыбаев Осмоналы да Чоюкеден таалим алып, «Манас» айтууну уланткандыгын эскерет. Ал эми азыркы күндө жашап, эл арасында манасчы катары белгилүү болгон Чоюкенин инисинин баласы Азизов Шаабай агасынын калтырган мурасын улантып эл арасында айтып жүрөт.

1925-жылдары Чоюке казак жергесине да барып «Манас» айткандыгы эскерилет.

Чоюке Өмүров «Манас» училтигинен сырткары «Эр Төштүк», «Жаныш-Байыш», «Жүгөрү» өңдүү кенже эпосторду да айткан.

Айрым маалыматтар боюнча алганда «Манас» эпосун жогорку чеберчиликте аткаргандыгы эскерилди. Бирок

манасчы Чоюке Өмүровдун өз оозунан жазып алынган варианттары колубузда жок.

Чоюке Өмүров 1925-жылы өз айлы Маманда дүйнөдөн кайтат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

- 1.Кол жазмалар фондусу, инв. № 313.
- 2.*Рахматуллин К.* Манасчылар. Кол жазмалар фондусу, инв. № 182, 76-79-беттер.
- 3 .Кол жазмалар фондусу, инв. 313, 10-11-беттер.

ШАПАК РЫСМЕНДЕЕВ
(1863–1956)

«Манас» үчилтигинин үч бөлүмүн тең айткан чоң манасчылардын бири. 1863-жылы Кочкор районуна караштуу Шамшы деген жерде колунда бардар үй-бүлөдө туулган. Атасы Рысменде бала-чакалуу адам болуп, өз чарбасына тың оокат өткөргөн. Ал дыйканчылык жана малчылык менен тиричилик кылгандыктан, балдары да ата кесибин улантып өз чарбаларында иштешкен. Шапак эч кандай мектептерден окубаган, сабатсыз адам болгондугун, анчамынча гана араб тамгасында окуганды билгендигин изилдөөчү К. Рахматуллин маалымдайт. Шапактын ата-тегинде «Манас» үчилтигин айтууну атайын өнөр кылган адамдар болгондугу жөнүндө даректер жок. Болгон болсо ал өзүнүн вариантын жаздырып жаткан учурда сөзсүз айтып берет болчу. Шапактын өзүнүн берген маалыматтары боюнча ал 26 жашка келген жигит курагында Манас түшүнө кирип айтып калгандыгын эскерет. Бирок, ага чейин эле чоң манасчы Балыктын, анын уулу Найманбайдын, ошондой эле Акылбек менен Сагымбайдын «Манастан» айткандарын угуп-көрүп жүргөндүгүн Манас изилдөөчүлөр К. А. Рахматуллин да, Ө. Жакишев да белгилешет. Шапак 20 жашынан тартып ырчы жана манасчы Найманбай менен бир нече жыл бирге жүрүп таалим алган экен. Кийинчерээк Сагымбайга да жолугуп, аны менен көп убакыт кошо жүргөндүктөн, андан дагы таасир алып үйрөнгөндүгү талашсыз нерсе. Ошондуктан, Шапак түш көргөнгө чейин эле «Манас» менен «Семетейден» айрым үзүндүлөрдү айтып жүргөн экен. Демек, Шапактын айтуучулук өнөрүнө ээ болушуна, анын чыгармачылык чеберчилигинин өнүгүп калыптанышына арийне, реалдуу факторлор өбөлгө болгондугун көрөбүз.

Жалпы эле «Манасты» айтуучулардын бардыгы аны айтып калышына «кереметтүү түш көрүү» себепчи болгондугун башкы маселе катарында карашат. Атүгүл, «түшкө кирмейинче эч ким Манасты айта албайт» деген түшүнүктү билдиришет. Ар бир манасчы ар башка шарттарда түш көргөндөрүн маалымдашып, андан кийин гана өзүнөн өзү эле айтып калгандарын ишендирүүгө далалат кылышат. Ушул сыяктуу эле, Шапак да өзүнүн түш көргөнүн узун аңгеме кылып берет. Аны келтирип отурбастан, академик Б. М. Юнусалиевдин бул маселе боюнча илимий байкоосун келтирсек толук түшүнүктүү болот. Ал мындайча жазат: «Башка элдердин оозеки чыгармачылыгынын тарыхында да жомокчулар эпос айтууну «Түш көрүү» менен түшүндүрө тургандыгы эбак белгилүү. Мына ошондуктан, ар бир манасчы өзүн «чыгармачыл адаммын» деп сезип, өзүнөн мурунку жомокчулар анын чыныгы устаты болсо да, алардан үйрөнүп таалим алгандыгын көп эскере бербейт. Кайта өзүнүн чыгармачылык шыгын, жомокчу болуп калышын түшүндө Манастын «арбагы дааруу менен түшүндүрүү – манасчылар үчүн эрежеге айланган» [1].

Шапактын 1935– жана 1948-жылдары трилогиянын үч бөлүмүнөн материалдар жыйналган. «Манас» бөлүмү боюнча төмөнкү традициялык окуялар жазылган. «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы», «Манастын өспүрүм чагы», «Көкөтөйдүн ашы» жана «Чоң казат» [2].

«Семетей» бөлүмү боюнча традициялык сюжеттин курамындагы бардык негизги окуялар камтылып жазылган [3], «Сейтек» бөлүмү да толук жыйналган [4].

Шапактын вариантынын башка айтуучулардын варианттарынан кандай өзгөчөлүктөрү болгондугун белгилеп, илимий мүнөздөмө берүү үчүн, ал өзү үйрөнүп таалим алган чоң манасчылардан Сагымбайдын гана вариантына салыштырып кароого туура келет. Балык, Найманбай жана Акылбек сыяктуу чоң манасчылардан эпос боюнча эч кандай материалдар жазылып калбаган соң, алардын чыгармачылык таасирин байкоого мүмкүн эмес.

Шапакта да башка манасчылардай эле Манастын ата-бабаларын баяндоодон башталат. Сагымбайда Бабыркандан Түбөй, андан Көгөй, Көгөйдөн Ногой, Шыгай, Чыйыр,

Ногойдун төрт уулу – Оросту, Үсөн, Бай, Жакып деп айтылса, Шапакта:

Түп атасы Түбөй кан,
Түбөй кандан Тогой кан
Тогойдон Шыгай, Ногойкан
Ногойкандын балдары
Бай, Жакып, Ороз, Үсөндү –

болуп айтылат. Албетте, мында көрүнүп тургандай айрым гана ысымдар (Көгөй-Тогой) алмашылып калганы болбосо, жалпысынан эки вариантта тең бирдей. Бул окуя Шапак боюнча Ногой өлгөн соң Алооке кыргыздарды туш-тушка сүрүп таратышы менен башталат. Бай Кашкар тарапка, Орозду Алайга, Үсөн (Көзкаман) калмактардын арасына, Жакып болсо Алтайга айдалат. Сагымбайда да ушул сыяктуу Орозду – Опол-Тоо тарапка Алайга жамаатташ, Бай Кашкар талаасына, Үсөн Кытай арасына, Жакып Алтайга сүрүлөт. Мында да эки варианттагы Ногойдун төрт баласынын сүрүлгөн жерлери жөнүндө анча-мынча айырмачылык болсо да негизинен окшош болгондугун көрөбүз. Манастын төрөлүшүндөгү традициялык мотивдер да Шапакта кеңири сүрөттөлбөгөн менен кыска түрүндө ырааттуу айтылат. Мисалы, Жакыптын баласы жоктугуна арман кылышы, уктап калып түшүндө куш, кылыч көрүшү, түштү жорутуп той өткөрүшү, Чыйырдынын боюна бүтүп, жолборстун жүрөгүнө талгак болушу сыяктуу мотивдер да Сагымбайдыкындай десек болот.

Манас төрөлгөндөн кийин кичине кезинен койчулукка берилиши, чоңоюп калган учурундагы калмактар менен болгон карама-каршылыктар, Манастын кабарын Эсенкан угуп аны кармап келүү үчүн Нескара, Жолой деген баатырларын жиберилиши өзүнчө эпизоддорду түзөт. Бул эпизоддор көп айтуучулардын варианттарында айтылат. Бирок, ар кандай деңгээлдеги айырмачылыктар менен өзгөчөлөнөт. Шапактын вариантындагы аталган окуялар да деталдаштырылган сүрөттөөлөр аркылуу баяндалбаган менен негизинен мазмуну жагынан Сагымбайдыкына окшош. Манастын кан көтөрүлүшү, Пайгамбар арнап аманат кылып берген Аккелте менен Албарсты Айкожо Манаска тапшырышы сыяктуу мотивдер да эки вариантта бир-би-

ринен анча айырмачылык көрүнбөйт. Шапактын вариантындагы «Манастын өспүрүм чагы» деген бөлүмүнө эпостун белгилүү традициялык окуяларынан болгон «Көкөтөйдүн ашы» менен «Чоң казатка» чейинки бир катар негизги эпизоддор киргизилген. Мисалы, композициялык ырааттуулугу боюнча атасак: Манастын Карабөрккө үйлөнүшү, Манастын Самарканга көчкөнү, Манастын Шоорук канды жеңгени, Алмамбеттин окуясы, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Манаска чоролордун келиши жана Көзкамандар окуясы сыяктуу традициялуу окуялар кирет. Шапактын айтуусундагы бул окуялардын сюжеттик түзүлүшүндөгү жана алардын мазмунундагы башка варианттар менен болгон жалпылыктарын, ошондой эле, өзгөчөлүгүн белгилөө үчүн эпостун толук жазылган варианттарына жалпысынан салыштырып көрүүгө туура келет. Эпостун башынан аягына чейин толук жазылган Сагымбай менен Саякбайдын варианттарындагы негизги традициялык окуялар менен Шапактын жогоруда аталган эпизоддорунун ортосундагы окшош жалпылыктарына үстүртөн болсо да байкоо жүргүзүп көргөндө түздөн-түз эле Сагымбайдын «Манасына» байланыштуу экендиги ачык сезилет. Мындай окшоштук ар бири өзүнчө бүткөн окуялардын системалуу түрдө ырааты менен жалпы бир татаал сюжеттүү чыгарманы түзүп тургандыгынан көрүнөт. Ошондой болсо да, эки манасчынын варианттарындагы олуттуу өзгөчөлүктөрдү көз жаздымга калтырууга болбойт. Баарынан мурда көркөмдүк сапаты жагынан ар бири ар башка деңгээлде болгондугу менен мүнөздөлөт.

Шапактын вариантында эпостун традициялык окуялары деп эсептелип келаткан бардык негизги эпизоддор толугу менен бар. Бирок көпчүлүк окуялар үстүртөн кыска баяндалган. Мындай өзгөчөлүгүн мурунку изилдөөчүлөр да туура байкап вариантка жалпы мүнөздөмө беришкен экен. Мисалы, К. Кырбашев минтип жазган: «Трилогия Шапактын айтуусунда өзүнүн көлөмүнүн аздыгы, окуянын кыскалыгы жана тактыгы менен айырмаланып турат. Башка манасчыларга караганда Шапак традициялуу эпизоддорду кыскача кылып берүүгө аракеттенгендиги байкалат [5].

Шапакта Манастын төрөлүшүнөн тартып анын өлүп ага күмбөз салдырганга чейинки ар кандай иш-аракеттерин баяндаган окуялар үзгүлтүксүз толук айтылса да жогоруда белгилегендей көлөм жагы чектелип, кыскартылып жазылгандыгы айкын көрүнүп турат. Окуялардын сүрөттөлүшүндө андагы урунттуу учурлардагы туруктуу мотивдерин сактоо менен алардын сюжеттерин гана кубалап калгандыгын көрөбүз. Ар бир негизги окуяларда традициялуу түрдө айтылуучу борбордук каарман Манастын жана негизги каармандардын (Бакай, Алмамбет, Чубак, Кошой, Каныкей, Сыргак, Ажыбай, Коңурбай ж.б.) портреттик сыпаттамалары, алардын тулпарларынын мүнөздөмөлөрү, курал-жарактардын сүрөттөлүшү, дагы толуп жаткан эпикалык учурлардагы туруктуу сүрөттөлмөлөр Шапактын вариантында жокко эсе. Ошондуктан, «Манас» сыяктуу монументалдуу чыгарманын көркөмдүк деңгээлин төмөндөтүп, жупуну баяндоолор өкүм сүргөндөй туюлат.

Шапактын айтуусундагы «Манастын өспүрүм чагы» деген бөлүмдө жогорку негизги окуялардан башка Манастын Көкчөнүн жылкысын тийип алуусу» сыяктуу эпизод баяндалат. Башка толук жазылган варианттарда (Сагымбай, Саякбай, Мамбет ж.б.) бул окуя айтылбайт. Шапак Көкчөнүн жылкысын тийип алуу эпизодун «Алмамбеттин окуясына» байланыштуу анын уландысы катарында баян кылат. Манасчы бул эпизодду кимдерден угуп үйрөнгөндүгүн иликтеп көрүү зарылдыгы туулат. Жалпы эле «Манас» эпосу жөнүндөгү материалдарды текшерип таанышып көргөндө бул окуя мурунтан эле айтуучулардын арасында айтылып, кеңири таралган традициянын эпизоддордон болгондугу байкалат. Мисалы, академик В. В. Радлов жазып алып бастырып чыгарган вариантта «Алмамбеттин окуясы» менен композициялык бирдикти түзүп логикалык жактан окуяны улантып өнүктүргөн анын жыйынтыктоочу ажырагыс бөлүгү катары көрүнөт. Ошондой эле Көкчөнүн жылкысына тийүү эпизоду кеңири масштабды көркөм сүрөттөлбөгөн менен негизги мотивдер аркылуу сюжетинин түзүлүшү боюнча толук бүткөн традициялык окуя деп эсептөөгө болот. Демек, бул эпизоддун

негизи XIV кылымдын орто ченинде эле кеңири таралгандыгы, эпостун традициялык курамындагы окуялардан болгондугу талашсыз.

«Алмамбеттин окуясындагы», анын сюжеттик мазмунун түзгөн башкы мотивдер деп, Алмамбеттин эли-жерин таштап, адегенде Көкчөгө качып келишин, ортодогу жаңжал боюнча андан Манаска келип биротоло туруп калышын атоого болот. Бул эпикалык сюжет Алмамбет жөнүндөгү окуяны айткан, жана жаздырып калтырган бардык варианттардагы орток традициялык көрүнүш. Эми, Көкчөнүн жылкысын тийүү бөлүмүнүн жаралышына кандай тарыхый кырдаал, кандай идеялык мотив негиз болгондугун карап көрөлү. В. В. Радлов боюнча Алмамбет жокто Көкчөнүн тегерегиндеги жан-жөкөрлөрү аны көрө албастык менен бузуку сөздөрдү таратат. Алакөөдөн Көкчө ара кичип мас абалында ак-карасын териштирбей ушак сөздөргө ишенип, Алмамбетти үйдөн чыгып, биротоло кетүүсүн талап кылат. Ал: «Ат керек болсо ат ал, тон керек болсо тон ал, деги эл-жеримден кет», – дейт.

Алмамбет ачуусу келип анын бербес нерселерин атайын сурап, жинине ого бетер тиет:

Текеченин тердебес
Көгалаң берчи минейин,
Көк күбөң берчи кийейин,
Кара бөрү киш телпек
Өкчөсү каршы көк жеке
Бутума берчи кийейин [6].

Ошондо Көкчөнүн ачуусу келип: «Чык дегенде ит кетет, Алмамбет калмак не кетпейт» дейт. Анда Алмамбет:

Төтөгөлүү боз үйүң
Төшкө сүйрөп салбасам,
Эрдемсиген эринди
Камчыга ченеп кырбасам,
Көктө, жерде жылкыңды
Жылдырып айдап чыкпасам,
Добулбасты какпасам,
Чылмарданды чаппасам,
Менин Алмамбет атым курусун.
Кошкун Көкчө аман бол
Ант-шертти бузуу сенин мойнунда [7].

Ушул мотив Сагымбайдын вариантында төмөнкүчө айтылат:

Укуругуң шиш кылып,
Унуткусуз иш кылып,
Керегелүү кең үйүң
Көрүүгө жаңсай жыкпасам,
Кекенчим минтип чыкпасам,
Сурасам бербес Көгала
Суук укурук салбасам,
Суурултуп ылоо минбесем,
Кааласам бербес Көгала
Кас укурук илбесем,
Карматып ылоо минбесем.
Ийним тийбес Көккүбөң
Көөдөнгө тээп чечпесем
Алмамбет атым курусун,
Көкчө сенден кечпесем.

Окуянын жаралышына негизги өбөлгө түзгөн бул идеялык мотив эки башка доордо жазылган эпостун материалдары анын айрым элементтери жагынан да бирдей окшош болушу кызыкчылыкты пайда кылат. Биринчиден, бул окшоштук окуянын традициялуу экендигин далилдеп турат. Экинчиден, улуу манасчы Сагымбай В. В. Радлов жазып алган айтуучулардан түздөн-түз үйрөнбөгөндүгү эч талаш туудурбашы түшүнүктүү. Анткени, ал мезгилде Сагымбай төрөлө элек болуу керек. Бирок, ошол В. В. Радловго жаздырган манасчылардын айткандары кийинки муундагыларга өткөрүлүп отуруп Сагымбайга да мурасталып калгандыгы байкалат. Ошондуктан, Шапак бул эпизодду Сагымбайдан өздөштүргөн деп болжолдоого болот. Бирок, Сагымбай өзүнүн вариантын жаздыруу учурунда Көкчө менен болгон карама каршылыкты белгисиз себептер менен жаздырбай калган көрүнөт.

Мындан кийин Чоң эпизоддор «Көкөтөйдүн ашы» менен «Чоң казат» айтылат. Бул окуялар бардык белгилүү манасчылардын жалпысында бар. «Көкөтөйдүн ашы-чоң чырдын башы» деген лакап сөз бул эки эпизод бир-бирине байланыштуу экендигин аныктап турат. Изилдөөчү К. Кырбашев Шапактын вариантындагы бул эпизоддор жөнүндө мындай

мүнөздөмө берет: «Негизинен бул эпизод ашка элдин келиши, Коңурбайдын Маникерди суратканы, ат чабуу, жамбы атуу, күрөш оюндары, Манас менен Коңурбайдын сайышы, байгеден чыккан чатак, жана эки колдун беттешүүсү сыяктуу окуяларды ичине алат. Шапакта да Көкөтөйдүн ашы «Манас» бөлүмүндө берилип, мурдагы чыр-чатактын аягы ушул ашта уланат да андан ары «Чоң казатка» өтөт. Бээжинге аттанууга да негизги түрткү болгон себептердин бири эл арасында «Көкөтөйдүн ашындагы» кандардын Манастан тарткан запкысынын аягы чырга айланып, алар Манаска каршы кеңеш курушат. Ушул кеңеште жедигердин Багышы, Жетим чалдын Агышы, Эштектин уулу Жамгырчы, Кара жаак эр Үрбү, Кандын уулу Жүгөрү, Казактардын Көкчөсү, Элемандын Төштүгү катышат [8].

Жалпысынан алганда Шапактын вариантынын «Чоң казат» эпизоду мерчемдүү традициялык мотивдер менен баяндалып толук берилгендей көрүнсө да өтө кыска схема түрүндө жазылган. Мисалы, жети кандын кеңеши, алардын бирден элчи жиберилиши, колдун жөнөшү, Каныкейдин кырк чорону кийим-кече менен жабдышы, колдун жолдо жүрүшү Алмамбет менен Сыргактын чалгынга жөнөшү, ат тандоо, Чубактын жаңжалы, Макел дөө (Мадыгел дөө) менен беттешүү, жылкы тийүү, мындан кийинки окуялар да башка варианттардай эле традициялык эпизоддордон турат: Манастын жеңиши, Коңурбайдын Манасты алдашы, алардын ортосундагы акыркы беттеши, Манастын өлүмү, Каныкейдин Манаска күмбөз салдырышы. Ушул сыяктуу сыртынан караганда традициялык сюжеттин курамындагы бардык урунттуу учурлар камтылган менен кеңири сүрөттөлбөстөн, үстүртөн гана баяндалып калган, кыскасы традициялык сюжеттин мазмунунун кайталап айтып бергендей туюлат.

«Манас» эпосу генеологиялык циклизация принцибинде негизинен үч бөлүмдөн турган элдик чыгарма. Ошондой болсо да трилогиянын ар бир бөлүгү өзүнчө идеялык мазмуну, сюжеттик түзүлүшү жагынан өзүнчө бүткөн эпос болуп эсептелет. Ага карабастан үч бөлүм тең бири-бирин шарттап органикалык байланышта улантып, монументалдуу, бир эпикалык чыгарманы түзүп турат.

«Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрү да мурунтан өзүнчө айтылып келаткан традициялык окуялардын составынан турган сюжеттик мазмунга ээ, көркөмдүк деңгээли да жогорку бөлүмдөр болуп эсептелет.

Академик Б. М. Юнусалиевдин белгилөөсү боюнча Колжазмалар фондусунда «Семетейдин» 14 варианты, «Сейтектин» 6 варианты сакталып турат [9]. Албетте, 1960-70-жылдарда да айрым айтуучулардан жазылып алынган материалдар бар. «Семетей» эпосунун варианттарынын ортосунда олуттуу жалпылык болгондуктан, жана деталдык гана аз айырмалар бар экендигин Б. М. Юнусалиев белгилеп кетет.

Ошондуктан, 1956-60-жылдарда басылып чыккан «Семетейдин» бириктирилип кыскартылган варианты башка варианттар менен сюжеттик жагынан окшоштугу эске алынып, С. Каралаев менен Тоголок Молдонун варианттары негиз кылып алынган. Бул традициялык окуялар толук киргизилген деп эсептелген. С. Каралаевдин вариантынан негизги жети окуя басылган. Ушул эле окуялар Шапактын вариантында да бар. Бирок, «Семетейдин» окуялары да «Манас» бөлүмүндөй эле кыскартылып, жазылгандыгы ачык көрүнөт. Ушундай эле көрүнүштү «Манастын» үчүнчү бөлүмү «Сейтек» жөнүндө да айтууга болот.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Юнусалиев Б. М.* Тандалган эмгектер. – Фрунзе: Илим, 1985. – 446-бет.
2. Инв. № 35, 36, 37, 49, 50, 51.
3. Инв. № 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47.
4. Инв. № 48.
5. «Манас» энциклопедиясы, 1995, 2-т.
6. *Радлов В. В.* Образцы V т., 27-бет.
7. *Радлов В. В.* Образцы V т., 35-бет.
8. «Манас» энциклопедиясы», 2-т.
9. *Юнусалиев Б. М.* Тандалган эмгектер, 417-418-беттер.
10. Көрсөтүлгөн эмгек, 417-бет.

САГЫМБАЙ ОРОЗБАК УУЛУ

Чоң жомокчу, гениалдуу манасчы Сагымбай Орозбак уулу Ысык-Көлдүн күңгөй тарабындагы Кабырга деген жерде коен жылы жарыкчылыкка келиптир. Түпкү теги жумгалдык саяктардын мойнок уругунан. Атасынын асан чакырылганда коюлган аты – Акеше.

Сагымбайдын чоң атасы Акжолдун жети уулу болуп, алардын улуусу Орозой, экинчиси Акеше, калгандарынын аттары белгисиз. Акжол өлүп, балдары жетим калганда ошол кездердеги уруулар арасындагы чабыш-кагылыштардын биринде жаш жетимдер олжого кетишет. Акеше да олжого кетип, Суусамырдагы күрүчбек элинде тегин билбей чоңоёт. Жетимдердин улуусу Орозойду кыйыр туугандарынын биринин үйүндө баш калкалап жүрсө, тууганы балага айтпай кашкарлык соодагер уйгурларга сыртынан сатып жиберип, малын айдашып узатып кел – деп алдап соодагерлерге кошуп берет. Орозой Чатыр-Көлгө барганда кайра кетейин десе уйгурлар тууганың сени бизге саткан, кетпейсиң деп чатак кылышат. Конгон жерде түн ичинде качып чыккан бала элине кайра келип, бирок өз айылына бара албай, Кочкор өрөөнүндөгү кан атанган белгилүү чоң манап Ормонго келип баш калкалап, жылкычы болуп жүрөт. Сурнай, чоор тарткан өнөрүнүн аркасы менен канга жагып, анын ишенимдүү жигиттеринин бирине айланат.

Тегин билбей чоңойгон Акеше бой жеткенде эли, ата-бабасы ким экендигин билип качып чыгып, агасы Орозойго каралап ал да Ормонго келип баш калкалайт.

Жылкычы болуп жүргөн Акешеден Ормон атын сураса Акеше – деп жооп берет. Ормон атың жаман экен, мындан кийин сен Орозойдун иниси Орозбак бол – дейт. Ошондон тартып Акеше Орозбак атыгат.

Оролойдун көзү өткөндө анын өнөрүн мурда агасынан үйрөнгөн Акеше-Орозбак канга сурнайчы жигит болот.

Сагымбайдын туулган жылы 1867-жыл делип жүрөт. Бирок бул такталган, же өз учурунда кандайдыр мыйзамдык күбөлүк менен бекемделген дата эмес – манасчы өзү өлөр жылы быйыл 63 жаштамын – дечү экен. Ошол маалыматка таянып жомокчунун өмүр баянын иликтеген кийинки адамдар манасчы кайтыш болгон 1930-жылдан 63 жылды алып салуу менен Сагымбай 1867-жылы туулган катары эсептеп жүрүшөт. Кыргыздарда манасчы жашаган тарыхый шартта кабыл алынган жыл сүрүү эсеби боюнча коён жылы туулган адам жылкы жылы 63 жашта болушу туура, бирок бул эсеп бүгүн жаш саноодо кабыл алынган жыл боюнча эсепке так туура келе бербейт. Анткени, кыргыздар мурда баланын курсакта жаткан 9 айлык учурун анын жан катары жашаган убагына кошо эсептеген. Ал саноону бүгүнкү эсепке тууралаганда манасчынын туулган жылы 1868, ал эми өлгөн жылкы чыныгы жашы алтымыш үч эмес, алтымыш эки болот.

Орозбак 80 жаш курагында Ысык-Көлдө дүйнөдөн кайтканда Сагымбай 12–13 жаштагы бала экен. Орозбактын балдары жаш, турмуштары начарлагандыктан тууган издеп Кочкорго көчүп кетишет.

Сагымбай «Манас» айтууга 15-16 жашынан тартып киришиптир. Бирок көркөм сөз өнөрүнө жөндөмдүүлүк шыгы ага чейин эле билинет. Сагымбайдан манасчылык өнөрдүн таалимин алган, жакын мамиледе болуп, узак жылдар катташып жүргөн белгилүү манасчылардын бири Шапактын айткандарына караганда Сагымбай жашынан эле жамактатып сүйлөп, лирикалык, тамашалуу ырлар чыгаруу менен айыл арасында оозго алынган экен. Анын далили катары ошол жаш баланын атасы өлгөн жылы элдик салт боюнча ага энчилеп айдап берген эгинди отоо басып кеткенде чыгарган ыры, же айттап барган балдарга бышып турган этин бербей койгон байга берген тамашалуу какшык, тескери батасы ж.б. сыяктуу биздин күндөргө чейин айтылып жеткен чакан ырларды көрсөтүүгө болот. Сагымбай жаш бала чагында чыгарган ырларында сөз болуп жаткан көрүнүштүн мүнөздүү белгилерин таамай бел-

гилеп, чукугандай курч сөздөр менен, элестүү сүрөттөөсү анын табигый талантынын күчүнөн, деңгээлинен кабар берип турат. Жайлата баккан эгинин отоо басып, чыкпай калганда жаны кашайган 12 жаштагы бала:

«Кудай бардыр куурайга,
Мен эмине кылдым кудайга?!
Тең жарымы ак буудай,
Тегерек баш ак куурай,
Ону куурай, беш буудай,
Бербей койду бир кудай.
Баккан эгин ушубу,
Атам көрсө ургудай,
Эмине кылдым теңир ай!» [1] ... –

деп ырдаган экен.

Агасы Алышер баланын ырын угуп, кылыгына күлүп, куурайлуу буудайга эчки жайып ийишпир.

Жаш баланын сөздөрү курч, туздуу ырларынын таасиринен чочулап, ага жалтактоо учурлары да эл арасында эскерилет. Сагымбай 13–14 жаштар курагында бир жолдошу менен айт күнү бай адамдын үйүнө кечинде барса бышып турган казандагы эттин үстүн капкак менен жаап коюп, балдарга нан гана берип, дасторконду жыйнай баштайт. Анда Сагымбай:

«Оомийин десең мага
Бата берем сага!
Желе менен нокто –
Жергең менен токто!
Нанга нандай бата,
Менин батам кандай бата?!
Олдогума басаңда,
Этиң калды казанда,
Эртең жегин асанда?!» [2] –

деп, бата кылыптыр.

Уялган үйдүн ээси Сагымбайга жалынып токтотуп, кондуруп, эргеси бир чапан кийгизип узатат. Сагымбай бала кезинде агасы Алишер:

«Топташ алсаң тозосуң,
Кой кайтарсаң озосуң.
Ашык атсаң азасың,

Жаман жолго басасың,
Кой кайтарсаң ырдайсың,
Ошондо иним жыргайсың [3].
Кой кайтарып ырдай бер,
Оюң менен жыргай бер» –

деп, алдап койчу кылып, кой кайтартканын да:

«Өгүз минип салаңдап,

Эки көзүм алаңдап...» [4] – деп тамашалуу ырда баяндаган экен. Ушул фактыга байланыштуу бир кызык учур Сагымбай койчу болуп жүргөндө койлорго карышкыр тийип, тирүү козунун куйругун жулуп алып жеп жибергенин өз көзү менен көрөт. Ошондон кийин кой кайтаруудан баш тартып, койчу болбой коюптур. Кийин Сагымбай манасчы болгондогу анын вариантында 9 жашар Манас козу кайтарып жүргөндө козуларга карышкыр тийип, бир козунун куйругун жулуп жеп, өзүн көтөрө качканын баяндаган элестүү окуя бар. Балким, варианттагы ошол деталь манасчынын бала кезиндеги өзүнө катуу таасир эткен турмуштагы реалдуу көрүнүштүн көркөм элесидир (бул факты манасчы айткан варианттын жаралып жана калыптанышында айтуучунун турмуштук тажрыйбасы, билгендери менен катар эле өз башынан өткөргөндөрдүн айрым урунттуу, таасирлүү учурлары да мааниге ээ болуп, таасир тийгизерин айгинелейт).

Жомокчунун аялы Мариянын эскерүүсүнө караганда Сагымбай ал жети жашар кезинде эле аны дайым ээрчип жүрө турган бир элес пайда болуп, ошондон тартып ага акындык шык жаралганын айтуучу экен.

Болочок манасчынын өмүр жолундагы негизги кесибинин багыты ошол бала кездеринде эле айгинелениптир. Анткени, ал көркөм сөз өнөрүнө жөндөмдүүлүк табигый шыгын «Манас» айтуу ишине багыштап, эпосту үйрөнүүгө өзгөчө дилгирленип жүрөт. Атасы тирүү кезинде эле Ысык-Көлдүн күңгөйүндөгү жашаган элдерди аралап «Манас» айтып жүргөн атактуу чоң манасчы Чоңбаш (Нармантай) алардын айлына келгенде анын жомокту аткарганын уккан Сагымбай өзгөчө делөөрүп, жомокчуну ээрчип кетмекчи болгону мунун ачык далили.

Сагымбай 9-10 жаштар курагында айылдык молдодон 3-4 кыш окуптур. Билген адамдар анын тамгаларды таанып, китептерди окуй алганын, бирок өзү жаза албаганын эскеришет.

Орозбактан эки уул, эки кыз болуп, эркектеринин улуусу Алышер, кичүүсү Сагымбай, Сагымбайдан кичүү карындашы Бакдөөлөт Ат-Башылык моңолдордун белгилүү манабы Абдырайдын уулу Чойбектин аялы, берки кызынын аты бизге белгисиз, өзү барган жери Көлдүн күңгөйү.

Сагымбайдын атасы менен энеси бир жылы өлүптүр. Орозбак кичүү уулун ал 12 жашында үйлөнткөн экен. Ошол аялынан Сагымбай бир кыздуу болуп, бирок ал кызы жашында эле чарчап калыптыр. Биринчи аялы да каза болуп, агасы Алышер алып берген экинчи аялы Зайнап. Зайнаптан он бир бала көрүп, эки кыз, үч эркеги жашында өлгөн. Уулдары Аманкул, Жаманкул (улуу уулу атасын тартып «Манас» айтып оозго алынып, кабары чыга баштаганда 1939-жылкы Кыргызстандын искусствосунун Москвада өткөн декадасына катышып, жаш болсо да өнөрү жогору бааланып, алтын саат менен сыйланат. Бирок согуш чыкканда армияга кетип, кайтпай калды. Сагымбайдын бир уулу жана Зайнап, жеңе аялы Мариядан төрөлгөн кыздарынын тукумдары азыр бар).

Сагымбай өзү манасчылык өнөргө ээ болуусун арбак колдоо, түш көрүү, аян берүү менен түшүндүрүп, алгач көргөн түшүн, андан кийинки эки жолку арбактардын аян берүүсүн айтып, «мурда жомокту айтпай жүрүп эле, ошол түш көргөндөн тартып айта баштадым. Чыгарманы өркүндөтүп айтууга кийинки аян берүүлөр демөөр болуп, шыгым артты» дечү экен.

Алгач түштү 15 жашында көрөт. Орозбак өлгөндөн кийин анын үй-бүлөсү Кочкорго көчүп барган жылы жазында элге чечек оорусу жайылып, Сагымбайлардын үй ичи да чечек менен ооруп жатышкан болот. Сагымбайга да чечек чыгып, катуу ооруйт. Бир түнү таңга жуук оорудан чабалактап эс-мас жаткан Сагымбай көзү илинип кетип түш көрөт. Түшүндө Кочкордун талаасында жөө келе жаткан экен. Талаанын бети жык толгон тоодой-тоодой чоң боз үйлөр тигилип, жандарында кермеге байланган өзгөчө чоң, кулактары

типтик, туяктары чарадай аттар, үйлөрдүн эшик алдыларында тоодой кылып үйүлгөн курал-жарактар. Эмне шумдук болуп кетти? – деп ойлогон Сагымбай эси чыгып, үйлөрдүн бирине кирмек болуп жөнөйт. Аңгыча алдынан боз ат минген, калпакчан, өзү азыркы кишилердин чоңу, кара киши жолугуп: «Балам, сен коркпо, бул тигилген үйлөрдүн ээлерине эч кимдин шаасы келип, күчтөрү жете алган эмес!» – деп баланы жооткотот. Бул адам кадимки Ормон хан экен. Аны көргөн Сагымбайдын корккону басылып, бир чоң үйгө кирип барат. Үйдүн ич жык толтура түспөлү боюнча кыргыз, өзүлөрү ого эле сөөк-саактуу, өтө чоң кишилер олтурушкан болот. Олтургандар кел, балам, жогору чык! – деп, Сагымбайга орун берип олтургузушат. Үйдө олтурган адамдардын ичинде бир ак жүздүү киши күлдүргүч сөздөрдү айтканда баары күлүп атат, ал адам Ажыбай экен. Аңгыча олтургандардын бири: мына бу бала жомок айтат экен – дейт. Бир киши кана, балам, айт – дейт. Сагымбай билбейм – дейт. Үстүнө төө жүнүнөн согулган боз таар чепкен кийген, башында чунайган бөркү бар, орок мурун 25 жаштар чамалуу, кара сур жигит колуна айбалтасын алып эшиктен кирип келет да: чабамбы же айтабы? – деп тап берет. Элди күлдүрүп олтурган ак жүздүү киши: балам, жаш экенсиң, бөөдө өлүп калба, айтам де – дейт. Сагымбай коркконунан «айтам» дейт. Үч сурап, үч жолу «айтам» дедирип жооп алат. Сагымбай абайлап караса, ошол өзү кирип турган чоң үйдүн ар кайсы жеринде жомок айтып жаткан кишилер. Алар бир эле окуяны эмес, ар кимиси чыгарманын ар кайсы окуясынан – бирөө Манастын туулган жерин, экинчиси Көзкамандардын окуясын, үчүнчүсү «Чоң казатты» ж.б. айтып жатышыптыр. Сагымбайдын үч жолку «жомок айтам!» – деген жообун уккан соң олтурган кишилер «тарткыла!» – деген сөз менен жабдыктарын алып, дүр коюп чыгып жөнөшөт. Үйдүн ичине жарык кирип, таң атып калган экен. Ойгонуп кеткен Сагымбай үйдөн чыгып жаткандарды даана көрүп, үйдөн чыгып жаткандарды көрдүңөрбү? – деп, үн чыгара катуу айтат. Үй-бүлөлөрү да көргөн болушат. Сагымбай да, башка ооруп жаткан ал үйдөгү адамдар да куландан соо болуп айыгып калышыптыр. Үйдөгүлөр жапырт туруп, түлөө союп жиберешет» [5].

Ушундан баштап Сагымбай менен агасы Алышер экөө тең «Манас» айта башташат. Бара-бара Сагымбай озуп, анын өнөрү улам өйдөлөп жүрүп олтурат. Бирок Алышер да өз алдынча тың жомокчулардан болуп, айрыкча «Семетейдеги» баатырдын Айчүрөктү издеп барып, Үргөнчтөн кечкен жерин өзгөчө таасирдүү айтчу экен.

Ошол түш көргөндөгү Сагымбайды айбалта менен чабам – деп, тап берип коркуткан жигит Семетей болуп, ушуга ылайык Сагымбай менин пирым – деп, Семетейди эсептеп, «Семетейди» көркөмдүгүн «Манастан» да жогору жана өзгөчө кеңири айтчу экен. Манасчы менен көп жылдары бирге жүрүп, ал эпостун бөлүмдөрүн кандай аткарганына өзү кыйла жолу күбө болгон Ыбырай Абдырахманов бул жөнүндө «Сагымбайдын айткан «Семетейи» эң башкача кызык эле. Тамам жазылбай, өзү менен кошо кетти» [6] – деп өкүнүү менен эскерет.

Түш көрүү манасчылык кесиптеги зор мааниге ээ белгилерден. Илимге белгилүү маалыматтарга караганда чоң кичине дебей ар бир манасчы кесипке ээ болуу кадамын адатта дайым түш көрүү салты менен баштайт. Эл арасында ал манасчынын түшүнө эпостун каармандары, же алардын бирөө кирип, жомок айтууну тапшырмайынча ал манасчыны чыныгы айтуучу деп эсептебөө көнүмүш болгон. Ошон үчүн манасчылык өнөргө дилгир жаштардын өзүлөрү да түш көрүүнү эңсеп, түш көрсөм манасчы болот элем деген ишенимде жүрүшү жана түш көргөн учурдан тартып өзүнө, өз жөндөмүнүн күчүнө ишенич пайда болуп, али так багыт, жол таба албай, сыртка чыкпай буулугуп жаткан шык, жөндөмдүн ачылышына мүмкүнчүлүк түзүлөрү күмөнсүз.

Түш көргөндөн баштап Сагымбайдын да мурдатан эле билинген көркөм сөз жаратуу табигый шык жөндөмү өзү дилгирленип жүргөн манасчылык өнөргө биротоло багытталып, кесиптин алгачкы кадамдарын шилтөөгө түрткү – себеп болсо, андан кийинки эки жышаан жаш талапкердин өз күчүнө биротоло ишенип, өзү ушул кесип үчүн жаралган адам экендигин сезүүгө көмөк бериптир.

Алгачкы көргөн түшү сыяктуу эле манасчыга кийинки аян берүүлөр да Сагымбайдын өз оозунан учурунда жазы-

лып калган эмес. Бизге эл арасында ооздон оозго көчүп айтылган түрдө, алымча-кошумчалары бар, көптөгөн варианттар түрүндө жетти. Ошолордун ичинен жомокчунун өз оозунан уккан маалымат катары эскерүү түрүндө кагаз бетине түшүрүлгөнү Ы.Абдырахмановдун жазгандары. Узак убак катчысы болуп, эпостун тексттерин жазган жана жайы-кышы көп жылдар бою кайда барса ээрчишип бирге жүргөн бул адамдын Сагымбайдын өзүнөн анын өмүрүнө, чыгармачылыгына байланыштуу көптөгөн фактыларды укканына шек келтирүүгө болбойт. Биздин оюбузча, башка кабарларга караганда манасчы өзү айткан үлгүгө алда канча жакын деп эсептөөгө боло турган Ы.Абдырахмановдун маалыматы боюнча Сагымбай жаш кезинде ага көрүнгөн маанилүү эки аян булар: Сагымбай «Манасты» кыйын айтып, жашы жыйырманын ортолоруна келип калган кездерде жайлоодо бир топ кишилердин арасында дөңдө олтурушкан болот. Манастын калың колу Бээжинге бара жаткан экен. Сагымбай ошолорду таңыркап карап калат. Аңгыча калың колдон бир сарала ат минген адам бөлүнүп чыгып, дөңдө олтургандарга келет. Ал Алмамбет экен. Сагымбай менен сүйлөшүп, кайра тартып чаап жөнөгөндө айылдын иттери жабалактап артынан чуркап үрүп калышат. Дөңдө олтургандар Сагымбайдын ордунан тура калганын көрүп таң калышса да, келген адамды көрүшпөйт, сүйлөшкөн сөздөрдү да угушпайт. Иттер чуулдап үрүп, бирөөнүн артынан куугансып чуркаганын көрүшүп бу биздин айылдын иттерине жин тийдиби? – деп сүйлөшүп калышат. Анда Сагымбай тетиги көп кол Манастыкы экен, Алмамбет келип, союш бергиле – деп, кетпедиби. Иттер ошого үрүп жатпайбы – дейт. Ал жерде олтургандар дүр коюп жапырт орундарынан туруп, бир кой алып келип союп, Манас баатырдын коногу – деп, этин жеп тарашат [7]. Сагымбайдын чыгармачылыгынын алгачкы учурларына таандык ага зор таасир берген дагы бир сырдуу окуя болочок жомокчу «Манасты» бир топ эле күчтүү айтып калган кездерде түн ичинде уктап жатса тыштан көп дүбүрт чыгат. Тыштан бирөө: Сагымбай бат бери чык! – деп, чакырат. Эшикке чыгып барган Сагымбайга баягы чакырган киши мына бул чоң кула ат минген Манас баатыр,

абыдан таанып ал! – дейт. Баатырдын сүрүнөн Сагымбай тик багып карай албай, жалтанып көзүн жумат. Манастын ырайы жыландын сүрүнөн да кыйын болуп, көзүнөн от күйүп турат [8] – дечү экен ушул окуяга байланыштуу сөздөрүндө манасчы.

Эпоско байланыштуу түштөр көрүү, галюцинациялык сырдуу белгилерге жолугушуу манасчынын кийинки турмушунда көп эле болуптур. Сагымбай көп эле жолу караңгыда кишилерге тетиги дүмпөйгөн көп караан Манастын колу – деп көрсөткөнүн эскерүүлөр арбын, айрыкча «Манасты» кагаз бетине жаздарып жатканда жомокчу түш көрүп, өзү мурда айтып жаздырганын туура болбой калыптыр, түшүмдө көрдүм – деп кайра жаздырган учурлар өтө көп жолдору болгонун, конкреттүү деталдары менен Ы. Абдырахманов дайым эскерет. Демек, түш, сырдуу окуялар чыгармачылыгынын алгачкы жылдарында эле эмес, кийин чоң манасчы болгондо да орчундуу роль ойногон окшойт.

Манасчылык өнөрдүн алгачкы кадамын түш көрүүдөн баштаган ар бир талапкер кесиптин сырларын дароо эле өздөштүрүп, өнөр ээси катары тааныла койбойт. Оозго алынып, дасыккан манасчынын деңгээлине жетүү үчүн бир топ убак, түйшүктүү эмгек зарыл. Сагымбай да башкалар сыяктуу эле ушул жолду басып өтүптүр. Анын үй-бүлөсү Кочкордо эки жыл туруп, турмушу начарлагандыктан илик кууп Кеминге көчүп кетишет. Ал жакта ончакты жыл турушат. Сагымбайдын манасчы катары калыптанышы, оозго кирип, элге таанылышы ошол жерде жашаган учуруна туура келет. «Сагымбай Чүйдө турганда «Манасты» түтөтүп айтып, аш-тойлордо какшап айтып, даңкы чыгып калат» [9].

Даңкы чыгып, элге таанылган манасчынын деңгээлине жетишүүнүн бир топ узак жана түйшүктүү жолунда ар бир айтуучу үчүн табигый жөндөм – көркөм сөз шыгынан, ошол шыкты ойготуп, багыт берип, манасчы катары биринчи кадам шилтөөгө түрткү, себеп болгон сырдуу түштөн башка да өзгөчө зор мааниге ээ жагдай өзүнүн жашы, тажрыйбасы, өнөр ээси катарындагы билгендери жогору турган адамдардан үлгү, таалим алуу, кесиптин сырларын үйрөнүү. Ар бир манасчы табигый шык, дареметине, эм-

егине жараша кийин катардагы көп айтуучулардын бири болуп калышы, же чоң жомокчу атыгып, өзүнчө мектеп түзүп, кесиптин эң жогорку баскычына көтөрүлүшү мүмкүн. Бирок, илимге белгилүү маалыматтарга караганда, чыгармачылыгынын алгачкы этаптарында башка кесип ээлеринен үлгү алуу, б.а. үйрөнчүктүк баскычтан өтүү кичине, чоңуна, жөндөмүнө карабай ар бир айтуучуга мүнөздүү белги. Ал гана турмак эпостун башка манасчылар айткан варианттары менен таанышуу, алардагы ийгиликтерди өздөштүрүп, өз вариантына сиңирүү, ыгы менен пайдалануу жомокчулардын бүт өмүрү боюнча улантыла турган өзгөчө узак процесс. Бул жолду Сагымбай да басып өтүптүр. Сагымбайдын кимдерден таалим алгандыгы жөнүндө «Манастын» көрүнүктүү изилдөөчүлөрүнүн бири К. Рахматуллин колдо болгон жана ошол кездерде көзү тирүү, жомокчуну жакшы билген кары адамдардын берген маалыматтарына таянып: «Сагымбай ошол учурдагы чоң манасчылардын бардыгын дээрлик угат. Ал Чоң-баш, Тыныбек, Найманбайларды гана эмес, Балык менен Келдибекти да угуп, үлгү алгандыгы жөнүндө айтышат. Келдибек Сагымбайга «Манасты» айттырып көрүп жактырат, бирок обондон жетише элек экенсиң – деп обонду, кол шилтөөнү жана башка кыймыл-аракеттерди үйрөткөн экен» [10] – деп жазат. Ушул К. Рахматуллин эскерген Сагымбайдын легендарлуу чоң манасчы Келдибекке жолугуп таалим алуусу анын чыгармачылыгынын алгачкы учурларында өмүрүнүн Чүй өрөөнүндө жашаган мезгилдерине туура келет. Ушуга байланыштуу көңүлгө алып кое турган бир учур Сагымбайдын тайлары Ат-Башылык азыктар болуп, өзү Келдибекке жакын жээн экен. Демек мындай илик-чатышы бар адамдардын катташуусу, жолугушуусу бир эле жолу болбошу жана өз ара жакындыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү нерсе. Ошол кездерде Келдибектин манасчы катары даңкы жер жарып, ал адам урмат-сыйдын жетер жерине жетип, жашы да жетимиштен өтүп калган учуру экен. Анын Сагымбайдын өнөр ээси катарындагы тагдырына өзгөчө кызыгуу менен карап, жакын, жылуу мамиле кылганы жогорудагы эскерилген өзүн кармоо, обон, кыймыл-аракеттерине чейин кылдат карап, жол-жоболор

айтканынан да даана көрүнүп турат. Улуу манасчылардын дагы бири айтылуу чоң жомокчу Тыныбек Сагымбайга таалим бергени, ал эле эмес эпосту кошумчалар кошпой таза айтуу зарылдыгын эскерткени жөнүндө да эл арасында айтылып жүргөн аңыздар кеңири белгилүү.

Кыргыздарга кеңири белгилүү эки легендарлуу жомокчулардын Сагымбайга бири кесиптин көркөм ыгы, музыкалуулугу, экинчиси чыгарманын мазмуну боюнча кеп-кеңештерин айтып, тарбия-таалим бергендиги жөнүндөгү бизге жеткен аңыз-уламалардын өзү эле Сагымбай манасчы катары калыптанууда кандай эң жогорку мектептен таалим алып, өзгөчө кыраакы, кылдат, терең сыноолордон өткөнүнөн кабар бере алат.

Кеминде жашап, Чүй боорун аралап «Манас» айтып жүрүп, эл бергендин эсебинен турмуштары бир топ оңолуп, бул жакта ончакты жыл байырлаган соң Сагымбайлар үй-бүлөсү менен Кочкорго кайра көчүп кетишет.

Манасчы катары эл арасына тааныла баштагандан тартып өмүрүнүн акырына чейин Сагымбай «Манас» айтууну кесип кылып, жомокчулук менен күн көрүп, ошол өнөр ээлерине мүнөздүү жашоо тиричилигин башынан өткөрөт: жайы-кышы дебей эл кыдырып, бир айылдан экинчисине өтүп өз өнөрүн тартуулайт – «Манас» айтат, эл өз каалоосу менен бергендердин эсебинен жан сактап, үй-бүлөсүн багат. «Сагымбайга эл көп болуп чогулуп, көп берерине көзү жетсе эң башкача кылып төгүп айтар эле» [11]. Бул аны жакшы билген, көп жылы бирге жүргөн, өнөрүн, эпосту эл арасында аткаруусун далай жолу көрүп, күбө болгон Ы. Абдыракмановдун эскерүүлөрүнөн.

Ы. Абдырахманов, К. Мифтаков сыяктуу манасчыны жакшы билген, анын өнөрү, эл арасындагы абалы менен тааныш фольклорчулардын, жомокчуну билген, көргөн көптөгөн адамдардын берген маалыматтарына караганда материалдык кызыкчылык жомокчунун чыгармачылыгында аз роль ойногон эмес, тескерисинче өнөр-кесиптеги чоң мааниге ээ факторлордун биринен болгону шексиз.

Билгендердин күбө өтүүсү аркылуу илимге маалым болгон кабарларга караганда Сагымбай өнөрүн тартуулаган аймак бир топ эле кеңири болуптур: бир чети Ат-Ба-

шы, Нарын өрөөндөрү, экинчи чети Чүй боору, туурасы Ысык-Көл айланасы менен Суусамыр, Талас манасчынын дайым аралап жүргөн аймактары экен. Ал турмак жомокчу өнөр ээси катары такшалып калган, күч-кубатынын чыгармачылыгы жактан да, өмүр жолу жактан да толуп турган учурунда – 30 жаштар айланасындагы курагында Кетмен-Төбө аркылуу Анжыян, Алай жактарга барып, узак убакыттар (Шапак алты жыл десе, Ы. Абдыракманов үч жыл деген убакытты айтышат) жүрүп «Манас» айтып, үйүнө аргымак минип, коштоо атка толгон пул жүктөп» [12] кайтыптыр.

Сагымбай эл аралаганда жалаң эле «Манас» айтуу менен чектелбей негизги кесибинен башка да аш-тойго кабылса ырдап, ыгы келгенде ал турмак бирөөлөрдү мактап, зарыл болсо жар чакырып, кыз-келиндерге кошок үйрөтүп, жыйылган топко келген ырчы-комузчуларга баш болуп «тынымсыз алып турган киши» [13] болуптур. Бизге жеткен оозеки маалыматтарга караганда Сагымбай бийик, коңур үндүү, чукугандай сөз тапкан курч тилдүү адам болгондуктан чоң аш-тойлордо жар чакыруу милдети да ага жүктөлчү экен. Ал эмес эл арасындагы белгилүү адамдардын өлүмү, ашы учурларында аны ал жерде жок болсо атайы киши жиберип алдырган учурлар көп болуптур, мисалы, Тыныстан, Шапак, Байтерек, Бекчоро ж.б. бай, манап катары атагы чыккан белгилүү адамдардын ашы болгондо Сагымбайды алдын ала кабарлап алдырып, жар чакыртышканы айтылат. Бул абал манасчынын кадыр-баркы, даңкы менен да түшүндүрүлөт. Анткени Сагымбай сыяктуу элге кадырлуу, белгилүү адамдын ашка жарчы катары катышышы аш ээси үчүн сыймык, өлгөн адам үчүн баланчанын ашында кадимки Сагымбай жарчы болгон деген атак эле. Эл арасындагы белгилүү адамдар өлгөндө аларга ылайыктуу кошоктор чыгарып, кыз-келиндерине, аялына үйрөтүү жактан да Сагымбай кеңири белгилүү экен.

Сагымбайдын эл арасындагы кадыр-баркын белгилүү бай, манаптардын көбү Сагымбайдын оозу шок – деп андан жалтанып, сыйлай турган [14] фактыларынан да көрүүгө болот.

Жогоруда эскерилген маалыматтарга караганда Сагымбай манасчынын чыгармачылыгында көп жактуулуктун

(синкретизм) белгилери али орун алганын, б.а. ал жомокчулардын ырчылык менен жомокчулук толук жиктелип, бөлүнө элек учурларындагы Балык, Келдибек сыяктуу эски муундарынын эң акыркыларына жатарын байкоо кыйын эмес. Буга манасчынын өзү өзүнө карата «жомокчу», «жомок айтуучу» деген терминдер менен катар эле «акын» деген наамды колдонуп айта бериши [15] да күбө боло алат. Айтуучу өз кесиби жеке эле «Манас» айтуу деп эсептебестен, ырчылык-акындык өнөрдү да кесибим – деп эсептейт. Бирок, Сагымбай чынында сөздүн түз жана кеңири маанисинде түшүнүлүүчү кадимки ырчы эмес, анын кесиби – жомокчулук – «Манас» айтуу. Эл да Сагымбайды манасчы катары тааныйт. Сагымбай өз өмүрүндө бир да жолу ырчылар менен беттешип айтышпагандыгы [16] да анын кесиби ырчылык эместигин, же ал кадимки ырчылардын катарына кирбешин айгинелейт.

1916-жылдын үркүнүндө качкан эл менен кошо Сагымбайдын үй-бүлөсү да кытай жерине барат. Ач-жылаңач, көбү кырылып, өз балдарын күнүмдүк оокатка, бир чөйчөк талканга сатууга мажбур болгон качкындардын арасында жаш аялмет балдарын, үй-бүлөсүн манасчылык өнөрү менен оозун бүлөп эпос айтып жүрүп багып, Сагымбай апааттан аман алып калыптыр.

1917-жылы кытайдан кайткан элдин алдыңкыларынан болуп мекенине жөнөп, азыркы Ат-Башы районунун аймагына келип, Кара-Коюн деген жердеги азыктардын арасында бир кыштап, Ак-Талаадагы кытайлардын арасында эки жыл жашаган. Ошол кытайдан келген жылы жайдын күнү агасы Алышер 55 жашында дүйнөдөн кайтып, жылдын аяк чендеринде чогулуп жаш балдарды бир үйдө багуу максатында Алышердин аялы Марияны салт боюнча алат. Үркүндө жүргөндө тапкан-тергенинен бүт ажырап, элге ач-жылаңач келе жаткан Сагымбай колуна караган эки аял, алты кыз, бир эркек – жети баланы «элде ырдап жүрүп, эң кедейлик турмушта күн өткөрүп баккан» [17]. Бул ошол жылдары Сагымбайдын өлүк өлгөн жерлерде, аш– тойлордо ырдап жүргөнүн өз көзү менен көргөн Ы.Абдыракмановдун эскерүүсү. Манасчыны, анын жаш аялмет үй-бүлөсүнүн кыйын абалын өз көзү менен көргөн

кытай элинин абышкалары «кайран Сагымбай бир калам көң үчүн да күркүрөп ырдап жүрүп бала-чакаларын бакты эле, биз анда кайран булбулдун баркын билбей өткөргөн экенбиз да дешет» [18]. Манасчынын ошол жылдардагы өзгөчө материалдык оор абалына анын эл арасында бүгүн эскерилип айтылып жүргөн айрым ыр саптары да күбө өтүшө алат:

«Кытаттын ичин кыштадым,
Кыздарымдын баарысын
Суу арча менен ыштадым.
Жакшынаны жайладым,
Жалгыз бээмди уурдатып
Минтип шорум кайнадым» [19].

Сагымбайдын үй-бүлөсү Ат-Башыдан көчүп, Нарындын Бети-Кара деген жерине барып, анда да эки жыл чамалуу турушат.

Жомокчудан «Манастын» текстин жазуу иши анын өмүрүнүн ушул Бети-Карада жашаган учурунда башталыптыр. Ошондо манасчыны издеп келип үйүнөн таппай калган К. Мифтаков өз көргөнүн күндөлүгүнө минтип каттайт: «Эми Сооронбаев экөөбүз чоро эли берген 12 матаны куржундарыбызга салып, Сагымбайдын үйүнө келдик. Келсек үйү курумдай кара болуу менен бирге миң жерден тешиги бар эле. Үйгө кирсек жылаңач алты баланы (1-12 жашкача) олтурганын көрдүк. Алардын бардыгы да кыз эле. Бир аздан кийин каптан (таардан деген мааниде го – С. М.) көйнөк кийген Сагымбайдын чоң кызы келип кирди (14 жашта). Үйдүн ичин карасак бир эски кийиз, эки жыртык кирли жууркан, бир казан, бир аяктан башка эчтеме жок эле. Бир аз олтурган соң, Сооронбаев балалык менен чыдабай Сагымбайдын аялынын алдында (көзүнчө маанисинде – С. М.) «5-6 мата берсек Сагымбай бизди ээрчип алат экен» – деп койду. Аялы бул сөздү эшитип: 5-6 эмес, үч кызыма үч мата берсеңиз да Сагымбайды сизге кошуп айдап жиберем. Бекерге айтып жүргөнчө сизге айтсын» [20] – деди.

Сагымбайдын өмүр жолунун ошол учурдагы бул түрдөгү материалдык абалынын фактыларына атайы көңүл буруп жатуунун өзүнчө мааниси жана себептери бар. Ант-

кени так ушул материалдык оор абалдын манасчынын мындан кийинки чыгармачылыгына, «Манастын» тексттерин жаздырууга, ал гана турмак балким өмүр жолу, тагдырына түздөн-түз таасири, тиешеси бар. 1916-жылкы үркүндүн кесепетинен жабыр тартып, адамдын боору оорулук начар турмушка туш келген үй-бүлө анча-мынча ирденип баш көтөрө электе эле анын жан сактатып турган жалгыз таянычы Сагымбай өтө узакка созулган эпосту жазуу ишине киришип, натыйжада эл менен байланышы начарлап, калктан түшүп туруучу жемиши токтоп, же өкүмөттөн жардам болбой, бала-чакасынын аянычтуу абалы ошол бойдон калышы жомокчуга бардык жактан терс таасирин тийгизгендигине күмөн кылууга болбойт. Үркүндүн кесепети болбогондо, эч болбосо жомокчу ошол 1916-жылга чейинки деңгээлде эл катары жашаганда үй-бүлөсүнө алаксыбай балким эпосту жаздыруу иши да алда канча жемиштүү жүрүп, чыгарманын ал айткан үч негизги бөлүгү толук кагаз бетине түшүрүлүшү мүмкүн эле дешке болот. Кыскасы, материалдык оор абал жомокчуга, ал айткан варианттын сапатына, жазуу ишинин ийгиликтүү жүрүшүнө, манасчынын моралдык абалына өтө терс таасирлер тийгизгенинин фактылары арбын.

«Манас» эпосунун илимге «Сагымбайдын варианты» – деген ат менен белгилүү болгон тексттерин кагаз бетине түшүрүү – жазып алуу аркылуу жүзөгө ашырылган фиксациясы 1922-жылдын июнь, июль (так дата сакталып калбаган) айларында башталып, төрт жылдан ашуун убакытка созулуп, 1926-жылдын август айында бүткөн. Негизги катчынын милдетин кесиби боюнча мектеп мугалими Ыбырай Абдыракманов аткарган.

Акыркы документтер жана азыр Кыргыз илимдер академиясындагы Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун кол жазмалар фондусунда сакталып турган түп нускалар менен далилденген бул фактыга эч ким күмөн кылбаганы менен «Манаска» байланыштуу жарык көргөн, кол жазма түрүндөгү көптөгөн эмгектерде Сагымбайдын вариантын жаздыруу демилгесин көтөргөн, ишти уюштурган, жетекчилик кылган адамдар, уюм-мекемелер жөнүндө ар түркүн ой-жоромолдор орун алган. Алар-

дын айрымдары бири-бирине жакын турса, айрымдары чоң айырмачылыкка ээ. Мисалы, бул маселеге байланыштуу М. Ауэзов жыйырманчы жылдардын баштарында Түркстан илим комиссиясы атайын аны жазуу үчүн келген мугалим Ыбырай Абдыракмановго поэманы баштан аяк бүт айтып жаздыруу өтүнүчү менен кайрылат» [21] – деп жазса, К. Рахматуллин жазуу иштери Түркстан Республикасынын Агартуу Эл Комиссариатынын тапшырмасы менен 1922-ж. башталып, 1926-ж. бүткөн» [22] – деп жазат. Ал эми профессор Л. И. Климович (1952-ж. конференциядагы докладында), К.Сооронбаев, С. Өмүрзаков (ошол эле конф.) сүйлөгөн сөздөрүндө «Манасты» кагаз бетине түшүрүүдө С. Орозбаковдун тандалышы кокустук эмес, ал өзү феодалдык төбөлдөрдүн арасынан чыккандыктан улутчулдар ошонун вариантын жаздырууну туура табышкан – деп эсептешкен. Айрыкча Сагымбайдын «Манасты» жазуу ишине кыргыз интеллигенттеринин арасынан чыккан буржуазиялык улутчулдар жетекчилик кылган жана айтуучуга кысым көрсөтүү, консультациялар берүү аркылуу кийлигишип, чыгарманын мазмунуна элге жат түшүнүктөрдүн киргизилишине жетишкен деген жоромол өзгөчө кеңири мүнөздө таралып, узак жылдар бою дээрлик жалпы кабыл алынган пикир түрүндө өкүм сүргөн. Ыгына, шартына жараша кээде бирөөлөр тарабынан Сагымбайга жан тартып, аны аз да болсо калкалоо, актоо максатында, экинчилер тарабынан, тескерисинче, манасчыны жаманаттылоо үчүн айтылып жүргөн бул түрдөгү жоромолдор бүгүн максатын жаңылап, ошол мурдагы «улутчулдар» делген адамдардын баркын жогорулатуу, өзгөчө эмгегин, салымын белгилөө үчүн кызмат өтөп, улантылып жатат. Кийинки жылдар ичиндеги азыр акталган мурдагы улутчулдар жөнүндөгү көптөгөн газеталык макалалар буга күбө.

Болжол, же жоромолго эмес, азыр илимге белгилүү архивдик материалдарга жана түрдүү учурларда жарык көргөн эмгектердеги күдүк туудурбай турган маалыматтарга таянып ирээти менен баяндаганда Сагымбай манасчыдан ал айткан вариантты жазып алуу ишинин жүрүшү бул аракетке кимдин кандай катышы бардыгы, иштин жалпы жыйынтыгы бул түрдө болуптур: Тондогу Төрткүл

кыштагында жайгашкан 7 жылдык мектептин директору Каим Мифтаков (улуту башкыр) 1921-жылдын аягына жакын ошол чөйрөдө эл арасында «Манас» айтып жүргөн Сагымбайга жолугуп калып, ал айткан эпос өзүнө зор таасир калтыргандыктан манасчыга чыгарманын тексттерин кагаз бетине түшүртүүнү сунуш кылат. Манасчы макулдугун билгизет, бирок минип жүргөн аты бирөөнүкү экенин айтып, узак турууга көнбөйт. Экөө жайында жолугушалы деп макулдашышат. К.Мифтаков Сагымбайдан «Манастын» тексттерин жазуу маселесин өзү уюштурган мектеп мугалимдери менен окуучуларынан турган эл адабиятын жыйноо кружогунун талкуусуна коюп, кружок мүчөлөрү идеяны кубатташат жана катышуучулардан ыктыярдуу каражат чогултуу, К. Мифтаков менен Сапарбай Сооронбаевди жайында алты ай мөөнөткө Нарын уездине эл чыгармачылыгынын материалдарын жыйноого командировкага жиберүүгө чечим кабыл алынат. Ошол чечимге ылайык 1922-жылы май айынын баштарында К. Мифтаков менен С. Сооронбаев атчан Тоң ашуусун ашып, Балгарт жайлоосу аркылуу Нарынга барышат. Нарындан анча алыс эмес, Бети-Кара деген жерде жашаган Сагымбайды үйүнөн таппай, Нарын уездик Аткаруу Комитетинин төрагасы Ыбырай Тойчуновго жардам сурап кайрылышат. Тойчунов Сагымбайды табууга убада берет, манасчы келгенче эл аралап материал чогултмак болгон К. Мифтаков менен жолдошун атайын өкүмөттүк тапшырма менен Ташкенден келген адамдар деген официалдуу документ менен жабдып, экспедициянын мүчөлөрүнө жардам берүүнүн зарылдыгын эскертип жер-жерлерге кабар бердирет. Экспедиция мүчөлөрү Тогуз-Торого чейин барып, Тоголок Молдодон «Семетейден» үзүндү (1961 сап ыр), Молдобасандан «Курманбек» эпосун, башка да материалдар жазып, эл өз ыктыяры менен эл адабиятынын пайдасы үчүн деп чогулткан түрдүү түрдөгү (мата, кой, акча ж.б.) каражаттарды алып, Ат-Вашыдан «Манасты» жазууга жарактуу адам катары сабаттуу адам Чаки Каптагаевди ээрчитип (Ыбырай Абдыракмановду таппай калат) бир айда Нарынга кайра келет. Тойчунов экспедициянын мүчөлөрүнүн муктаждыгы үчүн деп өзү баш болуп кызматкерлер арасынан ка-

газ, карандаш, сыя, акча ж.б. жыйнап койгон экен, аларды алып, Ы. Абдыракмановду таап берүүсүн Тойчуновдон өтүнөт. Тойчунов ага атайын адам жиберет жана К. Мифтаковго материалдык жактан жардам берүүгө убада кылат, жазылган материалдардын бир нускасын калтырып кетүүнү өтүнөт. К. Мифтаков «Манастын» бир көчүрмөсүн берүүгө убада кылып, өзү издеп Сагымбайдын үйүнө барышат. Сагымбай келе элек экен. Мифтаковдор аны издеп барып, Көк-Торпок жайлоосунан табышат. Сагымбай чогулган көп элге «Көкөтөйдүн ашын» айтып жаткан жеринде үстүнөн чыгышат. Ошол жолугушуусун К. Мифтаков минтип эскерет: «... Сагымбайды таптык. Бир үйгө кой сойдуруп, «Көкөтөйдүн ашын» ырдап аткан экен. Биз да «Манас» тыңшоого келдик, айта бериңиз» дедик. Бүткүл эл былк этпестен тыңшап олтурушту. Үйдүн тегерегинде кумурскадай «Манас» тыңдаган эл... «Манастын» терең мазмуну менен анын сүйкүмдүү табышы жана обону темирдин майдаларын тартып алган магнит сыяктуу бүткүл элди өзүнө тартып алган эле» [23].

Сагымбайды ээрчип бир жумача эл аралап, манасчынын «Көкөтөйдүн ашын», «Чоң казатты» аткарганын угушат.

Ошол учурда Тойчунов таптырып келген Ы. Абдыракманов өзү издеп келип экспедициянын тобуна кошулат. «Манасты» жазуу ишинин кантип башталганы К. Мифтаковдун күндөлүгүндө мындайча мүнөздөлөт: «Жыйналган элдин алдында тегерегине Ыбырайды, Сапарбайды, Чаки Каптагаевди олтуртуп, бутка жаздык, анын үстүнө батнос коюп, жаза баштадык. Бир нече бет жазгандан кийин (азыр сакталып турган түп нускада бул факты даана байкалат – кол жазманын 1-3-беттеринде С. М.) калем сапты, жаздыкты, батносту Ыбырайга берип, өзүм Ыбырайдын бир нече бет жазганын карап олтурдум. Анын куш каты мага абдан жакты» [24]. «Манасты бир убакта эки нуска кылып жазып бардык. Түп нускасын мен жана Ыбырай экөөбүз жазып бардык. Экинчи түп нускасын Сапарбай Сооронбаев жазып барды. Сооронбаев жазганды Тойчуновго берип, түп нуска менде калды» [25] (Тойчуновго берилген түп нуска азыр бар, Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун кол жазмалар фондусунда

сакталат. Инв. № 203. 682-бет. Материал фондуга Эшенналы Арабаевдин аялы тарабынан өткөрүлгөн).

Кагаз бетине түшүрүлгөн фольклордук материалдын, айрыкча «Манас» эпосу сыяктуу көлөмү чоң, татаал сюжеттүү, мазмуну көп окуяларды камтып, көп адамдар, жер-суу, эл аттары кезиккен чыгарманын илимдик баасы иштин уюштурулуу жана жүрүү процессине, илимий принциптердин канчалык даражада так сакталышына байланышкан. Мындай жооптуу милдетти аткарууга жарактуу атайын кадрлар турмак кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылган атайын жазуу-сызуусу жок ошол тарыхый шартта бул колдон келбей турган, кыялга жакын нерселердин бири эле. Бирок, бактыга жараша Сагымбай манасчыдан текст жазуу учурунда өзүнөн өзү оңунан чыгып калган бир катар шарт, иш-аракеттердин натыйжасында проблема көп жактан ийгиликтүү чечилген. Ал гана турмак чоң окумуштуу башында туруп, атайын уюштурулган кубаттуу экспедициялар да жүзөгө ашыруусу күмөн болгон иштер өзүнөн өзү ийгиликтүү, талаптагыдай бүткөрүлгөн. Мисалы: фольклордук материалды жазып алуудагы илимге белгилүү идеалдык шарт – информатордун жазуу процессинде табигый шартта болуп, өзүн эркин сезиши. Мындай талаптын бар экендигин М. Мифтаков билгени күмөн. Бирок, ал иштөөнүн учурунда өз абалына жана кыргыздардын жашоо шартына ылайыкташып ушул талапты атайылап болбосо да колдон келишинче бир топ так аткарыптыр. Ал айтуучуну адаптациядан өткөрүп, жазуудан мурда бир канча убакыт ээрчитип «Манас» айттырып жүрүп, жазууну анан баштайт: «... Сагымбайды өзүбүзгө кошуп алып, үч күн айттыргандан кийин жаза баштадык» [26].

Жазуу ишинин өзү болсо бир жерде, информатор менен жазгычтын бетме-бет экөө гана олтуруусу – лабораториялык ык менен эмес, жер которуп, айыл кыдырып, көпчүлүк эл алдында эпосту аткаруу–айтуучунун классикалык табигый шартында жүзөгө ашырылат: «... Көк-Торпок, Эки-Нарын, Куртка ж.б. жайлоолордо болуп жана эки ай чамасы убакыт жаздык» [27]. Ч. Валиханов, В. В. Радловдорго алардын эпосту кагазга түшүрүү учурунда

так аткарууга мүмкүн болбогон мындай шарт С. Орозбак уулунан текст жазууда, эң кур дегенде иштин башталыш мезгилдеринде, мүмкүн болуп, жазылган тексттердин сапатына оң таасир тийгизгени шексиз.

Иштин ийгилигин камсыз кылган бактылуу кокустук өбөлгөлөрдүн катарына «Манасты» кагаз бетине ошол жолку түшүрүүдө негизги катчынын ролун Ыбырай Абдыракмановдун аткарышын да көрсөтүүгө болот. Бул адамдын чыдамкайлыгы, эмгекчилдиги, айрыкча өтө тез, катасыз жана сулуу жаза алышы асмандан түшкөндөй болгон чоң табылга эле. Албетте, аткарылып жаткан тексти үлгүрүп жазып калууда өзүнүн түзүлүшү боюнча тез жазууга ылайыктуу алфавиттердин биринен болгон арап графикасынын оң маанисин да эстен чыгарбоо керек.

Текст жазып алууда иштин уюштурулушу, жүргүзүлүшү ж.б. сыяктуу таза түрдөгү техникалык жактардан башка да теориялык жагы – эмнелерди, кантип жазууну так билүү зор мааниге ээ. Илим үчүн бул багыт биринчи орунда туруп, чечүүчү ролду ойношу шексиз. С. Орозбак уулунун вариантын кагаз бетине түшүрүүдөгү бактылуу кокустуктардын бири – ушул иштин демилгечиси болгон адамдын – К. Мифтаковдун өз учуру үчүн жетишерлик деңгээлдеги – башталып жаткан аракеттин туура багытта барышын камсыз кыла турган теориялык билимге ээ болгондугу.

1923-жылы жазган эмгектеринде белгилүү түрколог, академик В. В. Радловдун атын атап, эмгектерин эскерип, алардын мүнөзүн сыпаттап, айрымдарына шилтеме жасаганына караганда К. Мифтаков өз алдынча билимдүү адам. Ал өзү бүт өмүрүн арнаган эл арасынан фольклордук материалдар чогултуу ишинин теориялык негиздерин, бери болгондо хрестоматиялык чындыкка жата турган азбукасын жакшы билгени шексиз. Буга ал адамдын ошол Сагымбайдан эпосту жазуу учурунан мурун жазылган «Кыргыз калк адабиятын жыйноо жолдору» аттуу кол жазмасы [28] күбө. Колжазмадагы автор «Адабият жыйнаганда байкоого тийиш иштер, жыйноочунун өзүндө табылууга тийиш сапаттар, калк адабиятынын бөлүмдөрүн таануу» – деп үч бөлүмгө бөлүп айткан кеңештердин

ичинен «Манас» түрүндөгү чыгармалардын текстин кагаз бетине түшүрүүдө зарыл керек маалыматтардын орун алгандыгы. Айрыкча автордун адабияттын кайда жазылганын – информатордун адресин, туулган жылын, материалдын жазылган ай, күнүн, жылын, айткан кишинин атын, атасынын атын, уруусун так белгилөө, сөздөрдү кандай айтылса ошол түрдө жазуу, эгер ал сөздөргө ылайыктуу ариптер – тамгалар болбосо жазап (транскрипциялап – С.М.) колдонуу жолу менен жазуу, ырды сап боюнча, кара сөздү ирээти менен дептердин четине көп чыгарбай жазуу, жазылган дептерди да, беттерин да номерлеп алып, ирээтин бузбай сактоо, таза жазуу ж.б. сыяктуу практикалык пайдалуу кеңештери зор мааниге ээ. Анткени, ошол элементардык талаптарды так аткаруунун өзү эле жазылган тексттердин сапатын, илимий баркын кыйла көтөрүп, кагаз бетине түшүрүлгөн материалдын түп нускага жакын болуусун – андай айтылса ошол үлгүдө сакталуусун камсыз кылмак. Ырас, ошол учурда конкреттүү сөз болуп жаткан варианттын кагаз бетине түшүрүлүү процессинде ал талаптардын канчалык даражада эсепке алынгандыгын, же так аткарылгандыгын кесе айтуу кыйын. Вариант бир гана жолу жазууга түшкөн, анын сапатын өз учурунда текшерип көрүү багытында кандайдыр аракеттер болгон эмес, кийин болсо айрым күдүк туудурган жерлер учура-са да информатордун көзү өтүп кеткендикке байланыштуу аларды тактоо мүмкүн эмес эле, жазылган тексттердин сапатын баалоо– нун башка практикалык оңой жолу жок дешке болот. Демек, азыр колдо турган Сагымбайга таандык материалдардын түп нускага – жомокчу оозеки айткан текстке канчалык даражада туура келерин тактоонун-баалоонун жалгыз жолу кеңири пландагы терең текстологиялык иштер жүргүзүү гана. Ошондой болсо да 20-жылдардын баш чендеринде кагаз бетине түшүрүлгөн С. Орозбак уулунун вариантынын фиксациясы, аткарылыш деңгээли жактан негизинен талапка жооп берерлик гана эмес, өз мезгили үчүн бир кыйла жогорку баскычта – жакшы дээрлик баага ээ жүзөгө ашырылганын белгилей кетүү оң. Буга тексттеги сөздөрдүн тактыгы, контекстеги маанинин бузулбагандыгы, ар бир сөздүн өз ордунда жана

тиешелүү милдет аткарып турушу, ошол учурдагы элдин сүйлөө тилинин лексикасы эле эмес, пайдаланылуудан небак чыгып калган, башка элдердин тилинен кирген сөздөрдүн, сөз айкалыштарынын, адам, эл, уруу, жер-суу аттарынын негизинен бурмаланбай жазылышы ж.б. көптөгөн белгилер буга далил болуп турушат. Бул ийгиликтин негизи, албетте, биринчи иретте ишке фольклор жыйноо багытында мурдатан чоң тажрыйбага ээ болгон К.Мифтаков жетекчилик кылышы жана кандай жазуунун азбукасы боюнча көрсөтмөлөр, консультациялар беришине, экинчиден жумуштун башкы аткаруучусу Ыбырайым Абдыракмановго, ал адамдын инсандык – жеке сапаттарына, тубаса касиеттерине байланышкан. Ушул экинчи абалды иштин ийгилигинин башкы, чечүүчү мааниге ээ өбөлгөсү дешке да болор эле. Анткени, эл арасында Ыбырай молдо, Ак молдо деген аттар менен кеңири белгилүү болгон Ы. Абдыракманов (1888–1967-ж.) жети жашынан айылдагы бала окуткан молдодон окуп, он эки жашынан тартып Караколдогу жаңы тартиптеги татар мектебине кирип, 1905-жылы аны бүтүрүп чыккан. Ошондон тартып бала окутуп, мугалимдик кесипте иштеген. Ошол кезде Ат-Башы районунда мугалим болуп жүргөн Ы. Абдыракманов көпчүлүккө учурунун билимдүү адамы катары гана эмес, тыкандыгы, жүктөлгөн ишке жоопкерчилик менен мамиле кылгандыгы, эмгекчилдиги менен да кеңири белгилүү болгон. Ага таандык өзгөчө сапат-касиеттердин бири – уккандарын дароо илип алып, өмүр бою унутпай жадысында сактоо эле. Мына ушундай адам – айтылган кеңеш, инструкцияны уга да билген жана уккандарын бекем сактап, кыйшаюусуз аткара билген адам гана бул мүнөздөгү конкреттүү иште ийгилик жарата алмак.

«Манасты» Сагымбайдан жазуу үчүн атайын камданып, ат арытып Тоңдон Нарынга барган К. Мифтаков көздөгөн жерине жетери менен иштей баштоодон мурда Ы. Абдыракмановго бекеринен көңүл буруп, анын өзүнө жардамчы болушун талап кылган эмес. Ыбырайым мугалим өз ишин таштап фольклор жазууга көнбөй койсо уездик Аткаруу Комитетинин төрагасына кайрылып, ал айылга келген коноктун өтүнүчүн аткаруу үчүн атайын милиция

жиберип Ы. Абдыракмановду алдырып келүүнүн сыры алдыда турган зор маанилүү жана машакаттуу, татаал ишти жүзөгө ашырууда ошол адам гана жарактуу экендигине К. Мифтаковдун көзү жетип, ишенгендикте болчу. Ы. Абдыракмановдун өзгөчө сапаттарын мурдатан уккан жана жакшы билгендиктен жана анын ишке жарамдуулугуна ишенгендиктен К. Мифтаков текстин түп нуска деп эсептелүүчү үлгүсүн жазууну өзү да жазбай, ээрчитип жүргөн окуучусуна да, Ат-Башыдан ээрчитип келген мугалим Чаки Каптагаевге да тапшырбай, Ы. Абдыракмановго гана тапшырат. Ушуга байланыштуу көңүлгө алып кое турган бир факты – оозеки чыгармаларды кантип сапаттуу жазуунун инструкциясын түзүп, өзү лекциялар окуп жүрсө да К. Мифтаков ошол кезде өзү кагаз бетине түшүргөн тексттерди кандай айтылса ошол түрүндө каттай алган эмес, ал жазган тексттердеги айрым кыргыз сөздөрүнүн бурулуп жазылышы мунун далили. С. Орозбаковдун вариантынын анын колу менен жазылган алгачкы бир нече барактагы тексттер да буга күбө. Муну өзү жакшы түшүнгөн ак ниет фольклорчу «Манас» сыяктуу өзгөчө баалуу жана зор көлөмдүү чыгарманын текстин жазууну элдик тилди жакшы билген кыргыздардын өзүнө, Ы. Абдыракманов менен С. Сооронбаевге тапшырат да, өзү калк арасынан майда жанрларга тиешелүү материалдарды чогултуу – жазуу ишинин үстүндө аракеттенет. «Алар экөөсү (Абдыракманов, Сооронбаев) мындан кийин «Манасты» гана жарышып жаза башташты. Мен башка эл адабияттарды жаза бердим» [29].

К. Мифтаковдун бул аракетин калыстыктын, ак ниеттиктин мыкты үлгүсү катары баалоого татыктуу. К. Мифтаковдун өзүнө тандаган жардамчысы туура тандалганына жана Ы. Абдыракманов анын ишеничин толук актаганына Сагымбай манасчыдан жазылган тексттер күбө.

Сагымбай Орозбаков айткан вариантты кагаз бетине түшүрүүнүн деңгээли кыргыздардын өзүнүн тил өзгөчөлүгүнө ылайыкталган графикасынын, иштелип чыккан орфографиясынын али жок кезиндеги ошол тарыхый шартта канаттандыраарлык, ал гана турмак өз учуру үчүн жогорку деңгээлде экендигин белгилөө менен бирге эпостун

тексттерин фиксация ишинин кантип жүзөгө ашырылганы, айрым мүнөздүү белгилери ж. б. маселелерге кыскача токтоло кетүү да жөндүү.

Эпостун тексттерин кагаз бетине түшүргөн катчылар ошол кезде кыргыздар арасында пайдаланылып жүргөн арап графикасын колдонушканы менен ал тамгалар кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталбагандыктан жана эң негизгиси ар бир сөздүн туура жазылышы кандай экендик жөнүндө иштелип чыккан, жалпыга таандык кабыл алынган эреже, үлгү, чек болбогондуктан ар кимиси өз билгениндей жазышкан. Бул абалды ар бир катчы кыргыз сөздөрүн арап тамгаларын пайдаланып өз-өзүнчө транскрипциялоо менен, тексттерди кагаз бетине түшүргөн деп түшүндүрүү мүмкүн. Бирок транскрипциялоо сөздү туура жазууга жетишпей жаткан тамганы ойлоп табуу – шарттуу белгилер аркылуу даярдап алуу түрүндө болгон эмес. Анын үстүнө катчылар арасында макулдашылган эреже, система болгону да байкалбайт. Натыйжада бир эле сөздү ар кайсы катчы башка-башка түрдүү формада жазуу фактылары эң эле көп. Мындай болуу кыргыз сөздөрүн транскрипциялоо илимге кеңири белгилүү болуп, көптөгөн окумуштуулар түрдүү учурларда пайдаланган классикалык ыкта – зарыл керек тамганы жасап алуу түрүндө болбостон, сөздүн өзүн эле өз билгендей, бир жерден карап, окуган үлгүсүнө жакындатып жазууга аракеттенүү түрүндө болгон. Мунун себеби ишке жетекчилик кылган К. Мифтаковдон тартып, тексттерди кагаз бетине түшүрүүгө катышкан ар бир катчынын билим деңгээли, кесиби менен түшүндүрүлөт – ар бир сөздү так, өзгөртпөй жазуу керек, бул үчүн керек болсо зарыл тамганы өзү жасап алуу зарыл – деген инструкцияны жазган К. Мифтаков да, анын кол алдындагы катчылар да бул же тигил сөз канткенде туура жазыларын, же кандай формада болгондо ошол сөз туура жазылды деп эсептелерин билишпеген. Ошон үчүн катчылардын баары транскрипциялоонун зарыл делген учурларда ошол тарыхый шартта кеңири белгилүү болгон жана практикада дайым колдонулган ыкты – кыргыз сөздөрүн башка ага тутумдаш, тектеш элдердеги ошол эле маанидеги сөздөрдүн өзүлөрү көргөн, же бил-

ген формасына келтирип, окшоштуруп жазууну пайдаланышат. Натыйжада кыргызча сөздөр казак, өзбек, татар тилдериндеги маанилеш сөздөрдүн үлгүсүндө берилет. Айрыкча татар сөздөрүнүн үлгүсүнө жакын берүү көп жолугат. Экинчи орунда казакчага жакын берүү турат. Мунун сыры катчылардын көбү татар мектептеринде, же татар мугалимдер сабак берген мектептерде окуп сабатын ачкандыгы, жана айрымдары казак тилинде чыккан китептерди, газета-журналдарды окугандык менен түшүндүрүлөт.

Мындай ыкта белгилүү система болуусу мүмкүн эмес-тик өзүнөн өзү түшүнүктүү. Анткени ар бир катчы кыргыз сөзүн кандайдыр кабыл алынган эреженин, же иштелип чыккан ыктын талабына ылайыктап эмес, ошого жакын, же маанилеш сөздүн өзү билген, кезиктирген үлгүсүнө ылайыктап жазат.

Мындай ык катчылар ойлоп тапкан жаңылык болбостон, андан мурдатан эле эл арасында дубай салам кат жазуудан баштап, бардык жазма иштерде кеңири практикаланып келе жаткан көрүнүштөрдөн эле. Бирок, «Манастын» катчыларын бир кездердеги чагатай, уйгур ж.б. адабий тил катары эсептелген тилде чыгарма жазган сыятуу эпосту башка тилде, же башка тилге которуп жазган дешке болбойт. Тексттердеги тил, кыргыз тили, айрым сөздөрдүн жазылышы гана өз үлгүсүнө толук шайкеш келбей, башка тилдердеги үлгүгө жакын берилет. Мисалы, «болду» – деген сөз «болды» – делүү ж. б. сыяктуу.

Бир эле сөздү ар бир катчы өзүнчө, башка-башка жазбастан, бир эле катчынын өзү ар түрдүү жазуулары да кенен орун алган. Мисалы, «кудай» деген сөздү К. Мифтаков ушул формада туура жазса, Ы. Абдыракманов көбүнчө «хдай», кээде «кудай» – деп аралаш жаза берет. Же «Алла» деген сөз Ы. Абдыракмановдун жазганында але, алле, алде, алда катары жазыла берет. Айрыкча угулушу татаал, же кыргыз сөзүнө окшобогон жер-суу, адам аттарын ар түрдүү жазуу кеңири мүнөзгө ээ (бул жерде жаңылыш угуу, же оозеки айтылган үлгүнү тез жазып жаткан шартта так кармап кала албоо себептери да болушу мүмкүн).

Кол жазмаларда орун алган өзгөчө белги – көрүнүштөрдүн катарына «п» тыбышынын ордуна басымдуу көп-

чүлүк учурларда «б» (көб, таб ж.б.) жазылышын, кыргыз тилиндеги үндөшүү законунун эрежелери сакталбашын, сөздөрдө жолугуучу созулма үндүүлөр дээрлик бир эле тамга менен берилишин ж.б. көрсөтүүгө болот.

Адатта «Манасты» жазууга катышкан адамдар катары үч адам (К.Мифтаков, Ы. Абдыракманов, С. Сооронбаев) эскерилип, негизги катчы катары Ы. Абдыракманов аталат. Бул күмөнсүз чындык. Бирок азыр колдо болгон тексттердеги кол тамгаларга караганда жазууга аралашкан адамдар бир топ көп. Алардын аты-жөнү, кимдиги эч жерде эскерилбеген. Кыясы, Ы.Абдыракмановдун ыктыярдуу жардамчылары болгон өңдөнөт.

Ы. Абдыракмановдун, Сагымбайдын үй-бүлөсүнүн, жомокчуну жакшы билген адамдардын берген маалыматтарына караганда жазылган тексттердин сапаттуу чыгышына кошкон манасчынын өз салымы да чоң: жомокчу катчыдан жазган тексттерди окуп берүүнү талап кылып, уккандарынын көңүлүнө жакпагандарын кайра жаздырып, так эмес, же туура жазылбаган жерлерге тактоо киргизүүчү экен. Бул маалыматтын чындык негизи бар экендигине азыр сакталып турган кол жазмалар күбө өтүшөт: кол жазманын арасында кээде негизги дептердин барактарынан башка анын ордуна жабыштырылып коюлган барактар жолугат. Ушул тексттерди жомокчу өзү кайра жаздырган дешке мүмкүн. Анткени, ал барактарды башка учурда – кийин киргизилген дешке негиз жок, себеби, жазган адамдын кол жазмасы бир адамга таандык, ошондой эле тексттин өнүгүү нугу да эч жерде бузулбай так сакталып турат. Мындан башка кол жазмада кээде тексттеги айрым сөздөрдүн оңдолгондору да учурайт. Аларды да негизги тексти жазган адам өзү, эки текстти тең бир сыя менен жазгандыктан ошол жомокчунун өз каалоосуна ылайык киргизилген тактоолор дешке мүмкүн (тексттерде оңдоолордун кийин киргизилгени даана байкалып турган башка түрлөрү да бар). Жомокчу жазылган тексттерге киргизген тактоолор жөнүндө катчы Ы. Абдыракманов минтип эскерет: «Манас» жазылып жатканда Сагымбай ар күнү түш көрүп, баланча жери жаздым болуп калыптыр деп кайта жаздырар эле. Алмамбеттин окуясын жа-

зып жаткан учурда түшүнө Алмамбет кирип, эртеси айтты: «Алмамбет кызыл чийкил, сулуу жигит экен, кашы кытайча чийилген, көзү бакыракай болуп, үстүнө кийгени ичик болуп, кызыл аңдын териси экен, ар бир кылынын жоондугу чийдей экен» [30] – деп.

Өзү аткарган тексттерди кагаз бетине түшүрүлгөндөн кийин кайра окутуп угуп, тактоолор киргизүү ошол жазылган тексттердин оозеки айтылган үлгү менен бирдей келип, жакындашуусун камсыз кылары шексиз. Бирок, мындай ык фольклористикада сейрек кездеше турган учур. Анын үстүнө мындай аракеттин экинчи терс маанидеги жагы да бар. Ал тексттеги оозеки айтылууда кездешүүчү атайын белгилерди жоготуп коюу коркунучу. Жазылган тексти редакциядан өткөрүү – тактоолор, оңдоолор киргизүү жазма адабиятка таандык белги. Анын ыгы кеңири планда фольклордук материалдын текстине, болгондо да жазылган текстке колдонулушу дайым эле оң маанидеги натыйжага алып келбеши да мүмкүн. Оозеки айтылган материалдардын өзүнө таандык белгилерди так сакташы үчүн оңдоонун башка түрү – жазган адам өзү күдүктөнгөн, же жазып жатканда жетише албай-үлгүрбөй калган жерлерди, айрым сөздөрдү тактоо жөндүү. Ошентсе да такыр эле бир жазылган бойдон эч текшерүүсүз кала берген текстке караганда айтуучунун өз «редакциясынан» өткөн текст оригиналга алда канча жакын экендиги шексиз. Эгер манасчылардын өз варианттарын узак убак көптөгөн жолдору кайталап аткарып, таланттуу жана тажрыйбалуу айтуучулардын тексттери көп жактан канондук белгилерге ээ болуп каларын эске алсак алардын айткандары иштелип чыгуу жактан жазма адабияттын үлгүлөрүнөн кем калышпайт дешке да болот. Башталган иш адегенде темпи боюнча да жаман жүрбөптүр.

«Манастын» тексттерин жазуудагы К. Мифтаков, С.Сооронбаев катышкан учуру 1922-жылдын октябрынын аягы чендерде (ушул датага байланыштуу К. Мифтаковдун эскерүүлөрүндө эки ачалык бар. Анткени бир жерде «1922-ж. октябрь айынын аягында Нарында Сагымбай, Абдыракманов калып, С. Сооронбаев кеткенин» айтса, экинчи бир учурда Сагымбай менен бирге эл кыдырып

жүрүп текст жазган алты ай убакыт жөнүндө 10-майдан 29-ноябрга чейин деп так дата көрсөтөт) бүтүп, ал экөө кайтат да, Сагымбай менен Ы. Абдыракманов ишти улантмак болуп Нарында калышат. Ошол алты ай ичинде манасчыдан «Манастын туулушу, балалык чагы» – (көлөмү 10938 сап ыр), «Манастын он бир дуудуга каршы согушу» (көлөмү 7625 сап ыр) – деген эки эпизод жазылат.

К. Мифтаков кайта Нарынга келген да, жана ошондой эле Сагымбайдан «Манасты жазуу ишинин андан кийинки жүрүшүнө аралашкан да эмес. Ошондой эле окуусун улантууга кеткен 2-нусканын катчысы С.Сооронбаев да ишке кайра кайрыла албаган, натыйжада жазуунун 2-нускасы да улантылбаган. Ы. Абдыракманов жазган тексттердин айрымдарын кээ бир сабаттуу адамдар көчүрүп алуулар, кээде айрым материалдарды Ы. Абдыракманов өзү көчүрүп бирөөлөргө берүү фактылары белгилүү.

Иштин К. Мифтаков кеткенден кийинки үч жылдан ашуун убак ичиндеги жүрүшү жөнүндө кабар берүүчү системалуу мүнөздөгү документтер жок. Ы. Абдыракмановдун эскерүүсүнө, айрым кыйыр маанидеги маалыматтарга караганда иш мындай улантылыптыр: жазууну улантмак болуп Нарында калышкан Сагымбай менен Ы. Абдыракманов туруктуу жайы, системалуу түрдөгү алган материалдык жардамы болбогондуктан оор абалга туш келип, Ы. Тойчуновдун аракети менен Нарын уезддик аткаруу комитетинин чечими боюнча манасчы жана катчыга ишин улантуу үчүн шарт түзүү максатында Ат-Башынын Ача-Кайыңды деген жеринде жашаган Жаанбай уулу Абдылда аттуу оокаттуу адамды ошол кездеги алынуучу атайын салыктардан, башка жерге которуу айыбынан куткарып, анын ордуна Сагымбай менен Ы. Абдыракмановду турак жай, оокат-аш жактан камсыз кылып багуу милдеттендирилет. Бирок кол жазмалардагы сакталган маалыматтарга караганда жазуу иши дайым эле А. Жаанбай уулунун үйүндө жүргүзүлгөн эмес, тексттер жазылган жай катары Нарын, Ат-Башы, Куртка ж.б. жерлер көрсөтүлөт. Буга караганда кебетеси манасчы менен катчы Абдылданын үйүн көбүнчө кыш мезгилдеринде туруктап, жайында эл кыдырып жайлоолордо болуп иштеген көрүнөт. Чынында

эпосту жазуу иши такай бир калыпта, системалуу жүргүзүлгөн эмес. Буга иш башталган эле жылы айтуучу 2-казат деген наам менен атаган Жакып элди чогултуп, Алтайдан Ала-Тоого көчөлү – деп кеңешкен окуяга чейин жазылып бүтсө, сюжеттеги андан көп алыс эмес жайгашып катар келүүчү эпизод Алооке жөнүндөгү окуя 1924-жылдын январь айында гана жазыла баштаган. Бул абал негизинен Сагымбайдын үй-бүлөсүнүн материалдык оор абалы менен түшүндүрүлөт.

Б. Тойчунов кыргыз уулу, «Манас» жомогунун чыныгы күйөрманы катары өз кызмат абалынан пайдаланып ойго келбей турган өтө чечкиндүү да, опурталдуу да иш жасап, сүргүнгө айдала турган адамдардын арасынан Сагымбайдын өз каалоосу менен бир адамды алык-салык жана жер которулуу күнөөсүнөн куткарып манасчы менен катчыны багууну тапшырса да, бул айла жоктон иштелген кадам болчу. Бирөөнүн үйүнө кадырлуу конок катары эмес, өкүмөт милдеттендирип киргизилген кирендинин абалында жашоо Сагымбайга моралдык терс таасир тийгизгени шексиз. Анын үстүнө Түркүстан, Кыргыз областтык Илим комиссиялары иштин жүрүшүнө системалуу түрдө контролдук жүргүзүп турууну жүзөгө ашыра албагандыктан жана информаторду, катчыны материалдык жактан камсыз кылуу иши жолго коюлбагандыктан жазуу процесси барган сайын солгундап, убакыт созулуп кетет. Иштин түздөн түз аткаруучуларынын кароосуз, жардамсыз калышы, белгилүү даражада ушундай абалдын натыйжасынан келип чыккан жомокчунун катуу оорусу иштин жүрүшүнө, темпине да, жазылган тексттердин мазмундук, формалык сапаттарына да терс таасирин тийгизбей койгон эмес.

Текстти жазуу иши алгачкы этаптарында көпчүлүк эл алдында, манасчыны калың төшөнчү, жумшак, жайлуу орунга олтургузуп, айланасына чыканактай турган жаздык коюлуп, зор урмат көрсөтүлгөн шартта, анын көңүлүн көтөрүүгө ыңгайлуу шарт, эпосту аткаруучунун табигый классикалык жагдайында жүргүзүлсө, кийинчерээк жомокчу менен анын катчысы жакшы шарттан ажырап, ар кимдин үйүнө киренди болуп, жазуу ишин экөө гана аткарып калышат. Материалдык жардам берүү, ишке акы тө-

лөө оозеки айтылган бойдон калып, жүзөгө ашырылбайт. Жардам сураганы, материалдык оор абалын айтканы үчүн жомокчу айрым кызмат адамдары тарабынан баадилене-сиң, билгениңди жөн айтып берип жаздырбайсың деген маанидеги жемелерди да угат. Мисалы, эпоско таандык тексттердин арасындагы айтуучунун өз атынан ыр түрүндө баяндалган «арыздар» буга күбө. Ал «арыздарда» конкреттүү адам аттары аталып, алардын оор абалына жардам бербегени, жардам сураса кагып койгону бир катар жерлерде баяндалат. Жомокчу менен узак жылдар бирге болуп, аны жакшы билген адамдардын бири Ыбырайым Абдыракманов-дун эскерүүлөрүнө караганда Сагымбай эң ак көңүл адам болуп, аз гана муңдуу сөздөрдү эшитсе ыйлай берүүчү экен. Бул мүнөздөмөдөн манасчынын назик көңүл, чыныгы поэтикалык сезимге ээ, түрдүү сырткы таасирлерге берилгич, эмоциялуу адам экендигин байкоо оңой. Анын үстүнө Сагымбай сыяктуу эл арасында кадыр-барктуу, урмат-сыйга конгон адамга материалдык кыйынчылыктардан да моралдык жактан басынуу өтө катуу таасир келтирери шексиз (эл берген жардам менен үй-бүлөсүн псыраган адамга материалдык жардамсыз төрт жылдан ашык убакыт жан сактап туруунун өзү эле эмнеге туарын көз алдыга келтирүү кыйын эмес. Буга Сагымбайдын үй-бүлөсүнүн көптүгүн, балдарынын жаштыгын, өзгөчө чарбасы жоктугун да кошуу зарыл). Натыйжада Сагымбай нерв оорусуна дуушар болуп, ал жаздырган материалдардын мазмундук, көркөмдүк касиеттери төмөндөйт. Буга андан жазылган тексттердин аяк жактары (айрыкча – «Чоң чабуулдан» кийинки окуялар) айкын күбө. Эпостун адатта «Кичи казат» деген ат менен белгилүү бөлүмүнүн бул манасчыдан жазылган тексттериндеги окуялар иретсиздиги, сюжетте орун алган орой карама-каршылыктардын учурашы, көркөмдүк деңгээлинин төмөндүгү, окуялар үс-түртөн гана саналган түрдө маалымдалып, көп учурларда мүнөзү жактан мурда айтылгандардын начар көчүрмөсү – кайталанышы түрүндө болушу менен ал адамдан мурда жазылган тексттерден кескин айырмаланып турушат. Ы. Абдыракмановдун эскергендерине караганда жомокчу өзү да «Кичи чабуул» турмак, эпостогу «Көкөтөйдүн ашы»,

«Чоң чабуул» окуяларын да оорунун залдарынан кеңейтип, эргүү менен айта албай, мурда эл арасында көптөгөн жолу аткаргандыктан гана эсинде так сакталып калгандарын кайталап аткарганын мойнуна алган экен.

Ошол кездеги тарыхый шартты, буга байланыштуу экономикалык, социалдык абалды, зарыл керектүү кадрлардын жетишсиздигин, жаңыдан телчигип келе жаткан жаңы түлүлүштүн алгачкы кадамдарындагы боло турган түрдүү мүчүлүштөрдүн табигый мүнөзүн ж.б. көптөгөн объективдүү себептерди эске ала ой жүгүрткөндө Сагымбай манасчыдан текст жазуу процессиндеги айрым мүчүлүштөрдүн күнөкөрлөрү деп конкреттүү кызмат адамдарын да, кандайдыр официалдуу мекемени да атоо кыйын.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле элге таандык маанилүү эстелик мурастарга көңүл буруу, түбөлүк сакталышын камсыз кылуу маселелери жалпы мамлекеттик деңгээлде борбордук бийлик тарабынан көтөрүлсө жана ага ылайык жер-жерлерде тиешелүү чаралар көрүлүп, атайын мекемелер уюштурулса да бул демилге салтка айланып, анын уюштуруу, жүргүзүү иштери системага салынып, зарыл аппараттары, укуктук, материалдык жактан камсыз болуусу али толук иштелип чыга элек болчу. Айрыкча кыргыз эли сыяктуу мамлекеттин алыскы чектериндеги калктардын бул багыттагы ийгиликтеринин чамасы чакталуу эле. Ушуга ылайык Түркөстан республикасынын Илим комиссиясы болсун, анын казак-кыргыздарды тейлеген бөлүмчөсү болсун ошол жылдарда Сагымбай жомокчу айткан «Манас» сыяктуу көлөмдөгү, көп жылдарга созулган, бир нечелеген адамдардын үздүксүз жүргүзүлүүчү, системалуу оор эмгегин талап кылган ишти уюштурууга да, жүзөгө ашырууга да мүмкүнчүлүгү, күч-кубаты, кадрлары, каражаты жок болчу. Ошон үчүн ал комиссиялар тарабынан жүргүзүлгөн бул багыттагы (фольклор чогултуу боюнча) иштердин мүнөзү негизинен Ташкен, Алматы ж.б. шаарларда окуган студенттердин, айрым сабаттуу адамдардын, мугалимдердин эрктүү, көпчүлүк учурда акысыз, жардамы менен сезондук-окуучулардын, студенттердин каникулу учурунда жүргүзүлүүчү иш-аракеттердин көлөмү, деңгээли менен чектелген. Анын

үстүнө илим комиссияларына тагылган жумуштар жеке эле фольклор чогултуу, аны изилдөө жана бастырып чыгуу эмес болчу. Чынында бул жүк ошол комиссиялардын көп жактуу аракеттеринин бир гана бурчагы, болгондо да негизги иштерге жардамчылык мүнөздөгү бөлүмчөсү эле. Мисалы: Кыргыз илим комиссиясынын ошол тарыхый шарттагы башкы милдеттеринин бири катары кыргыз элинин алфавитин түзүү, орфографиясын иштеп чыгуу, чоңдорго, балдарга ылайыкталган окуу куралдарын, китептерин даярдоо ж.б. сыяктуу өзгөчө зарыл жана кечиктирилгис иштер турган. Ал эми мындай орчундуу милдеттерди аткарууга жарактуу илимий кадрлар турмак жөнөкөй эле сабаттуу адамдардын саны да саналуу болчу. Мына ошол үчүн Түркөстан Илим Комиссиясы болсун, анын кыргыз бөлүмү (1923-жылы казак-кыргыз илим комиссиясы уюштурулганда анын мүчөлөрүнүн ичинде биз билгенден жалгыз кыргыз Э. Арабаев болгон) болсун «Манас» эпосун баштан аяк бүт кагаз бетине түшүрүү ишин даап баштай да, кимдир бирөөлөргө тапшыра да алган эмес. Эгер андай иш күн тартибине коюлса Сагымбайга биринчи көңүл бурулары да күмөн болчу. Анткени, ошол 20-жылдардын биринчи жарымында жашы улгайып калганына карабастан эл арасындагы даңкы, кадыр-баркы, манасчылык күчүнүн деңгээли жактан Сагымбай жомокчудан ашпаса кем болбогон кеңири белгилүү чоң жомокчу Чоюкенин (1880–1925) көзү тирүү эле. Пландуу жүргүзүлгөн иште эң алды менен ошол манасчыдан вариантын жазып алуу логикалык жактан туура болмок. Демек, Сагымбайдан «Манас» жазуу К. Мифтаковдун жеке демилгеси менен жүргүзүлүп, арты бекемделбеген, официалдуу атайын мекемелердин тыккы колдоосуна таянылбаган, эң башкысы финансылык жактан өкүмөт тарабынан атайылап камсыз кылынбаган иш болгондуктан ушундай оор абал түзүлгөн. Буга иштин демилгечиси К. Мифтаковдун иштеле турган жумуштардын көлөмү, чеги менен тааныш болбой, аны бир нече күн, же ай менен чектелүүчү кайдыгер иш-аракеттердин бири катары кабылдоосу да себепкер болгондур.

Өзү текст жаздыруу менен алек болгон Сагымбай ошол учурда үй-бүлөсүн багыш үчүн системалуу түрдө кимдер-

дендир жардам, каражат алып тургандык жөнүндө маалымат жок. К. Мифтаков гана Сагымбайга жардам катары 6 мата, элден чогултуп 8 кой бергенин эскерет. Бирок бул маалыматты да так деш кыйын. Анткени ошол бир эле жолку эл чогултуп берген койдун саны бир жерде 8 десе, экинчи жерде 40 делип түрдүү документтерде түрдүүчө аталат. Кыскасы үй-жайына каралашуу үчүн ишти токтотуп коюп Сагымбайдын эл кыдырып кетиши, натыйжада жазуу үзгүлтүккө учуроо бир эле жолу болбоптур. Мисал: Ы. Абдыракманов Сагымбай Чүйгө кетип, эки ай эл аралап, олжолуу кайтып, оокаты оңолгонун, натыйжада Нарындан үй-бүлөсүн көчүрүп Кочкорго алып кетүү мүмкүнчүлүгүнө жетишкенин эскерет.

Иштин башталганына бир топ убакыт өтүп, бирок бүтүрүлө турган жумуштун чеги али оюлбаган шартта манасчы менен катчы ыңгайсыз абалда калышып, айрыкча манасчынын үй-бүлөсүнүн оор абалы Сагымбайдын нааразылыгын туудуруп, анын атактуу «арыздарынын» жаралышын шарттап, түрткү болсо керек.

Узак жылдар бою манасчынын чыгармачылыгына улутчулдардын тийгизген тескери таасиринин далилдери катары түшүндүрүлүп келген «арыздар» атайын көңүл бурууга арзыйт. Анткени ал «арыздарды» көпчүлүк учурда изилдөөчүлөр да (К. Рахматуллин, М. Ауэзов ж. б.) айрым адамдар да (Мифтаков, Ы. Абдыракманов ж.б.) улутчулдардын атайын кастыгы катары түшүндүрүлүп, далил катары Сагымбайдын арыздарындагы аталган Э. Арабаев, Кудайкулов ж.б. адам-ысымдарын келтиришет. Сагымбай манасчынын эскерилген арыздарындагы Э. Арабаевдин аты аталып, ал мени баадиленесиң, «иттин богу дары болсо дарыянын башына чычат» – деди, – деген сөздөрдүн бар экени чын. Бирок, андай эки ортодогу нааразычылыктын теги идеологиялык келишпестиктин, атайын максат менен кысым көрсөтүүнүн аракетин, же натыйжасы эмес, алда канча жөнөкөй, турмуштук майда себептерден – бирөө кысылганда жардам суроодон, экинчиси убада кылса да айтканын аткарып, убадасын орундатууга күч-кубаты, мүмкүнчүлүгү жетпөөдөн келип чыккан нерсе – Сагымбай арыздарында басымдуу көпчүлүк учурларда өзү «улук-

тар» деп эсептеген кызмат адамдарына жардам бербедиңер, убадаңарды аткарбадыңар – деп нааразы болуп, өзүнүн материалдык жактан кыйналгандыгын айтат.

Сагымбайдын «арыздары» ушул сөз болуп жаткан багытта эле эмес, башка маселелерге, мисалы, эпостун тексттеринин арасында ислам дини, айрым пантюргисттик маанидеги ойлор деп эсептелген түшүнүктөр, эң акырында чыгарманын сюжетинде орун алган «Манаска» таандык дешке болбогон окуялардын орун алышы сыяктуу маселелер жөнүндө сөз козголгондо да айтуучуну актоо, анын вариантындагы мындай «мүчүлүштөрдүн» кезигишин түшүндүрүү, себепин табуу үчүн ушул «арыздарга кайрылып, аларды башкы аргумент, далил, болгондо да улутчулардын жомокчунун эркинен тышкары, ага кысым көрсөтүп, мажбур кылып иштеткен иштер катары айтуу жалпы кабыл алынып, салтка айланган белги. Улутчулдар манасчыга кысым көрсөткөн деген сөздү айтуучуну өзү көргөн, билген (Ы. Абдыракманов, К. Мифтаков) адамдар да, анын өзүн көрбөгөн адамдар (К. Рахматуллин, М. Ауэзов ж.б.) да айтканы, чынында бир-бирин туурап, бирине бири таянып, ошондуктан ойду кайталап, айтканы менен, «арыздан» башка бир да далил, факты келтирилбейт. Ошон үчүн ушул багыттагы пикирлерди тактап, жоромол ойдун башын ачып алуу максатында Сагымбайдын «арыздарынын» мүнөздүү үлгүсүнө кененирээк токтолуп, эч курбаса андагы айтылган маалыматтардын мүнөзүн тактап коюу зарыл иш.

Эпостун тексттеринин арасында, адат катары белгилүү бир чоң окуя – бөлүм бүткөндөн кийин ага улай келүүчү окуя башталардан мурда (бул жактан алганда «арыздар» чыгарманын тексттеринин арасында айтылганы менен чынында сюжеттен сыртта турат) айтылуучу Сагымбайдын «арызы» баш-аягы төрт жолу жолугат. Көлөм жагынан арбыны жана кеңири мүнөздөгү маалыматтарды камтыганы биринчи кезиккен «арыз». Башка үчөөнөн көлөмдүүсү эң акыркы томдо, чыгарманын аягында айтылганы.

Биринчи «арыз» эпостогу чоң-чоң окуялардын бир нечеси кагаз бетине түшүрүлгөндөн кийин, тагыраак айтканда Алоокенин Анжыяндан качып кеткенин аягында,

Алмамбеттин окуясы-тарыхы башталардан мурун жазылган. Бул факты «арыз» эпостун текстин жазуу иши башталгандан кийин бир топ убакыт өткөндө, б.а. ага чейин бар-жокко, кыйынчылыкка чыдап, жардам беребиз – деген убададан үмүтүн үзбөй келген жомокчу жедеп жаны кашайганда айтылган дешке негиз берет.

Ата-бабадан калган жомок сөздү айткан акын Сагымбай, жазган Ыбырай экенин маалымдоодон башталган «арыздын» текстеринде:

«Кайда кеткен, кабар жок,
Үлкөндөрдүн күткөнү» [31]

жардам беребиз делген убададан кабар жоктугуна нараазы болуп, иренжүү, таарыныч кылуу менен баяндалып, Арабаев, Сыдыковдун айтканына текст жаздыр дегенине куп деп, макул болгонун бирок алардын айткан убадасы аткарылбагандыгын айтат:

«Жанек менен Кудайкул
Жакшыларга сөзүм бул:
Ак кагазда кири жок,
Адабият жөнүнөн
Айтканыңдын бири жок [32].

Жусуп, Абдыракманов, Байтурсунов, Кожонов деген адам аттары менен фамилиялар саналып, аларды жомокчу «Журт бийлеген баарың ук» – деп кайрылат да:

«Адабият жөнүнөн
Айткан акын бакырга
Назарың сал толгонуп» [33] –

деп өтүнөт. Арыздын, өтүнүчтүк жөнү, жомокчунун таарынычынын сыры – себеби мында:

«Нарын үйөз дубаным,
Азирет! – деп, турамын,
Ал-абалым жогунан
Жай айтып, жардам сурадым.
Баламдын асты он беш жаш,
Бир үйүмө караган
Арбыны аял, он төрт баш.
Үйүм Орто-Токойдо,
Өзүм турган жер менен
Сегиз бекет арасы.

Арылбайды ар качан
Көңүлүмдүн аласы»...
... «Эртегини баштадым,
Катын менен баламды
Карайлатып таштадым» [34].

Сагымбайдын «арыздарынын» маңызы, башкы себеби мына ушул биз атайылап толук түрдө келтирген ыр саптарынын мазмунунда чагылтылган маани. «Арыздан» мындан башка ойлорду, маанини издөөнүн зарылдыгы жок. Чынында эгер объективдүү фактыларга гана таяна турган болсок башка маани издеген күндө да чыкпайт. Анткени жомокчу арызында убадасын аткарбагандыгы – жардам бербегени үчүн таарынган адамдардын атын гана эскербестен, өзүнө ошол кыйын күндөрдө ким, кандай түрдө жардам бергенин да тизмеге кошуп айтат:

«Карашып турган Тойчунов...
... Кагаз берип турушка,
Каруусу келбейт канетет
Андан артык жумушка,
Сейдекерим жарады» [35].

Ушул арызымдын аягында он эки миң барак материал казылып бүткөнүн эскертип, эгер назар салбасаңар талаада калмак болдум – деп, кейип, арбактын урматы үчүн жардам берүүнү талап кылышы дагы бир жолу «арыздын» маңызы материалдык абалга байланышканын таасын айгинелеп турат. Жомокчунун Эшенаалы Арабаев менен нааразылыгы да жалаң гана ушул багытта, б.а., материалдык жардам суроо менен байланыштуу экендигин ушул эле «арыздан» даана көрөбүз:

«Эски сөздү жазгын – деп,
Эшенаалы такыдың,
Эчтемеси тийбеди
Эмгек кылган акымдын» [36].

Келтирилген төрт сап ырдын манасчыга берген Эшенаалынын тапшырмасы (адатта Э. Арабаев Сагымбайга консультация берген, анын тапшырмасынын натыйжасында эпос бузулуп айтылган, ошон үчүн айтуучу ага нааразы болгон, муну анын «арыздарынан» көрөбүз деген дооматтар өтө көп айтылат) эч кандай эки ача маани чыгарууга мүм-

күн болбогон мүнөздө бир гана фактыны – эски сөздү жазгын – деп, манасчыны Эшенаалы такыгандыгын көрөбүз. «Такуу» мааниси боюнча көп жолу кайталап бышыктоону, тактоону түшүндүрөт жана бул жерде буйрук берүүгө караганда сурануу-өтүнүүгө жакын мүнөзгө ээ. Демек, манасчынын өзү күбө өткөн факты боюнча ага кайрылган Э. Арабаевдин өтүнүчү «Манасты» кагаз бетине жаздыруу. Эмнелерди айтып, эмнелерди айтпоо, кандай кошумчалар киргизүү жөнүндө эч кандай сөз да, кандайдыр жанытып айтуу да жок. Тескерисинче ал манасчыга эски сөздү «жазгын – деп, өтүнөт». «Эски сөз – жомок», «Манас- тын» өзү. Э. Арабаевдин күнөөсү – айтуучунун нааразылыгын туудурган себеп – эпосту мындай түрдө айткын деген кысым эмес, ошол эски сөздү – жомокчу билген, мурдатадан айтылып келе жаткан эстелик мурасты жаздырууну өтүнүп, бирок, убадасы боюнча материалдык жардам беребиз деген сөзүнүн өтөсүнө чыга албай калгандык. Жомокчунун башка «арыздарында» атын ууру алгандык, бирөөнүн кунанын минип жүрүп өлтүрүп алып төлөмөр болуу, өзү узак убакыттан бери жаткан үйгө уялгандыктан карыз кой алып сойгондук, ж. б. айтылат. Жадаса элүү метр кездеме беребиз – деди эле чоңдор, ошол келип калса жакшы болот эле деген, же жарым тамаша түрүндө эки аялым жылына экиден бала туучу эле, аялдарым кысыр калды делген саптар да кездешет. Бирок, эч жерде ага эпосту – мындай айт, же анын сюжетине муну киргиз, тигини айтпа дегендик жөнүндө маалымат, кандайдыр шек-шоола болор ой кездешпейт. Ушул жогоруда келтирилген фактылардан чыга турган корутунду: Сагымбай манасчыдан эпостун тексттин жазып алуу учурунда айрым уюштуруу жактан кемчиликтердин кеткени, ошол шарт жомокчуга да, ал айткан тексттин сапатына да терс таасир тийгизгени чындык, бирок ошол кыйынчылыктар атайын максат көздөгөн, жасалма аракеттин натыйжасы эмес, тарыхый учурдун абалы менен шартташкан, объективдүү себептери бар кырдаал. Ага конкреттүү күнөкөр адам жок, күнөөлү – тарыхый учурдун деңгээли. Ошон үчүн ушундай чоң мааниге ээ, зор масштабдуу ишти кыйынчылыктарга карабай жол таап, аягына чыгарган адамдар алкышка гана татыктуу.

Эпосту жазуу учурунда манасчы баштап кечирген моралдык, материалдык кыйынчылыктарга кошумча болуп (балким ошол кыйынчылыктардын түздөн түз натыйжасы болгондур), 1924-жылдын жаз айларынан тартып жомокчу нерв оорусуна чалдыгып, өтө унутчаак болуп кетип, абал ого бетер татаалдайт. Сагымбай манасчыдан жазылган тексттердин мазмундук жана формалык касиеттерине таасирин тийгизген, ошондой эле эң өкүнүчтүүсү анын оозунан «Семетейди» жазуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраткан ошол оорунун башталышы, алгачкы белгилери жөнүндө жомокчунун жанында жүрүп, баарына өзү күбө болгон Ы.Абдыракманов минтип эскерет: «Ошол жылы (сөз 1924-жыл жөнүндө бара жатат М. С.) март айында ошол баштагы жазып жаткан үйүбүздө «Манас» жазып жатабыз. Жер карарып, кар кеткен кез эле. Түш оогон маал эле. Сагымбай мени карап алып күлүп «Сен кимсиң?» – деди. Бетине карасам өңү тамылжып, буурканып калган. Мен чочуп кетип, «Саке эмине дейсиң?» – дедим. «Жолуң болгур, болгон экенсиң ээ» – деди. Мен чочуп кетип түйүлүп эшикке чыксам короодо ордо аткандардын үндөрү кулагыма угулуп жатат. Эки жакты карасам тоо-таш, жер орду менен турат. Үй ээси келип аңгемеге түшүндү... Сагымбай ошол кезде үй ээсинин аялын бир күнү сен кимдин аялысың?– деген айтканы да болду. Сагымбай бул кезде өтө унутчаак болуп бара жатам деп айта берүүчү болгон» [37].

1924-жылы ноябрь айында манасчы менен анын катчысын илим комиссиясы Ташкенге чакыртат. Кыясы «Манасты» жазуу ишинин жүрүшү жөнүндө кабар алуу максаты көздөлгөн өңдөнөт. Бирок Ы. Абдыракманов Ат-Башыдан Анжиян аркылуу бармак болуп атчан кетип, Бишкек аркылуу бармак болгон Сагымбай барбай калат. Анын барбай калуусунун себеби да өзүнүн, үй-бүлөсүнүн материалдык абалы, көр оокаттын камы болуптур. Буга ошол чакыруу жөнүндөгү Ы. Абдыракмановдун эскерүүсү күбө болот. «1924-жылы ноябрда Сагымбай экөөбүздү илим изилдөө институту Ташкенге чакыртып, мен Анжиян жак менен барып, Сагымбай Фрунзе жак менен барам десе да барбай калып, январь айында область Ташкенден кызыл Байрак менен көчкөндө мен да поезд менен бирге келге-

мин. Келсем Фрунзеде жүргөн экен. Базарда Сагымбайды солто элинин бөлөкбай, талкан эки уруусу биз алып кетебиз деп талашып, акыры биз башынан бери эзилген эл болобуз дешип Пишпек станциясындагы чала казактар алып кетишип, жети күндө Сагымбай бир кула бышты, ээр-токум, кездеме, көп акча, шуру, билерик, шакектерди көп алып келди. Бөлөкбай, талкандын манаптары Сагымбайды алып кетип, 15 күндө бир тогуз жылкы, толгон өлүү буюмдар алып келди. Саке, элге кетип, «Манасты» бүтүрөлү – деп мен Кочкорго ээрчитип кете бердим [38].

1925-жылдын март айында Илим комиссиясынын экинчи жолку чакыруусу менен Сагымбай Ташкенге барып, он күн туруп кайтат. Бул баруунун максаты, эмне иш бүтүрүлгөнү жөнүндө сакталып калган так маалымат, же кадиксиз ишене турган документ жок. Колдо болгону Ы. Абдыракмановдун эскерүүсү: «1925-жылдын март айында Сагымбай экөөбүздү Ташкенге илим изилдөө институт чакыртып барып, 10 күнү турдук. Ташкенде Арабаев Эшеннаалы, Сыдыков Абдыкерим, Тыныстанов Касым, Токбаев Турдаалы, Тойчунов Ыбырай бар экен. Булар Сагымбайдан «Манас» жомогунун жайын айттырып, же кара сөз менен айттырып бир да угушпады. Сагымбай жолдо бара жатканда мага айтып барды: эми чоңдор абыдан айттырып, сындайт ко – деп. Арабаев Сагымбайды каардап: иттин тезеги дары десе дариянын башына кетет деген ыраско. Сагымбай билген «Манасыңды» тез жазып бүтүрсөңчү, болбосо судга беребиз» – деп айтты. Тыныстанов айтты: «Сиздин жаздырган «Манасыңыз» да өзбекче болуп калыптыр:

«Анан жууду бетини (беттерин),
Акка алып нээтини (нээттерин),
Анан жууду колуну (колдорун),
Ушу жашка келгиче
Арстан Манас жаш бала
Көрбөгөн мындай жолуну (жолдорун).

Саке, Сиздин жаздырган «Манасыңыз» төрт жолдон болуп уйкашпай, 5-6-7 болуп уйкашыптыр – деп айтты [39].

Э. Арабаевдин орунсуз дооматы да, К. Тыныстановдун сыны да айтуучуга өтө катуу тийип, абыдан ызалантат. Ы. Абдыракманов берген маалыматка караганда жомок-

чудан жазылган тексттердин аяк жагынын мазмуну жана көркөмдүгү жактан начар чыгып калышына, а балким манасчы кичи казаттын окуяларын салттуу түрдө эмес, өзгөртүп, башка нукта айтуусуна да ушул абал себепчи болуптур: «Сагымбай экөөбүз кыйла кагууну жеп алып кайта кетип, Кочкорго Сагымбайдын үйүнө келип, «Чоң казатты» жаздык. Сагымбай баштакыдай көөндөнбөй коюп, мен жалынып бергенде айтып берип, жаздым. 1926-жылы «Манастын өлүмүн эң тар кылып жаздырды. Мен канчалык жабышып айтсам да болбой, мен билгеним ушул деп болбоду» [40].

Ы. Абдыракмановдун эскерүүсүндөгү манасчы менен катчынын Ташкентке чакырылуу фактысынын жана ага байланыштуу берилген маалыматтардын негизи чындыкка туура келерине күмөн кылууга болбойт. Бирок, ошол фактылардан чыгарылган информатордун жөкө байкоолору менен корутундулары айрым тактоолорду, түшүндүрүүнү талап кылат.

Ы. Абдыракманов өз эскерүүлөрүн жазган учурда тарыхый шарттын жагдайына ылайыкташып «эл душмандары» аталган Э. Арабаев, К.Тыныстанов ж.б. ысымдары саналган адамдардын иш-аракеттеринен, сүйлөгөн сөздөрүнөн кемтик табууга аракеттенип, натыйжада чоң-чоң маанидеги туура эмес корутундуларга келген өңдөнөт.

Ташкентге бара жатканда Сагымбай чоңдор мага «Манасты» аябай айттырып, сынайт ко! – деп өз алдынча жүрөк заада болуп барыптыр (бул фактыга караганда ага чейин Э. Арабаев манасчы менен жолукпаган, ал айткан «Манасты» укпаган өңдөнөт). Бирок «чоңдор» эпосту ыр түрүндө да, кара сөз түрүндө да айттырып укпаптыр. Бул абал көңүл бурбагандыктын, баалабагандыктын белгиси катары манасчыга да, катчыга да терс таасир тийгизип иренжитип, алардын таарынычын пайда кылыптыр. Чынында мындай мамиле манасчыны сыйлабагандыктын, көңүл бурбагандыктын, же ал айткан вариантка кызыкпагандыктын белгиси эмес эле, жөн гана ал жердеги жолугушууга катышып жаткан адамдар ага чейин кагаз бетине түшүрүлгөн тексттерди окуп, тааныш болгондуктан манасчыга оозеки эпос айттырып угуунун – ал айткан текст-

тердин мазмуну, деңгээли менен таанышуунун зарылдыгы жок болчу. Ошол тексттер менен мурдатан эле жакшы тааныш болгондуктан К. Тыныстанов манасчынын вариантына сын айтып жатат да. Демек, айтуучунун күткөнүнө карабай «чоңдор» андан эпосту аткарууну талап кылбоо ага көңүл бурбагандыктын, сыйлабагандыктын белгиси эмес, тек гана жазылган тексттер аркылуу манасчы айткан вариант менен жакшы тааныш экендиктин натыйжасы. Анын үстүнө Э. Арабаев баш болгон ошол жолку аты эскерилген адамдарды кызмат өкүлдөрү катары кызыктырган жана тынчсыздандырган башкы нерсе иштелип жаткан иштин (Илим комиссиясы түздөн түз өзүлөрү болбосо да Ы. Тойчунов аркылуу иштин абалы менен жакшы тааныш экендигине күмөн кылууга болбойт), бир нече жылга создугуп кетип, аяктабай жатканы болсо керек. Ошон үчүн кызмат абалы боюнча ишке түздөн түз тиешеси бар жана анын ийгиликтүү аякташы үчүн кызыккан адам Э. Арабаев жаны кашайып манасчыга оор сөздөр айткан өңдөнөт. Ошол орой сөздөр, ага кошумча эне сүтү оозунан кете элек жаш бала К. Тыныстановдун атактуу чоң манасчыга өнөрдүн кандай болорун үйрөткүсү келип, ыр саптарын төрт-төрттөн кылып курбайсың – деши бирөөдөн катуу сөз угуп көрбөгөн, дайым сый-урматтын үстүндө жүрүп көнгөн, анын үстүнө өзгөчө назик көңүл жумшак адам Сагымбайга терс таасир тийгизиши, ал турмак манасчынын кийинки чыгармачылыгында да кандайдыр көлөкөлүү из калтырышы мүмкүн. Бирок түпкү тегинде болгон фактыны – иштин өтө создугуп кеткенин айткан Э.Арабаевдин сөзүн, ошондой эле көкүрөгү өр жаш улан К. Тыныстановдун өзү жакшы билбеген маселелер боюнча туура эмес айткан негизсиз дооматтарын атайын кастык ой менен иштелген аракеттердин натыйжасы катары кабыл алуу, же түшүндүрүүгө эч негиз жок. Ошол шартта «Манастын» тексттери кагаз бетине түшүшүнө мен кыргыз дегендердин баары тилектеш болуп, ишке бут тосуу эмес, көмөктөшкөнүнө күмөн кылууга болбойт.

Ы.Абдыракманов эскерткен эпостун аяккы окуяларын манасчы кыскарган түрдө айтканы да, айрыкча «Кичи казат» өтө жондотулган мүнөздө экени жана көркөмдүк

деңгээли да башка мурда көп айтылып, калыптанып калган эпизоддорго салыштырмалуу алганда төмөндүгү чындык. Анын себептерин жалаң эле Ташкенге барганда кагуу жеп, таарынып калуунун натыйжасы – деп түшүндүрүү негизсиз. Буга көптөгөн жагдайлар – манасчынын оорусу (айрыкча 1924-жылдан тартып Сагымбай ооруп, унутчаак болуп кеткенин: өз аялын сен кимдин катыны элең? – деп сураган учурлары болгонун Ы. Абдыракманов бир нече жолу эскерет), узакка созулуп кеткен иштен жадоо, шашуу (ошол Ташкенге барганда Илим комиссиясы манасчы менен келишим түзүп, ал келишимде иш убагында аткарылбаса сот аркылуу жооп берүү жөнүндөгү атайын пункт да киргизилген экен) жана башкалардын жыйындысы, ошолордун ичинде, балким өнтөлөп тоспой, суук кабыл алуу жана орой сөз угуп ыза болуу да, кандайдыр бир даражада кошумчалык милдет аткарышы ыктымал. Анын үстүнө таарыныч жазылгандай деле болуптур – аты аталган чоңдор Сагымбай менен катчыга көзү түз экенин далилдешиптир. Илим комиссиясы манасчы менен келишим түзүп, ага беш жүз, катчыга жүз сом (ошол кездеги нарк боюнча өтө чоң сумма) акы төлөп берет. Бул жөнүндө ошол эле Ы. Абдыракманов минтип эскерет: 1925-жылы Сагымбай экөөбүздү дагы Ташкентке чакырып, жолго акчабыз жок облисполком Айдарбеков Ымаалы 120 сом акчаны кассадан берди. Анда черванза чыгып калган эле. Сагымбай экөөбүз 2-мартта Ташкенге барып, Абдыкерим Сыдыковдун үйүнө түштүк. Научный комиссиянын башчысы Эшенаалы Арабаев – кассадан Сагымбайга 500 сом, мага 100 сом берип, «Манасты» жазып бүтүрөбүз деген договор алды. Ташкентте он чакты күн туруп, кайра тарттык. Шашып, чочулап, тез жазып берип кутулалы – деп «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат», «Кичи казатты» Сагымбай экөөбүз өз үйүбүздө жазып (Ат-Башыда, А. Жаанбаевдин үйүндө эмес деген мааниде го – М. С.) тапшырып кутулдук, 26-жылдын августунда» [41]. «Ибрай Абдракмановдун өмүр баяны» – деген тема коюлуп, 1966-жылы 30-июнда жазылган бул маалымат Ы. Абдыракмановдун мурдагы «Манасты» жазуу ишине жана Сагымбай манасчыга байланыштуу билгендерин баяндаган кабарга кара-

ганда кыска, жондотуп айтылган маалыматтагы көңүлгө алынуучу жагдай Илим комиссиясы манасчы менен катчыга эмгек акы катары акча төлөгөнү жана атайын келишим түзүлүп, ишке мыйзамдык укук берилиши. Андай кабарларды Ы. Абдыракманов мурдагы жазгандарында эскерген эмес (ошол кездеги наркты эске алганда бир топ эле чоң суммадагы акыны «эл душманынын» колунан алгандыкты биринчи кабарын жазган тарыхый шарттын учурунда жарыя айтып, маалымдагысы келбеген өңдөнөт).

Ы. Абдыракмановдун ушул кийинки берген маалыматынын мазмунунан даана байкалып тургандай Сагымбай манасчынын айткан вариантынын акыркы окуялары кагаз бетине бир топ кыскарган түрдө түшүрүлүшүнүн негизги себебин айтуучунун Ташкенге барганда орой сөз, негизсиз доомат угуп, ыза болуусу эмес, акысы үчүн кыйла акча алып, бат жазып берүүгө милдеттенүүсү болгон сыяктуу.

1926-жылдын августунда «Манасты» жазуу иши аяктайт, манасчынын оорусунун күчөп кеткендигине байланыштуу андан «Семетейди» жазуу иши колго алынбайт. Сагымбайдын айткан «Семетейи» эң башкача кызык эле. Тамам жазылбай өзү менен кошо кетти [42].

Ошондогу Сагымбай манасчынын оозунан жазылып алынган тексттердин жалпы көлөмү 180378 сап ыр. Андан башка окуялардын арасында (чыгарманын башында, Жакыптын баласы жоктуктан зарланышынын аягында, Манастын Каныкейге үйлөнүүсү эпизодунун башталышында) жорго сөз аралаш кара сөз түрүндө берилген баяндамалар бар (бир окуяны эки катчы жазган тексттердин жалпы көлөмгө бири гана киргизилген). «Көкөтөйдүн ашынын» башталышы да кара сөзгө жакын, куюлушкан жорго сөз түрүндө айтылган. Бирок алар ыр катары жазылып, башка ыр түрүндөгү тексттердин санына киргизилген.

Сагымбай унутчаак болуп кеткендиктен эпостун текстин жаздыруу гана турмак, айрым эпизоддорду эл арасында аткаруу – айтуу мүмкүнчүлүгүнөн да такыр ажырап калып, мусапырчылык башына түшөт. Ошол шарттагы анын абалын Шапактын айтканы боюнча Ы. Абдыракманов кагаз бетине түшүргөн бир эскерүү таамай жана элестүү баяндайт: Сагымбай тууралуу Шапак айтат: «Кара-Ку-

журда, жылы маалымсыз, деги – 28-29-жылдын ичи эле – дейт. Бир тойдо Шапакты эл чогулуп «Манас» айттырып жатат. Бул кезде Сагымбай да ат менен келип, тыңшап турат да, түшүп үйгө келип кирет. Мен айтканды Шапак сен айтып жатыпсың, менин оозума такыр кирбей калды – деп ыйлайт. Той берген киши Сагымбайга 20, Шапакка 20 сом коёт. Сагымбай албайт.

1929-жылдан баштап айылдык активдер Сагымбайга ыгым-чыгымды көп салышып, аларды эч каяшасы жок бергенине карабай бай манаптын ырчысы деген жалаа менен кодулай баштагандыктан жана эки аялы бар болгон үчүн өзү да чочулагандыктан Ысык-Көлдүн күңгөйүндөгү карындашынын жанына көчүп кетип, Тору-Айгырдагы көл жээгиндеги токой арасында боз үйдө кыштап чыгат. Ал жердеги эл жакшы кабыл алып, сыйлап, жардам бергендиктен көңүлү көтөрүлүп, оорусунан жакшы болуп, «Манасты» аз-аздап кайрадан айта баштаптыр. Бирок жазга маал баягы унутчаактыгы кайта кармап, оорусу күч алат. Кош айдоо бүтүп, эл жайлоого көчөр алдында, көл жээгинде конуп олтурган учурда Сагымбайдын оорусу катуулап, аялы Мария туугандарына кабар айттырат. Беш күндөн кийин Кочкордон туугандары келип, ал жердеги элдин биз да элбиз, жибербейбиз дегенине карабай ооруну арабага салып жөнөшөт. Жолдон кабар уккан эл үч жерден чогулуп тосуп, жомокчунун алын сурашат. Кочкордогу Аңыртынын суусунун боюна келгенде суу ичип, Сагымбай жан берет. Бул 1930-жылдын май айы.

Өмүрүнүн акыркы жылдары оору басып, турмуш кысып дегендей, бир топ көлөкөлүү, жан кейитер терс жактары көп болгонуна карбай Сагымбай жомокчу мындай тагдырына кимдир бирөөлөрдү күнөөлөбөптүр. Али күүдөн-күчтөн тая элек убагында, салыштырмалуу караганда убагынан эртерээк дегендей учурда ичер суусу түгөнүп бара жатканын акылында баамдап, ачык сезип турган жомокчу жарыкчылык көрүү күндөрүнүн бүтүп баратканын жазмыштын буйругу, маңдайга жазылганы ушу катары түшүнүп, арман да кылбаптыр. Тескерисинче жашоодон али үмүтүн үзбөй, аялы Мариянын айтканына караганда, өлөр жылы быйыл 63 жаш катарым (манасчынын туулган

жылын белгилөөдөгү негизги таяныч факты), быйылдан калсам уулдун уулу, кыздын кызын көрөм [43] – деп жүрчү экен.

Качан ошол тилек-үмүтү ишке ашпасына чындап көзү жеткенде аялына айткан керээзинде өз өмүрүн, басып өткөн жолун минтип корутундулаптыр: «Мен 63 жаш, пайгамбар жашындамын. Бул дүйнөдөн эч арманым жок! Мен ичпеген аш, кийбеген кийим, минбеген ат калган жок. Кан, бектин баары менен теңтуш болдум» [44]. Бул акылдуу адамдын терең ойлонуп, болгондор менен көргөндөрүн бүт таразалап, акыл калчап туруп айткан адилет калыс сөзү. Чынында эле улуу жомокчусун бүт кыргыз кастарлап, урматтап сыйлаганы, бул кадыр-барк байлык, бийлик менен жетүүчү урмат-сыйдан алда-канча жогору турганы чындык.

Сагымбайдын өлөр алдындагы керээзинде айткан жалгыз өкүнүчү эркек балдарынын атадан жаш калып жаткандыгы болуптур. Бири кем дүйнө деген ошо, өкүнүчү болбогон да өмүр болучу беле. Балдары деле чоңоюптур, бирок өз атасын тартып, анын ордун баса турган уулу согуштан кайтпай калганы гана аянычтуу. Жалпы кыргыз элинин өкүнүч-арманы улуу инсан, чоң жомокчу Сагымбайдын билгендери бүт жана өз деңгээлинде кагаз бетине түшүп, урпактарга мурас болуп калбагандыгы!

Жомокчу жөнүндөгү маалыматтарды толуктай турган фактылардын, кабарлардын катарына Ы. Абдыракманов жазып калтырган бул эскерүүлөрдү да кошууга болот: «Сагымбай куулук менен жумушу жок, сөздү шашпай айткан, токтоо киши болуп, эч жалган айтууну билбейт эле» [45]. «Сагымбай адамды эриктирбей турган адам болуп, бир жыл жол жүрүп кетсе да эриктирбей, жаңы сөздөн кызык кылып айтар эле... Сагымбай жеке эле «Манас» эмес, эл ырларынын ар түрүн көптүгүн «Манасчалык» билер эле. Аларынан эч канчалык жазылбай өзү менен кошо кетти» [46]. «Мундуу сөздөрдү укканда Сагымбай ыйлай берчү эле» [47]. Шапак айтат: «Сагымбай илгери эле Таластагы күмбөздү Манастын күмбөзү деп айтуучу эле – деп. Манастын өлүмүн Бээжинден балта жедирип эле айтуучу экен» [48].

Жомокчунун ички сапат-касиеттери жөнүндөгү маалыматтарды бул портрет – мүнөздөмө толуктайт: «Сагымбайдын кебетеси семиз, толук, тегерек, кызыл жүздүү, тиши кашкайган, ыраңдуу болуп, ырдаганда тиши кашкайып туруучу эле. Атка минип бастырганда башын оң жагына кыйшайтып жүрөр эле. Сагымбайдын көөдөнү чоң болуп, ырдаганда күрүлдөп, үнүн бир бурганда бир нече кубултар эле. Мисалы: Сөздү дүп таштоо, сабап айтуу. Сагымбай «Манас» айтканда аякка майды куйдуруп, алдына коюп, ичип отуруп айтар эле» [49]. Сагымбай жомокчу жөнүндөгү бүгүн илимге белгилүү болгон маалыматтар толук камтылсын үчүн жогоркуларга анын мусулман катары ислам динине ишенгенин жана беш убак намазын жазбай окуганын, ошону менен бирге эле ичимдик ичүүдөн баш тартпаганын (спирт ичесиз, намаз окуган адамга бул туура эмес да деген Ы. Абдыракмановдун суроосуна ич оорум бар, ичпесем болбойт дегенден башка жөндүү жооп таап айта алган эмес экен) кошумчалай кетүү оң.

Манасчынын өмүр жолуна байланышкан бизге белгилүү маалымат-кабарлардын баарын күдүксүз чындык катары кабыл алуу кыйын. Анткени, алардын көбү өз учурунда жомокчунун көзү тирүү кезинде, анын өзүнүн оозунан жазылбастан, арадан бир топ узак убакыт өткөндөн кийин жазылган. Анын үстүнө ошол эскерүүлөрдүн чын-төгүнүн ылгоого мүмкүнчүлүк берер башка булак, документ жок. Жадаса кулак-мурундан үркүп, Сагымбайды жамандагандардын кыйкырыктарынан жалтанып жүрүп жомокчуну билгендерден көбүрөөк маалыматтар чогултуп калууга учурунда кам да көрүлбөптүр. Ошондой болсо да Сагымбайдын бир тууган агасынын баласы, өз аялы, аны мыкты билген, бир жактан жек-жааттыгы бар, шакирти манасчы Шапак жана төрт жыл чамалуу күнү-түнү бирге болуп, бирге эмгектенген Ы. Абдыракманов күбө өтүп, билдирген жомокчу жөнүндөгү маалыматтарын өзгөчө баалуу да, көп жактан чындыкка жакын да дешке толук негиз бар.

Эпостун манасчы жаздырган тексттери, жомокчунун өмүр жолу менен таанышкан ар бир адамга Сагымбай Орозбак уулу айтуучу катары да, инсан катары да көптүн бири эместигин байкоо кыйынчылык туудурбайт.

С. Орозбак уулунан жазылып алынган тексттер «Манас» эпосунун окуялары баштан аяк толук жана кеңири баяндалган илимге белгилүү биринчи факты.

Сагымбай жомокчунун айтып берип жаздырган материалдарына таянып «Манас» эпосунун көлөмү, көркөмдүк деңгээли, камтыган окуя-маалыматтарынын чеги жөнүндө кеңири, көрсөтмөлүү түшүнүктөр – кабар алууга болот.

Айткан вариантын кагаз бетине түшүртүү Сагымбайдын өмүр жолундагы да, чыгармачылыгындагы да өзгөчө маанилүү окуя, көрүнүш болгону шексиз. Бул иштин түпкү терең маанисине ал адамдын өзү да ошол учурда терең түшүнүп, жеткиликтүү баа, маани бере алгандыгын оң баалап, кесе айтуу кыйын. Бирок, улуу талант, чоң жомокчу Сагымбайдын вариантынын кагаз бетине түшүп, кийинки урпактар үчүн сакталып калышы манасчынын жеке керт башынын эле бактысы эмес, эгер ошол орчундуу иштин жемиш ийгилигинин, келечекки натыйжасынын маанисин терең таразалап, кеңири ой жүгүртүп, жыйынтык чыгарган ар бир адам үчүн бүтүн кыргыз элине, анын искусствосуна, маданиятына, илимине зор баага ээ факты экени айдан ачык. Ал эле эмес бул иштин бүтүн дүйнөлүк жалпы адам баласынын маданий мурасына орчундуу таасири бар көрүнүш болорун маданият, илим тармагында түшүнүгү бар ар бир инсан танбайт, туура түшүнөт. Бул абал «Манас» эпосунун бүткүл адамзаттык маданий казынадан алган кадырлуу орду жана айрыкча ошол улуу эстеликтин улуулук маңызын даасын, ишенимдүү фактылар аркылуу көрүүдөгү талашсыз таяныч боло ала турган ушул Сагымбай айткан варианттын терең жана кеңири мазмуну, өзгөчө жогору деңгээлдеги көркөмдүк касиеттери менен шартташкан – «Манастын» улуу эстелик-мурас, улуттук сыймык, эл турмушунун көркөм энциклопедиясы, кыргыз искусствосунун туу чокусу экендик белгилери көп жактан ушул варианттын мазмун – формалык маңыздарынын фактыларына таянылып айгинеленет (Сагымбай манасчынын вариантына берилген мындай өзгөчө жогору баа эпостун илимге кийин белгилүү болгон көптөгөн варианттарынын маанисин төмөндөтүү аракети эмес. Бул жерде эң алды менен ошол жыйырманчы жылдар учурун-

дагы манастануу багытында иштелген иштердин арасындагы ушул варианттын кагаз бетине түшүрүлүшүнүн өзгөчө мааниге ээ экендигин атайын белгилеп, көңүл буруу болсо, экинчиден манасчыга, анын варианттарына тиешелүү чындык орундун деңгээлине калыс баа берүү.

Манастануу илиминин алгачкы башатындагы биринчи кадамдарда эле ушундай зор мааниге ээ иш-аракеттин жүзөгө ашырылышта кунсуз салымдар кошкон айрым ата уулдарынын ысымдары түбөлүк унутулбай сакталууга татыктуу. Алардын бири – Сагымбайдын зор талант экенин алгач көргөндө эле туура баамдап, ал айткан варианттын тексттерин кагаз бетине түшүрүү демилгесин колго алган жана ал ишти уюштурган, баштаган, маанилүү иш илимдин ошол кездеги деңгээлинде туура багытта жүргүзүлүшүн көзөмөлгө алып, башында турган – Каюм Мифтаков.

К. Мифтаковдун ишин улантып, Сагымбай маңасчынын вариантын кагаз бетине түшүрүүнү ийгиликтүү аягына чыгарган Ыбырай Абдыракманов Сагымбайдын вариантынын тексттерин кагаз бетине түшүрүү ишинин башталышынан тартып, аяктаганга чейинки уюштуруу иштеринин негизги жүгүн көтөргөн жана аракеттин ийгиликтүү жүзөгө ашырылышында чечүүчү ролду ойногон адам кыргыздын белгилүү уулдарынын бири, ошол кездеги Нарын уездик Аткаруу Комитетинин төрагасы Ыбырай Тойчуновдун эмгектери чоң.

Тойчунов жеке эле «Манас» эпосунун тексттерин жазууга эмес, жалпы эле эл чыгармачылыгын жыйноо ишин кызуу колдоп, Мифтаков менен анын жолдошун маанилүү өкмөттүк иш менен Ташкенден келген адамдар катары атайын күбөлүк-документ менен жабдып, аларга жардам берип, көмөк көрсөтүүнү табыштап, жер-жерлерге кабар бердирет, ал гана турмак экспедицияга кеткен экөө райондорду кыдырып кетип, кайра келгиче алардын муктаждыгы үчүн деп өзү баш болуп, кызматкерлер арасынан кагаз, карандаш, сыя, акча ж.б. каражаттар жыйнатып коет. Ы. Абдыракманов мугалимдигин таштап манасчыга катчы болууну каалабай кыйыктанып койсо атайын милиция жиберип алдырып келет. Ы. Тойчунов болбосо Сагымбайдын «Манасын» жазуу иши улантылмак да эмес экен.

Анткени К.Мифтаков кеткенден кийин эпосту жазуу иши токтоп, манасчы үйүнө кайтат, Ы. Абдыракманов да Ат-Башыга кетип мугалимдик ишин улантат: «Бир ай жазып мен Ат-Башыга кайтып, мугалимдик кесибиме кириштим» [50] – деп эскерет бул факты жөнүндө Ы. Абдыракманов. «23-жылдын январь айында Нарында Советтердин съезди ачылып, Нарын уездине караган тогуз болуштан 9 манапты Кочкорго үч жылга жер оодарууга чечим болуп, араларынан бир манап өз жеринде калып, Сагымбайдан «Манасты» жаздырып, бүтүрүп берсин – деген чечим болуп, бирок Сагымбай өзү каалаган гана манап болсун – деп бүтүм чыгарылат. Сагымбай черик элинен Абдылда Жаанбай уулу дегенди каалайт. Сагымбайдан «Манасты» жазууга аны баштап жазган мени бекитип, мугалимдиктен бошотуп, Абдылданын үйүнө «Манасты» Сагымбайдан жазууга кириштим» [51].

Орчундуу жыйындын мындай адаттан тыш чечимге келишинде Ы.Тойчуновдун ойногон ролу чоң болгонунда күмөн жок. Эгер Тойчунов мындай чечкиндүү чара көрбөгөндө Сагымбайдын вариантын жазуу иши башталган менен аягына чыгарылбай, ошол бойдон токтоп калары шексиз эле. Анткени К. Мифтаков бул ишке кайра кайрылган эмес.

Ал ошол жолку өзү катышып кагаз бетине түшүрүлгөн материалдарды өткөрүп акча алуу жана бастырып чыгаруу далалаты менен алпурушуп жүрүп, башталган иштен такыр кол үзүп калган. Ал эми өзү мурунтадан эле көңүлсүнбөй жатып Тойчуновдон жазганып араң макул болгон Ы.Абдыракманов өз бетинче бул ишти улантмак эмес, анын үстүнө андай иш-чара колунан да келмек эмес.

Ы. Тойчунов манасчы менен катчыны жатып жана иштей турган жай, бекер тамак-аш менен камсыз кылгандан башка да катчы мурдагы иштеген мугалимдик ишине чектелген маянаны алып туруусуна шарт түзүп бериптир. Муну Ы. Абдыракманов өзү жогорудагы келтирилген сөзүнө улай минтип эскерет: «Ал убакта мугалимдерге айлык акча берилбестен, 6 айга 18 кой берилип, байлардан жыйып берген. Мага 6 айга 18 кой берилип турду. Сагымбай экөөбүз Абдылданын колунда жылы (жылы бою деген

мааниде го – М. С.) жаздык» [52]. Демек, бийлик өкүлү катары Ы. Тойчунов иштин улантылышы жана ийгилик менен бүтүшү үчүн өз укугунун жана мүмкүнчүлүгүнүн деңгээлинде зарыл делген бардык чараларды көргөн.

Манасчыдан текст жазуу ишине өкмөттүк маани-маңыз берип, өз колуна алган Ы. Тойчунов айтуучу жана Илим комиссиясынын арасында ортомчулук милдет да аткарып, данакер болуп, бул багытта да орчундуу роль ойногон окшойт.

Ушул маанилүү ишке тиешеси бар, оң чечилүүсүнө салым кошкон адам катары аты атайын ыраазы болуу менен эскерилүүчү инсандардын дагы бири Эшеналы Арабаев. Манасчыны тилдеген, ишке тескери таасирин тийгизген делип узак жылдар бою кине коюлуп келген бул киши ушул орчундуу иш-аракеттин чоң мааниси бар экендигине ошол тарыхый шартта көзү жетип, түшүнгөн да жана аракет оң натыйжа берсе экен деп чын пейилден тилеп, кызыкдар болгон да адам экендиги күмөнсүз. Анын манасчыга койгон доомат-жемеси – аракеттен оң майнап чыкпай калбасын деп бушайман болуунун гана күбөсү. Чынында Сагымбайдын айткан вариантынын тукумдар үчүн сакталып калуу ишинин демилгечилеринин жана активдүү аракетчилеринин бири Э. Арабаев экенинде күмөн жок.

Жеке эле ушул жогоруда аты аталгандар гана эмес, тарыхый шартта элибиздин улуу мурасы «Манастын» тексттерин кагаз бетине түшүрүп, анын түбөлүк унутулбай сакталып калуусун камсыз кылууга багытталган иш-аракеттерге көмөктөшүп, тилектеш болуп, аздыр-көптүр кошкон салымы, берген жардамы менен башталыштын ийгилигине ортоктош болгон карапайым калк өкүлүнөн тартып, кызмат адамдарына чейинки ар бир ата уул ыраакатка арзыйт жана тукумдарыбыздын ыраазычылыгына татыктуу.

Ага чейинки кагаз бетине түшүрүлгөн эпостун тексттеринен С.Орозбак уулу жаздырган материалдардын башкы айырмасы – анын чыгармага тиешелүү окуяларды ирээти менен, кеңири планда, толук камтып бериши: кыска гүрдө баатырдын тегин санап маалымдаган жана күчтүү жоо – кытайлар кыргыздарды жеңип, өз учурунда белги-

лүү адам болгон Ногой кандын балдарын туш-тушка бөлүп айдап жибергенин жорго сөз менен баяндоодон башталган эпостун сюжети Алтайга сүрүлүп барган Ногойдун кичүү уулу Жакыптын эсепсиз бай болгонун, бирок эки аялдан туяк көрбөй, жашы элүүгө келип, баласыз жүргөнүнө байланыштуу арманын кабарлайт. Тексттеги ыр так ушул Жакыптын зарынан башталат. Негизинен чоң-чоң эпизоддордун башталышында (ушул эпостогу алгачкы маалыматтар, «Көкөтөйдүн ашынын» башталышы, «Манастын Каныкейди алуусунда») кезиккен эки-үч жердеги бир нече сүйлөмдөн турган куюлуштуруп айтылуучу жорго сөз түрүндөгү тексттерден башка тексттердин баары ыр түрүндө берилген. Чыгарманын башталышындагы кеңири токтолуп деталдаштырылып айтылган чоң окуя Манастын туулушу, балалык чагы, алгачкы эрдиктери жөнүндөгү маалыматтарды камтыган бөлүм. Бул эпизод шарттуу түрдө «Манастын туулушу» жана балалык чагы» деп аталат. Бөлүмдүн бүткөн корутундусу катары Манастын балалык чагынын бүтүш белгиси – анын кан шайланышын эсептөөгө болот. Окуялардын экинчи чоң тобун эпосто он бир дууду деген ат менен белгиленген уйгур кандарына каршы согуш түзөт. Он бир дууду кытай кандыгына баш ийген, аны менен союздаш кандыктар. Манастын кабарын угуп мга каршы көп кол аттантышат. Бул кармашта Манаска катагандын Кошой баатыры комокчу болуп, пайдасын тийгизет. Кошойдун окуясы – Жаангер кожо аттуу жер кезип жүргөн адамдын уулу Билерикти туткундан куткаруу аракеттери бөлүмдөгү өзүнчө бутак. Манас согушта жеңилген он бир дуудунун бири, Даңгы шаарынын улугу Кайып даңдын кызы Карабөрккө үйлөнүп, элине кайтуусу менен бул бөлүм корутундуланат.

Манастын сунушу боюнча ата-бабанын туулуп-өскөн мекени Ала-Тоону душмандардын колунан бошотуу окуялардын өзүнчө тобун түзөт. Бул топко калмак каны Текести, Кер-Көлдөгү (Ысык-Көл эпосто Кер-Көл – деп аталат) Орго канды, Чүйдөгү Акунбешим шааны, Кейменди ж.б. жеңип, качкан калмак-кытайларды кубалап Ташкенге чейин баруу, Ташкендин каны Панусту жеңип, ордуна кыргыздардын белгилүү адамы Көкөтөйдү кан көтөрүү жөнүн-

дө баяндаган окуялар бар. Ушул эле топто агасы Оргонун ордуна кан көтөрүлгөн Тейиштин тоюнда сайышка чыгып Манас менен баатыр кыз Сайкалдын беттешкени да орун алган. Ата-бабанын турактаган жайы – мекенди баскынчы жоодон бошотуп кайра тарткан Манас Алтайга Талас аркылуу өтүп, бул жердин байлыгына, кооздугуна, жашоого ыңгайлуулугуна көңүлү толот.

Сюжеттеги окуялардын буга улай тобу Алтайдан Ала-Тоого көчүп келүү. Көчтүн өзү анча узун-сабак аңгеме катары айтылбаганы менен ушул топко эпостун мазмунунда чоң мааниге ээ болгон Алооке менен кармаш жана Шоорук канга каршы согуш сыяктуу эпизоддор кошо киргизилген. Манас Алооке канды согушсуз эле баш ийдирет, ал эми өзү келип кол салган Шоорук менен кармаш баскынчынын жеңилүүсү менен аяктап, тартууга келген анын кызы Акылай экинчи аялы болуп Манаска тиет.

Манасчы өзү төртүнчү казат (кебетеси жомокчу жогоруда сөз болгон окуялардын чоң-чоң тобун казат – деп атаса керек. «Казат», бул жактан алып караганда согуш, кармаштардын тобу, же жөн эле согуш дегенди туюнтуп турат) – деп, атаган Алмамбеттин окуясы – Алмамбет жөнүндөгү баян эпостогу өзүнчө чоң бөлүктү түзөт.

Эпостордун башкы каармандарды сүрөттөө ыгы менен баяндалган бөлүмдөгү окуялар Алмамбеттин тегин, атасы узак убакыт бала көрбөй жүргөндүгүн маалымдоодон башталып, баатырдын укмуштуу төрөлүшү, балалык чагы, акылынын тетиктиги менен өзгөчөлөнүшү, атасынын ордуна кан болушу, ууда жүрүп казак баатыры Көкчөгө жолугуп, мусулман динин кабыл алып, элинен кетип, Көкчөдө туруп, андан Манаска келгенин баян этет.

Эпостун сюжеттик курулушундагы ушуга улай келген окуя Манастын Каныкейге үйлөнүшү.

Ич ара бутактанбаган жана башка окуялардын циклине да кошулбай өзүнчө жеке мүнөзгө ээ болуп турган бул чакан эпизод Манас баатырдын мурдагы согушта жеңип алган аялы Карабөрк менен атасынын айыбы үчүн тартууга келген Шооруктун кызы Акылай жөнсүз чыгышып, баатырга тете жар боло албагандыктан баласы элден тандап акылдуу кыз алып берип, аталык карыз-милдетинден

кутул дегендиктен Жакып бай камданып чыгып, көп жер кыдырып, акыры Атемир – Каракандын кызы Санирабиганы жактырып, куда түшүп, уулун үйлөнткөнү баяндалат. Кандын никейине өтүп Каныкей аталган Санирабиганын кырк жолдош кыздарына Манастын кырк чоросу үйлөнөт.

Өзүнчө турган чакан эпизоддордун бири Манастын түндүккө жасаган жүрүшү. Орду Манастын үйлөнүүсүнө улай. Алмамбеттин сунушу боюнча аткарылган бул жүрүштөгү Манас жеңип кайтты деп аты аталган мификалык жана реалдуу элдердин арасында орус элинин аты да аталат.

Буга улай келген көлөмдүү окуя – «Көзкамандар окуясы». Бирок бул эпизодго таандык сюжеттик линия ирээти менен айтылбастан, араларына башка темага таандык материалдар киргизилип берилген. Ошон үчүн жалпы сюжетти камтып турган бир тема жок, окуялардын татаал курулмасы бул түрдө: Ногой кандын балдарын кытайлар туш-тушка бөлүп таратканда Жууша деген жерге айдалып барган Үсөндүн аялы төрөттөн өлүп, ымыркай баласы колунда калат. Ага Көкчөкөз деп ат коюп, койнуна катып багып чоңойтот. Калмактан аял алып, ал аялынан уулдуу болот. Үсөндүн өз аты унутулуп, Көзкаман атыгып кетет. Балдары чоңоюп эр жеткенде 74 жаштагы Үсөн Манастын кабарын угуп, туугандарына кетүүгө балдарын көндүрүп, көчүп чыгып, жөө-жалаңдап кыргыз жери кайдасың?–деп келе жатышты. «Көзкамандар окуясынын» башталышы катары эсептелүүчү бул кириш бөлүмчө ушуну менен токтоп, башка темадагы окуя башталат: Манас Каныкейди алып, кайындарынан келгенде калмактар менен казактардын арасында жер талашкан чыр чыкты, калмактар көптөп жатат, жардам бер – деп, Көкчөдөн атайын кабар келет. Манас Көкчөнүн көңүлүн алуу үчүн бармак болуп кол курап, камдана баштайт. Манастын кол курап жатканын уккан калмактар чатакты токтотуп, кайтып кетишет. Чыр бүткөнүн уккан Манас жыйган колун таратып, бирок Алмамбет менен Көкчөнү жараштырып коймок үчүн кырк чоросу менен аттанып Көкчөгө барат. Казактардан кайра тартып келе жатып ууда жүргөн Манастар алыстан ат-

туу-жөөлүү бир топ адамдын караанын көрүшүп, утурлап барып жолугушуп, жай сурашканда өз тууганы – Үсөндүн балдары экенин билишет. Көкчөдөн өрүлүккө бир топ жылкы алып берип, өзүңүз көргөн эл-жер, шашпай келе бергиле – деп, Манас аттанып кетет. Манас айылга барып Түлкү баатыр деген Оогандын каны катаган менен тейиттерди чаап алып, Кошойдун уулу Аликени өлтүрүп кеткени жөнүндөгү кабарды угуп, шашылыш Түлкүгө каршы аттанат. Көзкамандарды жакшылап тос – деп, Каныкейге тапшырып кетет. Ушул жерде Оогандын каны Түлкү менен беттешүү, катуу согуш болбой, Түлкүнүн иниси Акундун кеңеши менен эки эл жарашуу, Манас менен Акундун бел куда болушу баяндалат. Манас казатка кетип үйдө жокто Көзкамандардын көчү келет. Манас баатырдын туугандары келишти – деп, аларды эл кадырлап тосот. Оогандан кайткан Манас туугандарынын келишине арнап той берет, туугандарына энчи мал бөлүп, үй-жай, кийим-кечесине чейин камсыз кылат. Бирок, Көзкамандар өз ара Манастын көзүн жоюп, анын ордун ээлөөгө убадалашышат. Көзкамандар жөнүндөгү баян дагы токтотулуп, Манастын батышка жүрүшү кыстырылып айтылат. Эриккен кырк чоро Манаска айтпай уу кылып, жер чалып, ыгы келсе жоо менен беттешип, олжо алып келүү үчүн аттанып чыгып, батыш тарапка бет алып жөнөшөт. Алардын кеткенин кийин туюп калган Манас көп кол алып артынан барат. Аары деген эл менен уруш болуп, көп олжо менен кайтышат. Мындан кийинки окуя Манастын элин чогултуп, кыргыздардын жер ортосу болгон Таласка кочүүгө уруксат сураганы. Ушуга улай жана байланыштуу мыйтылган эпизод Байжигиттин тою. Манас Таласка көчөйүн – деп, эл чакыргандагы топто Байжигит кайра Алтайга көчүүгө элден уруксат сурайт. Топ анын көчкөнүнө каршы болбогондуктан Байжигит ажыраш аяк – деп, эл чакырып той берет. Ал тойдо Манастын аталаш тууганы Шыгайдын уулу Жапак чыр чыгарып, Манаска кастык ойлоп, кырк чородон өлүм табат. Манас Таласка көчүп келип конот.

Манастын Айган кан менен согушу өзүнчө окуя. Айган Кенжуттун каны делет. Ага каршы Алмамбеттин кеңеши менен аттанган Манас согушта жеңип, тартууга келген

Айгандын кызы Алтынайды аялдыкка алат. Манасты өлтүрүп, мал-мүлкүн, ордун ээлеп алмакчы болгон Көзкаман-дар аны кырк чоросу менен конокко чакырып келип, тамагына уу кошуп берип уулантканы, ууланып жана жарадар болгон Манас Кайыптын жардамы менен аман калганы, кырк жигит өлүп-тирилгени жана алардын элине кайтып, Көзкаман-дар болсо өзүлөрүнчө кырылып жоголушу баяндалуу менен «Көзкаман-дардын окуясы» аяктайт.

Варианттын сюжетиндеги мындан кийинки чоң окуя – «Көкөтөйдүн ашы». Деталдаштырылып иштелип чыгып кеңири планда айтылган, жогорку көркөмдүктөгү эпизоддордун бири. Белгилүү адам Көкөтөй байдын өлүмү жана ага берилген аш баяндалат.

Көкөтөйдүн ашында Манас ашты жеке өзү билип башкаргандыгына кыргыз кандарынын нааразы болушу «Чоң чабуулдун» башталышына себепчи болот.

«Чоң чабуул» Манастын кытай баатыры Коңурбайга каршы жүрүшү. Өзүнчө чоң бөлүмдөрдүн бири. Узак жол күрүү, чалгын чалуу, жылкы тийүү, чечүүчү кармаш сыяктуу бир катар окуяларды бириктирип турат.

«Кичи чабуул» – Манас Мекеге кетип өзү үйдө жокто кытайлардын элге кол салуусу жана согуш, ал согуш учурунда элине кайткан Манас, анын согушка кириши жана какын жардамчыларынын курман болуусу эпостогу жыйынтык бөлүм. Согушта жарадар болгон Манас кайтыш болот, анын сөөгү Баяндынын талаасына коюлуп, күмбөз салынат.

Ушул жогоруда саналган сюжеттик нукту эпостун буга чейинки кагаз бетине түшүрүлгөн илимге белгилүү тексттерине жөнөкөй эле салыштыруу аркылуу буларды байкоого болот. В. В. Радлов жазган текст сыяктуу эле Сагымбайдын вариантында да эпостун башталыш окуясы Манастын туулушу жана балалык чагын баяндоого арналган. Эки вариантта тең сөз Манастын тегин санап маалымдодон башталып, баатырдын балалык учурунун бүтүм белгиси катары анын кан шайланганын баяндоо менен аяктайт. В. В. Радловдо бул бөлүм 164 сап ыр, С. Орозбак уулунда 12430 сап ыр. Ушуга ылайык мурда В. В. Радлов тарабынан кагаз бетине түшүрүлгөн текст кыска, окуялар-

ды үстүртөн жондотуп баяндаса, К. Мифтаков менен Ы. Абдыракманов жазган текстте кеңири мүнөздө, деталдаштырылып берилген.

В. В. Радловдо эпостун экинчи окуясы катары баяндалган Алмамбет жөнүндө маалымат С. Орозбаковдо төртүнчү чоң окуя. Эки текстте тең сөз Алмамбеттин тегинен кабар берип, туулушун баяндоодон башталып, ууда жүрүп Көкчөгө жолугушу, мусулман динин кабыл алып, казактарга келип турушун, Көкчөдөн кетишин баяндап келип, Манаска келип кошулушу менен окуя аяктайт. Эки варианттагы сюжеттик нук гана бири-бирине жакын болбостон, көптөгөн майда деталдык белгилер да бирдей, окшош түрдө айтылат (Мисалы: Алмамбет Көкчөнүн үйүнө келип түшкөндө биринчи барып атын алганы үчүн аялы Акеркечке Көкчө таарынуу, Алмамбеттин башын куттуктоо үчүн карды жарылган байталды союу, Манас менен Алмамбеттин Чыйырдынын эмчегин эмиши ж.б.). Алмамбеттин окуясынын көлөмү В. В. Радловдо 1862 сап ыр, ушул эле эпизод Сагымбайда 17775 сап ыр. Көлөмдөрдөгү орчундуу айырма окуяларды кеңири баяндоонун деңгээл чегинен кабар берип турат.

Сагымбайдын вариантында кенен сөз болгон Манастын он бир дуу-ду-уйгур кандары менен согушу, Ата-мекенди душмандардан бошотуу. Алтайдан Ала-Тоого көчүп келүү В. В. Радловдо окуя катары айтылбайт. Бирок, эпосто Сагымбай боюнча Алмамбет жөнүндөгү баянга чейин сөз болгон эпизоддордун бир кыйласы – Манас Жолойдун миң төөгө жүктөгөн чайын тартып алышы, Жаангер кожонун уулун Кошой туткундан бошотуу, Алоокени багынтуу, Шоруктун кызы Акылайды тартууга алуу ж. б. сөз арасында окуялардын башка жерлеринде эскерилет. Буга караганда ал окуялар эпостун сюжетинде мурдатадан эле орун алган салттык туруктуу окуялар дешке негиз бар.

Алмамбеттин жомогуна улай берилген окуя эки вариантта тең Манастын Каныкейге үйлөнүшү. Бирок жогоруда эскерилген эки эпизоддон айырмаланып бул бөлүмдүн ички курулушу салыштырылып жаткан тексттерде орчундуу өзгөчөлүктөргө ээ. В. В. Радловдо «Манас» менен Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өл-

гөндөн соң кайра тирилгени» – деп аталган бул үчүнчү окуя Манас ак падышадан бөлөктүн баарын жеңип, чоң атак-даңкка ээ болгонун баяндоодон башталат да, Манас Көкчөнү чаап алмак болуп барып жылкысын тийгени, ок тийип жарадар болгону айтылат. Манас Көкчөгө баруу Сагымбайда да бар. Бирок ал окуя Каныкейге үйлөнгөндөн кийин келет, анын үстүнө согуш, жылкы тийүү жөнүндө сөз жок.

Эки вариантта тең:

Кайыптын кызы Карабөрк

Кармап алдым талаадан,

Шооруктун кызы Акылай,

Олжолоп алдым коргондон –

делген бирдей ыр саптары менен башталган Манастын Каныкейди алышы сөз болуп жаткан тексттерде негизинен бири-бирине жакын планда, бирдей айтылган деталдык белгилери да аз эмес. Ошондой эле айырмачылыктар да жолугат. Айрыкча келинди алып элге кайтуу эки вариантта эки башка өнүгүшкө ээ. В. В. Радловдогу Меңдибайдын бузуктугу менен үйүнө кайтып келе жатканда Көкчөкөз менен Каманкөз Манаска уу берип, ал ууланып өлүү, кайра тирилүү Сагымбайда жок. Бул эпизоддун айрым деталдары (ууланган Манастын чоролорун эскерүүсү, кайда барып жан сактоо жөнүндөгү кеңеш ж.б.) Сагымбайдын вариантындагы «Көзкамандар окуясынын» белгилерин көрүнүштөрүн эске түшүрөт. Ушул деталдык белгилер В. В. Радловдун тексттериндеги Көзкамандар окуясында айтылбайт. Буга караганда Манастын ууланышы, өлүп кайра тирилиши бул жерде эмес, Көзкамандарга байланыштуу айтылышы туура дешке мүмкүн.

В. В. Радловдогу төртүнчү окуя «Бокмурун» Сагымбайдагы «Көкөтөйдүн ашына негизинен туура келет. Окуянын аталышы да «Бокмурун» дешке караганда «Көкөтөйдүн ашы» делиш жөндүрөөк. Себеби бул эпизод Ч. Валиханов жазып алган текстте да («Көкөтөй хандын эртегиси» – «Көкөтөй хандын жомогу») ушуга жакын аталат. Көкөтөй хандын катуу ооруп өлгөнүн баяндоодон башталган эки варианттагы бул эпизоддун сюжеттик нугу негизинен бири-бирине жакын, окшош деталдык көрүнүштөр да арбын.

Бирок, аштын аягы – чабылган аттар келгенден кийинки окуяларда чоң айырма бар. В. В. Радлов жазган тексттерде көп белгилер (узакка созулган чоң согуш, камданып жоого аттануу, жылкы тийүү, куугун, согуш ж.б.) Сагымбайдагы «Чоң чабуулду» эске салат. Сагымбайда болсо аштын аягы чыр – согуш менен бүтсө да, В. В. Радловдогу маалыматтар ал айткан варианттын бул бөлүмүндө жок.

В. В. Радлов жазган текстте «Манастын» биринчи бөлүмүнө – «Манастын» өзүнө таандык окуялардын акыркысы – бешинчи окуя катары «Көзкаман» деген тема менен берилген бөлүм мазмуну боюнча Сагымбайдагы «Көзкамандар окуясына» жана «Айганга каршы согушка» туура келет. Эки текстте тең бул эпизоддор композициялык курушу жактан бири-бирине тыкыс байланыштуу берилген. Ички сюжеттик курулушу жактан бири бирин кайталабаганы менен окуянын өнүгүш нугу эки текстте негизинен бирдей: сөз Манастын аталаш тууганы Көзкаман, анын балдары, алардын калмактардын арасында өсүп, туугандарын издеп келиши, Манаска талаада жолугуу, жаңы туугандарын урматтап тосуп алып, Манас аларга үй-жай, мал-мүлк берүү, ага карабай арам ойлуу Көзкамандар баатырды уулантуу, акыры Манас чоролору менен аман-эсен элине кошулуусу жөнүндө болот. Сюжетте айрым орчундуу айырмачылыктар бар. Ошону менен бирге эле бири бирине жакын белгилер, окшош көрүнүштөр да кезигет (Мисалы: Каныкей Көзкамандар эл болбостугун алдын ала билүү, той, энчи мал берүү, өрүлүктөө, сүннөткө олтургузуу ж. б.). Ал гана эмес айрым майда деталдардын да эки текстте бирдей берилиши аз эмес (Мисалы: Көзкамандын улуу баласы Көкчөкөздүн минген аты Коржоңбоз, алган мылтыгы чотала – деп, аталуу ж.б.).

Айган канга каршы согуш да эки вариантта негизинен бири-бирине жакын планда берилген, сюжеттин көптөгөн урунттуу учурлары бири-бирине окшош, айрым деталдык белгилер, бирдей учурлар көп: тексттердин экөөндө тең сөз Айган канга каршы аттануу, согушта жеңишке ээ болуу, Алтынайды олжого алуу жөнүндө болот. Бирдей деталдык көрүнүштөргө Алмамбеттин чалгынга барышын, кыз оюнда табышмак айтуу, ал өпкөндө Алтынайдын бети канап,

эси оош. Алтынайды талашуу ж.б. келтирүүгө мүмкүн. Сюжеттеги айырмачылыктарга В. В. Радловдо Көзкамандардын окуянын башталышында активдүү катышуучулардан болуусу, Манас менен туугандарынын нааразычылыгы согуш бүткөндөн кийинки олжо бөлүүдөн чыгуу ж.б. жатат. Сагымбайда бул маалыматтар орун алган эмес.

Ошентип В. В. Радлов жазган тексттерде берилген же эскерилген чоң жана кичине эпизоддордон башка Сагымбайдын вариантында чоң бөлүм – окуялардан Ала-Тоону душмандардан бошотуу жана мекенге көчүп келүү, «Чоң чабуул» берилген. Калган окуялар кыска түрдө, же эскерилген мүнөздө В. В. Радлов жарыялаган тексттерде негизинен орун алган. Бирок, В. В. Радлов тарабынан жазылган материалдардын өтө эле кыскартылып айтылганы жана сюжетте карама-каршылыктар көп учурап, үзүлүп калуулары, чөп башылап, үстүртөн сүрөттөө даана байкалып, көзгө чалдыгып турат. Ошондуктан эки текстти бирдей деңгээлдеги, бирине бири тете келе турган материалдар катары мамиле кылуу, алардын мазмундук, формалык белгилерин катар коюп талдоого алуу жана тиешелүү бүтүмдөр чыгаруу туура болбос эле. Ошондой болсо да илимге мурда белгилүү тексттер, маалыматтар менен Сагымбайдан жазылган материалдардын негизине таяна буларды көрөбүз: эпостогу эпикалык душмандар катары калмактар, кытайлар аталат. Болгондо да басымдуу көпчүлүк учурда алардын арасына чек коюлбайт. Ал турмак Сагымбай боюнча калмак, кытайлардын союздаш уруулары, элдери да жалпы душман катары кытай-калмак атала берет. Мисалы: он бир дуу-ду деген жалпы ат менен берилген майда кандыктар кээде уйгур делсе, көпчүлүк учурда, айрыкча алар менен активдүү кармаш жүргөн эпостогу алгачкы окуяларда кытай-калмак деген ат менен да аталат.

С. Орозбак уулу жаздырган варианттагы башкы тема жана негизги идея четтен келген баскынчыларга каршы күрөш, эркиндик, көз каранды болбостук үчүн күчтүү душманга биримдешип каршы туруу, эли-жердин эркиндигин коргоо. Бул идея өзгөчө даана жана таасирдүү баяндалган баскынчылардан жеңилүү, чабылып-чачылуу, мекенди бошотуу үчүн күрөш ж.б. чоң окуялар Ч. Вали-

ханов, В. В. Радлов жазган тексттерде даана берилбегени менен алардан алда канча мурдагы «Мажму ат-Таварихте» башкы максат катары көрсөтүлүп, Манастын калмак каны Жолойго каршы күрөштөрүндө ачык баяндалган. Эпостогу мурдатадан келе жаткан бул башкы идея XIX кылымда кагаз бетине түшүрүлгөн тексттерде да орун алганын байкоо кыйын эмес. Атайын өзүнчө окуя болуп берилбегени менен кытай каны Коңурбайга, калмак каны Жолойго каршы күрөш, алардын зордугун эскерүү эки текстте тең, өзгөчө В. В. Радлов жарыялаган материалдарда бир катар жерлерде орун алган. Бул фактылар «Манастагы» башкы тема эли-жерди коргоо, теңдик, көз каранды болбостук үчүн күрөш, душманга каршы туруу үчүн баш кошууга, ынтымакка үндөө эпостогу мурдатадан келе жаткан салттык белги экенин айгинелейт. Ал эми С. Орозбак уулунан жазылган тексттер бул теманын терең ачылыш, үчүн өзгөчө бай жана жогорку көркөмдүктө иштелген факты-маалыматтар берет, башкача айтканда ошол мурдатадан келе жаткан салттык белги эпостун кеңири планда айтылган, толук кандуу варианттарында кандай мүнөздө жүзөгө ашырыларынын үлгү-мисалын көрсөтүп турат.

Жүз жыл чамалуу мурда кагаз бетине түшүрүлгөн тексттер менен Сагымбай манасчы айткан вариантты салыштыруу ортодо бир топ узак мезгил өткөндүгүнө карабастан эки тексттин мазмундук, формалык белгилеринде көптөгөн жакындыктардын, ал эле эмес ыр саптарында, айрым майда деталдык белгилерде бири бирине толук туура келген окшоштуктардын арбындыгы Сагымбайдын өнөр ээси – манасчы катарындагы күчүн, өзгөчө жогору деңгээлин, ал адам өзүнөн мурдагы жомокчулардын мыкты мурастарын терең өздөштүрүп, өз вариантында ыгы менен пайдалана алуу жактан чеберчилигин айгинелейт. В. В. Радлов өткөн XIX кылымдын орто чендеринде аты эскерилбеген айтуучудан угуп, кагаз бетине түшүрүлгөн:

«Жакасы алтын, жеңи жез,
Ак күрөөкө торгой көз,
Алтындын зээрин жаптырган,
Күмүштүн зээрин төктүргөн» ...
... Бекип калган бейиштин,

Эшигин ачкан эр Кошой,
Байланып калган базардын
Жолун жазган эр Кошой ...
...Кайыптын кызы Карабөрк
Кармап алдым талаадан,
Шооруктун кызы Акылай
Олжолоп алдым коргондон» –

деген сыяктуу ж.б. көптөгөн ыр саптарынын Сагымбайдын айткан вариантында мазмуну да, формасы да өзгөрбөй толук түрдө кайталанып айтылуусу эпостогу салттуулук белгинин өзгөчө мааниге ээ экендигин жана айтуучулар өз кесибинде бул көрүнүшкө канчалык зор маани берерин даасын көрсөтөт. Ал эми ошондой эле окуялардагы мазмундук, формалык белгилердин Сагымбайдан жазылган тексттер менен Ч. Валиханов жазып алган материалдарда да кеңири жолугуусу «Манастагы» салттуулук көрүнүштүн өзгөчө орду жөнүндөгү ойду ого бетер бекемдейт.

Сагымбай В. В. Радловдун информатору билген, айткан тексттерди кандай терең өздөштүрсө, Ч. Валихановго эпосту айтып берип жаздырган жомокчунун мурастарын да андан кем эмес улантканына казак окумуштуусу кагаз бетине түшүргөн ыр саптарындагы:

...«Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп,
Чарайнага чаптатып
Булгаары менен каптатып [53] ...
«Аты келсин ашыма,
Өзү келсин кашыма,
Аты дагы келбесе,
Өзү дагы келбесе
Таарынбасын өзүмө,
Көрүнбөсүн көзүмө.
Көкөтөйдүн айчыгы алтын кызыл туу
Ордосунан көрүнсүн» [54]...

...Карыпчысын байланып,
Калдат минер ат экен,
Белдемчисин байланып,
Бээсин минер ат экен.

Алтын-күмүш артарга
Бээжин канга тартарга
Эптүү күлүк мал экен» [55] –

деген сыяктуу ж.б. көптөгөн саптардын Сагымбайда да ошол үлгүдө айтылышы күбө боло алат. В. Радлов, Ч. Валиханов жазган тексттердеги айрым ыр саптарынын, көркөм сүрөттөөлөрдүн, сыпаттамалардын Сагымбай-дан жазылган тексттерде бирдей болуш фактыларына таянып эпостун көркөм ык, белгилеринин кайсыл үлгүлөрү мурдатадан келе жаткан салттык көрүнүшкө жатарын да белгилөөгө мүмкүн.

С. Орозбак уулуна жазылган тексттер эпостун мурда кагаз бетине түшүрүлүп, илимге маалым үлгүлөрүнөн өзгөчө мазмунунун тереңдиги, эл турмушунун түрдүү жактарын кенен камтыгандыгы менен айырмаланат. Бул варианттын мазмунундагы орчундуу орунду, албетте, согуштук окуялар жана ошого байланыштуу көптөгөн маалыматтар ээлейт. Согуштун бир нече адамдар, же анча чоң эмес топ катышкан чакан кармаштан тартып, көп миңдеген адамдар – көптөгөн уруулардын, элдердин өкүлдөрү аралашкан өзгөчө чоң, кан суудай агып, ат өлүгү тоо, эр өлүгү боо болгон кыргындуу майдан түрүндөгү үлгүлөрүн, жортуул, кайгуул, чалгын, жеке, аламан согуш, ит урушу ж.б. сыяктуу көптөгөн деталдык белгилерин – түрлөрүн, бири миңге жеке кирип кол салган баатырлардын ченемсиз эрдиктеринин үлгүлөрүн көрүүгө мүмкүн. Бул белги эпостогу башкы тема согушка байланышканын жана ушуга ылайык чыгарма мүнөзү, жанрдык белгиси жактан баатырдык эпос экенин айгинелейт. Бирок, вариантта жай турмуш картиналары да аз эмес. Бул вариантта элдик жай турмуштан күндөлүк оокат – мал багуу, кой-козу, жылкы кайтаруу, ат таптоо, эгин эгүү, кен казуудан тартып, бүт эл үчүн зор мааниге ээ маселелерден болгон бир жерден башка жерге ооп көчүү, элдин башында тура турган баатырды – канды шайлоо, душмандардан сактануу үчүн даярдык көрүү, салбырынга баруу, түрдүү элдер менен байланышуу ж.б. сыяктуу толгон чоң-чоң маселелерди чечүүгө чейинки көрүнүштөрдүн сүрөтүн – таасирлүү элестерин көрүүгө болот. Ошол баяндалып жаткан ар бир кичине жана чоң

окуялар чыгарманын жанрдык белгисине мүнөздүү салтка ылайык чыныгы эпикалык масштабда каралып жана чечилет. Бирок, ал эпикалык стилге таандык болгон жалпылык, салтанаттуулук конкреттүүлүк менен, ар бир көрүнүштү майда деталдарына чейин, реалдуу, ар бир каармандын жеке өзгөчөлүктөрүнө чейин ачып бере билүү чеберчилиги менен айкашкан. Конкреттүү буюм, курал-жарак, же адам жөнүндө сөз болгондо эле эмес, жалпылык мүнөздөгү чоң масштабдагы картиналар сүрөттөлгөндө да көз алдыга деталдары ачык, реалдуу, көркөм элестер тартылат. Варианттагы көптөгөн образдардын иштелип чыгышы, жай турмуш картиналары, жаратылыш көрүнүштөрүнөн тартып, согуштук майдандардын баяндалышы буга далил.

Варианттын таанышкан адамдын көзүнө дароо чалдыккан өзгөчө белгилеринин бири андагы кыргыз элинин өткөндөгү көзкараш, түшүнүктөрүнөн, үрп-адаттарынан кабар берген өзгөчө бай маалыматтардын кеңири жолугушу. Чыгарманын мазмуну кыргыз элине мүнөздүү оңтөрс, жакшы-жаман, рухий, этикалык түшүнүктөрүнүн көптөгөн үлгү-белгилеринен кабар берип турат. Айрыкча кыргыздардын үрп-адаты, салттык эрежелери кеңири баяндалат. Той, аш, кыз узатуу, кудалашуу ж.б. сыяктуу эл арасында кеңири жайылган толгон үрп-адаттык көрүнүштөр, алардын ритуалдык белгилери эң майда деталдарына чейин кеңири сүрөттөлгөн учурлар көп. Варианттын мазмунунда коомдук өнүгүүнүн бир гана мезгилине эмес, эң байыртадан тартып, кийинки учурларга чейинки түшүнүктөрдүн издери, салттык эрежелердин калдык белги-көрүнүштөрү кеңири жолугат. Элдик ишенимдердин – диндердин түрлүү түрлөрүн – ондон ашуун белгилерин байкоо оңой. Алардын арасында шамандык ишеним менен ислам динин таасири күчтүү. Манас өзү баш болуп кыргыздар мусулман белгени менен эпосто шамандык диндик түшүнүктөр башка диндерге караганда алда канча кеңири жолугат жана күндөлүк турмушта зор мааниге ээ.

Варианттын тилинин байлыгы, элестүү салыштыруулар, таамай портреттер түзүлгөн кооз, таасирлүү ыр саптары кенен жолуккан, көркөмдүк деңгээлинин жогорулугу да көзгө урунат. «Манастын» ар бир күйөрмандарынан

тартып, изилдөөчүлөрүнүн дээрлик баары бул варианттын көркөмдүк деңгээли жогору экендикти баса белгилешет. Буга өзүлөрү көркөм сөздүн чебери болгон, сөздүн кадыр-баркын, күч-таасирин терең билген белгилүү акындардын, жазуучулардын пикирлери да күбө: Кыргыздын улуу акыны Алыкул Осмонов жомокчуну «улуу акын» – деп баалап, «Сагымбайдын бир сөзү бир аттык!» [56] – деп, анын вариантынын көркөмдүк касиетине өзгөчө ыраазы болот. Кыргыз элинин көрүнүктүү акындарынын бири, Сагымбайдын талантынын, ал түзгөн варианттын чыныгы күйөрмандарынан болгон Кубанычбек Маликов «Сагымбайдын вариантында четинен жолуккан:

«Сыдырым сыртты жайлаган,
Сызылтып казы чайнаган» –

деген сыяктуу элестүү ыр саптарын, же;

«Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Алды калың кара жер
Жерлигинен түткөндөй» –

деген сыяктуу таамай салыштырууларды;

Маңдайы жазы, башы кууш,
Бар боюнда турат тууш!
Кочкор тумшук, кош кирпич,
Көркү калча, көзү тик!», –

деген түрдөгү портреттерди жараткан азыркы мен кыйын деген акындардан кими бар!? – деп көп эл катышкан жыйындарда да, өз ара жөнөкөй сүйлөшүүлөрдө да дайым Сагымбайга ыраазы болуу, анын талантына суктануу, таң калуу менен айтып жүргөнүн далай эле жолу өзүбүз да угуп, күбө болгонбуз. Кыргыздардын арасынан чыккан дагы бир көркөм сөз өнөрүнүн устаты, улуу жазуучу Ч. Айтматов Сагымбайга, анын талантына минтип баа берет: «Манасты» көп эле жомокчулар айтып келген. Алардын устаттыгына эч кандай күмөн койбой Сагымбай Орозбаковдун өнөрүн айырмаланта бөлүп кароого толук эби бар. Сагымбайдан

жазылып калган тексттерди кунт коюп окуп чыккан ар бир адам Сагымбайдын сөз байлыгына, акындык чеберчилигине, ташкындаган сүрөткер кудуретине баш ийбей койбойт. Бул бир ааламда укмуш жаралган уникалдуу талант. Балким эч убакта кайталанбас руханий көрүнүштүр. «Манас» «Манас» болгондон берки эпостун тамчыга тамчы кошулуп, сөзгө сөз, ойго ой кыналып, байыркы кыргыз журтунун бүткүл чыгармачылык кубатын Сагымбай бир өзү дилине сыйгызып тургандай сезилет [57]. Эпостун түрдүү тексттери менен тааныш, бул чыгарма боюнча өз оюн айткан ар бир окумуштуу-изилдөөчү Сагымбайдын вариантынын көркөмдүк деңгээлин өзгөчө жогору баалашат. Эпосту алгачкы изилдөөчүлөрдүн бири К. Рахматуллин Сагымбай жөнүндө сөз козгогон эмгегинде:

«...Анын варианты элестүү согуштук эпизоддорду, социалдык-турмуш көрүнүштөрүн жана укмуштуу жомокторду чеберчилик менен сүрөттөөсү, поэтикалык стилинин өзгөчө жогору көркөмдүүлүгү менен айырмаланат» [58] – деп, белгилейт. Бул пикирди бардык изилдөөчүлөргө жалпы таандык ой дешке мүмкүн.

Сагымбайдын вариантынын көркөмдүк жогорку деңгээли жалпы таанылган, талашсыз чындык. Бирок 180 миңден ашуун ыр сабынан турган бул тексттердин деңгээли сыдыргыга тарткандай бир калыпта дешке болбойт. Мындай зор көлөмдүн баштан аяк бирдей айтылышы акылга сыйбай турган нерсе. Вариантта ар бир уккан, окуган адамды өзүнө тарткан, сезимин козгогон көптөгөн элестүү ыр түрмөктөрү менен катар эле алда канча солгун чыккан саптар да бар. Ал турмак варианттагы окуялардын курулушу, берилиши да алыш-бериш мүнөздөгү, бири мыкты, жогору, экинчиси үстүртөн, начар иштелген жерлер кезигет. Эл арасында көп аткарылып, электен өтүп, терең иштелип чыккан эпостогу салттык туруктуу, кеңири белгилүү окуя – эпизоддор мазмуну жактан да, формасы боюнча да жогору деңгээлде. Булардын катарына «Манастын туулушу, балалык чагы», «Ала-Тоону душмандардан бошотуу», «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң чабуул» ж.б. кошууга болот. Ал эми анча көп аткарылбаган, же жаздыруу учурунда киргизилген, ошондой эле сырткы себептердин таасири менен чала айтылган эпи-

зоддордун окуялары болсун, көркөмдүгү болсун биринчилерге караганда кыйла төмөн. Алардын катарына Манастын түндүккө жүрүшүн, батышка барышын, ошондой эле чыгарманын аяккы окуя-бөлүмдөрүн киргизүүгө болот.

Сагымбайдын вариантына берилүүчү мүнөздөмө толук болушу үчүн советтик түзүлүштүн учурунда манасчынын атына көлөкө түшүрүп, ал айткан тексттерге карата орчундуу дооматтарда Сагымбай эпостун текстине өзү кошкон көрүнүштөр – деген жалпы аталыштагы жат көрүнүштөр сөзгө албай коюуга болбойт.

Узак жылдар бою Сагымбай манасчынын адресине карата ислам динин үгүттөөчү (панисламист), түркчүл (пантюркист) делген жалаа жабылып жүрдү.

Сагымбайдын вариантында ислам дини кеңири эскерилери жана ага жан тартуу менен мамиле кылынары чын. Бирок, эпостогу мындай белги мурдатадан эле белгилүү, чыгарманын тексттеринде ислам түшүнүгүнүн күчтүү экендиги – «Манас» менен таанышкан окумуштуулар тарабынан мурдатадан эле эскерилип, атайын көңүл бурулуп келген (В. В. Радлов, Г.Алмаши). Ошондой эле түрк элдерин биримдикке чакыруу, алардын арасындагы ынтымакка атайын көңүл буруу учурлары да Сагымбайдын варианда арбын. Эки учурду тең варианттагы өзгөчөлүктүн катарына кошууга болот. Бирок, андай өзгөчөлүктөн манасчынын беделине шек келтирүүгө боло турган жыйынтык чыгаруунун кажети жок. Анткени элдин басып өткөн жолунда пайдаланылган башка диндик ишенимдер сыяктуу эле ислам да кыргыздардын жашоо турмушунда орун алганы чын, демек алардын эл турмушун чагылдырган көркөм чыгармасында ошол калк ишенген, колдонгон дини, болгондо да эң акыркы дини айтылбай койбойт эле. Эгер Сагымбай өз вариантында бул көрүнүшкө басым жасап, кеңирирээк токтолууга аракет кылса, ал өнөр ээсинин жеке кө карашы менен байланышкан, чыгармачыл инсандын өзүнө таандык өзгөчөлүгү.

Сагымбайга карата айтылган мындай дооматтар илимге коошпой турган куру жалаа экени окумуштуулар дүйнөсүнө, эпостун ар бир изилдөөчүсүнө мурдатадан эле белгилүү болуучу. Бирок, тоталитардык режимдин шартындагы

идеологиялык тартиптин күчү менен эч ким андай жалаага ачык каршы чыгууга батына алган эмес. Ал гана турмак бул абалды өз жеке кызыкчылыгы үчүн пайдаланууга аракеттенгендер, пайдалангандар бир топ болгону да белгилүү.

Сагымбай манасчынын адресине айтылып келген дооматтардын өзгөчө олуттуусу аны «Манасты» бузган, бурмалап, башка манасчыларда жолукпаган, салттык белгиге жатпоочу жаңы окуяларды кошуп айткан деп күнөөлөө эле.

Вариантта көптөгөн салттык туруктуу окуялар менен бирге айрым башка манасчыларда жолукпаган эпизоддор, чакан бөлүмчөлөр да орун алганы чын. Бирок андай башка айтуучуларда орун албаган окуя, бөлүм, чакан бутактануу бөлөк манасчылардын варианттарында деле жолуга берүүчү көрүнүш. Жалпы эпостун теориясында да мындай кошумчалардын болуусу жокко чыгарылбайт, тескерисинче адаттагы көрүнүш катары кабылданат. Анткени, эгер түрдүү кошумчалар, толуктоолор болбосо эпостун өңүгүүсү токтоп, ал жандуулугун, учур-шарт менен ылайыкташуусун жоготуп, угуучуларга таасир этүү күчүнөн, мүмкүнчүлүгүнөн ажырап калмак. Башкасын айтпаганда да эгер манасчылардын жаңы муундары салттуу тексттерди толуктабаса, кошумчалар киргизбесе «Манастын өзүнүн мындай зор көлөмү кайдан жаралмак? Кыргыз элинин улуу мурасынын баа-баркы, мааниси калктын басып өткөн тарыхый жолунун ар бир урунттуу учурунун изин өз мазмунуна камтып, байып, толукталып келгендигинде.

Илимде мурдатан мындай абал кеңири белгилүү болсо да Сагымбай манасчынын күнөөлөнүшүнүн себеби өз вариантына ал кошумчалаган эпизоддордо орус элинин аты аталышы жана Манас баштаган кыргыздардын башка элдер менен катар орустарга да каршы согушканы эскерилүү эле. Бул фактыны жалгыз атабоо үчүн батышка жортуул, Мекеге барып сыйынып келүү сыяктуу эпизоддор кошо айтылчу.

Орустар менен кыргыздардын мамилеси жөнүндөгү маалымат В. В.Радлов жазып алган тексттерде да учурайт.

Академик Радловдун информатору окумуштуудан белек алуу максатында орустардын ак падышасын Манастын досу катары сыпаттайт, ал манасчыдан айырмаланып падышалык колонизатордук саясатты өз көзү менен көр-

гөн, 16-жылкы үркүндүн кыргынына күбө болуп, азап-тозогун өз башынан өткөргөн Сагымбай манасчы орустардан биз деле кем эмеспиз дегиси келип Манастын чукчаларга кошо орустарды да жеңгенин өз вариантына кыстырынды катары киргизет. Ошол эле Сагымбай кара орустардын баш чысы Ленинди эзилген эмгекчи элдин таламын талашкан блатыр катары кошокко кошуп, вариантында өзүнчө бөлүм – азап тарткан элге жардам берген орус баатыры жөнүндөгү окуялардын бир бутагын жаратат.

Бул көрүнүштөр манасчы өз вариантына киргизген толуктоолор, кошумчалар катары бааланып, эпостун байып, жаңы фактылары катары бааланышы жөндүү. Анткени кыргыздардын тарыхындагы башка маанилүү учур – кара кытайлар, уйгурлар, жунгарлар, чин кытайы ж.б. сыяктуу эле кыргыз-орус мамилелери кандайдыр бир үлгүдө «Манастан» орун алышы табигый көрүнүш болмок. В. В. Радловдун учурундагы манасчы баштаган ошол иш Сагымбай тарабынан улантылып, анын өз кабылдоосуна, билгенине, түшүнгүнө ылайык бул тема анын вариантында чагылдырылган.

1922-жылы Сагымбайдын эл арасында «Манасты» аткарып жаткан учурун өз көзү менен көргөндө жомокчунун өнөрүнө, талант деңгээлине, уккулуктуу үнүнө чейин ыраазы болуу менен жогору баа берген К.Мифтаковдун, 1925-жылы Ташкендеги чакан жолугушууда ыр саптары өзбекчеленип кеткен жерлер бар экен, тексттер төрт саптан туруп уйкашпай эркин болуп кетиптир деген К. Тыныстановдун «сын» пикирин эске албаганда, вариант боюнча кеңири мүнөздөгү, терең талдоого негизделип, фактыларга таянылган илимий пикирди биринчи айткан адам – академик Муктар Ауэзов. Бул белгилүү окумуштуу илимий жолунун башталыштарында 1928-жылдан тартып Сагымбайдан жазылган тексттер менен таанышып, кийин окумуштуулар дүйнөсүндө кеңири белгилүү болгон «Манас» жөнүндөгү фундаменталдуу эмгегин жазууга киришкен. Дүйнөлүк атак-даңкка ээ бул адам өмүр бою «Манас» эпосунун, ошонун ичинде Сагымбайдын вариантынын чыныгы күйөрманы болуп жүрүп өттү.

М.Ауэзовдон тартып бүгүнкү күнгө чейин «Манас» эпосунун илимий проблемалары боюнча пикир айткан ар

бир изилдөөчү-окумуштуу улутуна, кайсыл элдин-мамлекеттин окумуштуусу экендигине карабастан өз ойлорун айтууда Сагымбай айткан варианттын маалыматтарына кайрылбай койбойт жана ушул вариантка карата пикир айтууга туура келген учурларда андагы маалыматтардын байлыгына, тексттердин жогорку көркөмдүк деңгээлине атайын көңүл бурулуп, оң баа берилет.

Эпостун тексттерин бастырып жарыялоо, башка элдердин тилдерине которуу маселелеринде да чыгарманын бардык окуялары баштан-аяк ирээти менен толук камтылган түрдөгү кагаз бетине биринчи болуп түшүрүлгөн жана маалыматтарга бай, жогорку көркөмдүктөгү үлгү катары Сагымбайдын вариантына орчундуу көңүл бурулат.

Сагымбай айткан варианттан китепче түрүндө басмадан чыккан биринчи текст 1940-жылы «Манастын балалык чагы» – деген ат менен жарык көргөн эпостун башталыш эпозоду. Басмага Ы. Абдыракманов даярдаган. Ошого удаа эле ушул варианттан элге кеңири белгилүү эпизоддор «Алооке кан» (1941), «Макел дөө» (1941), «Алгачкы айкаш» (1942), «Биринчи казат» (1944) ар бири өз-өзүнчө китепче түрүндө жарык көрүшөт.

1946-жылы Москвада орус тилинде жарык көргөн «Чоң казат» аттуу китепте да эпостун кеңири белгилүү эпизоддорунун бири «Чоң казат» (Сагымбай боюнча «Чоң чабуул») жети темага бөлүнүп, алардын алтоо Сагымбайдын варианты боюнча даярдалган.

1952-жылы «Манас» эпосуна арналып өткөрүлгөн илимий конференциянын жыйынтыгына ылайык даярдалган «Манастын» бириктирилип кыскартылган вариантынын тексттеринин басымдуу көпчүлүгү да жыйында Сагымбай манасчы өзгөчө катуу сынга алынгандыгына карабастан ал айткан тексттердин негизинде түзүлгөн.

Жогоруда эскерилген басылыштардын бардыгына мүнөздүү көрүнүш манасчы айткан тексттин орчундуу кыскартуулар менен берилиши, жана айрым учурларда тексттерге кийлигишүүгө жол коюлуп, кээ бир сөздөр, эл, уруу аталыштары, географиялык терминдер, түшүнүктөр ж.б. өзгөртүүлөргө, башка сөздөр менен алмаштырылууга жол коюлушу. Ошол кездеги саясий режимдин идеологиялык та-

лаптарына карата иштелген мындай кадамдар илимий принциптерге карама-каршы келери өзүнөн өзү түшүнүктүү.

Сагымбайдан жазылган тексттерди окуялары толук камтылган үлгүдө жарыялоого даярдоо иши 1966-жылы Москвадагы М. Горький атындагы «Дүйнөлүк адабияттар» институтунун кыргыз эпосун «СССР элдеринин эпостору» сериясында бастыруу сунушуна байланыштуу колго алынып, натыйжада Сагымбайдын варианты кыскарган түрдө төрт китеп болуп даярдалып, кыргыз жана орус тилдеринде Москвада жарык көрдү. Ошол эле материалдардын кыргызча үлгүсү Фрунзеде басмадан чыкты.

Вариант бул басылыштарда да кыскартылган үлгүдө берилген. Бирок, чыгармадагы окуялардын ирээттик нугун сактоо максатында кирбей калган эпизод, бөлүмдөрдүн кыскача мазмуну кара сөз менен баяндалып, окуялардын өнүгүш жолундагы өз ордунда жайгаштырылган. Андан башка да окуялар ичиндеги айрым ыр саптары идеологиялык талаптарга туура келбегендиктен кыскартылуу зарылчылыгы түзүлсө ошол ыр сабындагы сөз өчүрүлүп, же башка сөз менен алмаштырылып берилбестен, ыр сабы бүт, ал гана турмак ошол саптагы ойго, маалыматка тиешеси бар, тутумдашкан бардык башка саптар да кошо алынып салынып, окуялар чыгармадагы ой, нук, үзүлүп калбагандай, кыскартылган жерлер билинбегендей түрдө кыйыштырылып иштелген. Бул үчүн тексттерди басмага даярдоо үч этапты басып өткөн: алгач эпизодду басмага даярдоого милдеттүү адам тексттерди өз сынынан өткөрүп, өз сунушун берип, ага бөлүмдүн бүт кызматкерлери ар бири жазуу түрүндө ар бир бет, сунуш боюнча пикирлерин айтып, аягында теманын жетекчиси-бөлүм башчысы бардык сунуштарды корутундулап, акыркы үлгүнү даярдаган. Натыйжада бул басылыштардагы тексттер кыскартууга учураганы менен басмадан чыккан үлгүдө, ойдун, окуянын, үзүлүп калуу учурлары эч жерде сезилбейт, анын үстүнө тексттерге кийлигишүү ыр сабын, же сөздү өзгөртүү, башка сап, сөз менен алмаштыруу ж.б. аракеттер такыр болгон эмес.

Москвада басылып чыккан котормонун негизинде варианттын тексттери англис тилинде үч китеп, хинди тилинде бир китеп болуп жарык көрүштү.

Сагымбайдын вариантынын мыкты сапат-касиеттери мурдатан эле, айрыкча «Манасты» изилдөөчүлөр тарабынан сөзгө алынып, кеңири белгилүү болгондугуна карабастан узак жылдар бою түрдүү себептер менен (атайын адис кадрлардын жоктугу, жетишсиздиги, айрыкча тоталитардык режимдин идеологиялык чектөөлөрү ж.б.) анын тексттерин толук түрдө жарыялоого мүмкүндүк болгон жок. Чоң күч жумшалып, азап-тозок менен жарыкка чыгарылган айрым үзүндүлөр да же оңдолгон, же абдан кыскартылган түрдө жарыяланды. Ошондуктан өлкөдөгү саясий кырдаал өзгөрүп, «Манасты» мурдатан кандай айтылса ошол түрдө элге жеткирүү мүмкүнчүлүгү туулганда Сагымбайдын вариантын толук, академиялык бастыруу мүнөзүндө чыгаруу идеясы колго алынып, Кыргыз улуттук академиясындагы Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун «Манас» бөлүмү тексттерди толук түрдө басмага даярдоо ишине киришти. Иштеле турган иш коллектив үчүн таптакыр жаңы, көп кырдуу, өзгөчө татаал зор көлөмдүү болгондуктан өтө көп күч-аракетти, узак убакытты, талбас, системалуу эмгекти талап кылары күмөнсүз болучу. Анын үстүнө коллектив үчүн ишти алып барууда үлгү боло турган «Манастай» көп варианттуу, ар бир вариантынын эле тексти ондогон томдорго араң сыя турган өзгөчө зор көлөмдүү чыгарманын академиялык бастырылышынын дүйнөнүн башка элдеринде иштелген тажрыйбасы да белгисиз болчу. Ошого карабастан кыргыз оозеки чыгармачылыгы жөнүндөгү, анын орчундуу бутак-бөлүгү болгон манастануу илиминдеги буга чейинки топтолгон тажрыйбаларга, жалпы эле дүйнөлүк фольклористиканын жетишкендиктерине таянылып иштелген аракет өз жемишин берип, бүгүн Сагымбайдын вариантынын академиялык басылышынын 8 тому басмага даярдалып, алардын төртөө басмадан чыгып жарык көрдү.

Корутунду:

1. Сагымбай Орозбак уулу улуу инсан, гениалдуу манасчы.
2. Эпостун Сагымбайдан жазылган тексттери кыргыз элине кеңири белгилүү чоң жомокчулардын арасынан айт-

кан вариантынын бардык окуялары баштан-аяк ирээти менен, ал өзү айткан үлгүдө кагаз бетине түшүрүлгөн биринчи материал.

3. Сагымбайдын варианты окуяларынын кенендиги, маалыматтарынын байлыгы, көркөмдүк деңгээлинин бийиктиги менен эпосту чоң жомокчулар айткан тексттер кандай болорунан көрсөтмөлүү кабар бере алууга татыктуу үлгү.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Кыргыз улуттук илимдер академиясындагы Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондусу (мындан ары – КЖФ). Инв. № 275 (494). 19-бет.

2. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 21-22-беттер.

3. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 20-бет.

4. Ошондо эле.

5. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 25-27-беттер.

6. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 48-бет.

7. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 12-бет.

8. Ошондо.

9. Ошондо эле. 23-бет.

10. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1289. 68-69-беттер.

11. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 10-бет.

12. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 28-бет.

13. Ошондо. 11-бет.

14. Ошондо. 23-бет.

15. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 580. 309-бет.

16. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 23-бет.

17. Ошондо. 41-бет.

18. Ошондо. 41-бет.

19. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 41-бет.

20. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 155 (366). 32-33-34-беттер.

21. Киргизская народная героическая поэма «Манас» – В кн. Киргизский героический эпос «Манас». Изд. АН СССР. – М., 1961. 30-бет.

22. «Манас» героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, «Илим», 1968. 84-бет.

23. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 155. 34-35-беттер.

24. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 96. 36-бет.
25. Ошондо. 37-бет.
26. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 155. 38-бет.
27. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 96. 38-бет.
28. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 420. 3-11-беттер.
29. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 9. 38-бет.
30. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 16-бет.
31. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 580, 307-бет.
32. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 580. 308-бет.
33. Ошондо. 308-бет.
34. Ошондо. 308-бет.
35. Ошондо. 309-бет.
36. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 580. 309-бет.
37. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 13-14-беттер.
38. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 42-43-беттер.
39. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 47-бет.
40. Ошондо. 48–49-беттер.
41. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 871. 51-52-беттер.
42. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 49-бет.
43. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 57-бет.
44. Ошондо. 56-бет.
45. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 275. 10-бет.
46. Ошондо. 12-бет.
47. Ошондо. 16-бет.
48. Ошондо. 23–24-беттер.
49. Ошондо. 11-бет.
50. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 871. 50-бет.
51. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 871. 51-бет.
52. Ошондо. 51-бет.
53. Шокан жана «Манас». – Алматы, 1971. – 57-60-саптар.
54. Ошондо. 558–565, 602-609-саптар.
55. Ошондо. 1483-1489-саптар.
56. Осмонов А. Чыгармалар жыйнагы. т. II. 387-бет.
57. «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу». «Манас». С. Орозбак уулунун варианты боюнча. 1-китеп. 13-бет. – Фрунзе, 1984.
58. «Творчество манасчи». «Манас» героический эпос кыргызского народа». – Фрунзе, 1968. – 85-б.

ЖАҢЫБАЙ КОЖЕКОВ (1869–1942)

«Манас» эпосун совет дооруна чейин өздөштүрүп айтуучу катарында калыптанган манасчылардын белгилүүлөрүнүн бири Жаңыбай Кожеков болуп эсептелет. Ал 1869-жылы азыркы Нарын областына караштуу Жумгал өрөөнүндө (районунда) туулган. Атасы Кожек өз чарбасына тың оокат өткөргөн адам болгон. Жаңыбай он беш жашында жетим калып атасынан калган майда чарба менен тиричилик жүргүзүп келген. Кийин 19-кылымдын 90-жылдарында Кетмен-Төбө (азыркы Токтогул району) өрөөнүнө көчүп келип, ушул жерде биротоло жашап туруп, 1942-жылы дүйнөдөн кайткан.

Жаңыбай Кожековдун вариантын кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүн талыкпай жыйнаган К. Мифтаковдун өз убагында жазып калтырышы, зор адилет эмгек катары баалоого арзыйт. 1936-жылы эл чыгармачылыгы боюнча Фрунзе шаарында өткөрүлгөн олимпиадага Жаңыбай да катышкан экен. Жаңыбайдын өзүнүн берген маалыматына караганда Кароонун комиссия мүчөлөрү ага кайдыгер мамиле жасашып, анын айткан «Семетейин» калыс баалашпай койгонуна таарынып, көңүлү сууп кете турган болгондо К. Мифтаков жолугуп токтотуп калган экен. К. Мифтаков анын вариантын чын дили менен жазып калтыруу үчүн аны көндүргөндүгү жөнүндө минтип жазат. «Сенин жомогуң биринчи жомок. Мен түшүнөм. Сиз таарынбаңыз. Мен сенин жомогуңду жазамын. Тамагың, кийимиң менден жана айына 200 сом төлөйм. Мен аны качан да болсо бир өткөрөм. Анда сен айтуучу болуп, оз акыңды аларсың. Мен өз акымды алармын. Макул болсоң, менин үйүмө жүр, мен жазамын дедим»[1].

Ошентип, Жаңыбайдын макулдугу менен 1936-жылдын сентябрь айынан баштап 1937-жылдын март айына чейин жазуу иши жүргүзүлгөн. Өзүнүн оор шартына карабастан К. Мифтаков аны бир жыл бою багып, айлыгын төлөп, 100 басма табак көлөмдүү эпостун материалын жазып алып 1939-жылы өткөрүп, Семетейчинин калем акысын алып берет. Натыйжада К.Мифтаков ошол учурдун кыйын шарттарына карабастан Жаңыбайдан «Манас» бөлүмүнөн кыскача үзүндүнү, «Семетей» бөлүмүн толук жазып калууга үлгүргөн. (Бардыгы 19445 сап ырдан турат). Мындан кийин Жаңыбайдан «Манас» үчилтиги боюнча эч кандай материалдар жазылган эмес.

Жаңыбайдын айткан «Семетейи» калыс бааланбай, анын варианты өз убагында жазылбай калышы жөнүндө К. Мифтаков мындайча түшүндүрөт. Жаңыбайдын айткан «Семетейи» башка семетейчилердикине үндөшпөгөндүктөн ушул кароонун комиссиясы ага семетейчи катары баа бербестен, жокко чыгарып коёт. Ошондо семетейчи Жаңыбай Кожеков аларга таарыныч иретинде арман кылып ыр айткан экен. Ошол айткан ырында ал төрт адамдын атын атап, булар мени өз катарына кошпой, өздөрү түндүк болуп бөлүнүп, мени түштүктөн чыккан семетейчи дешип баалабай коюшту дептир. Албетте, мунун чындыгы бар. Ошол 30-жылдарда чындыгында болгон көрүнүш экендигин, ошол карама-каршы кырдаалды өз көзү менен көрүп өзү аралашып жүргөн улуу акын Алыкул Осмоновдун 1937-жылы «Кызыл Кыргызстан» газетасына басылган макаласындагы маалыматка көңүл буралы: «А. Токомбаев жана правлениянын бардык мүчөлөрү тарабынан эл ырчыларын шылдың кылуу иши кийинки убактарга чейин болуп келди. Былтыркы жылы олимпиадада 70 жаштагы Тоголок Молдо, атактуу Жаңыбай, Барпы ж.б. Фрунзеге атайы фольклорду айтып берүү үчүн келсе да, Жазуучулар Союзу эч кандай кеңешүү да өткөргөн жок. Буга бай болгон сонун кишилерибиз (картаң жомокчулар) түгөнүп калып, фольклордун далайынан ажырап калуу коркунучу турат. Мындагы биринчи кылмыш Жазуучулар Союзунда.

Жазуучулар Союзунун кыргыз элине эң биринчи иреттеги кылмышы: ал элдин байыркы, жаштардын келечек-

теги кенчи фольклорду жыйноодо көрүнөө кыянатчылык кылгандыгында. Биздин жазуучулардын бирөө да фольклорго көңүл бурган эмеспиз, правлениянын төрагасы А. Токомбаев жана правлениянын мүчөлөрү: Бөкөмбаев, Турусбеков, Маликов, Дөгдүров ж.б. эл адабиятына (фольклор) баа бербей «койчу эми ошолорду, алар бир кеп да деп келишкен» [2].

Алыкулдун макаласында айтылган маалыматка караганда алар (комиссия) нечен кылымдардан бери эл оозунда ыйык сакталып, элдин калың катмарына үзгүлтүксүз рухий азык болуп келген бай маданий кенчтерди танып, азыркы социалисттик жаңы замандын идеологиялык таламдарына эч жооп бербеген, эскирип жарабай калган көрүнүш катары баалашып, тескери мамиле кылышкандыгы айкын эле байкалып турат. Албетте, мында алар түндүк-түштүк деп бөлбөстөн эле бардык региондон келишкен элдик оозеки чыгармаларды айтуучулардын жалпысына тескери мамиледе болушкандыгын түшүнүүгө болот.

Жаңыбай Кожековдун манасчылык өнөрдү өздөштүрүшү жөнүндөгү маселеге кыскача токтололу. Жаңыбай айтуучулук кесипти кимдерден үйрөнүп кандайча аткарып келгендиги, анын айтуучу катарындагы өзгөчөлүктөрү тууралуу К. Мифтаковдун жазып калтырган маалыматтарынан гана билүүгө болот. Жаңыбайдын манасчылыгы жөнүндө мындан башка эч ким эч нерсе жазып калтырбаган соң башка эч кандай даректер жок.

Кийин жазылган «Манас» изилдөөчү К. Рахматуллиндин «Манасчылар» аттуу илимий эмгегиндеги Жаңыбай жөнүндөгү даректер К. Мифтаковдун жазып калтырган маалыматтарынан гана алынгандыгын белгилеп кетсек болот.

Айтуучунун өзүнүн айтып берген маалыматтарына караганда анын атасы Кожек үчилтиктин «Семетей» бөлүмүн жакшы айткан семетейчи катары эл арасында белгилүү болгон адам экен. Анын атасы да, чоң атасы да «Манас» үчилтигин айтышкан таанымал манасчылардан болушуптур. Демек, бир нече ата-бабасынан бери айтышып укумунан тукумуна берилип келген кесип экендиги көрүнөт. Бирок, Жаңыбай өзү «Семетейди» эч кимден угуп үйрөнбөй эле айтып калганын К. Мифтаковго айткан

экен. Албетте, манасчылардын дээрлик көпчүлүгү айтып келаткан түш көрүү, сырткы сырдуу күчтүн даарып кетүүсүнүн негизинде айтуучу болуп калгандыгы жөнүндөгү салттык ишенимди Жаңыбай да билдиргендиги көрүнүп турат. Анын түшүнө ар дайым үч киши кирип: «Чочуба, сен Семетейди айтасың» деп буйрук берип жүрүүчү экен. К. Мифтаков болсо анын ата бабаларынан бери манасчылык өнөрдү кесип кылып келишкенин, атасы Кожек да белгилүү семетейчи болгондугун туура баамдап туруп Жаңыбай айтуучу катары атасы Кожектен гана таалим алган деген жыйынтыкка келген. К. Мифтаков Жаңыбайдын вариантын жазып алуу менен аны манасчылардын түштүк мектебинин өкүлү деп эсептеген. Кийин К. Рахматуллин да ушул эле маалыматка таянып Жаңыбайды түштүк манасчылардын катарына кошкон. Албетте, мындай деп эсептөө илимий жактан өтө жаңылыштык экендиги көрүнөт. 30-жылдардын ичинде бир нече белгилүү манасчылардын варианттары жазылып фондуга өткөрүлгөн менен аларды илимий жактан текшерип изилдөө иштерин жүргүзүү колго алынбай калган. Ошол себептүү манасчылардан жыйналган материалдарга үстүртөн гана жалпы баа берилип, өзүнүн чыныгы илимий мүнөздөмөсүн берүүгө ал убакта мүмкүн болгон эмес. Жаңыбайдын манасчылардын түштүк мектебинин өкүлү катары каралышы сырткы региондук белгиси боюнча гана үстүртөн айтылып калган. Себеби, Токтогул району түштүк регионуна караштуу болгондуктан гана ушундай жыйынтыкка келтирген. Ага таалим берип айтуучу болушуна өбөлгө болгон атасы Кожек экендиги, ал Жумгал өрөөнүндө дүйнөдөн кайткандыгы маалым. Жаңыбай болсо 16 жаштарында «Семетей» бөлүмүн айтып, качан айтуучу катарында калыптангандан кийин гана 30 жаштарында Кетмен-Төбөгө биротоло көчүп баргандыгы да белгилүү. Демек, Жаңыбай «Манас» эпосун өздөштүрүп калыптанган айтуучу болгондон кийин гана өзүнүн вариантын Кетмен-Төбө жергесине ала кеткен деп эсептешибиз керек. Мен 1977-жылы «Манас» эпосунун географиялык таралышын иликтөө максаты менен Токтогул районунда болуп карыя адамдардан сурамжылап маалыматтар жыйнаганда, алар «Жаңыбайдан башка ма-

насчы болгон эмес» дешип, бул өрөөндө «Манас» эпосун айтуучулар болбогондугун маалым кылышкан эле. Албетте, Кетмен-Төбө өрөөнүнөн чоң мрчылар чыккан менен көрүнүктүү манасчылар чыкпагандыгын белгилөөгө бөлөт. Демек, Жаңыбай Кетмен-Төбөгө баргандан кийин бул чөлкөмдөн «Манас» үчилтиги боюнча таалим алып, аны өздөштүрүп айтуучу болуп чыккан деген көз карашты четке кагуу керек.

Жаңыбайдын бир нече ата-бабаларынан бери айтуучулук өнөрдү аркалап келгендиги тууралуу да К. Мифтаковдун маалыматында айтылат. Мындай ата кесибин улантуу кыргыз элинде традициялык салт болуп эсептелген. Жаңыбайдын башка көптөгөн манасчылардын ата-тегинде да бул салт сакталганын көрүүгө болот. Мисалы, Тоголок Молдонун чоң атасы Музооке чоң манасчы болгондугу «Чоң-Алайлык манасчы Бекмуратов Тагай үчүнчү чоң атасы Айдардан бери «Манас» айтышканы [3], өзгөндүк Көккөзов Лапаз сегизинчи атасы Тасмадан бери, «Манас» айтып келаткан, ата кесибин уланткан манасчылардан болуп эсептелет [4] ж.б.». Мындан башка белгилүү манасчыларда өз аталарынан, же чоң аталарынан, же жакын адамдарынан таалим алып өздөштүргөндүгү жөнүндө көптөгөн маалыматтар айтылгандыгы маалым.

Эми Жаңыбайдын айтуучулук кесибине атасы Кожектен башка манасчылардын таасири болгонбу деген суроо туулат. Ал айтуучулук кесипке ээ болгон Жумгал өрөөнүндө XIX кылымдын экинчи жарымында Айтике, Байбагыш деген чоң манасчылар, кийин «Манас» үчилтигин толук айткан Багыш деген адамдар болгон. Тоголок Молдо:

Балыкты жыккан Айтике

Жумгалдагы саяктан

Үйрөнгөнүн билбеймин

Айтике ырчы каяктан –

деп жазган экен. Мындан Айтике улуу манасчылардын бири экендигинен күмөн кылууга болбойт. Ал эми улуу манасчы Тыныбектин бир тууган жээни Байбагыш Жакып уулу таякесинин колунда жүрүп андан «Манас» үчилтигин толук өздөштүрүп, кийин гана Жумгал өрөөнүнө көчүп келип эл аралап айткан чоң манасчылардын бири болгон экен.

Жаңыбай «Манас» эпосун Жумгал өрөөнүндө өздөштүрүп, 30 жаштарына чейин ошол жерде жашап туруп элге кеңири белгилүү болгон манасчылар (Айтике, Байбагыш) тууралуу эч кабардар болбой калышы мүмкүн эмес эле. Өзү манасчы болууга ынтызар болгон дилгирленген жаш жигит учурунда ал чөйрөдөгү андай даңазалуу манасчылардын өздөрүн көрбөй, айткандарын укпай четте калышы да мүмкүн эмес болучу. Менимче, «Манасты» эч кимден үйрөнбөй эле, кереметтүү түш көрүүнүн натыйжасында гана айтып калат деген салттык ишенимди бекем туткан болуш керек. К. Мифтаковдун жазып кеткен маалыматы боюнча Жаңыбай манасчылардын ичинен Сагымбайга гана жолугуп, аны менен бирге жүрүп «Манас» айтышканы эскерилет.

Жаңыбай башка манасчылардай айыл кыдырып, эл аралап айтуучулукту атайын кесип кылган эмес экен. Ал өзүнүн чарбасына гана иштеп оокат өткөрсө да манасчылыкты таштабай айрым учурларда өз чөйрөсүндө «Семетей» бөлүмүнөн үзүндүлөрдү аткарып жүрүүчү экен. Буга караганда Жаңыбай көбүнчө күнүмдүк чарбачылык турмуш менен байланышып калып, айтуучулукту кандайдыр экинчи көмөкчү иш катары карагандай туюлат. Экинчиден, бул өрөөндө эпостун окуялары жөнүндө өз ара пикир алышып туруучу «Манас» үчилтигин жакшы билген айтуучулардын жок болушу анын вариантынын жакшы иштелбей, алгачкы үйрөнгөн үлгүсүндөгү абалда гана калгандыгы көрүнөт. Эгерде чыгармачылык шарт болгондо ал өзүнүн вариантынын, алымча-кошумчаларды эске алуу менен, айрым учурларын кайрадан иштеп, толуктап, тактап чыгып бир калыпка салууга мүмкүн болмок. Жаңыбайдын вариантын атайын изилдеген Кеңеш Кырбашев: «Түштүк ареалдан анын чыгармачылыгына таасирин тийгизген эч ким болгон эмес», – деп жазат [5].

К. Мифтаков Жаңыбайдан жазып калган материалдардын «Манас» бөлүмүндө «Манастын санжырасы» деген ат менен кыргыздын таралыш тарыхы жана Манастын ата-тегинин чыгышы жөнүндөгү маалыматтар айтылган. Мында эл оозунда айтылып жүргөн санжыралар, ар кандай имиш-имиштер чогултулуп чар жайыт маалыматтар жазылган. Албетте, бул маселе боюнча атайын изилдөө

ишип жүргүзүп, анын канчалык деңгээлде илимий жагынан керектүүлүгү далилденүүгө тийиш. «Манас» бөлүмүнүн, анып традициялык окуяларынын бири «Манастын балалык чагы» деген эпизод жазылган. Эпизод кыскача гана баяндалып, башка толук варианттарда айтылган урунттуу мотивдер өзгөртүлгөн абалда берилген. Мисалы, Чыйырдынын түш көрүшү, анын талгак болушу, Манастын ичтен кан чеңгелдеп түшүшү сыяктуу традициялык мотивдер сакталган менен олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Төмөнкү тексттерди карап көрөлү:

Кара чаар жолборстун
Өтү менен бооруна,
Ажыдаардын заарына
Апакеси Чыйырды
Үч ай талгагы канбас жери бар [6].

Кан менен жин чеңгелдеп
Кабылан Манас башында
Как ушундай түштү эле [7]

Мындагы «жолборстун өтү», «ажыдаардын зары», «жин чеңгелдеп» деген сыяктуу туюнтмалар башка эч бир вариантта учурабаган. Эпостун табиятына туура келбеген олдоксон түшүнүктөр экендиги ачык эле кезигет. Мисалдарда көрүнгөндөй 7-8 муундан түзүлгөн эпостун традициялык ыр түзүлүшүнүн бузулушу, ошондой эле ырдын ыргактуулугу менен уйкаштыгынын да сакталбашы эпостун традициялык эпикалык стилин одоно өзгөртүп, Жаңыбайдын вариантынын көркөмдүк деңгээлин төмөндөтүп көрсөтүп турат. Мындай көрүнүш, менимче, Жаңыбай «Манас» бөлүмүнүн мазмунун толук жакшы өздөштүрбөгөндүктөн, ошону менен бирге эл арасын аралап кеңири чөйрөгө көп аткарбай жүрүп, такшалбагандыктан өзү кетирген кемчилик болушу мүмкүн. Же, оозеки айтып берип жаздырган учурда диктовкадан жаздым кеткен калпыстык болушу да ыктымал. Жаңыбай негизинен «Семетей» бөлүмүн жакшылап толук үйрөнүп айткан семетейчи катары гана таанымал болгон экен. Ошондуктан, К. Мифтаков да адегенде үчилтикти башынан, биринчи «Манас» бөлүмүнөн тартып жазбастан, экинчи «Семетей» бөлүмүн жазууга киришкенинен

эле ал «Манас» бөлүмүн жакшы билип айтпагандыктан аны аттап кийинкиге калтырып кетишинен да байкалып жатат. К. Мифтаков «Манастан» «Көкөтөйдүн ашы» менен «Чоң казат» эпизоддорун да айткан деген маалымат бергени менен эпостун белгилүү окуяларын жазган эмес. Демек, Жаңыбай «Манас» бөлүмүн тиешелүү деңгээлинде толук өздөштүрүп айта албаган чала манасчылардын катарында калган деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Жаңыбай негизинен «Семетей» бөлүмүн айтып жүргөндүктөн анын варианты белгилүү деңгээлде толугураак жазылып, сюжеттик мазмунун түзгөн эпикалык окуялар да композициялык ырааттуулукту сактап башка толук варианттар менен орток жалпылыктары болгондугун белгилеп койсок болот. Мисалы, Каныкейдин Букарга качып барышы, Семетейдин Букарда таятасыныкында чоңоюшу анын эли-жери жөнүндөгү даректерди угуп Таласка келиши, Айчүрөктүн окуясы, Чынокжо, Толтойлор менен болгон урушу Семетейдин Коңурбайдан өч алуу үчүн барып согушканы сыяктуу окуялар «Семетейдин» башка варианттарындагы традициялык эпизоддору менен жалпысынан бирдей деп эсептөөгө болот. Кыргызстандын бардык региондорунан үчилтик боюнча жыйналган материалдарды карап көргөндө «Семетей» бөлүмүнүн варианттары көбүрөөк жазылгандыгы көзгө көрүнөт. Бул анын эл арасына көп айтылып, кеңири чөйрөгө таралып белгилүү болгондугун билгизет. Айрым айтуучулардын өздөрү «Манаска» караганда «Семетейди» аткаруу жеңил, окуялары да кызыктуу» деп айтышканын угуучулардын арасынан эскергендери болуптур. Ошондуктан, «Семетейдин» негизги традициялык окуялары эл арасына көп аткарылып бир калыпка түшүп калгандыктан өтө эле чаржайыттыктар анча байкалбайт. Варианттардын ортосундагы орток жалпылыктар басымдуулук кылат. Бирок, жазылып алынган «Семетей» бөлүмүнүн варианттарынын арасынан өзгөчө айырмаланып көрүнгөнү катары Жаңыбайдын вариантын эсептөөгө болот. Ал «Семетей» эпосунун жогоруда аталган традициялык окуяларынын салттык негизин, сюжеттик нугун сактап өзүнүн жөндөмдүүлүгүнө жараша баяндап берген менен айрым эпизоддук ситуацияларын өзгөртүп жибергендиги көзгө урунат. Мисалы, Манас

жарадар болгондон кийин Бээжинден Таласка Кыз Сайкал жеткирип келет. Манас жарадар болуп жатканда эле анын көзү тирүү кезинде Кыз Сайкал менен Каныкей биригип ага күмбөз салдырат. Күмбөздүн ичи-сыртын кооздотуп, Манастын атын жаздырбастан кыздын ысымын жаздырып коюшат. Албетте, мында семетейчи Таластагы «Манастын күмбөзү – илимде аныктаган реалдуу, Абука Эмирдин Кезинек Катун кызына арналып салынгандыгы жөнүндө анча-мынча кабардар болгондуктан ысымдарын алмаштырып киргизгенболуш керек. Көпчүлүк семетейчилердин варианттарында «Семетей» бөлүмү Манаска күмбөз салдырып бүткөндөн кийин эле Абыке, Көбөштөрдүн окуясына байланыштуу Каныкейдин Букарга качышынан башталары белгилүү. Ал эми Жаңыбай боюнча «Манас» бөлүмүндө айтылып келген айрым урунттуу традициялык эпизоддорду (Манастын жарадар болуп Таласка алынып келиши, ал өлгөн соң ага күмбөз салдырышы) киргизип, «Семетей» бөлүмүн ушул окуядан баштап жаздырган экен. Анткени, жаңы баштап айта турган көрүнүшкө киришүүнүн алдында ага чейин эмнелер болуп, кандай окуялар өткөндүгүн угуучулардын эсине салып кабардар кылып коюу максаты менен Жаңыбай атайын кириш сөз (пролог) иретинде киргизген болуш керек. Себеби, мындай ыкма ар кандай элдик чыгармаларды аткарууга киришүүдөн мурда угуучуларга анын тарыхынан кыскача түшүнүк берип, анын чыгуу себептерин туюндуруудагы традициялык ыкма экендиги талашсыз маселе.

Жаңыбайдын «Семетейин» атайын изилдеген фольклорист К.Кырбашев анын вариантынын кээ бир өзгөчөлүктөрү жөнүндө минтип жазган: «Айрым деталдык көрүнүштөр, ысымдардын аталышы, окуянын башкача мотивировкаланышы сыяктуу өзгөчөлүктөр Жаңыбайдын «Семетейинен» көп учурайт» [8]. Чындыгында, анын вариантында традициялык окуялар үстүртөн баяндалып негизги каармандарга, алардын минген аттарына, курал-жарактарына берилген мүнөздөмөлөр, эпикалык көрүнүштөргө колдонулган сүрөттөмөлөр башка варианттарга салыштырганда жардылык кылат. Көпчүлүк варианттарда туруктуу айтылып жүргөн белгилүү эле каармандардын ысымдарын башка ысымдар менен алмаштырып жиберген учурлар да кездешет. Миса-

лы, «Манас», «Семетей» бөлүмдөрүнүн экөөндө тең айтылган Коңурбайдын жылкычы башчысы Карагул, мында Буркан чал деген ат менен айтылат. Сейтек Семетейдин баласы эмес, Көкчөнүн баласы деп алмаштырып салган. Ошондуктан эпостогу Сейтектин ролун Үмөтөй аткарып калган. Башка варианттарда Каныкейди Абыкеге тийгин деп туруктуу түрдө арачы болуп Кыргыз чал барса, мында Серек менен Сыргак барат. Ушул сыяктуу эле көмөкчү персонаждардын ысымдарынан дээрлик көпчүлүгү алмаштырылып берилген. Ушундан эле Жаңыбай эпостун традициялуулугун анча сактабастан өзүнүн вариантын олуттуу өзгөртүүлөргө дуушарлантканы көрүнөт. Акырында Жаңыбай Кожековдун айтуучулук өнөрү, андан жазылып калган варианттын мүнөзү жөнүндө мындай деген жыйынтык чыгарсак болот.

Жаңыбайды айтуучу катарында ал жашап өткөн регионду эске алып аны шарттуу түрдө манасчылардын түштүк мектебинин өкүлү деп эсептесек болот. Ушул көз караш менен алганда түштүк региону боюнча эпосту («Семетей») биринчи жаздырып калтырган (1936-1937-жылдар) алгачкы семетейчи деп айтуубуз керек. Мындан кийин 1947-жылы (Ноокат, Чоң-Алай райондору) жана 1952-жылы (Ноокат, Өзгөн райондору) гана жыйноо иштери жүргүзүлгөн.

Жаңыбай Кетмен-Төбөгө баргандан кийин айтуучулук өнөрүн өнүктүрүп өзүнүн вариантын дагы толуктап бир калыпка салып иштеп турууга чыгармачылык мүмкүнчүлүк болгон эмес. Ошондуктан анын айтып жүргөн «Семетейнин» традициялык белгилери улам унутулуп олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар боло баштаган деген пикирге келсек болот.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Кожеков Ж.* Семетей. Инв. № 34, 68-бет.
2. Мезгил жана Алыкул, – Ф., 1990. 78-79-беттер.
3. Инв. № 1116 а. 206-бет.
4. Инв. № 1425. 1-бет.
5. Манас энциклопедиясы, 1995. 1-том. 209-бет.
6. *Кожеков Ж.* Инв. № 36. 6-бет.
7. *Кожеков Ж.* Инв. № 36. 55-бет.
8. Манас энциклопедиясы, 1995. 1-том. 210-бет.

БАГЫШ САЗАНОВ (1878–1958)

«Манас» трилогиясынын үч бөлүмүн тең айткан чоң манасчылардын бири. Багыш азыркы Нарын областынын Жумгал районундагы Кызыл-Туу айылында 1878-жылы туулуп, 1958-жылы 15-февралда ошол эле айылда дүйнөдөн кайткан.

Багыштан 1938-1941-жылдарда Багышов Мукамбетсаяк, Мусаев Иноят, Абдыраков Токтаалы тарабынан «Манас» үчилтигинен 101580 («Манастан» 41000 сап, «Семетейден 55000 сап, «Сейтектен» 5580 сап» ыр сап* материал жазылып (латын алфавитинде), азыр Манастаану жана көркөм маданияттын улуттук борборундагы» [1] Кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

Багыш кат тааныбаган сабатсыз адам болгон. Өмүр бою ошол өзүнүн айылынын аймагында темир устачылык, тегирименчилик менен оокат өткөргөн. Атасы Сазан гана сөзмөр адам болбосо, укум-тукумунда эч кандай «Манасты» айткан адам болгон эмес. Багыштын манасчы болуп калышы жөнүндө анын жакын тууганы, бирге өскөн замандашы Жаныбеков Кубат карыя 1961-жылы мага мындай деп маалымат берген: «Багыш 17 жашында Манас кырк чоросу менен түшүнө кирип, адегенде уялып, бети ачылып айта албай жүрдү. Эки жылдан кийин өзүнөн өзү эле буулугуп «Манасты» айтып оргуп чыкты». Демек, башка бардык манасчылардай эле Багыш да айтуучулук өнөргө кереметтүү түш көрүү себепчи болгондугун, ошол салттык ишенимди сактагандыгы байкалып турат. Бирок, түш кө-

* Эскертүү: Багыштан жазылып алынган эпостун вариантынын көлөмү болжолдуу гана айтылды. Аны атайын эсептеп эч ким тактап чыккан эмес.

рүү маселеси салт боюнча айтылып келатса да манасчылык өнөргө ээ болуш үчүн негизги фактор боло албастыгы түшүнүктүү. Арийне, «Манасты» айтып калуу үчүн, аны өнөр катары кесип кылып улантып өнүктүрүп келүүдө да элдин традициялык турмушундагы объективдүү факторлор башкы өбөлгө болгондугу талашсыз. Мисалы, «Манас» эпосунун элдин калың катмарына кеңири таралып белгилүү болушу, көптөгөн көрүнүктүү манасчылардын эл аралап айтып келиши сыяктуу көрүнүштөрдүн таасири чоң роль ойногон. Ошондуктан, ушундай маданий чөйрөдө жашаган кыргыздардын көпчүлүк катмарында Манас баатыр жөнүндөгү түшүнүктөр, ар кандай уламыш-маалыматтар сакталып жүргөндүгү да белгилүү. Демек, Багыш да манасчылык өнөрдү кыргыздын кадыресе турмушундагы эле реалдуу чөйрөнүн таасиринен өздөштүрүп, чоң манасчылардан үйрөнгөндүгү, аны өзүнүн табигый жөндөмдүүлүгүнө жараша айтып, өз мүмкүнчүлүгүнө ылайык өнүктүрүп өзүнүн вариантын жаратышын шарттаган. Багыштын аны көргөн-билген айылдаштарынын, бирин-серин калган замандаштарынын, тууган-туушкандарынын айтымында, алардын берген маалыматтары боюнча, ал чоң аталаш жакын тууганы Жакып уулу Байбагыш манасчыдан үйрөнүптүр. Байбагыштын энеси 19-кылымдын атактуу залкар манасчысы Тыныбек Жапый уулунун (1846-1902) бир тууганы (эжеси же карындашы) болгон экен. Байбагыш кичине бала кезинен таякеси Тыныбектин колунда жүрүп, «Манасты» үйрөнүп кийин чоң манасчы болгондо өз туугандарына көчүп келип, Сазандар менен айылдаш болуп жашаптыр. Байбагыш белгилүү манасчы болгон соң Жумгал өрөөнүндөгү айылдарды аралап «Манас» айтып жүргөн учурларында кичине бала кезинен эле Багышты ар дайым ээрчитип жүрүүчү экен. Албетте, Багыш жакын тууганы чоң манасчылардын бири Байбагыштан түздөнтүз таалим алып, белгилүү манасчы болуп калыптангандыгы айкын көрүнүп турат. Ал эми Байбагыш болсо өз учурунда бир тууган таякеси атактуу манасчы Тыныбектен түздөн түз үйрөнгөндүгү талаш туудурбайт. Эл арасынан айрым адамдар Тыныбектен: «Сенден үйрөнүп жүргөн кишилер барбы?» деп, сураганда, ал: «Менден да үйрөнүп,

сурап алып, казып алып жүргөндөр бар. Алар ким дегенде: «Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Касымбай, Байбагыш, Кожоберди, Дөнүзбай, Жакыптар ж.б. бар» деп жооп берген [1]. Мындан Багыш манасчы катарында улуу манасчы Сагымбай менен бирге атактуу Тыныбектин мектебине кирет деген жыйынтыкка закондуу түрдө келүүгө болот. Ошондуктан, манасчы Багыш Сазановдун вариантына илимий мүнөздөмө берүүдө аны толук деп эсептелген Сагымбай Орозбаковдун варианты менен салыштырып талдоо жүргүзүү максатка ылайыктуу деп ойлойбуз.

«Манас» эпосу классикалык типтеги элдик эпикалык чыгарма катары анын негизги мазмуну борбордук каарман Манастын биографиясына байланышкан бир нече традициялык окуялардын циклинен тургандыгы жалпыга маалым. Эпостун бардык варианттарына мүнөздүү жалпылык анын сюжетинин курамындагы традициялык окуялардын композициялык жактан ырааттуу берилишине байланыштуу аныкталат. Эпостун сюжеттик курамына кирген окуялардын структуралык баяндалышы боюнча толук бүткөн чыгарма катары эсептелген анын негизги варианттарына салыштырып караганда, манасчы Багыш Сазановдон төмөнкү эпикалык окуялар жазылып алынган (биринчи бөлүм боюнча): 1. Жакыптын балалык чагы, үйлөнүшү, эгин эгип бай болушу, кан көтөрүлүшү; 2. Манастын төрөлүшү жана балалык чагы; 3. Алмамбеттин Манаска келиши; 4. Жети кандын Манаска каршы аттанышы, «Чоң казат» жана «Кичи казат».

Багыш Сазановдун вариантындагы бул окуяларды Манас изилдөөчү К. А. Рахматуллиндин эпостун үч вариантынын (Сагымбай, Саякбай, В. В. Радлов) сюжеттик өзгөчөлүктөрүн анализдеген эмгегине [2] салыштырып караганда окуялардын толук эместиги даана байкалат. Башкасын айтпаганда да, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көзкамандар окуясы, Көкөтөйдүн ашы сыяктуу белгилүү традициялык эпизоддор жазылып калган материал да жок. Демек, Багыш Сазановдон жазып алуу учурунда олуттуу кемчиликтер кетирилгендиги айкын эле көрүнүп турат. Мисалы, Багыштын «Манас», «Семетей» эпосторунан айткандарын угуп-көрүп жүргөн, аны менен ар дайым

бирге айылдаш болуп жашап келишкен Жаныбеков Кубат менен Алыбаев Абдыкадырдын оозеки берген маалыматтары боюнча ал «Көзкамандар окуясынан» башка негизги окуялардын бардыгын билген манасчы болгон экен. Багыштан «Манас» жөнүндө сурап калганда: «Манасты» айта берсе түгөнбөйт, бирок жаздырып жатканда көп жерлери калып калат экен» – деп айтканын эскеришет. Албетте, техникалык каражаттар менен жазылбаган соң, жөнөкөй оозеки диктовка аркылуу жаздырууда табигый түрдө кете берүүчү кемчилик болгондугу талашсыз. Илимий аспектиден караганда мындай олуттуу кемчиликтер 1960-жылдарга чейин жыйналган бардык манасчылардын варианттары үчүн тиешелүү кемчилик экендигин белгилей кетсек болот.

«Манас» эпосунун сюжеттик курамындагы композициялык жактан бирдиктүү системаны түзүп турган традициялык окуялардын айрымдарынын Багыштан жазылбай калышы, албетте, ошол учурдагы жазууну уюштурган башкаруучулардын көрсөтмөсү боюнча иштелгендиги сезилип турат. Негизинен «Чоң казат» менен «Кичи казат» эпизоддору гана толук жазылганына караганда катчыга эпостун эл арасына көп айтылып келген, көпчүлүккө кеңири белгилүү окуясын гана жазуу тапшырылган өңдөнөт.

Манасчы Багыштан жазылган вариантына жалпы мүнөздөмө берүүгө аракет жасап көрөлү. Бизге белгилүү болгон эпостун материалдарына караганда бардык айтуучулар адат боюнча Манастын өткөн ата-бабалары жөнүндө маалымат берүүдөн башташат. Улуу манасчы Сагымбай Орозбаков Манастын бир нече ата-бабаларын санап келип, Ногойдун: Орозду, Үсөн, Бай, Жакып деген төрт уулу болгондугун көрсөтсө, Багыш Сазанов болсо Ороздунун он уулунун улуусу – Бай, кенжеси Жакып деп эсептейт. Манастын ата-бабалары жөнүндөгү маалыматтар көпчүлүк манасчылардын варианттарында салт боюнча айтылган менен бирдей генеологиялык туруктуу системасы жок, бардыгына бирдей тиешелүү орток жалпылык сакталбастан, ар бириники ар башка персонаждык ысымдарга байланыштырылып айтылган. «Тарыхтардын жыйнагында» Манастын атасы Жакыпбек, чоң атасы Каракара деп гана айтылат. Ушундай эле

бир катар элдердин классикалык типтеги эпосторунун борбордук каармандарынын (Баюндур-кан, Алпамыш, Гэсер ж.б.) атасынын ысымдары менен уруусунун (элинин) аты гана туруктуу аталат. Демек, Манастын ата-бабаларынын ысымдары көп санда аталып, жана ар башка айтылганына караганда улам кийинки мезгилдерде кошумчаланып келген көрүнүш деп эсептөөгө мүмкүн.

Багыштын вариантындагы башка манасчылардан өзгөчөлөнүп турган эпизоддордун бири – Жакыптын балалык учуру, анын эгин айдап, бай болушу жана үйлөнүшү жөнүндөгү окуяны атоого болот. Эпизоддун кыскача мазмуну мындай: Жакып бала чагынан агасы Байдын малын багып, адал эмгек өтөп жүрүп 21 жашка келет. Күндөрдүн биринде жайдак кызыл уй (өгүз) минген, селдечен ак сакалдуу адам жолугуп: «Байдан акыңа бир куржун буудай алып Ай-Колдун кара талаасына эгин сал» дейт. Жакып баягы кишинин айтканы боюнча Байга келип акысын сурайт. Байдын «мал алгын» дегенине болбой, бир куржун буудай, кош өгүз, байталын алып Ай-Колдун талаасына келет. Жер айдап, буудайды сээп коёт. Баягы селдечен, аксакалдуу адамдын колдоосу менен буудай тез эле өнүп чыгып, бат эле сугарылып, жакшы чыгат. Күзүндө түшүмдү мол алып, аны сатып малга айлантып өтө бай болот. Жакып бай болуп калган кезде кичине кара кыз ээрчитип жүргөн бир кемпирге жолугат. Ал кемпирди «эне» кылып алып, кызы (Чыйырды) чоңоюп калганда ага үйлөнөт. Андан кийин Айдаркан кызы Акдөөлөткө да үйлөнөт. Эл жыйылып Жакыпты кан көтөрүшөт.

Жакыптын буудай эгип бай болушу жөнүндөгү эпикалык сюжет Багыштан башка толук жазылган негизги варианттардын бири Мамбет Чокморовдун вариантында да айтылат [2]. Мамбетте мындай: Жакып жолдошу экөө жазда эгин айдоочу жер издеп жүрүшүп он эки күндө Арсыланбакка келишип ошол жерди жактырып, эптеп жер бетин чиймелеп анча-мынча буудай сээп коюшат. Баба Дыйкан колдоп ай талаанын баарына эгин мол чыгып, күздө кырман толо түшүм үйүлөт. Ошол учурда Анжияндын чоңу Беккожо элин ачарчылыктан сакташ үчүн аштык табууга аттанып чыгып, Жакыпка жолугат. Экөө ма-

кулдашып төрт түлүк малдан көп берип, эгин алып кетет. Жакыптын орушүнө мал толуп, чоң бай болуп калат.

Көрүнүп тургандай эле бул эки варианттагы аталган окуя жалпысынан окшош. Ошондуктан, бул эпикалык окуянын негизи бир булактан таралып, манасчылар (Багыш, Мамбет) гана өздөрүнүн түшүнүгүнө ылайык ар башка баяндашып, өз ара өзгөчөлүктөргө ээ болуп калган болуш керек деген пикирге да келүүгө мүмкүн.

Бул эки варианттан башка ушуга типтүү сюжетти С.Каралаевдин вариантынан да учуратууга болот. Мында, Жакып: «малымды бекер эле түгөтүп жатасың» деп, капаланганына таарынып Манас Таластан Анжиян тарапка кетип калат. Жолдон бир ак сакал абышка (Баба Дыйкан) жолугуп, анын берген кеңеши боюнча аштык айдашат. Баба Дыйкандын жардамы аркасында эгин мыкты чыгып, мол түшүм алат. Ошол кезде Нойгут элинен Карача кан аштык издеп жүрүп Манаска учурайт. Анын сан жылкысынын ичине бир куу байтал кайыштан бүткөн кула кулун тууп, ал тай болгондо «ээсин таап берем» деп коштоп жүргөн экен. Карача Аккуланын жайын түшүндүргөн соң Манас үйүлгөн эгинди берип Аккуланы алып калат.

Традициялык көчмөн мал чарбачылыгы менен жашоо-тиричилик өткөрүп келген түрк-монгол элдеринин коомдук турмушунда, патриархалдык-феодалдык мамилелердин шартында дыйканчылык темасындагы эпос, ал жөнүндөгү эпикалык сюжет болбогондугу талашсыз. Анткени, түрк-монгол элдеринин оозеки поэтикалык чыгармачылыгынын материалдарында эч учурабайт, ошондой эле, алардын фольклор жөнүндөгү илимдеринде да мындай сюжет айтылгандыгы тууралуу эч жерде эскерилбейт.

«Манас» эпосунун айрым варианттарында гана сакталган бул эпикалык окуя манасчылардын кийинки муундары тарабынан XIX кылымдын соңку жылдарында (80-90-жылдар) гана түзүлө баштаган деп болжолдуу түрдө эсептөөгө болот. Себеби, XIX кылымдын 60-жылдарында жазылып академик В. В. Радловдун жарыялаган вариантында дыйканчылык жөнүндөгү түшүнүктөр менен маалыматтар учурабайт. Ошондуктан, башынан традиция боюнча айтылып калыптанган эпикалык окуя болгондук-

тан көркөмдүк жагынан деңгээли төмөн, үстүртөн чала иштелген эпизод экендиги ачык туюлат.

Манастын төрөлүшү менен балалык чагы жөнүндөгү эпизод эпостун бардык варианттарында айтылган жана кеңири таралган традициялуу окуялардын бири. Б. Сазановдун вариантында да бул эпизод жазылып калган. Негизинен Сагымбайдыкына окшош болгону менен көбүнчө диндик түшүнүктөргө байланыштырып, эпикалык мотивдер алмашылып, өзгөрүүлөргө дуушар болгондугун белгилесек болот. Мисалы, Чыйырдынын түш көрүүсү, алма жеши, Аккуланын бир учурда туулушу, Манастын атын думана коюшу сыяктуу мотивдерди бирдей десе болот. Ошону менен бирге колдоп жүргөн Кызырдын айтуусу боюнча Жакып Мекеге барып, ак шайыктан бата алып келет. Шайык дубалап берген ак алманы жегенден кийин Чыйырдынын боюна бүтөт.

Төрөлөр маалы келгенде Манас:

«Өлөңдүү жерге өрт коём,
Тулаңдуу жерди тутантам,
Кара сууга кан куюм» –

деп, энесинин ичинен сүйлөйт. Ушул сыяктуу эле Манастын образына мүнөздөмө берүүдөгү дагы бир катар мотивдер Ислам дининин түшүнүктөрү менен сыпатталат. Мисалы, Манасты кармап келгиле деп Эсенкандын жиберген колун (аскерин) ал кырып салат. Ошондо:

Кытайды кармап сойду эле,
Канын ичип бул бала
Кара канга тойду эле,
Ошол күндө эр бала
Канкор атка конду эле.

Алоокеге каршы урушка аттанганда мурунку кырк бала макул болуп, кийинки кошулган кырк бала жолдон кайра качканда Манас аларды өлтүрүп салат:

Убалдан коркпос бул канкор
Кырып келе жатпайбы,
Кырк баланы сойду эле,
Манас кара канга тойду эле,
Ошол күндө бул Манас
Канкор атка конду эле,

«Кан ичме тууган канкор» – деп,
Ажыбай айтып койду эле.

Бул мисалдардан манасчы Багыш Сазанов «канкор» деген эпитетти түздөн-түз эле «кан ичкич» маанисинде түшүнүп, ошол мааниде колдонгондугу ачык-айкын көрүнүп турат. Мына шундай түшүнүк боюнча Манастын образын жана ал катышкан эпизоддорду ошол багытта сүрөттөгөндүгү күмөн туудурбайт. Ошентип, Манастын кулк-мүнөзү, кылган иш-аракеттери Багыштын вариантында «канкор» («кан ичкич») деген туруктуу эпитет негизги лейтмотивдик милдет аткаргандыгы талашсыз.

Ал эми «канкор» деген эпитет монголдордун «хонгор» (добродушный, простодушный, бесхитростный) – кыргызча «айкөл» деген маанидеги сөз экендиги, ал кийин гана ирандын «канхор» деген омоним сөзү менен алмашып өзгөрүп кеткендигин академик Б. М. Юнусалиев туура көрсөткөн³. «Манас» эпосунун башка варианттарында «Канкор» деген эпитет «баатыр», «айкөл» деген мааниде айтылгандыгы, ошондуктан, эпикалык тексттерде «баатыр канкор», «эр канкор» деген туюнтмалар менен айтылгандыгын көрөбүз. Себеби, алар синонимдик маанилеш сөздөр болгондуктан кош сөз формасында колдонулгандыгы түшүнүктүү.

Эпостун негизги толук варианттарындагы Жакыптын Алтай чөлкөмүнө айдалып, Манас ошол жерде төрөлгөндүгү жөнүндөгү традициялык сюжет Багышта айтылбайт. Ошондой эле, анын Алтайдан Ала-Тоого көчүп келиши жөнүндө да эч жерде эскерилбейт.

Манастын мусулман динин кабыл алышы эки вариантта эки башка идеялык мотив менен мүнөздөлөт. Сагымбайда Айкожо ислам дининин сырын түшүндүрүп, динге киргизип капырларды мусулман кылыш үчүн Аккелтени сыйлыкка берет. Багышта болсо, кытайлар кармап кетебиз деген учурда Шаймерден, Кожосандарга качып барып, сабак алып мусулман болот. Олуя-шайыктардын «мусулманга жан тарткын, капырга карап ок аткын» деген осуятын аткарууга макул болот. Албетте, мындагы идеялык мотивдер үндөшүп тургандыгы талашсыз. Сагымбайдын вариантында согуштук окуялардын аягында Манас басып алган

элдерди мусулман динине киргизүү үчүн үгүттөп, кабыл албагандарын мажбурлап, же биротоло жоготуу идеясы орун алган. Бул мусулмандаштыруу идеясы «казаттар» темасындагы көпчүлүк окуяларда кайталанып берилет. Ал эми Сазановдо болсо Манас Алайдын Сары талаасынан жер ченеп жүргөн ченчиден Аккелтени зордуктап тартып алган соң бир катар элдерди талкалайт. Мында Сагымбайдыкындай өзүнчө бүткөн эпизоддор түрүндө эмес, кыскача гана үстүртөн санап өтөт. Аларды мусулмандаштырбастан, көз каранды кылып гана олжолоп алат. Мисалы:

Канкор кыйбанын элин кыйратты,
Калчалар качып берген соң
Катын-кызын ыйлатты.
Кыйбаны алды талкалап,
Алашка түштү чалкалап,
Ооганды бузуп он алды,
Кызылбаш элин кыйратты,
Ополдун тоосун түптөдү,
Олуя чалды бүктөдү.

Багыштын вариантында казат (согуш) жөнүндө окуя түрүндө айтылбастан, ушул сыяктуу эле өзү чапкан элдердин атын атоо менен гана чектелет.

«Манас» эпосунун сюжеттик курамындагы трагедиялык окуялардын кеңири белгилүүсү да жана эл арасына көп айтылып кеңири таралганы да «Чоң казат» эпизоду экендиги жалпыга маалым. Эпостун согуш темасындагы окуяларындагы жоокерчилик доордун традициялык көрүнүштөрүнүн бардык белгилери кенен масштабда чагылдырып келген. Эпостун бул негизги борбордук эпизоду белгилүү манасчылардын көпчүлүгүндө айтылып жүрүп калыптангандан кийин гана алардын варианттарын жыйнаганда жазылып алынгандыгы талашсыз.

«Манас» бөлүмүнүн «Чоң казат» менен «Кичи казат» эпизоддору Багыш Сазановдон толук жазылып алынгандыгын белгилөөгө болот. Традициялык борбордук окуянын сюжети үзүлбөстөн ырааттуу түрдө баяндалат. Бирок, эпикалык мотивдердин толук жана кеңири сүрөттөлүшү жагынан болсун, көрүнүштөрдүн көркөм сыпатталышы жагынан болсун Сагымбайдын «Манасына» салыштырып

караганда бир кыйла төмөнкү деңгээлде экендигин ачык эле айтсак болот.

Багышта да башка варианттардай эле «Чоң казат» окуясы Жети кандын куралып Манаска каршы аттанышы менен башталат. Алар: Алооке, Көкчө, Катагандын кан Кошою, Анжыян Кокондук ача сакал Сынчыбек, Жедигердин Багышы, Элемандын Төштүгү, эки Кемин жайлаган Үрбү. Мында да Манастын күчөп баратканын көрө албастык менен сынап көрүп басмырлоо, же душманга бирге баруу мотиви айтылат. Алардын үч күн конок кылсын деген сунушун кабыл алып, Кара-Буура, Чаткалга үйлөрдү тиктирип сегиз күнү коноктойт. Кырк жигит башка жигиттерди да жыйып согуш өнөрлөрүн көрсөтүшөт. Жети кан колдору менен үрөйү учуп коркуп, күнөөлөрүн моюндарына алышып, эми чаап ала элек Калча (Коңурбай) гана калганын айтып, ошого каршы Бээжинге казатка баралы деп айласыздан макул болушат.

Казатка аттануу үчүн адегенде колду башкарып баруучу кан көтөрүп алуу салты традициялык көрүнүш. Багышта да Бакай кан көтөрүлөт. Кол жылгындуу Кең-Колдон чыгат. Жол жүрүп бараткан колдун көрүнүшүнүн сүрөттөлүшү, адамдардын ичиндеги психологиялык учурлардын берилиши да Сагымбайдыкына өтө жакын реалдуу деталдар менен баяндалат. Мисалы, өзү жалгыз экенин, малы ээн калганын, карган ата-энеси калганын айтып арман кылып жети канды кармап жүргөндөр ж.б.

Кырк чоронун сунушу боюнча Манас баштап Каныкейге казаттын жайын айтып учурашып кетүү үчүн анын коргонуна келишет. Бул эпизоддогу Каныкейдин аларды күтүп алган сыяпаты, кырк чорого даярдалган жоо кийимдерди бериши, ал кийимдердин ар бирине берилген мүнөздөмөлөр, Манас Каныкейдин сыйына, тапшырган кийим-кечелерине өтө ыраазы болуп Акылайдын үйүнө экинчи бастырып барбастыгын айтып ант кылган учурлар жалпысынан эки вариантта окшош. Албетте, сүрөттөмөлөрдө текст боюнча жалпылыктар болгону менен Багышта көркөмдүк деңгээли, поэтикалык техникасы жагынан Сагымбайга салыштырганда төмөнүрөөк тургандыгы ачык эле байкалат.

Кырк чоро ордодон аттанып чыккандан кийин Каныкей Алмамбетти токтотуп калып, андан кайда бара жатышканын, ким менен урушаарын, качан келерин сурайт. Алмамбеттен жортуулдун жайын билген соң, мында калган эл– журтту кантип багарын айтып кеңеш сурайт. Анан баласы жоктугуна ыйлап арман кылат. Алмамбет да өзүнүн аялы жоктугун айтып капаланат. (Сагымбайда Арууке деген аялы болот). Бул аталган эпизод да айрым майда деталдык айырмачылыкка карабастан жалпысынан бирдей деп эсептөөгө болот.

Мындан аркы окуянын жүрүшүндө да традициялык урунттуу учурлар окшош. Мисалы, Бакай колду жайкын таштап, кошундар чатырларын тигишип, тай союшуп ээнэркин жатканы, аны көрүп Алмамбеттин ачууланып Манаска «мындай болсо, мен казатка барбаймын» деп каршы болушу, Манас Алмамбетке кандыкты алып берүүнү сунуш кылышы, Бакайдан кандыгын сурап келүү үчүн чоролорунун барышы, Бакай чын пейилинен макул болуп кандыгын бериши сыяктуу эпизоддордун сүрөттөлүшүндө майда өзгөчөлүктөр болбосо негизинен бирдей.

Бул традициялык окуянын андан ары өнүгүшүндө да эпизоддордун баяндалышы структуралык берилиши боюнча да окшош болгондугун көрөбүз. Мисалы, Алмамбеттин кан көтөрүлүшү, анын жолду тартипке келтирип, онбашы, жүзбашы, миңбашы шайлашы, колдун андан ары көп күнгө (Сагымбайда – 40 күн, Багышта – 90 күн) жол жүрүшү, Кыргызчалдын чарчап атка жүрө албай калышы, колдун ичиндеги нааразычылык, чаалыккандагы психологиялык абалдар эки вариантта тең реалдуу турмуштук кырдаалда сүрөттөлөт.

Олуттуу өзгөчөлүк катары Сагымбайда колдун жол жүргөн маршрутунда өтө көп географиялык аттар (жерсуу, тоо, саз, чөл ж.б.) аталып, алар конкреттүү топонимдер менен байланыштуу экендигин айтууга болот. Ал эми Багышта болсо «Агыны катуу суу кечип, Ашуусу бийик тоону ашып» деген жалпы географиялык түшүнүк боюнча баяндалат. Сагымбайда кол кырк күндө Оркун өзөнүнө жетип токтосо, Багышта – Жок-Кучканын оюна, Талгар суусунун боюна токсон күндө келишет. Эки вариантта тең

суунун (Оркун, Талгар) көрүнүшү эпикалык стилде сүрөттөлүп, элестүү поэтикалык картина берилет. Көтөрүңкү поэтикалык стилде бирдей ыкмада сүрөттөлсө да тексттер түздөн-түз бири-бирин кайталабайт. Ар бири эпиканын традициялык ыр түзүлүшүнүн поэтикалык ыкмасына ылайык өздөрүнүн сүрөттөөсүн чагылдырган.

Эки вариантта тең Алмамбет жайчылык өнөрү менен (Оркун, Талгар) сууну тартып, кээде соолтуп колду аман эсен аркы өйүзгө өткөрөт. Ал жердин көрүнүшү, жаратылыштын кооздугу, жан-жаныбарларынын молдугу сүрөттөлөт. Арийне, Сагымбайдыкына салыштырмалуу Багышта анча кеңири жана көркөм сүрөттөлгөн эмес.

Окуянын андан аркы уландысы Алмамбет Манаска келип кытайдын жайын билүү үчүн чалгынга киши тандап жиберүү жөнүндөгү кеңеш курушу тууралуу болот. Багышта деле Сагымбайдыкындай Манастын сунушу менен Алмамбет Сыргакты ээрчитип, Ажыбайдын Карткүрөңүн коштоп чалгынга аттанат.

Багыштын айтуусунда да Ырамандын Ырчы уулунун бузукулугу менен окуя өнүгөт. Ал адегенде кырк чорону көкүтүп, Алмамбет чалгынга кетти, силер оорукта кала бересиңерби деп кабарлайт. Кыркчоронун дүрбөлөңүн Кыргызчал токтотуп коёт. Ырчы уул Кушмурундун боюнда жаткан Акбалтанын Чубагына жетип чалгындын жайын айтып көкүтүшөт. Чубак Манаска таарынып ачуусу менен Нойгуттун колун ээрчитип Бээжинди карай жөнөйт. Сагымбайдын вариантында кырк чоро ордо салып ойноп жатышкан учурда Ырчы уул кабарлап бузуку салса, Багышта жөнөкөй эле оюн-тамаша куруп турган кезде кабарлайт.

Чубак колу менен келе жатканын Кароолдо турган Бакай көрүп Маңаска келет. Манас чочуп кетип «Аккуланы тартуулап Чубакты токтотуп калагөр» деп, Аккуланы коштоп жиберет. Бакай алдынан тосуп токтотуп турганда, Чубак «кеп-кеңешке алынбай» калганына арданып, таарынычын айтып жаткан учурда Айбанбоз минип Манас келип калат. Чубак Манасты көрүп ого бетер күчөп ачууланып жакшылык кылгандарын айтып таарынат. Аягында Манастын да ачуусу келип Чубакка каарланат.

Манастын сүрүн көрүп, анын колдоочуларын көрүп Чубак аны карай албай токтолот.

Жогоруда келтирилген эпизоддо эки манасчы тең бирдей эле мотивдер менен баяндаган. Айрым гана деталдык айырмачылык, көрүнүштөргө мүнөздөмө берүүдөгү сүрөттөөлөрдө өзгөчөлүктөр бар.

Алмамбетке кошуп жиберүү үчүн Чубакты ээрчитип Манас Сары-Белди карай жөнөйт. Экөө жолугуп беттешкенде бири-бирине жулунушуп, куралдары менен качырышат. Чубакты Сыргак, Алмамбетти Манас чылбырдан алып коё беришпейт. Ачуулары тарап буктары чыккан соң Сары– Белде отуруп Алмамбет өзүнүн башынан өткөн таржымалын айтып арман кылат. Багыштын вариантындагы Алмамбеттин окуясынын мазмуну Сагымбайдыкындай эле мусулман болуп төрөлүшү, дин үчүн элин таштап, адегенде Көкчөгө келип андан Таласка Манаска келиши сыяктуу эпизоддор баяндалат. Мында Сагымбайда Алмамбеттин атасы Соорондук деп айтылса, Багышта Саякбайдын айтуусундагыдай Азизкан деп аталат. Албетте, кандайдыр бир учурда Саякбайдын школасынын таасири болгон көрүнөт.

«Чоң казат» окуясынын курамындагы традициялык эпизоддордун бири жалгыз көздүү дөө (Макел дөө) жөнүндөгү эпизод экендиги белгилүү. Бул эпизод «Манастын» негизги варианттарынын көпчүлүгүндө айтылат.

Манас менен Сыргакты ошол жерге калтырып, кербенчилерди кармап кытайдан кабар алыш үчүн Чубакты ээрчитип Алмамбет дагы жол жүрөт. Жолдон Керик минген Макел дөөнү көрүшөт. Алмамбет анын жайын айтып Чубакка түшүндүрөт. Макел Багышта Мадышкер (Мадышкан) деп да аталат. Анын сырткы көрүнүшү, алып жүргөн жоо куралдары (чоюн чочмор), анын мүнөзү жөнүндөгү мүнөздөмөлөр жалпысынан Сагымбайдыкына окшош. Ошондой эле, Макел эки вариантта тең Маңгүбүнү жердеген дөө болуп айтылат. Ушул сыяктуу Сагымбайдын варианты менен көп жалпылыгы болсо да Багыш айрым традициялык элементтерди алмаштырып өзгөртүп жибергендиги ачык көрүнөт. Мисалы, Чубак келте мылтыгын октоп Макелди табарсыкка атат, Алмамбет ок менен кошо жетип найзасы

менен кулагынын казанчыгына сайып өлтүрүшөт. Мында дүйнөлүк фольклордо кеңири таралган жалгыз көздүү мифтик персонаждардын өлүүчү жери жалгыз гана көзү болгондугу, аны ысык шиш менен же найза менен сайып, же ок (жебе) менен көзгө атып гана өлтүрүү традициялык мотив экендиги жалпыга маалым. Дагы, Макелдин портретин сүрөттөөдө:

Эки көздүн ортосу
Тогуз карыш чарадай,
Эки көздүн чуңкуру
Буудай ачкан ороодой.

Албетте, мында ачык көрүнүп тургандай, байыркы архаикалык жалгыз көздүү мифтик персонажды айтуучу эки көздүү кылып трансформациялап жибергендиги түшүнүктүү.

Мындан кийинки ырааты менен айтылган эпизод Алмамбет менен Сыргактын Бээжиндин капкасынан Коңурбайдын жылкысын тийип алуусу баяндалат. Жылкы тийүү эпостун бардык варианттарындагы традициялык окуя болуп эсептелет.

Багыштын вариантында да Манас менен Чубакты белгилүү бир жерге кымырып, Алмамбет менен Сыргак дагы арылап жылкы тийүүгө жөнөшөт. Бул эпизод да көп жагынан Сагымбайдыкына жакын. Мисалы, Алмамбет Сыргакка кытайдын жол-жобосун үйрөтүп, Эсенкандын куйма коло көпүрөсүн көрсөтүп, аны кайтарган эки аярга калмакча сүйлөп алдап өтүшөт, Сыргактан шектенип мылтык алып атайын дегенде аны Алмамбет жыга чаап салат, беркисин да өлтүрүшүп, кийимин Сыргакка кийгизип коет, Кытайдын калың колу келатканын көрүшөт, Куу өрдөк менен Көк кулжа Коңурбайга кабар жеткиргенин, аны Эсенкан да уккан соң, ал жиберген кол экендигин туткунга түшкөн аярдан угушат. Ошентип, келаткан кытай колунун жайын да, Коңурбайдын жылкысы кайда экендигин да ачык билишет. Алмамбет Бээжиндин капкасына барып, кароолчуларына «мени Коңурбай жиберди, жылкыны Бээжиндин Сары-Белине айдап барып бээ байласын» деп Карагулга буюрду дейт. Дарбазанын оозун ачып жылкыларды айдап жөнөгөндө Сыргак Карткүрөңдү

чылбырын мойнуна түрүп коё берет. Алмамбет добулбасты кагып, экөө жылкыны айдап жөнөшөт. Карагул жылкыны жоо алганын билип Торуайгырын минип алардын артынан түшөт.

Алмамбет менен Сыргак Коңурбайдын жылкысын тийип айдап жөнөгөндөн кийин Карагул алардын артынан куугунга алат. Андан соң Коңурбай, Мурадил, Бороончу, Бозкерттик сыяктуу баатырлар кубалап жөнөшөт. Окуянын бул бөлүгү да Сагымбайдыкына окшош болгондугун андагы майда мотивдердин бирдейлигинен ачык байкоого болот. Мисалы, Алмамбет менен Сыргак кууп келген жогорудагы баатырлардын улам бири менен беттешип, кайра качып турушун салып жылкыны кууп жүрүп отурушат. Ошол учурда көп күн уктабай чарчаган Манас бир аз чырм этип алайын деп уктап кетет. Чубак дүрбү салып тигилер жылкы тийип келатканын, артынан куугунчулар жетип улам чабышып жатышканын көрүп Манаска келип ойгото албаган соң кандагайын түрүп туруп карасандын балык этине үч эли ченеп туруп шамшар менен сайып калат. Манас чочуп кетип, айбалтасын сыйпалап турат да «эмне жоо келдиби?» дейт. Көп жылкыны көрүп Алмамбеттин аман экендигин билип кубанып, каткырып күлүп Айбанбозго минип, Аккелтесин октоп Коңурбай жакка жөнөйт. Экөө беттешет. Айбалта менен чабышат, найза менен сайышып алыша албай турганда Чубак аркасынан келип качырганда Коңурбай Алгара менен калың колго кире качат. Мындан кийин да төрт баатыр улам бири менен беттешип чабышып отуруп Чет-Бээжиндин суусунан өтүшөт. Манас Айбанбоз менен суудан кечип чыгып баратканда Коңурбай найза менен качырат, Манас анын найзасын түпөгүнөн кармап калып кара сандын үстүнө басат, Коңурбай найзасын сууруп ала албай өңкөйүп карап калат. Ушул учурда Чубак качырып калат, Коңурбай коркконунан найзасын таштай качат. Айымбоз суудан чыгып кете албай чаалыгып калат. Суудан чыга албаса да Аккелте менен көп кытайды атып өлтүрөт. Айманбоздун жүрбөй калганын Чубак көрүп, Көгаласынан түшүп берсе, Манас урушуп минбей коёт, Сыргак да Көктөкесин жетелеп келет, андан кийин Алмамбет Сараласын берсе да минбей коёт. Эми бу Манас айтканы-

нан кайтпайт деп өздөрү минип жоону качырып киришет. Колго кабар берип, Аккуланы Ажыбай алып келсин деп, Манас жарадар болуп калган Сыргакты жөнөтөт. Бакай Сары-Белге барып кытайдын кабарын билейин деп турса, Сыргак чаап келатканын көрүп токтотот. Жылкы тийгенин, Манас жөө калганын, үчөөнү көп кытай тегеректеп калганын айтып Сыргак ыйлап жиберет. Бакайдын ачуусу келип камчысы менен орой төбөгө бир салат. Аны дарылап эс алдырып, колго жакшы кабар айтып бар, Манасты өлдү десең коркконунан келген Жети кан кайра жөнөп Таласты талап алат деп акыл үйрөтүп жиберет. Ажыбай Аккуланы жетелеп келип Манаска мингизет. Аңгыча Сары-Белден кыргыздын колу чыгып келет. Эки кол беттешип салгылаш бир нече күн кайталанат. Жекеге чыгып сайышуу да болот. Акыры Коңурбай жеңилген соң калгандары Алмамбетке багынып берет. Капканы курчайт, калмактардын Кордой шаарын алышат, Алмамбет он беш күн аким болот. Жаңжундун кызы Мыскал кырк кызын ээрчитип Алмамбетти тосуп чыгат.

Манасчы Багыш Сазановдун вариантынын өзгөчөлүгүн белгилеп, мүнөздөмө берүүдө аны улуу манасчы Сагымбайдын толук жазылган вариантына салыштырып кыскача анализ жасалды. Негизинен «Чоң казат» эпизоду сюжеттик жүрүшү жагынан болсун, окуянын түзүлүшүндөгү традициялык мотивдердин баяндалышы жагынан болсун эки манасчыда бир-бирине өтө жакын, деталдык жалпылыктар да болгондугу салыштыруудан ачык көрүнүп турат. Бирок Багышта Сагымбайдыкындай бардык жагынан толук жана көркөм сүрөттөлгөн эмес. Ошондой эле, Сагымбайда кытайлар жеңилип кыргыздарга тартуу берип жатып элдешет. Багышта окуянын аягы улам эле эки тарап бири бири менен жекече беттешип согушат да, акыры чаржайыт болуп кетет.

Эпостун акыркы корутунду бөлүгү болуп «Кичи казат» эпизоду эсептелет. Мындагы окуя бир-биринен кескин айырмаланат. Сагымбайда Манас Мекеге ажыга кеткенин угуп Коңурбай Таласка чабуулга аттанат. Ал эми Багышта Манастар «Чоң казаттан» Таласка кайтканда, алардан мурун Чубак колу менен Каныкейдин өргөөсүнө келип,

даярдап койгон арак-шараптын баарын ичип кетишет. Кийинки келген чоролорго арак-шарап калбай калгандыктан, алар Чубак менен Каныкейдин көңүлү жакын (аңгел) экен деген ушак таратышып, жаманатты кылышат. Чубак бул сөзгө таарынып өз жерине кетип калат. Бул кабарды Коңурбай кербенчилерден угуп Манаска каршы аттанат.

Согуш Бээжиндин капкасында болуп, салгылашта Аккула окко учуп, Манаска Тайбуурулду алып келип беришет. Урушта Алмамбет, Чубак, Ажыбай, Сыргак каза болушат. Манаска ууга сугарылган айбалта тийип жарадар болот. Алмамбеттин сөөгүн Тайбуурулга жүктөп Таласка келишет.

Алмамбетти ислам дининин расмиси боюнча коюп, күмбөз салдырат. Күмбөздүн салынышы анын сүрөттөлүшү Сагымбайдын Манаска салдырган күмбөзүнүн сүрөттөлүшү менен бирдей. Үр саптары боюнча да көп окшоштуктар бар. Каныкейдин кошогуна да эки вариантта бирдей окшош ыр саптары учурайт.

Таластагы «Манастын күмбөзү» деп айтылып жүргөн күмбөздү Багыш Алмамбеттин күмбөзү катары эсептейт. Сагымбайда Манасты каракалмак Кыянкуунун Токтугу жаа менен чекеге атып жарадар кылат. Ошол күнү кечки дигерде көз жумат. Манасты Баяндынын талаасына коёт:

Баяндынын талаага
Манасты коюп салыптыр,
Баштагы аты Кум-Арык,
Таласта Манас экен деп,
Таппай айткан бу калык, –

деп айтылат. Ал эми Багышта Эсенкандын ууга сугарылган айбалтасы менен Коңурбай чаап, Манас жарадар болуп Таласка келет, жараты ырбап кетип каза табат.

Б. Сазановдун айтуусундагы «Манаста» Алмамбетке тургузулган күмбөзгө төмөнкүдөй белгилерди койгондугу айтылат:

Кылычы турат илинүү,
Кылганынын баарысы
Күмбөзүндө чийилүү.
Саадагы турат илинүү
Сайганынын баарысы

Сарайында чийилүү,
Алты кылым өткүчө
Ошол элге билилүү.

Мында айтылган түшүнүктөр байыркы Орхон Енисей түрк жазмаларынын мазмунун эске түшүрөт. Белгилүү түрколог С. Е. Малов минтип жазган: «Түрк кандарынын көрүстөндөрүнө өлгөн кандын өмүрүн ырааттуу баяндаган обелискалар (бир окуяга, же бирөөнө арнап орноткон таш-мамы – Э. А.) коюлган. Обелисканын жанына балбалдар, б.а. археологиялык адабиятта «таш кемпир» («каменная баба») деп аталуучу адамдардын таштан жасалган статуялары (айкели) тургузулган. Бул статуялар кандын көрүстөнүнө ал тарабынан өлтүрүлгөн негизги душмандардын санына карата коюлган» [4].

Улуу манасчы Сагымбайда болсо Манаска салынган күмбөзгө арабдын аят сөздөрүн ойдуруп, курал-жарактарын кызыл таштан койдурут да анын эрдик кылган иштери жөнүндө жаздырганы айтылбайт.

Багыштын айтуусундагы өзгөчөлүктөрдүн бири катарында байыркы архаикалык мотивдердеги традициялык элементтерди азыркы шартка ылайык алмаштырып, олдоксон көрүнүштөр менен модернизациялап жиберген учурларын эсептөөгө болот. Мисалы,

Карагайдын башында
Кактырып койгон чыны бар,
Алты айчылык жолдордон
Аш бышымда тил алган
Ар кандай болгон зымы бар
Айта турган эби бар,
Асман менен сүйлөшкөн.
Тилипон деген кеби бар.

Мындай айбанаттардан (канаттуулар, айбандар) болуп келген кабарчылар эми телефон менен кабарлоого алмашкан. Ушул сыяктуу эле Коңурбай Эсенканга кабар берүү үчүн дилгирем (телеграмма) урушат. Манас белине тапанча асынып, кийиминин ийинине погон (чен) тагынып алган. Бешатар, алты атар мылтыктар менен куралданган ж.б.

Үчилтиктин экинчи «Семетей» бөлүгүнүн баш жагы 1941-жылы, ал эми анын аяк жагы жана үчүнчү «Сейтек»

бөлүмү 1949-жылы жазылган. Бул эки бөлүм «Манас» бөлүмүнө караганда ырааттуу жазылып, аларга тиешелүү традициялык окуялар толук камтылган. Багыштын «Семетейи» башка белгилүү семетейчилердин варианттарындай эле, Каныкейдин атасы Темирканга тентип качып барышы, эрезеге жеткен соң Семетей Сарытаз менен таанышып, андан ата-теги жөнүндө угуп билиши, анын Таласка келиши, Букардан Каныкейди көчүрүп келиши, Чыңкожо менен Толтойдун чагагы, Айчүрөккө үйлөнүшү, Коңурбайдан атасынын кунун куушу, Чачыкейдин чыккынчылыгы менен Канчоронун өлүшү сыяктуу салттык окуялардан турат. Семетейдин Үмөтөй менен болгон урушу башка көп варианттарда үстүртөн кыскача айтылса, Багышта өзүнчө окуя катары баяндалат.

Багыштын айтуусу боюнча Сейтектин төрөлүшүнөн тартып эр жетип Кыястан өч алышы, элине кайра келип кошулушуна чейинки окуялар негизинен «Сейтекке» тиешелүү сюжеттик традицияны сактайт. Мындан башка Сейтектин Айчүрөктүн сиңдилеринин бири Орозкандын кызы Гүлнарга үйлөнүшү, Коңурбайдын баласы Куялы менен болгон согушу өзүнчө кыскача окуялар катары сүрөттөлөт.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Актан Тыныбеков. Тыныбектин өмүр баяны. 1938. Кол жазмалар фондусу. № 222. 14-бет.
2. Манас. Мамбет Чокморовдун варианты боюнча. – Бишкек, 1995. 97-99-беттер.
3. Тандалган эмгектер. – Ф., 1985. 411-бет.
4. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М. Л., 1951. 12-13-бет.

ЖАКШЫЛЫК САРЫКОВ

(1880–1934)

Жакшылык Сарыков Ысык-Көлдүн Шаты деген айылынан, Бугу уруусунун Майда Белек деп аталган тобунун ичинен Такабай уругунан болот. Жакшылык Сарыковдун өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө жазылып калтырылган материал жок. Негизги материал катарында өзүнүн ыр менен ата-теги жөнүндө айтылганы гана колдо бар.

Атакем бугу кайыштан,
Энекем марал зайыштан.
Тоо айланып, таш баскан
Жел кайыптын тукуму,
Асыл Белек, Арыктан
Атагып чыккан булбулмун.
Андан берки чоң атам,
Айтылуу асыл Такабай.
Андан берки бир атам,
Асыл Төкөм деп уктум.
Андан кийин чоң атам,
Асыл тууган Байтемир.
Байтемирден Ыйман деп,
Ыймандан туулган Сарык деп,
Асыл Сарык баласы
Жакшылык Акун уулу деп,
Өзүм чыктым жашымдан [1].

Бул сөзүнө караганда Жакшылык өзүнүн Сарык, Ыйман, Байтемир Төкө, Такабай деп берки гана аталарын атап өткөн. Ал эми ата тегинин социалдык абалы жөнүндө ачык айтылган маалымат жок.

Ыр менен айтып берген баянына караганда Жакшылык Сарыков оокаттуу болгон күндө да, ал манасчылык

кесипти таштаган эмес. Манасчылык анын негизги кесипи болуп калгандыгын өзү да танбайт. Жакшылык эл кыдырып, элдин эстетикалык тибитин канагаттандырууда эл арасында жүрүп,

Семетей менен Сейтекти
Катар айтып чакылдап,
Акун ырчы атанып,
Жашымдан берген кесипти,
Карыганча таштабай

Айтып жүрөм какылдап [2] –

деп, өмүрү өткөнчө айткандыгы белгилүү болуп отурат.

Жакшылык Сарыков тогуз жаш курагынан баштап, жамактатып ыр айтып, аны элге ырдап берип, көпкө чейин оолугуп токтоно албай жүрөт. Ал он эки жашында эл аралап таанылып, жамакчы ырчы катары белгилүү болгондугун өз сөзү менен төмөнкүчө берет.

Сермелип атка мингенде
Жээлигип үйгө токтобой.
Тогуз жашка чыкканда,
Токтоно албай мен шордуу.
Жуманын кадыр түнүндө
Уйку соонун ортодо,
Он эки жаш чагымда,
Жамак сөз кирди оозума.
Эки сары кыз келип,
Түкүрүп кетти тилиме,
Жамак кир деп диниме.
Жакшыларга жанаштым,
Жаңыртып айтып мен чыктым.
Ичимде ырдын кени бар,
Ий, дедирбейт жаныбар.
Оозумда ырдын кени бар,
Оо, дедирбейт жаныбар.
Жамап ырым айтканда,
Жаңылбай кетет жаагым,
Түйүлбөйт менин ичегим.
Канча улук алдында,
Какшатып ырдап турганда,

Комсунбайт менин билегим,
Козголбойт менин жүрөгүм [3].

Жакшылык Сарыков деле башка манасчылардай болуп түш көрүүнүн натыйжасында ырдап жана «Семетей» айтып калгандыгын жогоруда келтирилген мисалдар далилдеп жатат. Ал жыйырма беш жашка келгенче жамактап ыр, аш-тойлордо жар чакырып айтып жүрөт. Бирок өзүнүн эскерүүсүнө караганда «Семетейди» айтасың деп ага түшүндө аян бергендигин белгилейт.

Жыйырма беште кезимде,
Күнү-түнү үч күндө
Аян берип өзүмө,
Түшүмдө келди көзүмө.
Белги берип береним,
Жамагыңды ташта деп,
Акыры мени айткын деп,
Түшүмдө сөзүн уккамын.
Түшүмдө сөзүн уккан соң,
Жамакты мындай таштадым.
Семетей менен Сейтекти
Ошондо айта баштадым [4] –

деп, ал кийин «Семетей» менен «Сейтекти» айтып калгандыгы ушундайча баяндалат. Бул фактынын өзү Жакшылыктын жалгыз гана «Семетейди» айтып калбастан, ал эпостун үчүнчү бөлүмү болгон «Сейтекти» да айткандыгын баса көрсөтүп жатат.

Жакшылык Сарыковдон 1929-жылдары Х.Карасаев, Б.Жаркынбаев, О. Мамыркановдор «Семетейди» жазуу ишин башташат. Ошол жаздырып жаткан учурда окуя бүткөн соң жазып жаткан катчылар анын өмүр баянын сураганда жогоруда биз эскерген ыр менен айтылган ата-теги жөнүндөгү баяндаманы айтат. Баамдоого караганда ушул баяндаманы айтып жатканда, балким, угуп отургандардын бири сөз арасында анын жашын сураган чыгар, ошондо Жакшылык «кырк тогузда жашым бар» деп айтса керек. Эскерилген маалымат боюнча алганда, 1929-жылы Жакшылык 49 жашта болсо, ал 1880-жылы туулган болот. Ошондой эле ал өзүнүн карып калганда жаздырып жаткандыгын билгизип, «Кара сакал ак болгон, мен өңдөнгөн акундун, кайта турган

чак болгон, оозумда тишим күбүлүп, жомоктон ырчы түңүлүп» – деп бир аз кейиштүү түрдө жаш кезиндегидей айта албай калгандыгын билгизет.

Ошентип, Ысык-Көлдө жашап өткөн, эл арасында Кара ырчы деп таанылган Жакшылык Сарыковдун айтуусунда жазылып алынган «Семетей» менен «Сейтектин» варианты кол жазма түрүндө 12 китепче болуп Манастаану жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондусунда сакталууда. Семетейчи Жакшылык Сарыков жалгыз гана эпос айтуу менен чектелип калбастан, ал эл аралап ыр ырдап жүрчү экен. Байкашыбызга караганда элге Кара ырчы деп аталып калышынын башкы себептеринин бири анын жамактатып ыр айткандыгы үчүн, ошондой эле «Кара» деген эпитет сөз анын өң түсүнө же төкмөлүгүнө карата берилген болуу керек. Мына ушундай белгилер менен катар анын ырчылык кесибине жараша «Кара ырчы» деген псевдоним кошулуп атыгып кеткен өңдөнөт. Ошондой эле Жакшылыктын эл арасында негизинен семетейчи катары таанымал экендигин манасчы Алтыбаев Осмоналы да өз эскерүүсүндө Ысык-Көлдүн көкүрөгүндө «Кара ырчы» деген ат менен элге таанылган Жакшылык Сарыковдон «Семетей» эпосун көп айттырып уккандыгын жана белгилүү семетейчи экендигин баса көрсөтөт.

Жакшылык өмүрүнүн акырына чейин «Семетей» айтып семетейчи болгондугуна карабастан, ал ырчылыгын таштаган эмес. Семетейчинин өз учурунда «Жылдыз» аттуу поэмасы мазмунунун кызыктуулугу жана көркөмдүүлүгү жагынан угуучунун көңүлүнө толуп эл арасында тарап кеткен.

Айрым бир маалыматтарга караганда Түркстан АССРинин Борбордук комитетинин органы болгон «Ак жол» газетасында (1924-жылы) Жакшылыктын «Семетейчи» болгондугу жөнүндө эскерилип жүрөт. Бирок бул маалымат Жакшылык Сарыковдун жалпы чыгармачылык жолун ачып берген изилдөөлөрдөн эмес. Мында сөз арасында гана мисал катары айтылып, семетейчинин көркөм сүрөттөө ыкмасы жөнүндө сөз болгон.

«Семетей» эпосу бир нече кылымдарды ичине камтып, жана эл арасында кеңири түрдө тарап, көп айтылгандык-

тан, сюжеттик жана тематикалык жана композициялык жактан да калыптанып калган чыгарма. Эпостун композициялык жактан болгон бирдиктүүлүгүн ооздон оозго өтүп айтылып келе жаткан туруктуу эпизоддор жана окуялардын элементтери түзөт. Эпосто негизги айтылып жүргөн өзөктүк нуктун сакталышы менен катар эле эл ичинен чыккан таланттуу адамдар эпоско өзүнүн алымча жана кошумчаларын киргизүү менен эпосту жакшыртып, көркөмдүгүн жана окуянын кызыктуулугун арттырып турушкан.

Эми сөздү семетейчи Жакшылык Сарыковдун «Семетейине» бурсак, анда байыртадан бери семетейчилерде айтылып келген салттуу окуялардын сюжеттик нугу сакталган. Эпостун негизги вариантын түзгөн С. Каралаев, Тоголок Молдо, Шапак Рысмендеев сыяктуу семетейчилердин айтуусундагы «Семетейди» Жакшылык Сарыковдун варианты менен салыштырганыбызда алардагы жалпы сюжеттик схеманын, окуялардын берилишинин бирдейлигин жана мотивдердин жалпылыгын көрүүгө болот. Жогорудагы варианттар боюнча сюжеттик схемадан төмөнкүдөй окуяларды учуратабыз. Алар: Каныкейдин Букарга качканы; Семетейдин балалык чагы; Семетейдин эл, жерин угуп Таласка жөнөөгө камынганы; Каныкейдин жомогу; Семетейдин Таласка келип Абыке, Көбөш, Жакыптарга жолукканы; Атасынын алтын, мүлкүн алганы; Чачыкейге үйлөнгөнү; Айчүрөктүн ак куу болуп учуп баатырларды сынаганы; Семетейдин Чыңкожо, Толтой менен болгон урушу; Толтойдун жомогу; Семетейдин Айчүрөккө үйлөнгөнү; Семетейдин Коңурбай менен болгон урушу; Кыяс менен Семетейдин урушу; Семетейдин өлүмү; Айчүрөктүн олжого кетиши; Сейтектин тарыхы ж.б.

Варианттар тематикалык жактан жалпылыкты түзсө да, булардын ар биринде өзүнө мүнөздүү чыгармачылык жактан айырмачылыктары байкалат. Мындай өзгөчөлүктөр окуяларды трактовкалоо, мотивдештирүү образдарды сүрөттөөдө көрүнөт да, семетейчинин чыгармачылык талантына, таалим алуу мектебине жана айтуу манерасына жараша ар бир окуяга, туруктуу мотив болсо да, ага кандайдыр бир деталдык өзгөртүү киргизүү аракеттери менен айырмаланып турат. Бул сыяктуу көрүнүштөрдүн барды-

гы ар бир семетейчинин индивидуалдуулугун, алар айткан варианттын өзүнчөлүгүн көрсөтөт.

Эми семетейчи Жакшылык Сарыковдун айтуусундагы «Семетей» эпосунан айрым окуяларга кайрылып көрөлү.

Эгерде бардык семетейчилерде Манас дүйнөдөн кайткандан кийин Каныкей күмбөз салдырып жайына койгондон бир аз убакыт өткөрбөй эле инилери Абыке, Көбөш Каныкейге сөз айттырып, аны алууга аракет жасашат. Мына ушул окуядан баштап Каныкейдин качуу жөнүндөгү аракети иш жүзүнө ашат да, ал атасы Темиркандын шаарына качып барат. Сюжеттин мындай бирдиги анын башынан бери айтылып келе жаткан «Манас» эпосундагы салттуулук сакталып уланышынан келип олтурат.

Жакшылык Сарыков деле жалпы сюжеттик салтты улантуу менен «Семетейдин» композициясына Семетейдин төрөлүшүнөн башка «Манас» эпосунун акыркы финалдык бөлүмүн кошуп айткан. Башка манасчылардын вариантына жакындашпаган окуя ушул гана семетейчиге мүнөздүү көрүнүш катары бааланууга тийиш.

Семетейчи Жакшылык Семетейдин төрөлүшүнө чейин айткан баяндамасында жалпы эпикага мүнөздүү болгон карып калган ата-эненин зарынан кийин жарык дүйнөгө элди, жерди коргой билген баатыр баланын пайда болуу жолдору берилет. Анткени, Манастын туяксыз өтөмбү деген зары жана Көкөтөйдүн ашында Кошойдун берген батасы Семетейди эпиканын дүйнөсүнө алып келет. Семетей төрөлгөндөн кийин Манас Жети кан элин жыйдырып, Капырга казат кылам деп, Кылка журтту чогултуп, Бээжинди көздөй бет алган [5].

Кыскача болсо да Ж. Сарыков Манастын жүргүзгөн жортуулун, Коңурбайды жеңип, Орто Бээжин, Чет Бээжинге сурак жүргүзгөнү айтылат. Ошондо Манас алдагы жиберет да, бүт колун кырдырып, Алмамбет менен Чубактан айрылып, Аккуланы окко учуруп, өзү башынан жарадар болот. Мына бул абалды көргөн Каныкей эркекче кийим кийип, «мени бир уулуна алып берүүгө аракет жасайт» деген ой менен дооранын тирүүсүндө бердирет. Манас көзү тирүү кезинде көрүп калсын деген максат менен даярдаткан күмбөзгө алып барат.

Дагы бир белгилей турган нерсе Каныкей күмбөздү бүтүрүп, Манасты баш кылып Чыйырды, Бакай, Семетей бүт элди күмбөзгө алып келгенде Манастын Каныкейге ыраазы болуп, Семетей менен энеси Чыйырдыны жакшылап багып, асырап алууну Бакайга табыштайт. Күмбөз жанында турганда өз бир тууганы жоктугуна арман кылып, «энекем, Бакай үчөөңдү, ташшырып кетер иним жок, ардагым сени багарга артымда ага дагы жок» деген сөзүн айтат да Абыке, Көбөштү чакыртат. Ошондо Манас аларга бир чети таарыныч катары, экинчиден, өкүнүч катары кекердүү сөзүн төмөнкүчө айтат:

Акыл айтса байда деп,
Бакдөөлөттүн балдары
Абыке, Көбөш кайда деп.
Арамдарды чакырып
Жамандарга кеп айтат:
Арам кыял сал балдар
Агаң Манастын көзү өткөндө,
Эчен түрдүү кордукка
Кыкымды бербей сал балдар.
Кылыктуу бейбак долуга
Кыйноо күндү саларсың
Жаркының агаң өткөн соң,
Акырет көздөй кеткен соң,
Азаптуу күндү көрсөтпө
Ардактап баккын жеңенди [6] –

дейт. Эскертиле алдын ала айтылган сөз менен катар эле Манас алардын көзү жаман, ою бузук экендигин билип турса да, мага аш бергенден кийин бирөөңө нике кыйдырып, жалгыз Семетейди жакшылап асырап алгыла дейт. Бул Манастын акыркы сөзү болот.

Башка семетейчилерде композициялык жактан жогоркудай мотивдердин негизинде, б.а. Манастын тирүүсүндө дооранын берип, күмбөзүн салдырып, Семетей менен Каныкейди табыштоо жалгыз Ж. Сарыковдун вариантында учурайт. Калган варианттарда мындай мотивдештирип ммтылган окуяларды учурата алган жокпуз. Ошентип, Манас дүйнөдөн кайткандан кийин гана Бакайдын жардамы менен Каныкей, Чыйырды Семетей, Абыке, Көбөштүн зордугунан кийин Букарга качат.

Мунун өзү салттык сюжетке кошумчаланган майда деталдык көрүнүштөгү айырмачылыгына карабастан, сюжеттик нуктагы калган салттуу айтылып жүргөн «Семетей» эпосундагы мотивдердин берилиши башка семетейчилердин варианттарындагыдай эле жалпылыкты түзүп турат.

Окуянын экинчи этабы катары эсептелинген Семетейдин Таласка келиши жөнүндөгү эпизоддун түйүндөлүшү жана окуянын чечилиши Сарытаз менен байланышта айтылат. Эгерде Сарытаз С. Каралаевдин вариантында Темиркандын инилеринен болсо, Тоголок Молдодо Темирканга Баймырза берген кул катары баяндалат. Ал эми Ш. Рысмендеев боюнча алганда Сарыны Бакай атайы Семетейге кат берип, кабарын алууга жиберген. Жакшылыктын вариантында Сарытаз Манастын чоролорунун бири катары баяндалат да, ал Абыке, Көбөш жана Жакыптан качып, Семетейдин артынан Букарга келет. Негизги максаты Семетейге эл, жерин таанытуу болуп саналат. Ар бир семетейчиде Сарытаздын тарыхы ар кыл айтылса да, негизги мотив бардыгында тең бирдей жалпылыкты түзүп, Семетейге эл, жерин таанытуу жана патриоттук сезимин ойготуу максатын көздөгөндүгүн айтууга болот.

Сюжеттик нуктун андан кийинки этабын Семетейдин Кукардан Таласка көчкөнү жөнүндөгү баяндама түзөт. Жакшылык Сарыковдо Семетей көчкөндө Ысмайыл элин чогултуп той кылып, кошумча катарында Семетейге көп мал берип, жездесинин кабарын билүү үчүн, Семетейди Таласка чейин жеткирип келет.

Ш. Рысмендеевде Семетей жолго чыккандан кийин таятасы Темиркан иниси Ысмайылды артынан акмалатып, Таласка чейин алып келип Абыке, Көбөш менен болгон согушка катыштырат. Бардык эле варианттардай эле Семетей Таласка көчүп келгенден кийин Сарыны хан көтөрүп, элдин камын ойлоп, чет душмандардан кыргыз элин коргоп жата берет.

Манастан ажырап калган Бакайдын абалы С. Каралаев менен Жакшылык Сарыковдун айтуусунда үндөшүп, бирдейликти түзгөнү байкалат. Эки манасчыда тең Бакай оор турмушта жашап, төө кайтарып, Жакыптын кол астын-

да болот. Ал эми Тоголок Молдо менен Ш. Рысмендеевде башкачараак мотивировкаланып, Бакайдын жашоо абалы Жакыптын кол астында көз карандылыкта эмес, өзүнчө элин башкарып, Семетейди күтүп жата берет.

Негизги каармандардан болгон Канчоро менен Күлчоронун эпиканын дүйнөсүнө келиши башка варианттарга караганда Жакшылык Сарыковдо бир аз өзүнчөлүк мааниге ээ.

Бул окуяны трактовалоодо сюжеттик нукка түрк элдеринин, ошондой эле дүйнө элдеринин фольклорунда салт катары эсептелинген туугандашуу мотивинде эки чоронун Семетей менен эмчектеш тууган болуу мотивинин процесси баяндалган.

Ж. Сарыковдун айтуусунда Айчүрөк периден жаралган кыз экендиги ачык баяндалат. Айчүрөктү Кайкынын сары белине тууп таштап кеткендиги жана аны Акун кан таап асырап баккандыгы Айчүрөктүн сөзү менен төмөнкүчө эскерилет:

Алакандай энеме,
Акун кандай атама,
Пери ойногон жеринен,
Кайкынын сары белинен,
Перинин кызы тууп кеткен,
Таап алган талаадан
Асыранды кыз болдум [7].

Башка варианттардан бөлүп турган айрым бир көрүнүштөргө да кайрылып көрөлү. Семетей өлгөндөн кийин ордосу таланып, Айчүрөк баш болуп олжого кетет. Айчүрөк менен кошо Күлчоронун далысы кесилип, кул катары Кыязга берилет. Ушул учурду пайдаланып, Күлчородон өч алууну максат кылып койгон Карагул Кыязга жылкычы башы болуп келет. Эгерде башка вариантта жылкычы башы болгон адамдын аты аталбаса, үчилтиктин биринчи жана экинчи бөлүгүндөгү каарман Карагулдун өзү келиши жана өч алышы Ж. Сарыков тарабынан кеңири планда сүрөттөөгө алынган.

Башка варианттардагыдай эле Сейтектин дүйнөгө келиши жана жүргүзгөн иш-аракеттеринде айрым бир көрү-

нүштөрүнө карабастан, мотивдештирүү жагынан бирдей-ликти түзгөндүгүн учуратабыз. Айчүрөк Кыязга келгенде боюнда бар экендиги белгилүү болот. Бала төрөлгөндө анын көзүн тазалоо Кыяздын оюнда жүрөт. Ошентип, Сейтек төрөлгөндө жок кылуу үчүн Кыяз беш мастен кемпирге тапшырат. Сейтек дүйнөгө келип, көз жарып жаткан учурунда Айчүрөктүн сиңдиси Көкмөнчөк беш кемпирди дубалайт да баланы өлүмдөн куткарып калат.

Сейтек эс тартып эрезеге жеткенде Орускандын кызы Күлнаарыга үйлөнөт. Сейтек Кара дөө менен кармашып аны жеңет. «Сейтек» эпосунун финалында Сейтек менен Күлчоро душмандарын жеңип Таласка келгенден кийин Сейтек энеси Айчүрөктү Күлчорого тийсин деп ортого арасы салат. Айчүрөк макулдугун берет. Күлчоро Сейтектин айттырганына макул болбойт.

Ушул эле мотив семетейчилердин ичинен Шапак Рысмендеевде жолугат. Бул вариантта Бакайдын айтуусу менен экөөнө кайрылганда алар каршы чыгышат. Акырында Сейтектин айтуусу менен экөө баш кошот. Демек, мотивдештирүү негизинен бирдей болгондугуна карабастан, чечилишине келгенде айырмаланып жатат. Ошондуктан, ар бир семетейчи өзүнүн айткан вариантына, талантына жана таалим алуусуна жараша эпоско мамиле жасашкан.

Жалпысынан алганда Жакшылык Сарыковдун вариантынан Семетейдин Чачыкейге үйлөнүшү, Семетейдин Чынкожо, Толтой менен болгон урушу, Айчүрөккө үйлөнүшү жана Коңурбайдын атасынын кунун кууганы, Семетейдин өлүмү сыяктуу туруктуу эпизоддор бүтүндөй кезигет. Аталган варианттан, жогоруда эскерилгендей, айрым бир окуялардагы мотивдердин берилиши боюнча айырмачылыктар жана кошумчалар бар экендигин көрүүгө болот.

Ал эми «Сейтек» бөлүмүндө болсо да туугандар арасындагы араздашуунун натыйжасында Айчүрөк колго түшүп туткунга кетет. Ата-бабасы сыяктуу эле Сейтектин балалык күнү башка эл, башка жерде өтөт. Акыры өз элин, жерин билип, атасынын кунун кубалап өчүн алгандыгы баяндалат.

Ошентип, бул вариант деле жалпы салттык үлгүнү сактоо менен элдин сүйүктүү чыгармасы болгон «Семетей» менен «Сейтекти» элдин өзүнө тартуулап келген.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Сарыков Ж.* «Семетей». Инв. № 57. 1983-бет.
2. *Сарыков Ж.* «Семетей». Инв. № 57. 1682-бет.
3. *Сарыков Ж.* «Семетей». Инв. № 57. 1683–84-беттер.
4. *Сарыков Ж.* «Семетей». Инв. № 57. 1684-бет.
5. *Сарыков Ж.* «Семетей». Инв. № 53. 16-бет.
6. *Сарыков Ж.* «Семетей». Инв. № 53. 36–37-беттер.
7. *Сарыков Ж.* «Семетей». Инв. № 54. 620-бет.

МОЛДОБАСАН МУСУЛМАНКУЛОВ
(1883–1961)

1883-жылы (кээ бир документтер боюнча 1884-жылы) Нарын областынын Ак-Талаа районундагы Терек деген жерде туулган. Жаш кезинен ар түрдүү лирикалык ырлар чыгарып, аны күүгө салып, кыз оюндарда, аш-тойлордо аткарган. Ырчылык үнүнүн (обонунун) эң мукам болушу анын эл алдында баркын ого бетер көтөргөн. Атасынын, агасынын акындык, манасчылык талантка эгедер болушу Молдобасандын акындык шыгынын эртелеп ойгонушуна жагымдуу шарт түзүп, алар анын алгачкы устаттарынан болушкан. Ал 17 жашынан тартып ырчылыкты өзүнө кесип кылып алып, 25 жашынан баштап «Манас», «Семетей» айта баштаган. Манасчылык өнөрдү Калыгул, Тоголок Молдо, Сагымбайдан таалим алып өздөштүргөн. Андан «Манас» 1935-, 1944-45-жылдары кагазга жана 1936-жылы «Чоң казаттан» үзүндү грампластинкага жазылып алынган. Ошондой эле кыргыз оозеки чыгармачылыгынын чыгаан өкүлү катары андан 1922-жылы кенже эпостор «Жаныш, Байыш», «Курманбек», «Жаңыл-Мырза», «Кедейкан» баш болгон секетбай, күйгөн, тамсил, ар түрдүү күү ырлары (комуздун айтым ырлары), жөө жомоктор жазылган. Булардын ичинен «Курманбек» 1928-жылы кыргыз элинин кенже эпосторунун тарыхында биринчи жолу өзүнчө китеп болуп чыккан. Мусулманкуловдун көзү өткөндөн кийин айрым китептери (Ырлар жыйнагы. –Ф., 1962; Тандамал чыгармаларынын бир томдугу / Түзгөн жана баш сөзүн жазган Р. Сарыпбеков. – Ф., 1984) жарык көргөн. Мусулманкуловдон жазылып алынган «Манас» эпосунун вариантынын айрым ыр түрмөктөрү, мотивдери, эпизоддору «Манас» үчилтигинин профессор Б. М. Юнуса-

лиевдин жалпы редакциясы астында кыскартылып бириктирилип басылган китептеринде пайдаланылган (Манас. Биринчи бөлүк. 1-2 китеп, – Ф., 1958; Семетей. Экинчи бөлүк. 3-китеп, –Ф., 1959). Кийинки кезде жарык көрүп жаткан 40 томдук «Эл адабиятынын сериясында» анын варианты боюнча «Курманбек» (1998), «Жаныш, Байыш» (1998) эпостору басылды.

М. Мусулманкулов 1933-1952-жылдары Кыргызстан мамлекеттик филармониясында элдик ыр, күүлөрдү жана «Манас» эпосун аткаруучу солист болуп иштеген. 1935-жылы Кыргыз ССРинин эл артисти деген ардактуу наамга эң алгачкылардан болуп ээ болгон. 1961-жылы Бишкек шаарында (а кездеги аталышы Фрунзе) дүйнөдөн кайткан.

Молдобасандын жаш кезиндеги өмүрүнүн көбү элдик чыгармаларды аткаруунун чордону болгон – аш-тойлордо, кыз оюндарда өткөн. Ырчылык анын өзү туулган Тянь-Шань өрөөнүнөн алда канча тышкары жерге чейин алып барган. Бул анын чыгармачылыгына өзүнүн оң таасирин тийгизбей койгон эмес. Өзүндөй таланттуулар менен жолугушуу, алардан чыгармачылык таасир алуу менен бирге, эл аралоо ага элдин тарыхын, үрп-адатын терең үйрөнүүгө эң сонун шарт түзгөн. Ал өз элинин тарыхын эң сонун билгендиги менен өзүнө замандаш таланттардан айырмаланып турган. Бул жөнүндө аны менен көп жылдар чогуу болуп, бирге иштешкен Көпбай Күмүшалиев өз эскерүүсүндө бир нече жолу баса белгилейт. «Молдобасан замандаштарынын арасында өзүн таза кармап, сыпаа жүргөн карылардан эле. Ал чоңго да, кичинеге да бирдей ачык, жайдары мамиле жасоочу. Кичипейил, адамкерчилиги мол киши болгон. Ошондуктан ал келим-кетимдүү болуп, үйүнөн киши үзүлчү эмес. Үйдөбү, сырттабы, кайсы жерде жүрсө да адамдарды өзүнө тарткан нуска сөзгө бай эле. Чыгармачылык кесиби жагынан манасчылардын, эл акындарынын катарында аталса да, эл менен олтурган жерде анын «Манасты» айтканынан, ырдаганынан сүйлөгөн сөзү көп болучу. Кишилер канчалык чогулган сайын, ошончо жайдарыланып, сүйлөөр сөз өзүнөн өзү табылып, эргип кетүүчү. Эски нуска сөздөрдү жамактатып айтуу жагынан ал замандашы Карамолдо менен Ыбырайды, Калык

менен Осмонкулду, Актан менен Алымкулду, Адамкалый менен Шаршенди ооз ачтырчу эмес. Көптү көрүп, көптү билгендиги жагынан Карамолдо, Ыбырай, Калык, Осмонкул, Алымкул, Актан, Адамкалый, Шаршен да Молдобасан менен ат салыша албастыктарына талаш жоктой эле».

Ошентип Молдобасан Мусулманкулов эл алдында «Манас» айтып чыкканга чейин эле элдик оозеки чыгарманы эң жакшы аткара да билген ырчы, комузчу, гармонист жана акын болгон. Башкача айтканда, манасчы болгонго чейин ал элдик чыгармачылыктын мектебинин зор сыноосунан өткөн.

Молдобасандын эл алдында адегенде лирик акын катары көрүнүшү аны башка манасчылардан көп айырмалап турат. Эгерде башка манасчылардын репертуарын негизинен «Манас» гана түзсө (мисалы Саякбайдын), ал 50 жаш курагында 1933-жылы Кыргызстан мамлекеттик театрына артист болуп киргенден баштап «Манас» менен бирге элдик лирикаларды аткарган чебер, анын үстүнө комузчу катары да таанылган. Биз билген манасчылардын ичинен музыкалык аспапта ойной билген элдик музыкант жалгыз ушул Мусулманкулов. Анын бул өнөрү манасчылыгынан төмөн турбаган. Бул жөнүндө кыргыздын элдик музыкалык мурасынын чоң билерманы, Кыргыз ССРинин Токтогул Сатылганов атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты В. Виноградов мындай белгилейт: «Молдобасан импровизацияны жогорку чеберчилигине чейин билген өнөрпоз эле, анын бул өзгөчөлүгү «Манас» айтып жатканда гана эмес, массалык жөнөкөй ырларды аткарганда да байкалуучу. Ал ар кандай чыгарманы берилип аткаруучу. Мусулманкуловдун көп эле ыр-күүлөрүн Затаевич да жазып алыштыр. Менде да бир тобу бар. Анын «Ак жоолук» деген эң сонун ыры «Анар» балетинин музыкасынан акак сыңары туюлат. Молдобасандын чыныгы поэзиянын шарапатына каныккан комуз күүлөрү да бар.

Молдобасандан жазып алып, нотага түшүрүп койгон обондор, күүлөр бүгүн профессионалдык музыканын жанрларында кубулжуйт [2]. Молдобасандын музыкалык таланты өзгөчө орунда турарын кыргыздардын кыйла жерин арытып, көптөгөн элдик өнөрпоздор менен атайы издеп

барып жолугушуп, алардын чыгармаларын биринчилерден болуп кагаз бетине түшүрүп чогулткан, өз демилгелүү фольклорист Каюм Мифтаков да атайы эскерүүлөрүндө ачык ырастаган. «Молдобасандын үнү жакшы, муңдуу, комуз менен кыякка (гармон) салынган кыргыз ичинде биринчи киши саналышы мүмкүн. Кыргыздарда ар түрдүү акындар көп болсо да табышы (обону) жакшы акындар аз. Мен көргөндөн буга (Молдобасанга) теңдеше алчу бир гана киши бар. Ал Таласта Жайылган деген жерде туруучу Алымкул Үсөнбай уулу», – деп жазган ал 20-жылдардын башында.

Молдобасан элдик музыкалык традицияны улантуучулардын ири өкүлү гана болбостон, ар бир күчтүү таланттардай эле анын чектерин, мүмкүнчүлүгүн кеңиткен новатордон болгон десек жаңылышпайбыз. Буга жөнөкөй бир мисал катары кыргыздардын ичинен алгачкы болуп ырларын кыяктын (гармондун) коштоосу менен аткарып чыгышын көрсөтсөк болот.

Албетте, Мусулманкуловдун көп кырдуу чыгармачылык талантынын ичинен «Манас» башында турган элдик оозеки чыгармаларды айта билген акындыгы биринчи орунда турат. Ал океанга тете улуу эпос «Манастын» үч бөлүмүн гана эмес, кыргыз элинин кенже эпосторунун дээрлик көпчүлүгүн: «Жаныш, Байыш», «Курманбек», «Жаңыл Мырза», «Кедейкан» ж. б. жогорку көркөмдүктө аткара билген. Ошондуктан ХХ кылымдын биринчи чейрегинде элдик оозеки чыгармачылыкка жогору баа берилип, ал адеп чогултула баштаганда эле, жыйноочулардын көңүлү, биринчи иретте, Мусулманкуловго бурулушу беркинен эмес болуучу.

1922-жылы 20-июндан 20-июлга чейин Нарындын Орто– Сырт жайлоосунун Жөө-Булак деген жеринде Байшүкүр Кожошев, Сапарбай Сооронбаевдердин жардамы менен Каюм Мифтаков Мусулманкуловдон «Жаныш, Байыш», «Курманбек» эпосторун баш кылып, күйгөн, секетпай, тамсил, ар түрдүү күү ырларды, жөө жомокторду ж. б. чыгармаларды жазып алган.

Булардын ичинен «Курманбек» 1928-жылы кыргыз элинин кенже эпосторунун тарыхында биринчи жолу

өзүнчө китеп болуп чыккан. Чындыгында «Курманбектин» жарык көрүшү көп жагынан саамалык көрүнүш эле. Ал ошол кезде кыргыз эли жаңыдан гана өтүп жаткан латын алфавитинде басылган биринчи китептерден болгон.

«Жаныш, Байыш», «Курманбек», «Жаңыл Мырза», эпосторун атайы илимий аспектиде изилдешкен окумуштуулардын пикири боюнча Мусулманкуловдон жазылып алынган варианттар идеялык-көркөмдүк жагынан жогорку деңгээлде турат. Мисалы «Народные поэтические традиции в эпосе «Жаңыл Мырза» деген монографиясында Р. З. Кыдырбаева «Жаңыл Мырза» эпосунун Тоголок Молдо, Ы. Абдырахмановдон жазылып алынган варианттарын Мусулманкуловдун варианты менен салыштырып, мындай жыйынтыкка келет: «Мусулманкуловдун варианты көп жагынан жогоруда көрсөтүлгөн варианттардан айырмаланат, анын «Жаңыл Мырзасында», биздин байкашыбызча, байыркы форма көбүрөөк сакталган, бул вариантта эпикалык традиция кеңири сакталган. Ошондуктан аталган эпос жалпы эле эпостун жашап келе жаткан тарыхын белгилөөдө изилдөөчүгө баалуу материал боло алат» [3]. Ошол эле автор Мусулманкуловдун «Жаңыл Мырзасынын» көркөмдүгү да абдан жогору турарлыгын баса белгилейт:

«Өзөндө суусу шаркырап,
Күн батыш көздөй созулуп,
Күңгөйдүн суусу тескейге,
Жаркырап агат кошулуп.
Булутун шамал айдаган,
Бугусу койдой жайнаган,
Аркары төлдөп маараган,
Адырында кызыл гүл
Жыпар жыттуу жайнаган», –

делип, Мусулманкулов тарабынан пейзаждын деталдуу сүрөттөлүшүнө атайы басым жасалган. Бул сүрөттөөлөр өзгөчө көркөм, анда автордун тоолуу Кыргызстандын табиятынын кайталангыс көркүн кылдат кабылдагандыгы сезилип турат. Мындай лирикалык чегинүүлөр жана көркөм түрмөктөр анын вариантында жыш» [4].

Кыдырбаеванын жеке бул жерде эмес, эмгектин башка беттеринде так фактылык материалдарга таянып, жогор-

ку баа берген орундуу аргументтерине кошулбай коюуга болбойт. Башка изилдөөчүлөр да Мусулманкуловдун аткаруусундагы башка эпостордун варианттарына ушуга жакын эле жогорку баалар берет. Мисалы, белгилүү адабиятчы К. Асаналиев «Курманбек» эпосу жөнүндө «Мусулманкуловдун версиясында согуштук эпизоддор күчтүү сүрөттөлөт» [5] дейт. Ушул эле пикирди адабиятчы-фольклорист Б. Кебекова да кубаттайт [6].

Кыргыз илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда сакталып турган «Жаныш, Байыш» эпосунун жети вариантынын ичинен идеялык көркөмдүк жагынан да, окуяларынын ырааттуу, кенен камтылышы жагынан да терең иштелгенинин бири Мусулманкуловдун варианты. Айталы, «Жаныш, Байыш» эпосунун классикалык үлгүсү эсептелип, бир нече жолу өзүнчө китеп болуп жарык көргөн Калык Акиевдин варианты да айрым мотивдери боюнча идеялык жактан саал аксай түшкөнү байкалса, Мусулманкуловдун вариантында андай мүчүлүштөргө жол берилбеген. Калык Акиевдин айтуусунда Жаныш, Байыштын душманды көздөй адеп аттанып чыгышынын себеби ачык мотивделбейт, күңүрт. Бир караганда алар тынч жаткан башка элге өздөрү барып катылгандай көрүнөт. Бул элдик идеалды алып жүргөн каармандын образына кыйгач келүүчү көрүнүш. Ал эми Мусулманкуловдун вариантында ушул эле мотив элдик идеалга толук жооп бергендей сүрөттөлгөнүн көрөбүз. Кыргыз баатырларынын атагын алыстан угуп чочулаган душмандын каны Шамурат аларды амал менен жок кылмак болот. Бул арам оюн ишке ашырыш үчүн Желмаян деген кыянатчыга «жалгыз кызым Белкызды акыңа аялдыкка берем» деп убада кылып, Жаныш, Байышты алдап ээрчитип келүүгө жөнөтөт. Мына ушул чыккынчы Желмаяндын Ала-Көлгө аңчылык кылып, көңүл ачып келебиз деген азгыруусу менен гана жаш баатырлар Жаныш, Байыш үйүнөн аттанып чыгышып, туткунга түшүрүп алуу үчүн мурдатан атайын камынып турган Шамураттын көп колу менен күрөшү башталышынан тартып эле, адилеттик үчүн, өз эркиндиктери үчүн болот. Же болбосо Байыштын душмандын колуна түшүп калышынын мотивделишин алалы. Акиевдин ва-

рианты боюнча Байыш өзүнүн жасаган эрдигине ашкере мактанып, кудайга шек келтирип сүйлөгөнү үчүн жазаланып душмандын курчоосунда калат. Мусулманкуловдун варианты мындай диндик бурмалоодон таза. Капыстан душмандын курчоосунда калышкан Жаныш, Байыш эрдиктери менен кутулуп чыгышат. Бирок өздөрү менен келген 40 жолдошу душмандын арасында калат. Аларды жоого таштап, өз баштарын куткарып качкандан өлүмдү артык көрүшөт.

«Жигиттерден ажырап
Кантип үйгө барабыз.
Экөөбүз качып барганда
Абийирди кантип табабыз.
Жүрү Жаныш, аттанып,
Жигиттерди көрөлү,
Өлгөнү болсо көмөлү,
Кайтадан кирип өлөлү» [7] –

дейт Байыш. Алар кайтадан душманды качырып киришип, жан аябай кармашышат. Бетме-бет кармашууда тең келе албаган душмандар артынан жашынып келишип чалма ыргытышып, колу-буту кыймылдабай калган Байышты эптеп туткунга алышат. Мындай мотив бир жагынан Жаныш, Байыштын жолдоштукка бекем, жогорку адамкерчиликтүү нагыз элдик уулдар экенин көрсөтсө, бир жагынан турмуш чындыгы реалдуу сүрөттөлүшү менен ынанымдуу.

Жыйынтыктап айтканда, М. Мусулманкуловдон жазылып алынган «Курманбек», «Жаныш, Байыш», «Жаңыл Мырза» ж.б. эпостор идеялык көркөмдүк жагынан жогорку деңгээлде болуу менен кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын алтын казынасында ардактуу орундардын бирин ээлейт.

Мусулманкулов кыргыз эл жомокторунун да эң чоң билерманы болгон. Анын айтуусунда 1935-1936-жылдары «Күлбара менен Асан» [8], «Акылдуу кыз менен Зулумкан» [9] өңдүү бир катар көлөмдүү жөө жомоктор жазылып алынат. Бул чыгармаларды кыргыз жомокторунун классикалык үлгүсү дешке болот. Жомок баштан аяк элдик куюлушкан жорго сөздөр менен айтылып, кези келгенде бир нече ондогон саптан турган ыр түрмөктөрүн да кыскара

кетип, чыгарма жомоктук жанрга өтө мүнөздүү кызыктуу сюжети менен гана эмес, өтө жогорку көркөмдүгү менен да өзүнө тартып турат. Куюлушкан жорго сөз менен айтылып келе жаткан жомок кезеги келе калганда ыр менен алмашылат. Айтуучу ырды ой келди колдоно бербейт. Ал өзү жомоктогу эң маанилүү момент деп эсептеген жерлерде: окуянын кульминациялык точкаларында; каармандын башына кыйын күн түшүп, катуу санаркаганда (переживать эткен учурларда); каармандардын портретин сүрөттөгөндө колдонот. Кыргыздын кереметтүү же укмуштуу жомоктору үчүн ырдын кара сөз менен алмашылып айтылышы мүнөздүү болбосо да, элдик оозеки көркөм чыгарманы айтуунун чоң чебери Мусулманкулов тарабынан киргизилген ырлар кара сөз менен кештелеп сайган саймадай айкалышып, жомоктун көркөмдүгүн ого бетер күчөтөт.

Жомоктогу ырлар бардык жагынан (түзүлүшү, көркөм каражаттардын колдонулушу, баяндоо ыкмасы) элдик эпостордукуна жакын келип, кээ бир түрк элдеринин кара сөз менен ыр алмашылып айтылган «Көр оглы» тибиндеги эпосторунун формасына жакындашып кетет.

Молдобасан Мусулманкулов элдик оозеки чыгармаларды таланттуулук менен өздөштүрүп, аны чеберчилик менен аткарган аткаруучу гана болбостон, өзү да оригиналдуу чыгармаларды жаратууга толук кудурети жеткен төкмө акын да болгон. Ал турсун, айрым замандаштарынын эскерүүлөрүнө караганда, нагыз төкмө акындыгы менен элге кеңири белгилүү болушкан Калык, Осмонкулдар менен тең тайлаша алган. «Молдобасан ар бир көргөн-билгенин, укканын эч бир токтолбостон, комуз чертип жакшы ачык добуш менен ырдап кете алат. Кыскасы анын жүргөн жери ар убакта оюн-күлкү, тамаша болот» [10] – деп жазган К. Мифтаков анын акындык өнөрүн мүнөздөй келип. Тилекке каршы, төкмө ырлары учурунда системалуу түрдө толук жазылып алынбаган. Азыр колдо бар материалдар – негизинен 40-50-жылдардын аралыгындагы гана ырлары (алар да толук эмес). Кебетеси Мусулманкулов элдик оозеки чыгармаларды өтө мол билгендиктен, убактысынын көбү ошолорду жаздырууга кетип, өзүнүн ырларын такай кагаз бетине түшүрүүгө үлгүрө албаган. Акындын

өздүк ырларына, анын көзү өткөндөн кийин гана атайы көңүл бурулуп, 1962-жылы гана биринчи жолу өзүнчө чакан жыйнагы жарык көргөн.

Мусулманкулов чыгармаларында жер, суу, суйүү жөнүндө чеберчилик менен сүрөттөгөн лирикаларды элдик төкмө акындардын чыгармаларында салтка айланган философиялык маанайдагы санат-насыят түрүндөгү ырларды жараткан. Бул темадагы ырлар адатта акындын турмуштан алган тажрыйбасын жыйынтыктап, дүйнөгө болгон көз карашын камтыйт. Молдобасандын «Алтын күн», «Ким сулуу», «Карылык» ж. б. бир катар ырлары ошол философиялык маанайдагы чыгармаларына жатат.

«Манас» үчилтиги М. Мусулманкуловдон 1935-жылдан тартып жазыла баштаган. Ал «Манас» үчилтигинин биринчи, экинчи бөлүгүн негизинен бүт бойдон айткан. Бардыгы 203 миңге жакын сап ырдан турат. Заманыбыздын улуу манасчылары Сагымбай Орозбаков, Саякбай Каралаевдикине салыштырганда кичирээктик кылганы менен колдо бар башка варианттарга салыштырганда бир кыйла чоңдук кылат. Демек, мунун өзү Молдобасан Мусулманкуловдун варианты көлөм жагынан Кол жазмалар фондусунда «Манастын» сакталып турган алтымыштай вариантынын эң ирдүүлөрүнүн бири дегендикти билдирет.

Негизги варианттардын ичинен Мусулманкуловдун варианты улуу манасчы Сагымбай Орозбаковдукуна жакын турат да анын көптөгөн окуучуларынын эң көрүнүктүүлөрүнүн бири экендигинен күмөнсүрөтпөйт. Бирок окуучусу десе эле тууроочусу, жаттоочусу деп тар түшүнбөөбүз керек. Ар бир айтуучу өзүнүн устатынан уккандарын өзүнүн чыгармачылык лабораториясында кайрадан иштеп чыккан. Устатынан уккандарынан өзүнө керектүүлөрүн, зарылдарын калтырып, ага өзүнүн чыгармачылык кудуретине, көзкарашына жараша жаңы манасчынын текстинде мурунку сюжет кыскартылышы же узартылышы, композициялык түзүлүштүн аздыр-көптүр алмашуулары, мурунку мотивдердин жаңыча, башкача талкууланышы, эски эпитет, салыштыруулары менен бирге жаңылардын кошулушу ж.б.у.с. көрүнүштөрдүн орун алышы болуп келгени толук түшүнүктүү.

Манасчыларга эркиндиктин мындай кеңири берилиши анын бир нечелеген варианттарынын жаралышына алып келген. Варианттардын бир-биринен айырмалуулукта болушу дагы эле болсо айтуучулардын өздүк талантарына байланыштуу. Эгерде жаңы манасчы өтө күчтүү талантка ээ бөлсө, өз устатынан уккан текстке толгон жаңылыктарды, кошумчаларды кошуп, өзүнчө толук кандуу оригиналдуулукка ээ жаңы вариантты жараткан, ал эми акындык таланты төмөнүрөөк айтуучулар өзүнүн окутуучусунун текстинен көп узай албаган.

Эми жогоруда айткандарыбызды бекемдеш үчүн М.Мусулманкуловго карата бир-эки мисал келтирели. Сагымбай Орозбаков ж.б. биз билген манасчыларда:

«Манас Ополдун тоосун түптөгөн:

Олуя чалды бүктөгөн» – деген эки сап эскерүү менен бүткөн окуяны өзүнчө кызыктуу чоң окуя кылып берген орчундуу өзгөчөлүктөрдү айтпаганда да, Мусулманкулов өзүнүн устатына өтө жакын айткан эпизоддордо анын сөзүн сөзмө-сөз кайталап калбайт.

Мусулманкулов сюжеттик өзөктү гана сактап өзүнө таандык ырлар менен берет. Муну эки вариантты кез келген жеринен алып салыштырып байкоого болот. Мисалга, Эсенкан Манасты кармап кел деп жиберген кербендин ордо атып жаткан Манаска жолугушундагы кичинекей эпизодду алалы. Мусулманкуловдо:

Эл чогултуп эр Манас
Эрмекке ордо атканы,
Эл чогултуп жатканы.
Коңгуроо үнү калдырап,
Сүйлөгөн тили балдырап,
Кербенчи келип каңгырап,
Коңгуроосу заңгырап.
Келе жатат энтелеп,
Төөлөрүн чиркеп жетелеп,
Ордо атышып жатканда,
Баягы издеп чыккандар,
Келатышат темселеп.
Аты болгон ыргайдай,
Арыкташып торгойдой.

Чогулган элди көргөндө,
Тура калды корголоп.
Ары тарт десе болбостон
Ордону кетти аралап.
Манас чүкө чертти эми.
Манас аткан чүкөсү,
Ортоңку төөгө жетти эми.
Омурулуп шыйрагы,
Оңкосунан кетти эми.
Орозбаковдо:
Алтай тоонун оюнда,
Аземил суунун боюнда,
Ойноп-күлүп жатышып,
Ордолорун атышып,
Ортого оюн салыптыр.
Бая ойрон болгон кербендер,
Эсенкандын алдынан
Эл кесмекке келгендер,
Ордосу жолдун бетинде,
Атып жаткан ордону,
Алар жан деп кайдан ойлоду.
Алты дорго кашында
Атып, атып чүкөгө
Ичке түшүп имерип,
Томпой менен жиберип,
Чертүүгө Манас барганы.
Төөндү тышка тарткын деп,
Четкилер айтып салганы.

Келтирилген мисалда эпизоддун жалпы мазмуну сакталган. Эки вариантта тең Эсенкан жиберген кербенчилердин ордо атып жаткан Манаска жолугушу жана кербенчилердин ордону тебелеп өтүшүп, ачуусу келген жаш баатыр Манас аткан томпой алдыңкы төөнүн бутун талкалап кеткени айтылат. Бирок бул жердеги деталдарында кыйла айырмачылыктар жатканы байкалат. Эгерде Орозбаковдо Манас менен кербенчилердин беттешүүсүн кандайдыр бир өз ара ички менменсинүү, бир-бирине кыр көрсөтүү мүнөзүндө: Манастар келген кербендерди теңине албай ордону атышып, ойноп күлүп жатышса, кербенчилер да

ошого жараша «атып жаткан ордону, алар жан деп кайдан ойлоду» делип сүрөттөлөт. Ал эми Мусулманкулов ушул деталдын экинчи жагына – кербенчилердин Манаска туш болгон кездеги тышкы кебетелерине, түрүнө кеңири түрдө токтолот. Алардын алыстан жол жүрүп келгенине, жүдөө кебете-кешпирлерине толук мүнөздөмө берет.

Манасчылар бул жерде традицияны сактоо менен бирге, анын кээ бир деталдарын өз алдыларында кеңитип, же кыскартуу аркылуу вариациялаган. Бирок бул традициялык сюжеттен четтөөгө алып келбестен, кайра аны сактоо менен айрым моменттерди, деталды тактоо, кеңейтүү аркылуу жалпы картинаны толуктап турат.

Мусулманкуловдун варианты Сагымбай Орозбаковдун вариантына кээ бир учурда сөзмө-сөз окшошот. Каармандын сырткы көрүнүшүн, сын-сыпатын, монологдорун ж.б. сүрөттөө илгертен бери келе жаткан элдик традиция менен үндөшөт. Ошондо да ал окшоштук механикалык түрдө аягына чейин сакталбайт. Мусулманкулов аз да болсо өзү тарабынан кошумчаларды, жаңылыктарды киргизүүгө далалаттанат. Мисалы, Манасты сыпаттаган кеңири белгилүү ыр түрмөгүн эле алып карасак бул айкын көрүнөт.

С. Орозбаковдо:

«Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй,
Абадагы булуттун
Салкынан бүткөндөй,
Асмандагы ай күндүн
Жаркынынан бүткөндөй».

М. Мусулманкуловдо:

«Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,

Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Жети кабат кара жер
Салмагынан бүткөндөй
Жети дайра деңиздин
Жаркынынан бүткөндөй,
Аңырайган капчыгай
Алкымынан бүткөндөй,
Абадагы булуттун
Салкынынан бүткөндөй,
Дайрадагы жаяндын
Каарынан бүткөндөй
Ажыдаар, жыландын
Заарынан бүткөндөй.
Кышкы чилде сууктун,
Каарынан бүткөндөй
Бейиштеги мөмөнүн
Наарынан бүткөндөй.

Мында Мусулманкулов Манасты сыпаттоодо традициялык ыкмаларды колдонуу менен бирге анын портретине кошумча мүнөздү берип олтурат. Эки манасчыдан тең Манас «ай, күнүңдүн нуруна, асман-жердин тирөөсүнө, алтын күмүштүн ширөөсүнө» ж.б. теңештирилүү менен бирге Мусулманкулов Орозбаковдон ары улантып, Манастын облигине кошумча салыштырууларды келтирет, баштатан келе жаткан традицияны өз алдынча улантууга, тереңдетүүгө аракет кылат. Ал турсун Манаска традициялык ыр жолунда жолукпаган кошумча мүнөз, түс берүүгө далалаттанат.

Ушул күндө «Манасты» (дегинкисин айтканда кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын майда жанрынан тартып эпосторго чейин) изилдөөчү адабиятчылар чыгарманын текстинин идеялык-көркөмдүгүнө гана айрыкча көңүл бурушуп, айтуучулардын аткаруучулук чебердигине анча маани бербей, көңүл бөлбөй келе жатышат. Чындыгында ага синкретизм мүнөздүү болгондуктан, чыгарманын идеялык көркөмдүк жактан ачылышын аткаруучулук чеберчиликтен бөлүп кароого болбойт. Угуучулар чыгарманын көркөмдүгүн аткаруучунун чеберчилиги менен бирдикте кабыл алат. Аткаруучу өзүнүн жаңдоосу, кыймыл аракети,

текстти айтуу манерасы (интерпретациялоосу) аркылуу да «Манас» эпосунун текстинин көркөмдүүлүгүн толуктап жогорулатат. Манасчынын баркынын эл арасында жогору-төмөн болушу карандай эле текстке байланыштуу болбостон, аткаруучулук чеберчилигине да байланыштуу болот.

Мусулманкуловдун варианты жөнүндө илимий чөйрөдө алиге олуттуу сөз козголо элек. В. Виноградовдун гана анын аткаруучулук чеберчилиги жөнүндөгү жүргүзгөн байкоолору бар.

Манасчынын аткаруу чеберчилигине баа берүү үчүн анын эл алдына чыгып, «Манас» айтуу учурунда түздөнтүз катышуусу керек. Текст сыяктуу кагазга жазып калынбай турган, эпостун синкретизмдик көптөгөн бөлүгүн манасчы көзү өткөндө өзү менен ала кетет да, кийинки изилдөөчү анын аткаруучулук чеберчилиги жөнүндө эч нерсе айта албайт.

В. Виноградов сыяктуу музыканы, артисттик өнөрдү эң жакшы талдай билген профессионал адам Мусулманкуловдун аткаруучулук өнөрүнө байкоо жүргүздү, ал жөнүндөгү элести бүгүнкү муундар арасында сактап калды. «Манасты» аткаруунун чеберчилиги жөнүндө» атайы биринчи козголгон олуттуу сөз болгондуктан, В. Виноградовдун М.Мусулманкулов жөнүндө айтканын бул жерде толук бойдон сөзмө-сөз пайдалана кетсек ашыктык кылбайт.

«Маанилүү, ары улуксаана, кичине кербезирээк Молдобасан отургучка олтуруп, жеңин түрдү да, угуучуларды олуттуу түрдө айланта карап алып, адаттан сырткары музыкалык баяндамасын айтып кирди. Созулуңку обон адегенде сөз менен башталып, жээкке урунган толкун сыңары бирде тегиз, бирде күчөп, бирде пастап, ырдын сабын санагандай жүрүп олтурду. Биз өз сөзүбүздүн башында манасчылардын айтуу манерасын, речитациясын төрт түргө бөлүп өткөнбүз. Молдобасан ошол бөлүштүрүүнүн төртүнчү түрүндөгү речитация менен айтып жатты. Анан ал бир топко жаңылмач айтып жаткансып жобурата сүйлөдү да, кайрадан баатырдык интонацияны улап ырдап кирди. Көз карашы, келбети, кыймыл-аракети, мимикасы аркылуу манасчы өз каадасын, өз баркын, өз кадырын билдиргенсип турду. Ал колу менен камырабай гана кыймыл жасап

абага кандайдыр бир сыйкырдуу сүрөттү тарткансыды да, анан чоң ишеним менен эпостун бир маанилүү жерин баса белгиледи. Молдобасан биз мүнөздөгөн речитациялардын биринчисинен башкасынын каражаттарын билгичтик менен пайдаланат. Ал эми экзальтациялык абалга жеткен речитацияны Саякбайдан гана байкадым. Молдобасандын айтуу манерасында чектен чыгуу деген жокко эсе. Ал айтып жатканда көркөмдүк сезимин жоготпой туруп, жакшы традицияларды пайдалана билет. Интонациясы так, ладдык негизи айкын болуу менен бирге анын речитациясы дайыма музыкалуу эле. Ал обондуу жаңылмач сыяктанып айтууну көп колдончу. Анын айтканы айкын келип, адамды да өзүнө тартып, таасирдүү эле. Молдобасан эпостун музыкалык жагын мыкты келтирүү менен бирге текстти кашкайтып даана бере билүүчү.

Мусулманкуловдо тубаса артистизм бар эле. Анын бул касиети айтуу манерасынан, көркөм каражаттарды ылгап алып, чебер пайдалана билгенинен, көркөм баяндоо жөндөмүнөн байкалчу. Ал «Манас» айтып жатканда көркөм кудуретине сары эсеп салып, ал тургай өзүнүн режиссердук трактовкасы бардай сезилип кетчү. Кайгы, азап, баатырдык эргүү, шайдоот сейил, карыянын токтоо мүнөзү, душмандардын бечаралыгы, амалкөйлүгү сыяктуу далай-далай ар түркүн мүнөздөрдү манасчынын мимикасынан эле байкаса болот» [11].

В. Виноградовдун байкоосунан тексттин көркөмдүгүн күчөтүүдө айтуучунун интерпретациялоосунда ритм барабара так болуп, сүйлөмдөр кыскарып, так дааналанып, каденциясы тегиз пульс берип, интонация такталып, өзгөчө баатырдык, эпикалык образдарды, ситуацияларды чагылдырууда көп колдонулган музыкалык ыкмасын койгон. Айтуучунун сырткы келбетинин, угуучулардын алдында өзүн алып олтуруунун, мимикасынын мааниси канчалык. Башкача айтканда, манасчы кайгы-азап, баатырдык эргүү, шайдоот сейил, карыянын токтоо мүнөзү, душмандардын амалы, бечаралыгы сыяктуу далай-далай ар түркүн мүнөздөрдү жалаң сөз менен эмес, мимика менен да ачат. Ошондуктан манасчынын чыгармасынын идеялык көркөмдүк касиетин изилдөөдө тексттеги көркөм кара-

жаттарды мимика, обон менен бирдикте кароо зарыл. Бул жагынан Виноградов белгилегендей, Мусулманкулов угуучулардын астында зор ийгиликке ээ болгон.

Ошентип кыргыз элинин көркөм оозеки чыгармаларынын лирикалык майда жанрынан тартып жоо жомок, эпос өңдүү зор көлөмдүү эпикалык жанрына чейин эң сонун билген жана аны чыгармачылык менен өнүктүрүп аткара алган, анын үстүнө акындык жана артисттик, музыкалык тубаса талантка ээ Молдобасан Мусулманкулов көркөмдүгү жагынан да, көлөмү жагынан да дүйнөдө бир да эпосту алдына салбаган «Манас» сыяктуу эпос-энциклопедияны өз алдынча терең иштелген вариант кылып айтуу менен кыргыз адабиятында өзгөчө орундардын бирин ээлейт.

Ошентип, Молдобасан Мусулманкулов кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын жана көркөм маданиятынын бардык тармактарын өзүнө камтып аткарышы менен анын өзүнчө бир жаткан энциклопедиясы сыяктуу таасир калтырат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Ала-Тоо. – 1972. № 8. 118-бет.
2. Виноградов В. Молдобасан Мусулманкулов // Кыргызстан маданияты. – 1971. 31-март.
3. Кыдырбаева Р. 3. Народные-поэтические традиции в эпосе «Жаңыл Мырза». – Фрунзе, 1960. 6-бет.
4. Жогорудагы эмгек. 10-бет.
5. Асаналиев К. «Курманбек» жана «Шырдакбек» версиялары жөнүндө. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 171. 35-бет.
6. Кебекова Б. «Курманбек» эпосунун варианттары. – Фрунзе, 1961. 7-бет.
7. Мусулманкулов М. Жаныш, Байыш. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1262. 30-31-беттер.
8. Мусулманкулов М. Күлбара менен Асан. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 3895.
9. Мусулманкулов М. Акылдуу кыз менен Зулум кан. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 379.
10. Кол жазмалар фондусу. № 379.
11. Виноградов В. Молдобасан Мусулманкулов / Кыргызстан маданияты 1971-ж. 31-март.

ЫСА ЖУМАБЕК УУЛУ
(1884–1970)

Жумабек уулу Ыса Нарын өрөөнүнөн чыккан семетейчилердин бири. Ал 1884-жылы күзүндө Нарын аймагындагы мурунку Тянь-Шань (азыркы Нарын) районуна караштуу Жерге-Тал деген жерде туулган. 1970-жылы ошол эле Нарын районунун Тогуз-Булак деген жеринде дүйнөдөн кайткан.

Ысанын вариантын жазуу иши 1959-жылы Токон Казиев тарабынан башталып (айрым үзүндүлөрү жазылса да) негизинен 1966-жылы Академиянын «Манас» секторунун илимий кызматкери Сапар Бегалиев тарабынан жыйналып, кол жазмалар фондусуна (инв. № 4033, 4065, 5168) өткөрүлгөн. Ошентип, Ыса Жумабек уулу тарабынан 30000 (отуз миң) ыр сабынан ашыгыраак «Семетейдин» материалдары жыйналган.

1994-жылы Нарын районунун коомчулугу Ыса Жумабек уулунун 110 жылдык мааракесин өткөрүүгө байланыштуу, анын вариантын чыгарууга да жардам беришип, натыйжада анын «Семетейи» басмадан жарык көргөн. Ыса Жумабек уулу боюнча анын чыгармачылык өнөрдү кандай жол менен өздөштүргөндүгү жөнүндө окурмандарды тааныштырып, анын басылып чыккан вариантына илимий мүнөздөмө берген Токон Казиев менен Жанаркан Турдакунованын «Семетейчи Ыса Жумабек уулу» деген илимий популярдуу китепчеси 1997-жылы жарыкка чыкты.

Бул китепчинин авторлорунун жазган маалыматтары боюнча Ыса «Манас», «Семетей» бөлүмдөрүнүн экөөнү тең толук болгон айтуучу болгон экен. Алар минтип жазышат: «Ыса «Манастан» айта билсе дагы андан жазылып калган эмес. Тек гана «Семетей» варианты 35 000 сапка чейин жа-

зылып калган. Ысанын көзү тирүү кезинде толук варианты жазылып алынбаган. «Ал киши «Манас», «Семетейди» гана айтпастан, укмуштуу жөө жомокторду, майда эпостордон «Жаңыл Мырза», «Эр Төштүк», «Курманбек», «Кедейкандарды» айтуучу экен [1]. Бул даректерге караганда Ыса элдик чыгармалардын традициялык үлгүлөрүн кеңири масштабда өздөштүргөн, өзүнүн вариантын эл арасына үзгүлтүксүз аткарып жүрүп, сексен жаштан ашып калган курагында гана жаздырууга үлгүргөн бактылуу айтуучулардын бири экендигин белгилеп койсок болот. Бирок, андан анын айтуучулук өнөрү өнүгүп толуп турган учурунда жазылып алынбастан, кийин гана улгайып алдан-күчтөн кетип, эпостун көптөгөн жакшы белгилери улам эстен чыгып унутулуп бараткан мезгилинде жазылгандыгы кимди болсо да өкүндүрбөй койбойт. Ушул сыяктуу эле, Мамбет Чокморов, Алмабек Тойчубеков, Мамбеталы Ашымбаев, Дуңкана Кочукеев өңдүү манасчылардын тагдырлары да Ысанын тагдырына окшош болгондугун айта кетиш керек. Булардын айрымдары (Чокморов, Ашымбаев) «Манас» үчилтигин толук айткан чоң манасчылардан болушкан. 1952-жылы «Манас» эпосуна арналып өткөрүлгөн Бүткүл союздук илимий конференциянын чечимдеринде, үчилтиктин жаңы варианттарын жыйноо керектиги белгиленсе да, жогоруда аты аталган манасчылардан башка дагы толуп жаткан айтуучулардан жазуу иштерик жүргүзүүгө өз учурунда көңүл бурулбастан көпчүлүгү бу дүйнөдөн өтүп кетишкен. Аталган манасчылардан да алар жетимиштерге келип, күч-кубаттан тайып, эңкейип калган курактарында гана 1960-жылдардын аягында жазыла баштаган.

Эми Ыса Жумабек уулунун «Манас», «Семетей» бөлүмдөрүн кимдерден угуп-үйрөнүп, кандайча өздөштүргөнү тууралуу айрым маалыматтарга токтололу. Ысанын ата тегинде манасчылыкты кесип кылып келишкен адамдар болбогон көрүнөт. Чоң аталаш тууганы Ысанын ата-баларынын, үй-бүлөсүнүн тарыхын жакшы билген Токон Казиев мындайча жазат: «Бул кишинин (Ыса) «Манас» айтып калуусуна чындыгында эле Тянь-Шандык манасчылар мектеби таасир эткен деп чекит койсок туура болгондой» [2]. Албетте, Ыса жашаган чөлкөмдө улуу манасчы

Тыныбек жашап өткөндүгү, андан таалим алуу үчүн ар кайсы жерлерден көптөгөн шакирттери келип-кетип тургандыгы белгилүү. Нарынга жамаатташ Куртка жергесинде Тоголок Молдо, Осмонкул деген манасчылар болуп, алар менен да байланыштары болгон экен. 1922-26-жылдарда улуу манасчы Сагымбай ошол Атбашы, Нарын өрөөндөрүндө жайлап-кыштап жүрүп өзүнүн вариантын Ы. Абдыракмановго жаздырганы да маалым. Демек, Ыса өзүнүн балалык жана өспүрүм учурларында мындай таасирлүү чыгармачылык чөйрөдөн четте калбагандыгы, алардын айткандарынан көп жолу угуп-көрүп өзүнчө таалим алып күргөндүгү да күмөн туудурбайт. Ошондой эле, Ыса манасчылык өнөрдү эпостун традициялык нускасын бир гана айтуучудан үйрөнгөн деген сыяктуу көз караштан алыс туруп, жалпы чыгармачылык чөйрөнүн таасирин негизги фактор деп эсептесек, чындыкка туура келет.

Ыса улуу манасчы Сагымбайдын «Манас» айтканын уккандыгы жөнүндө мындайча эскергенин Т. Казиев маалымдайт: «Күздүн күнү айлыбызга Кочкор тараптан чоң манасчы Сагымбай келип калды. Ал кишини агаларыбыз чоң молдо Сүйүнбай конокко чакырып үйүнө алып барды. Биз болсо атактуу манасчынын «Манасын» угуу үчүн Сүйүмбаи аганыкына бардык. Сакем Манасты баштап калды, эт эчак бышып, эзилип кетпес үчүн чыгарылып коюлду. Сакем болсо жарыктык улам күчөп, чарчадым-чаалыктым дебестен бир калыпта эле айтып жатат. Таң супа салып калды. Анча-мынча чарчагандай болду көрүнөт. Мага кайдан-жайдан кудай оозума сала койду, билбейм, Сакемдикин мен улап айтып кетсем болобу... Ошентип, бир-бир жарым саатча айткандан кийин Сакем өзү айта баштады» [3]. Бул кабарга караганда, Ыса Сагымбайды ушул жолу көргөнгө чейин эле дасыккан манасчы болуп калгандыгын билгизип, анын айтканын кунт коюп угуп үйрөнүп отургандыктан, ал аткарып жаткан окуяны токтогон жеринен үзбөй улап кеткенинен эле байкоого болот. Ыса «Манас», «Семетей» бөлүмдөрүн өздөштүрүү процессинде көптөгөн айтуучулардан үйрөнүп таалим алгандыгына, манасчы болууга өзүнө талапты катуу койгон дилгир угуучу болгондугуна толук ишенүүгө болот. Ал өзү

эпосту өздөштүрө баштаган мезгилинде төмөнкүдөй окуяларды башынан өткөргөндүгүн эскерип айтчу экен: «Бала кезинде Бас-Кыя деген айылдан кунан минип келатып суу боюнда чоң ак боз үй, жанындагы мамыда ак боз ат байланып турганын көрүп боз үйгө киргендигин мындайча айтат: «Кирсем төшүнө чейин күмүштөй аппак сакалы жайкалган бир адам төрдө отурган экен. Мен тиги белгисиз аксакалга салам айттым. Саламымды алик алды да, тигил аксакал адам мага көз көрүнөө эле «Балам, мындан ары сен Манас айтасың» деди. Андан аркысын билбейм, жинди немече талаада эсим ооп, ырдап жаткан кебетемде кечке жуук айылдаштарым көрүшүп, үйгө алып келишкен экен. Кийин биздин үйдүн алдында чоң саз боло турган, ошол жерге барып, чалкамдан жатып алып, өзүмчө Манас айта турган болдум. Муну Түкөм (Кыдыраалы) баамдап жүргөн бейм, бир күнү мени чакырып алып, «бир коюңду сойгунуң да, айылдагы аксакалдардан бата ал, балам» – деп калды. Үйгө келип кой союп, элди чакырып жайланып отурушкандан кийин, Түкөм «Ага-туугандар, Жумабектин бул жетимчесине «Манасты» айт деп аян берсе керек. Мен эки-үч сапар талаада кыңылдап өзүнчө «Манас» айтып жаткандыгын көрүп калгандай болдум, батаңарды бергиле. Сен болсоң, мындан ары күңкүлдөп талаада ырдабай, ачыкка чыгып, эч нерседен тайманбай айта бер, балам» – деп, менин «Манас» айтуудагы биринчи тушоомду ыраматылык Түкөм (Кыдыраалы) кескен болучу деп айткан экен [4]. Мунун да белгилүү даражада чындыгы бар. Маселен, Ыса «Манас», «Семетейди» жаңыдан үйрөнүп жүргөн мезгилинде, бала кезинен өз башынан өткөргөн жогорудагы көрүнүштөр көпчүлүк манасчылардын тагдырында боло турган көрүнүш экендиги да талашсыз. Айрыкча, ар кандай чыгармачылык өнөргө тубаса шыктуу жаштар мурункулардан өздөштүргөн учурунда ээлигип, токтоно албай жүрүшкөндүгү да чындыкка ылайык келген акыйкаттуу көрүнүш.

Ыса да башка манасчы, семетейчилердей эле өзүнөн мурунку эл арасында айтылып келаткан эпостун нускасы, ал кеңири популярдуу болуп таралган чөйрөдөн адегенде стихиялуу түрдө өздөштүрүп, традициялык нугун сактоо менен, аны композициялык бир системага келтирүүдө үз-

гүлтүксүз иштеп жүрүп өзүнүн вариантын түзгөн семетейчи баалоого татыктуу. Анткени, Ыса «Семетейди» чоң манасчылардан өздөштүргөндүктөн эпостун традициялык нускасын жакшы үйрөнүп, өзгөртпөгөн калыбында сактаган айтуучу экендиги анын вариантынан дароо байкалып турат.

«Семетей» бөлүмүн толук билип айтып келишкен жана өздөрүнүн варианттарын жаздырган айтуучулардын көпчүлүгүндө жалпы сюжет, окуялардын ырааты менен берилиши боюнча туруктуу жалпылык бар. Бирок Ыса Жумабек уулунун айткан «Семетейинде» айрым эпизоддун алмашылып калышын көрсөтүүгө болот. Мисалы, Семетей Таласка келгенден кийин чоң атасы Жакыпты, агалары Абыке, менен Көбөштү, чыккынчылык кылышкан Манастын кырк чоросун жок кылгандан кийин эле, Күлчоро менен Канчорону ээрчитип Коңурбайга каршы согушка аттанат. Бул окуя башка семетейчилерде Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшүнөн кийин айтылат. Ошондой эле, айрым эпизоддор толук жазылбай калган көрүнөт. Себеби, окуянын сюжеттик түзүлүшүндөгү урунттуу мотивдерден болгон, Семетей менен Коңурбайдын бир нече ирет беттешүүсү, акырында Коңурбайдын өлүшү сыяктуу традициялык учурлар Ысанын жарыялаган китебинде басылган эмес. Албетте, мындай көрүнүштөн китепти түзүүчүлөр ар кандай себептер менен окуяны кыскартып чыгарган болушу мүмкүн деген ойго да келүүгө болот.

Ыса Жумабек уулунун айтуусундагы экинчи бөлүмдүн негизги тардициялык окуялары толук варианттардагы белгилүү эпизоддор менен бирдей экендигин көрөбүз. Мисалы, Ысада да Каныкейдин Чыйырды менен Семетейди алып Букарга кетиши, Семетейдин балалык чагы, Тайторуна байгеге кошкону, Семетей тек жайын, эл-жерин билиши, Семетейдин Таласка жөнөшү, анын Таласка көчүп келиши, Толтой менен Чынкожонун чатагы, Айчүрөктүн ак куу болуп учушу, Акшумкарды алып кетиши, Семетейдин акшумкарды издеп аттанышы, Айчүрөккө жолугушу деген темалардагы эпикалык окуялар баяндалган. Бул жерде илимий популярдуу изилдөөнүн авторлорунун байкашкан көз караштарын келтирип койсок да болот. Алар

«Семетейде» ар бир айтуучунун сюжети бирдей болгону менен ар биринде ар башкача ыкмалар аркылуу композицияланып, ар башка иштелип чыккандыгы даана эле көзгө урунат [5] деп жазышат. Чындыгында, жаңы үйрөнүп жүргөн айтуучу оозеки айтылып жаткан эпостун текстин сөзмө-сөз жаттап алууга мүмкүн эместигин академик В. В. Радлов да өз убагында эле чебер байкоолорунун негизинде жазып кеткен. Анын «Ырчы өзүнө тааныш ырларды аткарбайт. Анткени, азыркы эпостун мезгилинде деги эле даяр ырлар жок, ырчылардын өздөрүнүн жөндөмдүүлүгү, ички күчү менен сүрөттөлүүчү сюжеттер гана бар», – деп жазган пикири менен түздөн-түз үндөшүп турат.

Арийне, эпостун жалпы музmunун түзгөн негизги окуялардын туруктуу сюжеттерин ар бир айтуучу өздөрүнүн жөндөмдүүлүгүнө жараша өздөштүрүп, аны сүрөттөп баяндап берүүдө ар кандай өзгөчөлүктөргө дуушар кыла турганы талашсыз чындык. Ошондуктан, эпос оозеки айтылып келген көп варианттуу элдик чыгарма деп эсептелет.

Бирок, бул элдин маданий мурасы болгон «Манас» үчилтигинин узак мезгилдин тутумунда сакталып, улам бир-бирине өткөрүлүп, жоготпой улантылып келишинде айрым жагдайларды да эске алышыбыз керек. Мисалы, «Манас» эпосу бир бүтүн көрүнүш катарында анын эпизоддорунун сюжеттерин гана традициялуу деп карабастан, анын бардык компоненттерин да жалпысынан традиция боюнча айтылып келген система деп түшүнүшүбүз зарыл. Анткени, мурунку чоң айтуучулардан таалим алып, жаңыдан үйрөнүп жүргөн манасчылар угуп жаткан окуянын мазмунун өздөштүрүү менен бирге эле, негизги каармандардын ким экендигин, аларга берилип келаткан традициялык мүнөздөмөлөрүн, алардын минген аттарынын энчилүү аттарын, сыпаттамаларын, курал-жарактары менен жоо кийимдеринин энчилүү аттарын, көптөгөн белгилүү персонаждардын ысымдарын, эпикалык топонимдерди (жер-суу аттарын) жана башка көрүнүштөрдү да эсине сактап калууга аракет жасашкандыгы талашсыз чындык. Академик Б. М. Юнусалиевдин бул жөнүндө жазганын келтирсек ишенимдүү болот: «Манасчылар эпосту айтуудан мурда өзү далай ирет башкалардан ук-

кан жомоктун сюжеттик эришин, негизги каармандарын, алардын туруктуу эпитеттерин эске аябай тутат», – деп жазган [6].

Ысадан жазылган «Семетей» бөлүмүндө да ушундай традициялык көрүнүштөр сакталганын көрсөтсөк болот. Мисалы, «Семетей» бөлүмүнүн башка толук варианттарындай эле Ысанын айтуусунда да бардык туруктуу эпизоддор учурайт. Сюжеттик жагынан алганда өз ара айырмачылыктар болгонуна карабастан, негизинен мазмундары окшош, орто жалпылыктар басымдуулук кылат. Окуялардын сюжеттеринен башка көптөгөн традициялык белгилердин бирдей сакталганын байкоого болот. Мисалы, негизги каармандар болгон Жакып, Манас, Бакай, Каныкей, Чыйырды, Семетей, Абыке, Көбөш, Темиркан (Каракан), Ысмайыл, Сарытаз, Айчүрөк, Акункан, Чыңкожо, Толтой, Күлчоро, Канчоро, Чачыкей, Коңурбай, Карагул ж.б. персонаждар башка варианттарда кандай болсо, Ысанын айтуусунда да ошондой эле ролдорду аткарышып, окуяларда сүрөттөлгөн образдарында да олутуу жалпылыктар орун алгандыгын көрөбүз. Каармандардын минген аттары да туруктуу сакталган. Мисалы, Тайбуурул, Тайтору, Актулпар, Алгара аттары болуп эсептелет. Манастан Семетейге (Ак олпок, Аккелте, Ачалбарс, Айбалта, Бадана, Сырнайза, Кандагай) да «Манас» бөлүмүндө эле айтылып келсе, кийинки «Семетей» бөлүмүндө да жалпы варианттарда колдонулуп келген курал-жарактар, жоо кийимдери экендиги белгилүү. Демек, мындай көрүнүштөр муундан муунга өткөрүлүп, үчилтиктин биринчисинен экинчисине традиция боюнча берилип сакталып отургандыгы күмөнсүз. Ошондой эле, айтуучулар эпостун эл оозундагы традициялык белгилерин улам сактап, улантып келишкенин, алардын ролдорун да баалай кетиш керек. Ысанын вариантында географиялык аттар көп пайдаланылган эмес. Башка семетейчилердей эле традициялык окуялардагы өтө белгилүү болгон топонимдер гана аталат. Мисалы,

Жылгындуу Кең-Кол, кең Талас,

Кара-Буура, Чаткалда

Кайкалап ногой жатканда

Элди көрөт экенбиз.

Бул Талас өрөөнүндөгү конкреттүү географиялык ата-лыштар көпчүлүк варианттарда туруктуу айтылып келаткан топонимдер.

Ушул Букар шаарынан
Семетей аттуу зор чыкты.

Мында Букара кандыгына байланыштуу аты кеңири белгилүү болгон топоним, «Манас» бөлүмүндө да Каныкейдин окуясында айтылса, «Семетей» бөлүмүндө да Каныкейдин Букарга качышы, Семетейдин он экиге келгенге чейинки окуяларда традиция боюнча көп колдонулуп, бардык варианттарда сакталып келген топоним. Семетейдин Коңурбайдан атасынын өчүн алууга аттанган эпизоддо Бээжин эскерилет. Албетте, бул традициялык топоним «Манас» бөлүмүнөн баштап көп учураган, жана «Кытай өлкөсү» деген жалпы мааниде колдонулуп келген топоним экендиги түшүнүктүү.

Ыргып кирди Үргөнчкө
Алда, кудай алда – деп,
Атам Манас колдо – деп.

Үргөнч деген топоним «Семетей бөлүмүндөгү Айчүрөккө байланыштуу эпизоддо кеңири айтылган чоң өзөндүн аты, бардык варианттарда сакталган топоним.

Ысанын айткан «Семетейинде» Каныкей өзүнүн башынан өткөн окуяларын Семетейге түшүндүрүп берген учурунда Манастын сөөгүн көп душмандар билбесин деп Бакайдын кеңеши менен Эчкилүүнүн зоокасына коюшканын эскертет. Манастын күмбөзүн кандай салдырганы тууралуу баян кылат. Анда мындай ыр саптары бар:

Алты жүз эркеч майына,
Кыш бышырып бек салдым,
Алты кылым өткөнчө
Турар бекен деп салдым.

Бул туруктуу ыр саптары бардык манасчылардын варианттарында айтылат десек болот. Ушул сыяктуу эле урунттуу учурларда сүрөттөлгөн көрүнүштөргө берилген мүнөздөмөлөрдө дагы толуп жаткан традициялык формулалардын орток жалпылыктарын жалпы варианттардан көп эле учуратабыз. Демек, «Манас» үчилтиги традиция

боюнча айтуучулар тарабынан муундан муунга өткөрүлүп келатканын айгинелейт.

Мен Жумабек уулунун айтуусундагы «Семетей» бөлүмү эпостун традициялык элдик нускасын туруктуу сактаган, анын окуяларын болсун, негизги каармандарын болсун, элде айтылып келаткан традициялык стилде сүрөттөп, баяндап берген, Ысанын чыгармачылык сыдыргысынан өткөрүлүп калыптанган чакан варианттардын биринен деген жыйынтык чыгарсак болот.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Семетейчи Ыса Жумабек уулу. – Бишкек, 1994. 17-бет.
2. Семетейчи Ыса Жумабек уулу. 13-бет.
3. Аталган китеп, 14-бет.
4. Аталган китеп, 12-13-беттер.
5. Аталган эмгек, 19-бет.
6. Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгек. – Ф., 1985. – 448-бет.

ДУНКАНА КОЧУКЕЕВ
(1886–1981)

Белгилүү семетейчилерди бири Дункана Кочукеев азыркы Нарын районуна караштуу «Эчки-Башы» деген айылда 1886-жылы туулган. Ал өз жеринде совет бийлигинин чыңалышына активдүү катышкан. 30-жылдарда селолук советтин төрагасынын милдетин аткарган. Кийин көп жылдар бою чабан болуп келип, пенсияга чыккан. 1981-жылы өз айлында дүйнөдөн кайткан. Дункананын өзүнүн эскерүүсүндө «Манаска» кызыгуусу өтө эрте башталган. Ал алгач «Манасты» өзүнүн туугандары улуу манасчы Тыныбектен өтө кичине кезинен эле уккан. «Тыныбекти жакшы билчүмүн, анын Семетейин көп уккам. Экөөбүз тең Тынымсейиттин торгой уруусунан болобуз» [1], – деп эскерген ал бул жөнүндө. Башкалардай эле Дункана да өзүнүн «Манас» айтып калуусун түш көрүп калуу менен байланыштырат: «Жети жашар кезимде түшүмө Семетей, Күлчоро, Канчоролор киришти, бизди элге айткын дешти, үч жыл айтпай жүрдүм. Кыйнап түшүмдө Семетей келип найза менен сайып кеткенден кийин айта баштадым. Кийин Манас менен Алмамбет түшүмө киришти. Чалгынга кетип баратышып бизди айткын дешти» [2]. Дункана «Манасты» негизинен өз өрөөнүндө, өзүнө жакын чөйрөлөрдө гана айтып өткөн. Ырас айрым учурларда элдик чыгармачылык боюнча республикалык кароолорго катышып алдыңкы орундарды ээлеген учурлары болгон. Өзүнө замандаш манасчылар Саякбай Каралаев, Мамбет Чокморов менен тааныштыгы болуп бири-бирине айрым таасирлерди тийгизишкен.

Дункана Кочукеевдин «Манасын» 1965–1967-жылдары Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын Тил адабият институтунун илимий кызматкерлери С. Бегалиев, Р.Сарып-

бековдор жазып алышкан. Дункана элге негизинен семетейчи катары белгилүү болуп, «Манас» трилогиясынын бул бөлүмүн толугураак айткан, ал эми анын биринчи бөлүмүнөн («Манастан») «Манастын балалык чагын», «Чоң казат» бөлүмдөрүн гана айткан. Дункана Кочукеевдин варианты сюжеттик линиясы жагынан көл айланасынан чыккан манасчылардын (С. Каралаевдин, М. Чокморовдун) варианттарына жакын, айрым мотивдери, сүрөттөөлөрү Тянь-Шань чөйрөсүнөн чыккан манасчылардыкына окшошуп кетет. Анын вариантындагы мындай өзгөчөлүк, анын манасчы катары калыптануусу ушул аталган эки чөйрөдө параллель өтүшү менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Өзү нарындык Дункана жек-жааттары көл башында болгондуктан, жаш кезинде аякка көп катташып, ал жактан чыгармачылык таасирди көп алган. Дункана Кочукеевдин варианты сюжети жагынан С. Каралаев, М. Чокморовдукуна жакын экенин жогоруда эскердик. Бирок бул варианттын кызыктуу өзгөчөлүктөрү бар экенин танууга болбойт. Мисалы, көпчүлүк варианттарда Сыргактан кабар алган ооруктагы кыргыз колунун каптап кириши менен кытайлар көп өтпөй багынып берет. Д. Кочукеевде да эки кол беттешип, адаттагыдай салгылаш чоң болот, бирок чоң дайранын аркы өйүзүнө өтүп алган кытайлар кыргызды өткөрбөй үч ай камап жатып алат. Алмамбет амал менен суудан өтүп, Жолойду өлтүрүп, анын колун алыс алдап алып кеткенден кийин кадимки чоң салгылаш болот. Кытайлар анда да моюн сунбайт. Чубак, Нескара, Шуйкучуларды колго түшүрүп келет. Чубактын бул эрдиги кытай колунун багынып беришинде чечкиндүү ролдордун бирин ойнойт. Ырас башка варианттардын кай биринде бул мотив жолугат, бирок кытайлардын аргасыз багынып беришинде Чубактын жогорку эрдиги мынчалык мааниге ээ эмес. Кочукеевдин вариантындагы сюжет жагындагы мындай өзгөчөлүктөр гана эмес, андан майдараак деталдык айырмачылыктар да изилдөө ишинде өзүнө кызыкчылык туудурбай койбойт. Мисалы, Алмамбеттин энеси Айганыш көлдүк манасчыларда (айрыкча М. Чокморовдо) бир кыйла мифтик касиеттерге ээ образ. Кандайдыр бир байыркы мифтик каармандын образынын жумшартылып, реалдуу турмушка жакындаштырылып, трансформациялануу аркылуу элдик эпос-

ко киргени байкалат, бирок анын баштагы табияты анча ачык эмес. Ал эми Дункана Кочукеевде жогорку варианттагы касиеттеринен тышкары Айганыш бирде аял, бирде ак жыланга айланып кетүүчү сыйкырдуу күчкө ээ. Илимде белгилүү болгондой Борбордук жана Орто Азияда жашаган байыркы уруулар жылан аял кудайга сыйынып келишкенин эскерсек, бул образ Дункананын вариантынан байкалгандай өзүнүн алгачкы башатын ошол байыркы мифтен баштаган.

Ырас, Д. Кочукеевдин варианты бардык учурда эле көркөмдүк жагынан терең иштелген эмес. Бир нече саптан кийин барып уйкашып же бир түрдүү этиш сөздөрдөн куралып уйкаштык жактан кыйла аксайт. Негизинен сюжет кууп айткандыктан, белгилүү варианттарга салыштырганда ички көркөмдүк каражаттар сейрегирээк. Бул вариантка мүнөздүү мындай кемчиликтерди айтуучунун жеке талантына байланыштыруу бир жактуу болор эле. Жазма адабияттын өнүгүшү менен оозеки адабияттын көпчүлүк жанры өзүнүн өнүгүүсүн токтотуп, өчүү абалында болору илимге белгилүү. Д. Кочукеевдин манасчылыгы кыргыз оозеки адабиятынын мына ушундай кырдаалына туш келген. Жаш кезинде «Манас» айтууга кызыгуусу күч болгон менен, кийин аны негизги профессиясы кылып алган эмес. Өзүнөн мурдагы манасчылардай такай эл алдында «Манас» айтып, андан түшкөн каражатты, күн көрүүсүнүн негизги булагына айландырбаган. Натыйжада өз вариантынын үстүндө тынымсыз иштебей, чеберчилигин өстүрүүсү чектелүү деңгээлде калган.

Д. Кочукеевдин варианты өзүнчө китеп болуп 1998-жылы жарык көргөн, андан жазып алынган варианттын кыскача сюжети төмөнкүчө. Эпостун башталышында эле «Алооке менен Жезбилек, эки кытай оолугуп кыргыздарды чаап алып, туш тарапка сүрөт. Жакыпты Алтайга айдайт. Жакып Алтайга сүрүлүп баргандан кийин Манас аттуу уулдуу болот. Бирок башка манасчылардын айтуусундай Жакыптын эмгек кылып жүрүп чоң бай, төрт түлүгү шай болгондугу, карыганча балалуу болбой зарланышы, түш көрүү, эненин жырткыч айбандардын жүрөгүнө, бооруна талгак болушу, ат коюу сыяктуу традициялык мотивдер айтылбайт. Д. Кочукеевдин айтуусу боюнча Манастын туулушу «карапайым Жакыптан Манасты аягы менен тик тууду» деп сүрөттөлөт.

Манас алты жашка чыкканда
Алтай менен Каңгайдан
Алакандай кыргыздан
Кырк чоро курап Манасым.
Тогуз жашка чыкканда
Торолуп Манас калыптыр [3].

Манас он экиге келгенде ата-конуш жерин элден сурап билет. Алтай жериндеги кыргыздар кара кытайлардын Алооке менен Жезбилек деген баскынчы баатырлары тарабынан Ала-Тоодон сүрүлүп келгендигин айтышат.

Манас эр жетип Алтай жерине сүрүлүп барган кыргыздарды Ала-Тоого көчүрөт. Манастын көчүп келгенин угуп нойгуттардын Акбалтасы мал тартуулап Жакыпка келет.

«Жакып менен Акбалта
Манас менен Чубакты
Ошондо ат башындай ак куран,
Ошондо төшкө койдуруп,
Чубак менен Манасты
Ай асманда козголуп,
Акыреттик дос кылып» [4], –

деп, Манас менен Чубак Анжияндагы Алоокени чабат. «Акбалтанын Чубагы бир жылда үч сапар алым алганына» чыдабай Алооке кан Бээжинге качат. Алоокенин качып келгенин уулу Коңурбай угуп: «Бурутту чаап кул кылам», – деп күүлөнүп, Алоокеден суранат. Алооке коркуп: «Бээжинге Манас казаттап келбей койбойт, кыйын болсоң ошондо беттешип көрөсүң», – деп болбой, тыйып коёт.

Манас, Чубак, Бакай үчөө кара кытай, калмактарды Ала-Тоодон сүрүп чыгып урушарга жоосу жок, урунуучу тоосу жок болуп, тынч жашап турган учурда Элемандын Эр Төштүк, Жоодарыга той берип алты канды чакырат.

«Бет алышып алты кан,
Биз Манаска баралы.
Ушул тойдон тарабай
Үй үстүндө туу тигип
Манасты чаап алалы» [5], –

деп, тойго келген алты кан (негизги варианттарда жети, же он эки кан) кеңешип, бүтүмгө келишип Манаска каршы барышат. Бирок, Д. Кочукеевдин айтуусунда Манаска каршы

аттанган кандар кимдер экендигине, карама-каршылыктын келип чыгышынын себеби так айтылбайт. Каршы келген кандарды Манас каарданып Аккуланы минип, курал-жарагы менен кирип, кырыш коё турган болгондо Бакай менен Алмамбет арага түшүп токтотот. Кандар Манастан коркконунан: «Бээжинге казат кылалы», – деп суранышат.

Кол жолдо тыныгып Бээжиндин сыртынан чалгын чалып келүүгө Алмамбет жөнөөрдө, Чубак мени да ала бар деп, сурануусу боюнча макулдашып, «Кылычтын мизин жалашып, мылтыктын оозун өбүшүп» эки баатыр антташып убадалашат.

Манас баатыр кырк чоронун ичинен чалгынга тандап жолдош ал дегенде Алмамбет Чубак менен антташып койгон убадасын айтат. Манас Чубакты оорукка (тылга) калтырат. Алмамбетке Сыргакты кошуп чалгынга жөнөтөт. Чалгынга баатырлар Ажыбайдын Карткүрөң тулпарын коштой кетишет.

Алмамбет менен Сыргактын чалгынга кеткенине арданган Чубак баатыр Алмамбеттин артынан кууп барат. Кезенишип турган Алмамбет менен Чубакка жете келген Манас баатыр экөөнү элдештирет. Эриккенден элдик баатырлар ат жарыштырат. Мындай мотив башка жомокчулардын эч биринде учурабайт.

Д. Кочукеевде колдун аттанышы Алмамбет менен Чубактын жаңжалы жана «Алмамбеттин арманы» схемалык түрдө айтылып, толук ачылбай калган. Эпостун сүрөттөөсү боюнча Тал-Чокуга келгенде Манас баатыр дүрбү менен Бээжинди карайт. Алмамбеттен Манас Бээжиндин жайын сурайт. Манас баатырдын суроосу боюнча Бээжиндин жайын жана өзүнүн арманын айтат. Манасчылардын Нарын мектебинин өкүлдөрүнө Алмамбеттин окуясы Манас баатырдын Алтайдан Ала-Тоого көчүп келип Алооке канды жеңгенден кийин өзүнчө окуя катары айтылса, Ысык-Көл мектебинин өкүлдөрүндө Д. Кочукеевдикиндей бул окуя «Чоң казаттын» башталышындагы Алмамбет менен Чубактын чалгында жол талашкан жаңжалынан кийин айтылат.

Алмамбет нурдан, нурдун кызы Айганыштан төрөлгөндүктөн энеси Айганыш Азизканга келген күнүнөн үч ай мурун төрөйт. Айганыш туулган баланы (Алмамбет-

ти) көргөзбөй багып үч ай толгондо эркек уул туудум деп Азизканга сүйүнчүлөйт. Кытайдын башкы каны Эсенкан баланын мусулман экенин билип кудукка салып өлтүрмөк болгондо периштелер аман сактап калат.

Мусулман ыйыктары кытай кандарынын көзүн көргүс, кулагын уккус кылып дубалап коёт. Алмамбетке атты эпосто традицияга айланган ак селдечен думана коёт. Алмамбет алты жашка чыкканда окуйт, он миң бала бир окуп, он миң баладан он бала калат. Он бала эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Мени менен сабакташ
Бирге окуп чоңойгон.
Кытайдын аттуу баштуу дөөлөрү:
Алоокенин Коңурбай,
Алоокенин Эз-Кара,
Бирге окуп, бир жүргөн
Шыпшайдар деген жаш бала.
Бордугулдун Боксорун
Орто Бээжинден Ороккыр
Калмактын каны Эр Эшим
Кырымкандын Мурадил.
Жылкычы башы Карагул
Алмамбет менен он болгон
Сабакташ окуп чоң болгон [6].

Ал он бала кийин кытайга бийлик жүргүзгөн баатырлардан болот.

Алмамбет арманын айтып бүтүп, Сыргак менен Чет-Бээжинге чалгынга жөнөйт. Жолдо чек кайтарган Куу кулжа, Куу түлкү, Макелдөөнү өлтүрүшөт. Чет-Бээжинге барышып Алмамбеттин сарайын көрүшөт. Эсенкан кызы Нурулча, Жаңжундун кызы Мыскалга жолугушуп сырдашуудан кийин, кытайдын капкага камаган көп жылкысын айдап жөнөшөт. Жылкычы башы Карагулдан кабар алган Коңурбай арттан кууп келип, Сыргактан жараланып, кайра качып, Эсенканга барып, андан көп кол алып, кайрадан куугунга чыгат. Куугунчу кытайлар менен салгылашта Манас минген Айбанбоз баспай калат. Кыргыз баатырлары Тал-Чокуга корголошот. Сыргак оорукка кабарга барат. Бакайдын амалы менен ооруктагы кол олжо алабыз деп чабуул жасайт. Ажыбай Тал-Чокуну курчап алган кытай колун ал

дап, Манаска Аккуланы, Аколпокту, Аккелтени жеткирет. Кыргыз колу кытайларды сүрүп Ак-Үргөнч дарыядан өткөрөт. Эки кол бири-бирине кечүү бербей турушат. Алмамбет Коңурбайдын кебин кийип, түн ичинде Жолойду өлтүрүп анын туусун көтөрүп, Бээжинди көздөй качат, артынан кытай колу жөнөйт. Кечүү бошоп кыргыз колу наркы өйүзгө өтөт. Көкбукачан Мадыканды өлтүрүшөт. Манаска жекеге чыккан Коңурбай жаралуу болуп качат. Кытай качып, кыргыздар кол эсебин алса Чубак жок. Ал Эзкараны колго түшүрүп кийин келет. Эзкара жан соога сурап, Эсенкандын кандыгын алып берүүгө убада кылат да Бээжинге кат жазат. Кытайлар Манаска караштуу болуп Алмамбет, Чубак, Бакайды үч шаарга кан көтөрүшөт.

Д. Кочукеевдин «Семетей» бөлүгүндө «Семетей баатырдын Кеңколдон Айчүрөккө жөнөгөнү», – деген эпизод менен башталат. Бул эпизоддо Семетей абасы Бакайдан бата алып, эки чорону баштап, он төрт атты бош коштотуп Үргөнчкө жөнөгөнү кыскача баяндалат. Семетей баатыр дүрбү салып Акунканды күч менен камап жаткан Чыңкожо, Толтойду көрөт. Семетей Үргөнчтүн боюна сейил кылып келген бир топ кыздарды көрүп, аларды барып билип келүү үчүн Күлчорону Тайбуурулга мингизип жөнөтөт. Күлчоро эч кандай кыйынчылыксыз эле кирип жаткан Үргөнчтү кечип өтүп Семетейдин келерин күтүп жаткан Айчүрөккө барып таанышат. Көпкө күткөн Семетей ачууланып, киргилденип кирип жаткан Үргөнчтү кечип, агып араң дегенде суудан чыгат. Келип Күлчорону жемелегенде Айчүрөк Семетейди сынап «Чороңду жемелебе, менин Чыңкожодой күйөөм бар», – деп анын намысына тиет. Айчүрөк Чыңкожо, Толтойдун зордугунан ак куу кебин кийип асмандап учуп Семетейди издеп төгөрөктүн төрт бурчун айланып ааламдагы алп, баатырларды сынаганын айтат. Д. Кочукеев Акундун кызы Айчүрөккө бир топ баатырларды сынатат. Сыналган баатырлардын катарына Коңурбай Музбурчак, Үрбү, Төштүк, Кошой, Семетей кирет. Ак куу кебин кийип учкан Айчүрөк мусулман менен капырлардын алптарынын ичинен Семетей баатырды сынына толтуруп, акыры анын келерин күтүп, жолунан тосуп жүрүп жолукканын айтат. Семетей жүйөөлүү сөздү туура

кабыл алып Айчүрөктүн иш аракетине ыраазы болот. Айчүрөк Семетейди жолдоштору менен атасы Акункандын шаарына алып барып, сарайына багып жатып калат.

Болжожкон мөөнөттү күтүп, туура алты ай толгондо Чынкожо, Толтой Акункандын кызы Айчүрөктү берер убактысы жеткенин айтып элчи жиберет. Акункандын Түмөнбай менен Ажыбай деген инилери шаарды камап жаткан Чынкожо, Толтойго келип «Эртең той жасап, Чүрөктү берели»,— деп макулдашып кетет. Ошондо Толтой шектенип: «Бу кандай кеп, бу алдаганы го, кой, жер кыдырып чалайын»,— деген ой менен Суркоён атын минип жер чалып чыгат. Түн ичинде жол чалып жүргөн Күлчорого кокусунан кабылып, Күлчоро тоодой болгон Толтойду кууп жетпей чала сайып калып куткарып жибергенин Семетейге чоң өкүнүч менен айтып келет. Жаралуу качып кутулган Толтой да Чынкожого Семетей баатырдын кууп чала сайып калганын айтып барат. Чынкожо: «Сени кууган Семетей эмес, ал сайса соо каласыңбы, Күлчоро сайгандыр, ошол баладан качып келгениң кандай»,— деп Толтойду шылдыңдайт. Колуна жар чакырып, урушка камынат. Ошондо Толтой Чынкожого Семетей баатыр менен согушпай эле кайра кете берүүнү өтүнүп, бала кезинде атасын ээрчип барып өз көзү менен «Көкөтөйдүн ашы» жомогун айта баштайт.

Семетейчи Д. Кочукеевдин айткан «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунда да Көкөтөй карыя Ташкенди жердеген кан болуп, малы ар тарапка толгон чоң бай болот. Көкөтөйдүн эркек баласы болбой жүрүп талаадан таап алган баланы: «Катыным эркек тууду»,— деп тоюна токсон союп, атын Бокмурун деп койдурган.

Бокмурун он эки жашка чыкканда Көкөтөй карыя дүйнөдөн кайтат. Кары Көкөтөйдү аземдеп көмгөндөн кийинки жылдык ашын берер кеңеш аягына Манас баатырды чакырбай коёт. Жаш Айдарды ашка элди чакырышы эпосто өтө кыскача айтылып көп жери айтылбай калган.

Ашка кимди, кайсы элди, чакырганы башка версиялардай эле көрсөтүлгөн. Көпкөлөң Бокмурун жаш Айдарды кабарга жиберип Коңурбай менен Жолойдон жардам сурайт:

«Алты күнү мен өзүм
Кемегени каздырам.

Кемеге казып болгончо
Коңурбай менен кан Жолой
Экөө сексен кечил берсин дейт.
Үч жүз качыр коштотуп
Үч жүз качыр келгенде
Мага кылган жардамы
Кара-Теке, Көчүдөн
Мен кемеге казып бүткүчө
Отун ташып барсын дейт.
Өзүм чыкка татытам
Каркыранын өзүнөн
Туз кайнатып берсин дейт» [7].

Ашка келген элдердин ичинен калмак, кытай жана кыргыздардын ортосундагы мамилелер баса көрсөтүлөт. Ашта традициялык мелдештер элдик оюн-зооктор өткөрүлөт. Чатактын түйүнү ат чабыштын байгесинен башталарда мусулман менен капырлар кеңешип байгени бөлүп алышат:

«Уруш кылбай чыр кылбай
Жолой менен Манас сен
Байгени тынчтап бөлүп алгыла»,
-Деп ошентип айтканда,
Коңурбай, Жолой,
Манасың Макулдукка келишти» [8] –

делип сүрөттөлөт. Бирок Манас баатыр Аккуланын байгесин чырлашып бөлүп алгандыгы үчүн кийин калмактарды чаап алат.

«Көкөтөйдүн ашында» өткөрүлгөн балбан күрөштө Каныкей тиккен кандагай шым кийип күрөшкө чыккан Кошой алп Жолой дөөнү жыгып байгени алат. «Күрөшкө чыгар алдында кандагай шымды жактырган Кошой карыя Каныкейге берген батасында мен да бата кылгам. Атам эр Багышты ээрчип барган мен ошондо Манас баатырды көрдүм эле. Ошол даңазалуу ашта:

«Кошой бата бергенде
Капыр менен мусулман
Кошо бата берди эле.
Ошончо көптүн ичинен
Тууй электе бир бала
Кан Семетей аталган» [9].

Ал бала азыр атасы Манасты тарткан баатыр болду деп уктум.

Батадан бүткөн Семетей быйыл он беш жашка толду. Согушсак өлөбүз. Бирөөнүн баш байлап койгон жесирин ис зтебиз. Бөөдө элди кырып алабыз. Антпей эле:

Алайдын башын алалы,
Анжиян түшүп качалы.
Анжиянда Ооган бар
Кызыл тору кыз кармап
Атын Чүрөк коелу.
Баягы Чүрөк ушу деп
Мактанып элге коелу» [10] –

деген Толтойдун сөзүнө, Чынкожо болбойт. Чынкожонун каарынан корккон Толтой аргасыздан Семетей баатыр менен урушууга макул болот. Шыгайдын уулу Чынкожо канаттуу кара аты менен көктө учуп, Семетейдин оң булчуңун жара атып жарадар кылат. Айласы түгөнгөн Семетейдин «Шыгайдын уулу Чынкожого атамдан калган Тайбуурулга алтын, күмүш артып барып алдына тартып, Аколпокту жапсакпы, кандын кызы Чүрөктү кан Толтойго тартсакпы», – деген сунушуна Күлчоро болбой коёт. Асмандап аты менен учуп жүргөн Чынкожо каарданып Кулчоронун башын жара атарда адамдай эстүү Тайбуурул «Аккаңкынын капталын окко тосуп калат». Аккелтенин акыркы огу менен Күлчоро баатыр Шыгайдын уулу Чынкожонун канаттуу Кара атынын оң мүрүсүн сындыра атат, Жан соогалап жалынган Чынкожонун башын Семетей кыя чабат. Чынкожо баатырынан ажырап, согуш майданынан качкан Толтойдун Күлчоро өлтүрүп анын Суркоен тулпарын олжолоп алат. Күлчоро менен Канчоро олжого түшкөн Суркоенду соогатка сурайт. Ошондо Семетей: «Эки чоро эр чором, эрдигиң мага тең чором», – деп Күлчоро менен Канчорону ат чаптырып жарыштырат.

«Олбуй-солбуй теминип
Оң-тетири камчы уруп
Эки чоро келетат,
Канчоро менен Суртелки
Далай буудан тазасы
Аныгы Желкайыптын баласы

Семетейге жеткенде
Көктелкиден Суртелки
Моюнча чыгып барды эми.
Манастын уулу Семетей
Ийе тартып ал жерден
Күлчоронун өзүнө.
«Айланайын Күлчором
Эрди сайган ат алат»,—
Суркоендой күлүктү
Ийе тартып ал жерден
Күлчоронун өзүнө
Серпип бир салды чылбырды» [11].

Д. Кочукеевде да Канчоронун тымызын кастыгы Семетей баатыр олжого түшкөн Толтойдун Суркоен тулпарынын Күлчорого берилишинен башталат.

Чынкожо менен Толтой жеңилгенден кийин Акун кан чоң той берип Айчүрөктү узатат. Семетей Айчүрөктү алып көп олжо менен Таласка келет. Бакай, Каныкей, Айчүрөк келинине арнап чоң той берет. Эл тынчып жатып калат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Кочукеев Д.* Манас. Семетей. Жыйнаган С. Бегалиев. 1-дептер. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 248. 2-бет.
2. Ошондо. 1-бет.
3. *Кочукеев Д.* Манас. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 248. 1-дептер. 4-бет.
4. Ошондо. 8-бет.
5. *Кочукеев Д.* Манас. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 248. 1- дептер. 13-бет.
6. *Кочукеев Д.* Кол жазмалар фондусу. Инв. № 248. 4-дептер. 101 – 102-беттер.
7. *Кочукеев Д.* Семетей. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 249. 4-дептер. 120-бет.
8. Ошондо. 175-бет.
9. Ошондо. 114-бет.
10. Ошондо. 144-бет.
11. *Кочукеев Д.* «Семетей». Кол жазмалар фондусу. Инв. № 249. 4-дептер. 39-40-бет.

АКТАН ТЫНЫБЕКОВ
(1888–1951)

Актан атасы Тыныбекчилеп «Манас» айтуу жагынан аттын кашкасындай айырмаланып чыга албаганы менен акындык күчү, чукугандай сөз тапкан чечендиги, комузчулук өнөрү, сөз багып, элдик айтымдарды, уламыштарды, этнографиялык маалыматтарды, жомокторду кагазга түшүрүп кеткендиги жагынан кесиптеш-артисттердин көбүнөн жогору турган. Ал калтырып кеткен мурастар ата-бабаларыбыздын салт-санаасын, үрп-адатын, тарыхын, тилин үйрөнүүдө зор казына-үлгү болуп берээринде талаш жок. Кыргыздын кыйын чыкма чечендеринин бири Көкөтөйдүн сөздөрүн сырын күбүлтпөй, мазмунун төкпөй-чачпай, боёкторун өчүрбөй кагазга түшүрүп кеткенинин өзү эле чеченди кайра тирилткенге тете эмеспи. Демек, бул кыргыз адабиятына кошкон салымы да бар дегенди түшүндүрөт.

Актан Тыныбеков 1887-жылы азыркы Нарын областынын Тянь-Шань районундагы Миң-Булак айыл советине караштуу Терек-Булак деген жерде атактуу Тыныбек манасчынын үй-бүлөсүндө туулган. Анын өзү жазган өмүр баянына таянсак, 1960-жылы, 13 жашынан тартып комуз үйрөнүп жүрүп, 1905-жылы, 18 жашында Көтмалдыда (Балыкчы) Мураталы Күрөңкеев, Калык Акиев, Куйручук, Карамолдолорду көрөт. 1923-жылдан 1933-жылга чейин советтик чарбалык кызматтарда райондук, колхоздук масштабдарда иштейт. 1933-1935-жылдары Нарын радио түйүнүндө кызмат өтөйт. 1935-жылдын 1-мартынан Кыргыз театрында артист болуп, 1936-1946-жылдар аралыгындагы өмүрүн, бардык күчүн Кыргыз филармониясында иштөө менен өткөргөн. «Кыргыз ССРинин Эмгек сиңирген артисти» деген наам менен ардактуу эс алууга чыгып, 1951-жылы 5-ноябрда көз жумган.

Актан Тыныбековдун көзү тирүүсүндө анын айтуусундагы «Эр Табылды» эпосу 1940-жылы басылып чыккан (кайра да басылып турган) бойдон башка поэзия, кара сөз түрүндөгү көптөгөн чыгармалары китеп болуп чыкпаптыр. 1964-жылы, көзү өткөндөн он беш жылга жакын кийин «Асан-Жамал» аттуу беш басма табак ырлар жана поэмалар жыйнагы жарык көргөн. Акын жана төкмө ырчы Актан Тыныбековдун поэзия чыгармаларынан жарык көргөндөрү ушулар. Эпикалык полотнодогу мурастарынын ичинде «Эр Табылды» эпосу жомоктук табияты, жазма поэзияга ыктап турган жакшы белгилери боюнча өзүнчө бөлүнүп турат. Классикалык кенже эпосторубуздун бири катары «Эр Табылды», «Курманбек», «Саринжи, Бөкөй» ж.б. катарында алтымыш жылдан артык убактан бери кайра-кайра басылып келатат. Эпос катары өз текчесин таап, өзүнчөлүгү көрүнүп, өзүнчө иликтөөлөрдүн предмети болууда.

Китеп бетинде жарык көргөн дагы бир поэмасы «Бакты, Болот» деп аталат. Ал жомок менен реалдуу турмуштун айкалышынан жаралып, эркиндик, теңдик негизинде турган айыгышкан катуу күрөш сүрөттөлөт. Кара дөө, Каман дөө, Мекер хандар менен беттешүү жана жеңип чыгуу Бакты менен Болот башында турган карапайым элге оңойго түшпөйт, бирок келечегинде эркиндикти жеңип алышканы ишенимдүү сүрөттөлгөн жана алгылыктуу көркөм касиетке ээ.

Окурмандарга жетпей келаткан дагы бир чыгармасы «Үркүн» поэмасы болуп саналат. Ал, атынан белгилүү болуп тургандай, 1916-жылкы көтөрүлүш окуясынан алынып жазылган, поэтикалык чыгармаларынын ичинен ырааттуу сюжети, көзгө көргөзө тартылган картиналары, тарыхый факты материалдары жана жалпы эле поэтикалык түзүлүшү жагынан өзгөчөлөнүп турат. Буга кыргыздар Кытай тарапка качканда жолдо бараткандагы жана Ала-Тоого айланып кайтып келгендеги учурлардан айрым ыр түрмөктөрүн келтирсек айкын мисал болуп берет. Тууган жерден качкандагы бир көрүнүш:

«Чачылып калган жүк турат,
Чечилбей бүтүн үй турат.
Көмүскө булуң жерлерде
Көчтөн калган уй турат.

Журт сайын улуп ит жатат,
Жууркан, төшөк бүт жатат.
Желеси калган тартылуу...
Көнөктө куйган сүт жатат» [1].

Качып бараткан жолдогу жоболоңдуу көрүнүштөрдөн:

«Козголдук жерден ажырап,
Малдуулар кетти шатырап.
Унаасы жок алсыздар
Убара болдук алсырап.
Жаралуу нечен кишилер
Жан үздү жолдо кансырап,
Уук камдап, жүк арткан
Төөлөр калды жолдордо.
Уул, кызын жетелеп,
Жөөлөр калды жолдордо.
Эңкейип басып жөтөлүп,
Чалдар калды жолдордо.
Эне-атасын таба албай
Балдар калды жолдордо» [2].

Ал эми тууган жерге кайра келгенде: «Өз жерин көрүп өпкүлөп, Бйлабай киши калбады» деп айтылат поэмада. Ата мекенин сагынган эл кайра кайтып, Өктөбүрдүн илебин сезгенде:

«Көмүлсөк сенин топоңо
Көңүлдүн калбас арманы.
Баарыбызга нур чачты
Большевиктин жардамы» [3] –

деп ырдашат, поэманын финалы да ушундай мазмун менен аяктайт.

Актан Тыныбековдун поэзиясында өзгөчө белгилей турган Токтогул темасы болуп саналат. «Токтогулдун элеси» деген ырын:

«Чарчы боюң, терең оюң элестеп,
Чагылгандай таамай ырың кеңеш – деп,
Чарчабаган анык тулпар, Токтогул,
Жазгым келет эмгегинди мен эстеп» –

деп башталып, атка минип турган учурун «ак кыргыздай чыккыйган» десе, Токтогулдун жамгырдай ыр төккөн добушун тоо булбулдун үнүнө салыштырган. Комузчулугун:

«Торгой илген жагалмайдай дуулдап,
Тоодак тепкен ылаачындай шуулдап,
Комуз алып ойку-кайкы ойнотсоң
Оң колундун мууну жоктой зуулдап.

Көчөдөгү боз торгойдой зымырап,
Көктөмдөгү булбул куштай жымырап,
Сол кол менен кылды басып, кайрысаң
Уккан элдин тула бою чымырап»

дегендей кооз салыштыруулар, шай келген уйкаштар менен жазып берет.

Окуганда ак кагазда жандуу сүрөт тургандай элестеп кетет. Актан Токтогул улуулардын улуусу экенин белгилеш үчүн «Акындарга сабак бердиң ыр менен», «Шакиртириң шаңшып чыкты улардай» деген саптарды ишеним менен жазат. «Токтогулга» деген дагы бир ырында «Жолуңа түшүп ырдайбыз Өзүңдөн нуска алгандай» – деп, бет келбесе да өзүн анын шакирттеринин бири катары эсептейт, анын мурастарын ыйык тута алгандыгын айтат. «Кеп чынынан бузулбайт» дейт эмеспи, өз замандаштары жараткан Токтогул темасындагы поэтикалык чыгармалардын ичинен Актан Тыныбек уулунун бул ырлары профессионалдык чеберчилиги, көркөм табылгалары жагынан бийиктеп, өзгөчөлөнүп турат десек туура эле болот.

Актан Тыныбек уулу комузчу, төкмө ырчы жана жомокчу гана болбостон кара сөздүн да устасы болгон. Белгилүү адабиятчы Жаки Таштемиров жазган адабий портретте [4] да, Кыргыз Республикасынын эл артисти Асек Жумабаевдин «Мен кыргыз элиндеги укмуштуу жомокчу, чебер комузчу, көнөктөтө ырды төккөн жез таңдай ырчы Актан Тыныбеков менен бир топ жыл бирге жүрдүм. Чынында эле Актан табигаттын куту түшкөн кереметтүү адам болучу. Ушунча жашка келгени Актан акедей сөздүн майын чыгарган укмуштай чечен адамдарды көрө элекмин. Актан колуна комуз алганда, залкар күүлөр уккан кумарды кандырып, ырлар жамгырдай төгүлчү» [5] – деген сөзүндө да жана башка макалаларда да атактуу адамдын кара сөз түрүндөгү жазмалары туурасында кепке алынбаган. Актан Тыныбек уулунун прозалык жазмаларын эске албоо

анын чыгармаларынын жарым бөлүгүн унутта калтырган-дыкка жатат.

Актан Тыныбек уулунун прозалык жазмаларына жанрлык белгилер коюлбагандыгына карабастан, кыргыздын белгилүү чечени Көкөтөйдөй сөз чеберинин туулгандан өлгөнгө чейинки өмүр жолуна кошо элге жетпей келген чыгармаларын камтыган «Көкөтөй чечен» деген жазмасы биздеги айрым аты бар заты жок роман аталып жүргөндөрдөн мазмуну, формасы, стили, тили, а түгүл көлөмү жагынан да жогору турбаса, төмөн эмес. «Кыргыздын улуттук оюндары», «Аалыкенин ашы» деген жазмалары келишкен повесттерден калышпайт. «Мурзакулбектин тою», «Солтонкулдун ашы» сыяктуу кыргыздын архитектуралык-курулуш өнөрлөрүн, оюн-шоок, мейман күтүү жана дипломатиялык салттарын чагылдырган жазмалары тарыхый, маданий баалуулуктары менен бирге тили ширин аңгемелер катары да аброю бийиктеп турат. Жогоруда аталган «Кыргыздын улуттук оюндары» менен «Тыныбектин тарыхы» Кыргыз этнографиясы менен фольклористика илимине даярдалган зор материал, а түгүл илим негизине келтирилген эмгек десе да болот.

«Көкөтөй чечен» чыгармасы «Көкөтөйдүн балалык кези», «Көкөтөйдүн жол чапканга барганы», «Көкөтөйдүн Найгазыны сөзгө жыкканы», «Көкөтөй Узун ууру менен достошкону», «Көкөтөй Өзбек бай өлгөндө Жапак менен барганы», «Көкөтөйдүн курман айттагысы», «Көкөтөй байге алганы», «Көкөтөй карындашын узатканы», «Көкөтөй Алакөз, Кабаларды аштан калтырганы», «Көкөтөйдүн Касымбайга жолукканы», «Көкөтөй Маймылды уяткарганы», «Көкөтөйдүн Ысагалыныкына чакырык менен барганы», «Көкөтөйдүн Тыныбек манасчыны куткарганы же Садыр акени сөзгө жыкканы», «Көкөтөй Бишкек, Каракол дубандарынын баш кошкон тобунда», «Көкөтөйдүн «олуя» менен кармашканы», «Көкөтөйдүн Какшаалга барганы», Көкөтөйдүн Ырыскул болуш өлгөндө өкүрбөй койгону», «Үркүн же Көкөтөйдүн акыркы сөзү» деген бөлүктөрдөн турат. Бул темалардын аталыштарынан көрүнүп, түшүнүлүп тургандай Көкөтөй чечендин туулганынан 1916-жылкы Үркүндө Кытай тарапка качып баратып жолдо каза болгонуна чейинки өмүрү жана

чыгармаларынын баяны кашкая көрүнөт. Бул чыгармада өз доорунун чыгаан эл башчылары Шабдан Жантай уулу, Байгазы, Чоко, Балтабай, Маймыл, Чыныбай, Ысагалылардан баштап канчалаган эл билермандары, Тыныбектей улуу манасчы, Кыдыр аке, Садыр акедей акылман карыяларга чейинки аттуу баштуу адамдардын иш-аракеттери, кулк-мүнөздөрү, өмүр жолдору чагылдырылат, чыгарманын каармандары катары образдары иликтөөгө алынат. Эң негизгиси чечен сөздөр кандай болоору кагаз бетине түшүрүлүп, мындай сөздөрдүн күч-кубаты, көркөм айтылышы, ыкмалары маани-маңыздары кеңири полотного биринчи жолу тартылган десек жаңылышпайбыз.

«Аалыкенин ашында» Актан Тыныбек уулу кыргыздагы аш берүү салтанатын бардык тарабынан чагылдырууга аракет жасаган, кыргыз жергесине Түндүк, Түштүк, Батыш, Чыгышынын баарынан меймандар чакырылып, «Манастагы» Көкөтөйдүн ашынан калышпаган укмуштай чоң аштын камылгасы, ашты өткөрүү жол-жобосу, аш өткөндөн кийинки ага берилген баа ж.б. жөнүндө кеңири, белгилүү көркөмдүктө сөз кылат. Какшаалдан Ажыке, Турдубек бийлер келишсе, Ош, Анжиян жеринен Алымбек датка, Койчу датка, Кокондон Мала хан, Маразык датка, Атамкул даткалар, Кетмен-Төбөдөн Дыйканбай, Жумгалдан Медер, Качыке баатырлар, Чүйдөн Жангарач, Канаттар, Эки-Кеминден Жантай, Субандар, Кочкордон Төрөкелди, Ысык-Көл, Текестен Боромбай, Балбай, Мураталылар ж.б. кыргыздын төбөсү көрүнгөн адамдары ашка келгендеги, алардын арасында Алымбек датка менен кошо жүргөн Арстанбек ырчы жар салып тургандыгы айтылат.

Ал эми «Солтонкулдун ашында» Ысык-Көлдө жашап өткөн кадимки сан жылкылуу Сарыбайдын атасы Солтонкулга берген ашы жөнүндө баяндалат. Анда кыргыз, казак, орус ж.б. элдердин баш кошкон жериндеги тарыхый окуя элдик салт-санаа, үрп-адаттар туурасында кеңири сөз болот. Кыргыз бийлөөчүсү Шабдан, казактыкы Тезек төрө жана Көл аймагынан белгилүү болгон Тилекмат уулу Чыныбайдын жесири тапкан ат чабышты бир күнгө калтыруу туурасындагы акылдашуулар кеңири кепке алынат. Садыр акедей иш билги чечен сөздүү кишилердин образдары берилет.

«Мурзакулбектин тою» Актан Тыныбек уулунун жазма мурастарынын ичинен материалы таптакыр башка жактан – өзбекстандык кыргыздарга тиешелүү окуялардан алынгандыгы менен айырмаланат. Чыгарманын башкы кейипкери Мурзакулбек атайын билими болбосо да, архитектура, үй курулуштары жаатында түшүнүгү бар, көзү жетик, кыргыз адамдарынын ичинен өзбек жергесине биринчилерден болуп медресе салдырган. Ал медресеси Өзбек Республикасынын Коргон-Төбө районунда тарыхый музей болуп сакталып, маңдайында «Мурзакул болуш салдырган медресе» деп жазылып турат. Демек, бул жазмадагы окуялар архитектура, курулуш иштеринин тарыхы боюнча маанилүү материал болуп берери талашсыз.

«Тыныбектин тарыхы» – автордун атасы улуу манасчы Тыныбек Жапый уулунун өмүр баяны, «Манас» айтып калуу жагдайы, анын баа жеткис манасчылык өнөрү туурасында. Тыныбектин манасчылык мектебинде атактуу Сагымбай Орозбаков, Тоголок Молдолор баштаган бир нече манасчылар өрнөк алгандыгынан кабар бар.

Актан Тыныбек уулунун айтуусундагы «Эр Табылды» эпосу бардык тарабынан талапка ылайыктуу иштелгендиктен го, 1940-жылдан бери бир нече жолу кайра-кайра басылып, окурмандардын сүймөнчүлүгүнө арзып келатат. эмки кезек Академиянын Кол жазмалар фондусунда сакталып турган анын айтуусундагы «Манастын» текстин кана көптөгөн поэтикалык чыгармаларын басып чыгарууда турат. Мындай зарыл иш-чара турмушка ашса, көп кырдуу талантын эгеси болгон Актан Тыныбек уулунун адабий портрети да бир топ көркөмдүү жана таасирлүү боло түшөт эле.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Академиялык Кол жазмалар фондусу. Инв. № 506. 152-б.
2. Ошондо. 164 – 165-беттер.
3. Ошондо. 211-бет.
4. Таштемиров Ж. Актан Тыныбеков (1887 – 1951). – Китепте: Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. – Ф.: Илим, 1988. 160 – 169-беттер.
5. Ленинчил жаш. – 1976. – 17-январь.

ЫБЫРАЙЫМ АБДЫРАХМАНОВ (1888–1967)

Белгилүү жомокчу, санжырачы, педагог жана фольклорист – Ыбырайым Абдырахманов 1888-жылы Ысык-Көлдүн Жети-Өгүз тарабындагы Чырак деген айылда орто дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. 7 жашында айылдагы бала окуткан молдолордон окуп, өзүнүн тырышчаактыгы менен жазууну өздөштүрүп, сабатсыздыгын жоёт. Он эки жашында Караколдогу «Жаңы тартип» деп аталган татар мектебине кирип, аны 1905-жылы бүтүргөндөн кийин Жети-Өгүздө мугалим болуп иштеген. Ыбырайым билимин өркүндөтүү максатында Алматы, Фрунзеде ачылган мугалимдик курстарда окуйт. 1939-жылы Фрунзедеги педагогикалык институтунун – жылдык адабий факультетин бүтүргөн. Кыргыз элинин монументалдуу эпосу «Манастан» тартып элдин тарыхый-маданий мурастарын мыкты билген жыйноочу катары 1935-1960-жылдардын ичинде Тил жана адабият илим изилдөө институтунда илимий кызматкер болуп иштеп жүрүп, персоналдык пенсияга чыгат. Ушул агартуучулук ишинен улам эл ичинде «Молдоке» деген урмат менен айтылган лакап атка конгон.

Ыбырайым Абдырахманов кыргыз элинин маданий мурастарын жыйноо жана түзүү майданында сиңирген эмгеги өкмөт тарабынан жогору бааланып, «Эмгектеги каармандыгы үчүн», «Эмгектеги артыкчылыгы үчүн» медалдары жана Кыргыз ССР Жогорку Советинин грамоталары менен бир нече жолу сыйланган. Эл ишиндеги чыгармачылык эмгегинин үзүрүн көрүп, ардактуу эс алууда жүргөн Ыбырайым Абдырахманов 1967-жылы 80 жашка караган курагында Ат-Башы районундагы «Пограничник» колхозунда каза болгон.

БІ. Абдырахмановдун элдик оозеки чыгармачылыкка ышкысы эртелеп ойгонгон. Ал кийин минтип эскерген. «7-8 жаштарга чыгып, айылдагы балдар окуткан молдордон окуп жүргөм. Эл кыштоого конгондо айылдагы кары, жаштар чогулушуп, «Манас» жомогун айттыруу тууралуу кеңешип, жомок айтуучу кишини атайы чакыртып алышып, кезек менен ар күнү айттырышаар эле.

Күүгүм киргенде кары, жаш аралаш «Манас» айттырган үйгө жык толуп, чоң балдар илгери отуруп алышып, мен улагада босогонун түбүндө керегеге сөөнүп отуруп калаар элем. Түн ортосу жакындаганда уйкулары келишип чоң балдар тарап кетишкенде тулганын түбүнө мине келип отуруп, таңга жакын жомок айтуу токтолуп, эт тартылгандан кийин кетер элем. Ошондой түрдө кыштын көп күндөрү «Манас» айттыруу менен өткөрүлөр эле.

Жомокчу айтып жатканда, кай бир муңдуу жерлерине келгенде ыйлашкан кишилер... сайыш, чабыш, атыш, атышуу жерлерине келгенде кай бир кишилер кыйкырып, калгандары чуру-чуу түшкөндөрү болот. «Семетей» жомогунда да ошондой абал... Түндө айтылган жомоктон көңүлүмө кай бир эпизоддорун өздөштүрүп калып, эртеси айтып бере алганымдан, келечекте менин да жомокчу болорума эл ишенер эле» [1]. БІ. Абдырахмановдун бала күнүнөн тартып «Манаска» ышкылуу болушу көптөгөн манасчылар менен таанышып, алардан таалим алууга түрткөн. Бул жөнүндө өзү минтип эскерет: «Мен Ысык-Көлдөгү жомокчулардын жетөөн көрдүм. Манас айтууда эң чыгаан болгон Акылбекти 13 жашымда биринчи көрүп, 28 жашыма дейре үздүксүз айткандарын угуп жүрдүм» [2].

Акылбектен башка да ошол кезде көл айланасында белгилүү манасчылар Дыйканбай, Жандаке, Байжан, Отунчу, Калча, Жакшылык (Кара ырчы) менен жолугушуп алардын «Манасын» көп сапар уккан. Мунун баары табигый шыгы бар БІ. Абдырахмановго оң таасирин тийгизбей койбогон.

Бара-бара ошол манасчылардан үйрөнгөн жомогунун айрым эпизоддорун өзү да эл астына чыгып аткара баштаган. Кийин трилогиянын үч бөлүмү боюнча өз вариантын түзүүгө жетишкен.

Ы. Абдырахмановдун өз учурунун кыйла тың сабаттуу адамы болушу жана «Манаска» айрыкча ышкыбоздугу эпосту узак жылдар талыкпай жыйноочуга айландырган. Бул ишке ал совет бийлигинин алгачкы жылдарынан баштап эле активдүү киришет. Анын элдик мурасты жыйноого белсене киришүүсү улуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун «Манасын» кагаз бетине түшүрүү менен башталган.

Сагымбай Орозбак уулу айткан «Манасты» жазуу иши 1922-жылы башталат. Бул иштин демилгечиси жыйноочу-фольклорист Каюм Мифтаков Тоң районундагы Бөкөмбаев селосу жайгашкан жерде мугалим болуп иштеген жана Тоң болушунда уюштурулган «Кара кыргыз эл адабиятын жыйноо кружогунын» жетекчиси болгон. Ошол кружоктун мүчөсү, өзүнүн окуучусу Сапарбай Сооронбаев экөө алты айлык мөөнөт менен Нарын уездине – Тянь-Шанга командировкага барышат. Ал жерден Уезддин жетекчи кызматкери Ыбрай Тойчиновдун жардамы менен дагы эки адам – Ыбырайым Абдырахманов менен Чаки Каптагаев кошулат. Ошентип ушул төрт кишиден турган фольклор жыйноочулардын тобу Сагымбайдын «Манасын» жазуу ишин баштаган. Бирок ал бир аз гана жазып токтоткондон кийин, иштин демилгесин улантып аягына чыгарган адам Ыбырайым Абдырахманов болгон. Ал кезде элдик оозеки чыгарманы кагаз бетине түшүрүп жыйнап алуу иши өтө ыңгайсыз татаал шартта өткөн.

Ошол татаал шартта «Манасты» жазып алууга бирден-бир татыктуу адам Ы. Абдырахманов болгону жөнүндө К. Мифтаков минтип жазат: «... тизеге жаздык алып, үстүнө батнос коюп жаза баштадым. Бир нече бет жазгандан кийин калем сапты, жастык, батносту Ыбырайга берип, өзүм Ыбырайдын бир нече бет жазганын карап отурдум. Анын колу, каты (каллиграфиясы, – С. Р.) мага абдан жакты» [3]. «Манасты» кагаз бетине түшүрүү ишинин алгач демилгечиси болгон Түркстан илим комиссиясы, кийинчерээк иштин жүрүшүнө салкын мамиле жасап, аны унуткарып кетишкендиктен, тийиштүү жардам ала алышпай, С. Орозбаков менен Ы.Абдырахманов көп кыйынчылыктарды тартышкан. Бул жөнүндө манасчы С. Орозбаков мындайча баяндаган:

Арстан Манас жомогу
Жазылып, болду тамамы,
Көз салбастан дурустап
Кетирдинер чамамы.
Жазган молдо Ыбырай
Калем тартып жадады.
Айткан акын Сагымбай
Жүдөп бала-бакырам
Жүздөрүн үйрүп карады.
Жазган молдо Ыбырай
Жаш акты эки көзүнөн,
Айткан акын Сагымбай
Адашты акыл-эсинен.
Өзгөчө кылдык эмгекти
Көпчүлүктүн ишинен.

Манасчы менен Ы. Абдырахманов эч качан тыңгылыктуу жардам албай, Кочкор менен Ат-Башы ичинде көчүп-конуп жүрүшүп, төрт жылдын ичинде «Манастын» зор көлөмдүү биринчи бөлүмүн жазып бүтүрүшкөнү чындыгында чыгармачылык эрдик болгон. «Ушул түрдөгү оор шартка жана анын айрым зээн кейирлик жыйынтыктарына карабастан, Сагымбай Орозбак уулунун оозунан 1922–1926-жылдар аралыгында «Манас» эпосунун эң сонун варианттарынын бири жазылып калынган. Бул иште демилгечи болгон Каюм Мифтаков сыяктуу энтузиасттардын, жомокчу менен бир катар бардык оордуктарга чыдап, ишти аягына жеткирген Ыбырайым Абдырахманов сыяктуу адамдардын эмгегине баа жетпейт» [4].

Ы. Абдырахманов Тил, адабият институтуна илимий кызматкер болуп иштеген мезгилинен баштап, «Манасты» мыкты билген жыйноочу катары Саякбай Каралаевден жаза баштайт. 20-кылымдын тирүү Гомери аталган С. Каралаевдин «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүнүн айрым эпизоддору, «Төштүк» эпосунан жазганы болуп 150 басма табакты түзгөн.

Ы. Абдырахманов «Манас» эпосун жыйноо менен чектелбестен, аны айтуучу жомокчу-акындардын өмүр баянын, алар жөнүндөгү эл оозунда айтылган легенда, уламыштарды да топтогон. Элдин улуу мурасы менен кеңири

массаны тааныштыруу максатында өзүнчө китепче кылып басмадан чыгарууга активдүү катышат. «Манас сериялары» деген ат менен Сагымбай Орозбак уулунун вариантынан «Манастын балалык чагы» (1940-жыл), «Алооке кан» (1941-жыл), «Макел-дөө» (1941-жыл), «Биринчи казат» (1944-жыл), ыппсчы С. Каралаевден «Каныкейдин жомогу» (1941-жыл), Рысмендеевден «Үргөнч» (1941-жыл) Тоголок Молдодон «Семетейдин Букардан Таласка келиши» (1941-жыл) деген эпизоддорду басмага даярдаган Ы. Абдырахманов болгон.

«Манас» трилогиясынын жазылып алынган варианттары менен версиялары көп. Алар бир жагынан системалуу илимий изилдөөнү талап кылып турса, экинчи жагынан идеялык-көркөмдүк жагынан жогору тургандарын басып чыгаруу зарылчылыгын туудурган. Мына ошондой себептерин эске алып «Манас» эпосунун элдүүлүгүн аныктоого арналып 1952-жылы өткөрүлгөн илимий конференция кыскартылып бириктирилген вариантты түзүү демилгесин колдогон. Ошол илимий конференциянын чечимине ылайык «Манас» трилогиясынын кыскартылып бириктирилген төрт томун түзүп басмадан чыгарууда түзүүчүлөргө көп жардам берген Ы. Абдырахманов болгон. Ал «Манас» трилогиясынын бардык варианттарын, алардын өзгөчөлүктөрүн мыкты билген адам катары тексти тандап алууда жана комментарийлер түзүүдө өз үлүшүн кошкон.

Жомокчу жалаң гана «Манасты» жыйноо жана өзүнүн вариантын түзүү менен чектелбей, элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрүн элден чогултуп алууга активдүү катышкан. Алсак, кыргыздын элдик акындарынын мурастарын, жөө жомокторун, майда лирикалык ырларын, макал-лакаптарын, чечендердин учкул сөздөрүн, табышмактарын, кошокторун жыйнаган жана өзү билген оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн жазып калтырган Ы. Абдырахмановдун «Бугу, Сарбагыш манаптарынын кагылышы», «Манаптардын зулумдугу, мыкаачылыгы», «Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү», «Кыргыздын үрп-адаттары» өңдүү кол жазмалары элибиздин өткөндөгү тарыхы, турмуштук каада, салтын үйрөнүүдө этнографиялык баалуу

маалымат болуп саналат. Ы. Абдырахманов элден уккан санжыра-уламыштарын ырга айландырып, өзүнчө оригиналдуу чыгарма жаратууга да далалаттанган. «Казак кайың сааганда, кыргыз Ысар киргенде» деген жалпы атка бириктирилген тарыхый ырларынын цикли ушул багыттагы чыгармаларга жатат. Чыгарманын негизги сюжетин 17–18-кылымдардагы кыргыз элинин башынан өткөргөн тарыхый окуялар түзөт. Жунгар баскынчыларынын жортуулдары, кыргыздын Кудаян сыяктуу айрым феодалдарынын эл башкарууга жөндөмсүздүгү, адилетсиздиги, аны элдин өкүлү Сансыз сынчынын чечкиндүү айыптан, сындап чыгышы сыяктуу окуялар жогорку көркөмдүктө ишенимдүү сүрөттөлгөн. Абдырахмановдун элден уккан санжыра-уламыштарынын негизинде түзгөн чыгармаларынын ичинен «Жаңыл Мырза» поэмасы эң көрүнүктүүсү болуп саналат. Поэма акындын көзү өткөндөн кийин өзүнчө китеп болуп жарык көргөн.

Ы. Абдырахманов «Манас» эпосунун айрым эпизоддорун эл алдында аткаруу менен бирге трилогиянын үч бөлүмү боюнча өз вариантын түзүп, өз колу менен жазып Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусуна тапшырган. Анын варианты «Манас» эпосунун башка варианттары менен салыштырганда бир кыйла өзгөчөлүккө ээ. Ы. Абдырахмановдун башка манасчылардан айырмаланып толук сабаттуу болушу, көп жылдар бою илимий чөйрөгө аралаш жашап, «Манас» боюнча жүргүзүлгөн ар кандай талкууларга катышуусу жана экинчи жактан Кол жазмалар фондусунда сакталып турган эпостун бардык варианттары менен терең тааныш болушу, ал турсун феноменалдуу эске тутуу жөндөмдүүлүгү, өзү кагаз бетине түшүргөн варианттардын көпчүлүк тексттерин сөзмө-сөз жатка билишип, ушунун баары, өз вариантына аң-сезимдүү ылгап мамиле жасоого шарт түзгөн. Ал өз вариантын жаратууда өзүнөн мурунку манасчылардан айырмаланып, жалаң гана эл астында айтып чыгууну эмес, китеп кылып жарыкка чыгарууну көздөгөн. Ошондуктан ал басманын талаптарын эске алып, ага ылайыкташтырууга умтулганы сезилет. Абдырахманов өз вариантын басма үчүн даярданын өзүнүн «Семетейине» жазган баш сөзүндө ачык эле

эскерип өткөн. Ал ушул максатта эл ичинде үзүндү-үзүндү түрүндө айтылып келген «Калевала» эпосун системалаштырып, бир сюжеттик өзөккө топтоштуруп жыйынтыктуу чыгармага айландырган фин окумуштуусу Ленереттонун жолун жолдоого кайсы бир деңгээлде далалаттанган. Бирок «Манас» эпосу баштан-аяк эбак калыптанган, жыйынтыктуу эпопея болгондуктан, тыштан мындай жасалма кийлигишүүгө анча муктаж эмес эле. Ошондуктан Абдырахмановдун ал аракети эпостун жалпы системасына олуттуу өзгөрүү алып келген эмес. Анын вариантында эпостун мурунтан калыптанган сюжеттик линиясы өзгөрүүсүз толук сакталган. Абдырахманов көбүнесе тигил же бул манасчыдан өзүнө жаккан, кийинки көз карашка жакын деген айрым мотивдерди, кээ бир көркөм сүрөттөөлөрдү алымча, кошумчалап өз вариантына киргизүү менен чектелген. Абдырахманов ошондой эле өз вариантында ар кандай тарыхый себептердин натыйжасында эпосто мурдатан орун алып келе жаткан кээ бир идеялык карама-каршылыктарды «четтетип» кийинки күндөгү көз караштарга ылайыкташтырууга аракет кылган. «Манастын» минтип идеялык жактан «таза» вариантын түзүүгө ошол кездеги вульгардык-социологиялык позициядагы адабиятчылардын эпостун элдүүлүгүн танып, реакциячыл, феодалдык, элге жат чыгарма деп чуу көтөрүп, аны азыркы талапка жооп бербеген чыгарма катары архивге өткөрүүнү сунуш кылышы көбүнесе түрткү болгон. Элдик улуу чыгарма катары «Манас» эпосун терең сүйүп, кастарлап, ага бүт чыгармачылык өмүрүн арнап келген Абдырахманов, эпосту ал сындан сактап калуу максатында жогоркудай жолго аң-сезимдүү түрдө атайы барган деп айтууга болот. «Манаска» карата нигилисттик-вульгаризатордук сын күч алып турган кезде жеке Ы. Абдырахманов эмес, улуу манасчы С. Каралаев да кайрадан жазылып, идеялык «мүчүлүштөрдөн» тазаланган вариантын Кол жазмалар фондусуна тапшырганы белгилүү.

Абдырахмановдун варианты жөнүндө жогоруда айтылгандарга мисал катары Алмамбеттин жеринен кетишин баяндаган эпизодду алсак болот. Абдырахмановдо бул эпизод окуянын жалпы жүрүшү жагынан Сагымбай

Орозбаковдукуна жакын, бирок тиги вариантта бир кыйла терең орун алган диндик мотивдер кыскартылып, же жумшартылып, бүгүнкү көз караштардын таламына жакындаштырылып берилген. Алмамбеттин өз жеринен кетиши көпчүлүк варианттардагыдай мусулман дини менен байланыштырылып мотивделбестен, анын кытай кандары менен кагылышы көбүнчө социалдык теңсиздиктен келип чыккандай мүнөзгө ээ. Абдырахманов С. Орозбаковдо жок, бирок С. Каралаевде бар кээ бир мотивдерди өз вариантына пайдаланган. Мисалы, Алмамбеттин атасынын Кан-Жайлоосун тартып алган Коңурбай менен урушу, адил сурак жүргүзбөгөн Эсенкан менен кагылышы сыяктуу социалдык мүнөзгө ээ мотивдерди көрсөтүүгө болот. Албетте Ы. Абдырахмановдун вариантын баштан аяк компилятивдүү мүнөздөгү чыгарма деп атоо жаңылыштык болоор эле. Трилогиянын бардык бөлүгүндө, бардык эпизоддорунда жогоркудай кураштыруу бирдей деңгээлде эмес. 1952-жылы «Манас» эпосунун элдүүлүгүн аныктоого арналган конференция мезгилинде жана андан мурунку талкууларда сын көбүрөөк тийген «Алмамбеттин аңгемеси», «Чоң казат», эпизоддорунда айтуучунун алымча-кошумчалары сезилерлик байкалса, башка бөлүмдөрдө мындай көрүнүштөр сейрек учурайт. Мисалы, «Сейтек» бөлүмүнө жазган «Башкы сөзүндө» айтуучу өзү минтип эскерет. «Сейтектин» 5 вариантын тандап басмага даярдоо мага тапшырылган болучу. Тоголок Молдо, Ырысмендеев Шапак, Сарыков Жакшылык үч жомокчунун вариантын талдап окуп, алардан бардыгы 300 сап ыр алдым, калгандары менин вариантым болду» [5].

Булардан тышкары Ы. Абдырахмановдун «Манаска» карата жогоркудай аракетин жекелик көрүнүш катары эсептөөгө болбойт. Эл ичинде жазуу-сызуу иши кеңири тарай баштаганда «китептик таасир» элдик оозеки чыгармачылыкка тийип, аны өзүнө сиңирип алууга аракет кылары тарыхый көрүнүш. Европа элдеринин биздин күндөргө жеткен айрым эпосторунан бул процесс ачык сезилет. Немец элинин «Нибелунг жөнүндөгү ыр», француздардын «Роланд жөнүндө ыр» эпостору сабаттуу адамдар тарабынан элдик оозеки чыгармачылыктын

кайра иштелип чыккан формасында бул күндөргө жетти. Ы.Абдырахмановдун варианты көркөм адабияттагы жалпыга орток тарыхый процесстин биздин эпостогу өзүнчө бир көрүнүшү, кызык фактысы катары да көңүл бурууга татыктуу.

Ы. Абдырахмановдун варианты баарыдан мурун «Манас» трилогиясынын үч бөлүмүнүн тең эл ичинде айтылып келе жаткан традициялык окуяларын бүтүн камтышы, ошол окуяларды артык баш кайталоолорсуз жыйынтыктуу так бериши менен баалуу. Абдырахманов ошондой эле көркөм каражаттарды ыктуу пайдалана билген. Ал каармандардын портретин, кыял-жоругун, курал-жарак, аттонун, согуштук сценаларды, пейзаждарды сүрөттөөлөрдү берүүдө өзүнөн мурун традиция катары айтылып келе жаткан ыр жолдорунун жеткилең иштелген, орошон көркөм жерлерин кылдат тандап колдонгон.

Ы. Абдырахмановдун түзгөн «Манас» вариантынын кыскача мазмуну мындай:

Ногой хан өлгөндөн кийин кара калмак хандары кыргыздарды басып алып, Ногойдун төрт уулун туш тарапка күч менен айдап жиберет. Алтай тарапка айдалып бараткан Жакып дыйканчылык кылып, жер айдап, эгин эгип, эсепсиз бай болуп, салтанаты шай болот. Жашы улгайып бараткан Жакып балалуу болбой зарланып жүргөн мезгилде укмуштуу түш көрүп, түшүн элге жорутат. Көп узабай, Чыйырдынын боюна бүтүп, жолборстун жүрөгүнө талгак болуп, аны жегенден кийин гана самагандай баатыр бала төрөлөт. Чоң той берилип, баланын аты Манас коюлат. Балага атты ак селдечен думана койбой, Жакыптын түшүн жоруган курдашы Байжигит коёт. Манас туулган күнү Жакыптын жылкысынын ичинен кара жалдуу Кула бээ да аксур кулун тууйт, кийин ал Манас баатырдын атактуу Аккуласы болуп «Чоң казатта» окко учат. Манас ашкан тентек болуп өсөт. Ата-энеси Манасты кагылсын, согулсун деген ой менен Ошпурга койчулукка берет. Бирок он эки жашка чыкса да тентектиги калбагандыктан, Жакып Манасты үйүнө алып келет. Эпосто Манастын балалык чагы ушуну менен аяктап, окуянын согуштук эпизоддору башталат.

Алтайга сүрүлүп барып, адал эмгеги менен байыган Жакыптын жылкысы калмактардын жерин оттогону үчүн алардын уруу башчыларына от май (туякбул) берип турат. Калмактын Кортук деген уруу башчысы Жакыптын жылкыларын кууп бараткан жолдо Ошпурдан келе жаткан Жакып менен Манаска жолугуп калат. Жакып иштин жөнүн Кортуктан сураса ал кепке келбей Жакыптын башын айра чабат. Буга ачуусу келген Манас укурук менен Кортукту жыга чаап өлтүрөт.

Манастын калмактарга көрсөткөн кордугу калмактын түпкү каны Эсенканга угулат. Эсенкан Манаска каршы кербен өңдөнтүп өзүнүн тыңчыларын жана сынчыларын жиберет. Манас ордо атышып жаткан учурда Эсенкандын кербенчи баатырлары эч кимди көзүнө илбей келип ордуна бастырып өтүшөт. Манастын чертип жаткан чүкөсүнүн бири төөнүн бутуна тийип, жилигин сындырып өлтүрөт. Кыргыздар Эсенкандын жүз төөгө артылган жүгүн олжого бөлүп алышат.

Калмактардын баскынчылык чабуулунан коргонуу максатында кыргыздар Манасты кан көтөрүшүп, Алтайдан Ала-Тоого көчүшөт. Кыргыздардын Ала-Тоого келип жайланышы, Манастан коркуп Анжыян, Самарканды бийлеп турган Алоокенин Енисей тарапка качышы, кыргыздар жерди тарытып жибермек болду деген шылтоо менен өзү катылып жеңилген Шоорук кан кызы Акылайды тартууга берип Манас менен элдешүүсү, Манастын Акунканды жеңип аны менен бел куда болушу сыяктуу окуялар баяндалат.

Бул вариантта да Алмамбеттин тарыхы өзүнчө чоң окуя катары берилет. Ал элдик баатыр катары элдин таламын талашып кытай хандары менен кагылышат. Кытай хандары менен батышпаганда адилдик издеп казак ханы Көкчөгө келип, андан Манаска жөнөйт.

Көкчөдөн келе жаткан Алмамбеттин астынан тосуп чыккан Манас анда эрдиктин, акылдуулуктун түркүн касиети бар экенин сынагып билет. Манас чоң той берип, Алмамбет менен эмчектеш ага-ини, антташып дос болушат. Манас Көкчөнү чаап алуу үчүн камынып каарданганда «өткөн иштин түбүнө кимдер жетүүчү» деп Алмамбет аны тыйып коёт.

Ы. Абдырахмановдо Манастын Каныкейге үйлөнүшү
С. Орозбаковдун вариантына жакын сүрөттөлөт.

Манастын Каныкейге үйлөнүшүнөн кийинки эпизод
Көзкамаңдар окуясы. Окуяда Манастан кооптонгон Эсен-
кандын Үсөндү (Көзкаман) балдары менен тыңчы кылып
жибериши, ак көңүл Манастын ишенимине кирип, аны
ууландырып жаздым кылып коё жаздаган Көзкамаңдар-
дын чыккынчылык иш аракети жана өзүлөрү бирин бири
бычакташып өлтүрүшү баяндалат.

«Көкөтөйдүн ашы» эпизодунда ашка мейман катары
чакырылган Коңурбай баатыр калмактардын уруу башчы
хандары менен кеңешип атайын даярданып келишет. Ашта
өткөрүлгөн традициялык мелдештердин байгесинин көбүн
кыргыздар жеңип алышат. Ашта калмак менен кыргыз
баатырларынын ортосундагы согуштук жаңжалдын чыгы-
шына байге себепчи болот. Кыргыз уруу башчы хандары,
баатырлары көп кол менен «Чоң казатка» аттанышат.

Колду жолго өргүтүп, Манас, Чубак, Сыргакты ээр-
читип, Алмамбет калмак жерин көрсөтүү үчүн чалгын-
дап чыгып, Тал-Чокуга келишет. Үч баатырга Алмамбет
Эсенкандын эли, жери жөнүндө мүнөздөп айтат. Ал-
мамбеттин сумушу боюнча «Көкөтөйдүн ашында» ат ча-
быштын байгесин зордуктап алып кеткен Жолойдун эли-
не чабуул коюп, Манас баатыр Айбалта менен Жолойду
чаап өлтүрөт.

Чалгын чалуу эпизодунда Коңурбайдын көп жыл-
кысына кеткенде Алмамбет күндү жайлап кар түшүрөт.
Жылкычы башы Карагулга жолугат. Карагул Алмамбетти
таанып качып жөнөйт.

Калмактар жоолашпай он жыл турушат. Кыргыздар-
дан кегин кууп, камданып келген Коңурбай кайра со-
гуш баштайт. Катуу кагылышкан согушта калмактардын
Шыпшайдар аттуу көзгө атар мергени Алмамбетти, Сыр-
гакты, Чубакты жана Аккуланы атып өлтүрөт.

Аккуласыз жөө калган Манасты байкатпай келип Ко-
ңурбай Айбалта менен чаап жарадар кылат. Эпикалык ка-
гылыштардын арымдуу элестерин эң ачык эмоциялуу сү-
рөттөгөн «Чоң казат» эпизодунун финалында калмактар-
дын жеңилиши, окко учкан чоролордун угузулушу жана

Манастын өлүмү, ага күмбөз салдыруу менен «Манас» бөлүгү бүтөт.

Ыбырайым Абдырахмановдун «Семетейи» көлөмү жана окуялардын жүрүшү жагынан толук иштелген варианттардын бири. Чыгарманын негизги сюжетин ички жана сырткы душмандарга каршы күрөшүү түзөт. Каныкей тийбей койгондо аны Көбөш баш болгон Медеке, Кочкор, Медет, Седет беш арам (Жакыптын кичи аялынан туулган балдары) «эсине келип жүрсүн деп, көкбөрү тартып» жырткычтык мамиле жасашы менен окуя башталат. Адам чыдагыс мындай кылык-жоруктарды, башынан өткөргөн кайгылуу Каныкей кайненеси Чыйырды менен бешиктеги Семетейди алып качат, алардын качканын Бакай түшүндө көрүп билет да жолунан тосуп жолугуп, жол азык берип Каныкей, Семетей, Чыйырды үчөөнү Таластан Букарга (Темирканга) жөнөтүп жиберет. Өзү алтымыш үйлүү Аргын уруусу менен Үч-Кошойдун Туук деген жерине көчүп барат.

Жесир калып, жетим бала менен Таластан качып келген Каныкейди Темиркан өзү баш болуп букарлыктар тосуп алышат. Темиркандын эли оор жоготууга учураган Каныкейге кайрат айтып, Манасты жоктоо каада-салтын өткөрүшөт.

Бардык жомокчулардын вариантында айтылгандай эле Ы. Абдырахмановдо да Семетей бала чагынан кырк жигит ээрчитип, ит агытып, куш салып жүрөт. Токойго барып куш салып, мергенчилик кылып жүргөн күндөрүнүн биринде Семетей көмүр өчүргүч Сарытаз деген адамга жолугуп эли, жери жөнүндө толук угуп, билет. Ы. Абдырахмановдун айтуусунда Каныкей чоролорго бүт айыпты оодара салбастан, Манастын өзүн да сындап, ала көөдөндүк күнөө анда да бар экенин калыстык менен баяндап берет.

Эр жете баштаган Семетейге айткан жомогунда Каныкей, баласын өз туугандарыңдан кек кууп, өч ал деп көкүтпөйт. Ал ири алдыда Манастын күмбөзү, Талас, Таластагы Ак ордо жөнүндө баяндайт жана атасынан калган аманат буюмдардын (Аколпок, Аккелте, Айбалта, Ачалбарс, Сырнайза жана Тайбуурул, Акшумкар, Кумайык, Желмаян) тек жайын айтып, ошолорду көздөп алуусун тапшырат.

Арман-жомокто аталган асыл буюмдардын кайдан, ким аркылуу келгендиги, жасалышы, укмуштуу сапаттары кеңири сүрөттөлөт.

Темиркан таятасы баштап Букарлыктын баары Семетейге ак жол тилеп бата берет. Семетейдин жолдо келе жатышындагы жер, суу көрүнүштөрү бир кыйла көркөм сүрөттөлгөн. Сыр-Дарыяга келип кече албай турган Семетейдин көзүнө Манас курал-жарагы, Аккуласы менен көрүнөт. Сууга аккан Семетейди Манас, Алмамбеттин арбагы колдоп, аны суунун аркы өйүзүнө чыгарып коёт. Семетей Таласка келгенде Каныкейдин айтуусу боюнча Манастын Ак күмбөзүнө өкүрүп келет, Ак күмбөзгө тартылган Манастын анын чоролорунун жана Каныкейдин сүрөтүн көрөт. Ал түгүл чоролордун сүрөтүнүн катарынан Семетей өзүнүн бала чактагы тартылган сүрөтүн көрүп Каныкейдин акылмандыгына ыраазы болот. Семетей кайра дагы бата кылып жолго аттанат. Кумайыкка жолугат. Камбарбоз айгыр да Семетейдин келгенин билип үйүрү менен окуранат. Төө кайтарып жүргөн аксакал абышкага барып Семетей салам айтат. Бакай алик алып, баланын жөн-жайын сурайт. Ы. Абдырахмановдо Бакай менен Семетей бирин-бири сынашуусуз эле таанышат. Бакай Манас өлгөндөн кийин Каныкейдин качканынан баштап, Абыке, Көбөштөн көргөн кордуктарын айтып берет. Жайылып жүргөн төөлөрдүн арасынан Желмаян Семетейди таанып келет. Бакай айлына Семетейдин келгенин айтып сүйүнчүлөп барат, Семетейге Акшумкар менен Тайбуурул да келет. Семетей эли-жери менен таанышкандан кийин Бакай менен коштошуп, көп кечикпей көчүп келерин айтып Букарды карай жүрүп кетет.

Семетейдин Букардан Таласка көчүп келишин Абыке кубанып тосуп алса, Көбөш уруш салат. Көбөш менен Жакыптын колу, бутун кишендеп коюп, Семетей качкан чоролорду алып келем деп артынан кууп кетет. Байлоодо жаткан Жакып менен Көбөштү Каныкей жарып өлтүрөт. Семетей качкан кырк чорону Кочкордо кырып, күмбөз салдырат. Мажик менен Камбардан калган эки баланы (бул вариантта Күлчоронун атасы Мажик, Канчоронун атасы Камбар деп айтылат) Каныкей багып өстүрөт.

Семетей Абыкеге Каныкейди алып берейин десе Абыке болбойт. Бакай бата берип Абыке күн батыш тарапка (Ан-жиянга) кетет.

Ы. Абдырахмановдо Чынкожо менен Толтойдун Семетейге жоо болушу кыргыз урууларынын ич ара ыдырашынан, ички конфликтердин күч алышынан келип чыгат. эпостун сүрөттөөсү боюнча Ногой, Шыгай бир тууган болушат. Манас өлгөндөн кийин Шыгай менен Чынкожо өз айылын бөлүп башка жакка көчүп кетет.

Ыгын келтирип Семетейден өч ала албай жүргөн Чынкожого күндөрдүн биринде Толтой: «Бул канкордун Үркөчтө Оогандын каны Акун кан деген кайны бар, бендеден ашкан сулуу, Акундун кызы Айчүрөк аттуу ала турган зайыбы бар. Биз кол курап барып Акун канды камап кызын зордуктап тартып алалы, досум Чынкожо сен ал» – деп акыл салат. Кеңешип бүтүмгө келген Чынкожо, Толтой көп кол менен келип Акун кандын шаарын камайт. Ошол учурда Айчүрөк Ак куу кебин кийип, асмандан учуп жер жүзүндөгү алптарды сынап, көңүлүнө жаккан мыктысына тийип, Чынкожо менен Толтойду жок кылдырууну ойлойт. Ак куу болуп кубулуп учуп атактуу алптардын баарын көрүп, акыры Таласты конуштаган Манастын уулу Семетейди сынап көңүлүнө толтурат. Чачыкейге келип «отуң менен кирип күлүң менен чыгайын» деп жалынат. Чачыкей макул болбой жаман сөз айтып тилдегенде Айчүрөк ачууланып «сени эле салбар кылбасам» деп Акшумкар салып жүргөн Семетейдин шумкарын ала качып кетет. Семетей артынан издеп барып, Айчүрөк менен жолугушат. Айчүрөк аны өз сарайына алып барат.

Толтой Чынкожого «Айчүрөктү талашпайлы, бул канкор Көкөтөйдүн ашында Кошойдун батасынан бүтү эле, бизди соо кылбайт. Жүрү кетели» дейт. Чынкожо Толтойду кордоп, согушка кирүүгө аргасыз кылат. Эки тарап беттешкен катуу согушта «карадан олпок тон кийген, канаттуу кара ат минген» Чынкожону Күлчоро көктөн атып өлтүрөт. Бул согушта Толтой да каза табат. Семетей Толтойдун аты Суркоендун чылбырын ортого таштаймын деп чылбырдын учун Күлчорого жакын таштап койгондо Канчородон мурун илип алат. Мына ушул окуядан тартып:

Күлчоро күлүк алды го,
Канчоро куру калды го.
Семетей абам чылбырды
Ийе таштап салды го [6] –

деп Канчоронун Семетей менен Күлчорого карата кастыгы башталат. Чынкожо, Толтойдун чатагы басылгандан кийин Акун кан чоң той берип Айчүрөктү узатышат. Семетей да атасы Манастай эр болгондугу, кагышканды кайсагандыгы Коңурбайга угулат. Кооптонгон Коңурбай «Жаңжундарын чакырып, амбалдарын айкырып» чогултуп кеңешет. Семетейдин кун кууп келерин алдын-ала күтүнүп Мурадылды кароолго коёт.

Бакай капыстан күн жааган жаман белгини Мурадылдын жайчылыгынан деп сезет. Тамактанып жайгашкандан кийин Бакай Күлчоро менен Канчоро аттарга сак болгула дейт. Тиги экөө Бакайдын тилин албастан аттарды отко коё беришет. Бул абалдан пайдаланып Мурадыл аттарды Текестин төрүнө айдап таштайт. Бакай арман кылып, Семетей Күлчоро менен Канчорону жемелейт. Төрт баатыр Каңгар тоодо турган кароолчу жаныбарларды – Аккулжаны, кырк кулач кызыл түлкүнү, Куу өрдөктү жайлайт. Бакай Кароол белде калып, Семетей чалгындап чыгат.

Карагул качып Коңурбайга келип Семетей кароолчуларды өлтүрүп жылкы тийип кеткенин айтат. Жылкыны узатып жиберип Семетей Коңурбай менен урушат. Адатынча качып кутулган Коңурбай аңдып жүрүп атат. Семетейге ок жаңылат. Күлчоро менен Канчоро качып жөнөгөн Коңурбайды кууп жетпей калат. Бакай, Семетейге токтогон окту аттатып түшүрүүдө Күлчорону Айчүрөккө жөнөтөт. Айчүрөк Ак куу кебин кийип Семетейге учуп жетип аттап окту түшүрөт.

Семетей айыгып Таласка келет. Коңурбай кайрадан Таласка чабуул коёт. Чоң уруш болуп кара кытай, манжуулар көп жоготууларга учурайт. Нескара менен Бозкертик элчи болуп келишип Коңурбайдын Манас үчүн кун берерин айтат. Бакай, Сары кан макул болушат. Бирок Коңурбай Күлчорону кул деп кордогондо Күлчоро анын жана Нескаранын башын алат.

Семетей ыдыраган кыргыз урууларын бириктирип, Манастын кунун кууп алып, даңкы таш жарып турган учур-

да Үмөтөй Чачыкейди берсин деп элчи жиберет. Анткени Семетей салбар кылып койгон Чачыкей башта Үмөтөйдүн колуктусу экен. Үмөтөй жиберген элчиге Семетей тартуу тартып кайра жөнөтөт. Бирок Үмөтөй ынтымакка келбей Семетейдин жылкысына тиет. Үмөтөйдү Күлчоро өлтүрөт. Үмөтөйдүн куну үчүн Тайбуурулдун тартууга кеткени бардык семетейчилерде айтылат.

Камбардын уулу Канчоро Суркоен үчүн таарынып Семетей менен Күлчоро кулга теңебейт деп ич күйдүлүк кылып жүрөт. Салбар болуп калган Чачыкей Канчоро менен кеңешип Толтойдун уулу Кыязга Тайбуурулга Үмөтөйдүн сөөгүн жүктөп, Аколпокту сөөккө жаап Үмөтөйдүн кунуна жибергенин айтып кат жазат. Бул кабарды уккан Кыяз кол жыйып Жет-Кайттан Таласка келүүгө камынат. Канчоро амал менен зериктим салбырынга чыгайын деп Семетейди алдап Алгараны минип убадасы менен Жедигердин элине, эр Кыяздай бегине келет. Айчүрөктү олжого берерин айтып, Канчоро Кыяз менен антташат.

Бул учурда Семетей Манастын арбагына багыштап ак боз бээ алып Ак күмбөзгө бармакчы болот. Айчүрөктүн түшүн жамандыкка жоруган Каныкейдин айтканына болбой ак боз бээни чорого коштотуп алып күмбөзгө келет. Бээни союп, этин кырк кулактуу мис казанга салып кайнатса, кайнаганда кап-кара болуп кайнайт. Күлчоро кайгырып: «Абакем оң таппады, Каныкейдин айтканы чын болуп, төлгө жаман болду» – дейт. Аңгыча Кыяздын көп колу «жедигерлеп» ураан чакырып каптап кирет. Семетей, Күлчоро, Канчоро үчөө урушка кирет. Ошол катуу кагылышта Семетей минген Алгара «мурунку кекти кектеп кайра кетенчиктегенде» Тооторудан томолонуп түшкөн Кыязды өлтүрө албай калат. Күлчоро баатырдыгын көрсөтүп Кыяздын кыйла колун кыргынга учуратат. Кыяз акыры Семетейди өлтүрөт. Бирок Семетейдин сөөгү табылбай, кайып болуп кетет.

Ы. Абдырахманов жазып тапшырган «Сейтек», «Манас» трилогиясынын бөлүмүнө таандык окуяларды дээрлик баарын камтышы, сюжетинин жыйынтыктуулугу менен колдо бар варианттардын көпчүлүгүнөн айырмаланып турат. Ал өзүнчө китеп болуп жарыяланган⁷ Аб-

дырахмановдун «Сейтеги» бардык варианттардагыдай эле Айчүрөктүн Кыяздын колуна түшүп кетиши жана анда жүрүп Семетейден үч айлык боюнда калган Сейтекти төрөшү, аны Кыяздын кастыгынан ар түрдүү амал-айла менен сактап, аман өстүрүшү менен башталат. Эр жеткен Сейтек ата-тегин угуп, кулдукта жүргөн Күлчорого кошулуп, Кыязды жеңип, атасы Семетейдин өчүн алышы, андан Таласка келип, Канчоро, Чачыкейди жок кылып атасынын ордун ээлеп, эл-жерине бейпил турмушту орнотушу да айрым бир мотивдердеги, деталдардагы айырмачылыктарды эске албаганда башка варианттарга окшош. Мунун өзү «Сейтектин» аталган эпизоддору эл ичинде узак мезгилдер бою айтылып, улам такталып, туруктуу бир нукка ээ болгонун көрсөтөт. Жалпы эле элдик эпостордо «Сейтекте» сүрөттөлгөнгө жакын, типологиялаш окшош окуялардын орун алышы традициялуу көрүнүш. Эл учурдагы абал канчалык трагедиялуу болсо да келечекке оптимизм менен караган, зордукчул күчтөр убактылуу үстөмдүк кылса да, акыры жүрүп адилеттик кайра ордуна келип, салтанат кураарына ишенишкен. Ошондуктан элдин оозеки чыгармачылыгынын көптөгөн үлгүлөрүндө оң каарманга каршы турган тескери күчтөрдүн бардыгы жеңилип, окуя убактылуу бүтүш менен жыйынтыкталат. Натыйжада чыгарманы мындан нары улантуу зарылчылыгы жок калат. Жалпы эпосторго мүнөздүү ушул салт боюнча «Манас» трилогиясы да Сейтектин Канчоро, Кыязды өлтүрүшү, баштатан келе жаткан сөөк өчтү тышкы, ички душмандар бүтүндөй жок болуп, эл тынч, бейпил турмушта жашай башташы менен чыгарма жыйынтыкталып, акырына чыккан катары токтолууга тийиш эле. Чындыгында эл да «Манас» трилогиясын так ушул жерде бүтүргөнү «Сейтектин» ушуга чейинки окуялары туруктуу канонго түшүп, сюжети бардык варианттарда бирдей мүнөзгө ээ болушу жана кээ бир варианттарда окуя, тактап айтканда, дал ушул жерде бүтүшүн көрсөтүп турат. Ырас, бир катар варианттарда окуя андан ары улантылып айтылат. Сейтек эпосто мурда белгисиз жоо өкүлдөрү менен салгылашат. Кебетеси мындай көрүнүш, Сейтектин андан аркы өмүрү-

нө, иштерине элдин кызыгуусуна байланыштуу айрым кийинки манасчылардын узартып айтуусу, жекече кошумча-лоосу деп кароо туура өңдөнөт. Анткени «Сейтекте» кийин кирген окуялардын сюжети боюнча варианттар ортосунда мурдатан келе жаткан белгилүү канон жок. Бир вариантта жолуккан окуя башка варианттарда учурабайт, эл ичинде да анча белгилүү эмес. Маселен атактуу манасчы С. Каралаев Кара дөө жана Момунжан жөнүндөгү баяндарды, Сейтектин Таласка келишин улантып Желмогуз уулу Сарыбай менен узак урушту, ага байланыштуу Кайыпчалдын кызы Куялы тууралуу окуяны айтат. Бул окуялар башка варианттарда кезикпейт. Эскере кетчү нерсе, аталган окуялардагы кээ бир оң персонаждар башка варианттарда тескери мүнөзгө ээ. Ж. Сарыковдун вариантында Кара дөө, Ш. Рысмендеев, Б. Сазановдо – Коңурбайдын уулу Куялы Сейтек менен урушуп жеңилет.

Ы. Абдырахманов варианттар ортосундагы бул айырмачылыкты жоюп, бир канонго салууга аракет кылган. Анын вариантында Ж. Сарыковдукундай Карадөөнүн окуясы, Ш. Рысмендеев менен Б. Сазановдукундай Коңурбайдын уулу Куялынын Сейтекке каршы урушу айтылат, бирок окуя баяндоо манерасы, каармандардын мүнөзүн, портреттерин, баталдык картиналарды сүрөттөөсү С. Каралаевдин вариантына жакындашып кетет.

Ы. Абдырахмановдун вариантында бул окуялардын кыскача сюжети мындай: Индистандын Жеркен бетинде Карадөө жашайт. Ал «чайнарына таш таппай, кесерине баш таппай, уруша турган эр таппай, барарына жер таппай», дөөгүрсүп, өзүнө жан теңебеген баскынчы болот. Мына ошол өзүнө ашкере ишенген Карадөө Семетейдин уулу Сейтек баатыр чыгып, элин жоого алдырбай эркин жатканын угуп, анын атагына ичи тарып, барып чаап, олжо алууга камынат. Ал көп кол чогултуп Кашкарга келип андан Анжыянды басып өтүп, Чаткалга келип токтойт. Карыя Бакай күндөрдүн биринде өзүнөн өзү чочунуп, үйгө жата албай Үч-Кошойдун бийик тоосуна чыгып барып дүрбү менен айланасын карап олтуруп, Чаткалды басып жаткан калың колду көрөт да элге кабар жеткирет.

Күлчоро, Сейтек кол баштап, Карадөөнү капыстан басып алууга жөнөшөт. Эки кол беттешип, салгылаш башталат. Күлчорого Көңгөй, Сейтекке Тоотай деген душман баатырлары жекеге чыгып өлүмгө учурайт. Күлчоро менен Даңгыл беттешип, узакка кармашып Күлчоро жеңеринде, Кара дөө жардамга калың колун каптатат. Уруш кызыйт, кыргыздар жоонун колун жеңе баштайт. Күлчоро капыстан Кара дөө менен бет келишип, аттан эңип түшүрүп өлтүрөт. Башчысы өлгөн душман колу багынып, кечирим сурашат. «Оболтодон сунган моюнду, суурган кылыч кеспейт, булардын күнөөсүн кечели» – деген Бакайдын кеңеши боюнча аларга эркиндик берилет. Мурун Карадөөгө мал мүлкү менен туткунга түшкөн Кашкар, Анжыян эли да азаттыкка чыгышат.

Ы. Абдырахманов Сейтектин Коңурбайдын уулу Куялы менен урушун бир кыйла кенен сүрөттөйт. Сейтектин атагын уккан Куялы буруттардан (кыргыздардан) өлгөн атасы Коңурбайдын өчүн алам деп элин чогултуп кеңеш салат. Эл ичинен мүрөктүн суусун ичип төрт жүз жыл жашаган Ыраң-Көөдөн карыя чыгып, буруттар башынан бери бизге жеңилген эмес, Манас баатыр Бээжинди алып, атаң Коңурбайды багынткан, анын тукуму оңой жоо эмес, тил алып барба дейт. Куялы анын айткан кеңешине көнбөй алты түмөн кол алып Таласка жөнөйт. Үч ай дегенде Ысык-Көлдү жээктеп, Чүйгө түшөт.

Карыя Бакайдын кеңеши менен Сейтек туш-тушка күзөтчү койгон болот. Ошол күзөтчүлөр жоонун каптап келе жатканын кабар кылат. Аргын, ногой жоо жарагын шайлашып, душманды тосуп чыгышат. Бакай алыстан дүрбү салып, жоонун кайдан келгенин тааныйт, анын теңи ит жээр, бит жээрлер бака, жылан, коңузду терип жеп ар кайсы тоону өрдөп кеткенин көрөт да аларды кайра колго кошула электе ошояктан жалгыздатып кырууга кеңеш берет. Ал кеңеш кабыл алынат. Кыргыз колу тоого тентип кеткен ит жээр, бит жээрлерди, жок кылгандан кийин Куялы баш болуп жаткан солоон, шибе, тыргоотторго каршы аттанышат, эки кол беттешип, жекеге киши чыгарышат. Душман тараптан кадимки мерген Кожожаштын чөбөрөсү Соорун Сейтекти жекеге чакырып чыгат. Анын

чоң атасы Чаңдаяк, атасы Чабалдай мурун Семетей менен Күлчородон өлгөн экен.

Эки баатыр бардык жоо куралдарды кезек менен колдонуп, узакка салгылашып, акыры куралсыз ат үстүндө кармашышат. Сейтек душманын жакалап муунта кармап аттан алып түшүп өлтүрөт. Жекеге чыккан Дөңгөнү Сейтек жеңе турган болгондо кара кытайлар көптөп кирет. Кармаш маалында Күлчоро Куялыны жыга саят, аны ат оюнчу жөө күлүктөр куткарып кетет. Дөңгө сайып кеткен Күлчорону Сейтек куткарат. Дөңгө жер бетине кара туман түшүрүп, өзү көрүнбөй жамгыр кылып жаа тартып, мөндүр кылып ок атып колду жүдөтөт. Күлчоро аңдып олтуруп Алмабаш менен атып өлтүрөт. Дароо күн чыгып, туман тарайт. Кыргыздар жоосун жеңип кирет. Куялы качып жөнөйт. Артынан Күлчоро кубалап, Кең-Каркырадан жетип өлтүрүп, анын Чаар тулпарын кармап минип кайра кайтып келет. Жоо жеңилет, анын бир кыйласы:

Топ-топ болуп алышып,
Качырдын башын алышып,
Жарактарын кыйратып,
Кийимдерин жыйнашып,
Отко салып өрттөшүп,
Кырка отуруп беришип,
Өлүмдү макул көрүшүп,
Кылыч менен баштарын

Кыя чаап өлүшүп [8], – деп, жок болот. Ошентип Ы.Абдырахманов жоонун жеңилип жок болушу менен «Сейтектин» негизги окуясын аяктайт.

Ыбырай Абдырахманов «Манас» трилогиясынын үч бөлүмүн тең толук камтыган жана жаралуу тарыхы жагынан да, ички көркөмдүгү, мазмуну жагынан да Кол жазмалар фондусунда сакталып турган башка варианттардан кыйла айырмаланып турган өз вариантын жазып калтыруу менен манасчылардын арасында ардактуу орундун бирин ээлейт. Ал ошону менен бирге «Манас» башында турган элибиздин эң бай асыл мурастарын бүткүл өмүрүн сайып чогултуп өтүү менен кыргыз адабиятына зор эмгек сиңирген адам.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Абдырахманов Ы.* «Манас» тууралуу билгендерим. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 604. 2-бет.
2. Ошондо.
3. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 298.
4. *Мусаев С.* Сагымбай манасчы жана анын варианты. – Китепте: Манас. 1-китеп. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе, 1987. 282-бет.
5. *Абдырахманов Ы.* Сейтек. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 670а. 1-бет.
6. *Абдырахманов Ы.* Семетей. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 184. 413-бет.
7. *Абдырахманов Ы.* Сейтек. Түзгөн баш сөзүн жазган Р. Сарыпбеков. – Бишкек, «Илим» басмасы, 1994.
8. *Абдырахманов Ы.* Сейтек. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 670а. 339-бет.

АКМАТ РЫСМЕНДЕЕВ (1891–1966)

Семетейчи Акмат Рысмендеев азыркы Чүй районуна караштуу «Шамшы» совхозунда 1891-жылы туулган. Акмат үч жашка чыкканда ата-энеси өлүп жетим калат. Ал көрүнгөндүн колунда жүрүп күн көрөт.

Акмат 1896-99-жылдары Таштекбаев деген адамдын колунда тарбияланат. 1899-жылдан 1912-жылга чейин орус кулагына малай болуп жанын багат. 1912-1914-жылдары Ысмайыл деген байдын коюн кайтарып күн өткөрөт. 1914-жылдан 1929-жылга дейре дагы эле болсо көрүнгөндүн малын багып, кара жумушун жасап жүрөт. Ошентип, 1929-жылкы жаңы уюшулуп жаткан коллективизацияга эпкиндүү катышып, колхозго мүчө болуп кирет. 1933-жылдан баштап «Шамшы» совхозунда чабан болуп иштейт. Мына ушул чабандык кесипте жүргөн мезгилинде ал бир нече жолу сыйланат.

Акмат Рысмендеев «Семетейди» жыйырма жаш курагынан баштап айтат. Ал белгилүү манасчы Сагымбай Орозбаковдун шакирти болуп эсептелинет. Анткени, Акмат Сагымбайга көп жолу барып жүрүүнүн натыйжасында анын үй-бүлөсү менен аралашып, алардын бүлөсү катары болуп калат. Сагымбайдан «Манас» айтуунун чеберчилигин үйрөнөт жана таалим алат. Оозеки айтылган маалыматтарга караганда Акмат Рысмендеев «Семетейди» Сагымбай Орозбаковдун айтуусунан үйрөнгөндүгү эскерилет.

Манасчылар негизинен профессионал акындар болуп эсептелинген. Анткени, алар жалаң «Манас» үчилтигин айтуу үчүн эл кыдырып, элдин рухий жактан болгон кызыгуусун байытуу менен аларга эстетикалык ырахат берген. Манасчылар же семетейчилер «Манас» менен «Семе-

тейди» бир жерден экинчи жерге кыдырып айтып жүрүү менен аны өзүнө кесип кылып алышкан.

Ушундай эле «Манасты», «Семетейди» айтыш жүргөн айрым манасчы жана семетейчилер бул өнөрдү кесип кылып, профессионал акындар катарына кирбегендер да бар. Анткени, алар «Манасты» элди, жерди кыдырып жүрүп айтпастан, айрым бир жыйындарда, чакырган жерлерде гана «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү айтуу менен гана чектелишкен жана аны андан ары улантып, өөрчүтүп айтышкан эмес. Мына ушундай себептердин негизинде бул сыяктуу манасчыларды профессионал деп эсептөөгө болбойт.

Ушул сыяктуу манасчылардын катарына Акмат Рысмендеевди кошууга болот. Анткени, бул манасчылардын негизги кесиби чарбачылыкка байланыштуу өткөндүктөн негизги көңүл чарбага бурулат да киреше табуу булагы ушул чарбадан түшүп турган. Алар «Манас» айтууну кесип катары баалабастан, элдин эстетикалык таламына жараша пайдаланышкан. Бул категориядагы манасчылар жөнүндө К. Рахматуллин «Манасчылар» деген эмгегинде «Биздин манасчылар негизинен профессионал акындар. Башкача айтсак акындык кесиби менен «Манасты» айтуудан түшкөн киреше менен оокат кылышкан. Бирок кийинки кездерде Акмат, Шапак, кала берсе Жаңыбай өңдөнүп, акындык менен эмес, өз чарбасы менен оокат кылган манасчылар да пайда боло баштаганын көрөбүз» [1]. Бирок булар чыгармачылык талантты ташташкан эмес.

Акмат Рысмендеев деле «Семетей» айтууну түш көрүүгө байланыштырат. Анын түшүнө «Семетей» эпосунун каармандары кирет. Акмат түштү Суусамырда кой кайтарып жүргөн жеринде көрөт. Ага түшүндө көргөн жигит бир кур берет. Түшүндө кур алган күндөн тартып ал «Семетей» айта баштайт.

Семетейди айтууда Акмат Рысмендеев адегенде эле көпчүлүккө бет алып айтып чыккан эмес. Ал алды менен талаада, өзүнүн курбулары жана кесиптештери болгон койчуларга айтып жүрөт. Ошолордун астында биринчи жолу бетин ачат.

1915-жылы Акмат биринчи жолу көпчүлүктүн алдына чыгат. Мында ал Токмокто жашаган Мыктыбек деген

адам тарабынан чакырылып, ошол үйдө олтурган көпчүлүккө биринчи жолу «Семетейден» үзүндү айтып берет. Мына ушул жыйында айтылган «Семетейден» кийин Акмат Рысмендеев элге угулуп, манасчы катары таанылып, ошондон тартып көпчүлүккө айта баштайт. Ошондой эле Акмат өз убагында аш-тойлордо да жарчы болуп ырдап келген экен. Бирок Акматты ырчы же акын катары эч ким билбейт, аны семетейчи катары эл жакшы билишет.

Акмат Рысмендеев эң алды өз айлына гана белгилүү болуп, башка айылдарга белгисиз болуп келсе, кийинчерээк анын аты бүткүл Кыргызстандын аймагына тарап кетет. Анткени, Акмат Рысмендеев 1938-жылы май айында чакырылган акындардын слетунда «Семетейден» үзүндү айтат. Ушул слетто Акматтын чыгармачылыгы жогору бааланат. Ошону менен бирге аны көрүнүктүү акындардын катарына көтөрүшөт да, ошол эле слетте эл акындарынын Москвадагы съездине делегат кылып шайлашат. Мына ушул жылдан баштап Акматтын «Семетейин» жазып алуу иши башталат. Бул жазып алуу иши ошол кездеги «Манас» эпосу боюнча түзүлгөн комитетке тапшырылат.

Акмат Рысмендеев жетимиш беш жаш курагында 1966-жылы өз айлы «Шамшы» совхозунда дүйнөдөн кайтат.

Акмат Рысмендеевдин айтуусунда «Манас» эпосунан «Манастын Көзкамандардан көргөн жамандыгы» жана «Чоң казат» эпизоддорунан үзүндү жазылып алынган. Бул манасчыдан жазылып алынган эки эпизоддун үзүндүсү, биринчиси 5500 ыр сабын түзсө, экинчиси 3663 ыр сабынан турат². Ошон үчүн А. Рысмендеевдин айтуусунда үчилтик толук айтылбастан, «Манас» жана «Семетей» эпосторунун негизги окуяларынын үзүндүлөрү гана болуп эсептелинет.

Үчилтиктин «Семетей» бөлүмү боюнча алганда да Акмат Рысмендеевдин айтуусунда эпостун урунттуу эпизоддорун түзүүчү окуялары гана жазылган. Акматтын жаздырып кеткен материалдарын карап чыкканыбызда «Семетей» эпосу боюнча төмөнкүдөй окуяларды көрүүгө болот: Семетейдин балалык чагы; Чынкожо, Толтой Акунканды камап жаткан жери; Семетей менен Чынкожонун жоолаш-

каны; Көкөтөйдүн ашы жана Чынкожо, Толтойдун Семетейден жеңилген жери ж.б. Жогоруда аталган окуялар туруктуу түрдө айтылып жүргөндүктөн Акматтын айтуусунда да негизги делинген эпизоддору жазылып алынган.

«Семетей» эпосунун сюжеттик нугун толугу менен сактаган варианттарды С. Каралаев, Ш. Рысмендеев, Ж. Кожеков, Ж. Сарыков, М. Чокморов жана Тоголок Молдонун варианттарынан жолуктурабыз. Акмат Рысмендеевдин вариантында «Семетей» эпосунун эпизоддору толук боюнча болбосо да негизги эпизоддор жазылып жалпы эпостун сюжеттик нугу бузулбастан сакталып калган. Ошондуктан, сюжет айрым эпизоддордон курулгандыгына карабастан бир бүтүн чыгарма экендигин көрсөтүп турат. Эпостун борбордук каарманына байланыштуу айтылуучу окуялар негизинен семетейчи тарабынан камтылган. Буга караганда вариант айрым эпизод жана окуялардан куралса да, башка семетейчилерде айтылган жана салттуу деп эсептелинген окуялардын бар экендигин айтууга болот. Ошондуктан, бул вариант боюнча өзүбүздүн баамдообузду айрым көрүнүштөрдү ортого салып көрөлү.

Акмат Рысмендеевдин «Семетейи» көлдүк жана тяньшандык семетейчилердикинен негизинен айырмаланбайт. Семетейчинин айтуусундагы эпос С. Каралаевдин вариантынан айрым бир деталдык жана окуянын сүрөттөлүшү сыяктуу көрүнүштөрдөн гана айырмаланбаса, сюжет курулушу жагынан окшоштукту түзөт.

Эпостун башталышында эле Көбөштүн Каныкейге жуучу салуудагы эпикалык убакыттын кыскалыгын жана Манаска тиешелүү буюмдары менен жаныбарларынын аттарынан айырмачылыкты байкайбыз. Семетейдин Букардан Таласка көчүп келгендиги Көбөш тарабынан болгон каршылык да башка варианттардан өзгөчөлөнүп турат. Акмат Рысмендеевдин айтуусунда Манас дүйнөдөн кайтып, күмбөз салдырып, жайына коюлган соң Көбөш үч айдан кийин Каныкейге жуучу жиберет. Ал эми башка варианттарда Манаска таандык болгон жаныбарлар Кумайык, Желмаян делсе, бул вариантта Куу тайган, Кара лөк болуп аталат. Калган буюмдардын аттары өзгөргөн эмес.

Семетейдин жаңы көчүп келген көчү жайлуу конуш

таап коно элегинде, өз бийлигин жана көрө албастыгын көрсөткөн Көбөш кол курап келет. Көчтү кондурбоонун аракетин жасап, бир топко каршылык көрсөтүп убара кылат. Семетей Көбөштү бир тууган агасы катары эсептейт. Көрсөткөн каршылыгына анча деле нааразы болбостон, алдына түшүп кечирим сураганда агасынын каары токтолгонсуп калат. Окуянын акыркы финалы башынан бери айтылып келе жаткан салттык үлгүнү сактаган. Эскерилип жаткан вариантта Көбөштүн аракети көч үстүндө болуп жаткан окуя катары сүрөттөлсө, ал эми негизги варианттан болгон С. Каралаев боюнча Көбөш Семетейдин конуш алып жайланып калгандан кийин кырк жигит менен чаап алууга аттануусу менен баяндалат. Демек, буга караганда манасчылар бир эле окуяны чечмелөөдө жана талкуулоодо ар бири өзүнүн чыгармачылык дараметине жана таалим алуу багытына карата мамиле жасагандыгын көрсөтүп жатат.

Акмат Рысмендеевдин айтуусунда Каныкейдин Букарга качышы негизги варианттарга анча деле жакындашпастан башкача чечилгендигин белгилөөгө туура келет. Каныкейдин атасына таарынып түз эле Букарга эмес, ал башка бир элге же жат жерге барып баш калкалоо жөнүндөгү ою Акмат Рысмендеевдин вариантынан да учурайт. Ушул эле мотив семетейчи Ш. Рысмендеевдин жана В. Радловдун жазып калтырган варианттарында да кездешет. Ал эми жалпысынан алганда, Букарга кетүү жөнүндөгү ойдун туулушу Бакай тараптан болот да Каныкей Бакайдын айтканына көнүп, анын камылгасы боюнча гана жолго чыгат. Акыры окуянын жыйынтыгына келгенде айтылып жүргөн ойдун берилиши жогоруда эскерилген варианттардын бардыгында тең үндөшүп турат.

Негизги варианттардын бири болгон С. Каралаевде «Каныкейдин Тайторуну чапканы» деген көлөмдүү жана жогорку чеберчиликте өзүнүн көркөмдүк апогейине жеткире аткарылган өзөктүү эпизод бар. Аталган эпизод С. Каралаевдин айтуусундагыдай толугу менен болбосо да М. Чокморовдун вариантында айтылат, ал эми бул эки варианттарда анын ичинде сөз болуп жаткан Акмат Рысмендеевдин айтуусунда да жолукпайт. Бирок кийинки

мезгилдерде колубузга тийген кытайлык кыргыздардан чыккан белгилүү манасчы Жусуп Мамайдын вариантында ушул эле окуя «Сейтек» эпосунда эскерилет.

Жалпы эле бардык семетейчилерде кезиккен Семетейдин элине келе жаткандагы жолдогу душман менен болгон кармашуулары да Акматтын айтуусунда сакталган. Ошондуктан, Семетейдин Букардан Таласка жөнөгөнүн билген душман баатырларынын тосуп чыкканы жана алардын Семетейден талкаланышы көпчүлүк варианттарга мүнөздүү көрүнүш экендигинин ачык далили болуп жатат. Мындагы болгон айырмачылык каармандардын ысымдарынын аталышынан жана айрым деталдык көрүнүштөрдөн гана учурайт.

Семетейдин Чачыкейге үйлөнүшү жөнүндө да варианттар арасындагы айырмачылыктарды байкоого болот. Семетейге Чачыкейди алып бергенге чейин эле аны кудалап кеткен хандыктар жөнүндө баяндоолор кездешет. Айрымдарында Толтойдун кудалап койгон жары аталса, ал эми кээ бирөөлөрүндө кызылбаш элинин баатыры Кейкубат Шаатемир кызы Чачыкейди Семетейден тартып алууга Семетейге кол салат. Ушул эле айтылган мотив семетейчи Шапак Рысмендеевдин вариантында учурайт. Акмат Рысмендеев боюнча да Чачыкейге байланыштуу окуя баяндалат. Аталган вариантта башкалардан айырмаланып Чачыкейди калмактын каны Төлөк алмак болот. Кол курап келген Төлөк Семетейден сокку жейт да колунан ажырап кайра кетет. Ошентип, варианттарды окуп чыкканда бардык семетейчилерде Семетей менен Чачыкейдин үйлөнүшүнө байланыштуу айтылган мотивдин бирдейлиги бар экендигин көрүүгө болот. Мындагы айырмачылык каармандардын жана элдердин аталыштарына гана байланыштуу. Ошондой эле айтуучулардын баяндоо стили жана көркөмдөп сүрөттөп берүү ыктары боюнча да өзүнчөлүк мааниге ээ.

С. Каралаев менен Ш. Рысмендеевдин варианттарында Коңурбайдан өч алуу үчүн болгон кеңеште Семетей менен Чынокжонун ортосунда сүйлөшүү жүрөт. Чынокжо Семетейге жардам берүүгө чейин сөз берип жакындашууга умтулат. Бирок сүйлөшүүнүн акыры бир себептердин на-

тыйжасында бузулат да бирине бири каршы жоо болуп калышат. Акмат Рысмендеевде болсо Семетей менен Чыңкожонун ортосундагы жакындашуу байланышы жөнүндө эч бир сөз козголбостон, тескерисинче, Чыңкожонун ата кегин сактап касташуусу улантылат да ал Жедигердин Толтою менен туугандашып, экөө бирдикте ага каршы аттанышат.

Ошондой эле негизги варианттарда айтылган жана «Семетей» эпосунун кульминациялык бөлүгүн түзгөн Семетей менен Коңурбайдын урушунун бул вариантта учурабагандыгынын себеби аталган эпизод семетейчиден жазылып алынган эмес.

Акмат Рысмендеевдин айтуусунда «Манас» эпосунун айрым гана эпизоддору жазылгандыгы жогоруда да эскерилген. «Манас» эпосунун сюжеттик өзөгү салттуу түрдө бардык манасчыларда айтылып келген. «Көзкамандар окуясы» менен «Чоң казаттан» гана үзүндү бар.

Семетейчи Акмат Рысмендеевден жазылып алынган эпизоддор «Манастын Көзкамандардан көргөн жамандыгы» жана «Чоң казат» деп аталат. Аталган эки эпизодду карап чыкканыбызда негизинен туруктуу түрдө айтылып келген мотив сакталат да жалпы элге белгилүү болгон залкар манасчылардын бири Сагымбай Орозбаковдун варианты менен үндөшөт. Жазып алынган маалыматтарга жана өзүнүн сөзүнө караганда Акмат Рысмендеев «Манас» айтууну Сагымбай манасчыны ээрчип жүрүп үйрөнгөндүгү эскерилет. Ошондуктан, семетейчинин айткан «Манасы» деле композициялык курулушу, окуяларды түшүндүрүү жолдору, сүрөттөө баяндоолору, берүү ыкмалары жана стили боюнча негизги варианттарга өтө жакындыкты түзүп, Сагымбай багытындагы манасчылардын катарына кирет. Сөз болуп жаткан семетейчинин вариантындагы «Манас» эпосунан айтылган бул үзүндүлөр негизинен С. Орозбаковдун «Манасы» менен үндөшүп тургандыгын белгилөөчү бир көрүнүшкө кайрылып көрөлү. А. Рысмендеевдин С. Орозбаков менен байланышы бар экендиги жогоруда да эскерилди. Бул чыгармачылык байланыштардын негизинде семетейчи А. Рысмендеев «Манасты» үйрөнүүдө манасчы Сагымбайдын айтуусунан чыгармачылык менен пайдаланып, «Манас

тын» байыртадан бери айтылып келген негизги туруктуу деген салтын бузбастан сактап калгандыгын айтууга болот. Мунун далили катарында Акматтын айтуусундагы «Манас-тан» төмөнкү ыр саптарына кайрылып көрөлү:

Жанындагы Сереге
Ой, Каныкей деп айтат.
Манастын жайын айталы,
Байкачы мени деп айтат.
Манас калган кубулуп,
Өңү башка бурулуп.
Кара сакал сарт болуп,
Алдындагы Аккула
Тору айгыр болуп кубулуп,
Кеткен тоого эр Манас,
Ошол тоого кубулуп [3].

Бул вариантта деле С. Орозбаковдун айтуусундагыдай Манас Көзкамандын балдарынан уулуккандан кийин кырк чилтен менен Бозуулдун жардамы аркылуу качып чыгат. Жарадар болгон Манас Сыргак менен Серекке кездешип, аларды Айганга жиберип, өзү тоо арасында калат да, аты менен бирдикте кубулуп кетет. А. Рысмендеев болсо бул эпизодду айтууда С. Орозбаковдун аткаруусундагы окуяны сөзмө сөз жаттап алган эмес. Бирок манасчынын айтуусундагы «Манас» эпосунун сюжет курулушу менен образ системасын бузбай сактоого аракеттенген, окуяны өөрчүтүүдө жана талкуулоодо өзүнүн чыгармачылык менен аракет жасагандыгын көрүүгө болот. Эгерде С. Орозбаковдо Манастын кубулуп кетүүсүн Каныкейге Сыргак айтып окуянын кандайча болгондугу жөнүндө түшүнүк берсе, А. Рысмендеев бул милдетти Серекке жүктөйт да анын сөзү аркылуу баяндап берет. Демек, мына ушундай кичинекей деталдык көрүнүштүн өзү ар бир манасчынын чыгармага карата жасаган мамилесин билгизип жатат. Ушул эле эпизоддон алынган үзүндүдөгү окуя Серек, Сыргактын Айганга аттанганынан башталат да, Манастын кайра өз калыбына келип, жаратынан айыгып, кырк жигиттин соолугушу менен бүтөт.

Бардык эле варианттарда кездешүүчү Семетейдин Акшумкарды издеп чыгып Үргөнч суусунун боюна келгени,

Күлчоронун Тайбуурул менен Үргөнч суусун кечкендеги көрүнүштүн сүрөттөлүшү ар бир манасчыда ар башка сүрөттөлүшү менен айырмаланып турат. Эгерде С. Каралаев Үргөнчтү сүрөттөгөндө эпикалык баяндоо аркылуу анын кирип турганын угуучуга жеткирүү үчүн «Үргөнч деген суу экен, үстү көбүк буу экен, уккан жанга чуу экен» – десе, суунун кирип турган учурун «болжолу жок чоң Үргөнч, бопбоз болуп алыптыр, болбой кирип калыптыр. Кыпкызыл болуп алыптыр, кыйын кирип калыптыр» деп жалпы мүнөздөмө менен баштап жүрөк үшүткөн албууттанган суунун элесин көз алдыга тартып берет. Ушул эле Үргөнч жөнүндө А. Рысмендеевдин сүрөттөөсүндө бирдей эле деталдык окшоштуктар кезиксе да сүрөттөө ыкмасы жагынан айырмаланат. Анткени, А. Рысмендеевдин сүрөттөө ыкмасы С. Орозбаковдун Оркон дайрасын сүрөттөөдөгү салыштыруу каражаттары менен жакындыкты түзгөндүгүн көрөбүз. Эки манасчыда тең предметтик каражаттарды сүрөттөп берүү ыкмаларында деталдаштыруу жагынан бирдейликти түзөт. Ошон үчүн А. Рысмендеевдин сүрөттөө ыкмасы башка семетейчилерден баяндоо мүнөздөмөсү жагынан айырмаланып турат.

Айрым бир эпизоддук майда окуялар, көрүнүштөргө келгенде Акмат Рысмендеев жалпы салттык үлгүнү сактоого аракет жасайт. Аталган окуяларды тартууда башка семетейчилерде айтылгандай кеңири эпикалык планда эмес, окуяларды кыскартып сүрөттөө аркылуу баяндагандыгын айтууга болот. Бирок эпизоддордогу айрым көрүнүштөр, элдин турмуш-тиричилиги, үрп-адаты, үй-буюмдары, пейзаждык сүрөттөөлөр, эпикалык кайталоолор, клишелер ж.б. көркөм формаларды берүү жолдору жана түшүндүрүүсү бул вариантты башкалардан бөлүп турат.

Жогоруда айтылгандарга карата жыйынтыктай келгенде Акмат Рысмендеевдин варианты сюжет куруу жана окуяларды камтуу жагы толук болбосо да негизги салттуу деген эпизоддорду камтуу менен композициялык жактан бирдиктүү бүтүндүктү түзөт. Акмат Рысмендеевдин айтуусунда туруктуу форма сакталган жана байыртадан бери айтылып келе жаткан сюжеттик композиция өзгөрүүгө учураган эмес.

Ошентип, Акмат Рысмендеев деле башка манасчы жана семетейчилер сыяктуу эле элдин улуу мурасы болгон «Манас» жана «Семетей» эпосун айтууда ага чыгармачылык менен мамиле жасап, кайра элдин өзүнө тартуулап келген. Бул жагынан алганда Акмат Рысмендеев деле өз учурунда белгилүү семетейчилерден болуп эпосту таратуучу жана эл арасына жайылтуучулардын бири катары жогору баалоого татыктуу манасчылардан.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Рахматуллин К.* Манасчылар. Инв. № 182.
2. *Мусаев С.* Эпос «Манас». – Фрунзе, 1979.
3. *Рысмендеев А.* «Манас». Инв. № 152.
4. *Рысмендеев А.* Инв. № 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159.

САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ
(1894–1971)

Элибиздин улуу мурасы «Манас» жөнүндө кеп козго-ло калса ар кимибизди кандайдыр бир сыймык бийлеп алат да, бүйүрүбүз кызып, тез эле сөзгө аралашып, аңгеменин учугун ары улайбыз. Бул бекеринен эмес. «Манаска» болгон сүйүүбүздүн башаты те бала чактан, анын башкы оң каармандары тууралуу ата-эзелерибиздин ж.б. жакындарыбыздын кол жеткис ыйыктын ыйыгы катары айткан ар түрдүү аңгемелерин угуп, бышы кулак болсок, кийин жалпы элибиздин ага болгон симпатиясына сугарылып, биз үчүн «Манас» ата журт деген, кыргыз эли деген түшүнүктүн кандайдыр бир бөлүнгүс атрибуту катары сезилип калат. Эпостун башкы оң каармандарынын бүткүл өмүр бою кылган иштери эл-жердин камы, кыргыз элинин бактысы үчүн арналышы ал образдарды ошол кол жеткис бийик, ыйык деңгээлге жеткирген. Алар бизге ата-журтту чексиз сүйүүнүн идеалы гана болбостон, жалпы эле адамкерчиликтүүлүктүн эң жогорку үлгүсү да болуп эсептелет.

Демек, элибиз чексиз сүйгөн, кадырлаган бул эпосун улам жаңылап, улам толуктап, улам көркүнө көрк кошуп, кылымдан кылымга айтып келе жатышкан таланттардын калк ичинде канчалык кадыр-баасы бар экени өзүнөн өзү белгилүү болот. Эл ошол укмуштуу баатырлар жөнүндөгү жомокту айтуучуларга жөн гана чоң талант катары суктанышпастан, андан алда канча бийик касиетке ээ инсан катары эсептешкен да, алар жөнүндө толгон легендаларды чыгарышкан. Ошол эл ичинде зор кадырга ээ, кереметтүү таланттардын бири – ХХ кылымдын Гомери аталган улуу манасчы Саякбай Каралаев.

Ал 1894-жылы Ысык-Көлдүн Ак-Өлөнүнүн Семиз-Белинде күзгө маал жарык дүйнөгө келген. Болочок манасчынын аталары кедей-кембагал, момун адамдар болгон. Оокаттары өтпөгөндөн кийин С. Каралаев төрөлгөндөн көп өтпөстөн Жети-Өгүз тарапка көчүп барышат. Анын балалык чагы ушул жерде өтөт. Ата-энесинин мойнуна минген кедейчилик бул жерде деле түшө койбойт. Атасы Жыкы деген сүткор соодагердин атынын күчүн минип жүрүп өлтүрүп алат да төрт асый төлөмөй болот. Анын үчөөн айылдаш туугандарынын жардамы менен төлөйт да, бир асыйдын кунун төлөш үчүн иниси Төлөбай менен 12 жашар баласы Саякбайды ал сүткорго жалчылыкка берет. Алар үч жыл бою иштесе да аттын кунунан кутула алышпайт. Ай-лалары кеткен Караланын үй-бүлөсү 1912-жылы кайра өз жерине, Семиз-Белге көчүп келишет. Замандаш айылдаштарынын эскерүүлөрүндө С. Каралаевдин «Манаска» дит коюп, айтууга аракет кыла баштоосу ушул жылдарга туура келет. Үй-бүлөсү Семиз-Белге көчүп кеткенден кийин жалчылыкта кой кайтарып жүрүп «Манас» айтууну дегдеп талаптанып, Чоң-Сары-Ойго эжелерине качып барат. Андан Семиз-Белге келип эл астында айтууга далалаттанып, бирок эркин кете албай туталанып, психологиялык түйшөлүү абалында жүрөт. Ушундан улам Саадабай деген айыл аксакалы – туугандары көлдүн күнгөйүндө, Кочкор тарапка ээрчитип барып манасчы катары эл астында бетин ачат. Саякбай Каралаевдин талантынын эртелеп ойгонушуна чоң энеси Дакиш түрткү болот. Ал киши элдик оозеки чыгармачылыктын, анын ичинде «Манастын» бал шекер даамын кичинекей небересине таткандырып алтын шилекейин чачыратып олтурчу экен.

«Беренжини жамынып,
Береги Бээжин минер мал экен,
Карыпчыны салынып
Кангай минер мал экен.
Дегениме көн бурут,
Мааникерди бербесең
Тарткан этиң жебеймин,
Андай-мындай дебеймин,
Ашыңа апаат кыламын,

Айдап жүрүп кырамын», – деп, Суранчы сыяктуу чоң манасчылардан уккан «Манасынын» эсте калган ыр саптарын небересинин кулагына куя берет. С. Каралаев «Манастын» кара сөз түрүндө баяндалган сюжетин да ошол чоң энесинен уккан.

Ал эл көзүнө манасчы катары толук таанылганга чейин:

«Маралдай көзүң жылтылдап,
Пахтадай этиң былкылдап,
Барааныңды көргөндө
Барамын жүрөк зырпылдап» –

деген сыяктуу элдик күйгөн ырлардын үлгүлөрүндөгү лирикаларды чыгарып эл арасына таратууга аракеттенген.

Бизге белгилүү манасчылардын эч кими мен «Манасты» баланчадан үйрөнүп алып айтып жүрөм дебейт. В. В. Радловго жолуккан манасчы айткан «Мен бир да ырымды бирөөлөрдөн үйрөнүп айтпайм. Анын баары менин ичимден өзүнөн-өзү куюлуп чыгып турат», – дегендей жооптуу дээрлик баарынан угууга болот. Чындыгында алардын минтип айтышка толук укугу бар. «Манасты» айтууда алар жеке эле үйрөнүп айтпастан, ошону менен бирге өзүнүн ички талантына да милдеттүү. Ошол ички зор таланты гана көркөмү жагынан да, көлөмү жагынан да дүйнөдө теңдеши жок алп эпос «Манастын» эл ичинде мурунтан калыптанган зор казынасын өзүнчө толук өздөштүрүп айтууга мүмкүнчүлүк ачат. Ички таланттын элдик казына менен акырындап жуурулушуп олтуруп өзүнүн апогейине жетип атылып чыгышы, өзүндө мурун болбогондой мүмкүнчүлүктөрдүн ачылышы таланттын ээсинин өзүнө да кереметтей туюлуп ичинен кандайдыр бир күч түрткү берип жаткандай өзүн эркин сездирет. Бул ишеним көбүнчө түш көрүү менен, Манастын өзүнүн колдоосу, жана жакындарынын даарышы менен байланыштырат. Жеке биздин манасчылар эмес, те Гомердин заманынан бери карай төгөрөктүн төрт бурчундагы элдик таланттар акындык, музыканттык шыктарынын ойгонушун даарып кетүү менен түшүндүрүп жүрүшү адаттагы көрүнүш. Манасчылардын дээрлик бардыгы тең өздөрүнүн бул профессияга ээ болуп калышын түш көрүү менен байланыштырарын жогоруда эскердик. Алардын айтуусунда «Манас» же анын жакын

адамдарынын бири келечек «манасчы» боло турган кишини эл ичинен тандап, атайы келип, аны башта бир ооз «Манас» билбесе да айтууга аргасыз кылат. Башкача айтканда, Манастын касиеттүү күчү менен жомок өзүнөн өзү даяр түрүндө айтуучунун оозуна келе берет. Чындыгында, бул «Манас» эпосунун эл ичинде өтө кадырлуу болгондугунун бир гана күбөсү [1], ал эми манасчылык профессиясына ээ болуунун түпкү себеби нукура талант – акындык менен байланышкан. Манасчылардын кимисин албайлы кичинесинен эле акындык жөндөмү болгон. Алар эгерде өздөрүнүн акындык жөндөмүнүн бардыгын «Манаска» болбогондо кадыресе эле элдик төкмө акындардын тибине кире тургандыгына күмөндөнүүгө болбойт.

Эл акындарынын ичинде нускоочу же нагыз төкмөлөрү жана жамакчылары бар. Манасчылардын чыныгы (чоң) манасчы жана чала манасчы болуп эки түргө бөлүнүшү ушул табигый акындык жөндөмүнө байланыштуу. Эгер анын табият берген акындык шыгы өтө жогору болуп, анын багытын «Манас» айтууга бурган болсо, ал чыныгы (чоң) манасчылык ал эми акындык көрөңгөсү төмөн болсо, чала манасчылык деңгээлге көтөрүлүшөт.

Алардын айткан «Манасынын» идеялык-көкөмдүк деңгээли да ошол өздөрүнүн акындык кудуретине байланыштуу.

Эгерде, манасчы болуу жалаң акындык менен байланыштуу болсо, анда эмне үчүн бардык эле эл акындары «Манас» айта бербейт же тескерисинче, бардык эле манасчылар эл акындарынча кез келгенде эле төгүп ырдай албайт деген суроо туулбай койбойт. Бул бир нече объективдүү, субъективдүү себептер менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Мисалы, Самар Мусаев өзүнүн төмөндөгүдөй байкоосун айтат: «Адатта кыргыз акындары бир чыгарманы же бир жанрды аткаруу менен чектелбеген, тескерисинче анын репертуары канчалык кенен болсо, даңкы ошончолук алыс кеткен. Кандай акын болсо да лирикалык жанрдагы чыгармаларды төгүп ырдоо менен бирге эпикалык чыгармаларды да аткарышкан. Айрым акындар эл ичиндеги жомокту, уламышты, аңгемелерди ырга салып, эпоско айланткан учурлары да кездешет. Акын зарылчылыгына жараша элдин каалоосу боюнча бир ырдан экинчи ырга, бир жанрдан экинчи

жанрга өтүп ырдаган. Жалгыз гана манасчылар өз эпосуна айныксыз калган. Мунун себеби айрым изилдөөчүлөр ойлоп жүрүшкөндөй жеке эпостун зор көлөмдүүлүгү менен байланышпаган, биринчиден, «Манас» айтуу эл ичинде зор урматка ээ болгон, ошондуктан келечектеги манасчы бардык күч аракетин эпосту мыктап өздөштүрүп, жогорку чеберчиликке жетишүүгө жумшаган, экинчиден, манасчы элди тажатып жиберүүдөн коркуп, репертуарын улам алмаштырып турушунун зарылчылыгы жок эле. Анткени кайсыл мезгилде болсун, кайсы убакка болсун элдин «Манас» угуудан кызыгы тарабаган» [2].

Буга караганда манасчылардын төкмө-акындык талантынын анча өнүкпөй калышы кичинесинен бүткүл талантын, жөндөмүн эл сүйгөн зор көлөмдүү «Манасты» өздөштүрүүгө жумшаганына байланыштуу болуп чыгат. Мындан башка да алардын акындык тубаса шыгы лирикалык жанрга караганда, атап айтканда, эпикалык жанрга жакындыгынан болуу керек. Айталы, профессионал жазма адабиятта деле жалаң лирикалык жанрдан башканы кесип кылбаган, тескерисинче, лирикага караганда өзүн эпикалык жанрда мыкты көрсөткөндөрү да бар эмеспи. Алардын талантындагы мына ушул эпикалык көрөңгөнүн күчтүү болушу башка чыгармаларга, жанрга караганда «Манаска» өзгөчө көңүл бөлдүрүп, бара-бара ага биротоло баш оту менен ооп кетүүгө мажбур кылган. Ырас, алардын ичинен Сагымбай сыяктуу эң таланттуулары манасчылык менен катар төкмөчүлүктү да бирдей алып жүрө алышкан.

Муну менен биз Сагымбайдан башка манасчылар «Манастан» башка эч бир чыгарманы аткарган эмес дештен алыспыз. Биз Сагымбайга окшогон таланттуу айтуучулардын «Манас» менен бирге төкмө акындыгы да катуу өнүккөнүн гана айрыкча белгилегени олтурабыз. Болбосо кайсы манасчыны албайлы өзүнүн негизги репертуарынан тышкары бир нечелеген элдик чыгармаларды билген. Мисалы Кол жазмалар фондусунда Тоголок Молдо жазып тапшырган «Манастын» варианты сакталып турса да, ал бүгүнкү күндө эл ичинде биринчи иретте манасчы катары эмес, жазгыч акын катары белгилүү. Молдобасан Мусулманкуловдун негизги репертуары «Манас» болуу менен бирге «Курман-

бек», «Жаныш, Байыш», «Жаңыл Мырза», «Кедейкан» эпосторун жана элдик лирикаларды да аткарган. Башка манасчылар жөнүндө деле ушунун өзүн айтууга болот.

Ал эми Саякбай Каралаевдин жаш кезинде лирикалык ырларды чыгарып, акын катары көрүнүүгө аракет кылганын жогоруда эскердик. Кийин, өмүрүнүн акырына чейин оригиналдуу чыгарма жаратуу аракетин таштабаганын, өзүнүн атынан ыр жана кара сөз түрүндөгү бир нече китептердин автору болгонун билебиз.

Кыскасын айтканда, манасчылар эл акындарынын өкүлдөрү. Алардын башка акындардан болгон өзгөчөлүгү «Манас» айтуу чыгармачылыгынын негизин түзгөндүгүндө гана.

Демек, манасчылар (мейли ал чеберчилиги төмөн чала манасчы болгон күндө да) «Манастын» даяр текстин жаттап алуу менен айтуучу болбойт. Ар бир манасчы акын өзүнүн талантынын күчүнө жараша эл ичинде мурдатан айтылып келе жаткан «Манасты» чыгармачылык менен өздөштүрөт. Бул жөнүндө К. Рахматуллиндин байкоолору кызыктуу: «Бардык айтуучулар «Манасты» аткаруудан мурда башка айтуучулардын эпос аткарганын угуп, анын мазмунун үйрөнүп, аткаруудагы көркөм ыктарын өздөштүргөн. Бирок бул өздөштүрүү бүткүл текстти жаттап алуу дегендикке жатпайт, анткени, төмөндө көрүнгөндөй варианттардын ар бири өз алдынча турган чыгарма, бири биринин сюжеттик түзүлүшү, стили боюнча айырмачылыкка ээ. Биздин суроолорубуздан, байкоолорубуздан канчалык белгилүү болгондой, айтуучу көркөм чыгарма эмнеден куралса, сюжетти, композицияны, жанрды, эпитетти, салыштырууну ж.б. зор ынтаа коюу менен үйрөнөт» [3].

«Манас» эпосунун бардык варианттарында эзелтен сакталып келе жаткан туруктуу сюжеттердин, композициянын, эпитеттердин, салыштыруулардын болушуна карап айтуучулар «Манасты» Рахматуллин белгилегендей ыңгайда өздөштүрүшкөн, үйрөнүшкөн деп айтууга негиз бар. Бирок бул сокур тууроочулук, жаттоочулук болгон эмес. Ар бир айтуучу өзүнүн устатынан уккандарына өзүнүн чыгармачылык кудуретине, көз карашына жараша жаңы кошумчаларды, табылгаларды кошкон. Натыйжада жаңы манасчынын текстинде мурунку сюжет кыскарты-

лышы же узартылышы, композициялык түзүлүштүн аздыр-көптүр алмашуулары, мурунку мотивдердин жаңыча, башкача талкууланышы, эски эпитет, салыштыруулар менен бирге жанрлардын кошулушу ж.б.у.с. көрүнүштөрдүн орун алышы болуп келгени толук түшүнүктүү.

Манасчыларга эркиндиктин мындай кеңири берилиши анын бир нечелеген варианттарынын жаралышына алып келген. Варианттар бир-биринен айырмалуулукта болушу дагы деле болсо айтуучулардын өздүк таланттарына байланыштуу. Эгерде жаңы манасчы өтө күчтүү талантка ээ болсо өз устатынан уккан текстке толгон жаңылыктарды, кошумчаларды кошуп, өзүнчө, толук кандуу оригиналдуулукка ээ жаңы вариантты жараткан, ал эми акындык таланты төмөнүрөөк айтуучулар өзүнүн окутуучусунун текстинен көп узабай калган. Анын айтуусундагы «Манас» тигил же бул чоң манасчынын вариантынын начарыраак үлгүсү катары гана роль аткарат. «Кыскартып айтканда, «Манастын» варианттарын даяр текстти жаттап алып, анын айрым жерлерин анча-мынча өзгөртүү менен эл алдында аткара коюучу чала манасчылар-рапсоддор эмес, туруктуу окуяларды кабыл алып, бирок ага чыгармачылык менен мамиле жасаган чыныгы чоң манасчылар-аэддер жаратат» [4].

Эскерте кетүүчү нерсе, манасчылардын чоң, кичине-лигине карабастан алардын бир нече өкүлдөрүнүн айткан «Манастарынын» бири-бирине бардык жагынан жакындыгы бар экенин бүгүнкү күндө колдо бар материалдар далилдеп турат. Мисалы, Сагымбай Орозбаковдун вариантына Шапак, Багыш, Тоголок Молдо, Молдобасандыкы, Саякбай Каралаевдин вариантына Мамбет, Дуңкана, Шаабай жана башкалардын варианттары жакындык кылат да, манасчылардын кандайдыр бир өзүнчөлүккө ээ мектептери бар экендиги жөнүндө кеп кылууга мүмкүндүк берет. Бирок, манасчылардын жогорудагы өкүлдөрүн тигил же бул мектепке таандык кылууда өтө этият болуу керек. Айталы, кээ бир манасчылардын вариантында тиги мектепке да, бул мектепке да таандык көрүнүштөрдүн бардыгы байкалат. Мисалы, Дуңкана Кочукеевдин варианты сюжети жагынан негизинен Саякбай Каралаевге таандык мектептин варианттарына жакын болуу менен бирге, кээде андан

кескин түрдө өзгөчөлөнүп Сагымбайга таандык мектептин варианттарына жакындык кылып да кетет. Кебетеси бул манасчылык үйрөнчүк учуру эки мектептин өкүлдөрүнүн тең таасири астында өткөндүктөн болуу керек. (Манасчынын жаштык курагы эки мектептин тең ири өкүлдөрүнүн очогу Тянь-Шань менен Ысык-Көлдүн айланасында алмак-салмак өткөн) [5]. Же болбосо Сагымбай башында турган мектептин өкүлдөрү Молдобасан Мусулманкулов менен Шапак Ырысмендеевдин варианттарынын аяккы бөлүмү «Кичи казат» Сагымбайдыкынан таптакыр өзгөчөлөнүп, Саякбайга таандык болгон мектептин өкүлдөрүнүн «Манасына» жакын. Буга караганда эки мектептин өкүлдөрүнүн ортосунда чыгармачылык карым-катнаш такай болуп турган. Тигил же бул мектептин көрүнүктүү өкүлү өзүнүн репертуарындагы эң кызыктуу эпизоддору менен башка мектептин өкүлүнө таасир эткен. Айтса, бүгүнкү күндөгү колдо бар материалдарга таянып, эки мектептин башында турган күчтүү өкүлдөрү катары Сагымбай менен Саякбайды ушул мектептин негиздөөчүлөрү, баштоочулары дешке болобу? – деген суроо өзүнөн-өзү туулат.

«Биздин колубуздагы материалдарга караганда белгилүү манасчылардын экөө – Сагымбай Орозбаков менен Тоголок Молдо – атактуу манасчы Тыныбек негиздөөчүсү же ал эң жок дегенде өтө көрүнүктүү өкүлү болгон мектепке таандык. Ал экөө Тыныбектен көп нерсени кабыл алышкан, ошондой эле алардын варианттарынын окшош жактары көп. Ал эми Сагымбай Орозбаковдон жаш жагынан кичүү, ошону менен бирге андан көп нерсени үйрөнүшкөн, кабыл алышкан М. Мусулманкулов, Ы. Абдырахманов, Б. Сазановду ж.б. ушул мектептин улантуучулары деп атоого толук негиз бар, анын үстүнө алар манасчы катары түздөнтүз С.Орозбаковдун таасири астында калыптанышкан» [6]. Буга караганда, Орозбаковду көптөгөн окуучулары бар чоң манасчы болгонуна карабастан, эскерилген мектептин негиздөөчүсү дешке негиз жок, ал мектептип көрүнүктүү өкүлү болуу менен анын өнүктүрүүчү гана. Анын устаты Тыныбек Жапиев жөнүндө деле ушуну айтууга болот. Өткөн кылымдын орто ченинде В. В. Радлов, Ч. Ч. Валихановдор жазып алган варианттар кыскартылып, үзүндү-үзүндү тү-

рүндө жазылганына карабастан, анын сюжеттери аталган мектептики менен негизинен окшош. Мунун өзү «Манас» эпосунун өнүгүп-өсүүсү узак мезгилдерге таандык болгондой эле анын айрым мектептери да узак мезгилдер бою түптөнүп, калыптанып, муундан муунга өнүгүп келгенин, анын алгачкы негиздөөчүлөрү өткөн кылымдардагы бизге белгисиз калган манасчылар болгонун көрсөтөт.

Саякбай Каралаев эң көрүнүктүү өкүлү болгон мектеп жөнүндө деле ушундай жыйынтыкка келүүгө болот. Колдо бар варианттарды салыштыра келгенде Мамбет Чокморов менен Саякбай Каралаевдин варианттары башкаларга караганда жакындык кылат, бирок алар бири-бирине таасир этишкенин эскеришпейт. Алар устаттары катары өздөрүнөн мурунку муундарды: Мамбет Чокморов Дөңүзбайды, Каралаев Чоюкени эсептейт. Чоюке, Дөңүзбай бир мезгилде чыккан манасчылар болгондуктан алардын устаттары алардан мурунку муундун өкүлдөрү болгондугу мыйзамченемдүү көрүнүш. Каракол мектеби да эчактан түзүлүп, узак мезгилдер калыптанып келгенин Ч. Валиханов жазып алган эпизоддордун бул мектептин өкүлдөрүнүн варианттары менен көп жагынан жакындыгын далилдейт.

Жогоруда эскергенибиздей Саякбай Каралаев да өзүнүн манасчылык талантынын ачылышын түш көрүү менен төмөнкүчө байланыштырган. 1916-жылдары жашаган жери Семиз-Белден Орто-Токойго жумуштап барып келе жатып баштагы чоң кара таштын ордуна ак боз үй тигилип турганын көрүп таң калып эси ооп жатып калат. Ошондо үйгө кирип Каныкейдин колуна даам татат. Үйдөн чыкканда:

«Кылымдын баары козголуп,
Кырк-элүү түмөн кол болуп,
Түнөрүп жаткан Бээжинге
Түз кирип найза сунганы»,—

кетип бараттык эле, казат болуп, кол кетип баратканда колдун алдынан кезиккениң жакшы болду. Караңгыда көз тапкан, каплетте сөз тапкан Бакай деген менмин. Манас баатыр сага бере өт деген кулазыгын берейин, «Оозуңду ач» дейт. Анан Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргактарды бир-бирден сыпаттап айтып тааныштырып чыгат.

Ошол түш көргөнүнөн көп өтпөстөн 1916-жылкы элдин көтөрүлүшү чыгат. Көтөрүлүштүн трагедиялуу аякташынын каардуу капшабы Саякбай Каралаевге да тиет. Бычков деген генералдын колуна түшүп аз жерден гана өлүмдөн кутулат. 1918-жылы кулакка малай болуп жүргөн жеринен Шихабутдинов деген большевик жетекчилик кылган кызыл армиянын бөлүгүнө кошулуп Совет бийлигинин душмандарына каршы аттанып чыгат. Бухара, Ашхабад, Жаркент ж.б. көп жерлерде болуп, душмандарды сүрүп чыгарышат. С. Каралаев Кызыл Армиянын катарында жүргөнүндө «Манаска» кызыгуусун уланткан, согуштан эс алуу мезгилинде жолдошторуна айрым үзүндүлөрдү айткан.

1921-1931-жылдары элине кайтып келип Селолук Советтин төрагалык милдетин аткарат. Ушул жылдардан баштап анын манасчылык өнөрү өнүгүүгө катуу бет алат. Эл алдында тынымсыз чыгып «Манас» айтат. Айрыкча өз мезгилинде көл айланасындагы манасчылардын эң күчтүүсү Чоюке Өмүров менен 1924-жылы таанышып чыгармачылыгына зор таасир тийгизет. Чоюкени ээрчип жүрүп айткан манасын үйрөнүү аны нагыз манасчылык деңгээлге көтөрөт. С. Каралаев бул жылдары экинчи бир чоң манасчы Акылбекке да жолугушуп андан да таалим-тарбия алат.

С. Каралаев 1930-жылы Фрунзе шаарына манасчы катары чакырылып, коомчулук тарабынан таланты жогору бааланат. Анын Фрунзе шаарына келип коомчулук менен таанышышына жазуучу Жекшен Ашуубаев, белгилүү илимпоз Хусейин Карасаевдер көмөкчү болот. Ал «Манасты» эл алдында толук түрүндө 1925-жылдан тартып айта баштаган. 1935-54-жылдары филармонияда артист болуп иштеп, негизги репертуарын «Манас» айтуу түзгөн.

1935-жылдан баштап белгилүү манасчы катары «Манастын» тексти жазылып, 1937-жылы трилогиянын биринчи бөлүмү жазылып бүтөт. Тексттин көпчүлүк бөлүгүн кыргыз фольклоруна, айрыкча «Манасты» көп жылдар бою элден жыйноого катышып, зор эмгек сиңирген Ыбрай Абдырахманов кагаз бетине түшүргөн. Андан башка да жазуу ишинен К. Жумабаев, Ж. Ирисов, Р. Кыдырбаевалар катышкан. С. Каралаевден жазылып алынган «Манас» бөлүгүнүн тексти 84830 ыр жолун түзөт. Мындан башка да «Семетей»,

«Сейтек» бөлүмдөрү, алардын уландысы катары Кенендин, анын уулдары Алымсарык, Кулансарыктын окуялары да толук жазылып алынган. С. Каралаевден жазылып алынган «Манастын» бардыгы 500553 ыр жолун түзөт да колдо бар варианттардын эң көлөмдүүсү болуп эсептелет. Б.а. «Манас» дүйнөдөгү белгилүү эпостордун эң көлөмдүүсү болсо, С. Каралаевдин варианты ошол «Манастын» эң көлөмдүү варианты болуп саналат. С. Каралаевдин айтуусунда «Манас» эпосу 60-жылдардын ичинде бир нече жолу магнитофондук пленкага жазылып алынган. Ал «Манас» аткарып жаткан учур да бир нече сапар киного тартылып алынган. Бул уникалдуу материалдардын «Манасты» изилдөөчү кийинки муундар үчүн мааниси зор. Бул жөнүндө «Манас» боюнча чоң адис проф. Б. М. Юнусалиев мындай деп белгилеген эле: «Сакемден башка эч бир манасчыдан эпостун үч бөлүгү толук жазылып алынган эмес. Ошондуктан ал вариант уникалдык, жападан жалгыз вариант. Муну Саякбай карыянын өз элине, бүткүл адамзатка калтырган баа жеткис чоң тартуусу деп билиш керек» [7].

Саякбай Каралаевден жазылып алынган «Манастын» жеке кыргыз адабиятында эмес, жалпы эле адамзат маданияты үчүн зор мааниси бар экенин кыргыз окумуштууларынан башка, калыс пикирдеги изилдөөчүлөр да бир нече жолу белгилешкен.

«Бир калктын нечен кылымдар бою башынан кечирген турмушун, эрдик салтын, арманы менен муңун, патриоттук улуу идеясын, ынаным-ишенимин, этикалык түшүнүгүн толук камтыган жарым миллион жол элдик ырдын чыныгы мурасчысы болгон, биздерге жеткирген жомокчу – Саякбай Каралаевге таң калбаска да, ага чын жүрөктөн алкыш айтып, аны чын көңүлдөн термеле сүйбөскө да мүмкүн эмес. «Колдо бар алтындын баркы жок», – деген эл сөзүнүн мааниси зор. Саякбай дүйнө жүзүндө бир гана адам. Эч жер, эч элден жарым миллион жолдон турган 30 томдук асыл казынаны жатка айта турган экинчи Саякбай жок. Ал феномен. Ал эзелки Гомерден берки эл ырчысынын тирүү айгагы, эң улуу өкүлү. Саякбай кыргыз элинин таланттуулугунун айкын далили» [8], – дейт проф., Казак ССРинин Илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү

Кажым Жумалиев. С. Каралаев менен, анын «Манасы» менен таанышкан белгилүү адамдар манасчынын укмуштуу талантына суктанышып, буга окшогон бааларын ар дайым бере келишкен. Алардын ичинде чет элдик ири маданий ишмерлер да болушкан. Алар С. Каралаевдин талантын жеке анын өзүнө таандык кылбастан, кыргыз элинин улуттук сыймыгы, жалпы элдик ири көрүнүш катары карашкан. Алжирдин маданият министри, жазуучу Мурад Бурбунун пикири буга типтүү мисалдардын бири боло алат: «Силер жазуу адабиятыбыз болгон эмес, китептерибиз болгон эмес дейсиңер, мынакей силердин улуттук китепканаңар ушул абышка» [9]. Муну меймандын сыпайкерчилик үчүн, көтөрө чалган пикири катары кароого болбойт. Ушундай ойлоо олуттуу илимий изилдөөлөрдө да мурдатан айтылып келген. Мисалы, академик Б. М. Юнусалиев жалпы эле «Манас» эпосуна карата: «Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн бул эпос таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген» [10],– деп жазган. Бул пикир «Манас» эпосунун эң көрүнүктүү аткаруучуларынын бири С. Каралаевдин вариантына да тиешелүү. Ырасында эле бир караганда С. Каралаев кыргыз элинин улуттук китепканасынын гана эмес, улуттук театрынын да милдетин аткарганга окшошуп кетчү. Угуучуну бирде кубантып, бирде ыйлатып, өзүнүн артынан термелтип отурган, анын «Манасынын» күчүнүн бир чети аткаруучулук чеберчилигинде болгон. С. Каралаевдин «Манас» айтканын уккандар: «Маңдайыбызда анын өзү эмес эле, айткан жомоктогу каармандар тургансыйт»,– дешчү.

С. Каралаев «Манас» айтууда аткаруучулук чеберчилик боюнча да классикалык деңгээлге жетишкен. «Симфониялык оркестр сыяктанып, миң кубулуп, миң өзгөрүлүп, трагедиядан лирикага өтүп, санаттан драмага өтүп, бир заматтын ортосунда бирде ыйлап, бирде күлүп, бирде кылкылдаган сан колдой дүбүрттөп, бирде тып-тынч көлдөй тынып, бирде суу, бирде шамал болуп дайрадай ташып турган, Саякбай Каралаевди Ч. Айтматов, «акын гана эмес, ал ошону менен артист да композитор да. Анын ар түркүн пластикасы, кыймыл динамикасы, анын ар бир

образга жараша тапкан обондору кара сөзгө канат берип, таасирин алда канча күчөтөт» [11] – деген.

С. Каралаев аткаруучулук мына ушундай зор талантка ээ болгондуктан, ал айткан «Манас» кыргыз тилин билбеген кишиге да түшүнүктүү болучу. Академик Козин карелофин элдеринин атактуу эпосу «Калеваланын» басмадан чыккандыгынын жүз жылдык юбилейинде С. Каралаевдин «Манас» айтканын угуп: «Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын укканмын. Бирок Каралаев сыяктуу укмуштай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп катуу таасирлендик» [12], – деп айтканы жогорку пикирди ырастайт. 1960-жылы чыгышты таануучулардын жана 1963-жылы этнографтар менен антропологдордун Москвада өткөрүлгөн эл аралык конгресстерине катышкан окумуштуулар да ушундай эле катуу таасирлерди алышкан. Бул окуялардын күбөсү, ошол жыйындарга катышкан белгилүү советтик адабиятчы Е. Лизунова М. Ауэзовго байланыштуу эскерүүсүндө минтип жазган: «Күрпүлдөп ашып-ташып, тоо суусундай алга умтулган миллион сап «Манас» эпосун жат билген, белине көрчөгөлөнгөн ак күмүш, жазы кемер кур курчанган, башына ак чокулуу Ала-Тоосу түспөлдөш кара кыюу ак калпак кийген, кыргыздын чыныгы улуу манасчысы С. Каралаев эпостун каармандарынын бири Семетей жөнүндөгү үзүндүнү кызуу аткарып жатты. Ал күчтүү, шаңкылдаган үн менен ырдап, бүркүттүн шаңшыганын да, тулпардын жүгүргөнүн да жаңсап туурап кетет, акын жана жоокердин артисттик колу тынымсыз кыймылда болуп, баатырлардын ач кыйкырыгы, кылычтардын шаңгыраганы, тулпарлардын дүбүртү аралаша угулган душманга каршы чабуулдун, жан аяшпас беттешүүлөрдүн поэтикалык жандуу картинасын өзүн дел болуп тиктеген угуучулардын көз алдынан тартып өткөнсүйт.

Ырчы токтолгондо шаттыкка баткан элдин кыйкырык сүрөөнүнөн залдын ичи жаңырып чыкты. Өзү да жоо-жарыгын байланган байыркы баатырларга окшош С. Каралаевди япондор, арабдар, шведдер, америкалыктар, немецтер, француздар, түрктөр, индиялыктар кубанычтуу куттуктап

жатышты. Карт досунун ийгилигине Мухтар Оморханович маңдайы жарыла кубанды» [13].

Демек, жалаң кыймыл-аракети, обондун ыргагы аркылуу да каармандардын типтүү элесин көз алдыга келтирип, баяндалып жаткан окуяны кыргыз тилин билбеген адамга түшүнүктүү кылып таасирлентүү үчүн С. Каралаев бүтүндөй чоң театрдын жүгүн көтөргөндүгүндө шек жок.

Көпчүлүк манасчылар сыяктуу эле С. Каралаев эпосту Манастын ата-тегин сүрүштүрүүдөн баштайт. Карахан өлгөндөн кийин бийлик анын жаш балдарынын колунда калат. Алардын бийликти жүргүзө албаган жаштыгынан пайдаланып кара кытай кандары Алооке, Молто кыргыз жерин басып кирип, кыйла кордук көрсөтөт. Карахандын балдарынын жана аларга жакшы санаалаш Акбалтанын каршылыгын басып ар кимисин ар жерге тентитип айдайт. Кырк үйлүү кыргыз менен Алтай жерине сүрүлгөн Жакып эмгектенип жүрүп тез эле байыйт, бирок баласы жоктугуна арманга батып жүрөт. Ошол кезде Эсенкандын сыйкырчылары кыргызда Манас деген бала тууларын, ал чоңойгондо кытайды багындырарын алдын ала айтышат. Эсенкан баатырларын ал баланы таап келүүгө жиберет. Алар самаркандык Чоң Эшендин баласы Жарманасты Манас экен деп ойлошуп, колго түшүрүп, ханына алпарышып зынданга камашат. Ошондуктан Манас туулгандан кийин жакындары өз атынан атабай «Чоң жинди» дешип жашырып жүрүшөт.

Жакып бул учурда түш көрүп, той берет да түш жоругучтардын айтканынан баатыр уулдуу болорун билет. Жакыптын түшү туура келип эркек балалуу болот, аты кайыштан пайда болгон аксакал адамдын айтканы боюнча Манас коюлат. Манас кичинесинен өз билгенин бербеген ашкере тентек чыгат.

Манастын алгачкы эрдиги Ошпурда койчу жүрүп, кайра үйүнө кайтып келе жатканда башталат. Жер коруган калмактар менен беттешип аларды жеңип чыгат. Манастын ошондон тартып атагы алыс тарай баштайт. Андан кооптонгон Эсенкан Жолой, Дөңгө баш болгон он миң кол жиберет. Жолой кербенчи кейпинде 200 кишини чалгынчы кылып өздөрүнөн мурун жиберет. Алар Манаска ордо ойноп жаткан жеринде жолугат. Кербенчилердин алдың-

кы төөсүнүн бутун Манас сындыра атуу менен ортодо чыр чыгат. Манас кербенчи болгон 200 балбанды жана аларга жардамга жете келген колду жеңет. Башчы болуп келген Жолой качып кутулат.

Акбалтанын кеңеши менен Манас элин издеп чыгат. Ат-Башыга келип Кошойго жолугат да, анын акылы боюнча баштагы ата конушуна көчүп келмек болот. Кырк үйлүү кыргыз Алтайдан көчүп жөнөйт. Өзүнүн талкаланып келген колунан кабар алган Эсенкан Манас баш болгон көчтүн артынан куугун жиберет. Кармаш болуп Манас минип жүргөн атынан жана 40 жолдошунан ажырап өзү курчоодо калат. Ошол учурда мурун кытайларга колго түшүп кеткен Билерикти куткарып, келе жаткан Кошой көп кол менен уруштун үстүнөн чыгып, Манасты куткарат. Кыргыз колунан жеңилген кытайлар качып жөнөйт. Манас баштаган эл Таласка көчүп келишип жердеп калат. Манастын жоомарттыгына Жакыптын ачуусу келип, малын аяй баштайт. Атасына таарынып үйүн таштап жөнөгөн Манас айдай талаадан дыйканчылыктын пири Баба дыйканга жолугуп экөө ортоктош болуп эгин айдайт. Эгини жакшы чыгып Карача канга сатып, андан Аккуланы алат. Жолдо келе жатып Кызырга жолугуп, асмандан түшкөн алты курчту белекке алат. Бир тууган издеп жүрүп Бакайга жолугат. Бакай Манаска аккелтенин дайнын айтат. Керке хандын колунан аны кайрып алмак болушуп жөнөшөт, аларга жолдон Ажыбай, Шуутулар кезигип алардын жардамы менен Аккелтени кайрып алып элине жөнөйт. Манас Айкожонун өтүнүчү менен Анжияндагы элди эзип жаткан баскынчы жоо Алоокеге аттанып чыгат. Бул кабарды уккан Алооке коркуп өзү эле күн мурун качып жөнөйт. Манас аны кууп жетип талкалап, элден зордоп жыйнап алган анын мүлкүн кайра элге таратып берет. Эл Манасты өзүнө кан көтөрүп алат. Манас мындан кийин Бакайдын кеңеши менен Калчанын каны Шоорукка аттанып жөнөйт. Аны жеңип, кызы Акылайды тартууга алат.

Атасы Алоокенин Манастан курман болгонун уккан Коңурбай кун кубалап алыш үчүн башкы кан – Кары кандан кол сурайт. Бирок Кары кан ага кол бербейт. Азыр жашсың, Манаска чарпышар чагың келе элек. Эгер кы-

йын болсоң беш-алты жылдан кийин ал өзү Бээжинге келет, ошондо күчүңдү көрсөт дейт.

Башка манасчылардан айырмаланып, С. Каралаевдин вариантында Чубактын окуясы өз алдынча окуя катары берилет. Чубак Акбалтанын баласы жоктугуна арман кылып жүргөнүндө талаадан таап алган асыранды баласы болот. Чубак алты жашында Мединада окуп жүрүп түшүндө Манасты көрүп ага жолдош болууну күсөп калат, атасы Акбалтага келип өзүнө ылайык ат сурайт, анын жылкысынан андай ат табылбай, таарынган бойдон үйүнө кетет. Аксакал дубана түшүндө ага ат тартуу кылат. Аттуу болгон Чубак элине кайтып, айланасындагы Анжиян, Кашкар сыяктуу шаарларга кол салып багындырат. Акыры эрдигине чыдабай Кара кандын шаары Букарды камап, багинууну талап кылат. Кара кандын кызы Каныкей Чубакка каршы чыгат. Андан жеңилерине көзү жеткен Чубак качып чыгып ууда жүргөн Манаска жолугат. Ууда жүрүп Кумайыкты таап алган Манас аны багып өстүрүүчү кишини издеп тапмак болот. Чубак менен Бакай муну жалгыз Каныкейдин бага алаарын айтып, ага үйлөнүүнү сунуш кылат. Манас алардын тилин алып Каныкейге куда түшүрүп, анын кыйындыгын сынаш үчүн Кумайыкты таптап өстүрүүгө берет. «Манастагы» башынан калыптанган окуялардын ирети боюнча мындан кийин «Көзкамандардын окуясы», «Көкөтөйдүн ашы» баяндалууга тийиш эле. Бирок алар бул жерде эмес, кийин «Семетей» бөлүмүндө каармандардын өткөндөгү окуяларды эскерүүсү катары айтылат. «Көзкамандардын окуясы» Саякбай Каралаевде Каныкейдин Семетейге өткөндөгү окуяларды баяндаган жомогунда ай-тылат. Кытайлар кыргыздарды туш-тушка бөлүп таратканда Көзкамандар Бээжинге барып туруп калышат. Ал жерде тили, дини, бүткүл салт-санаасы кытайкалмактыкындай болуп калат. Кытайлар Манасты кармашып алы келбестигин билишкенден кийин амал менен өлтүрүүнү ойлошуп ылайыктуу киши издешет. Карыкан Манасты өлтүрүп башын кесип келген кишиге Чет-Бээжиндин кандыгын берүүгө убада кылат. Буга кызыккан Көзкамандар өздөрүнүн түбү кыргыздыгынан пайдаланышып, Манаска тууган болумуш болуп алдап өлтүрүп ке-

лүүгө жөнөшөт. Каныкейдин эскерткенине карабастан Манас аларды жакшы кабыл алып эркинче коёт. Ыгын таап, Манасты ууландырып өлтүргөнү жатышканда, Каныкей кыраакылыгы менен алардын үстүнөн чыгып, Манасты эрдик менен куткарып чыгып, алты ай багып жатып, араң айыктырып жатканда, Көзкамандар анын ордосун бузуп казынасын талап алып Бээжинге качып жөнөйт. Манастын чоролору артынан кууп жетип баарын кырат.

«Көкөтөйдүн ашы» Саякбай Каралаевдин вариантында көпчүлүк манасчылардыкына окшош. Ашка ар түрдүү көп эл чакырылуу менен ат чабыш, балбан күрөш, эр сайыш, жамбы атыш ж.б. улуттук оюндар өткөрүлөт. Кыргыздар менен кытайлардын ортосундагы чырды Коңурбай эмес, Мааникерди сурап Нескара баштайт. Аштын аягы кээ бир варианттардагыдай кыргыз-кытайлардын чабышы менен эмес, тынччылык менен аяктайт.

«Көзкамандардын окуясы», «Көкөтөйдүн ашынан» башка да «Семетей» бөлүмүндө Манаска байланыштуу бир катар кыска эпизоддор Каныкейдин ж.б. каармандардын эскерүүсү катары берилет. Алар «Сайкал менен Манастын беттешкени», «Чубактын Манаска таарынып кетиши, Коңурбайдын Таласка чабуулу, аны менен чекте турган Карлыгач менен Сайкалдын кармашы» сыяктуу окуялар. Мындан тышкары Алмамбет окуясы да кайта баштан эскерилип, мында биринчи бөлүмдө айтылганга караганда Алмамбеттин Көкчөдөн чыгып, Манаска келип кошулушу бир кыйла кенен берилет. Аталган окуялардын ичинен бир кыйла ырааттуу баяндалганы Сайкалдын окуясы. Окуя «Каныкейдин жомогунда» Тайбуурулдун кайдан, кандайча келгенине байланыштуу сүрөттөлөт. Кыргызчал Каныкей менен Чубактын көңүлү жакын деген ушак чыгарат. Муну уккан Манас Каныкейди салбар кылып таштайт да, кайрадан үйлөнмөк болуп, Лоб дайраны жердеген нойгут элинин кызы Сайкалга аттанат. Сайкал Манаска каршы чыгып, Алмамбеттен башка чоролорун бүтүн жеңет. Алтынай Манасты Каныкейчесинен тап менен бакпай өтө семиртип жибергендиктен, ал тез кыймылдай албай калат. Сайкал аны жеңип кете турган болуп, бирок кыргыздын бели эле деп аяйт. Сайкалды жеңе албай үйүнө кайткан Манасты Каны-

кей тап менен багып, жоокерлик калыбына келтиргенде Сайкалды оңой эле жеңип, олжо катын кылмак болгондо, Сайкал кереметтүү Каныкейдин үстүнө күнү болуп баргысы келбей Тайбуурулду тартууга берип, тигил дүйнөдөгү жары болууга убадалашат. Ушуга удаа эле Каныкейдин эскерүүсүндө Коңурбайдын капыстан, түн ичинде басып калганы айтылат. Ал Манаска таарынып кеткен Чубактын каты боюнча келет. Капыстан жоого бастырып, курал-жараксыз, Аккула атсыз калып, жоого курчалган Манасты, мурунтан ушундай болорун билип, даярданып жүргөн Каныкей куткарып чыгат. Анын ат-тонун кысталышта жеткирет. Аңгыча Акбалтанын кеңеши боюнча Манас менен элдешүүгө кайра кайткан Чубак келип, чабуулга кирет да, душман жеңилет. Ушул эле бөлүмдө Манастын жалгыз уялаш карындашы Карлыгач жана Сайкал Коңурбайдын колу менен беттешип, колго түшүп чыкканы баяндалат. Ал мындайча болот. Чубак Манаска таарынып кетип калганда Сайкал менен Карлыгач Жылдыз деген жерде кароолдо турушат да, Таласка чабуул жасап келе жаткан Коңурбайдын колу менен беттешет. Кыздар жоо менен катуу салгылашып, жеңилбей койгондо Коңурбай Карлыгачтын минген аты Телкызылды атып өлтүрүп, өзүн туткунга алмак болот. Сайкал Кайыптын кызы Куялы берген Суркызылды мингизип Карлыгачты туткундан куткарып чыгат. Качып келе жаткан кыздардын Алмамбет, Сыргак, Бакайлар жолунан чыгып, жоодон куткарышат. Сайкал атасы Карачага кетет. Жоонун колуна түшүп чыккандыктан Манас элдин ушак сөзүнөн алыстатып, карындашын Жердин түбү Желпиништеги Жарманаска күйөөгө берет.

«Чоң казат» окуясы С. Каралаевде Төштүктүн тоюна чогулган 12 кандын кеңешинен башталат. Алар карыя Кошойдун айткан акылына көнүшпөй Манаска каршы өз колдорун баштап жөнөшөт. Аларды кырк чоро тосуп чыгып, багынууга аргасыз кылат. Себепсиз кан төгүлүшүн туура көрбөгөн Бакай кырк чорону токтотот. Манастын алдына келген кандар коркконунан эмне кыларын билишпей кытайга казат жасагын деп сунуш кылат. Манас алардын күнөөсүн кечип, өзү да Бээжинге казатка барууну күсөп жүргөнүн билдирет. Кырк чоро келген элди конокко алат.

Жол жүрүүгө камылга жүрүп он сан колго Алмамбет башчы шайланат, ал катуу тартип киргизип баштап жөнөйт. Манас: «Каалабагандар үй-үйүнө кайта берсин», – деген жарлык айттырат, бирок эч ким кетпейт. Каныкей кырк чоро-го өзү жасаткан жоо кийимин, курал-жарактарды таратып берет. Карыя Кошой Каныкейдин жаңы төрөлгөн баласы Семетейге батасын берет.

Кырк күндүк кыйын жолду басып өтүшкөндөн кийин Бакайдын кеңеши менен кол өргүп, Алмамбет Сыргакты жолдош кылып чалгынга жөнөйт. Алар жөнөп кеткенден кийин Кыргыз чалдын бузукулугу менен Чубак чалгынга барбай калганына ардыгып, Бакайдын берген кеңешин укпастан Алмамбет, Сыргактын артынан чыр чыгарганы кубалап жөнөйт. Бул жөнүндө Бакайдан кабар уккан Манас алардын артынан жөнөйт. Манас жеткен учурда Алмамбет менен Чубак бири-бирине катуу сөз айтышып, катуу ачуулары келип кылычтарын суурушуп бир-бирине тап коюп калышкан болот. Манас экөөнү ажыратып, мындай жараксыз кылыктарына таарыныч-нааразылыгын билдирет. Алмамбет Чубак элдешип, Манастан кечирим сурайт. Алмамбет ушул жерде кытайдын укмуштуу күчкубаты жөнүндө баян этет. Алмамбеттин баянынан улам кызыккан Манас өзү да чалгынга бармак болот. Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак төртөө Тал-Чокуга чыгат. Манас Тал-Чокудан Бээ-жинди дүрбү менен карап олтуруп таң калып анын жайын мурун билип туруп айтпай койгон Алмамбетке таарынат. Каныкей Алмамбет жаңы келгенде Бээжиндин жайын Манаска билгизбе деп убада алгандыктан сыр жашырганын моюнуна алып, өзүнүн өмүр баянын айтууга өтөт. Алмамбет кытайдын күчтүү кандарынын бири Азызкандын жалгыз уулу болот. Азызкан жетимиш жашка келгиче алтымыш аялынан бир да балалуу болбойт. Эсенкандын Бөрүкөзү, Алоокенин Коңурбайы ага кысым жасап, Кан-Жайлак деген жайлоосун тартып алышат. Ошондуктан Азызкан башкы кан Кары кандан эркек төрөп берүүчү аял алып берүүнү талап кылат. Кары кан бүткүл кытайдын бойго жеткен кыздарын чогултуп сынчыларына сынаттырып чубатат. Сынчылар Соорондук кызы Алтынайды тандашат.

Алтынайдын асмандан нур менен түшкөн жаш жигиттен ага чейин эле үч айлык боюнда болот. Азызканга турмушка чыкканына алты ай болгондо Алмамбетти төрөп, убактылуу жашырып атасы Соорондукка бактырат. Мезгили жеткенде Азызканга көрсөтөт. Азызкан баланы алып Кары канга ат койдурганы жөнөйт. Кары кан баланы сыноо үчүн кудукка ыргыттырат. Алмамбет кереметтүү күчтүн жардамы менен аман калат. Той кылганда эч ким ат коё албайт. Кокусунан пайда болгон думана ат коюп көздөн кайым болот.

Алмамбет атасынын тапшыруусу менен Суук-Төрдөгү Аберген деген көлдөгү ажыдаардан ар түрдүү өнөр үйрөнөт. Кайтып келгенден кийин атасына өткөргөн өчү үчүн Коңурбайдан кек алганы жөнөйт. Жекече беттешкенде Коңурбайдын алы келбей, Эсенканга качып жөнөп, Алмамбетти жамандап барат. Коңурбайды кууп барган Алмамбет Эсенкандан кырк кан кытай элинин бир кандыгын бер деп сурайт. Эсенкан анын жаштыгын шылтоолоп өтүнүчүн канааттандырбайт. Ачуусу келген Алмамбет Эсенканды өлтүрмөк болуп сегиз күн эшигин кайтарат. Корккон Эсенкан Кары канга качып кетет. Алмамбет бул жерде Эсенкан кызы Бурулчаны жолуктурат. Экөө бирин-бири сүйүп калышат Бирок Бурулча Алмамбет мусулман динин кабыл алуусун талап кылат.

Кытайлардын даңазасына жазылган жазуудан Кары кан Алмамбет аттуу бала кытайга коркунуч түшүрөрүн билет да аны жок кылууну көздөйт. Азызканга кол жиберип баласы Алмамбетти зордук менен айдатып алат. Кары кан Алмамбетти амал менен өлтүрмөк болуп, астына ор казылган тактыга олтурууну сунуш кылат. Алмамбеттин түшүнө кирген касиеттүү карыя бул жөнүндө эскертип, өлүмдөн аман алып калат. Алмамбет кароолчуларды өлтүрүп качып чыгат да өз элине кайтат.

Алмамбет үйүнө кайткандан кийин энеси жана Мажик башында турган кырк жолдошу менен кытайдан качып чыкмак болот. Энесинин кеңеши менен мусулман болуудан баш тарткан атасынын башын алып өлтүрөт. Кары кан көп колу Алмамбеттин артынан куугунга жиберет. Салгылаш мезгилинде энеси, 40 жолдошу өлүп, Мажик экөө гана

калат. Кыргыз жерин издеп келе жатышып, казак элине туш келип, алардын каны Көкчөнүкүндө туруп калат. Алмамбет Көкчөнүкүндө туруп аны бат эле байытат, бирок Көкчө аны баалабайт, кайра аялым менен байланышы бар деп шек санап, аны өлтүрүүнү ойлоп кол жыйнайт. Акеркеч бул жөнүндө Алмамбетке эскерип, Манаска барып кошулууга кеңеш берет. Алмамбет Көкчөгө өз таарынычын айтып андан Мажик экөө аттанып жөнөйт. Артынан кубалап келген казак колуна Мажиктин кеңеши менен тийбейт. Жол жүрүп отуруп Букарга туш келет, ал жерден Бакай, Каныкейге жолугат, андан чыгып Мекеге жөнөйт. Мекеден кайтып келгенден кийин Манаска кошулат.

Алмамбет аңгемесин айтып бүтүп Сыргак менен чалгынга жөнөйт. Жолдо кытайдын көптөгөн сыйкырчыларына жолугуп Алмамбет аярлыгына салып жок кылат. Сыргакка аярлыкты кандайча үйрөнгөнүн, Эсенкан кызы Бурулчаны сүйгөндүгү жөнүндө айтып берет.

Кытайдын кереметтүү чек кайтаргычтары куу аркар, куу түлкү, аккууну, жалгыз көз дөөнү өлтүрүшөт да андан ары жөнөшүп Канышайдын кандыгына барат. Алмамбет Канышайдын суу ташыган кулунун кейпинде кансарайга кирип, жоокерлерди шарапка мас кылып Канышайды өлтүрөт. Чалгынчылар Алмамбет туулуп өскөн жерге келишет, Алмамбет туулган жерге болгон сагыныч-кусасын айтып арман кылат.

Жылкычы башы Карагулга жолугушуп, Коңурбайдын сан жылкысын айдап жөнөшөт. Карагулдан кабар алган Коңурбай Алмамбет Сыргактын артынан көп кол менен куугунга түшөт. Кытайлар менен эки чалгынчы жалгыз кармашышат, муну түшүндө көрүп Манас Чубак менен жардамга шашылат. Биригишкен төрт баатырдын эрдигине чыдай албай душман качып жөнөйт, бирок арттан жаңы көп кол келип уруш кайра баштан күч алат. Манастын минген аты Айбанбоз баспай калып, ал Тал-Чокуга жашынууга аргасыз болот. Жаралуу Сыргак кыргыз колуна кабарга жөнөйт. Бакай жолунан кезигип, жоону жеңдик, келгиле деп акылмандык менен алдап кат жазып, 12 кандын элин уруш жүргөн жерге чакырат. Тал-Чокуну бир нече катар курчап алган кытай колун Ажыбай тил-

мечтигине салып, аралап өтүп, Аккуланы Манаска жеткирет. Манас жана анын колундагы баатырлары кытайдын Мадыкан баш болгон көпчүлүк кандарын, баатырларын өлтүрөт. Чубак кытайдын акылман кандарынын бири Нескараны колго түшүрүп келет. Манас Ажыбайды Эсенканга элчиликке жиберет. Эсенкан багынып берүүгө макул болот. Манас кытайлардын каны болуп калат. Казатка кошо барышкан Төштүк, Жамгырчы, Кошойлор жер-жерине кайтат. Саякбай Каралаевдин вариантында «Чоң казат» окуясы ушуну менен аяктап анын уландысы катары «Кичи казаттын» окуясы баяндалат.

Кытайлар астыртадан күч топтоп Манасты тактан кулатуунун амалында болот. Акылман Каныкей бул жөнүндө күн мурун шек санап Манастын тез Таласка кайтышын суранып кат жөнөтөт. Ага жеткирбей Коңурбай өзү Манаска ашмачы кылып берген тыңчысы Шуйкучунун жардамы менен Манасты жарадар кылып качып кетет. Жаралуу Манас жерине кайтмак болот, бирок Таласка жетпейт. Көп кол чогулткан Коңурбай согуш ачат. Кайрадан чоң кыргын болот. Кыргыздар кайрадан жеңишке жетишет. Айласы кеткен Коңурбай Алмамбет менен кошо ажыдаардан окуган Кожожашты жардамга чакырат. Көзгө атар мерген Кожожаш жашынып жүрүп Алмамбет, Чубак, Сыргак, Көкчө, Музбурчак, Бокмурундарды жана Аккуланы атып өлтүрөт. Жаралуу Манас Таластан келген Тайбуурулду минип жоого каршы өзү аттанып чыгат. Кожожаш баш болгон бир нече кытай аярларын Аккелте бир атуу менен өлтүрүп, кытайдын колун Бээжинге чейин сүрүп, Таласка кайтат. Алмамбетти көмгөндөн көп өтпөстөн Манастын жараты ырбап каза болот. Төштүк, Кошой, Көкбөрү, Сайкалдар келип аны Таластагы Эчкиликтин кара тоосуна коюшат. Каныкей Манаска күмбөз салдырат. С. Каралаевде ушуну менен «Манас» трилогиясынын биринчи бөлүмү аяктайт.

С. Каралаевдин «Семетейи» да башка варианттардагыдай эле Манас өлгөндөн кийин анын ордун ээлеген Абыке, Көбөштүн наадандык иштерин баяндаган традициялык окуялардан башталат. Жакып кичи аялынан туулган Абыке, Көбөш баш болгон «алты арамын» Каныкейди бириң ал:

«Ат өлгөндө, кезек ит,
Соору керек болуучу.
Ага өлгөндө иниге
Кезек ит жеңе керек болуучу»,

деп эски салтка такап көкүтөт. Жакып амал менен берген арак-бозого ала-деңгил мас болгон Манастын 40 чоросу да буга макул болушат. Көбөш Кыргызл чал менен Тазбайматты жуучуга жиберет. Каралуу олтурган Каныкей, мындай жосунсуз жорукка ачуусу келип, жуучуга келген экөөнү кууп чыгат. Көбөш Каныкейди зордоп алмак болот. Көбөштүн арам пейли аярлык менен күн мурунтан билген Каныкей кайын энеси Чыйырдыга Семетейди көтөртүп жашынууга жиберет. Өзү кара күндүн баласы Жообузарды Семетейдин бешигине бөлөп жанында калат. 40 чорону өздөрүнө кошуп алышкан Абыке, Көбөш Манастан калган ордого чабуул коюп, аны кыйратып, мүлкүн камчыга ченеп бөлүп талап алышат. Жообузарды Семетей экен деп алты бөлүп өлтүрүшөт. Көбөш Каныкейдин кенчирин кыя чаап өлтүрмөк болгондо Шууту арачалап калат. Эси ооп жатып калган Каныкей эптеп туруп, жашынып жаткан Чыйырды менен Семетейдин артынан издеп барат да, аларды алып атасы Темиркандын шаары Букарга жөө качып жөнөйт. Жолдо тамак-аш жок абдан кыйналышат. Каныкей тамак издеп чыгып, өкүл атасы Карынбайдын кер торпогун жолдон таап, кармап алса ал сараңдык кылып бербей коёт.

«Казкалдак учса карыккан,
Безбелдек учуп, жол тартса
Канат-башы талыккан.
Тазкара учуп так каткан
Таңдайы куураар дым жаткан», –

кыйын жолду жети күнү уйку көрбөй басышып, Каныкейлер Сыр-Дайранын боюна келет.

Көбөштөргө баш ийбей Беш-Таштын башы бек жайлоого чыгып кеткен Бакай Каныкейдин ал-жайынан кабар алганы барып Манастын ордосу чабылганын көрөт. Каныкейдин кайда кеткенин биле албай, Кумайыкка изин куудуруп табат. Каныкейлерге жолугуп, Бакай аларды жолго камдаганы Таласка кайтат. Каныкейлер Бакайды күтүп жата албай, жолду узарта берген сапарларын улантышат.

Кыйналып олтуруп касиеттүү Байтерекке жете конушат. Каныкейдин жалбарып өтүнгөнү боюнча Байтеректен сүт чыгып, жолоочулар аны ичип дем байлашат. Чарчаган Каныкей катуу уктап калып ойгонсо, бөлөп койгон жеринде Семетей жок болуп чыгат. Чыйырды Манас да ушундай кезинде бешигинде жок болуп калуучу, анын колдоочулары алып кетүүчү дейт. Ырасында эле Семетейди он эки айры ак бугу алып кетип эмизип жаткан болот. Издеп чыккан Каныкей баласын ошол бугунун жанынан табат Бакай эки чанач сүт жана Тайтору менен Акборчукту алып келет. Сүт, азыктарды берип, аттарды мингизип, Каныкейлер менен коштошуп Таласка кайтат. Көп кыйынчылыктардан кийин Каныкей Букарга жетип, баласы Семетейди агасы Ысмайылга бала кылып берет. Ысмайылдын колунда тарбияланып, эл-жеринен башка өскөн Семетей ата-тегин билбей чоңоёт. Ал баатырдыгына чыдабай тентек өсөт. Семетей он экиге келгенде тай атасы Темиркан таажы кийип, так минип эл бийлесе тентектиги токтолор деген ой менен, бир чети Семетейди хан көтөргөн тою, бир чети Манастын ашы болсун деп көп эл чакырып чоң той өткөрөт.

Каныкей Семетейди келечегин билгени Тайторуну төлгө кылып чапканы таптайт. Ат чабар күн жеткенде Каныкей эркекче жоо кийимдерди кийинип, Тайторуну коштоп келет. Байгенин шарты оор болот. Чабышка 643 ат кошулуп алыскы Кара-Деңизге коё берилет. Тайтору эти кызыганча артта калып Каныкейди убайым ойго салат, бара-бара Тайтору астыга озо баштайт. Атты Манас жана анын 40 чоросунун арбап сүрөп алган болот. Каныкей өзү да Алмамбеттин Сыр бараңынын дүрмөтү менен сүрөөгө алат. Тайтору бардык аттардын астына чыкканда Каныкей жесир жүрүп ат чаап Семетейди көзүнө көрүнбөйүн деп үйүнө кайтат. Баккан атасы Ысамайылдын кеңеши боюнча Тайтору артта калса Каныкейди өлтүргөнү келе жаткан Семетей, аттын чыкканын көрүп, «Манастап!» ураан чакырып марага чейин сүрөп барып, байгесин элге таратып берет. Темиркандар алтын таажы кийгизип, алтын такка мингизип Семетейди хан көтөрүшөт. Семетейдин такка мингенинин урматына Темиркан арбын мал сайып тамаша уюштурат. Кокондуктардын Төө балбаны букарлыктардын Акбалба-

нын жыгат. Өзү өскөн шаардын балбаны жыгылганга намыстанган Семетей күрөшкө болбой жатып чыгып, Төө балбанды жыгат. «Каныкейдин Тайторуну чабышы» С.Каралаевдин эң сүйгөн эпизоддорунун бири, аны ал эл астында өтө берилүү, чыгармачылык зор эргүү менен такай аткарып келген. Манасчынын бул эпизодго айрыкча көңүл бурушу, ал өзү өтө сүйгөн каармандарынын бири Каныкей көптөн күткөн тилеги орундалып, Семетей атасы Манасты тартып эл-жеринин тиреги болобу же жокпу деп санаркап, өзү үчүн өтө жооптуу мезгилдердин бирин башынан өткөрүп жатышы менен байланышкан. Чындыгында С. Каралаевдин айтуусундагы «Каныкейдин Тайторуну чабышы» «Манас» эпосундагы каармандын ички трагедиялык абалын эң терең ачкан жаркын эпизоддордун бири.

Семетей Төө балбанды жыкканда намыстанган кокондуктар аны ак үйлүүгө алып кетмек болушат. 95 жашка чыккан Чыйырды небересинин аты эл ичинде угула баштаганынан улам, аны ушуга чейин бир көрсөтпөгөн Каныкейге таарынат. Каныкей Семетейге ууга чыккан жеринен жолугуп, Чыйырдыга жолуктурганы үйүнө алып келет. Семетей кайта кетеринде мурунтан камдап жүргөн кыргыз кийимдерин, жарактарын берүү менен эл-жеринин салт-санаасын билбей өскөн баланын эл-жерге болгон сүйүү сезимин козгоп узатат. Семетей жолдо бара жатып, өзүн ак үйлүүгө алып кеткени келе жаткан 60 кокондукту жеңип, алардын 60 эшектеги буласын Каныкейге тартуу кылат.

Темиркандын Сарытаз деген иниси болот. Ал так талашкандыктан Темиркан зордоп Гүл-Токойго жиберип, көмүрчү кылып коёт. Кокус жолугуп калса, өчү бар Сарытаз бардык сырды ачып коёт деп Темиркан коркуп, Семетейди Гүл-Токойдо коркунучтуу жаныбарлар бар деп алдап жиберчү эмес. Эрдигине чыдабаган Семетей ошол Гүл-Токойго барып, жырткычтарды жок кылмакчы болуп жөнөйт. Салган кушу кыргоолду албай чөп алачыкка корголот. Көмүр өчүрүп жаткан Сарытазга Семетей салам айтса ал тоотпойт. Семетейдин ага ачуусу келет, Сарытаз «эмне ачууланасың же, сенин атаң Манасты өлтүргөн Коңурбай жооң менминби» деп намысына тие сүйлөп, Семетейдин чыныгы ата тегин дааналап айтып берет. Са-

рытаздан тегин угуп, аны жашырып жүргөн Темирканга таарынган Семетей эч ким менен сүйлөшпөй жатып алат. Айласы кеткен Каныкей баласы Семетейге бардык чындыкты айтып берүүгө аргасыз болот. Бул баян «Каныкейдин жомогу» деп аталып С. Каралаевдин вариантындагы эң жеткилең иштелген бөлүмдөрдүн бири. Каныкей Ата журтунан четте өскөн Семетейди өткөндөгү окуялар менен толук кабардар кылып, анын эл-жерге болгон сүйүү сезимин ойготуп, келечекте аткарчу иштерине туура багыт бериш үчүн Манас жана анын 40 чоросунун ар түрдүү эрдик иштери жөнүндө, Каныкей өзүнүн башынан өткөргөн иштери, Манаска сиңирген эмгеги жөнүндө кеңири айтат. Ошондой эле Таласка жол тарта турган Семетейге кандай жол менен баруу, эмне иш кылуу, кимге кандай мамиле жасоо керектиги жөнүндө энелик акыл насаатын берет. Натыйжада трилогиянын биринчи бөлүмүндө баяндалган окуялардын көбү кайра кыскача эскерилет, ал турсун, биринчи бөлүмдү жазганда кирбей калган «Сайкал менен Манастын окуясы», «Көзкамандардын окуясы», Чубактын Манаска таарынып кетип калышына байланышкан бир катар окуялар ушул бөлүмдө айтылат. (Мүмкүн аталган окуялар С. Каралаевге чейин эле традиция катары ушул бөлүмдө айтылып келгендир. Бирок, С. Каралаев ушул бөлүмдү жаздырган мезгилде нагыз манасчылык баралына толуп, «Манас» жөнүндөгү билгендери дагы кеңип, эл ичинде традиция катары айтылган бир катар эпизоддорду кийин өздөштүрүп, эпикалык талантын байыткандыгы менен да байланыштуу болушу мүмкүн).

Каныкей өз жомогун Абыке, Көбөштүн кордугуна чыдабай Букарга качып келгенинен жана Манас баатырдын баштагы душмандары:

Кармап алып жетимди,
Баралына келтирбей
Өлүм кылып коет деп,
Кыркып ийип чыбыгын,
Кылып берип ырымын

Ит аягын кечирип – (Семетейди – Р. С.)

бергенинен баштайт да баласына чыныгы ата-теги ким экенин ачып айтып берет. Тек жайын Каныкейден тактап

уккан Семетей токтоосуз Таласка жүрмөк болот. Тайатасы Темиркан Актулпарын мингизип, Бозкелтесин берип, жанына көп кол кошмок болот. Өз элиме кол салмак белем деп Семетей ал берген колду албайт. Каныкей ата журтуна биринчи жолу бараткан Семетейге Букардан Таласка чейин жолдун дайнын, Семетей өз жерине жеткенде алдынан тосуп чыгуучу Кумайык, Акшумкар, Желмаян жана Бакайдын жайын кеңири баяндап өтөт. Ошону менен бирге Каныкей өзү салдырган Манастын күмбөзүнө, анын ички бетине тартылган сүрөттөргө байланыштуу Каныкейдин баяндоосунда Манастын жана анын жакындары Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Ажыбайлардын, башкы душман Коңурбайдын жекече портреттери ажайып көркөмдүктө толугу менен берилет. Абыке, Көбөштүн колунда калган Манастын Сырнайза, Аколпок, Аккелте, Зулпукоруна жана Тайбуурулуна токтолуп, алардын жасалышына, кандай жол менен Манас аларга ээ болгонуна токтолот. Тайбуурулду Манаска Сайкал тартууга алып келишине байланыштуу «Сайкалдын окуясы» айтылат. Каныкей өзү түздөн-түз катышкан окуялар катары Кыргыздын ушагы боюнча Чубактын Манаска таарынып кетиши, анын каты боюнча Коңурбай Таласка чабуул коюп Манас тан жеңилиши, ушул окуядан кийин Манасты күч менен ала албасына көзү жеткен Бээжиндин түпкү чоң каны Кары кан аны амал менен жок кылмак болуп Көзкамандарды жибергени жана ал чыккынчылардын 40 чородон талкаланышын баяндайт. Мындан кийин Каныкей өзүнүн кыз кезиндеги баянга өтөт. Чубак эрдигине чыдабай Букарды камайт, Темиркандын 12 кызынын кенжеси Каныкей менен беттешүүгө чыгып, Манаска кубалап келет. Чубактан Каныкейдин кабарын угуп жана Бакайдын кеңеши менен Манас Каныкейге үйлөнмөк болуп, аны сынаш үчүн талаадан жаңы таап алган Кумайыкты бактырууга берет.

Мына ушул окуяларды түгөл баяндоо менен Каныкей өзүнүн эмгекчилдиги, көтөрүмдүүлүгү, акылмандуулугу менен Манаска жагып, жар болуп келгенин белгилейт. Энесинин жомогун угуп эл-жеринен толук кабардар болгон Семетей чоң энеси Чыйырдынын ак батасын алып жолго чыгат. Каныкей айткан жол менен жүрүп олтуруп

Таласка жетет. Энесинин айткандарынын баары туура чыгып, өзү көптөн бери зарыгып күтүп жүргөн атасынын Акшумкарына, Кумайыгына, Желмаянына жолугат. Атасы Манастын күмбөзүнө келип, Желмаянды курман чалат. Күмбөздү салдырган энеси Каныкейдин ишмердигине ыраазы болот. Аңгыча Желмаянды издеп келе жаткан Бакайга жолугуп аны сынамакка өзүн Чамбыл жерди жердеген Жанаалы-Карачтын уулу, Бакайдын байбичеси Көрпояндын инисимин деп тааныштырат. Эпикалык чыгармалардын салтында эки баатыр адеп жолугушканда бири-биринин күч кайратын сынашуу аркылуу таанышышат. Ушул салттык көрүнүш жумшартылган формасында бул жерде да кездешет. Өзүн Жанаалы-Карачтын уулумун деп тааныштырган Семетей Бакайды сынамак болуп, эжем Көрпоянды зордуктап алыпсың, ошонун өчүн эми аламын деп калп жеринен доомат коёт. Бакай кайыңды түбү менен жулуп, чокмор кылып алып Семетейди качырат. Семетей анын баатырдык сүрүнө чыдабай качып кутулуп, коногуңмун деп жатып ачуусун басат. Бакай, «кайнисинен» Букардагы Семетейдин кабарын укканың барбы деп сурайт. Ал Семетей өлгөн деп Бакайды дагы сынаш үчүн калп айтат. Бакай ал кабарды укканда өлмөк болот. Семетей анын колундагы канжарын айбалта менен кагып түшүрүп, Манастын өңү кимге окшош эле дейт. Бакай ошондо Семетейге дааналап көз салып, анын:

Мурунуна муруну
Мурдакы өткөн Манаска
Булгап койгон эмедей,
Баш терисин Манастын
Балага кайра кийгизип,
Чулгап койгон эмедей.
Манас канды тирилтип,
Ээй кудай, саптап койгон эмедей.
Көк жалың Манас өзүндөй
Өзү эмес кара көзүндөй –

окшош экенин көрөт. Экөө кучакташып көрүшөт. Бакай Семетейди Каныкей катып кеткен Манастын казынасына жана Манастын мүрзөсүнө алып барат. Кара үңкүрдүн оозундагы ташты Бакай оодарганда, Семетей ага кирип,

атасынын жаткан жайын көрүп чыгат. Манас менен бирге Сайкал, Коеналы, Алмамбет, Чубак, Сыргактын арбактары да жаткан болот. Үңкүрдүн оозун бекиткенден кийин анын орду дароо көздөн кайым болот.

Талаага түнөшкөн Бакай менен Семетейге Манастын жоо-жарагын жасаган устасы менен казына сактагычы Бөлөкбай кырк калча жөөкөрү менен издеп келип кошулат. Көбөш жара чапкан Манастын жез казанын Бөлөкбай кайра куюп калыбына келтиргенде ага салган эт түгөнбөй өзүнөн өзү толот. Төлгө жакшы болду, Семетей атасы Манастын ордун анык басат экен деген ойго келишет ал жерде отургандар. 12 жылдан бери өзүн ач-жылаңач болуп, Көбөштөрдүн кордугуна чыдап күтүп жүргөн Бөлөкбай жана анын 40 калчасына Семетей Манастын казынасын ачып марттык менен кийим-кече таратып берет. Бакай айылына Семетей келгенин сүйүнчүлөйт. 95 жаштагы карысы Баймырза баш болуп, Бакайдын 500 түтүн эли абдан сүйүнүшөт.

Бакай Семетейдин чоң атасы Жакыпка алып жөнөйт. Жолдо акылман Бакай Жакыптын Семетейге эл же жоо экенин алдын ала сынамак болуп, Семетейди калтырып Жакыптыкына барат. Бакайды көргөн Жакып аны жок кылам деп каарданат. Бакай өткөн өчтү алып эми сенин өзүңдүн тамырыңды жулам, Букарга кеткен Семетейим келди дейт. Жакып митайымдык менен дароо өзгөрүп, баламды көзүмө дароо көрсөт, мен аны күтүп жүрбөдүм беле деп Бакайга жойпуланат. Жакыптыкынан аттанып чыккан Бакай, арамзада Жакып бирди кылбасын деп кайра келип тыңшаса, Жакып байбичеси Бакдөөлөткө Семетейге аракка кошуп уу бер деп тапшырып жатыптыр. Каршы болгон Бакдөөлөттү Жакып жыга чабат. Бакай болгон окуяны Семетейге айтып келет. Семетей, Бакай үйүнө келгенде Жакып жойпуланып тосуп алып, Бакайга бал, Семетейге уу кошулган арак сундурут. Семетей кыргыздын улууну сыйлаган салтына таянып аракты Жакыптын өзүнө кайра сунат. Жакып Манас өлгөндөн бери ичпей калдым эле, муну жаштар ичсе жарашат, иче гой балам деп тайсалдайт. Атам сен ичпесең ит ичсин деп Семетей аякты улагага ыргытканда, аны жыттаган ит дароо уугуп өлөт. Ачуусу келген Семетей ал аякты алып Жакыптын башына жаба кийгиз-

генде анын сакал-чачы аяктын ичинде калган уудан шыр-кырап күйөт. Жакыптын «ата» деген аты болгондуктан Семетей аны өлтүрүүгө колу барбайт. Жакыптын жүгүндө жыйылып турган, Манастан калган асыл мүлк толгон куржунду Бакай экөөлөп атка жүктөп, Бөлөкбайга алып келип тапшырышат. Бакай өткөндөрдү эске түшүрүп Семетейди Таластын көрүнүшү менен тааныштырат. Алар Таласты кыдырып келе жатса жыртык кара үй көрүнөт. Ал Алмамбеттин аялы, Эсенкандын кызы Бурулчанын турган жайы экен. Бурулча Семетейлер менен көрүшүп өзүнүн Алмамбетке баш кошкон тарыхын айтып берет. Аңгыча энеси Арууке өзүн жаңы төрөгөндө өлүп калып өгөй энеси Бурулча багып өстүргөн Күлчоро келет. Семетей аны менен кучакташып көрүшөт, армандарын айтышат. Бурулча менен Күлчорого Каныкей берип жиберген асыл кийимдерди берип, Семетей Бакай менен Абыке, Көбөшкө жөнөйт. Алардын астынан бир эр мүчөлүү адам чыгат. Семетей жекеге чыгып алалбай Бакайды айлана качат. Ал Манастын карындашы Карлыгач экен. Жарманаска күйөөгө чыгып анын жерине кеткени эч ким каттабагандыктан кабарлашканы келиптир. Семетей менен таанышып, Абыке, Көбөштү кыйратмак болуп күүлөнгөндө Семетей тыят, элиңе бара бериңиз дейт. Бакай, Абыке, Көбөшкө түз барганда болбойт, көптүк кылып кетет, чалгын чалып, байкап баралы дейт. Шуутуга жолугушат, ал Абыке, Көбөшкө ыраазы болбой араң жүргөн экен. Ал Көбөштүкүнө барып 40 чорону алдап үйдөн алыс жумшап жиберет. Байкап турган Бакай, Семетей ошол учурда Көбөштүкүнө барышат. Абыке жай кепке келип, Көбөш күүлөнүп Семетейди кордоп кол салат. Семетей аны жыга муштап Сырнайза, Аккелте, Аколпокту алып кайтат. Жолдон Акшумкар, Кумайык, Тайбуурулдарды алып Букарды көздөй жөнөйт. Тайатасы Темиркан Семетейди Таласка зор урмат менен узатат. Элинен тандап Шаатемирдин кызы Чачыкейди, Толтойго кудалашылып коюлганына карабастан алып берет. Семетейдин каалоосу боюнча Сарытаз да Сарыкан атка конуп Таласка жөнөйт. Семетей Таласка келип конгондо, Каныкей Күлчоро менен Канчорону багып алат. Каныкейдин эмчегин эмишкенде Канчоро жагынан кан, Күлчоро жагынан сүт чыгат. Бул

белгилерге карап Каныкей Канчоро түбү эл болбосун билип аны эмитен жок кылып коёлу десе Семетей макул болбойт.

Бакайдын айлындагы Баймырза кары каза болуп Семетей Көбөштөргө Сарыканды кабарга жиберет. Ошол кезде Көбөш Көкчөнүн уулу Үмөтөйдү, Музбурчак уулу Буранбек, Алты шаардын Алабек, Эйбит Таздын Үрбүсүн чо-гултуп Семетейге кол салганы жыйын куруп жаткан болот. Бул жөнүндө Шууту Сарыканга айтат. Сарыкандын кабарга келгенин угуп Үрбү аны өлтүргөнү сыртка чыгат. Ортодо чыр болуп Сарыкан Үрбү, Тазбаймат Кыргызды өлтүрүп качып келет. Көбөш Семетейди жок кылмак болуп кол астындагылар менен жөнөйт. Ыраамдын Ырчы уул, Шууту 40 чорого кол салбайлы, Манастын арбагынын астында уят дешет. 40 чоро тилин албаганда экөө өз жерлерине кайра кетет. Семетейдин коргонун камап келген жоого Жамгырчынын Шайымбет, Сарыкан, Байталак, Каныкей, Семетейлер каршы чыгышат. Семетей Көбөш, Абыкени өлтүрөт. Чыйырды, Каныкей Жакыпты союшат. Семетей эл бололу деп аман калтырганына карабай 40 чоро Адыбай, Кочкорлордун тукуруусу боюнча Бээжинге качып жөнөйт. Семетей Кочкор деген жерден кууп жетип, элдешили дегенге болбогондо баарын өлтүрүп, ал жерге көмп, күмбөз салып Таласка кайтат.

«Манас» трилогиясында эл ичинде эң кеңири белгилүү окуялардын бири Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү С. Каралаевдин варианты боюнча окуя Чынкожо, Семетейдин өз ара туугандык чыры менен башталат.

Эл-жерине келип орун-очок алган Семетей, эми атасы Манастын кунун Коңурбайдан куумак болуп, Бакайдын жакын тууганы Чынкожону кеңешке чакырат. Чынкожо тең аталык кылып, Семетейге баш ийгиси келбей кеңешке барбайт. Жакын тууган болуп туруп, мындай өрөскөй иш кылган Чынкожого Күлчоро ачуусу келип, анын жылкыларына зордуктап ногойдун энин салат. Таарынган Чынкожо жедигер уруусунун башчысы Толтойго көчүп барат. Аны менен достошуп, сенин кудалашкан колуктуң Чачыкейди Семетей алып алган, сен анын кудалашкан колуктусу Акундун кызы айдай сулуу Айчүрөккө үйлөнүп, өчүңдү ал деп тукурат. Чынкожонун тилин алган Толтой кол жы-

йып Акункандын шаарын камайт. Айласы кеткен Акун 80 күндөн кийин кызын берүүгө макул болуп убакытты созот. Айчүрөк бул убакыттан пайдаланып, Семетейди издеп чыгып, бир катар белгилүү баатырларды, хандарды сындан өткөрүп, купулуна толук толтура албай, акыры Таласка келет. Ал жерден Семетейди көрүп «Жер үстүндөгү алптарга жеке татыр эр экен» деп сынына толтурат. Баатырдын жары Чачыкейге жолугуп, өзүнүн жайын айтып жардам сурайт. Чачыкей Айчүрөктүн адамгерчилик менен айткан өтүнүчүнө кордоо менен жооп берет. Намыстанган Айчүрөк Семетей ууга чыккан жеринде кубулуп жолун тосуп Акшумкарын ала качат. Атадан калган мурасы акшумкардын сырдуу жоголушунун себебин билбей Семетей катуу кайгырат. Ууга чыгарда Чачыкейдин жалбарган өтүнүчтөрүнөн шек санаган Күлчоро аны кыйнап жатып, Акшумкардын жоголушунун себебин угат. Акшумкарды кудалашкан жары Айчүрөк ала качканын уккан Семетей 25 жигит жолдош алып Айчүрөктүн артынан жөнөйт. Үргөнчкө жакындаганда чатыр тигип, шаан-шөкөт менен күтүп жаткан Айчүрөктөрдүн караанын алыстан дүрбү салып көрөт да дааналап кабар алып келүүгө өзүнүн ат-тонун берип Күлчорону жөнөтөт. Тайбуу-рулду сынап чапкан Күлчоро, кирип жаткан Үргөнчкө тез эле жетип, кечүү тандабай түз кечип өтүп, Айчүрөктөргө жолугушуп, анын жөкөр кыздары менен ойноп алаксып калат. Күлчоронун тез келбесин көргөн Семетей, артынан өзү да жете келет. Семетей Акшумкарын ала качкан Айчүрөк менен жөөлөшүп, акыры анын туура сөзүнөн жыгылып, экөө тил табышат. Белгиленген мөөнөт жеткенде Чынкожо, Толтой кайрадан Ооганды камап киришет. Акундун инилери Ажыбай, Түмөнбай Айчүрөктү берүүгө макул болушуп, Айчүрөккө келишет, ал аларга Семетейдин келгендигин билдиришет.

Толтой жаман түш көрүп аны Чынкожого айтып, жоолашпай кайталы, Семетей Манастын уулу, ал кудалашкан колуктусун бизге бере койбойт дейт. Анын атасы Манас ким болгондугун Чынкожого түшүндүрүш үчүн өз көзү менен көргөн Көкөтөйдүн ашын баяндайт. Толтойдун урушпай кеткиси келгенин көргөн Чынкожо Семетей тууганым менен элдешип, ага кошулуп сени чабам деп корку-

тат. Айласы түгөнгөн Толтой Чыңкожонун ыгына көнүп, түн ичинде чалгынга чыгат. Кароолдо турган Күлчоро аны качырып чыгып, жаштык кылып жаза сайып куткарып жиберет. Толтой жараланып келгенден кийин Чыңкожо кошунуна Акундун шаарын каптаттырат. Акундун жоокерлерине башчы болгон Семетейлер аларга каршы чыгып кыргынга учуратат. Манас Бээжинди алганда Чыңкожо кытайдын согуш өнөрүн үйрөтүүчү ажайыбынан окуп, сыйкырдуу согушка маш болот. Ошондуктан ал канаттуу кара аты менен көккө көтөрүлүп чыгып, жерден согушкан Семетейге үстөмдүк кылат. Ага каршы эч айла таба албаган Семетей багынып берүүнү туура таап Күлчорого кеңеш салат. Намыстанган Күлчоро Семетейден Тайбуурул, Аколпок, Аккелтени сурап алып Чыңкожого каршы чыгат. Күлчоро амал менен Чыңкожону өзүнө жакындатып, канаттуу кара атын канатка атып, жерге кулап түшкөн Чыңкожону ташка чаап өлтүрөт. Уруш улантылып Күлчоро Толтойду сайып өлтүрөт. Анын олжого түшкөн Суркоен атын чоролору соогатка сураганда Семетей Күлчорого ыйгарат. Буга таарынган Канчоро көңүлүнө кек түйүп калат.

С. Каралаевдин вариантында өтө көлөмдүү эпизоддордун бири Семетейдин атасы Манастын кунун Коңурбайдан куушу. Эпизоддун узакка созулуп айтылышы С. Каралаев өзүнүн зор талантына ылайык традициялык окуяларды, анын ар бир мотивин майда-баратына чейин деталдуу өтө кеңири баяндашына, ошондой эле атасы Манастан кем түшпөгөн Семетейдин баатырдык иштеринин масштабдуулугун Манастын баатырдык иштеринин кыл чокусу «Чоң казаттын» деңгээлине көтөрүп чыгуу аракети менен шартталышкан. Натыйжада, салттык окуяларды көркөм, өтө кеңири сүрөттөлүшү менен бирге, «Чоң казатты» кандайдыр бир деңгээлде кайталаган көптөгөн согуштук картиналар артыкбашыраак киргизилип кеткен. Чындыгында бүткүл кыргыз урууларынын жана коңшу элдердин башын кошуп аттанган Манастын Чоң казаты менен негизги таянган күчү эки чоросу жана Бакай баш болгон Семетейдин Коңурбайдан кун куушунун масштабы бирдей болушу мүмкүн эмес. Аталарынан кем түшпөгөн кийинки муундун өкүлдөрүнүн эрдик иштерин аталарыныкынын деңгээлине жеткирүү максат

тында, айтуучу тарабынан кийин артык баш киргизилген, согуштук беттешүүлөрдү сүрөттөгөн баяндар үчүнчү бөлүмдө, Сейтектин Желмогуз уулу Сарыбай менен урушунда да арбын учурайт. Албетте С. Каралаевдин вариантында жолуккан сюжеттик кайталоолордун бардыгын эле артыкбаш эсептөөгө болбойт. Айтуучу мурун айткан окуясын экинчи бир жерде кайталаганда ага мурун айтпай кеткен жаңы деталдарды киргизгени, толуктаганы, тактаганы байкалат. Мисалы, Алмамбеттин кытай жеринен кетип кыргыздарга келип кошулушу трилогияда бир нече жолу кайталанып айтылат. Биринчи сапар чоң казат мезгилинде Алмамбет өзү бул жөнүндө Манаска баяндайт. Мында Алмамбет балалык кезине, кытай хандары менен болгон чырына кеңири токтолот. Ушул окуяны экинчи бөлүмдө Каныкейдин эскерүүсүндө кайра жолуктурабыз, бирок мындан мурун кыска эскерилип гана өткөн Алмамбеттин Көкчөдөн кеткенден кийин Манаска кандайча келип кошулганы, Аруукеге үйлөнүшү толук баяндалат. Букардан келип Семетей жолуккан Бурулчанын эскерүүсүндө ушул окуя дагы кайталанат, мында Бурулча менен Алмамбеттин кай түрдүү таанышканына, алардын ортосунда сүйүү маселесине кеңири орун берилет. Демек кайталанып айтылган үч эскерүү бири-бирин толуктап, Алмамбеттин өткөн өмүрүнөн толук элес берет.

Семетей атасынын кунун кууп Коңурбайга каршы аттанышы, Чынокжо, Толтойду жеңгенден башталат. Бакай, Каныкейдин барба дегенине болбостон Семетей атасынын өчүн алууга камынат. Каныкей кийим, жарак-жабдык менен жабдыт. Жолго Бакай, Семетей, Күлчоро, Канчоро болуп аттанышат. Кытайдын чегине жетип, эс алганы жайланышканда Бакай чоролорго атка сак болгула дейт. Чоролор жаштык тоотпостук менен көптү көргөн акылман карынын сөзүн элес ала беришпей, минген аттарын эркинче бош коё беришет. Кытайдын чегин кайтарган Мурадыл күндү жайлап, калың кар жаадырып бош жүргөн аттарды алып кетет да, чоролор жөө калат. Чоролорду калтырып Семетей, Бакай чалгынга жөнөшөт. Кытайдын чегин кайтарган укмуштуу жаныбарларды экөөлөп жок кылышып, Семетей жалгыз андан ары жөнөйт. Коңурбайдын жылкычы башчысы Карагулга жолугат. Семетейдин колуна түшкөн Карагул

аны алдап, араң кутулуп Коңурбайга качып барып кабар берет. Коңурбай жашынып келип, кытайдын жылкысын айдап келе жаткан Семетейди мылтык менен атып, жаңыдан өлтүргөнү жатканда, Семетей айдап келген коңурбайдын жылкысынын ичинен Көкчөнүн Көкаласын (Көкала Чоң казатта Көкчө өлгөндө кытайларга олжого түшүп кеткен болот), кармап минген Күлчоро келип калып куткарат. Жарадар Семетейди алып келе жатып, түндө түнөшкөн жеринен Мурадылды көрүшөт. Ал мурун колго түшүрүп алган чоролордун аттарына баалуу сыйлыктарды жүктөп Түп Бээжиндеги ханына тартууга алып бараткан болот. Семетейлер анын колу менен беттешип жеңип, колго түшүп кеткен аттарды кайтарып алышат. Күлчоро Суркоёнду минип, Таластан Айчүрөктү алып келет. Айчүрөк Семетейдин үстүнөн аттап, окту түшүрөт. Ушул учурда Коңурбай көп кол менен артынан кууп келет. Ортодо өтө көптөгөн уруштар болуп, акыры күчү жетпесине көзү жеткен Коңурбай Семетей менен элдешүүгө макул болот. Күлчоро арага жүрүп Коңурбай менен Нескараны аттарынан түшүрүп, Семетей турган жерге алдап ээрчитип келип өлтүрүшөт.

Семетей Коңурбайдан кун кууп өч алганын уккан Көкчөнүн уулу Үмөтөй, атамды атасы кытайга зордоп алып барып өлтүргөн, мен ошонун өчүн алам деп күүлөнөт, энеси Акеркеч ж.б. акылдуу адамдардын жоолашпагыла, кайра эл болуп, дос болуп ынтымакта турсаңар сырткы жоо батып келе албайт деген тилин албайт. Кол курап келген Үмөтөйгө Күлчоро, Семетей бир нече жолу элдешели деп сунуш кылышса болбойт. Күлчоро колго түшүрүп келген аны Семетей өлтүрүүгө аргасыз болот. Кыргыздын Каныкей, Бакай баш болгон карыялары:

Кең Сары Арка, Ала-Тоо
Этектеп жаткан жер эле,
Казак, кыргыз кайран журт
Койлору бирге короолош
Аштары бирге жоролош
Айылдаш жаткан эл эле
Айткан сөзгө көнөлү
Чатакташпай, чырлашпай
Үмөтөй кунун берели, –

деп кеңешип, эр кунуна ат куну тете деп Тайбуурулду баш кылып, көп дүйнө мүлк менен Үмөтөйдүн сөөгүн узатышат. Казактар Тайбуурулдун кулагына коргошун эритип куюшуп, байлап-матап кор кылышат. Акеркечтин кеңеши менен Кыязга кат жиберилет. Каттан Семетейдин атсыз калганын билген Кыяз Толтойдун өчүн алууга камынат. Канчоро да аны менен астыртан байланыш жасап, Семетейге каршы чыгарын билдирет. Кыяз кол курап, Таласка келип жашынып жаткан күнү Канчоро Семетейди Манастын күмбөзүнө тайынып келебиз деп камсыз алып чыгат. Каныкей, Айчүрөктүн барба деген тилин албай келген Семетей Кыяздын колунун курчоосунда калат. Суркоёнду минген Семетей Кыязды качырат. Башында жоонун аты Суркоён баспай кыйыктанат, Семетей анын башын кесип, ак каңкыны жазданып, Аколпокту жамынып жатып алганда Кыяз батына албай жатып артынан найза салып качат. Жаралуу Семетейди Айчүрөктүн сиңдиси перинин кызы Көкмончок жерге туман түшүрүп сыйкырлап алып кетет. Жедигер менен урушта Сарыкан (Сарытаз) көп эрдик көрсөтүп өлөт. Күлчоро катуу каршылык кылып, жалгыздык кылып колго түшөт. Канчоро Чачыкейге үйлөнүп, Таласка хан болуп, элге, Каныкей, Бакайга кордук көрсөтөт. Кыяз Айчүрөккө зордук менен үйлөнүп, Күлчоронун далысынын кенчирин кесип, жылкычыларга отунчу кул кылып берет.

«Манас» трилогиясынын башка бөлүмдөрүндөй эле С. Каралаевдин вариантында «Сейтектин» традициялык окуялары бүтүндөй камтылып, анын ар бири деталдаштырылып кеңири баяндалуу менен бирге башка варианттарда жолукпаган эпизоддор, ошондой эле Сейтектин баласы, небереси жөнүндөгү окуялар улантылып айтылат. «Сейтектин» окуясы Айчүрөктүн Кыяздын колуна түшүп, анын жеринде жашай башташынан башталат. Кыяз Айчүрөккө зордуктап нике кыйдыртып, чоң той өткөрөт. Айчүрөк намысынан өлөйүн деп, бирок боюнда калган баласы үчүн өлүмдөн баш тартат. Кыяздын койнуна жан жөкөрлөрүн өзү кылып кубултуп жаткырып жүрөт. Кыязга келгени 12 ай болгондо (Кыяздан сактаныш үчүн Айчүрөк төрөтүн сыйкыры менен узарткан болот) Айчүрөк төрөйт. Кыяздын ар кандай кыянаттыгынан баласын аман сактап

12 жашка келтирет. Сейтек 13 жашка чыгып, эрезеге жетип, ууга чыгат. Ал жерде Таластан атайы келип анын чоңоюшун күтүп жүргөн Кара дөөгө жолугуп тегин угат. Кара дөө Сейтек менен кеңешип, Күлчорону айыктырганы дарыгер Момунжанды издеп кетет. Кыяздын жылкычыларында отунчу кул болуп жүргөн Күлчоро жылкычы башы Карагулдан уруксат сурап, Кыяздын ордосуна, Айчүрөк менен Сейтектин дайнын билгени келет. Айчүрөк Күлчоро менен Сейтекти жолугуштуруп тааныштырат, Кыяздан улуксат сурап Күлчорого кошуп жылкыга жиберет. Жылкычыларга келген Сейтек көп кордук көрсөткөн Карагулдан өч алып, Күлчорону калыбына келтирүү үчүн бага баштайт. Кара дөө Момунжан дарыгерди таап келет. Дарыгер Күлчоронун кесилген кенчирин калыбына келтирип айыктырат. Айчүрөк Кыяздын сыйкырдуу аты Тооторуну алдап минип Сейтектерге жөнөйт. Айчүрөктүн кеткенине жети күн болгондо, түшүнөн чочуп ойгонгон Кыяз, Айчүрөктүн алдап кеткенин билип, аны жок кылмак болуп артынан жалгыз аттанып чыгат. Күлчоро анын жолун тосуп, беттешет. Кыяз жөө турган Күлчорону найза менен саймак болгондо, жоого ыкчыл чоро айбалта менен найзасын керте чабат. Кыяздын мингени түбү Семетейдин малы Кылкүрөң болот. Кыяз Күлчородон качып, оозун шарт бурган Кылкүрөң үстүндөгү жоону жыгып кетет. Жөө калган Кыязды Күлчоро күрөшүп жеңет. Кыяз өлгөндө жедигер эли баатырлардан кечирим сурап алдыларына келет. Калың эл силерде күнөө жок, силерди баштап жүргөн ханыңар Кыяз күнөөлү болуучу, ал тиешелүү жазасын алды, өз эркиңерче жашай бергиле дешет. Жедигерлердин өтүнүчү боюнча калыс, ак көңүл Кара дөөнү аларга хан шайлашат.

Кыязды жок кылышып, көңүлдөрү тынган Күлчоро, Айчүрөк Сейтекти алып ата журту Таласка жөнөшөт. Көчүп келе жатышып, казактар тартууга барганда кербенчиге сатып, кор кылган Тайбуурулга кез келишет. Тайбуурул аларды таанып келет да көрүшкөндөн кийин көздөн кайым болот. Таласка жакындашканда Сейтек өзү жалгыз чалгын чалууга жөнөйт. Мен кошо барайын деген Күлчоронун сөзүнө намыстанып болбойт. Таласка келген Сейтек музоо кайтарып, кордукта жүргөн байбичеге жолугат. Жай сурашып,

ал чоң энеси Каныкей экенин билет. Таанышып турган Сейтек менен Каныкейге Күлчоронун зайыбы Акбала келип кошулат. Ал дагы Каныкейчесинен Канчоронун күнү болуп кордукта жүргөн болот. Аңгыча арттан Айчүрөк менен Күлчоро да жете келишет. Таласты жердеген калың эл Айчүрөк, Күлчоро, баатырдын уулу Сейтек келгенде абдан кубаныч менен тосуп алышат. Кордук көрсөтүп жүргөн Канчородон куткарып аларына ишенишет.

Күлчоро жоо жарагын шайланып, Канчоронун жаймаанисин тартып, кепке келсе кайрадан тууган кылып алууга жөнөйт. Чачыкейдин койнунан манчыркап тура келген Канчоро Күлчоронун жүйөөлүү айткан сөзүнө көпкөндүк менен кулак какпай кайра анын өзүн кордоого алат, ага Чачыкей кошулат. Булардын жоругуна ачуусу келген, мурдатан кектүү-ызалуу Айчүрөк Күлчоро арачалап калганча Канчорону ак тинте менен сайып өлтүрөт. Душмандар жок болуп, эл тынчтанып өмүр сүрө баштаганда, ал бейпилдикти тыштан душман бузбасын деп жер чалып, элди сырттан көзөмөлдөп жүргөн Кара дөө Кыяздан жараланып кайып болуп кеткен Семетейге кез келет. Семетей Кара дөөнүн элге ээрчитип кетүүгө кылган аракетине эч көңүл бөлбөй, минип жүргөн аты, салып жүргөн кушу менен бирге Кайыпчынын Кара-Үңкүрүнө кирип кетип, көздөн кайым болот да эч чыкпайт. Кара дөө көргөнүн элге айтып келет. Күлчоро Кара дөөнү жанына алып Семетейди издеп чыгып, аны Кайыпчынын Кара-Үңкүрүнүн оозунан кармап, сүйлөтүүгө аракет кылат. Айчүрөктүн сиңдиси перинин кызы Көкмончок сыйкыр менен көзүн көргүс, кулагын кер кылып салган Семетей Күлчоронун баардык аракетине жооп бере албайт. Айласы кеткен Күлчоро ачуулуу катуу-катуу унчугат. Анын үнүнөн сезденген Семетей тилге келүүгө жарайт, өзүнүн жайын айтат. Семетей Кыяздан жаралуу болуп, жанында киши жок жалгыз калганда, Айчүрөктүн сиңдиси перинин кызы Көкмончок аны сүйүп калып, сыйкыры менен Тайбуурулду мингизип, Акшумкарды колуна карматып, жанына сексен келин-кыз кошуп коюп, көзүн көргүс көр, кулагын кер кылып, элге жолотпой кайып кылып алып кеткен болот. Семетей эгерде энеси Каныкейдин эмчегин эмсе, Көкмончоктун сыйкы-

рынан бошонуп, кадимки калыбына келип, элге кошул-
мак. Кара дөө элге барып Каныкейди алып келип, Семетей
энесинин эмчегин эмгенде андан кадимкидей сүт чыгат.
Каныкейдин энелик сүтү баласынын көзүн-кулагын ачып,
аны сыйкырдын күчүнөн куткарат.

С. Каралаевдин вариантында «Сейтектин» эң көлөмдүү
эпизоддорунун бири Желмогуз уулу Сарыбай менен болгон
уруш. Аталган эпизоддун көлөмүнүн чоюлуп кетишинин
айрым жүйөлүү себептери бар. Манастан бери сөөк өчтү
жоонун бири Желмогуз уулу Сарыбайды жеңүү Сейтектин
негизги эрдик иштеринин бири катары айтуучу ага эпика-
лык кеңири масштаб берүүгө «Манаста» (1-бөлүмдө) «Чоң
казат», «Семетейде» «Коңурбайдан кун куу» сырткы жоо
менен болгон согуштардын туу чокусу болгондой эле атал-
ган эпизод трилогиянын үчүнчү бөлүмүндө ошолордой эле
маанилүү орун ээлөөсүнө аракет кылган. Желмогуз уулу
Сарыбай менен уруш жалгыз С. Каралаевдин айтуусунда
жолугушу менен да өзүнө көңүл бурдурат, бирок мындан
бул окуя традициялык мүнөзгө ээ эмес. С. Каралаевдин
жеке чыгармачылыгына таандык турбайбы деген ой ке-
лүүгө тийиш эмес. Башка варианттарда да каармандары,
окуясы башка болгон менен ага мүнөздөш, багытташ эпи-
зоддор кезигет (Мис., Сейтек Шапак менен Багыштын
вариантында Коңурбайдын уулу Куялы; Ыбрай, Жакшы-
лыктын вариантында Кара дөө сыяктуу сырткы жоо менен
урушуп жеңет). Экинчиден, «Манас» трилогиясы баатыр-
дык эпос болгондуктан Сейтек аталарынын салтын улап,
кандайдыр бир тышкы күчтүү жоо менен беттешип, эр-
дик көрсөтүп, эпостун жыйынтыкталышы элдин угуучу-
лук талабына ылайык келген. Үчүнчүдөн, С.Каралаев бул
эпизоддун сюжеттик өзөгүн жалаң өз оюнан чыгарбастан,
эл ичинде мурдатан айтылып келген аңыз сөздөрдүн неги-
зинде курган. Ошондуктан бул эпизод жөнүндө К. Асана-
лиевдин: «Сарыбай дөө менен болгон согуштук эпизоддун
көрсөтүлүшү өтө оригиналдуу. Ал турмак анын сүрөттөлү-
шү традициялуу көрүнүштөрдөн тышкары. Сүрөттөлүшү
жагынан, бул «Манастагы» «Чоң казатты» да, «Семетей-
деги» «Коңурбайдын кол салышын» да туурабайт, алардан
кескин түрдө өзгөчөлөнүп турат» [14] – деген пикирине

негизинен кошулуу менен, мына булар калыстык үчүн белгилене кетүүгө тийиш. Трилогиянын үч бөлүмүндөгү жогоруда аталган үч эпизод идеялык жактан багыттап, окуялары мүнөздөш (баатырдык согуш) жана үчөө тең бир киши тарабынан аткарылып, баарына тең ошол айтуучуга таандык көркөм ыктар, сүрөттөөлөр колдонулгандыктан, биринчи бөлүмдүн эпизодуна («Чоң казатка») кийинки эки эпизоддун айрым жагынан окшоштугу, жакындыгы сезилбей койбойт. Брас, жалпы эле эпостордун салтында эпикалык кайталоолор (эпикалык шаблондор, штамптар) сүрөттөөнүн зарыл шарттары. Бирок, С. Каралаев мындан тышкары өз вариантында кээ бир учурда чек-тен ашык кайталоолорго жол бергени кездешет. Айрыкча кийинки эки бөлүмдөгү аталган эпизоддордун согуштук сценаларын сүрөттөөдө ашыкча кайталоолор жолугат. Бул, жогоруда эскергенибиздей, ал эпизоддорду «Чоң казаттын» деңгээлине көтөрүп чыгуу аракетинен келип чыккан. «Желмогуз уулу Сарыбай менен уруштун» негизги өзөгү төмөн-күдөй окуялардан турат.

Атам Желмогуз айткан кеп эле,

Жер үстүнө Сарыбай –

Жеке өзүң болгун деди эле, –

деп, Жердин түбү Желпиниште жашаган Сарыбай дүйнөнү бүтүн багынтууга камынат. Ушул максатта мурда көп баатырларды багындырган ал, эми атагы ай-ааламга тараган Манастын тукумун каратып алмак болот (Сарыбай «Манас» бөлүмүндө да жолуккан эзелки жоонун бири. Ал Чубактын жоого минчү аты Көгаланы, багып жүргөн Олуяттан тартып алмак болуп ага көп кордук көргөзгөнү эскерилет). Ага жер чалып жүргөн Кара дөө биринчи кезигип, жанындагы Бозбаланы элге кабарга жиберип, өзү Сарыбай менен беттешип каза табат. Бозбаладан кабар алган Сейтектер ага каршы камынат. Сарыбай менен адегенде Күлчоро беттешет, ал Кыяз кенчирин кесип, мурдагысындай боло албагандыктан жеңе албайт. Сейтек жаңыдан жетилип келе жаткандыктан Сарыбайды толук жеңе албайт. Ушул учурда Сарыбайды жеңүүчү бир гана адам Кайыпчал кызы Куялы болот. Ал качандыр бир кезде Айчүрөктүн бири-биринин башына кыйындык түшкөндө жардамдашууга убадалаш-

кан досу болот. Айчүрөк ошол шерттешкен убадасы боюнча Аккуу кебин кийип, аны издеп чыгып, таап жайын айтат. Сарыбай менен мурун бир нече жолу беттешип жеңе жүргөн Куялы макул болуп майданга келет. Бирок, Семетейди көрүп ашык болуп, ага кошулбаса, Сарыбай менен беттешпейм дейт. Айчүрөк алардын кошулушуна улуксат берет. Сейтек Сарыбайдын колун жеңип, анын өзүн да багынта турган болгондо ал жети күнгө уруксат сурайт. Баатырдык салтты ыйык сактаган Сейтек уруксат берет. Уктап турган Сарыбай баштагыдан күчөнө чыгат. Ага беттешүүгө Куялы чыгат. Бир нече жолу беттешип, күч сынашкандан кийин, Куялы Манастан калган Сырнайзаны алып Сарыбайды качырат. Манастын арбагы колдоп жоону өлтүрө саят. Куялы эл менен коштошуп, Семетей менен тиги дүйнөлүк жар болууга шерттешип жерине кайтат. Негизги жоолор, жеңилип, элдин көңүлү тынчтангандан кийин, Семетей, Бакай, Айчүрөк, Каныкей, Күлчоро бул дүйнөдөгү сапарыбыз карыды деп эл менен коштошуп, «тигип койгон айлы жок, кайда кеткен дайны жок» болуп кайып болуп кетишет. Элге Сейтек башчы болуп калат. Ал мындан кийин перинин кызы Берметке үйлөнүп, андан Кенен деген уулдуу болгону айтылат. Кенен да аталарынын жолун улап, тышкы жоолор менен кармаш кылат. Анын балдары Алымсарык, Кулансарык жоодон тажап, эл барбас аралга барып жашап калышат.

С. Каралаевдин варианты кагаз бетине түшүрүлгөн «Манас» эпосун, бардык варианттарынын ичинен, ага таандык традициялык окуяларды мүлдө камтышы менен айырмаланат. Ырас, Шапак, Багыш, Молдобасан, Мамбет, Тоголок Молдо сыяктуу ага замандаш бир катар манасчылардан да трилогиянын үч бөлүмү тең жазылып алынган. Бирок алардын варианттарында эпостун бардык окуялары бирр кылка эмес, бир эпизод кенен деталдуу сүрөттөлсө, экинчи бир эпизод кыска айтылып, схема түрүндө берилип же айрым учурда таптакыр эскерилбейт. С. Каралаевдин варианты «Манас» трилогиясынын үч бөлүмүнүн тең традициялык окуяларын, бүтүндөй толук камтуу менен бирге анын бардык эпизоддорун жетер чегине жеткире кенен сүрөттөп берүү менен орошон айырмаланат. Ал турсун

мурун эл ичинде анча белгисиз, белгилүү болсо да «Манас» эпосунун калыптанган салтынан тышкаркы уламыш түрүндө сакталып келген бир катар окуяларды өзүнчө көлөмдүү эпизод кылып өнүктүрүп айткан. Айрыкча мындай көрүнүш трилогиянын экинчи, үчүнчү бөлүмдөрүндө мол кезигет. Мисалга, Кыздан жараланган Семетейдин кайып болуп кетиши жана кайра элге кошулушу (2-бөлүм), Желмогуз уулу Сарыбай менен согуш, Семетей, Бакай, Каныкей, Айчүрөк, Күлчоронун кайып болушу, Сейтектин перинин кызы Берметке үйлөнүшү, Сейтектин Коңурбайдын тукумдары менен болгон согушу (3-бөлүм) ж.б. көрсөтсө болот. Жаңыдан киргизилген жогоркудай орчундуу окуялардан тышкары С. Каралаевдин вариантынын ар бир эпизодунда башка варианттарда жолукпаган толгон мотивдер, көптөгөн персонаждар, алардын иш-аракетин, кулк-мүнөзүн, кимдигин сүрөттөгөн баяндар орун алган.

С. Каралаевдин каармандарынын ар биринин сырткы портретине, сын-сыпатына, кулк-мүнөзүнө токтолуу менен ар бир каармандын өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөрүн ачат. Андай кеңири мүнөздөмөлөр жеке эле элдик идеалды алып жүргөн башкы оң каармандарга гана эмес, алардын негизги душмандары – терс каармандардын баарысына, ал турсун экинчи пландагы жардамчы каармандарга, персонаждарга да берилет. С. Каралаев каармандардын чар тарабынан толук сүрөттөө максатында анын минген аты, кийген кийими, урунган курал-жарагына, көпчүлүк учурда ата-теги, эли-жерине кеңири токтолот. Мисалы, каармандын алып жүргөн курал-жарагынын сырткы көрүнүшү, укмуштуу сапатына гана эмес, аны ким кантип, кандай жасаганы, каарман ага кандайча кайдан ээ болгону толук сүрөттөлөт.

Каармандардын жогоркудай портреттик мүнөздөмөлөрү көпчүлүк учурда бир нече ондогон ыр саптар менен кеңири сүрөттөлсө, керек учурда: «Отко салса күл болбос, жоого түшсө күң болбос, кайран энең Каныкей» деген сыяктуу анын мүнөзүндөгү негизги белгини таамай так белгилеген, афоризм түрүндөгү өтө кыска ыр саптары менен да берилет.

Каармандын жалпы портреттик мүнөздөмөсүнөн башка да, анан ар кыл психологиялык абалдагы көрүнүшү (каар-

дангандагы, кайгыргандагы, кубангандагы, корккондогу) ар дайым элестүү түрдө сүрөттөлөт. Мисалы «Асты жагын караса, Алты миң эрдин сүрү бар, Артын сала бергенде Ажыдаардын түрү бар» айкөл Манастын «Бетине чыккан каары беш байпактык түк болуу», «Өрттөй көзү бек жайнап, Кан ичмеси бек кармап», «Кара чаар кабылан Капта-лында чамынып, Чолок көк жал арстан Жара тартчу не-медей, Бөйрөгүндө камынып», «Жоону качыра бергенде, бетине менде келбеген» каарданышы анын чыныгы баа-тырдык сынын толук ачуу менен демейдеги төмөнкүдөй жалпы сынынан кескин айырмаланат:

«Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Асманда ай менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Көктө мунар булуттун
Саялынан бүткөндөй
Аңырайган өзөңдүн
Алкымынан бүткөндөй,
Он эки дайра бириксе
Шар жеринен бүткөндөй,
Адам барбас туу белдин
Чоң жеринен бүткөндөй».

Албетте, С. Каралаевдин вариантында каармандардын мүнөзүн ачуу, көркөм образын жаратуу биз чолуп санап өткөндөр менен чектелбейт. «Бул эпосто делебени козгогон көркөм ырлар аркылуу сүрөттөлгөн жердин, суунун, тоо-нун, жаныбарлардын кызык сүрөттөрүн, кылымдар бою турмуштук тажрыйбадан такталган курч сөздөрдү, нечен түркүн укмуштуу мифтерди, адамдын кылдат сезимдерин баяндаган армандары, керээздери, кошокторду учурата-быз. Ушулардын баары эпостогу каармандарды мүнөздөө-гө, алардын сүрөттөрүн дааналап тартууга чебердик менен пайдаланылган» [15], – деген Б. Юнусалиевдин жалпы эле «Манас» эпосуна карата айткан пикири С. Каралаевдин вариантындагы сүрөттөөлөргө толук тийиштүү.

С. Каралаевдин вариантынын каармандары башка ва-рианттагы ошол эле каармандар менен окшоштукту, бир-дейликти, жалпылыкты түзүү менен мүнөздөрүнүн айрым

жактары жагынан жалгыз ушул вариантка таандык өзгөчөлүккө да ээ. Айталы, анын аял каармандары башка варианттардагыдай эле акылдуу, сулуу болгону менен бирге нагыз жоокердик сапатка да ээ. Мисалы, Каныкей көпчүлүк варианттарда акылман, сарамжалдуу уз сыяктуу сапаттарга ээ болсо, С. Каралаевдин вариантында мындан тышкары кадимки эрдик иштерди жасаган баатыр да. Кыз кезинде чыгаан жоокер Чубактын жеке беттешүүдө айласын кетирет. Кийин Манас келгенде да, нечен сапар эр кийимин кийинип, баатырдык иштерге аралашат. Манасты өлүмдөн сактап калат. (Мисалы, «Көзкамандардын окуясында», Чубак Манаска таарынып, аны чаап ал деп Коңурбайга кат жазып, ал Таласка чабуул койгондо). Каныкейдикиндей эрдик сапатка Алмамбеттин энеси Алтынай, Манастын карындашы Карлыгач, «Сейтек» бөлүмүндө Айчүрөк да ээ. Дегинкисин айтканда аялдар баатырдыгы жагынан эркектерден кем калышпайт, кээде алардан ашыктык да кылат. Мисалы, Манасты жеңип кое таштаган Сайкал, эч кимдин алы жетпеген Сарыбайды жеңген Куялы, Кытай чегин кайтарган Канышай, Манастын карындашы Карлыгачтар ушул типтеги аял баатырлар.

С. Каралаевдин вариантынын эпикалык кең масштабдуулугу жеке каармандарды сүрөттөөдө эмес, жалпы эле эл турмушунун сүрөттөлүшүндө айкын көрүнөт. «Манас» эпосу революцияга чейинки кыргыз элинин турмушунун бардык жагын камтыган чыгарма экенин, С. Каралаевдин варианты эң толук ынандырат. С. Каралаев согуштук эпизоддорду күчтүү сүрөттөө менен бирге элдин жай турмушунун бардык жагын кеңири камтыйт. Мында козу-кой (Манастын балалык чагында Ошпурда жүрүшү), жылкы (Күлчоронун Кыяздын жылкычысы болушу), төө (Бакайдын Манас өлгөндөн кийин төөчү болушу) багуу; эгин эгүү (Манастын буудай эгип Аккулага ээ болушу), устачылык, узчулук (Бөлөкбайдын, Каныкейдин Манастын куралжарак, кийимин жасашы) сыяктуу элдин тиричилигинин негизги булагы эмгек жөнүндөгү баяндардан тартып, медициналык (Момунжандын Күлчорону айыктырышы, жоодон жараланган баатырларды дарылоо), географиялык (бул вариантта толгон жер-суу аттары жолугуп, аны менен

жаратылыш байлыктары, жан-жаныбары кошо сүрөттөлөт) түшүнүктөрүнө чейин берилет. Элдин эски үрп-адатын, салт-санаасын камтыган этнографиялык материалдар да айрыкча мол. Ырас, булар башка варианттарга да мүнөздүү көрүнүш. Сөз бул жерде аталган вариантта алардын кеңири деталдуу сүрөттөлүшү жөнүндө болуп жатат.

С. Каралаевдин вариантында трилогиянын биринчи бөлүмүнүн экинчи, үчүнчү бөлүмдөрү баяндоонун көркөм стили жагынан бир кыйла айырмачылыктарга ээ. Айталы, биринчи бөлүмдө баатырдык тема роль ойносо, «Семетей» бөлүмү лиро-эпикалык жанрдагы чыгарма эсептелип, лирикалык мотивдер орчундуу орундун бирин ээлеп, патетикага, баатырдык духка баштагыдан азыраак көңүл бурулганын көрөбүз. Натыйжада трилогиянын кийинки бөлүмдөрүнүн стилистикалык курулмалары өзгөргөнүн – диалогдорго, лирикалык маанайдагы монологдорго, өткөндөгү окуяларды кайра баштан эске түшүрүүлөргө, армандарга кеңири жол берилгенин көрөбүз.

Саякбай Каралаевдин варианты «Манас» трилогиясынын идеялык-көркөмдүк биримдиги анын генеалогиялык принципте циклизацияланышынан да, ар түрдүү көркөм каражаттардын, образдар системасынын өтө катмарлуулугунан да ар дайым көрүнүп турат. Бакай, Каныкей сыяктуу айрым каармандар трилогиянын үч бөлүмүндө тең, ал эми айрым каармандар биринчи, экинчи же үчүнчү бөлүмдө активдүү катышып, бөлүмдөрдү өтмө катар чырмалыштырып, алардын ортосундагы биримдикти бекемдейт. Мындагы кызыктуу нерсе – ал каармандардын образы такай эволюциялык кыймылда болушу. Мында терең иштелген образ кийинки бөлүмдөгү тарыхый шартка, кырдаалга ылайык жаңы түс, сапаттарга ээ болот. Мисалы, Каныкей биринчи бөлүмдө элдик баатырдын өзүнө тете жары катары акылмандыгы, адамкерчиликтүүлүгү, ишмердиги, сарамжалдуулугу жерине жеткире сүрөттөлүп, образды мындан ары тереңдетүүгө, андан ары алып барууга мүмкүн эместей деңгээлге жеткирилет. Бирок, «Семетей» бөлүмүндө жаңы шарт, жаңы кырдаалга ылайык анын мүнөзүнүн жаңы жактары ачылат. Не бир трагедиялуу учурда да бел алдырбаган, мүңкүрөп калбаган кайраттуулугу, туруктуулугу, эң

бир кыйын шарттардан арга таап чыгып кеткен акылман айлакерлиги, феодалдык-патриархалдык моралдын жосунсуз салттарына ачык күрөшкө чыккан нравалык бийиктиги, баласына чексиз берилген энелик мээрбандыгы, көрөгөч тарбиячылыгы ушул бөлүмдө өзгөчө бир күчтүү көрүнөт. Ошондой эле Каныкейдин ар кандай социалдык шарттагы абалы: кандын кызы, бүткүл элдин башчысынын сүйүктүү жарынан, куу тагдырынын айынан жер которуп баш калкалаган таалайсыз жесир аял, торпок баккан күндүккө чейин жетишиндеги; өмүрүнүн ар кыл мезгили: секелек эрке кыздан чачы куудай карылыкка чейин жетишиндеги өзгөрүүлөр трилогиянын бөлүмүнөн бөлүмүнө ырааттуулук менен эволюциялык өнүгүштө берилет. Каныкейдин чар тарабынан эң терең иштелген оригиналдуу образын жаратууда ага чыгармачылык өзгөчө сүймөнчүлүк менен мамиле жасаган С. Каралаевдин салымы зор.

Үчилтикте каармандардын образы бөлүмдөн бөлүмгө өтүп кызмат кылышы бирде түздөн-түз болсо (мисалы биз эскерген Каныкейдин образындай ар бир бөлүмгө түздөн-түз катышып), бирде «жабык» түрүндө да болот. Мисалы, Манас, Алмамбет, Чубак биринчи бөлүмдө гана катышканы менен алардын ишин, жолун түздөн-түз улантышкан Семетей, Күлчоро, Канчоролордун кийинки бөлүмдөрдө катышышы, алардын образы жаңы кырдаалда, жаңы шартта, кандайдыр бир жаңыча көрүнүшү, чагылдырылышы катары таасир калтырат. Айталы, Семетейдин сырткы келбети, кийим-кечеси, курал-жарагы, минген аты, салган кушу, ээрчиткен тайганы, ал турсун фантастикалуу мифтик колдоочулары Манастан оошуп келип, манасчынын сөзү менен айтканда «Манас» канды тирилтип» койгондой элес калтырат. Бул каармандардын кулк-мүнөзү да, ой-максаттары да бирдей. Ошондуктан, бул образдар бир эле учурда өздөрү жашаган доордун типтүү мүнөздөрүн чагылдырган өз алдынчалыкка ээ болуу менен бирге эле бири-бирин толуктаган жаңы кырдаалда, шартта жаңыча кайталанган образдар. Мындай учурда мурдагы образдын аягына чейин иштелбей, мүнөзүнүн толук ачылбай калган жактары кийинки образдарда ишке ашырылат, тереңдетилет. Ушул планда Күлчоро менен Канчоронун образдарын

аталары Алмамбет, Чубактардын образдарына салыштырып кароо кызыктуу. Күлчоро атасы Алмамбеттей эле достукка терең берилүүнүн, ак кызмат кылуунун эң бир сонун үлгүсүн көрсөтөт. Ал ар кандай кырдаалда Семетейди таштап башын ала качпайт, бардык учурда анын кыйын иштерин (ал турсун Семетейдин өзү аткара албай айласы кеткен иштерин да) айлакерликке, ыктуулукка салып аткарат. Б.а. Алмамбетке жүктөлгөн элдик идеалды жаңы кырдаалда, шартта алып жүрүп, аны дагы тереңдетип, дагы ачык көрсөткөндөй болот. «Манас» бөлүмүндөгү Чубак «Алышса адамдын күчү жетпеген, Арстандын тиши өтпөгөн» баатыр, Манастын ишенимдүү тирегинин бири, бирок анын мүнөзүндөгү кара мүртөздүк, оюн кишиге бербеген өзүмчүлдүк бар экени эскерилет. Кээде мүнөзүндөгү ушул жактары жакын адамдары менен конфликттиге чейин алып барат. Мисалы Чоң казат мезгилинде Алмамбет менен жол талашканын, Манаска таарынып, аны чаап ал деп Коңурбайга кат жазганын эскерсек болот, бирок ал аягына жеткирилбей токтотулат. Атасы Чубактын жакшы жактары (баатырдыгы, балбандыгы) менен бирге эле мүнөзүндөгү жогоркудай кемчиликтер да Канчорого мурас талып калат. Атап айтканда, мүнөзүнүн ушул терс жагы жаңы шарт, кырдаалга ылайыкташып тереңдеп акыры өз жакындарына ачык чыккынчылыкка чейин алып барат.

Дегинкисин айтканда ичтен чыккан терс каармандардын «Манас» бөлүмүндө анча ачылбай, жашырынып астыртада жаткан терс мүнөздөрү «Семетей» бөлүмүндө дааналанып ачыкка чыга келет. Ага бул бөлүмдүн чагылдырган доору – таптык жиктелүү күч алган феодалдык-патриархалдык коом мүмкүнчүлүктөрдү берет. Коомдогу таптык жиктелүүдөн, феодалдык бытырандылыктан пайдаланып ач көз Жакып бузуку Кыргызчал, өз уруусунун гана кызыкчылыгын көздөгөн Чыңкожо, Толтой мурда кимдиги ачык билинбеген Абыке, Көбөш ж.б. өзүмчүлдүк, мансапкордук арам ойлорун ишке ашырыш үчүн жаңы күч менен чыгышат. Ошондуктан, «Манас» бөлүмүндө чачылып-чабылып ар кайда жашап жүргөн элдин башын кошуп, ата-журттун көз карандысыздыгына ээ болуу үчүн сырткы баскынчы жоо менен күрөшүү негизги сюжеттик

өзөктү түзсө, «Семетейде» ал тема экинчи планга жылдырылат. Анын ордуна элдин ыркын кетирип, баштагы бирдигин бузган ички душмандар бийлик, байлык талашкан жакын туугандар, жамаатташ уруулардын башчылары менен күрөшү негизги теманын бирине айланып, чыгарманын негизги идеясы элдин ички бирдигин сактоого багытталаат. Мындан «Семетей» кыргыз уруулары өздөрү бир эл экенин алгач аңдап, өз ара баш кошууга умтулуусун чагылдырган «Манаска» салыштырганда, коомдук өнүгүштүн алда канча кийинки этабында феодалдык бытырандылыктын тушунда пайда болгонун көрүү кыйын эмес. Кыргыз коомчулугу кечээ эле, XIX кылымда уруулардын өз ара ыркы келишпеген, феодалдык бытырандылык доордо жашап келишкендиктен, «Семетейде» баяндалган жогоркудай окуялар аларга түшүнүктүү болуп, анын ички бирдикти сактоо идеясы жүрөктөрүнө өтө жакын болгон.

«Манас» эпосунун башка варианттарындай эле Саякбайдын варианты да чылк ырдан туруп, ыр куруунун түрдүү техникасы колдонулгандыктан формасы өтө бай. Анда кыргыз ыр түзүлүшүндөгү уйкаштыктын бардык түрлөрү (кайчы уйкаш, эгиз уйкаш, аттама уйкаш, аксак уйкаш, шакек уйкаш, туташ уйкаш) учурайт. Ырдын техникалык жактан кооздугун, көркөмдүгүн түрмөктүн аягындагы уйкаштыктар менен катар сап башындагы жыш кездешкен уйкаштыктар: аллитерация, ассонанстар да арттырып турат. Уйкаштыкты чебер колдонуу: «Жыртык кара үй берип, Жырык кара үй берип» деген сыяктуу саптар арасында уйкашпай калган бир да сөз жок укмуштуу уйкаштыктардын пайда болушуна алып келген. Уйкаштыруунун өтө татаал формалары строфанын башындагы уйкаштык (аллитерация, ассонанс) менен строфанын аягындагы уйкаштык бир учурда колдонулушу гана эмес, «Канатын кайра каккылап, Куйругун кумга чапкылап» сыяктуу саптын ар бир сөзүнүн башкы тыбышы мурунку сөздүн башка тыбышына уйкашкан ички аллитерация, ассонанстарынын жолугушу да өзүнө суктандырбай койбойт.

Саякбай Каралаев «Манас» трилогиясынан башка да элдик оозеки чыгармачылыктын көптөгөн үлгүлөрүн жакшы билген. Мисалы, түрк тилдериндеги элдердин бир то-

буна ортоктош белгилүү «Төштүк» эпосу анын айтуусунда элге кеңири тарап кыргызча бир нече жолу жана орусча жарык көргөн.

«Төштүк» эпосунун түрк тилдериндеги элдердин арасында сакталган варианттарынын, версияларынын ичинен С. Каралаев айткан варианты окуяларды кеңири камтыган масштабдуулугу жагынан да, терең иштелген көркөмдүүлүк жагынан да эң мыкты үлгүсү катары таанылып Парижде француз тилинде жарык көргөн.

С. Каралаев өзүнүн төл чыгармалары менен да кыргыз адабиятына эмгек сиңирген. «Азапты көп көргөн Кубат» (1958), «Бакытай балбан» (1961), «Делдеш баатыр» (1957), «Канаттуу куштар» (1959), «Кара Молдо» (1962), «Томор мерген» (1965), «Төштүк» (1957), «Унутулгус күндөр» (1957), «Эрик таңында» (1959), «Эстен кетпейт» (1957), «Бүркүттөр» (1952) деген сыяктуу көркөмдүгү жагынан жогору турган чыгармаларды да жаратат.

1971-жылдын 7-майында Саякбай Каралаев өзүнүн сүйгөн калаасы Фрунзеде дүйнөдөн кайтты. Бирок, С. Каралаевдин таланты өзү менен кошо жок болуучулардан эмес. Анын таланты улам жаркырап, улам чоңоё берүүчү метагалактиканын биринчи чоңдуктагы ак жылдызына окшош. Мезгилдин өтүшү менен ал айткан «Манас» тилден тилге которулуп, дилден дилге өтүп дүйнөнүн элдери кыргыздарга кошулуп анын залкар талантына баш ийип таазим кылар күн али астыда. Муну эч кандай пайгамбардыксыз эле алдын ала айтууга болот. Анткени, бүгүнкү биздин доордо ар бир улут, ар бир эл жалпы адамзаттын жетишкендиктерин пайдаланып, өзүндөгү табылгалардын эң сонундарын, гүлгүндөрүн жалпы адамзатка орток кылып, ортодогу оош-кыйышуулар ушунчалык тездик менен да, ары кеңири кулач менен ыраттуу да тынымсыз өнүгүп жаткан кезде Саякбай жараткан укмуштуу казынадан айланып өтүп кете албайт.

Мындан аркы муундар жеке анын өзүнүн залкар, керемет талантына таңданышып легенда катары кеп кылышпастан, аны көрүп калдык эле, «Манасын» уктук эле деген адамдарды да зор аңыз кылышып, аларга суктаныша карашмак. Биздин Саякбай Каралаев ар бир баскан изи алтын менен ченелген ошондой керемет талант болуучу.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Мусаев С.* От редактора. – Манас героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1963. 6-бет.
2. *Мусаев С.* От редактора – «Манас» героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1968. 6-7-беттер.
3. *Рахматуллин К. А.* Творчество манасчи. – «Манас» героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1968. 90-бет.
4. *Мусаев С.* Эпос «Манас». – Фрунзе, 1979. 63-бет.
5. Бул жөнүндө толук кабарды төмөнкү кабардан караңыз. *С. Бегалиев* Манасчы Дуңкана Кочуке уулу//Кыргызстан маданияты. – 1970. – 15 апр.
6. *Мусаев С.* Эпос «Манас». 82-бет.
7. *Юнусалиев Б. М.* Улуу эпос, укмуштуу жомокчу. – Ала-Тоо, 1967. № 1, 153-бет.
8. *Жумалиев К.* «Манас» жана манасчы. – «Советтик Кыргызстан – 1964.» – 26-июль.
9. *Айтматов Ч. С.* Каралаев жөнүндө ой жүгүртүү. – Советтик Кыргызстан. – 1971. – 11-май.
10. *Юнусалиев Б. М.* Кириш сөз. – Манас. Биринчи бөлүм. 1-китеп. – Фрунзе, 1958, 6-бет.
11. *Айтматов Ч.* Каралаев жөнүндө ой жүгүртүү. – Советтик Кыргызстан, 11-май, 1971.
12. *Бектенов З.* Саякбай «Калевала» жеринде. Эскерүү. – Ала-Тоо, 1974 № 8. – 142-бет.
13. *Пизунова Е. В.* Человек-легенда. – Мухтар Ауэзов в воспоминаниях современников. – Алма-Ата, 1972. 282-бет.
14. *Асаналиев К.* Кириш сөз. – Сейтек. Манас эпосунун үчүнчү бөлүгү. 4-китеп. – Фрунзе, 1960. 7-бет.
15. *Юнусалиев Б. М.* Кириш сөз. – Манас. Биринчи бөлүм. 1-китеп. – Фрунзе, 1958. 4-бет.

МАМБЕТ ЧОКМОРОВ (1896–1973)

«Манас» трилогиясынын үч бөлүмүн тең толук айткан көрүнүктүү манасчылардын бири Мамбет Чокморов 1896-жылы Ысык-Көлдүн азыркы Тоң районуна караштуу Корумду деген жеринде орто чарбалуу үй-бүлөдө туулган. 1973-жылы Бөкөнбаев айылында дүйнөдөн кайткан.

Мамбеттен «Манасты» жыйноо иши 1959-жылдардан башталып, уулу Касымбек тарабынан айрым үзүндүлөрү жазылган. 1965-1972-жылдары Кыргыз Илимдер Академиясынын «Манас» бөлүмүнүн илимий кызматкерлери (Э. Абдылдаев, С. Бегалиев, К. Кырбашев, С. Алиев, Р. Сарыпбеков, О. Сооронов, Айтбаева Ш. ж.б.) тарабынан жазып алуу иштери жүргүзүлгөн. Бардыгы 397557 сап ыр («Манастан – 302608 сап, «Семетейден – 71609 сап, «Сейтектен» – 23340 сап). Азыр Улуттук Илимдер академиясынын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондусунда сакталып турат (Инв. № 212. 30).

Тилекке каршы, айрым учурлардагы институттардын бир-бирине кошулушу, же тескерисинче, структуралык жактан бөлүнүп кетиши жана кызматкерлердин туруксуз орун алмашылып турушунун натыйжасында М. Чокморовдон жазылып алынган эпостун «Манас» бөлүмүнүн «Манастын туулушу», «Көзкамандар окуясы» сыяктуу айрым кол жазмалар белгисиз себептер менен жоголуп кеткен. Ошондой эле «Көкөтөйдүн ашы» баяндаган окуя магнитофондук лентадан учурунда кагаз бетине түшүрүлбөй калып, узак мезгил өтүп кеткендигине байланыштуу угулуш сапатын жоготуп, азыркы учурда аны кагаз бетине түшүрүүдө бир топ кыйынчылыктарга туш келип отурабыз» [1].

Мамбет да башка манасчылардай эле өзүнүн бул өнөргө ээ болуп калгандыгын мурунтан салт болуп келаткан кереметтүү түш көрүү, Манастын жана анын жакын кишилеринин арбактары даарып кетүү сыяктуу көрүнүштөргө байланыштырат. Көпчүлүк эле манасчылар өздөрүнөн мурунку профессионалдуу айтуучулардан таалим алып, үйрөнүшкөнүн жашырышпаса да, түшкө кирмейинче манасчы болууга мүмкүн эмес дешип ар дайым түшүндө аян берүүнү биринчи орунга коюшат.

Академик В. М. Жирмунский Сибирь менен Орто Азиянын элдеринин ырчылары жөнүндөгү даректүү материалдардын негизинде элдик искусствонун өнүгүшүнүн төмөнкү баскычында ырчылык менен эмчи-домчулук (шаман-бакшылык) кесиптеринин синкреттик формада болуп бир роль аткаргандыгын, бара-бара гана дифференциялануунун натыйжасында профессионалдуу жомокчу өзүнчө бөлүнө тургандыгын далилдеген [2]. Жомокчулук менен шаман-бакшылык түбүндө бир функция аткарып, улам кийин гана өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгондугун айрым рудументтик элементтердин калдыктарынан байкоого болот. Мисалы, алтайда камдарды (шаман) «кам болгун» – деп, кара духтар (көрместер) басып кыйнайт. Алар талма оорулуу болуп кам болгондон кийин гана талмасы жоголот. Мамбет да түшүндө Манас баатыр баш болгон чоролордун аян берүүсүнөн, «Манас» айтасың – деп кыстаганынан кийин гана «Манасты» айтып калган. Кээде ал жалгыз боло калганда өзүнчө «Манастан» үзүндүлөрдү айтып жатканда капысынан киши көрүп калса, эси ооп, талып калуучу экен [3].

Мына ушундай манасчылык кесипке ээ боло турган ар бир адам кереметтүү жагдайларга байланыштуу түшүндүрүү салтка айланган көрүнүш болсо да, реалдуу таалим-таасир алуу – башкы фактор болгондугу фольклор жөнүндөгү илимде айкын белгилүү. Мамбетти да чоң манасчылардын бири, улуу манасчы Тыныбектин окуучусу Эшимбек уулу Дөңүзбайдан (1863-1935) таалим алып үйрөнгөн айтуучу деп, түз эле айтууга болот. Ал Мамбеттин бир тууган таякеси болуп, Тондун Ала-Баш деген жеринде жашаган экен. Албетте, бир өрөөндө жашаган соң, тууганчылыгы жагынан да өз ара тыккыс карым-катыштары

болгондугу шексиз. Мамбет түш көрүп «Манасты» айталбай кыйналып жүргөндө Дөңүзбай туюп, элди чогултуп: «Мамбетти чакырып алып бетин ачкыла, Манас кабылды эле, бөөдө майып болуп калат» – деп, мал сойгузуп, бата берип «Манасты» айттыра баштаган экен. Демек, таякеси таалим бергендиктен, Мамбеттин айтуучулук сырын биллип элге маалым кылгандыгы көрүнүп турат. Мамбеттен кайсы манасчыларды көргөндүгүн, кимдерден үйрөнүп таалим-таасир алгандыгын сураган учурда: «Манас баатыр өзү айтмайынча, «Манасты» өз дилинде айтпаса, жөн жаттап, бирөөдөн үйрөнүп айтууга болбойт» – деп, ачык айткан эмес. Түшүндө аян берүү, “алардын арбактары даарып кетүүнүн натыйжасында гана манасчы болуп, айтуучулук өнөргө ээ болот деген түшүнүктү, ушундай көз карашты бекем туткан адам болгон.

Шаманисттик ишенимдеги элдердин эпик-ырчылары деле эпосторун айтуу, үйрөнүү процесстерин эч кандай сырткы фантастикалык күчтөр менен байланыштырбастан эле – түз мурунку кайчылардан (айтуучу) таалим алгандыгын белгилейт. Мисалы, алтайлык таланттуу кайчы Алексей Калкин менен 1962-жылы жолугуп пикир алышканда, мындайча түшүндүрмө берген эле: «Албетте, үйрөнүп жүргөн кездерде сөзсүз түшкө кире берет. Бирок, мурунку кайчылардан угуп-билбей туруп эле, жалгыз түш көрүү менен эч ким эч нерсе айта албайт» [4]. Калкин көпчүлүк эпосторду өзүнүн атасынан үйрөнгөнүн, айрым эпикалык чыгармаларды башка кайчылар аткарып жаткан учурларда дилгирдүүлүк менен кунт коюп угуп отуруп өздөштүргөндүгүн айтып берген эле.

Ушул сыяктуу жалпы эле түрк-монгол элдеринде эпикалык чыгармаларды сактоочулар жана анын традициялык үлгүлөрүн улантуучулардын ортосундагы бир-бирине өткөрүлүү процесстери бардыгына бирдей тиешелүү законченемдүүлүк экендиги талашсыз. Бул элдик оозеки поэтикалык чыгармачылыктын тарыхында аксиома катарында кабыл алынган, фольклор жөнүндөгү илимдин теориялык принциптеринин бири болуп саналат. Ушундай млимий өңүттөн караганда «Манас» трилогиясын системалуу түрдө өздөштүрүп, манасчы катарында калыптануусуна таякеси

Дөңүзбайдан башка да Көл айланасындагы белгилүү айтуучулардын таасир-таалими өбөлгө болгондугун күнөмсүз чындык деп эсептеш керек. Дөңүзбайдын сунушу боюнча айылдаштары мал союп, батасын беришип «Манас» жомогун айттыргандан кийин гана эл арасына ачык чыгып айтып калган экен. Айыл арасына, коңшулаш чөйрөлөргө гана айтпастан, кийин-черээк Көл айланасындагы кээ бир жерлерде да болуп, «Манас» айткандыгын белгилөө иретинде анын өзүнүн айтып берген бир фактысын келтирсек болот. 1930-жылдардын башында азыркы Жети-Өгүз районунун аймагында болуп өткөн чоң топ-жыйынга катышып «Манас» айтканын 1967-жылы маектешип отуруп кеп кылып берген эле. Көл башынан чыккан Кара ырчы (Жакшылык Сарыков) деген манасчынын айтканын угуп отуруп «сен калп айтып жатасың» деп чыканагы менен көкүрөккө коюп жибергенин, кыжы-кужу чыгып, эл жаңжалды басып чатак токтолгон соң кезекти ага беришкен экен. Мамбет бир нече саат «Манас» айтып токтогондон кийин угуучулар ыраазы болуп, элдин купулуна толгондугун айткан эле. Ошондон кийин Ак-Сууга да барып, «Манас» айтып жүрүп атактуу Кыдыр акеден бата алып келген экен. Демек, Мамбет да эл арасына таанымал, кеңири чөйрөгө белгилүү манасчылардын бири болгондугун көрөбүз. 1969-жылдары Мамбеттин «Манасын» дагы улантып жазуу үчүн Сапар экөөбүз Бөкөнбаевке баратып, «Сакеме учураша кетели» деп, Балыкчыга токтоп жолугушканда, Сакем (Саякбай) Мамбет жөнүндө: «Манастан багы жок адам экен» деп айтканы эсимде. Себеби, Сакем да анын «Манас» айтканын нечен жолу угуп, чоң манасчылардан экендигин көрүп-билип баалагандыгын, андан өз убагында жазылбай калгандыгын чоң өкүнүү менен эскергендиги сезилип турат.

Манасчы Мамбет Чокморовдон жазылып алынган варианттын кол жазмасы боюнча илимий изилдөөлөр жүргүзүлдү. Филология илимдеринин доктору Р. З. Кыдырбаева «Манас» бөлүгү боюнча, филология илимдеринин кандидаты К. Кырбашев «Семетей» бөлүгү боюнча жазган илимий эмгектери жарык көрдү [5]. Манасчы Мамбеттин туулганынын жүз жылдыгына карата «Манас» бөлүмү боюнча анын кыскартылган варианты 1995-жылы жарыкка чыкты [6].

М. Чокморовдун вариантына алгачкы ирет илимий мүнөздөмө жүргүзгөн Р. З. Кыдырбаева «Манасты» боюнча төмөнкүдөй эпизоддорго бөлүштүрөт:

1. Манастын ата-бабаларынын тарыхы. (Түп нускада: Манастын түпкү ата-бабалары)

2. Манастын төрөлүшү.

3. Алмамбет жөнүндө баян.

4. Манастын үйлөнүшү.

5. Көзкамандар жөнүндөгү баян.

6. Көкөтөйдүн ашы.

7. Чоң казат [7].

Бул аталган эпизоддор «Манас» эпосунун башка негизги варианттары менен жалпысынан сюжетинин толуктугу, ошондой эле традициялык окуялардын композициялык жактан ырааттуу берилиши боюнча да бирдей экендигин белгилөөгө болот. Албетте, жалпы сюжеттин курамындагы традициялык окуяларды ар бир манасчы өзүнүн мурнкулардан өздөштүргөндүгүнө жараша өзүнүн жөндөмдүүлүгүнө ылайык ар башка деңгээлде баяндашкандыгы түшүнүктүү. Эпостун варианттарынын ортосундагы мындай орток жалпылыктардын болушу менен бирге, ар бир манасчы өздөрүнүн түшүнүктөрүнө, көз караштарына жараша эпиканын алкагында жаңы эпизоддорду да жаратып, кошумча окуяларды сюжеттин курамына киргизгендиги да белгилүү. Мына ушул көз караштан караганда М. Чокморовдун айткан вариантынан «Манастын түпкү ата бабалары» деген эпизод өзгөчөлүгү жагынан бөтөнчө айырмаланып турат.

Мамбетте бул окуя «Сары-Нүкүр жана Кара-Нүкүр деген бир тууган эки кандын тушунда Ногой аттуу жалгыз уулдуу Асан Кайгы деген олуя адам болгон экен», – деп башталат. Албетте, мында Манастын түпкү атасы катарында XV кылымда жашап өткөн реалдуу тарыхый инсан Асан Кайгыны айтып жаткандыгы талашсыз. Манастын эпикалык генеологиялык санжырасын түшүндүрүү манасчылардын дээрлик көпчүлүгүндө айтылган традициялык көрүнүш. Ушундай болсо да эпикалык санжыра боюнча айкын гана орток жалпылыктар болбосо, көбүнчө ар башка ысымдар менен байланыштырган мотивдерди көрөбүз.

Бирок, тарыхый Асан Кайгы менен тикелей байланыштуу караган жалгыз гана Мамбеттен башка эч бир варианттарда, оозеки уламыш-аңыздарда да учурабайт. Манастын ата-бабаларынын санжырасын баяндаган эпизодду эл арасында кеңири таралып айтылып жүргөн оозеки аңыз-уламыштардын негизинде Мамбет кийин өзү жараткан эпизод десек туура болот.

Тарыхый маалыматтар боюнча XV кылымдын 50-жылдарында Ак ордонун каны Абдулкайырдын кысымынын натыйжасында Барак кандын урпактары Жаныбек менен Гирейкан (Кезей) 200 миң эли менен Моңолстанга качып келишет. Моңолстандын башкаруучусу Эсен-Бөкө аларды жакшы кабыл алып, Чүй, Козубашы аймактарына жашоого мүмкүндүк берет (История Киргизской ССР. Т. I., 1968. 209-210-б.). Мына ушул Жаныбек кан менен келген эл казак-кыргыздардын арасында «ногой» эли деген түшүнүк менен кеңири белгилүү болгон. Асан Кайгы Жаныбек кандын кеңешчиси болуп, анын иштерине жардам көрсөткөн акылман адам болгон экен. Ч. Валиханов Асан-Кайгыны «Ногой философу» деп атайт (Ч. Ч. Валиханов, Собр. соч. – Алматы, 1961. т. I., 218, 661-6.). Казак окумуштуулары Асан-Кайгы жөнүндөгү уламыш-аңыздарды казак элинен башка кыргыз, ногой, каракалпактардын арасына да кеңири таралып сакталгандыгын көрсөтүшөт (XV– XVIII гасырларындагы казак поэзиясы. – Алматы, 1982. 14-6.). Кыргыздардын арасында сакталып келгендиги тууралуу казак окумуштуусу Ч. Валихановдун 1856-жылы Ысык-Көлгө каттап келгенде жазып алган маалыматтарынан ачык-айкын даректерди учуратабыз. Ал ногой уламыштары кыргыз ордосунда да айтыларын көрсөтүп: «Жаныбек, Асан-Кайгы бул жерде дагы белгилүү» деп жазган. Ошондой эле, жергиликтүү кыргыздардын арасында «ногойтор Чүй, Талас жана Ысык-Көл өрөөндөрүндө көчүп жүрүшкөн» деген уламыштардын айтылганын, ал эми элдин эсинде терең сакталган көчмөн философ Асан Кайгы болсо, Жыргалаң өзөнүнүн аймактарын мекендеп турган деген оозеки маалыматтарды уккандыгын жазып калтырган (Ч. Ч. Валиханов, Собр. соч. т. I., 251, 358-6.). Ушул сыяктуу эле: «Кечеки он сан ногой бүлүнгөндө, Урманбет

бий өлгөндө, Ордун кара жыгачы асманга учуп кеткенде (өрттөгөндө)» – деген тарыхый сөз кыргыздарда сакталганын көрсөтүп: ногойтор жөнүндөгү уламыш-аңыздар жалпы эле Орто Азиянын көчмөн элдеринде кеңири белгилүү болгондугун маалымдайт.

Албетте, жогоруда келтирилген даректүү фактылар Мамбеттин вариантындагы аталган эпизод Ногой ордосуна байланышкан уламыш-аңыздардын негизинде жаралгандыгын айкын айгинелеп турат.

Асан Кайгыга таандык деп эсептелген ыр түрүндөгү чыгармалардын мазмунуна караганда аны сактап келген бардык элдерде (казак, каракалпак, кыргыз), ал малга жайлуу түрдүү жайыт менен бейкуттуу жакшы конуш издөө максатында жер кезип жүргөндүгү айтылат. (Казакский фольклор в собрании Г. Н. Потанина. – Алма-Ата, 1972. 68, 307-б.).

Мамбеттин вариантында Асан Кайгынын эпикалык образы жогоруда белгиленген тарыхый маалыматтарга байланыштуу анын айрым реалдуу белгилерин жалпы мүнөздө болсо да эркин баяндаган сюжет аркылуу чагылдырган. Мисалы, Асан Кайгынын олуячылык (философ, ойчул-акылман) касиети, дүйнөнүн төрт бурчун кыдырып көргөнү, жер үстүндөгү жан-жаныбарлардын тиричилигин көрүп кайгырганы жаратылыштын кубулуштарынын жакшы-жаман экендигин туюп кайгы тартканы сыяктуу белгилер баяндалат. Жакшы конуш издеп жүрүшү жөнүндө төмөнкү учурун айтсак болот. Асан Кайгы бүт дүйнөнү кыдырып жүрүп бир жерге байыр алып токтомок болот. Ошол токтоп жаткан жеринде баласы Ногой келип:

– «Жери тар бул жер бизге жер болбойт, элинин ичи тар экен, булар бизге эл болбойт, кетели ата» – деп кеңеш салат (Манас, Мамбет Чокморовдун варианты боюнча. Бишкек, 1995. 30-б.).

Мындан тышкары ошол тарыхый доор менен байланыштуу айрым даректер да бул окуянын түзүлүшүнө материал болгондугун көрөбүз. Мисалы, Асан Кайгынын жалгыз баласынын ысымы – Ногой деп аталышы, албетте, Ногой ордосу менен ногой элинин атына карата коюлган эпоним: (эпикалык ысым) экендиги күмөнсүз. Мында

да Асан Кайгынын эли «аргын-ногой» деп аталышы ошол мез-гилден бери традиция боюнча айтылып келаткан этникалык (эл, уруу) ат болгондугу талашсыз. Ч. Валихановдун жазып алган үзүндүсүндө да Көкөтөй өз элин «ногой элим» деп атайт, академик В. В. Радловдун материалында Манас – сары ногой уруусунан (элинен) деп айтылат. Ал эми окуядагы Ногойдон туулган жалгыз баласынын ысымы Орумбет болгондугу жогоруда тарыхый сөздө аталган Урмамбет (Ормамбет) бийдин ысымы менен байланыштуу деп кароого толук мүмкүн. Урмамбет (Ормамбет) бий Ногой ордосунун башкаруучуларынын бири болуп, XVI кылымдын экинчи жарымында жашаган реалдуу инсан болгон. «Манас» эпосунун дээрлик көпчүлүк варианттарында Манастын ата-бабаларынын бири Ногой деген ысымды алып жүрүшү жана анын эли (уруу) да ногой деп аталышы ошол доорлордон бери туруктуу айтылып сакталып келаткан традициялык көрүнүш деп эсептесек болот. Аталган окуя тарыхый уламыштардын негизинде жаралса да, сюжеттик түзүлүшү жагынан анын реалдуу белгилеринен алыстап, манасчы өзүнүн көз карашына, түшүнүгүнө ылайык өз бетинче эркин жөө жомоктук стилдеги окуя жараткан деген тыянакка келүүгө болот.

Эпикалык баатырдын төрөлүшү, анын балалык учурун баяндаган эпизод жалпы эле дүйнөлүк фольклордо кездешкен традициялык мотив экендиги илимде маалым. Мындай эпизод башкы каармандын негизги баатырдык иш аракеттерин идеализациялоочу функция аткарып, анын образын туюндуруудагы зарыл болгон эпикалык мотивдерден болуп эсептелет. Көпчүлүк варианттарда Манас Алтай жеринде төрөлгөндүгү белгилүү. Мамбет болсо Манасты Арсланбапта төрөлгөн катары баяндайт. Мунун себебин манасчынын диний көз карашына байланыштуу түшүндүрсөк болот. Мамбет манасчы жаш кезинде кандай көз караштагы адам болгондугу бизге белгисиз. Улгайган учурунда, өмүрүнүн акырына чеин мусулманчылыкка берилген, шарияттын жоболорун, анын адат-салттарын бекем тутуп терең ишенген адам болгондугун көрүп-билип жүргөнбүз. Ал отуз күн орозо кармаган, беш убак намазды үзбөй окуган, бейшемби-жума күндөрүндө Манжылы

(Кажысай менен Бөкөмбаев айылынын ортосунда) мазарына түнөп сыйынып келүүчү, сыркоолуу адамдарды кабыл алып дарымдап, эмдеп-домдоп дем салып берип турган адам болгон.

Манастын төрөлүшүн баяндаган окуя Көкчөкөз бийликке келип Жакып эки аялы (Чыйырды, Бакдөөлөт) менен качып жер кезип кетишкен, акырында Арстанбапка токтоп эгин эгип бай болушу жөнүндөгү эпизоддон башталат.

Манасчынын диний ишенимине ылайык эркин түзүлгөн бул окуяда Жакып эки аялы менен жөө жер кыдырышып касиеттүү жерлер деп эсептелген мазарларга түнөп, кереметтүү түш көрүшүп ошого каниет кылып жүрүшөт. Мисалы, Кең-Илени бойлоп Алмалуу-Булак, Кең-Текеске келишет, андан Кызыл-Кыяны ашып, Аксак Темир Көрөгөн белги коюп кеткен Чоң-Сан-Ташка, андан жөнөп Ысык-Көлгө келип Чолпон-Ата чоң мазарга түнөшөт, андан күндөп-түндөп жөө басып Манжылууга зыярат кылышат. Андан чыгып Бел-Мазарга зыярат кылып, Ысык-Көлдү үч айланып чыгышат. Мындан жөө жүрүп отуруп Чеч-Дөбөгө келишип пааналашат. Чеч-Дөбөдөн чыгып башкы атасы Асан Кайгы үч жолу зыярат кылып келген Арсланбап тоосуна он эки күндө келип, бул жерге эгин айдап туруп калышат. Ошентип, Манас ушул касиеттүү Арсланбап жергесинде туулат. Башка варианттарга салыштырганда окуя өзгөчө айырмалуу мүнөзгө ээ экендиги ачык байкалат. Ошондой болсо да традициялык мотивдердин айрым элементтери сакталган. Мисалы, анын ичтен кан чеңгелдеп түшүшү, Саякбайдыкына окшош «чоң жинди» деп аталышы ж.б.

Трилогиянын биринчи «Манас» бөлүмүнүн толук деп эсептелген варианттарында үйлөнүү темасы боюнча үч окуя баяндалгандыгы белгилүү. Манастын Карабөрккө, Шооруктун кызы Акылайга, андан кийин Каракан (Темиркан) кызы Каныкейге үйлөнүшү традициялык сюжет катарында айтылат. Мамбеттин айтуусунда да ушул эле традициялык персонаждардын ысымдары сакталган менен окуялардын сюжеттик түзүлүштөрү өзгөчө айырмаланган мүнөздө баяндалган. Каныкейге үйлөнүү эпизодунда гана

традиция боюнча айтылып келаткан айрым элементтери учурайт. Мисалы көп мал айдап барып Каракан менен кудалашканы, Манас Каныкейдин төшөгүнө кол салганда ал чочуп кетип тинте менен колго сайып жиберishi, Манастын ачуусу келип анын оң жаккы кабыргасын сындыра тээп жиберishi сыяктуу урунттуу учурлар сакталган.

Мамбеттин вариантында Манастын Алооке менен болгон согушу өзүнчө эпизод катары баяндалат. Мында да башка варианттардай эле Алооке качып баратканда Манас колу менен кууп жетип өлтүрөт. Андан кийин Кошой элди жыйып он алты кан мусулмандын элине Манас кан болду деп жарыя кылат. Манас кан көтөрүлөт.

«Көкөтөйдүн ашы» – эпостун сюжеттик системасындагы окуялардын ичинен өзүнүн алгачкы мазмунун туруктуу сактап келген эпизод болуп саналат. Анткени, кыргыз элинин коомдук турмушундагы региондук мааниде салт боюнча үзгүлтүксүз өткөрүлүп келаткан эл аралык чоң жыйындар (аш берүү, тойлор) анын сюжетинин туруктуу айтылып келишине өбөлгө болуп турган.

Мамбеттин вариантында да башка манасчылардыкындай эле бул традициялык окуянын бардык көрүнүштөрү толугу менен ырааттуу баяндалган. Арийне, эпизоддун сюжеттик түзүлүшүндөгү урунттуу учурлар (мотивдер) боюнча орток жалпылыктар бардык варианттарында бирдей болушу талашсыз. Ошондой болсо да, айрым деталдар жагынан айырмачылыктар учурабай койбойт. Варианттардын ортосундагы бул эпизод боюнча өзгөчөлүктөр негизинен айтуучулардын окуяны көркөм баяндап берүү чеберчилигине байланыштуу деп эсептөө керек. Себеби, белгилүү манасчылардын жалпысына гана эмес, көпчүлүк угуучулардын калың катмарына кеңири таралган бул традициялык окуянын сюжетин ар бир айтуучу өзүнүн чеберчилик жөндөмдүүлүгүнө жараша көркөм сүрөттөп айтышкан. Ошондуктан, «Көкөтөйдүн ашы» окуясы көркөмдүк деңгээли жагынан олуттуу айырмачылыктардагы варианттарда жазылган. Мамбеттен 1967-жылы магнитофонго жазып алган «Көкөтөйдүн ашы» эпизодундагы дагы эскере кетүүчү өзгөчөлүктөрдөн бири болуп кайталоолорду айтсак болот. Мисалы, аштын аягында жаңжалдын чыгышы менен со-

гуш башталат. Кыргыз тараптан Алмамбет, Чубак, Сыргак – үчөө гана жалпы калмак – кытайларды талкалап, улам эле согушка киришип чабыша берген эпизод көп жолу кайталанып окуяны солгундатып, тажатып жиберет.

Мамбеттин айтуусу боюнча «Чоң казат» эпизоду да толук жазылып алынган. Эпостун бул негизги согуштук эпизодун манасчылар эл арасына көп айтышып, кеңири таралгандыктан, окуянын мазмуну менен сюжеттик түзүлүшү калыптанып традициялык нукту сактагандыгынан бардык негизги варианттарда орток жалпылыктардын болгондугу айкын көрүнөт. Мисалы, Манастын Бээжинге казатка аттангандан баштап анын жарадар болуп Таласка алып келгенден кийин каза болушу, ага күмбөз салдырышы сыяктуу окуялар ырааты менен баяндалат. Бирок, Сагымбай менен Саякбайдын варианттарындай бардык жагынан толук болбостон, айрым урунттуу учурлар айтылбайт. Мисалы, жети кан колу менен келиши, аларды Манас чоролору менен бир нече күн конок кылып күтүшү айтылбастан, он алты кан мусулман элин кошуп алып эле, Бээжинге аттанышат ж.б. Манастын Коңурбайдан жарадар болуп жараты ырбап кетип дүйнөдөн кайтышы Саякбайдын вариантына окшош. Саякбайда Коңурбай алдап туруп ал намаз окуп жатканда найза менен сайса, Мамбетте мечитке кирип намаз окуганы жатканда Коңурбай ууга сугарылган айбалта менен башка чаап жарадар кылат. «Чоң казат – эпизодундагы айрым мотивдер да Саякбайдын айтканы менен бирдей. Мисалы, кытайлардын Каражой деген мергени Алмамбет менен Сыргакты, Мажик менен Үрбүнү, Чубакты, Аккуланы атып өлтүрөт. Мамбеттин айтуусундагы «Манас» бөлүмү негизинен Саякбайдын вариантына жакын. Анын манасчылык өнөрү Көлдүн чөйрөсүндө гана калыптанып, башка өрөөндөрдө болбогондугу, ал жерлердеги башка манасчылардан таасир албагандыгы түшүнүктүү. Ошондуктан, Саякбай өсүп чыккан чөйрөдөн гана Мамбет да таасир-таалим алып, манасчылык өнөргө ээ болгондугу түшүнүктүү.

Мамбеттин вариантынын эң олуттуу өзгөчөлүгү катары төмөндөгүлөрдү айтууга болот; андан өз учурунда, айтуучулук өнөрү толуп турган кезинде жазылбай калып,

кийин дүйнөгө, турмушка болгон көз карашы өзгөрүп, му- сулманчылык ишеними кеңейип калыптанып калгандан кийин көп окуяларын унутуп карып калган кезде жазыл- ган. Ошол себептүү Мамбет өзүнүн вариантын ислам дини- нин фонунда кайрадан иштеп, өзүнүн түшүнүгүнө ылайык интерпретациялап баяндагандыктан, олуттуу өзгөрүүлөр- гө дуушар болгон деген жыйынтыкка келебиз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Манас. Мамбет Чокморовдун варианты боюнча. Биш- кек, 1995. 7-8-беттер).
2. *Жирмунский В. М.* Народный героический эпос. – М. Л., 1962. 269-274-бет.
3. Манас. Мамбет Чокморовдун айтуусу боюнча. 6-бет.
4. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. – Ф., 1966. 148-149-бет.
5. *Кыдырбаева Р., К. Кырбашев, А. Жайнакова.* «Манас» эпосунун варианттары. – Фрунзе, «Илим». 1988.
6. Манас. Мамбет Чокморовдун варианты боюнча, тү- зүүчүлөр: Б. Сыдыков, Э. Абдылдаев. – Бишкек, 1995).
7. «Манас» эпосунун варианттары, 4-бет.

ЖУСУП МАМАЙ (1918–2014)

Көркөм ой жүгүртүү менен эл турмушунун тарыхын түзгөн бай эпикалык материалды эч коромжусуз азыркы учурдун окурмандарына жеткирген кыргыз элинен чыккан көркөм ойлоонун чеберлери биздин колубузга дүйнөлүк эпиканын шедеври «Манас» эпосун сактап берди. Уламалуу зор эпосту элге жеткирүүдө манасчылардын сиңирген эмгектери зор.

Кылымдарды аралап, укумдан тукумга өтүп келген «Манас» кыргыздардын улуу мурасы, улуттук сыймыгы, мазмунунда элдин азап менен жыргалын, оор кайгы менен кубанычын көркөм баяндаган поэтикалык летописи. Ошондуктан, «Манас» эпосу кыргыз элинин турмушунан баян берүү менен бирге кыргыздын маданий жана адабий мурасын ушул күнгө дейре алып келди. Эпосто айтылган мал чарбачылык менен өмүр сүргөн көчмөн уруулардын турмушу, алардын аталышы, өз ара мамилелери, үй-бүлөлүк жана тиричилик карым-катыштары, тамак-аштарынын, кийим-кечектеринин, үй-жайынын, урунган курал-жарагынын аталыштары, аш-тойлордогу салт жөрөлгөлөрү, каадалар, каармандардын мүнөздөрү, алардын ишенимдери, дагы да толуп жаткан тарыхый, этнографиялык фактылар жана элдин мурунку замандагы психологиясы менен турмуштук өзгөчөлүгү чагылдырылат.

Кыргыз элинин улуттук сыймыгы легендарлык Манастын эпикалык жүрүшүн баяндаган «Манас» баатырдык эпопеясынын дагы бир жаңы варианты колубузга тийип олтурат. Кытай Эл Республикасынын Син-Цзянь провинциясында жашаган Кызыл-Суулук кыргыздарда «Манас» эпосу биринчи жолу араб тамгасында жарык көрдү. Эпос

жарык көргөнгө чейин эле 1961-жылы кытай окумуштуулары тарабынан «Манас» эпосуна кызыгуулар туулуп, Кызыл-Суу Кыргыз автономиялык областына «Манасты» жыйноо үчүн атайын экспедиция уюшулганы кабарланган. Өз учурунда уюшулган экспедициянын ишинин жыйынтыгы чыгып, 1984-жылы Жусуп Мамайдын вариантында үчилтиктин «Манас» бөлүмүнүн 1-китеби менен «Семетей» бөлүмүнүн 1-китеби жарык көрүп, Кызыл-Суулук кыргыздардын колуна тийди. Ал эми «Манас» бөлүмүнөн дагы 3 китеп, «Семетей» бөлүмүнөн 2 китеп 1989-1990-жылдары басмадан басылды. Үчилтиктин 3-бөлүмү «Сейтек» жөнүндө азырынча маалыматыбыз жок.

Жусуп Мамай 1918-жылы апрель айында Ак-Чий ооданында Кара-Кулак айлынын Меркеч деген жериндеги Ат-Жайлоо конушунда кедей малчынын үй-бүлөсүндө туулган. Алты жашынан тартып, жети жашка чыкканча Ыстам кожо деген молдодон төрт ай окуйт. Ошондо атасы Мамай Ыстам молдого кармап берип жатканда Жусупка мындай деген акыл сөзүн айтыптыр: «Мурунку өткөн баатырлар тогуз жашында эле жоого барчу экен. Сени мен алты жарым жашыңда молдого берип жатам. Көзү ачылып кат окусун, көөнү ачылып аңгеме, жомок, дастандарды окусун, мен өлсөм же энең өлсө бизге ыйман айткандай болуп калсын «жети келме, беш ыйманды» ачык билип алсын деп, молдого алып келдим» – деген экен. Атасынын аркалап сүрөгөн сүрөөнү менен жүрүп, Жусуп кат таанып, сабатсыздыгын жоюу жолун ушундайча баштаган.

Ошентип, Жусуп Мамай Ыстам молдодон төрт ай окуп кат таанып алат. Анын сабаттуу болушуна Ыстам молдонун Кенжеккан деген аялынын аракетин, көмөгү тиет. Ал кат сабаты жоюлган соң Ташкен, Ыстамбулдан чыккан китептерди окуй баштайт. Китептерди окуганы менен өз алдынча кат жазууну биле албайт. Анын себеби, өзү айткандай Казан басмасынан чыккан ариптер кошулганда ачык айрып биле албай бир топ жылдар кыйналып жүрөт. 1926-жылдан 1927-жылдын башталышына чейин кашкарлык Назар каары деген молдодон эки ай окуйт. Ошол эле жылдары Үсөнакун деген молдодон да окуйт. 1931-жылы Ат-Башыдан Абылда, Кулчун башчылык кылган көп

адамдар кытайга качып барат. Барган адамдардан Жусуп латын, славян жазуусун жана эсеп-чотун үйрөнөт. 1931-жылы айыл арасында мектеп ачылат да, сабатсыздардын катарына кошулуп, кат жазууну толук өздөштүрүп чыгат.

Атасы Жусупка шарт түзүп берип, «Өмүрүң болсо уйку көп, түндөөсүн китеп оку. Көп окусаң көптү билесиң, катты шар окусаң» – деп айтып, түнкүсүн да шам коюп берип окутуп жүрдү. Мамай муну менен гана чектелип калбастан агасы Балбайдын алып келип берген «Манасын» атасы окутуп, кайра өзүнө айттырып, сынак алып жүрдү, Атасы өзүнүн эпоско болгон көз карашын айтып, өзү таалимчи катарында окуянын жүрүшүнө, кандай шартта окуя өтүп жатканына карата мамиле кылууну, ошонун негизинде үн кайрыктарын да өзгөртүп айтуу сыяктуу бир нечелеген насаат сөздөрүн айтып таалим бере турган.

Бала кезинен тартып билимге берилүүнүн натыйжасында кичинекейинен эле ар нерсеге ыктуу, ырга шыктуу, көркөм өнөргө ышкыбоз болуп өз кызыгуусун арттыра баштайт. Жер тырмалап дыйканчылык, төрт түлүк малдын артынан түшүп малчылык, куш кыраанын таптап мүнүшкөрдүк, күлүк чаап саяпкерлик кесибин да таштаган жок. Мына ушундай жаштайынан оозеки чыгармаларга, элдик көркөм өнөргө кызыгуу менен берилгендиги анын манасчылык кесипке өтүүсүнө зор көмөк тузгөндүгү өзүнүн айткандарынан маалым болуп олтурат.

Жусуп Мамайдын вариантында бизде айтылып жүргөн «Манас» эпосунун салттык туруктуу өзөк окуялары толугу менен бар экендигин айтууга болот. Жусуп Мамайдын «Манасындагы» окуялар биздеги негизги варианттардан деп эсептелген С. Орозбаков, С. Каралаев, Ш. Рысмендсен, ж.б. «Манасын» сапма-сап кайталап, алардан эч кандай айырмачылыгы жок дегендикке жатпайт. Анткени, манасчынын таалим алуу мектеби менен чыгармачылык дараметине байланыштуу эпоско болгон ар биринин өз көз карашы болот да, салттык өзөк окуялар бузулбагандай алымча-кошумчаларын киргизип, чыгармачылык менен мамиле жасап, андан ары өөрчүтүүгө аракеттенет. Бул сыяктуу толуктоолор доордун, мезгилдин шартына, элдин саясий экономикалык абалына, болуп жаткан өзгөрүштүн

жүрүшүнө ылайыкташтырылып эпоско сиңирилет да, элдин басып өткөн тарыхый турмуш жолун көрсөткөн жана көптөгөн доордун продуктусун чагылдырган чыныгы элдик чыгарма экендигин айгинелейт. Ошентип, ушунчалык бай турмушту ичине камтыган эпостун жаңы вариантынын мазмунуна жана тематикасына көз чаптырып, мотивдик көрүнүштөргө токтолуп көрөлү.

Өзөк окуялар кайсы гана вариантта болбосун өз нугун сактаган жана чыгарманын архитектоникасын бузган эмес. Ошон үчүн мейли С. Орозбаков болсун, мейли С. Каралаев болсун (биз булардын вариантын классикалык үлгү деп эсептейбиз) же башка манасчылар болсун, ар бири эпосту баштаганда эле Манастын ата-бабаларынын таралышын айтат да, анан Манастын баатырлык жүрүшүнө өтүп кетет. Үлгү катары алынган С. Орозбаков менен С. Каралаевдин вариантына кайрыла турган болсок Манастын дүйнөгө келишинен баштабастан, салт катары айтылып келген Манастын ата-бабасынын чыгыш тарыхына кайрылат. Жакыптын атасы Каракан дүйнөдөн кайткандан кийинки оор абал, душмандын баскынчылык менен жасаган мамилеси, кыргыздардын айдалышы, элдин душманга каршы турушу, эмгектениши баяндалуу менен бир бүткөн эпизоддук окуяга айланган.

Жусуп Мамайдын вариантында «Манас» эпосунун салтында сакталган кыргыздардын таралыш тарыхына атайын көңүл бөлүнүп, Манастын ата-бабаларынан кабардар кылат. Манастын ата-бабалары жөнүндөгү окуя өз алдынчалык мааниге ээ болуу менен жогоруда айтылган варианттардан алда канча айырмаланып, кыргыздардын таралышы Энесайдан башталат. Кыргыздар Энесайда жашап турган учурларда элди Кал Мамай деген (кийин кан Мамай атыгып кетет) адам башкарып турат. «Манас» эпосунда туруктуу айтылып жүргөн хандардан Бөйөн хан, Чаян хан, Каракан жана Орозду хан гана эскерилет. Бирок мунусуна карабастан башка варианттарда баяндалгандай эле бул хандардын тушунда эч бир душман дит багып кол салган эмес. Биздеги варианттарда Ногой өлгөндөн кийин калмактар кол салып, кыргыздарды туш тарапка айдаса, бул вариантта Орозду хан өлгөндөн кийин Алооке кол салат.

Ошентип, Кал Мамайдан Бөдөнө, Бөдөнөдөн Бөйөн хан, андап Чаян хан, андан Каракандын тукумдары тарайт да. Каракандан тартып Орозду хандын тукумдары башталат. Манастын туула элегиндеги ата-бабалары жогоруда эскерилген хандардан тарап келет. Жакыптын атасына келгенде башка варианттарда эскерилген Ногой жөнүндө сөз болбостон, Ногойдун бир баласы болгон Орозду бул вариантта Ногойдун ордуна аталык милдетти аткарат. Орозду хандын «беш уз» деп аталган беш аялы болот. Ороздунун улуу аялынан Жакып менен Шыгай, экинчисинен Катаган менен Каткалаң, үчүнчү аялынан Балта менен Жамгырчы, төртүнчүсүнөн Касиет менен Калкан, бешинчисинен Текечи менен Кызалтай төрөлөт. Мындай алып караганда аталган каармандардын бардыгы эле биздеги варианттарда кездешип, Жакыптан башкасынын бардыгы тең бирдей эле даражада кыргыз урууларынын башчылык милдетин гана аткарышат. Эч биринде булар Жакыптын аталаш туугандары деп эскерилбейт. Ошондой эле ар биринин эпиканын сюжетинде өзүнүн алган орду жана аткарган милдети бар. Ал эми бул вариантта болсо бир туугандар катарында сүрөттөлөт.

Жакыптын Ороздунун баласы экендиги биздеги варианттарда туруктуу сакталган эмес, тескерисинче, Жакып менен Орозду Ногойдун балдары болуп, экөө бир тууган чыгат. Калмактар кыргыздарды айдаганда Орозду менен Жакыпты эки бөлүп айдайт. Ошентип, бул вариант башкаларга салыштырмалуу алганда ысымдарынын аталыштары жана туугандашуу боюнча да биздеги варианттардан өзгөчөлөнүп турат.

Ошондой эле биздеги варианттарда туруктуу айтылган Жакыптын атасы Ногой бул вариантта калмак байы милдетин аткарып, Жакып куулганда ушул байга тартууга берилип, анын малайы катары эскерилет. Дагы бир айта турган нерсе аталган вариантта Ороздунун балдарынын ар бири өздөрүнүн карамагындагы элдер менен кимиси кайсы калмак байына тартууга барса ошонун аты менен Жакыптын эли «ногой эли», Акбалтанын эли «нойгут эли» аталып калат. Биздеги варианттарда Жакыптын атасы Ногой, Акбалтанын атасы Нойгут болуп баяндалат. Дагы бир

эскере турган нерсе Жамгырчы Ж. Мамайдын вариантында Ороздунун он баласынын бири болсо, С. Орозбаковдо Эштек Манастын таятасы катары эскерилип, анын баласы Жамгырчы экендиги ачык айтылат. Ушундай ажырымдыктарга карабастан, кайсы гана варианттарда болбосун Акбалта, Жамгырчы, Орозду эпостун мазмунунда туруктуу эскерилип келген каармандардан. Ошону менен бирге Манастын жакын тууган-туушкандары жана жан-жөкөрлөрү болуп саналат.

«Манас» эпосунун сюжеттик конструкциясындагы салттык өзөктүн уланышына түрткү берген мотивдердин бири туула элек баатыр баланы калмактар тарабынан издеши болот. Мындай мотивдик көрүнүш жалгыз гана С. Каралаевде эскерилген. Демек, Манасты издөө мотиви бир манасчынын айтуусу менен чектелбестен, башка манасчыларда да бар экендиги аныкталды. Бул мотив да өз учурунда манасчылар арасында тараса да кандайдыр бир себептер менен калып кеткендиги байкалат. Калып кеткендигине карабастан бул туруктуу айтылып жүргөн өзөк окуялардын бири экендигин айтууга болот. Ошентип, аталган мотив бир гана манасчыга таандык өзгөчөлүк болбостон, бул башынан бери айтылып келе жаткан «Манас» эпосунун салтында бар көрүнүш экендигин айгинелейт.

Мисалга кайрылып көрөлү. С. Каралаевдин айтуусунда Эсенкандын бал ачкан сыйкырчысынын бичигинде (бал китебинде) Манас жөнүндө мындайча баяндалат:

Илийи бичик колго алып:
Майлаган буудай жүздөнгөн,
Күүгүм туман көздөнгөн,
Ач арстан түрлөнгөн,
Атактуу Манас кан чыгат,
Ошонун каарынан жан чыгат.
Ал бурутта туулат,
Манас атка мингенде,
Сенин тыргоотуң тыйпыл кырылат.
Орто бойлуу кең далы
Кыргыздан Манас кан чыгат,
Мунун каарынан жан чыгат.
Телегейи тең туват,

Буруттан Манас шер туулат,
Жүрөгүнөн жан чыгат.
Арстан-шер туулат
Ааламды бузган эр туулат.
Ошол Манас туулса –
Себилдүүсү сексен төрт,
Серп салган жагы кызыл өрт.
Манас туулуп чоңойсо –
Эгерде бизди оң кылбайт,
Бул Бээжинди соо кылбайт

(С. Каралаев).

Эсенкандын буйругу менен кырк үйлүү кыргыз чубатууга тушуп, Манастын ордуна Чоң Эшендин Жар Манас аттуу баласын кармап кетишет. Кытай, калмак кандарынын Манаска карата болгон мамилеси манасчынын берген сыпаттамасында баяндалгандай алардын тынчын алат.

Кызыл-Суулук кыргыздардын «Манасында» деле жогоруда эскерилген мотив ачык далилдер менен берилет. Калмактар кыргыздарда Манас аттуу баатыр бала туула тургандыгын китептен окуп, төлгө салып билишет.

Браң, Күдүк кеп айтат:
Алооке ханым деп айтат,
Азыраак калды сиздерден,
Анан калса биздерден,
Касиет качат деп айтат.
Жериңди таштап көчөсүң,
Каңгайды карай өтөсүң.
Коңурбай уулуң башкарат,
Айтылуу Бейжин көчөсүн.
Кыргыздан чыгат бир баатыр,
Ааламга туздай бүт татыр.
Калмак эмес кытайды,
Каратат чаап ал баатыр

(Ж. Мамай).

Келтирилген фактыларга караганда мотив өтө жакындыкты түзгөнү менен манасчылардын окуяны баяндоосу, аны талкуулашы ар биринин чыгармачылык таалим алуу мектебинин өзгөчөлүгү аркылуу түшүндүрүлгөн. Эки вариантта тең эле бирдей даражада туула элек Манас жөнүн-

дө кытай бичигинде жазылгандыгы, ошондой эле берилген кабарлардын мазмунунун жакындыгы, мотивдештирилиши да бир ареалдан чыккан манасчылардын мектебине жакындашып жатат.

Дагы эле болсо Манастын атынын аталышы боюнча алганыбызда да бул эки вариантта (С. Каралаев жана Ж. Мамай) да жакындыкты кезиктирүүгө болот. Эгерде С. Каралаевдин айтуусунда Акбалта тарабынан Жакыптын түшүн жоруп, анын түшүндө көргөн жырткыч айбанаттардын элесине карата туула турган баланын баатыр чыга тургандыгы жана анын баатырдык жүрүшүнөн кабар берет. Ушул эле мотивди Ж. Мамайдын вариантынан да окуйбуз. Мындагы айырмачылык менен вариантка мүнөздүү өзгөчөлүк С.Каралаевдин айтуусундагы Жакыптын түшүнө карата баамдоо аркылуу Манаска мүнөздөмө берилбестен, тескерисинче, мотивге жаңы кошумча, жаңы ой берип, Акбалта сабаттуу адам катары баяндалат да ал китебинен окуп алып, Манас жөнүндө кыргыздардын арасында ар дайым айтып жүргөндүгү эскерилет. Бул эскерүү менен Акбалта келечектеги баатыр баланын амандыгын тилеп, ага камкордук көрүп жатат. Эки манасчыда тең Манасты издөө мотиви бирдей эле даражада үндөшкөндүгүнө карабастан, ар бири өз алдынча жүйөлөштүрүү баянынан өткөрүлгөн. Сүрөттөө жана баяндоо ыкмалары канчалык бирине бири жакындашпаса да, көздөгөн максаты бир каарманга токтолуп, анын баатырдык мүнөздөмөсүн чагылдырып, келечек үчүн болгон элдин үмүтүн билдирип жатат.

Калмак башчылары Манастын дүйнөгө келишин билсе да кимден, качан туула турганын ачык айта алышпайт. Бирок алар эл арасындагы кош бойлуу аялдарды чогултуп, мыкаачылык менен кардын жардырып кырып салат. Бирок дагы эле болсо күмөн санаган калмак башчылары Чынгыш канга арызданышып, анын буйругу менен ар бир үйгө кечил койдуруп, жаңы туула турган баланын «бир уучуна кан, бир уучуна май, алаканында Манас аты жазылуу, ак мөөрү басылуу» алаканын ачып карагыла деген буйрук берилет. Демек, кытай, калмак кандарынын мынчалык мыкаачылык кылмышка баруусунун өзү эле Манастан коопсуздандыктын далили болуп жатат.

Ж. Мамайдын вариантында сыйкырдуу түш көрүү процесси жөнүндө эч бир эскерилбестен, тескерисинче, бала жөнүндө айтылып келинген мифтик-фантастикалык жагдай турмуш чындыгына жакындаштырылып үрп-адат жана ырым-жырым ишеними аркылуу тушүндүрүлгөн.

Уламадан улады,
Укмуштуудан сурады.
Кары менен жашынан,
Узун кулак башынан,
Бир баланын айынан.
Имиштерди сураптыр,
Жаратканга жалынып,
Кылбаган ырым калбаптыр

(Ж. Мамай).

Бул ырым-жырымдын баяндалышы реалдуу турмушка жакындаштырылса да, эпостун мүнөзүнө, анын баяндоо арымына, эпикалык мазмунга ылайыкташтырылбастан жомоктук мааниде түшүндүрүлгөн. Анткени, ырым-жырымдын өзү эле жомоктук форманы талап кылып, жомоктук мазмун аркылуу иш жүзүнө ашырылган.

Эскерилип жаткан вариантта Чыйырды Жакыптын агасынын аялы болбостон, тескерисинче, Акбалта колго түшүрүп келип Жакыпка тартууга берет. Ошондой эле Жакыптын экинчи аялы Магдым жөнүндө колдо турган материалдардын биринен да учурата албайбыз. Ал эми Серек менен Сыргак эскерилгени менен алар Жакыптын кичи аялынын балдары болуп айтылбастан, жакын ата-лаш туугандары катары айтылат.

Манастын укмуштуудай төрөлүшү бардык эле манасчыларда мотивдештирилиши салттык окуянын шартын бузбастан бирдей даражада баяндалган десек да болот. Бирок баланын баатырдык касиетин, укмуштуудай жаралгандыгын баса көрсөтүүдө ар биринин өзүнчө бөтөнчөлүктөрүнө ээ экендиктерин эскербей коюуга болбойт. Эгерде С. Орозбаковдо Манас төрөлгөндө «эки колуна толтура кан чеңгелдеп түшсө», С. Каралаев боюнча «колуна кош колдоп заар кармап, курсакта жатып бакырып, «Манастап» ураан чакырып» жерге таманы менен тик түшөт. Ал эми Ж. Мамайдын вариантында деле негизги варианттарда ай-

тылган шарттар (талгак болуу, толготуу ж.б.) толугу менен камтылат да, Манастын колун караганда «оң колунда майы бар, сол колунда каны бар» бала көк тулумду жарганда баркырап ыйлайт. Мына ушул укмуштуу жаралууну жарыя кылганда негизги каармандардын бири болгон Акбалта аткаргандыгы бардык варианттарда бирдей эле эскерилет. Кайсы гана варианттарга кайрылбайлы Манастын баатырлык касиетин, каармандык портретин тартууда төрөлөрү менен эле ага берилген сүрөттөөлөр анын келечекте эл коргоочу баатыр экендигин белгилөөчү көркөм каражаттар аркылуу баяндалат. Манастын наамына ылайыктуу делинген салыштыруу предметтери гана алынат.

Укмуштуудай төрөлүү мотивиндеги процесстин өөрчүтүлүшү төрөлө элек баланы издөө, бойго бүтүүнүн ар түркүн фантастикалык укмуштуу жагдайлары, баланын укмуштуу төрөлүшү, дүйнөгө келиши, балага ат берилиши манасчыларда бирдей эле мотивдештирилсе да талкууланышы жагынан алганда кырдаалга байланыштуу айырмалангандыгы байкалат. Анткени, баланын капкактуу төрөлүшү башка манасчыларда сейрек учураганы менен май менен кан уучтап тик түшкөнү көпчүлүк варианттарда кездешет. Ошондой эле Манастын аты өзгөртүлүп аталышы бирдей эле даражада эки манасчыда учурагандыгын белгилөөгө болот. Жалпы дүйнөлүк фольклордун салтында балага жашырын ат коюу салты табу ырым-жырымдарына байланыштуу келип чыккан. Эпостогу бул көрүнүштү түрдүү элдердин фольклордук чыгармаларында кеңири кезиккен жаңы туулган балага туруктуу атты дароо бере койбостон, белгилүү убакыт өткөндөн кийин коюу, ага чейин убактылуу ат менен атоо салтынын бир көрүнүшү катары кароого болот. Же кыргыздар арасында кийинки мезгилдерге чейин эле кеңири учураган балага көз тийбөө, же аны түрдүү терс күчтөрдүн зыяндуу таасиринен сактоо үчүн наристеге жашыруун ат коюу менен өз атын атабай башка ат менен атоо салтынын чагылышы дешке болор эле (ушул салт айрыкча баласы токтобогон, же көпкө чейин бала көрбөгөн адамдар арасында көп колдонулат). Оозеки чыгармаларга кирген мындай мотивдик көрүнүш негизинен салттык ишенимге ээ кандайдыр бир

сырткы күчтүн таасирине байланыштуу келип чыга турган болсо, «Манас» эпосунда (С. Каралаевдин варианты боюнча) бул мотивдин түшүндүрүлүшү социалдык-тарыхый шартка байланыштуу келип чыккан. Баланын атын жашыруу Эсенкандын Манас аттуу баланы издешине, туш тарапка сүрүлгөн кыргыздардын баатыр жөнүндөгү эңсеген тилеги иш жүзүнө ашырылышына жана баланын укмуштуудай төрөлгөндүгү баатырдык белгилерин жашыруу максатында иштелген иш катары түшүндүрүлөт. Демек, бул сыяктуу окуялардын, көрүнүштөрдүн, деталдардын варианттардан учурагандыгынын өзү эле «Манас» эпосунун сюжетинин туруктуу экендигинин далили болуп саналат. Ошентип, «Манас» эпосунун башкы каарманынын дүйнөгө келиши менен балалык чагы жөнүндөгү эпизоддо Манастын укмуштуудай төрөлүшүнө байланышкан бир нече белги-көрүнүштөр айтылса, ал эми алгачкы эрдиги жалпы эле эпикалык чыгарманын тематикалык мазмунуна жараша социалдык-турмуштук күрөштүн алгачкы сүртүмдөрү көрсөтүлгөн. Сюжеттик өзөктү курчутуу максатында жомоктук-фантастикалык элементтер эпикалык мазмунга кандайдыр бир жандуу элес калтыруу аркылуу, андан аркы этапта эпикалык пафоско ылайык сюжеттик өзөктү Манастын алгачкы эрдиктери менен толуктаган. Окуянын алгачкы этабында элдин байкерчилик турмушу ар кандай мүнөздөгү драмалык окуялар, ар кыл жомоктук-фантастикалык мотивдер жай турмуш менен айкалыша сүрөттөлөт. Мисалга Ж. Мамайдын текстиндеги окуяга кайрылып көрөлү. Жакыптын бала үчүн болгон зары манасчы тарабынан жомоктук мотивди пайдаланып, башка манасчыларда кездешкен түш көрүү мотиви эч жерде эскерилбестен, бала жөнүндө айтылган мифтик-фантастикалык жагдай турмуш чындыгына жакындаштырылып, үрп-адат жана ырым-жырым ишеними аркылуу мотивдештирилет. Жакып эл аралап сөз угуп, аялы Чыйырдыны токойго алып барып, мурду жырык уй, жаман кара үй тигип берип, жалгыз өзүн токойго таштап кетет. Бул ырым-жырым ишенимин Жакып эки жолу кайталайт. Мына ушунун натыйжасында келип Чыйырды эки бала төрөйт.

С. Каралаев менен М. Чокморовдун варианттарында баяндалгандай эле Ж. Мамайдын вариантында да Манас атасына таарынып кетет да Турпанга барып, дыйканчылык кылып, жер айдап, эгин эгет. Жакып Манастын жыйган түшүмүн алып, эгинди Чынгыш канга тартуулап, өзүнө хандыкты жана келечекте Манас мине турган тулпары Акбалтанын кеңеши боюнча Кула тайды сурап алат. Эскерилген Аккуланын эгинге сатылып келиши жөнүндөгү мотив бир эле вариантка таандык көрүнүш эместигин, бул мотив байыркы замандан бери сюжеттик өзөктө туруктуу салт катары айтылып келгендигин Ж. Мамайдын варианты дагы бир жолу күбөлөдү. Демек, мунун өзү бир ареалдык манасчыларда кеңири тараган мотив экендигин далилдеп жатат.

Дүйнөлүк эпостордо кеңири тараган мотивдердин бири башкы каармандын өзүнө теңдеш баатырларды издеп чыгышы. Бул мотив «Манас» эпосун айтуучуларынын арасында жүйөлөштүрүү жагынан ар кыл болсо да туруктуу тараган көрүнүштөрдөн. Ж. Мамайдын вариантында да Манастын Акбалтага, Кошойго, Жамгырчы менен Шыгайга жолугушу эскерилген мотивди бекемдейт. Манастын эпиканын дүйнөсүнө келүүсү менен кыргыз элинин көптөн берки ой-тилегинин иш жүзүнө ашырылып, ар бир баатыр аны тосуп алууга даяр экендигин билгизип, күтүнүп калышат. Анык баатырдын өзү экендигин уктап жаткан баладан тараган керемет нурунан баамдашып, ага зор баа беришет.

Кыргыз элинин намысын сактап, элин жана жерин душмандын колунан ажыратып кала турган баатырдын курал-жарагы жана жигиттери жөнүндө да Акбалта баш болгон баатырлар өз алдынча чогулушуп, аңгеме-дүкөн курушат. Манастын баатырлык касиетине зор ишенимде баа беришкен аксакалдар колдогу болгон каруу-жарак анын ченемсиз күчүнө ылайык эместигине көзү жеткен соң, Манаска арнап курал жасоо аракетине өтүшөт. Бул аракетти Акбалта, Кошой, Жамгырчы, Шыгай жана Бөлөкбай эки уулу менен иш жүзүнө ашырууга киришет. Манастын курал-жарагы башка варианттарда эпизоддордун же окуялардын жүрүшүндө аталган куралга карата гана сы-

паттама берилип, кандайча жасалгандыгы кыскача баяндалып олтурат. Ж. Мамайдын вариантында каруу-жарак жасоого атайын көңүл бурулуп, эпостун мазмунуна өзүнчө окуя кылып киргизилген. Окуянын өөрчүтүлүшү негизги салттык туруктуу нуктан чыкпастан, аны андан да кеңейтип, өркүндөтүп, бирок башка варианттардын биринде да учурабаган мотивдердин негизинде трансформациялаган. «Манас» эпосунун башка варианттарында курал жасоо процесси бул варианттагыдай баяндоо формасында эч бирөөндө учурабайт. Анткени, вариантта сүрөттөлгөн өндүрүштүк процесстин жүрүшү тарыхый маалыматтарда гана учурайт. Демек, эпостук сюжетте ушул тарыхый факты эпиканын законченемдүүлүгүндө өөрчүтүлгөн. Анткени, Манаска курал даярдоонун жолу үчүн өндүрүштүк чарбанын байыркы формасы алынып, кенди иштетүү процесси пайдаланылат.

Вариантта айтылган кырк чоро менен Аколпок жөнүндөгү баяндама башка варианттардын эч биринде учурабастан өзүнчөлүк мааниге ээ. Анткени, Аколпок негизги варианттардын бардыгында Каныкей Манаска келгенден кийин даярдалып, Манас казатка аттанганда гана колуна тиет. Олпокту жасоо мотиви баатырга тете келген жана аны иштетүү жолдорун жакшы билген жубай гана жасай тургандыгы бардык манасчыларда бирдей эле Каныкейге ыйгарылып, анын чебер уздугу баса көрсөтүлүп өөрчүтүлгөн. Ушундай өзгөчөлүгүнө карабастан Ж. Мамайда Аколпоктун Манаска келиши бир аз салттык нуктан четтегени менен Аколпоктун жасалышы ошол эле үй-бүлөдөн чыккандыгын эске алууга болот. Аколпок Каныкей тарабынан жасалбаса да ага таандыкташтырылат да, болгондо да Каныкейдин энесинин колунан иштелип, Буудайыкка тартууга берилет. Ошентип, бардык-келди Аколпоктун жасалышы Каныкейге кыйыр түрдө болсо да таандык деп эсептесе да болот. Ошондой эле кырк чоронун топтолушу да өз алдынча мотивдештирилип, салттык жөрөлгөдөн алыстап кеткен эмес.

Манасчы Ж. Мамайдын Аккулага байланыштуу окуяны мотивдештирүүдө анын таалим алган мектебине мүнөздүү делинген өзгөчөлүгү сезилип турат. Анткени, бардык

эле манасчылардай Аккуланы эгинге сатып алгандан сырткары башка бир мотивге байланыштырып, баатыр менен анын мине турган тулпарынын касиетин арттыруу максатында Манастын энесинин сүтүн берүү жолу аркылуу баатыр менен тулпардын бири-бирине төп келерлигин бышыктайт. Мындагы тулпарга эненин сүтүн берүү мотиви «Манас» эпосунун салтында кездешпегендиктен негизги варианттардын биринде да учурабайт. Даакысы түшпөгөн Кула тай келгенде эле эмнегедир Чыйырдынын сол эмчеги сүткө толуп ийий баштайт. Чыйырды Жакыпка айтып, эмчегин саап, жемге кошуп Кула тайга берет. Ал эми оң эмчеги кимди күтүп, сүткө толбой турганын да Чыйырды өзү сезет. Мына ушул болуп көрбөгөн окуядан кийин гана Кула тай серпилип, тулпар сынына толуп, даакысы түшүп, Аккула болуп чыга келет. Энеин сүтү баатырдын баатыр экендигине тете келерлигин, өзү менен бирге жашап, дүйнөдөн бирге кете тургандыгын бышыктап жатат.

Манастын Чоң казатка чейинки баатырдык жүрүштөрүндөгү алгачкы көрсөткөн эрдиктеринде ал кыргыз элинин байкерчилик жашоо тиричилигин сактоо менен элдин ынтымагын бекемдөөгө арналган. Эпостун мазмунундагы согуштук тематикадагы окуялар бир композициялык сюжетке бириктирилип, Манастын айланасына топтоштурулган. Анткени, Манас алды менен калмак баатырларына каршы турганда эле анын эл, жер үчүн күрөшкөн баатыр экендиги Дөөдүр алп менен кармашканда, Бөдөнөнү куткарып алганда, Көңтөй дөөнү сайганда, Шоорукту жңип, кызы Акылайды тартууга алганда эле эл оозуна кирип, бааланган. Мына ушул каармандык кармашуудан баштап Манас кыргыз эли менен жалпы эле түрк элдеринин коопсуздугу үчүн күрөшөт. Муну биз Манастын Карманапка кол салган Бадыкөлдү жеңгени, Көкчөнү чабууга келген төрт баатырды сүрүп аны куткарышы, Коконго аттанып Сынчыбекти багындырышы, Ооган ханы Чынаачынды жеңиши сыяктуу алгачкы казаттарын окуйбуз. Бул вариантта эскерилген согуштук окуялардын көпчүлүгүн биздеги варианттардан учурата албайбыз. Ошондой эле биздеги айрым согуштук эпизоддор Ж. Мамайдын вариантында кездешпегендигинин өзү эле ар бир манасчынын таалим

алуу чөйрөсүнүн, жашоо аймагынын алыстыгынын, өзүнөн мурунку өткөн манасчылардын айткан «Манасынын» салттык окуяларынын таасири экендигин айтууга болот.

«Манас» эпосунда түрк, монгол эпосторундагыдай баатырдык үйлөнүүнүн байыркы формасы сакталбастан айрым гана элементтери калып, доордун өзгөрүшү үйлөнүү

расмиси жаңыланып калган. Ошон үчүн эпостун сюжеттик өзөгүнө ой жүгүрткөндө баатырдык үйлөнүүнүн берилиши жана талкууланышы элдин басып өткөн тарыхый жолунун натыйжасын көрсөтүп, улам доордун жылышы менен реалдуу турмуш чындыгына жакындаштырылып чагылдырылган.

Баатырдык үйлөнүү тематикасында башынан бери келе жаткан өзөк окуялар менен салттык мотивдер сакталган. Бирок манасчылардын таалим алуу мектебинин таасири астында өз алдынча алымча-кошумчаларын киргизгендиги окуянын жүрүшүнөн байкалат. Манастын Каныкейге үйлөнүүсү бизде болсун, же Ж. Мамайда болсун азыркы салт жөрөлгөлөрдүн негизинде Каныкейдин атасына жуучу жиберилип, андан соң үйлөнүү шаан-шөкөтү өткөрүлөт. Биздеги варианттардай эле Манастын алгачкы аялдары Карабөрк менен Накылай (Акылай) жөнсүз болгондугу Ж. Мамай тарабынан да эскерилет. Бирок мындагы негизги ситуация – Манас Карманапка кол салган Бадыкөлдү жеңип, Таласка келе жатканда Букардагы Ала-Көлдүн боюнда кырк кыз менен сейилдеп жүргөн Каныкейди көрөт. Манасчы тарабынан өтө жөнөкөйлөштүрүлүп, трансформацияланган формада сүрөттөлгөн. Дагы бир эске ала турган нерсе Каныкейдин Манасты эңсеп калуусу, Абдылданын келүүсү, анын тилеген тилегинин орундалышына алып келет да, өзү тарабынан атайын Манаска арнап даярдалган кол жоолугун берет. Манас сандаган малды калыңга айдатып Букарга түшөт. Башка варианттарда эскерилгендей, Манас бул вариантта деле Каныкейдин бир жеңесин ээрчитип, үстүнө кирип барып кол салганда чоочуп кеткен Каныкей канжар шилтегенде колуна тийип кан жаба берет. Ошол жерден Манас унчукпастан шарт бурулуп чыгып кетет. Каныкей эсине келип, артынан чыгып, кечирим сурагандан кийин Манастын таарыныч ачуусу

таркап, кыз узатуу тою өткөрүлөт. Мындан сырткары Каныкейдин жөн билгилиги, анын көрөгөчтүк айлакерлиги да Чоң казатка аттанып жатканда Алмамбеттин өтүнүчү менен Манас макул болуп кайрылганда да эскерилет. Башка манасчыларда баяндалган жоо кийимдери мында да өз ирети менен сүрөттөлүп Каныкейдин уздугу, берешендиги айгинеленет. Каныкей алдын ала Манастын мүчөлүү жылы экендигин эскертип айтканына ынанса да, кырк чоронун бири да үн катпаган соң ал жол сапарын узартып, жортуулга сапар арытат.

Ошондой эле айрым эпизоддор бул варианттан орун алса да, кандайдыр бир себептер менен кыскача гана баяндоого алынат да негизги өзөк окуя сакталат. Буга жогоруда эскерилген «Манастын Каныкейге үйлөнүшү», «Көкөтөйдүн ашы», «Алмамбеттин окуясы» сыяктуу дагы башка эпизоддорду айтууга болот.

«Манас» эпосунун кульминациялык чечилиш эпизоду катары эсептелген «Чоң казат» бул вариантта да манасчылар арасында кеңири айтылып келинген салттык окуялар сюжеттик өзөктө негизинен сакталганын жана өзүнүн алымча-кошумчасына ээ экендигин айтууга болот. Казатка аттанганга чейин эле «Көкөтөйдүн ашындагы» Манастан жабыр тарткан Үрбүнүн сөзүнө кирген алты хандын (Үрбү, Төштүк, Керкөкүл, Агыш, Музбурчак, Сынчыбек) Манаска каршы турушу казатка аттанууга түрткү болот. Ж. Мамайдын вариантында да С. Каралаевдин айтуусундагыдай кандардын кеңеши Төштүктүн тоюнда өтөт. Бул вариантта Үрбү той бүткөн соң алты ханды бөлүп, өзүнүн Манаска нааразы экенин билгизет, таарыныч сөзүн айтат. Манаска болгон таарыныч негизинен Үрбүнүн сөзү менен айтканда Агыш менен Керкөкүлдүн ала турган аялдарын Манас тартып алгандыгын, Кошойду карылыгына карабастан кыстап күрөшкө салганын, Музбурчактан Акколпокту алып койгонун, Төштүктүн тоюна келбегенин жана Үрбүнү калың жыйында шагын сындырганын шылтоо кылышат. Буга хандар макул болушуп, кат жазышат. Манас жооп кылып жиберген элчилерге алды сыр көрсөтүп, алдына найза, үстүнө жалаңдаган курч кылыч, бооруна бөрү тил чыгарылып мык кагылган тар эшиктүү тамга кирги-

зет. Сыр көрсөтүү мөөнөтү бүткөн соң элчилер өз сыйын алат. Манас аттана турган мөөнөтүн айтып, чакырганда келесиң деген буйрук жооп катын жазат. Манас өз тегерегиндеги жети ханды (Жакып, Бакай, Жамгырчы, Текечи, Шыгай, Чубак, Алмамбет) чакыртып, казатка аттанарын эскертет. Хандардын кеңеши боюнча башка хандарга чабарман жиберип, келер күнүнөн кечиксе артыбыздан келсин деген буйрукту Бозуул менен Ырчуулга табыштайт да, өзү жети хан менен аттанып кетет. Чабармандын айтуусу менен алты хандын ар бири өз алдынча айылга түнөбөстөн, даам сызбастан артынан келип кошулат. Мына ушундай кырдаалдын натыйжасынан кийин Манастын колунун Бээжинге аттанганы жана Коңурбайдын колу менен болгон чоң салгылашуулар эпикалык баяндоого алынат. Акыры Манас жеңип, кытайга бийлик жүргүзүп калат. Ушул бейкапарчылыктан пайдаланган Коңурбай ууга сугарылган балта даярдатып, жер алдынан жол казып чыгарат, да жалгыз калган Манасты ууланган балта менен шилиге чабат. Чабылган балтанын сабы сынып, балтанын уңгусу шилиге батып, орноп калат. Аны элес албаган Манас жүрө берип, жара кабылдап кеткен соң гана Таласка аттанууга аргасыз болот. Ар кандай кыйынчылыктар менен жолго чыгып, жолдогу Төштүктүн айлына келип түшүп, кабылдап кеткен жараны жарып, балтаны араң дегенде сууруп алышат. Ошентип, Таласка келгенден кийин Каныкейдин дарылоосуна болбостон көз жумат.

Каныкейдин айлакердиги Бакайдын, Жамгырчынын жардамы менен Эчкиликтин Эки-Чатка беш жүз киши баткандай эч бир жанга билгизбей көрүн даярдатат. Андан соң күмбөз курдурат. Күлботодон Манас келбетиндей кылып адам жасатып, аны Манас дедирип, күмбөзгө койдурат. Манастын сөөгүн Төөбалбанга көтөртүп, көрүнө киргизип жайлаштырып болгон соң Бакай Төөбалбандын башын кыя чаап Манастын жанына калтырат. Манастын сөөгү жашырылат.

Бул варианттагы дагы бир деталдык көрүнүш нааразылык көрсөткөн кандардын ичиндеги Агыш менен Керкөкүл Манастын зыйнатына отургузуп койгон Карабөрк менен Накылайды биздин ала турган аялдарыбыз болучу,

эми өзүбүз алышыбыз керек деген шылтоо менен отургузбай алып чыкканда алдынан чыккан Бокмурун төртөөнү тең Манаска курмандык деп жара тартып салат. Ошондой эле Семетейге топурак салдырабыз деген максат менен анын ордуна Сарытаздын баласын алып келип топурак салдырып, Семетей дедирип элге билдиришет.

Мындай айырмачылыктардын себеби, манасчылар жашаган доордун саясий кырдаалына, ошол мезгилдин тарыхый абалына жараша, турмуштун талабына ылайык өз көз карашын чыгармачылык менен эпоско пайдаланышкан. Анткени, варианттар менен тааныша баштаганда эле факты-материалдар манасчылардын «Манас» айтуу мектебинин, чыгармачылык өнөрканасынын салттык өзгөчөлүгүн ачат. Ар кимиси өз таалим алган мектебинин чыгармачылык ишмердигине жараша «Манас» эпосуна ошол айлана-чөйрөнүн таасиринин негизинде шартка байланыштуу жаңы эпизоддорду, мотивдерди, окуяларды, көркөм сүрөттөө каражаттарын пайдаланып, алымча-кошумчаларын киргизе алган. Эпостогу Манастын алгачкы айкаштарынабы, же «Чоң казат» эпизодунабы, же жай турмуштук окуяларынабы кайрылбайлы, ар бири негизги өзөк окуяны бузбастан чыгармачылык менен ар кыл маанидеги окуяларды «Манас» эпосунун сюжетине сиңире алган. Айрымдарын атап көрөлү: Кардыгачтын төрөлүшү, Жакыптын Магдымды алышы жана Сыргак менен Серектин төрөлүшү, Манастын Бөдөнөнү кооптон куткарышы, Манастын каруу-жарактарынын жасалышы, Аколпоктун алынып келиниши, Коңурбайдын түрткүсү менен Манасты өлтүрүүгө келген Көкчөкөздүн Алмамбеттен жаздым болушу, Кабарга келген Жаш Айдардын башын аларда Сыргак, Бозуул менен Ырчуулдун кызыл нарды алдына тартканда Манас жара чаап салат да, ошого да ыраазы болбостон, Жаш Айдардын боорун табылгынын чогуна кактатып, анан коё бергени сыяктуу дагы толуп жаткан окуяларды атоого болот. Эгерде варианттарга карата кеңири түрдө көз чаптыра турган болсок, анда ар бир манасчынын айтуусундагы варианттардан көптөгөн окуялардын, эпизоддордун, мотивдик көрүнүштөрдүн киргизилгендигин байкайбыз. Булардын бардыгы эле – манасчылар тара-

бынан өз учурундагы тарыхый шартка жараша туруктуу өзөк окуяларга кошкон салымдары. Киргизилген алымча-кошумчалардын басымдуу көпчүлүгү «Манас» эпосунун салттык өзөгүн бузбастан, тескерисинче, кайра аны жаңылантып, көркөмдүүлүгүн арттырып, сюжеттик жактан кеңейүүгө алып келген.

«Манас» үчилтиги сыяктуу монументалдуу чыгарманын өсүп, өнүгүүсүндө негизги ролду сюжеттин композициялык курулушу ойнойт. Теманын өрчүтүлүшүнө манасчылар өз салымын кошуу менен салттык туруктуу окуяларга чыгармачылык мамиле жасаит да ошол салтты бузбастан андан ары өркүндөтүп, өөрчүтүп олтурат. Чыгарманын композициясындагы бул көрүнүштөр анын бир-диктүү жана бүтүн бир нерседен турарлыгын айгинелейт. Ж. Мамайдын вариантынан кыргыз оозеки чыгармачылыгынын бай арсеналында кеңири тараган эпикалык сүрөттөмөлөрдү, көркөм поэтикалык каражаттарды, элдик афоризмдерди макал-лакаптарды, элдик насыят, накыл сөздөрдү дагы да толуп жаткан көркөм сөздөрдүн берметтерин учуратабыз. Жүрүп жаткан окуяларга, ситуациялык көрүнүштөргө, образдарга, курал-жарактарга берилген сүрөттөө баяндамаларда ар биринин өзүнө таандык өзгөчөлүгүн, мүнөздөмөсүн аныктоочу поэтикалык каражаттар пайдаланылып, угуучунун эстетикалык татымын, эпоско болгон кызыгуусун арттырат.

СЕЙДЕНЕ МОЛДОКЕЕВА
(1922–2006)

Октябрь революциясына чейин аялдар эл алдында «Манас» айтып, белгилүү болгону анчалык маалым эмес. Патриархалдык-феодалдык доордун заң-мыйзамына, адеп-ахлак, жүрүм-турум эрежелерине жана аялдардын турмуштук жеке мүмкүнчүлүктөрүнө байланышкан объективдүү, субъективдүү себептер буга түрткү болгон. Мындан аялдардын «Манас» эпосунун пайда болушуна, өсүп-өнүгүшүнө чыгармачылык катнашы болгон эмес деген бүтүм чыгарууга болбойт. Элдик айрым аңыз сөздөрдө Манас өлгөндө Каныкей кошкон кошокту кийин жомокчу-акындар улам өнүктүрүп, улам молуктуруп зор көлөмдүү чыгармага айландырганы айтылат. Чындыгында эле В. В. Радлов жазып алган вариантта жана кийинки манасчылардын варианттарында Каныкейдин Кошогу бар. М. О. Ауэзов бир катар ынанымдуу аргументтер менен «Манастын» түпкү өнүгүшүндө кошоктун кыйла роль ойногонун белгилеген. Чындыгында, эпосто чагылдырылган тарыхый окуялар, прототип болгон инсандардын өмүр баяны өздөрү күбө болгон, аларды өз көзү менен көргөн, иштерине аралашып жүргөн адамдар тарабынан алгач баяндалганы, аңыз сөзгө айланганы талашсыз. Чыгармачылык мындай салттын издери эпосто бүгүн да даана сакталган. Мисалы, Манаска турмушка чыкканынан тартып өзү күбө болгон көптөгөн окуяларды Каныкей баласы Семетейге эскерүү-монолог түрүндө баштан аяк узун жомок кылып айтып берет. Алмамбет Манаска келгенге чейинки өмүр жолун өзү айтса, көпчүлүк варианттарда Көкөтөйдүн ашы Толтой бала кезинде атасы Багышты ээрчип жүрүп өз көзү менен көргөн окуя катары баяндалат. Демек, «Манас» эпосунун өз фактыларынан кө-

рүнгөндөй, Каныкей Манастын эрдик иштерин кошок түрүндө да, жомок-аңыз сөз катарында даңазалап, ал жөнүндөгү эпопеянын жаралыш башатында турат.

Улуу манасчы Саякбай Каралаевдин эң алгачкы устаы чоң энеси Дакиш болгон. Ал киши элдик чыгармалардын, анын ичинде «Манастын» бал шекер даамын болочок манасчы – кичинекей небересине таттырып, Суранчы ж.б. манасчылардан уккан «Манасынын» эсте калган ыр саптарын кулагына куя берген. Саякбай Каралаев «Манастын» кара сөз түрүндөгү толук сюжетин ошол чоң энеси Дакиштен уккан. Бул факт «Манастын» эл ичинде жашап, өсүп-өнүгүшүнө аялдар да ар дайым өз салымдарын кошуп келгенин, алар эркек манасчылардай эл алдына чыгышпаса да, өздөрүнө ылайык чөйрөдө улуу дастанды айтып келишкенин эң сонун кабардап турат.

Октябрь революциясынан кийин аялдардын теңдикке жетишиши алардын жалпы элдин алдында «Манас» айтып чыгуусуна мүмкүнчүлүк ачты. Азыр алардын ар кандай сынактарга, кароолорго, теле-радио берүүлөргө катышуусу адаттагы көрүнүшкө айланды. Аялдардын ичинде Сейдене Молдокеева сыяктуу чыныгы манасчылык деңгээлге өсүп жеткендери да бар.

Семетейчи, Кыргыз Республикасынын эл артисткасы Сейдене Молдокеева 1922-жылы Кетмен-Төбө өрөөнүнүн Көтөрмө айылында туулган. Сейдене жаш кезинен ырга, сөзгө үйүр болуп, өзү да кези келгенде жамактатып ырдай коюп жүргөн. Элде Сейдене жаш кезинде Атай Огомбаев менен айтышкан деген аңыз сөз бар. Сейдене «Семетей» айтып калышын башка манасчылардай эле түш көрүү менен байланыштырат. Анын түшүнө адеп улуу акын Токтогул кирип, «Манас» айт дейт. «Айланайын Токо! Аял киши болсом кантип айта алам?» – деп макул болбойт. Көп өтпөй Сейдене катуу ооруйт, түшүнө Семетей кайракайра кирип, эпосту айтууну талап кылат. Ушул мезгилде Сейдененин баласы чарчап калат. Муну ал эпосту айтпаганы үчүн түшүнө кирген баатырлардын (Семетей ж.б.) арбактарынын жазалоосу катары түшүнөт да ээн калганда, көбүнчө түн ичинде, өзүнчө «Семетейдин» ар кайсы эпизоддорун айта баштайт. Бара-бара такшалып, кадимкидей

айтууга жарап калганда коңшу аялдарды үйүнө чакырып алып, аларга айтып берип жүрөт. Муну кайнатасы билип калып: «Манасты» аял киши айткан эмес» – деп, Сейдененин эпосту айтуусуна катуу каршы болуп, таптакыр тыюу салат. Бирок, «Семетейди» эл арасында айтууга абдан ынтызарланган Сейдене эл көп чогулган кайсы бир чоң майрамда үйүнөн качып чыгып, майрамга келген карыяларга барат да алардын уруксаты менен алгач көп жыйындын астына чыгып өнөрүн көргөзөт. Анын «Семетейин» жактырган карыялар ак батасын беришет. Ушундан тартып үй-бүлөсүнүн тоскоолдугу токтоп, «Семетей» айтып калат. Эпосту тереңдетип айтуу максатында Таласка бир нече жолу барып «Манас» эпосуна байланышкан андагы легендарлуу жер-сууларды бүт кыдырып, өз көзү менен көрүп чыгат. 60-жылдардын орто ченинде Фрунзе шаарына келип эл акыны Алымкул Үсөмбаевдин үйүндө белгилүү артисттер, акындар, манасчылардын астында «Семетей» айтат. Мында чогулгандар, айрыкча, «Манас» эпосунун көп варианттарын кагаз бетине түшүргөн белгилүү манасчы Ыбырайым Абдыракман уулу Сейдененин талантына жогору баа берет. Сейдене эл чыгармачылыгынын көптөгөн кароо, конкурстарына катышып башкы байгелерди жеңип алган. Теле-радио берүүлөргө «Семетей» айтуу менен такай катышып турат. Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясынын Манастаануу бөлүмү Сейдене айткан «Семетейдин» бардык эпизоддорун жазып алган. Анын вариантын жазып алууга илимий кызматкерлер Р. Сарыпбеков, О. Соороновдор катышкан. Эпостун айрым эпизоддорун семетейчи өзү да кагаз бетине түшүргөн. Ал жөнүндө көптөгөн макалалар жазылып басма сөздөрдө жарыяланган. Анын варианты боюнча кандидаттык диссертация да корголгон.

Сейдененин семетейчи болуп калыптанышына китептин, айрыкча, 1959-жылы жарык көргөн, белгилүү семетейчилердин варианттары боюнча түзүлгөн курама варианттын таасири чоң. Китептин Сейденеге таасир этүүсүн күйөөсү Үркүн Сейитбеков мындайча эскерген: «Айылда мугалим болуп иштеп жүргөнүмдө китеп жаңы жарыкка чыкканда сатып алдым да бош боло калганда үн чыгарып

баштан аяк көп сапар окуп чыктым. Мен окуганда Сейдене ар дайым кунт коюу менен угуп журдү». Демек, жаш кезинен ырга, көркөм сөзгө шыктуу Сейдененин ичинде бугуп келген жашырын таланты эпостун укмуштуу дүйнөсү менен аралашып, ээ бербей сыртка атып чыкканы талашсыз. Сейдененин вариантынын китеп менен жакындыгы көбүнесе сюжет курулушу жагынан байкалат. Бирок, ички көркөм касиети, мазмуну, айрым деталдары, мотивдери боюнча толук өзүнчөлүккө ээ. Сюжеттин курулушу жагынан да бүтүндөй эле китеп менен окшош эмес. Ал турсун айрым эпизоддор белгилүү варианттардын эч бирине окшошпогон өзгөчөлүккө ээ. Көпчүлүк варианттарда Семетей өлгөндөн кийин Кыяс Айчүрөккө зордук менен үйлөнөт да, Сейтек анын колунда туулат. Ал он экиге чыкканча кыргызга Канчоро кандык кылат. Каныкей, Бакай, Күлчоро кул-күндүктө жашайт. Ал эми Сейдененин вариантында Кыяс Айчүрөккө үйлөнө албайт. Айчүрөк Таласта калып Сейтекти төрөйт. Семетейдин ордуна кан болгон Канчоро Айчүрөк Күлчоро, Бакай, Каныкейге кордук көрсөтө баштаганы менен элдин каргышына калган ал көп узабай кайгы-касиретке учурайт. Канчорого тийгени жети күн боло электе Чачыкей айыкпас ооруга чалдыгат. Тогуз айга жеткирбей бала төрөп, андан көп узабай өзү өлөт, артынан жаңы төрөлгөн баласы да чарчайт. Алардын өлүмүнө кайгырган Канчоро ооруга чалдыгат. Аны адамгерчиликсиздиги, чыккынчылыгы үчүн жек көргөн Бекчоро дарыламыш болуп аракка уу чылап берет. Ичегиси эзилип, эси оогон Канчоронун жанына эч ким басып барбай жалгыздыкта жатып азап тартып өлөт (башка варианттарда Канчорону Сейтек эр жеткенде өлтүрөт). Канчоро өлгөндөн кийин эркиндикке чыккан Каныкей жаралуу Күлчорону (башка варианттардагыдай эле Кыястын колуна түшүп анын жылкычы-кулу болбой эле Таласта калат) өз колу менен айыктырат. Айыккан Күлчоро Таласка кан болот. Каныкей, Бакай куда түшүп Айдарбектин кызын Күлчорого алып беришет. Эл Семетей бар кездегидей бейпил турмушта жашайт. Сейдененин вариантындагы мындай өзгөчөлүктөр сюжеттин ичиндеги көптөгөн мотивдерден да учурайт. Мисалы, «Каныкейдин жомо-

гу» аттуу эпизод боюнча Кыз Сайкал Манастын төртүнчү аялы болот. Ал Манас турган жерден алыс, кытайларга чектеш жашайт. Чапса кылыч, атса мылтык өтпөгөн Манасты жеңе албаган Коңурбай аны өлтүрүүнүн ар түрдүү амалын издейт. Өзүнүн аялын Сайкал менен достоштуруп, астыртан сыр тарттырат. Коңурбайдын аялы амал менен мас кылган Сайкал Манасты эртең менен багымдат намазды окуп жаткан учурунда гана өлтүрүүгө болорун айтып коёт. Коңурбай Манасты жарадар кылганда күнөөлүү Сайкал Мастанан бир күн мурун жарынып өлөт. Акылман Каныкей Манастын сөөгүн түн ичинде Эчкиликтин зоосуна жашыруун көмдүрүп, эртеси Сайкалдын сөөгүн Манастыкы деп күмбөзгө койдурат. Мындай өзгөчөлүктөрдү Сейдене айткан ар бир эпизоддон табууга болот. Сейдененин айтуусунда Сарытаз алты айында ата-энесиз калган жетим бала болот. Аны таап алган Каныкей бапестеп өстүрүп, эр жеткенде Садырбектин кызына көп калың төлөп куда түшүп алып бергени жатканда Манас дүйнөдөн кайтып, тилеги ишке ашпай калат. Каныкей Букарга качканда Абыке, Көбөштөр Каныкейдин дайнын сурап Сарытазды кыйнашат да эч жооп ала албай аны өлтүрүшмөк болушат. Кыйды Кыргызчалдын кеңеши боюнча амал менен аман калтырышып, Каныкей калыңын төлөгөн Садырбектин кызын алып беришип, аялы экөөнү Жакыпка малай кылып коюшат. Аялы эркек төрөп атын Калык коёт. Сарыдан ар түрдүү шек санаган Жакып аны өлтүрмөк болгондо ал катын-баласын кайындарына жашыруун жеткирип, өзү Каныкейлердин артынан Букарга качып кетет.

Ошентип, аялдардан алгач чыккан чыныгы семетейчи (азыркы термин менен айтканда, профессионал айтуучу) Сейдене Молдокеева «Семетей» эпосунун өзүнө гана таандык оригиналдуу вариантын жарата алды.

КАБА АТАБЕКОВ (1926–2008)

Кыргыз Республикасынын эл артисти, азыркы доорубуздун көрүнүктүү манасчы инсандарынын бири Каба Атабеков 1926-жылы Ысык-Көл областынын Тоң районуна караштуу Төрт-Күл айылында туулган. Каба Атабековду кыргыз журтчулугу чоң манасчы Мамбет Чокморовдун шакирти иретинде көбүрөөк тааныйт десек жаңылышпайбыз.

Он эки жашынан атасынан ажырап, чиедей бөбөктөрү менен энесинин канатында жокчулукту, кыйынчылыкты көрүп, турмушка эрте аралашып түйшүк менен чоңоёт. Апасынын бир тууган агасы көп камкордук көрөт. Элесбулас эсинде калганы, атасы элдик ырларды, легенда, жомокторду айта жүргөнү, энеси кошокчу, жамакчы болгондугу: «Болгону төртүнчү класс билими бар. Көр тириликтин айынан окубай калгамын «Манаска» аралашып, бул өнөрдүн мени даарып калганы тогуз жашымдан башталды го. Он төрт жашка келгенимде азын-оолак эпостун айрым үзүндүлөрүн айтууга үйрөнүп калганмын» – деди маектешкенимде.

Азыркы мезгилде Каба Атабеков ошол эле Төрт-Күл айылында ардактуу эс алууда, али кайраттуу, жаны тынбаган эмгекчил, өзүнүн айтканына караганда отуз сегиз жыл өз колхозунун чоң багын, ар бир бакты өзү олтургузуп, өзү карап өстүрүп келген, багбан экен. Манасчылык өнөрүнөн башка элдик ырларды, терме, үлгү ырларын, кенже эпостордон айтат. Эл алдына бул өнөрүн тартуулабагандан улам, көбүнесе манасчы катары гана таанымал.

«Күнүгө уй кайтарып, керели кечке талаада жүрөм. Күндөрдүн биринде уктап калыптырмын талаада. Эки атчан киши келе жатыптыр. Алардын соңунан дүңгүрөгөн

добуш угулду, карасам сансыз аттардын туягы эле көрүнөт. Өйдө карасам темир жалтыраган зоот кийген эки атчан жаныма келип калыптыр. Аңгыча эле бир аксакал киши билегимден алып аркасына учкаштырып алды. Биз бир чоң сууну кечтик, атчан кечкенде суу белчеден келди, ат-тын башы эле кылкылдайт. Суудан кечип өткөндөн кийин эми кете бер деп коё берди. Ойгонсом түшүм, бир нерсеге түшүнсөм буюрбасын. Эч кимге айтканым жок. Он чакты күн өтпөй баягы тааныш баатырлар дагы түшүмө кирет: «Көзүңдү ач!», – дейт бир ачуу үн. Көзүмдү ачсам биринен бири өткөн каардуу жана сүрдүү баатырлар кырка тизилип тургансыйт. Аңгыча баягы үн: «Тиги Манас, анын жанындагы Чубак, Бакай, Ажыбай, Кыргыз чал, Сыргак, Серек деп эле кырк чоронун караанын көзүмө көргөзүп санап баштады. «Мен Алмамбет болом», – дейт, баягы үн. Жакында улуу казат башталат, мусулман менен каапырдын кагылышы башталат, Коңурбай, Нескара, Жолой, Карагул... «айткын Манасты», – деген өктөм үн анан жок болду. Чоочуп ойгоном, көзүмдү ачсам эч ким жок, демигип тердеп калган экемин. Түшүмдөн сестенип коркуп да калдым» [1], – деп баян куруп берди.

Традицияга айланып калган керемет түштүн аянынан улам «Манас» айтып калуусу биз үчүн анча чоң жаңылык эмес. Негизгиси манасчылык өнөрдө мындай процесстин болуусу, «табигый дааруунун» үзүрү катары көрүнүп, кеп идиреги бар баланын чыныгы манасчынын деңгээлине жетишинде. Каба Атабеков ушул түйшүктүү өнөрдү бага билди.

Керемет түшүнөн кийин көп өтпөй ээн жерде, андасанда «Манас» айта жүрчү экен. Ал кезде чоң атасынын бир тууган иниси Асанбек деген бар экен, айылында Ыса деген бир абышка талаадан Кабанын «Манас» айтып жүргөнүн көрүп калып айтып коюптур. «Кечинде эле айылдагы аттуу-баштуу карыяларды чогултуп бата алалы, туюшоңду кесели деп калышты.

Айылыбызда Мааткан деген сөзгө чечен, өлгөндү күлдүргөн куудул адам бар эле, Осмонов Бектур комузчу атам тааныган киши. Ортого алып алышып эми «Манас» айткын», – дешти. Мен уялып, сүрдөп атып зорго токтотуп өзүмдү, анан билгенимди айтып бердим. Алар угуп таң

калышты. «Ой, Каба сен буюрса манасчы болосуң», – деп кубанышты. Көп өтпөй мени Мамбет Чокморовго алып барып беришти. Ал кишинин үйүндө эки жыл жүрдүм. Өзү молдо, дуба билген, сыркоону көргөн дарыгер чалыш өтө сыпайы жакшы адам эле. Мен ушул кишинин батасынан көгөрүп, ошол кишинин таптаганы менен «Манасты» үйрөнүп каныгып кеттим».

Ар бир манасчынын сөзсүз түрдө устаты болбой койбойт көрүнөт. Элден укканы, көргөнү, түштөгү аян, буга кошумча шыгы, таланты өзгөнү тамшандырган устаты алыстабы, же жакындабы ага карабай манасчылык өнөрдү аркалаган өнөр ээси үчүн дайыма жан дүйнөсүндө ал адамдын жашаары белгилүү.

Каба Атабеков үчүн кабарын алыстан эшитип, үнүн угуп жан дүйнөсүндө кабыл алган устат С. Каралаев болсо, жанында жүрүп манасчылык өнөрдүн техникасын, тилин, түгөнгүс сырларын үйрөткөн устаты М. Чокморов болгон. Өзүнүн устатынын трилогиялык вариантын анын деңгээлинде аткара билүүнү максат кылып эңсеген. Бул аракети текке кетпей нускалуу өнөрдүн көрөңгөсүн үзбөй багып келгени манасчы үчүн зор бакыт. Каба Атабеков узун бойлуу ак саргыл, арыкчырай, жөнөкөй токтоо адам. Айтуучулук жагдайынан алганда салмактуу коңур тунук жана бийик жагымдуу үнү бар. Бир караганда монотондуу ыргак менен ырдагандай көрүнгөнү менен анын аткаруусунда беш кайрыкты байкоого болот. Манасчылык өнөрдүн жөнөкөй адамдарга белгисиз татаал техникасын толук өздөштүрө алган. Сүйлөгөндө жамакчы, жорголото куюлуштуруп аңгеме куруп бергенде да уккан адамды өзүнө тартып турат. Бирде жай, бирде сюжеттик окуянын өнүгүшүнө, чиеленишине жана чечилишине, диалогдук же баяндоого келгенде ар түрдүү ыргактар колдонулуп салттык поэзиянын нагыз үлгүсүндө айтат.

Башка чоң манасчылардын классикалык үлгүсүнүн традициясындагы негизги сюжеттик линия сакталып, баяндоодо өзгөчө согуштук сценаларды, баатырлардын образын элестүү чагылдыруу өтө жандуу маанайда чыккан.

Ар бир айтуучунун өзүнүн табити, кабылдоосу жана аткаруу манерасы ар башка. Каба Атабеков да бул жагы-

нан өзүнчө бир кайталангыс чыгармачыл адам экендигин бамдоого болот. «Манас» айтуу, кайда жүрсө да кыңылдап жан дүйнөсүн багындырган ыр саптарын күңгүрөнө кайталап, изденүүнүн үстүндө болгону, анын чыныгы манасчылык жагдайын айгинелеп турат. Манасчынын өзүнүн айтып бергени боюнча ой жүгүрткөнүбүздө, ар бир баатыр, ар бир башкы каарман ага тааныш, жанында жүргөндөй алар менен аралашып бирге жашагандай, ар бир кыймылы, сүйлөгөнү, баскан-турганы, жүзүндөгү ар бир бырышы же мимикасы таасын сүрөттөөгө ээ. Бул жагын тексте жогорку деңгээлдеги поэтикалык троптордун колдонулушунан эле баамдоого болот. Маселен, Карагулдун баамындагы Сыргактын жана минген тулпарынын образы келиштире баяндалат:

Жаалы катуу Карагул,
Жакындабай мына бул
Бура тартып алганы.
Сырттан Сыргак баатырга,
Көзү түшө калганы.
Кытайбы деп ишенип
Кыла жаздым өзүмө
Кыйырдыгы көрүндү
Жолдош болгон эгизиң
Жоо көрүндү көзүмө
Атынын мойну бир кулач
Келиштирип ат минген
Кең соорусу бир кулач
Кара байыр тобурчак
Каман сыны бар экен.
Касташканын баш кылып,
Алгыр сыны бар экен.
Миңди көрсө качпаган
Миңди түмөн көрүнсө
Миң экен деп шашпаган
Сан душмандын бир өзүн
Сан экен деп качпаган
Сундурган найза тартпаган
Сумсайып жоодон качпаган
Султандын сыны көрүндү [1].

Мына ушул чакан композицияны түзгөн үзүндүдө бир сап менен Карагулдун образы сыртынан багып баамдаган Сыргактай баатырдын чоо жайы окурманга белгилүү боло түшөт. Тексттеги баяндоонун маңызын ачкан салыштыруу, поэтикалык кайталоо, аксак уйкаштык абдан чеберчилик менен сүрөттөлгөн, же болбосо

Ободогу жылдыздай,

Оо, баатыр эмне болду деп [2] –

деген саптар сыяктуу образдуулук айтуучуда калыптанып, окуялар үзгүлтүксүз бир-бирине куюлушуп толукталып турат. Айтуучулук чеберчиликтеги негизги ыкмалардын бири окуянын уламдан-улам кызыганын бузбай айтуу, бош, субай-салтаң сүрөттөлгөн ашыкча тажатма, мааниси жок сөздөрдүн колдонулбаганы. Каба Атабековдо ушул позиция сакталган. Оозеки поэзиянын мыйзам ченемине ылайык кайталоо, албетте, колдонулат. Бирок, ал текстин көркөмдүк деңгээлин солгундатпастан, мүнөздүү көрүнүш экенин айта кетүү ылайык.

1968-жылы «Кыргызстан маданияты» гезитинин № 36 санына (4-сентябрындагы) Жумаев Мамайдын «Манасчы Каба» аттуу очерки жарык көргөн. Мында эл ичинен чыккан таланттуу манасчынын өнөрү жөнүндө азыноолак кеп козголот.

1965-жылы кароо конкурска катышып мактоо баракчасы менен сыйланат. Биринчи жолу бетме-бет С. Кара-лаевди ошондо көрүп жолуккан. Мурда-кийин кабарын билип, үнүн угуп жүргөнү бир башка, бет келгенде апкаарып сүрдөгөнүн жашырбайт манасчы. Манасты кеңири аудиторияда дайыма аткарып жүрбөсө да жыйылган аштойлордо дайыма элдин кумарын жазып, Көлдүн күңгөй, тескейине таанымал болуп калат.

Ал эми манасчы «Чоң казат» окуясынан баштап айтып калуусун бир эсе керемет түшүнүн негизинде аян берген белгиден болсо, экинчиден устаты Мамбет Чокморовдун таасиринен деп билет. Манасчынын билишине караганда Мамбет манасчы согуштук эпизоддордун мыкты сүрөткери катары бааланат.

Каба Атабеков 1995-жылы «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесине арналган дүйнөлүк масштабда өткөн жы-

йында болуп, Түркияда, Францияда, Швейцарияда кыргыз журтчулугунун көөнөрбөс мурасын алып жүрүүчүлөрдүн бири катары өз өнөрүн элге тартуулады. Азыр да манасчы өз өнөрүнүн үстүндө дайыма изденип, дагы да мыкты аткаруу аракетинен жазбайт. Анын аткаруусундагы вариант мазмундуу, жогорку деңгээлдеги көркөмдүккө ээ.

Учурда Каба Атабековдун трилогиялык варианты колдо жок болгондуктан, фондулук материалды факт катары алып иликтөөгө туура келди. Кошумча маалымат иретинде айта кетчү нерсе, 2000-жылы июнь айында манасчынын үйүнө барганыбызда кагаз жүзүнө түшүрүп өзү жазып жаткан вариантын көргөзгөн эле, анда болжол менен 64, 512 жол сап ырды түзгөн үч дептерди колубузга алып көргөнбүз. Бул «Манас» бөлүгү, «Семетей» мындан эки эсе көп экенин айткан.

Экономикалык оор кырдаал-шартка байланыштуу, баа жеткис ата мурасын коомубуздун эң акыркы манасчыларынын бири болгон Каба Атабековдон жаздырып ала албай жатканыбыздын өзү мезгил арымы күтпөй турган көйгөйдөгү чоң өкүнүч.

Эмесе, манасчынын вариантынан жазылып алынган үзүндүдөн сөзүбүздү уласак, «Чоң казат» окуясынын «Жылкы тийүү» эпизоду (ал да аягына чейин жазылган эмес). Көлөмдүн аздыгына карабай чакан үзүндүдөн манасчынын тилин, стилин, чеберчилигин баамдабай коё албайбыз. Сагымбай Орозбаковдун вариантында бул эпизод «Алмамбет баатыр Карагулга жолугуп, Карткүрөңдү жылкыга кошуп, жылкыны алганы», – деген темада кетет.

Каба Атабековдо «Жылкы тийүү» деп аталып кытай жеринин чегинин көрүнүшү кеңири полотнодо чагылып келип, Шытаа-Кечүү, Таш-Кечүүнү кечип чыгып Карагулга жолугат. Сюжеттик жагынан окшош, айрым эпизоддорду варианттуулуктун негизинде айтуучу тарабынан импровизациялаган жана трансформациялаган жерлери бар. Чыгарманын өзөгүн негизги үлгүсүн өздөштүрүп, ага ар кандай боёкторду кошуп көркөмдүк кудуретин арттыруу айтуучулукка мүнөздүү көрүнүш. Бул жагынан Каба Атабеков өздүк афтизми менен жакшы деңгээлде чыккан эпизоддорун жарата алгандыгын белгилеп өтсөк

болот. Жогоруда биз Сыргактын образынын сүрөттөлүшүнө токтолгон элек. С. Орозбаковдун вариантындагы дал ушул эпизодго сүрөттөөгө сөзмө-сөз дал келген саптарынын болушу, Каба Атабековдун өзүнөн мурун устаттарынан аффектацияланышынын белгиси катары көрүнөт. Ал текстин курулушунда гана эмес, С. Каралаевдин айтуу манерасынан да кабылдап, ошол ыргакты пайдаланганы салттык поэзиянын традициясынын уланып, улам бир урпакка эстафета катары өткөндүгүн айгинелеп турат. С. Орозбаковдо бул эпизод абдан кенен, кеңири процессти камтыйт. Алсак, жогорудагы теманын алдында «Коңурбайдын жылкыга куугун түшкөнү», «Сыргактын кыргызга колго кабар бергени» эпизоддору өзүнчө сүрөттөлгөн. Каба Атабековдо Алмамбеттин Сыргак менен чалгынга чыгышы, атасынын сарайын көрүп арман кылганы, Карагулга жолугушу, жылкы тийип, аркасынан куугун түшкөн Коңурбай менен болгон салгылашы, Сыргактын кабарга кеткени ар башка теманын алдында бөлүнбөй (Алмамбеттин атасынын сарайын көрүп арман кылганынан Сыргактын кабарга кеткенине чейинки эпизод) анча чоң көлөмдө эмес, чакан кызыктуу бир бүтүн композицияны түзгөн текстте чагылган.

Ар бир манасчынын жеке чыгармачылыгында кабылданган, өздөштүрүлгөн текстинин аз болсо да бөтөнчөлүгү, оригиналдуулугу болбой койбойт. Каба Атабековдун вариантында мындай көрүнүш ачык байкалган нерсе. Образ түзүүдө болобу, жаратылыш сулуулугун сүрөттөөдөбү, же баталдык сценаны чагылдырууда болобу, жадыбалдай белгилүү традициялуу калыптанган поэтикалык көркөм каражаттардын сынын бузбай, ага кээ бир убактарда кошумча бөөкторду сүртө билгени манасчынын чеберчилигин гана айгинелемек.

Убагында бизге жазуу жүзүндө жетпей калган Келдибектин манасчылык өнөрү легенда болуп журтунун көкүрөгүндө жашаса, Тыныбек баш болгон жоон топ таланттардын дүбүртү алыстап, классикалык үлгү деп табылган С. Орозбаковдой, С. Каралаевдей гениалдуу инсандардын деңгээлине чыкпаган менен, замандын өсүшүнө жараша «Манас» эпосун оозеки үлгүдө сактап келе жаткан эң

акыркы манасчылардын бири Каба Атабеков экенин белгилебей коё албайбыз.

К.Атабековдун варианты боюнча сакталып калган «Манас» эпосунун үзүндүлөрү ф.и.к. М.Садыров тарабынан түзүлүп 2014-жылы жарык көргөн.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. 2000-жыл. 9-июнь. «Манасчы» сериясын тартып жаткан кезде алынган маектен. (Швейцария жана Франциянын биргелешкен кинокомпаниясынын документалдык фильминен тартылды).

2. ИЯЛ. Кол жазма фондусу. Инв. № 247. 1979-ж. «Чоң Казаттан үзүндү». К. Атабековдун айтуусунда. 2-дептер, 28, 32-беттер.

ШААБАЙ АЗИЗОВ (1927–2004)

XX кылымдын эң акыркы манасчыларынын бири Кыргыз Республикасынын эл артисти Шаабай Азизов 1927-жылы Ысык-Көл областында Ак-Суу районунда Кара-Бөлтөк, азыркы Кызыл-Октябрь, айылында Азиз манасчынын үй-бүлөсүндө жарыкка келди. Бир атадан беш бир тууган болгону менен Шаабайдан башкасы «Манас» айтуу жөндөмүнө ээ болгон эмес.

Учурунда Азиз «Манас» жомогун уялаш агасы Чоюкеден үйрөнүп, атасы Өмүрдөн угуп, кара сөз менен айткан жомокчу болгон. Өмүр «Манасты» «Чоң казаттан» баштап «Каныкейдин Букарга качышы» менен бүткөрүп, «Семетейди» толук айткандыгы тууралуу С. Каралаев өзүнүн эскерүүлөрүндө маалымдайт.

Ал эми Чоюке манасчы, Шаабай Азизовдун болжолдуу берген маалыматына караганда, 1863-жылы тулган. «Манастын» трилогиялык вариантын толук айтып, өзгөчө «Семетейди» мыкты айтчу – деп атасы Азиз дайыма эскерчү, – дейт манасчы.

Ошентип атадан балага өткөн өнөр кесиби Шаабай Азизовдун бактысына туура келген. Чыгармачылык өмүр жолунда филармонияда иштеп жүргөн жылдарында далай манасчы, семетейчилерге жолугуп, алар менен бирге жүргөн убагы да болгон. Мамбетаалы, Мамбет, Молдобасан, Саякбай, Дуңкана өңдүү залкар адамдар менен баарлашып калганына али күнгө чейин сыймыктанышат. Өзгөчө замандашы Саякбай Каралаев менен жакын мамиледе болуп, анын манасчылык өнөрүнө тамшанат. Саякбай менен Шаабай көлдөгү бугу уруусунун Арык тукумунан, коңшу айылдык жакындыгынан сырткары экөөнүн ортосунда

Чоюкедей чоң манасчынын тургандыгы, ага-инидей болуп калган манасчылардын ортосун чыйралтып бекемдеген. Шаабайга карата Чоюке атасынын бир тууган агасы болсо, Саякбайга карата Чоюке устаты, насаатчысы болгон. Өтмө катар чырмалышкан эки залкардын тагдыры Шаабай үчүн тирөөч да, өбөк да болгонун белгилөө абзел. Ушундай түптүү көрөңгөлүү уюткудан улам Шаабай Азизов кадимки манасчылык өнөргө келген.

«Манас» эпосун кантип айтып калдыңыз? – деген сурооо Шаабай Азизов ... адегенде бир «түш көрдүм», түш мен үчүн кандайдыр бир сыйкырдуу туюмду пайда кылды, эркисизден жан дүйнөм менен берилип ошол күчкө желтелип калдым» – деген эле.

«... Мен жети жашка чыгып калган кезимде атам Азиз Кара-Бөлтөктүн Ак-Марча деген жайлоосуна көчүп барды. Атам бирин, экин мал кармачу. Мал артынан айдашып жүргөнүмдү элес-булас билемин. Күндөрдүн биринде мал кайтарган боюнча жоголуп кетиптирмин. Үч күндөн кийин, мени Чоң-Коктунун оозунда Кара-Өтөк деген жерден табышат. Кандайдыр белгисиз себептер менен адашып барып уктап калыптырмын. Түш көрөм. Атам Чоюке кирет, ишаарат кылып эле мени бир жакка ээрчитип баратат. Оң жагымды көргөзөт кара сакал, кыр мурун алибеттүү адамды көрдүм, ал Бакай экен. Аңгыча эле Жаман карагай деген коктудан өйдө карай (Үч-Кайнардын батыш тарабында) көп кол Бээжинге баратканы көрүндү. Анын ары жагында жайык, жерде кырк боз үй кыдырата тигилип туруптур. Тээ бийик дөбөдө ак өргөөнүн алдында кабагы бийик, өңү саз, көзүнө тик багып карай албагыдай кара сакал, көзү чуңкур, сүрдүү келбеттүү, булчуңдары буруйган бир адам олтурат, бу киши Манас дейт кимдир бирөө. Экинчи өргөөдө айдай аппак жүзү бар, элечекчен байбиче баатырдын энеси Чыйырды экен. Үчүнчү бир өргөөдө көөхар¹ жыты буркураган, күрүчтөй тиши тизилген, келбеттүү мүчө бою келишкен зайып Каныкейди көрдүм. Андан соң атам ээрчитип баатырдын кырк чоросун көрсөттү. Кырк үйдөн кырк туяк айран ооз тийдим. Боз үйдөн

¹ Кесхар – чымылдык чептін аты.

чыкканыбызда атам бир көөхар – чымылдык чөптүн аты, кер бээни жетелеп келип мингизип эки зумбал² артты. Биринде таруу, экинчисинде толтура кум-таш бар экен. Ошентип мени кайдадыр жөнөтүп жатыптыр. Чоочуп ойгонуп кетсем түшүм экен. Жан жагымда эч ким жок. Бир маалда өзүмдүн атам Азиз келип калды, элтендеп коркуп алган, мени аман-эсен таап алганына сүйүндү. Үйгө кетип бара жатып көргөн түшүмдү төкпөй-чачпай атама айтып бердим. Коңшу жайгашкан элди чакырып, чоң атам Чоюкенин арбагына багыштап кой союп, көргөн түшүмдү элге айтып, батасын алды. Кичинемде көп ооруп, оорулуу болгон экемин. Көп узабай оорудан арылдым. Кичинеден болсо да, «Манастан» айта жүрдүм. Өзүмдүн атам Азиз «Манастан», «Семетейден» айта калчу. Энем Асылкан айылдагы чоң кошокчулардан боло турган. Арадан жылдар өттү. «Манасты» күн санап көбүрөөк айта баштадым. Мен «Манас» айтып киргенимде атам унчукпай далайга угуп, анан бул жерин чоң атаң минтип айтып жүрчү эле деп оңдоп коёр эле. Кийинчерээк атам менин чын эле манасчы болоорума көзү жеттиби, ак жол каалап бир топ насаатын айтты. Ошондон кийин мен атамдын оозунан «Манас» укканым жок.

Манасчынын чакан аңгемесинен улам, бардык эле манасчылардын «керемет түш» көргөнүнө, анан да манасчылык өнөр теңирдин буйругунан келген, табият ыйгарган шыбага экенине ишенип кетүүгө болорун жашыруу мүмкүн эмес.

Чынында зор көлөмдөгү чыгарманы бүтүндөй жатка айтуу үчүн «кандайдыр сырткы күчтүн» таасири болгондугун, жана ал касиетке ээ болуу, ар кимде эле боло бербегени белгилүү. Илимий изилдөөлөрдүн айрым маалыматына караганда убагында атагы таш жарган мыкты чоң манасчы Келдибек тууралуу эл ичинде өзүнчө эле бир легенда жаралган. «Келдибек «Манас» айтканда боз үй солкулдап, чагылган чартылдап, Манас жана анын кырк чоросунун дүбүртү угулуп турчу экен. Болжол менен Келдибек XVIII кылымдын аяк ченинде жашап өткөн дешет.

² Зумбал – колго согулган чоу кап (манасчынын тийиндирмеси боюнча)

Ал эми XIX кылымдын өкүлү Тыныбек Жапиев манасчы Көл өрөөнүндө Кайнар деген жерде 1846-жылы Сарбагыш уруусунда туулуптур. Тыныбек, бизге белгилүү болгондой, залкар манасчылардан. Ал жөнүндө тарыхта «Тыныбек отуз күнү тынбай ырдап «Манасты» айтып түгөтө албай койгону» тууралуу аңыз калган. Булардан кийинки эле чоң манасчылар Акылбек, Назар, Дыйканбай, Сагынбай, Чоюке, Саякбай.

К. Рахматуллиндин калтырып кеткени боюнча Чоюке Кара-Бөлтөктө Байымдын үй-бүлөсүндө туулган делинсе, Шаабай Азизовдун атасынан укканы боюнча Өмүрдүн үй-бүлөсүндө туулган. Чоюке дүйнөдөн абдан эрте өткөн. Ошондо болсо да анын айткан «Манасы» аны билгендердин, уккандардын айтымында абдан жогору бааланган. Чоюкенин үнүнүн бийиктиги, мукамдуу обону далай жерге жаңырып угулуп турар эле деп айтышкан (Ш. А. эскерүүсүндө).

Жыйырманчы кылымдын «Гомери» аталган Саякбай Каралаев Чоюкеден «Манасты» бир нече ирет угуп, жанында да болуп калыптыр. Ал эми Шаабай Азизов Чоюкенин өзүнөн таалим алууга үлгүрбөй калса да, атасы Азизден, аны көргөн Саякбайдан ата мурасын аркалап, каны менен берилип келген талант шыгын аздектеп келди. Саякбайдан «Манас», «Семетей» бөлүктөрүн толук угуп жанында ээрчип жүрүп да, алыстан угуп аралыктан анын аткаруу чеберчилигин, артисттик манераларын кабылдаганын, Мамбеттей манасчынын сыпайы адамкерчилигин, кооз коңур үнүн эпостун эң кызыктуу сюжеттерин өздөштүргөнүн жашырган жок.

Ошентип, Шаабай Азизовдун кыргыз манасчыларынын ичинде манасчы катары калыптанышына жогорудагыдай чоң манасчылардын түптөнгөн уюткулуу мектеби себеп болду. Азыркы учурда Шаабай Азизов залкар манасчылардын көлдүк мектебинин такай өкүлү катары жалпы журтчулугубузга белгилүү.

Улуу салтты жолдогондордун бири катары алдыбызга «Манастын» трилогиялык вариантын тартуулоо, биз үчүн, албетте, бул көрүнүш сыймыктанарлык саамалык. Алгачкы жолу кадыресе манасчы катары өзүнүн вариантынан, 1959-жылы 29-апрелде Кыргыз илимдер академиясы ме-

нен атайын келишим түзүп, «Манас» бөлүгүнүн төмөнкү эпизоддорун кол жазмалар фондусуна тапшырган.

1. Манастын өлүмү.
2. Көкөтөйдүн ашы.
3. Эки баатырдын кармашы.

4. Алмамбеттин казактардын Көкчөсүнө келиши.
1959-жылдын 15-июлунда жазылып келинген эпизоддор

1961-жылы 4-сентябрында ошол кезде Тил жана адабият институтунун «Манас» секторунун башында турган Өмүркул Жакишевге «Эр Сарык» бөлүгү 151-бет көлөмдө тапшырылып, буга илимий кызматкер Муңдук Мамыров рецензия жазып фондуга өткөрүлгөн.

Мына ошондон бери отуз төрт жыл аралыгында Шаабай Азизовдун вариантын жазып алуу маселеси көтөрүлгөн эмес.

1994-жылы Республикабызда «Манас» эпосунун 1000 жылдык юбилейин өткөрүү жөнүндө кызуу даярдыктар жүрүп жаткан кезде Кыргыз Улуттук илимдер академиясында Эл аралык симпозиум өткөрүлүп, анда Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, профессор Р. З. Кыдырбаева пленардык заседаниеде чыгып сүйлөп, бир топ маанилүү маселелердин катарында Шаабай Азизовдун трилогиялык вариантын жазып алуу иши жакынкы арада аткарылуучу проблемалардын бири экенин баса белгилеп өтөт.

Көп узабай эле Шаабай Азизовдун 70 жылдыгына карата Майрам Акаеванын демилгеси менен «Мээрим» фондусу тарабынан 1994-жылдын ноябрь айында юбилейлик жыйын өткөрүлүп, Шаабай Азизовдун вариантын жазып алуу жана жарыялоо кыргыз эли үчүн эң керектиги белгиленет.

Ушул тапта мааракени дүйнөлүк масштабда өткөрүү үчүн, атайын кыргыз өкмөтү тарабынан «Манас – 1000» мамлекеттик дирекциясы уюштурулуп, анын төрагалыгына Ш. Ш. Шаршеев (маркум), Илимий-пропагандалык «Мурас» ишкер долбоорунун башчылыгына тарых илимдеринин доктору А. А. Асанканов дайындалат. Эл аралык симпозиумда көтөрүлгөн «Шаабай Азизовдун вариантын толук жазып алуу зарылдык», – деген маселени колдоого

алып фонотекага түшүрүү иши каржыланып, бул ишти бүткөрүү мага тапшырылган эле. Жазуу ишин 1995-жылы май айында баштадык.

Кыскасы алты ай ичинде, октябрь айынын акыркы күндөрүндө, Шаабай Азизовдун трилогиялык вариантын толук фонотекага түшүрүп кайттым. «Манас» бөлүгү 9 минутадан 11 микро кассета болжол менен машинкага басып, тексттин тактаганда 925 бетти түздү. «Семетей» бөлүгү 21 магниттик касета, «Сейтек» 3 магниттик касетага жазылды. Жалпы көлөмү 34 микро кассетадан турган иш болгон эле.

«Манас» бөлүгүндө: «Манастын төрөлүшү», «Бала чагы», «Манастын Ошпурга койчу болуп барышы», «Кошойдун Манасты Кең-Шорго алып келиши», «Манастын кырк чорону күтүшү», «Шооруктун кызы Акылайды алышы», «Каныкейге күйөөлөп барышы, үйлөнүшү», «Алмамбеттин Бээжинден качып чыгышы», «Алмамбеттин Көкчөгө келиши», «Ак Эркечтин чагымы», «Алмамбеттин Көкчөдөн кетиши», «Алмамбеттин Манас менен Каныкейге келиши», «Супкожого жолукканы», «Алмамбеттин Чыйырдынын эмчегин эмгени», «Алмамбеттин аскер башы болуп шайланганы», «Алмамбет менен Сыргактын чалгын чалганы», «Чубак менен Алмамбеттин чатагы», «Баатырлардын Үйөгүз дайраны кечкени», «Тал чокунун көрүнүшү», «Алмамбеттин жомогу», «Алмамбет менен Сыргактын Азизкандын жылкысын тийгени», «Коңурбайдын куугун түшкөнү», «Алмамбет менен Сыргактын курчоодо калганы», «Манас менен Чубактын жардамга келиши», «Баатырдын чоң Бээжинге кол топтогону», «Чоң Казат», «Манас» бөлүгүндөгү жалпы сюжет жогорудагыдай окуялардын негизинде чагылат. Ар бир эле манасчы үчүн эпостун негизги сюжеттик линиясын сактоо мыйзам ченеми бар сыяктуу, айрым тексттердин мазмунунда алымча-кошумча өзгөрүүлөр менен өздүк варианты түзүлөрү белгилүү. Маселен С. Орозбаковдо Манастын ата-теги «Карагандын баянынан башталып кийин «Ороздунун он уулу» деп айтылат. Манастын түпкү атасы Ороздудан Шайкан, Бай, Нойгут, Ногой, Бөөн, Чаян, Кара, Улаккан, Ак балта, Камбар, Каткалаң, Караган.

Караган
Жакып
Манас
Семетей
Сейтек
Эр Сарык
Алымсарык
Кулансарык
Кенен
Алтын бармак Акаяр
Арстан түстүү Ак жол баатыр

Ошентип, Манастын өз тукумунун сегиз урпагын белгилейт манасчы. Булардын ичинен «Эр Сарыкты» көп айткан. Калган бөлүктөрүн да айтамын дейт. Тилекке каршы калган бөлүктөрү али жазылып алына элек. Бул иш убакыттын тардыгына карабай жазылып калынса, кыргыз фольклорунун бай үлгүлөрүнүн катарын толуктаары бышык эле. Манасчынын кайсы эпизодун албайлык, окуя жүрүп жаткан эпикалык топоним, этнонимдер тууралуу кыскача баян берилет, Маселен, төмөндөгүдөй ыкмада: «... Бир мезгилде Орозду ары жагы Ойон-Саян тоолорун ээлеп, бери жагы Чылама, Салаң, Сылама, дарыяларын бойлоп жатчу экен. Кийин туш тарабынан кытай, калмак, жунгарлар кысып келишет. Акыры Ороздунун тукумун чар тарапка чачыратып тынат. Бирөөлөрүн Серенге, бирөөлөрүн Саянга, бирөөлөрүн Кангайга, бирөөнү кубалаптыр Алтайга. Ошентип, бир-бирин көрүүгө зар болуп, калмак кытайдын көптүгүнө туруштук бере албай, чачыптыр Ороздунун балдары, Оттуу жерди ээлептир түптүү Сандын балдары.

Сан
Шортек
Чынгыз хан
Алооке

Алышып алы жетпей, күрөшүп күчү жетпей арман кылган дейт Орозду.

Алооке, Шортек, Чынгызхан,
Түптүү Сандын балдары.
Булардын ар жерде бар салаасы,

Алакан жайып дуба окуп,
Туз урган кытай, калмактын,
Кылган ишин карачы,
Ааламга аты тараган
Ороздунун он уулунун
Тентигенин карачы!

Ай айлап, жыл айлантып салыкты тогуздап салып,
ырыстуусун алып, баш көтөртпөй койгон экен кыргызды.
Ороздунун арманын, Жакыптын энеси Карагандын бай-би-
чеси Ак бийке небереси Манас эс тартып ат жалын кармап
калган кезде бабаларыңдын таржымалы деп айтып берет:

Күтүрөтүп мал күтпөй,
Жылдыгына айныбай,
Миңдеп жылкы берчү элем,
Арам өлгөн кытайдын
Жылбастыгын карачы
Чанач-чанач кымызды
Жеткиртип өзүм берчү элем!
Көөнү бузук кытайдын,
Тойбостугун карачы?
Чынжыр салды мойнума,
Чидер салды колума,
Өлтүрмөк болду доңуздар,
Алты миң кытай мен жалгыз,
Алым жетпейт карачы
Жети миң кытай мен жалгыз
Жилкиним соолду карачы,
Маңдайда кашка тишим жок
Ишенип калчу кишим жок, –

деп кайгыга чөккөн экен. Муну угуп олтуруп, жаш кө-
күрөгү ызага муунуп, айбаты бетине чыгып Манас, Ата
Журтуна шерт берет:

Алтайга азган эл үчүн!
Чоң атам Ороздудай шер үчүн,
Артында кунун албасам!
Он эки капка кытайды,
Оролтуп он эки чаап албасам! –

деп, бирде кара сөз, бирде ыр саптары менен баяндап ке-
лип, андан соң океандай «Манас» жомогун баштайт.

Эпостун сюжеттик линиясында орун алган окуялардын мазмунуна серп салганыбызда, портреттик образдар системасы, баталдык сценалардын өтө курч кылдат чагылышы, жомоктук мифологиялык окуялардын эпостун боюна сиңип кеткени, жалпы баяндоодогу манасчынын жамакташкан жорго тили, ыр түзүлүшү, көркөм троптордун колдонулушу, алардын ар биринин белгилүү бир функциясын аткарып турганы, калыптанган поэтикалык формула, формалардын колдонулушу кыйла профессионалдуулук менен иштелгенин байкоого болот.

Маселен Ак куланын портретин манасчы төмөндөгүдөй образда чагылдырат:

Айдай болгон Ак кула,
Арстан Манас айкөлгө
Камдап койгон чак кула.
Кар жилиги казыктай,
Кагылайын Ак кула.
Эки көздүн ортосу,
Жазылыгы жаздыктай,
Кашка тиши короодой
Атаңдын көрү дүнүйө
Куюшкандын кошкону,
Береки турган жабоодой.
Муну көрүп алгыла
Чаткаягы Чаткалдай
Кагылайын куланын
Кең соорунун үстүнө
Он экиден, он эки
Жыйырма төртү биригип
Төшөк салып жаткандай
Туягын жерге мылгытып,
Айланайын жаныбар,
Көкүлүн көккө ыргытып
Опол тоодой Манасты
Чым этпестен көтөрүп...

Келтирилген мисалда Ак куланын келбетин сүрөттөөдө туруктуу эпитет айдай болгон Ак кула же арстан Манас, айкөл. Мындай ыкма С.Каралаевде да, С. Орозбаковдо ж.б. манасчыларда дайыма ушул формада колдонулат.

Бір сабындагы салыштыруу, тактап айтканда, гиперболикалык салыштыруу: «эки көздүн ортосу жазылыгы жаздыктай, кашка тиши короодой, дүрбүдөй, тулпардын чаты Чаткалдай, үстүнө кең сооруга жыйырма төрт киши төшөк салып жаткыдай». Көрүнүп тургандай, гиперболикалык салыштыруу бир жагынан жалпы традиция өңдүү колдонулуп келген болсо, текстин мазмунунда архаикалык элемент, мифологиялык ой кыялда сүрөттөлгөнү байкалат.

Шаабай Азизовдун варианты башка чоң (бизге белгилүү) манасчылардын сюжеттик курумундагы көркөмдүк жагдайынан кем калбайт. Экинчиден, азыркы учурдагы манасчылардын алдыңкы катарында тураары анык. Анткени манасчы нукура манасчылык өнөрдүн бай дүйнөсүнө эгедер. Сюжеттик линияда форма, формула, формула-сентенциялар биринен сала бири агылып, айрым жерлерде тирадалык мүнөздө жыш рифма, эпифоралык рефрен менен түзүлөт.

Атаңдын көрү дүнүйө,
Ишенерге тоом жок,
Өйдө чыгар зоом жок,
Карманарга тоом жок,
Калың кытай элимде
Каргаша болор душманга
Катыгүн акаарат берээр коом жок.

Текстен көрүнүп тургандай, строфалык параллелизм калыптанган, айрым саптары өтмө мааниде туюндурулган. Эпостогу мыкты, жетик, жомоктук, мифологиялык образда берилген Манастын образында:

Нурдун кызы Нур пери,
Оң ийнинде ойноду.
Алтымыш баштуу ажыдаар,
Алты оролуп сойлodu,
Кыркасынан тизилип,
Кырк бөрүсү оңдонду –

деген, саптары айкындап тургандай, мында, мифологиялык, тотемдик түшүнүктөр менен байланышкан образ архаикалык катмардын элементтерин өзүнө тутуп калганы менен мүнөздөлөт. Бир гана Манастын образын чагылдырууда колдонбостон, мындай ыкманы манасчы башка

каармандардын образын түзүүдө да колдонот. Алсак, бул Алмамбет, Сыргак, Чубак, Акбалта, Бакай өңдүү башкы каармандардын жандуу образын чагылдыруудан көрүнөт.

Эгерде Манас башынан кыдыр даарыган, теңирдин сүйгөн пендеси болуп, жан-жагында колдоочулар колдоп, өзгөчө касиеттерге ээ болгон болсо, Чубакты Акбалтага теңир ыйгарат, Улаккан Сыргакты жан адамга көргөзбөй маал-маалы менен Ак маралга (кайып тукумуна) эмиздирип багат, Алмамбеттин өзгөчө касиети бар, сыйкырлык да колунан келет.

Манасчынын сүйгөн темаларынын бири да «Баатырлар баяны» эпизоду. Мында, ар бир баатырдын өмүр таржымалы, жети атасынан беркиси баяндалгандан сырткары, алардын ар бири бири-бирине окшошпогон артыкчылыгы «кайып» же «теңир» менен байланышкан көрүнүштөр чагылат.

Ш. Азизовдун вариантында эпикалык жана реалдуу топонимдер, географиялык аймак менен сүрөттөлөт. Баталдык сценаларды сүрөттөө, буюм-терим, устаттык, ишмердик, жарак-жабдыктарды сүрөттөө бир топ көркөм деңгээлде чыккан. Айрым сюжеттик линиядагы баш аламандык болгону менен, ал эпостун жалпы көркөмдүк беделин төмөндөтпөйт. Эпостун солгун тарта чыккан бөлүгү «Чоң казат окуясынан» байкалат. Жогоруда айтылган баш-аламандык дегенибиз ушул окуяга байланыштуу чыкты.

Канткен менен эпостун экинчи бөлүгү «Семетей» трилогиянын негизги өзөктүү бөлүгүн түзүү менен, «Манас» бөлүгүнөн кадыресе күчтүү чыккандыгын белгилөө абзел. «Семетей» бөлүгү «Көкөтөйдүн ашынан» тартып Айчүрөктүн Семетейден ак шумкарды ала качкан жерине чейинки окуяны камтыйт: «Көкөтөйдүн ашы», «Каныкейдин Букарга качышы», «Семетейди иниси Ысмайылга бергени», «Каныкейдин Тайторуну чапканы», «Семетейдин Сарытазга жолукканы», «Каныкейдин жомогу», «Семетейдин Таласка аттанганы», «Семетейдин Ак Маралга жолукканы», «Семетейдин Желмаянга, Ак бугуга жолукканы», «Тайбуурулдун кулагына куюлган коргошунду түшүргөнү», «Бакай менен Семетейдин жолугушуусу», «Бакайдын жомогу», «Сары Таз менен Канчоронун Таласка жөнөгөнү», «Бакайдын Сарытазды ээрчитип куда түшкөнү»,

«Шоорук-канга барганы», «Семетейдин Шоорук кызы Чачкейге үйлөнгөнү», «Семетейдин Манастын кырк чоросун жай кылганы», «Айчүрөктүн Семетейден ак шумкарын ала качканы» ж.б. өңдүү өзөктүү эпизоддордон турат.

«Семетейде» «Манаска» салыштырмалуу байыркы жомоктук персонаждар, магиялык күчкө ээ образдар, тотемдик ишенимдер арбын. Маселен, Семетей эр жетип он экиге келгенде Таласка келет. Арадан он эки жыл өткөн болот. Баатырдын көзү өткөндө анын Ак шумкарынын эки көзүн Абыке, Көбөштөр оюп салган болот, Семетей Желмаяндын көзүн оюп, ак шумкарга салганда Ак шумкардын балапан жүнү кулпуруп, жемсөөсү бөрсөйүп, асманга шаңшып учуп чыгып заматта мурдагы калыбына келет. Тайбуурулдун кулагына коргошун куюп салганда зээни кейип, тизгинден кармады эле асыйдан өтүп, сары таман ат болду. Кулагынан сылады эле, кулактын түбүндөгү коргошун эрип, агып түшөт»,—дейт.

«Манас» эпосундагыдай эле «Семетейде» ырым-жырым, салттык үрп-адат, эпостук катмар, географиялык аймак көлөмдүү орун ээлейт. Эпостун жалпы көркөмдүк деңгээли абдан жакшы баяндалган. Бул бөлүктү Ш. Азизов өзгөчө бир эргүү менен, эркин айтат. Көлөм жагынан биринчи бөлүккө караганда эки эсе арбын. Ошол себептен улам Ш. Азизовду мыкты «семетейчи» деп белгилөө менен ашык болбойт.

Трилогиянын үчүнчү бөлүгү болгон «Сейтек» мурдагы эки бөлүккө жетпей калган. Манасчы бул бөлүктүн үстүндө көп түйшөлбөй, көп айтпаганын жашырбайт. Эпостун жалпы сюжеттик куруму жайырмадай эпизоддон турат: «Сейтектин төрөлүшү», «Сейтектин Күлчоро менен таанышканы», «Сейтек менен Кыяздын күрөшү», «Дарыгер Момушкандын Күлчоронун далысын айыктырганы», «Кыяздын өлүмү», «Сейтектин Сүйүмканга үйлөнүшү», «Куту бийдин кан болушу» «Сейтектин Таласка келиши», «Сейтектин абасы Бакайга, чоң энеси Каныкейге жолукканы», «Канчоронун өлүмү», «Семетейдин Кара үңкүрдүн оозунан көрүнүшү», «Сары кулактын сүйүнчүлөп барышы» «Сейтектин желмогуз уулу Сарыбай Сапарбай менен кармашы», «Аяш энеси Куяналынын Айчүрөктүн чакы-

руусу боюнча жардамга келиши», «Сейтектин кан болушу», «Сейтектин Байкалдан тартып Амур дайрасынын жээгин бийлегени», «Сүйүмкандын боюна бүтүшү», «Эр Сарыктын төрөлүшү», «Сейтектин өлүмү». Мына ушундай мазмунда «Сейтек» эпосу жазылып алынды. «Сейтек» бөлүгүндө окуялар бардыгы тең үстүрт баяндалган деп айтууга болбойт. Эпикалык традициялык алкакта алганда окуянын бир-бирине байланыштуу өнүгүшү манасчынын көркөм дүйнөсүндө өз деңгээлинде чыккан өңдүү. Ар бир окуядагы белгилүү бир деңгээлде көркөмдүгү, уккулуктуулугу, кызыктуулугу окурманды кайдыгер калтырбайт. Азыркы мезгилде үчилтикти анын урпактарын айткан манасчылар өтө сейрек жолугат. Ошондуктан Шаабай Азизовдун манасчылык өнөрүн тереңден өздөштүрүү, азыркы учурдун чоң манасчы, семетейчиси иретинде кабылдоого толук акыбыз бар. Эпостун «Эр Сарыктан» башка «Алымсарык», «Кулансарык», «Кененим», «Алтын бармак Акаяр», Арстан түстүү Ак жол баатыр» бөлүктөрүн жазып алуу биз үчүн чоң табылга болоруна шек жок эле.

УРКАШ МАМБЕТАЛИЕВ
(1935–2011)

Уркаш Мамбеталиев Кыргыз элинин эл артисти, акын жана манас аткаруучу катары калайык журтка таанымал. Ал 1935-жылы Ысык-Көл областына караштуу Түп районундагы Талды-Суу айлында туулган. Ата-энеден эрте калып атасы менен уялаш агасынын колунда чоңоёт. Бала кезинен сергек, ырга жакын шыктуулугу ошондо эле байкала баштайт. Мектеп билиминен кийин Фрунзеге атайын музыкалык окуу жайга келип кирип, аны 1952-жылы бүтүрөт. Андан соң А. Малдыбаев атындагы опера жана балет театрынын алдындагы студияны окуйт, ошентип эмгек жолун кыргыз драма театрында баштап, кийин филармонияга артист болуп иштеп жыйырмадан ашуун жыл эмгектенет.

Уркаш Мамбеталиевдин чыгармачылыгына көңүл салганыбызда, бул адамдын чыгармачылык табиятынын көп кырдуулугун байкай алабыз. Артисттик талантынан сырткары, мыкты «Манас» аткаруучу, ал эми ыр, поэзия дүйнөсүнө келгенде поэзия чебери.

Акындын «Манас» айтуу өнөрүнө чейин анын поэзия чебери катары изденүүсү жөнүндө сөз кылсак. Музыкалык окуу жайда, студияда окуп жүргөндө эле азыноолак ырларды жазып, өзү теңдүүлөрдүн арасында белгилүү болуп калат. Ошону менен катар элдик дастандардан, уламыштардан, кенже эпостордон айта коюп жүрөт, алсак «Жоодарбешим», «Сейитбек» өңдүү элдик чыгармаларды мыкты өздөштүрөт. «Манастан» үзүндүлөрдү аткарып жүрөт. Кыскасы акындын поэзия дүйнөсүнө тартылып изденип калуусуна бир эсе бала кезинен ата-энесинен, аталаш агасынан уккандарын эске тутуп калуусу, элдик ырларды,

мукамдуу обондорун маашырлана угуп өз дүйнөсүнө кабылдай жүргөнү чоң өбөлгө болот.

Акындын бүгүнкү күнгө чейин алты, жети ырлар жана поэмалар жыйнагы, дастандары жана өзүнүн «Манас» эпосу боюнча варианты элдин таразасына коюлду.

Манасчылык өнөргө тартылуу, бул касиетти аздектеп тутуу, жыйырмадан ашык жыл убакытта тынбай изденүү үчүн да эрк, зор эмгек талап кылынганы айтпасак да түшүнүктүүдүр. Акында коңур үн, кенен диапазон, аткаруучулук жөндөм, көкүрөгүндө терең сүйүү, сезимталдык болгондугу аны «Манас» аткаруучу катары элге тааныткан дегенге акыбыз бар. Эгерде, талант шыгы болбосо, азын-оолак белгилүү куплеттерди жаттап, эл алдында ырдап коюу менен гана чектелмек. Бирок Уркаш Мамбеталиев азыркы күндө «Манас» бөлүгүн толугу менен, «Семетей» бөлүгүн жана айрым элдик дастандарды да мыкты аткарууга жетише алды.

«Манас» кылымдар бою эл оозунда оозеки формада жашап, анын калыптанган нускасы катары С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин айтуусундагы классикалык үлгүлөр кабылданган менен эл ичи өнөр кенчи демекчи, анын башка варианттары (толук жана толук эмес үлгүсү) бизге белгилүү. Эпосту оозеки үлгүдө алып жүргөн манасчыларыбыз азыр да жок эмес. Алсак Шаабай Азизов, Каба Атабековдор. Булар жөнүндө албетте сөз башка нукта болуусу керек. Ал эми Уркаш Мамбеталиевге тиешелүү жагдайы, акын кандайдыр бир деңгээлде «Манас» эпосунун театр сахнасында жашашына бирден-бир негизги салымдарды кошкон, эпостун оозеки формасынан, китептик үлгүсүнөн сырткары, үчүнчү катмарында өнүгүүсүнө өбөлгө болгондугу биз үчүн өтө баалуу. Уркаш Мамбеталиев эпосту адегенде эл ичинен угуп жүрүп, кийин Саякбайдай устаттын өз оозунан тыңдап, натыйжада китептик үлгүдөн жаттап, аткаруу техникасын үйрөнгөндүгү кыйла убакытты алгандыгы сезилет. Эки жактуу күчтүү таасир: бири угуп эске тутуу, экинчиси жаттап үйрөнүү, үчүнчүсү бара-бара өзүнүн шыгына жараша көркөм боёкторду кошуп импровизациялоого жетишкени албетте суктанууга арзырлык. Ушул жагдайда алганда акындын Манас аткаруу жөндөмүнүн күчтүүлүгүн белгилөөгө болот.

Дагы бир сөз кыла турган жагдай убагында Карамолдо, Ыбырайды, Алымкул менен Калыкты, Саякбайды көрүп, алардын жанында жүрүп, А. Тыныбековдой, Э. Турсуналиевдей чыгаан төкмө акындар менен чогуу иштешип калганы акындын шыгына шык кошуп турган. Акындын элдик фольклордун бай казынасы менен тааныш, анын түгөнгүс булагына сугарылгандыгы поэзия чөлкөмүндө изденүүсүнө жана «Манас» айтуу өнөрүнүн өркүндөп өсүшүнө зор таасирин тийгизгендиги айтпасак да түшүнүктүүдүр.

Акындын өзү менен маектешкенimde, «Манас» аткарууга болгон дилгирлигинин козголушу бала кезинен эле башталганын айтты. Өзгөчө бул өнөрү филармонияда иштеп жүргөнүндө бир топ күч алганын белгиледи. Ооба, башта «Манасты» жаттап айтып жүргөн, кийин кайра-кайра аткаруу менен дээрлик бардык эпизоддорун жамгырдай төгүп ырдоого жетишкен. Анткени акында жамакчылык, төкмө акындык өнөрдүн элементтери калыптана баштаган. Акын такшалып калган кезинде «Манастын» кайсы бөлүгүн айт десеңиз да, нак манасчылардай болуп аткаруу кудуретине жетишип калган.

Сүйлөгөндө «Манастын» тилинде жорголото сүйлөп, жамакташтырып сөз учугун улап, ыр түрмөгүнөн кошуп сүйлөп бүт дүйнөсүн ырга арнаган акын бүгүнкү күндө өз вариантын жаратууга жетишти, Бул жагынан алганда эпостун кийинки этаптарда өнүгүп жаткан жаңы үлгүсүнүн пайдубалын куруучулардын катарында десек аша чапастырбыз. Анткени театр сахнасында кыргызда Уркаш Мамбеталиевдей эпосту терең өздөштүрүп, чебер аткарган жана текстин үстүндө издене билген аткаруучу али жок.

Мисалы:

Кактай каткан как кула,
Казанат кулук Аккула,
Багалчагы малынып,
Маралдай төшү салынып,
Куюшкандык узарып,
Куюндан бүткөн жаныбар
Кулжадай көзү кызарып,
Төрт аягын тик салып
Төөдөй болгон түгөнгүр,

Кый сүбөөгө жик салып
Туягын жерге мылгытып,
Тумарын көккө ыргытып.
Бакайы кумга балчактап
Басыгы желдей алчактап [1] –

деп, Ак куланын калыптанган традициялуу эпикалык портретине боёк кошот. Уркаш Мамбеталиевдин аткаруусундагы вариант көбүнчө С. Каралаевдин С. Орозбаковдун үлгүсү. Эпостун сюжеттик коллизиясы толугу менен сакталып, айрым бир эпизоддук сүрөттөөлөрдө кошумча саптар кирип, импровизацияланган. Албетте, бир киши айткандай, ыр саптары трафареттик мүнөздө сакталуусу керек деген талап оозеки айтуучулукта жок.

Айтуучулук өнөрдө, өзүнөн мурунку устатынын талантынан аффектацияланып, үйрөнчүк «Манас» айтуучулар тексти өздүк афтизми менен иштеп чыгуу сейрек көрүнүш. Уркаш Мамбеталиевде тубаса айтуучулук өнөр толугу менен болбосо да, көмөкөйдөн аткаруу, кабылдоо жана эске тутуу, жамакчылык, жорго тили байкалбай койбойт. Ошол себептен улам Уркаш Мамбеталиевди биз мыкты «Манас» аткаруучу катарында кабылдаганыбыз бекеринен эмес.

Көп кырдуу акын, өз доорунун таланттуу уулдарынын бири Уркаш Мамбеталиев азыр ардактуу эс алууда. Азыр да болот калемин колунан түшүрбөй изденип, манасчылык өнөрүн элге тартуулап турган учуру.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТ

1. Кыргызстан маданияты. 1984. № 21. 12-бет.

«МАНАС» ЭПОСУН ЖЫЙНОО, БАСТЫРУУ, ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИ

Кыргыздар үч миң чамалуу узак убакыттардан бери тарыхый булактарда аты эскерилген түптүү, уюткулуу, байыркы элдердин бири. Бирок, саны аз, өзү көчмөн турмушта жашаган бул эл басып өткөн өйдө-ылдыйлуу тааал тарыхый жолунда бир кездерде пайдаланган, балким өздөрү жараткан, жазуу-сызуу өнөрүнөн ажырап калып, натыйжада башынан өткөргөн тарыхын да, билгендери менен табылгаларын да тамга аркылуу буюм, жыгач, таш, кагаз ж.б. беттерине түшүрүп сактоо мүмкүнчүлүгү болбоптур. Ошон үчүн калкыбыздын өткөн тарыхынын ого эле узак мезгилди камтыган бүрчөгүн чет элдик жазма булактардан таап, кабар алабыз. Ушул тагдыр элибиз жараткан улуу мурас «Манаска» да таандык. Кечээ эле жакынкы, тагыраак айтканда, өткөн кылымдын 20-жылдарына чейинки «Манас» жөнүндөгү, ага тиешелүү маалымат-кабарларды бүт кыргыз өкүлү эмес, чет элдик инсандардын берген, жазып калтырган эмгектеринен гана билебиз.

«Манастын» калк арасындагы өзгөчө зор кадыр-баркы, эстеликтин мазмунундагы берилген кабарлардын маанилүүлүгү жана кенен чеги кыргыздар арасында болгон, алар менен катташкан, мамиле түзгөн ар бир чет эл өкүлүн – дин тараткан миссионерлерди да, жер кескен саякатчыларды да, жаңылык издеген илимпоздорду да, жер ченчи, эл байкоочу атайын чалгынчы-жесетчилерди да, акыры бул эл менен карым-катышта болгон катардагы жөнөкөй адамдарды да өзүнө тартып, көңүлүн буруп, бирин көркөмдүк күчтаасири менен суктантса, экинчилерин ушул чыгарманы өз максаттарында пайдалануу далалатына түрткөн. Кыргыз жергесинде болуп, «Манасты» укпаган, ага көңүл бурбаган,

бул эстелик боюнча оюн айтпаган кабары жазма булактарда сакталган бир да окумуштуу, саякатчы ж.б. чет элдик жок экендиги мунун кадиксиз далили.

Бүгүнкү күндө илимге белгилүү болгон маалыматтарга караганда «Манаска» тиешеси бар маалыматтардын жазма булактарда жолуккандарынын мезгили боюнча улуусу «Мажму ат-табарик» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу фарсы эски тажик тилиндеги колжазма.

Колжазма Ферганада жайгашкан Аксыкенттин тургуну – аксыкенттик молдо Сайф-ад-дин жана анын уулу Нооруз-Мухамедге таандык. Кол жазма качан жазылганы анын автору тарабынан көрсөтүлгөн эмес. Эмгекти акад. В. В. Бартольд XVI кылымда жазылган деп эсептейт [1]. Ушул кол жазманы Ленинград библиотекасынын архивинде сакталган жеринен байкап, көңүл буруп, «Манаска» тиешеси бар экенин аныктап чыккан окумуштуу А.П.Таджиржанов так дата көрсөтүп, документ 1503-1514-жылдар аралыгында жазылган [2] – деп божомолдойт.

Колжазма «тарых» деп аталганы менен мазмуну боюнча, чынында, IX-XV кылымдардын аралыгындагы айрым тарыхый маалыматтарды, ойдон чыгарылган көркөм туундуларды, санжыра, улама, жомок, эпос, легенда, миф ж.б. материалдарды кошуп синтештирилген өзүнчө көркөм чыгарма.

Чыгарма башкы максатында – кыргыздарга арналган, ушул элдин арасында мусулман динин үгүттөө, жайылтуу максаты үчүн кызмат кылган эмгек дешке негиз бар. Анткени колжазманын мазмунунун орчундуу бөлүгүн кыргыздар, алардын уруу бөлүнүштөрү, жашоо шарты, айрыкча Манас баатыр, анын эрдик иштери ж.б. кыргыздарга тиешеси бар маалыматтар ээлейт.

Колжазмада «Манас» эпосу жөнүндө сөз жок, Манас реалдуу болгон, тарыхый адам катары көрсөтүлүп, анын калмактарга каршы күрөшү, бул күрөштө кимдер ага жардам бергени ж.б. маалымдалат, айрыкча Манаска Жалал ад-Дин шейхтин көп жолку, ар түрдүү жардамдарына, тийгизген пайдасына басым жасалат. Ошентсе да эмгектин авторуна «Манас» эпосу маалымат берүүчү булак, же чыгарманы жазуудагы таяныч катары кызмат өтөгөнүнө күмөн кылууга болбойт.

«Мажму ат-табариктеги» Манаска түздөн-түз тиешеси бар маалыматтар булар: Каркыралык кыпчактардын арасында Жакыпбек (Якуббек) аттуу бала туулат. Жаш Жакып кыпчактарга башчы болуп турганда аларга Чүңкче (Чункче) баштаган калмактар кол салып, жеңилген кыпчактарга ондун каны жардамга келип, душмандарды кубалап жиберешет. Жакыптан Манас, Чүңкчөдөн Жолой туулат. Чүңкчө өлгөндөн кийин анын ордун баскан Жолой Жакыптын турган жери Кара-Кыштакка басып кирип, элин талап, Жакыпты колго түшүрөт. Аны туткундан каркыралык кырк жигити менен Таластан келип, уулу Манас куткарат. Ошондо Манас он эки жашта эле делет.

Жолой Манаска каршы Таласка, андан кийин Манас эли менен көчүп кеткен Чаткалга жортуул жасайт. Саны көп жоого каршы кырк жигити менен согушуп жаткан Манаска Жалал-ад-Дин шейхтин кеңеши, өтүнүчү боюнча Анга төрө, Токтомуш көптөгөн колдору менен келип жардам беришет. Жарашуу менен уруш аяктайт. Токтомуш Манас шаарын салдырат. Токтомуш үйүндө жокто Жолой көп колу менен басып кирип, Кара-Кыштак, Манасия шаарларын камайт. Бул согушта Манаска Токтомуштун тууганы Анга (Аңги) төрө жардамга келип, душман сүрүлөт. Андан кийинки дагы бир жолку жортуулу оңунан чыкпаган Жолой Манасты уулантып өлтүрүүнү ойлоп, Тубай (Түбөй, же Тообай болушу да ыктымал) аттуу чыккынчыны жиберет. Туткундан качып келдим – деп, Манасты ишендирип, алдаган Тубай ыңгайлуу учурду күтүп жүрүп, акыры аны уулантат. Кырк жеринен тешилип катуу ооруган Манасты Жалал-ад-Дин шейх келип дарылап, аман алып калат.

Жолой көп колу менен келип согуш ачып, Жалал-ад-Диндин өтүнүчү боюнча Манаска көптөгөн кандар-баатырлар жардам беришет. Чоң согушта Жолой өлөт. Согуш токтоп, Манас Кара-Кыштакка кайтат.

Колжазмадагы баяндалган маалыматтар кыргыз элине, эскерилген Манас баатыр ал эл жараткан «Манас» эпосундагы башкы каарман экендигине «Тарыхтагы» эскерилген кыргыз урууларынын оң, сол болуп бөлүнүшү, Талас, Каркыра, Чаткал ж.б. сыяктуу жер-суу аталыш-

тары, ошондой эле «Манастын» мазмуну менен «Тарыхтагы» көптөгөн орчундуу окуялардын бири-бирине туура келиши, Жакып, Манас, Жолой сыяктуу эпостук каармандардын аттары, Манаска каршы турган эпикалык душман калмактар экендик ж.б. белгилер айкындап турушат. «Мажму ат-таварихти» окумуштуулар коомчулугунун арасында кеңири тааныштырууда орчундуу иш иштеген А.Т.Тагиржанов кол жазманын мазмунуна көп жактуу талдоо жүргүзө келип: «Манас» эпосунун бул версиясы кыргыздардыкы жана аны автор так кыргыздардан алып пайдаланган» [3] – деп корутунду чыгарат. Чынында эле документтин мазмунун түзгөн окуяларда сөз негизинен кыргыздар жөнүндө болушу, ал элдин уруулук бөлүнүштөрүнө чейин бүгүн да кеңири белгилүү маалыматтар, кабарлар негизинен туура баяндалышы, акыры «Манас» эпосунда азыркыга чейин сакталган көптөгөн белгилүү эпизоддор менен маалыматтардын колжазмада ошол үлгүдө, же айрым анча-мынча алымча-кошумчалар аркылуу баяндалышы «Мажму ат-таварихтеги» маалыматтар кыргыздарга байланыштуу, ошолордун арасынан алынып берилгенине күмөн туудурбайт. Мындай корутундуга келүүдө айрыкча кол жазмада баяндалган «Манаска» таандык маалыматтар чечүүчү мааниге ээ. Чыгарманын кол жазмага негиз болгон вариантында бүгүн бизге жеткен эпостун туруктуу өзөк окуяларынын бир кыйла белгилери бар экени даана байкалат. Ал белгилер Манастын атасы Жакып, жери Талас, кырк жигити бар, эпикалык душманы калмактар жана алардын башчысы Жолой ж.б. сыяктуу көзгө даана көрүнүп турган элементардык көрүнүштөрдө эле эмес, негизги окуялардын башкы нугунан, сюжеттин өнүгүш жолуна тиешелүү деталдардан да айкын көрүнөт. Алсак эпостогу эпикалык душман аталган калмактардын чабуулуна Жакып жаш кезинде кабылуу, ошол кармашта Жакыптын эли жеңилип калуу. Бүгүн бизге белгилүү болгон варианттардын басымдуу көпчүлүгүндөгү сюжеттик нук да негизинен ушул планда өнүгөт: кыргыздар кытайлардан жеңилип, талоонго учурайт, ал кезде Жакыптын жаш кези болот. Кол жазмадагы Жакыптын жоодон жеңилип, колго түшүп калуусу да бизге жеткен варианттарда ушул

эскерилген окуянын уландысы катарында берилген: С. Каралаевдин варианты боюнча жоодон жеңилген Каракандын балдары, ошонун ичинде жаш Жакып колго түшүп, анан айдалып Алтайга баруу. Колжазмадагы Манас менен Жолойдун кармаштарында көптөгөн уруу эл өкүлдөрүнүн кыргыз баатырына жардам бериши эпостун бүгүнкү варианттарындагы, айрыкча С. Орозбак уулунан жазылган тексттеги кыргыздардын союздаштары катары эскерилген уруу – элдерди эске салат. Ырас, кол жазманын автору өз максаты үчүн бул жерде айрым тарыхта белгилүү адам ысымдарын эскертип, ошого ылайык уруу – эл аттарын да өзгөргөн үлгүдө пайдаланат, бирок, окуянын өнүгүш нугу, сюжеттин схемасы эки учурда бир, же жакын экенин байкоо кыйын эмес. Кол жазмада эскерилген Жолойдун Таласка чабуулу С. Каралаевдин вариантында өзүнчө чоң эпизод катары баяндалат. Ырас, Саякбайда Таласка чабуул жасаган Жолой эмес, Коңурбай. Ошондой болсо да калмак-кытайлардын Таласты басып, Манастын элине кол салуу фактысы эпостун кийинки варианттарында да бар.

Эпос менен колжазманын маалыматтарындагы жакындык белгилер Манастын ууланышына байланышкан кабарларда айрыкча даана көрүнөт. Бүгүнкү бизге белгилүү варианттарда «Көзкамандар окуясы» деген ат менен белгилүү болгон эпизоддун негизги нугу мындан беш жүз жылга чамаалаш мурда эле иштелип чыккан сюжет экендигине жеке эле Манас баатырдын өз тууганы тарабынан уулантылышы гана эмес, ошол окуядагы башка көптөгөн деталдар да күбө. Алсак Манасты өлтүрүп кел! – деп, Тубайды Жолой жиберсе, Көкчөкөз менен Көз каманды Саякбай боюнча Карыкан жиберет. Маалыматтын экөөндө тең – эпос боюнча да, колжазмада да чыккынчы Манастын аталаш-уруулаш тууганы. Тубай сыяктуу эле Көкчөкөз менен Көзкаман ылайыктуу учурду күтүп жүрүп, баатырды той үстүндө алдап уулантат. Ууланган Манас кырк жеринен тешилип катуу оору болуу эки документте тең эскерилет. Ал гана турмак оорудан айыгуунун жолу да бири-бирине жакын: кол жазмада Жалал ад-Дин шейх дары берип айыктырса, Саякбайда баатырды Багдаттан кожо даярдаган жашыл кара – деген атайын дарыны алдырып

келип дарылап Каныкей айыктырат. Булардан башка да, кол жазмадагы маалыматтарга жакын, же үндөш кабарларды бизге белгилүү айрым варианттардан да жолуктурабыз. Мисалы, Манасты ууланткан Тубай Жолойдун кызын алса, ошого үндөш деталь Сагымбайдын вариантында эскерилет. Үсөн (Көзкаман) калмактан аял алат. Ошондой эле Манас менен болгон согушта Жолойдун өлүшү эпостун Ч. Валиханов берген маалыматта жана В. В. Радлов жазып алып жарыялаган вариантында да бар.

Келтирилген фактылар молдо Сайф ад-Диндин колжазмасында берилген маалыматтарга «Манас» эпосунун мазмунундагы айрым эпизоддор, тагыраак айтканда бизге жеткен варианттарда кезиккен туруктуу салттык окуялардын айрымдары негиз болгондугун күмөнсүз айгинелейт. Ушуга таянып мындан беш жүз жыл чамалуу мурда эле эл арасында кыргыз эпосунун туруктуу өзөк окуяларынан күчтүү жоодон элдин чабылышы, Жакыптын сүргүнгө кетиши – жоо колуна түшүшү, Манастын туулушу, баатырдын алгачкы эрдиктери, эли-жерине ээ болуусу (атасын туткундан бошотуу, тарапкерлеринин жардамы менен жоону жеңип, кубалоо), аталаш туугандарынын кастык кылып баатырды уулантышы, эпикалык душманды жеңген чечүүчү согуш – Жолойдун өлүмү («Көкөтөйдүн ашы», же «Чоң казат») ж.б. сыяктуу эпизод-маалыматтарды ичине камтыган нуктун – сюжеттик схеманын айтылганын белгилөөгө мүмкүн. Бул нук «Манастын» бизге жеткен мазмунундагы негизги окуялардын басымдуу көпчүлүгүн бириктирип турат. Эгер биз молдо Сайф ад-Дин колжазмасында өз негизги максатына туура келбегендиктен, же кандайдыр башка себептер менен эпостогу айрым окуяларды пайдаланбай калуусу мүмкүн экендикти эске алсак жана ошол калтырылып кеткен эпизоддор деп эпостун бизге азыр белгилүү башка туруктуу салттык көрүнүштөрүн эсептесек жана аларды тийиштүү орундарга жайгаштырсак чыгарманын бүт турпаты келип чыгары шексиз. Ырас, бул иште узак убакыттар укумдан тукумга өтүп, оозеки жашаган материал айтуучунун, угармандардын эрк-каалоолору ж.б. көптөгөн себептер менен өзгөрүүлөргө, тактоолорго, алымча-кошумчаларга учураарын – жандуу чыгарманын активдүү жашоосун эстен чыгарбоо абзел.

Ошентип, «Мажму ат-таварих» «Манас» эпосунун материалдарын пайдаланат, болгондо да бүгүн бизге кеңири белгилүү болгон эпостун өзөк окуяларынын басымдуу көпчүлүгү эскерилет. Бирок, ал материалдар биринчиден, кол жазманын авторунун каалоосу, эрки менен өзгөртүлгөн түрдө баяндалган, экинчиден, ошол кезде эпосто айтылган айрым маалыматтар оозеки чыгармалардын жашоо жана сакталуу закондоруна ылайык «редакциядан» өтүү менен бизге жеткен. Колжазма менен эпостун бүгүнкү варианттарынын арасындагы айырмачылыктар ушул эки себеп менен түшүндүрүлүшү мүмкүн.

Сайф ад-Дин молдо жазган «Тарыхтардын жыйнагында» кыргыздардын Манасы, болгондо да «Манас» эпосу жөнүндө сөз жүрүп жаткандыгын айгинелей турган дагы бир талашсыз факты колжазмада келтирилген ыр саптарынын үзүндүлөрү. Ошол келтирилген ыр саптары жалаң Манаска таандык, анын иштеген иштерине тиешелүү окуяларды сүрөттөөдө гана пайдаланылат. Болгондо да өзгөчө курч, чечүүчү мааниге ээ учурларда, адат катары эпостордо эпикалык клише түрүндөгү ыр саптарынын жардамы аркылуу мүнөздөлө турган шарттарда колдонулат.

«Манас» эпосун изилдеп үйрөнүү илиминдеги «Мажму ат-таварихтин» бүгүнкү күндөгү мааниси ушул колжазманын маалыматтарына таянып чыгарманын бизге жеткен үлгүсүндөгү кайсыл эпизоддордун тээ байыртадан бери келе жаткан туруктуу көрүнүш – белги экендигин тактоодо зарыл керектүү фактылык кабарлар алууга болору.

Манасты» көркөм чыгарма катары өз атынан атап, мазмунуна кирген окуяларды баяндап, баа берип, кыргыздардын бул мурасы менен окумуштуулар дүйнөсүн тааныштыруу аракетинин башталышы XIX кылымдын экинчи жарымына таандык. Бул багытта көч баштап, из салган биринчилик орун казак элинин белгилүү уулу, орус армиясынын офицери, таланттуу окумуштуу Чокан Валихановго тиешелүү.

Ч. Валиханов орустардын аскердик экспедициясынын составында 1856-жылы Кыргыз жергесине келип, ошол сапар учурунда «Манасты» угат жана чыгарманын бир эпизодунан чакан үзүндү жазып алат.

Окумуштуу өз колу менен жазган экспедициянын күндөлүгүндө 26-майдын анда кыргыздардын ырчысы болгонун, ал адам «Манас» поэмасын билерин» эскерткенден башка эпостун үзүндүсүн качан, кимден, кантип, ким жазганын так маалымдаган кабар бербейт. Ч. Валихановдун 1860-жылы Петербургда жазылган «Жунгария очерктери» – деген белгилүү эмгегинде «Манас» поэмасынан бир эпизод, так «Көкөтөй хандын ашы, кыргыз рапсодасынын айтуусу боюнча мен тарабынан жазылды» [4] – деп, айтылганы менен текст кимден, качан, ким тарабынан кагаз бетине түшүрүлгөнү такталбайт.

Ч. Валихановдун илимий мурастарын изилдеген көрүнүктүү окумуштуулардын бири академик М. Маргуландын күбө өткөнүнө караганда «Манастын» тексттерин кагаз бетине Ч. Валиханов өзү түшүргөн эмес, башка адам жазган кол жазманын так эместиктер кеткен жерлерин өз колу менен оңдоп чыккан [5]. Эгер ушул маалыматка карап корутунду чыгарса жазылган тексттердеги кыргыз сөздөрүн казак, татар сөздөрүнө жакындатып, бурмалап жазылгандыгына караганда тексттерди жазган катчы же кат тааныган казак же казакча дурус билген татар адамы болушу мүмкүн.

Ч. Валиханов кагаз бетине түшүрткөн текст «Манастагы» кеңири белгилүү эпизоддордун биринен болгон «Көкөтөйдүн ашы» аттуу окуя. Окумуштуу кагаз бетине түшүрткөн үлгүнүн кыскача мазмуну бул түрдө: Алтын ээрдин кашы, ата-журттун башы, күмүш ээрдин кашы, түн түшкөн көп калың ногой журттун башы болгон Көкөтөй кан элдин алдынан өтүүнү ойлоп, жайма Көкүл жаш Айдар чоросун Мааникерди мингизип, Көкөтөй жаман болду деп, элге кабар айт, кары-жаш дебей бүт келсин, керээз ашымды берем, керээз сөзүмдү айтам дейт. Чоголуп келген калың элге Көкөтөй өзү жүз токсон тогуз жашка чыгып, жаак сөөгү бошоп, карыганын, көкүрөгүн дарт алып ооруганын, арасынан өтмөк болгонун айтат. Дөбөдөй эт, көлдөй чык кылып керээз ашын берип, керээз сөзүн баяндайт: Менин көзүм өткөн соң, кылыч менен кырдырып, кымыз менен жуудуруп, чарайна менен чаптатып, булгаары менен каптатып, сексен эркеч майына бышырыл-

ган кыштан ак сарай салдырып койгула, бейитимдин башына кунан байге кылгыла. Кулаалы салып куш, курама жыйып эл кылдым эле, Байдын уулу Баймырза, баатыр, ошол курама элди таратып жибербей багып ал. Таап алган Бокмурунду ала күчүк, арам сийдик дебей, жетим тонун кийгизбей асыра. Бери болсо эки, ары болсо үч жылда эрбейип атка минип адам болот, ошондо аны менин орду-ма кан көтөрүп ал. Менин кырк ашымды берерде кытайлардын кыр мурундуу Коңурбай баатырына барып, ашты ошондо өткөрүп, карзыңдан кутул. Улуу ашымды берерде Анжиянда тоюнган, чийки нанга семирген, Анжияндын тоң алмасын кемирген, он экисинде ок аткан, он үчүнө жеткенде ордо бузуп, үй чапкан, кабагы бийик, өңү саз, эңгечер бойлуу эр Манас – көк дөбөт бөрүгө барып, ошондо аш берип, карызыңдан кутул. Бул ашта мусулман менен капырды бүт жыйып, улуу той кыл.

Көкөтөй өлүп, эли катуу кайгырып, өзү айткандай кылып, сый-сыпаты менен коюп, кунан чабат. Көкөтөйдөн калган элди Баймырза башкарып, кырк ашын Коңурбайга көчүп барып өткөрүшөт.

Жер ортосу Боз-Дөбөгө калың ногой чогулуп жыйын куруп, бирок Байдын уулу Баймырза акыл айта албай, кеңеши бүтпөйт. Күндөрдүн биринде алты жашар Бокмурун ат токунуп, Мааникерди минип, көп ногойдун арасына барып: Баймырза аке, күндө кеңеш курасың, эмне кеп бар? Боз айгырым мингизбейм, акемдин ашын билгизбейм, көк айгырым мингизбейм, Көкөтөй ашын билгизбейм! Самарканда сарт Манас, сары кулак ит Манаска элимди жибербейм. Эртең көп ногойду көчүрүп, Жолойго барып, калмактарга аралаш конуп, капыр менен мусулманды бүт чакырып, Көкөтөйдүн ашын берем – дейт. Чогулган эл Көкөтөйдүн ордуна Бокмурунду кан көтөрүшөт. Ашка ат чакырып кел, алп чакырып кел! – деп жаш Айдарды чабаганга жөнөтүп, капырлардын арасында олтурабыз, аларды жакын жерден чакырып аларбыз, сен эл агасы эр Кошойдон баштап, Таздун уулу Үрбүгө, Айдаркандын Көкчөгө, Агыш менен Кожошко, Алтынкөкүл, Керкөкүлгө, Чоюн алп менен Ороңгуга, Жедигердин эр Багышка, атасында бата жок, энесинде нике жок Жанаалыга, тогуз уулдун

кенжеси эр Төштүккө, Акпай Мамбет, Көккоенго, келип ашымды бийлеп берсин деп Манаска, келип батасын берсин деп Айкожого ж.б. кабар айттырат. Манастан башкасынын баарына келбесең чаап алам – деп опуза айтат, чабылган аттарга кул, күң баштаган көп байге сайыларын эскертет.

Астындагы Мааникер көрүнгөн жерде көрүнүп, көрүнбөгөн жерлерде көк түтүн болуп бөлүнүп катуу жүргөн Айдар айтылган алптардын баарына барып жолугуп, айт деген сөздөрүн айтып, кабар берет. Алтын танап ак чатырды асмандата тиктирип, күмүш танап көк чатырды көкөлөтө тиктирип, ала байрак, куу найза жоодураган кырк чоросу он эки таман ордо атып, өзүнүн оозунан түтүн буркурап, көзүнөн жалын шаркыраган Манаска да опуза сөзүн айтканда ал ачууланып Айдарды өлтүрмөк болот. Бирок, ал жалгыз элем деп арманын айткандыктан ырайдан жанат.

Чакырылган эл бүт келет. Манас гана кечигип келбейт. Манас мага кеңешпейт деп ачууланып келет. Алдын тосуп барган Бокмурун тартуу тартат, Манас ыраазы болот.

Жабу-жабу, мөңдү-мөңдү деген солондор кемеге башынан эт талап, маза кылышат. Аларды бүт асый аттын терисин өрмө кылган, кунан өгүз терисин өзөк кылган, каяша берген катынды кайкалаткан чоң булдурсун менен сабап Манас кууп чыгат.

Нескара Кошойго келип, кыргыз баатырларынын кимдигин сурап, Мааникерди Жолойго тарт, ашты кандай берерди ошого кеңеш деп опузалайт. Чочулаган Кошой Манаска келип, акыл сурайт. Ал ачууланып, аттанып чыгып, капырлардын арасына барат. Анын сүрүнөн корккон капырлар кечирим сурашат, аштын бийлиги Манаска берилет.

Аш башталып, чабылуучу аттар айдалат. Жөө күрөшкө Жолой чыгат. Балбанга чыгасыңбы? – деген Кошойдун суроосуна Манас, Төштүк, Көкчө баш болуп, белгилүү баатырлар бүт терс жооп беришет. Чүкө ойногон жаш бала Көккоен гана чыгам!– дейт. Кошой баланы күрөшкө салмак болгондо Манас жаш бала бөөдө өлүм болот, андан көрө Кошой өзүң түш – дейт. Кошой жаш кезим болсочу деп арман кылат.

Каныкей жасаган кандагай шымды кийип балбанга түшкөн Кошой Жолойду жыгат.

Эр сайышка капырдын каны Жамгырчы чыгып, ага каршы барган Манас сайып түшүрөт.

Төө чечмей болуп, Ороңгу байгени алат.

Жөө күрөшкө кытайлардын Коңурбай чыгып, аны Агыш жыгат.

Чабылган аттар келип, биринчи болгон Аккуланын баш байгесине Жолой зордук кылып, талап кетет. Манас ачууланып айбалта менен Жолойдун жаагын айра чабат. Жаралуу болгон Жолой камданып келип, чаап алмак болуп кек сактап кетет. Жолой эли менен кетип калгандыктан байгесин ага тарттырып жиберген Манас өч алуу үчүн камданып, жортуулга аттанат.

Манастар Тал-Чокуга жеткенде алдынан кыргыздарга каршы келе жаткан Жолой көп колу менен келип, Коңурбай кыргыздардын алдын токтотуп, каптап кирет.

Манастын кеңеши боюнча Алмамбет бугуп, келгендерди тосуп калат. Жолой алдыга келип Алмамбетти кубалаганда аңдып турган Манас аны сайып түшүрөт да, Акболот менен башын кесип өлтүрөт. Жолойдун колун кырк чоро кыйратат. Жалгыз качып кутулмак болгон Коңурбай да Манастан өлөт. Көп олжо менен кырк чоро элге кайтат. Манас мыкты болуп, көп жерге колу жетип жатып калат.

Кол жазма «Манастын» бу сапардагысы темам болду» деген сөз менен аяктайт. Текстин жалпы көлөмү 3320 сап ыр. Ыр саптарынын арасында бир нече жерде аралашкан кара сөз бар. Аларды эпостун аткаруучусу өзү пайдаланганы, же жазуу учурунда окуяны катчы кыскартып берген атайын ык экени белгисиз.

Жаздыруу учурундагы манасчы айтып берген тексттердин көлөмү кагаз бетине түшүрүлгөндөн алда канча көп болсо керек. Анткени, жазууда кеткен кемчиликпи, же атайылап эле кыскартылып калганбы, айтор текст арасында окуянын бара жаткан нугу үзүлүп, ыр саптары калып калганы даана байкалган жерлер бир топ арбын. Колжазмада андай жерлер акыркы ыр сабынын аягына көп чекит коюлуу менен белгиленген. Буга караганда андай окуя үзүлүп калуу катчыга белгилүү, же катчы өзү

үзгөн. Кээде окуялардын өнүгүш нугу, мааниси боюнча ой үзүлүп калган, бирок кол жазмада көп чекит менен белгиленбеген жерлер да кезигет. Жалпы алганда мазмуну, окуяларынын өнүгүш жолу жактан Ч. Валиханов жаздырган эпизод эпостогу туруктуу салттык сюжеттердин бири экенинде шек жок. Буга ошол эпизоддун биздин учурларыбызга чейин негизинен чоң өзгөрүүлөрсүз жеткени да далил. Ал кагаз бетине биринчи түшүрүлгөн тексттер көп белгилери жактан, ал турмак айрым элестүү ыр саптарына чейин, кийин Совет доорунда жазылган тексттерге, айрыкча С. Орозбак уулунун вариантына эң жакын, окшош. Бирок мындай жакындык эки тексттеги «Көкөтөйдүн ашы» аттуу эпизоддун логикалык өз окуяларына гана тиешелүү, б.а., Көкөтөй кандын ооруп өлөрүндөгү керээзинен тартып, чабылган аттардын келиши, байгеге зордук кылганы үчүн Жолойдун жазаланышы (Ч. Валихановдо айбалта менен жаагын айра чабуу, Сагымбайда айбалта менен шилиге чаап, эсин оодаруу) баяндалган жерлердин арасына гана таандык. Ч. Валиханов жазып алган варианттагы окуялардын композициялык курулушу өзүнө таандык өзгөчөлүккө ээ. Аны окуганда бир темага эки окуя бириктирилип берилген өңдөнгөн таасир пайда болот. Биринчи окуя албетте, «Көкөтөйдүн ашынын» өз баяндамасы. Логикалык жактан алганда да, салттык белгилери жактан да бул эпизод аш таркап, зордукчул Жолой жазасын алуу менен бүтүшү керек эле. Кол жазмада андай эмес. Жолойдун жаагы жарылып, зордукчул жазасын алгандан кийин окуя улантылып, аш тарап кеткен соң Манас даярдык көрүп, төкөр уста Бөлөкбайды узантып Акболот – курч кылыч жазатып, камданып алып жортуулга аттанат да «Тал-Чокуга чейин барып, кароолчуга жолугуп, камданып каршы чыккан Жолой менен Коңурбайга кезигип, чоң согуш болуп, кытай, калмак баатырлары өлүм табат, согуш кыргыздардын жеңиши менен аяктайт. Колжазмадагы сюжеттин бул түрдө өнүгүшү эпостогу – «Чоң казаттын» сюжеттик схемасына жакын. Атайын даярдык, камдануу, көп эл менен жортуулга аттануу, Тал-Чоку, катуу согуш, айбандан коюлган сыйкыр кароолчу, жеңиш, көп олжо ж.б. ошол «Чоң казаттын» мүнөздүү белгилери.

Ч. Валиханов өзү кагаз бетине түшүрткөн «Көкөтөй кандын ашын», «Манастагы» эң мыкты эпизод [5] – деп эсептейт.

Окумуштуунун «Көкөтөй кандын ашын» орус тилине которуу аракети аягына чыгарылбай, кыргызча тексттердин 910 сабы гана которулган. Ошол котормо 1902-жылы 21-мартта өткөн Орус археологиялык коомунун чыгыш бөлүмүнүн кеңешмесинде талкууланып, котормонун деңгээли, тактыгы, материалдын мазмуну жактан эмгек жыйындын катышуучулары тарабынан жогору баага ээ болот [6]. Котормо биринчи жолу 1904-жылы Ч.Ч.Валихановдун мыкты деген чыгармаларынын катарында Санкт-Петербургда жарык көргөн [7].

«Көкөтөй кандын ашынын» кыргызча тексттери окумуштуунун көзү өткөн соң кайда сакталганы белгисиз болуп, көп жылдар бою дайынсыз жүрүп, 1960-жылдардын орто чендеринде академик А. Маргулан таап, кол жазманын факсимилесин өзү жазган кеңири кириш сөзү, комментарийлары менен кошо 1971-жылы Алматыда жарыялады [8].

«Манас» эпосун изилдеп үйрөнүүдө Ч. Валиханов кагаз бетине түшүрткөн тексттердин, алардын котормосунун, ошондой эле окумуштуунун кыргыздардын мурас эстелигине карата айткан ойлорунун, берген баасынын, илимий корутундуларынын баркы, мааниси чоң.

Ч. Валихановдун «Манас» жомогуна тиешелүү ойлору менен маалыматтары «Ысык-Көл күндөлүктөрүндөгү» бир нече жердеги кыска эскерүүлөрдү эсепке албаганда, негизинен, анын аягына чыгарылбай калган, тема да коюлбаган кыргыздар жөнүндөгү көлөмдүү кол жазмасында жана «Жунгария очерктери» аттуу коомчулукка кеңири белгилүү, дыкаттык менен иштелип чыккан фундаменталдуу илимий эмгегинде топтолгон. Бул эмгектерден «Манас» эпосунун мазмуну, айтуучуларынын чыгармачылыгы, чыгарманын пайда болуу, курулуу ыгы ж.б. көптөгөн багыттар боюнча баалуу пикир, илимий жоромолдорду табууга болот.

Казак окумуштуусу кыргыздардын улуу эстелигин жогору баалайт. Анын бул чыгармага карата «Манас» кыр-

гыздардын бардык мифтеринин, жөө жомокторунун, уламыштарынын бир убак мезгилге келтирилген жана бир адамдын – баатыр Манастын айланасына топтолгон энциклопедиялык жыйнагы. Бул талаа Илиадасы сымал нерсе. Кыргыздардын жашоо шарттары, үрп-адаттары, адеп-ахлахтык түшүнүктөрү, географиясы, диндик ишенимдери жана медициналык билгендери, ошондой эле алардын эл аралык мамилелери бул эпопеяда чагылдырылган» – деген баа-аныктамасы «Манас» эпосуна берилген мүнөздөмөлөрдүн классикалык үлгүлөрүнүн бири.

«Манас» эпосунун негизги үч бөлүмүнүн окуяларын баштан-аяк ирээти менен кагаз бетине түшүргөн, жазган материалдарын кыргыз тилинде китеп түрүндө басмадан чыгарган жана чыгарманы ыр түрүндө башка элдин тилине биринчи болуп которгон адам орус окумуштуусу акад. В. В. Радлов.

Илим дүйнөсүндө атактуу түрколог, академик, орус окумуштуусу Василий Васильевич Радлов – деген ат менен белгилүү болгон бул адамдын өз аты Фридрих, атасынын аты Вильгельм, улуту боюнча немис, 1837-жылы 5-январда Берлинде туулуп, 1918-жылы 12-майда Петроградда дүйнөдөн кайткан.

1858-жылы Берлин университетин бүтүрүп, түрколог адистигине ээ болгон В. В. Радлов эмгек жолун Россияда баштап, бүт өмүрүн ушул өлкөдө жүрүп түрк элдеринин тилин, элдик оозеки чыгармаларын, тарыхын, этнографиясын, байыркы эстеликтерин, маданиятын изилдөөгө арнаган жана бул багытта орчундуу ийгиликтерге жетишип, чыгаан окумуштуу катары бийик кадыр-баркка ээ болгон адам.

Түрк тукумундагы элдерди кыдырыш атайын уюштурган көптөгөн экспедицияларынын учурларында В.В.Радлов кыргыз жергесинде да бир нече жолу болуп, бул элдин турмушу менен таанышып, оозеки көркөм чыгармаларынын үлгүлөрүн кагаз бетине түшүргөн. Ошолордун арасында «Манас» эпосунун тексттери да бар.

Окумуштуунун өз эскерткенине караганда ал «Манастын» тексттерин 1862-жылы Текесте бугу, 1869-ж. Ысык-Көлдүн батышында Сарыбагыш жана Токмоктун айлана-

сында солто урууларынын арасынан жазып алган [9]. Ага чыгарманы айтып берген информаторлор жөнүндө окумуштуу эч жерде эскербейт, тексттер эки башка учурда жана бири-биринен аралыгы бир кыйла алыс жайларда жазылып алынганына караганда В. В. Радловго «Манас» айтып берген адамдар бир нече, башка-башка адам болгону күмөнсүз.

Окумуштуу кыргыздар арасына биринчи жолу келгени кагаз бетине түшүрүлгөн материалдардын жалпы көлөмү 80 бет [10]. Бирок ал кайсыл окуялар экени чечмеленип көрсөтүлбөйт.

В. В. Радловдун кыргыз жергесинде жазып алган материалдары жана окумуштуунун жалпы эпос, «Манас», анын айтуучуларынын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү ж.б. жөнүндөгү илимий жыйынтыктары «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү («Образцы народной литературы северных тюркских племен») аттуу он томдон турган китептердин V томунда транскрипцияланган орус алфавити менен кыргыз тилинде 1885-жылы Санкт-Петербургда басмадан чыккан. «Манастын» тексттеринин мазмуну жана көркөмдүк бийик деңгээли окумуштууга терең таасир бергендиктен ал чыгарманы немец тилине көркөм которуп, котормо ошол эле 1885-жылы Лейпцигде жарык көргөн.

Кыргыздарга таандык материалдар жарык көргөн V том орус тилинде берилген В. В. Радловдун кириш сөзүнөн (1-26-б.), «Манас» (1-368-б.), «Жолойкан» (369– 525-б.), «Эр Төштүк» (526-589-б.), кошоктор (590-689-б.) – делген төрт бөлүмдөн турат.

Көлөм жагынан да, кириш сөздө окумуштуу өзгөчө көңүл бурган мааниси жактан да китептеги башкы бөлүм – «Манас».

«Манастын» үч бөлүмүнө тиешелүү материалдар китепте 7 темага бөлүнүп берилген: 1) Манастын туулганы; 2) Алмамбет мусулман болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска кирет; 3) Манас менен Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң тирилгени; 4) Бокмурун; 5) Көзкаман; 6) Семетейдин туулганы; 7) Семетей. Чыгарманын мазмунун түзгөн окуялардын бул түрдөгү орундары

шарттуу. Анткени кириш сөздө окумуштуу окуяларды айтуучудан уккан үлгүдө эмес, Манастын өмүр жолунун жүрүшүнө ылайык жайгаштырганын эскертет [11].

В. В. Радлов өз эмгектеринин V томунда жарыялаган «Манастын» жана анын бөлүмдөрүнүн кыскача сюжеттик нугу бул түрдө:

1) Манастын тууганы (туулганы) – (1-6-бет, 164 сап ыр). Окуя эпостогу кеңири белгилүү болгон салттык белги – баатырдын тегин чечмелеп саноодон башталат:

Жети-Төрдүн башында
Жеткилең тууган Бөйөн кан,
Бөйөн кандын баласы
Кайраттуу тууган Каракан,
Каракандын баласы
Кайраттуу тууган Жакып кан (5.1).

Манастын атасы Жакып экени бардык варианттар үчүн бирдей таандык көрүнүш. Чоң атасынан тартып көпчүлүк учурда жети атасына чейин саналуучу башка баба-жотолорунун аттары туруктуу эмес, түрдүү варианттарда түр-дүүчө аталып, анын ичинде Каракан, Бөйөн, Чаян көбүрөөк эскерилет.

Жакыптын жердеп турган жери Чуңкур-Уянын үстү, Алматынын оозу. Эпостун көпчүлүк варианттары үчүн мүнөздүү болгон күчтүү жоодон кыргыздардын чабылышы, туш-тушка сүрүлүшү бул текстте эскерилбейт. Жакып Айдаркандын кызы Чыйырдыны алат, 14 жыл бала көрбөйт, эпостук салтка ылайык мазар тайып, тилек тилеп жүрүп, балалуу болот.

Манасты тууган энеси Чыйырды экени белгилүү варианттардын баарына таандык белги, бирок, Чыйырдынын атасы ким экени туруктуу мүнөзгө ээ эмес, түрдүүчө айтылат, Эштектин кызы деш көбүрөөк учурайт.

Жакыптын узак убак бала көрбөй, тилек тилеп жүрүп перзенттүү болушу да кеңири белгилүү, варианттардын көбүнөн орун алган салттык мотив.

Жаңы туулган баланын «аптак эти чүчтөдөй, устукан сөөгү мистедей». Акбоз бээ сойдуруп, Жакып баласына 4 пайгамбар, кожого ат койдурут. Балага Манас – деген ат берилет. 4 пайгамбар, Жеркенден келген жети элчи, кы-

тайдан келген 40 элчи, ногойдон келген он элчи жентек жеп, Манасты сынап, туулган баланын келечекте мыкты чыгарын айтып кетишет. Каапыр менен мусулманга Манастын кабары катуу угулат. Күлүшө баштаганда эле бешикте жаткан Манас: «Аксакал атаке Жакып кан Бурсурман жолун ачамын, Капырдын малын чачамын... (5.3) – деп сүйлөйт. Муну уккан Жакып «Алабаш жорго чаар итти алып келип токутуп, жакасы алтын, жеңи жез, ак күрөөкө торгой көз, алтындын зээрин жаптырган, күмүштүн зээрин төктүргөн» (5.3) бадананы кийгизип, Байдын уулу Бакай канды чакырып: Манас аттанып жортом, «алыска сапар барам, Мединаны сыдырып, Чоң Букарды кыдырып, Ит-Кечүүдөн кечем дейт, Бээжиндеги Коңурбай барып уруш салам дейт...» (86-93-саптар). Көрбөгөнүн көргөзүп, билбегенин билгизип жанына жолдош бол – деп суранат. Бакай макул болот. Манас он жашында ок атып, он төрткө чыкканда ордо чайкап, кан болот. Кашкардагы кытайды Турпан айдап чыгарат, Турпандагы кытайды Аксыга айдап түшүрөт.

Китептин кириш сөзүндө эскертилген окумуштуунун пикири боюнча Манастын туулушу жөнүндөгү бул кыска эпизод ага берилген суроого жооп кылып гана айтуучу тарабынан кокусунан дароо ойдон чыгарылган окуя (XIIIб.). Окумуштуу атайын белгилегендей бул эпизоддун мазмуну өтө эле жарды экендиги ырас. Бирок, көрүнүштөрдү үстүртөн, өтө кыска, деталдаштырбай берүү окуянын мурда эпостун составында жоктугунун далили эмес. Балким бул эпизодду мурда кенен айтпаган адам болгондуктан, же кандайдыр башка себептер менен айтуучу эл арасында мурдатан белгилүү чыгарманын туруктуу салттык окуяларынын бирин өзүнө берилген суроого жооп катары ушул түрдө кыска баяндоосу да ыктымал. Чынында «Манастын туулушу» деген темага ылайык келүүчү бүгүн илимге кеңири белгилүү болгон сюжеттик нук баатырдын теги, Жакып менен Чыйырдынын узак убакыт баласыз болуп жүрүшү, туулган баланын жашынан эле өзгөчө жышааналуу экендиги аталган эпизоддо негизинен толук сакталып берилген. Жеке эле бул эмес Манас жоого аттанам дегенде ага Жакып даярдаган минер аты алабаш жорго чаар ат

С. Каралаевдин вариантындагы Манас туулганда дүйнөгө келген минер аты тору чаар менен үндөшүп турушу, айрыкча «апкак эти чүчтөдөй, устукан сөөгү мистедей» же «жакасы алтын, жеңи жез, ак күрөөкө торгой көз», же «он жашында ок атты, он төртүнө келгенде ордо чайкап, кан болду» ж.б. туруктуу ыр саптарынын, башка деталдык белгилердин кийинки манасчылардын варианттарынан өзгөрүүсүз ушул түрдө кенен орун алышы окуя-эпизод эпостун сюжеттик нугунда мурдатан эле орун алганынан кабар берип турат.

2) Алмамбет мусулман (бусурман) болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска кирет (6-61-беттер, 1862 сап ыр) – жер жер болгондо, суу суу болгондо алты атанын уулу каапыр, үч атанын уулу мусулман бар экен (1-4 саптар). Төрт арыштуу ойроттогу алтын айдар, чок белбоо Каракандан Алмамбет туулат. Ал топ олуянын тобосунан, бар олуянын батасынан, арчалуу мазар азиреттин Алдасынан бүткөн бала. Алмамбет туулду дегенде Ала-Тоо коркконунан пас болот, агын суу коркконунан сай болот. Үч атанын уулу мусулман суунун башын көздөп качат, кара ногой Жамгырчы Иленин башына түшөт, сары ногой эр Манас өркөчү бийик өр кула, өктөм тууган Аккуланы минип, суунун аягын көздөп көчөт. Аркы атасы Камбаркан, берки атасы Айдаркан эр Көкчө үч мусулман элдин ортосуна туруп калат. Көкчө элин жыйып камданып, кызыл чоктуу ойроттун элинин четине барып, тил кармап, кабар алалы – деп аттанып, куш салып, каз, соно алдырып жүрүп олтуруп Ысык-Көлдүн жээгине кирип барат. Ар жагындагы адырдан калдайган кара бөркү башында Алмамбет алдынан чыгат. Көкчөдөн мусулманчылыктын жолун угуп, динге кирип, экөө достошот. Элине барып, тил алса мусулман кылам – деп, Алмамбет кетет да, элин, атасын, энесин мусулман болууга чакырат. Эли, ата-энеси тилин албайт. Алмамбет Кылжээрэн атын минип, качып чыгып, жолдон тоскон кыр жагындагы кытайдын кырк сан колун, ой жагындагы орустун он сан колун жарып өтүп, Көкчөгө келет. Көкчө үйүнө кабарга жигит чаптырып, досун ээрчитип үйүнө барат. Акеркеч Алмамбетти сыйлап тосот. Тебише кетип таскарды жарылган бээни союп, Көкчө той берип,

Алмамбеттин башын куттуктайт. Алмамбет ойротко жор-туп барып, Көкчөнүн элин байытат. Көкчөнүн кырк чоросу ичтери күйүп Алмамбет менен Акеркечтин көңүлү жакын – деп, ушак айтышат. Буудайбек да алардын сөзүн кубаттайт. Көкчө Алмамбетти чакыртып алып, калмак, кет! – деп, ж.б. көңүл калар катуу сөздөрдү айтат. Таарынган Алмамбет аттанып кетип баратканда Акеркеч алдынан чыгып токтотуп, Көкчөгө келип, жүйөлүү сөз айтат. Көкчө Көгаланы тартып, Көккүбөнү жаап Алмамбетти токтоткула – деп, жигиттерин жиберсе, алар Алмамбет аракты көп ичип алып, карагайдын көлөкөсүнө жатып уктап калыптыр – деп, ушактап келишет. Акеркеч ишенбей сыртка чыгып караса көпкө күткөн Алмамбет кетип калыптыр.

Ошол күнү Манас түнүндө түш көрүп, эртеси катуу даярдык менен жорутат. Түшү: Актайган жетелеп, Акшумкар колуна кондуруп сапарга жүрүптүр. Тайганын агытса дүйнөдөгү төрт аяктуу бүт алдына келип кырылат, шумкарын салса көктөгү бүт канаттуу алдына келип кырылат. Түштү Ажыбай: «батасы менен батаң тең, атасы менен атаң тең кандын баласы келип, өзүңө жолдош болот экен!» – деп, жоруйт. Манас Алмамбет келе жаткан турбайбы! – деп, камданып, атактуу аттардан жетелетип алып, колу менен аттанып, Таласты бойлоп жүрүп, Желгектин сары талаасына келип конот да, эртең менен жер чалып келмек болуп аттанып, Ашмаранын Кум-Белден кароол карап туруп Ашмаранын асты жагындагы Ак-Эрменден түрү бөлөк адамдын келе жатканын көрүп, кырк чорого айтканы кайра жөнөйт.

Кыраңдан элес-булас караан көргөн Алмамбет белге чаап чыгып караса адамдын изи жатат. Ченесе өз изинен бир эли артык экен, аттын изин көрүп, атынын изине теңештирсе мурдагы из бир элиге чоң экен. Бул киши ким болсо да менден эки эличе артык эр экен! – деп ойлойт.

Манас жигиттерине барып, бир адам келе жатат, алтооң барып колдун четинен жөөлөтүп ээрчитип келгиле! – деп буйрук берет. Жигиттердин өтүнүчүнө болбой Алмамбет эшик алдына чейин атчан келет. Үйгө кирген Алмамбеттен Манас жай сурайт. Ал жөнүн айтат. Манас Аккула, Сараланы баш кылып тогуз күлүк тарттырып, Аколпок-

ту баш кылып курал-жарагын бүт тартуу тарттырат, бара турган жерине ала кетсин – дейт. Манас Жакыпка кабар айттырып, камдансын, ат чабам – дейт. Жакып камданат. Жарышып алдыда барган Манас менен Алмамбеттин алдынан Шакан байбиче чыгат. Анын ийиген эмчегин Манас менен Алмамбет ээмп, экөө тууган болушат.

«Алмамбеттин окуясы», «Алмамбеттин арманы», «Алмамбеттин жомогу» ж. б. темалар менен аталган бул эпизод белгилүү варианттардын дээрлик бардыгында орун алган жана сюжеттик нугу негизинен бир түрдө, бири бирине жакын үлгүдө айтылган эпостогу салттык туруктуу окуялардын биринен. Бул китепте жарык көргөн текст салыштырмалуу алып караганда көлөмү чакан, сюжет кыскартылган түрдө баяндалганы менен кийинки манасчылардын арасынан Сагымбай Орозбак уулунун жана ал кирген мектепке жата турган айтуучулардын варианттарына жакын үлгүдө берилген. В. В. Радлов жазган текст менен Сагымбайдын тексти окуяларынын жалпы өнүгүш нугу жактан эле эмес, көптөгөн майда деталдык белгилерине, ал турмак кээ бир ыр саптарына чейин бири бирине туура келет. Бул көрүнүш эпостун туруктуу салттык окуяларынын жалпы нугу гана эмес, басымдуу көпчүлүк учурларда деталдык белгилерине чейин иштелип чыгып, айтуучулардын бир муунунан экинчи муунуна туруктуу мүнөзгө жакын өтө тургандыгын айгинелейт.

3) Манас менен Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң тирилгени (61-140-б., 2685 сап ыр) – Манастын атак-даңкы алыска тарап, айлана чөйрөсүндөгүлөрдүн баарын каратып, ак падышага гана баш коюп турат.

Көкчөнү чаап, жылкысын тийип, каркыралуу кыздарын олжолоп Алмамбет чоромо соогат берем – деп аттанган Манас барып жылкы тиет. Көкчө кубалай келип, жүйөлүү сөз айтса болбойт. Экөө беттешип, Көкчө аткан октон Манас жарадар болот. Дарылайын, токто! – деп, Аккуланы чылбырдан кармаган Көкчөнүн минген атын Манас кылыч менен бөлө чаап салып, таштап кетет. Көкчөнүн жылкыларын кырк чоро кууп айдап кеткен экен. Ак падыша менен учурашып келейин, ошонун айтканы менен болоюн – деп Манас жөнөйт.

Ак падышага барып айланасындагыларды бүт каратканын айтат. Падыша сага кол кайрып каршылык кылгандар болсо кыйрата бер, менин элиме гана тийбе, экөөбүздөн улук эч ким болбосун, мен барда сага эч ким кол кайра албайт – дейт. Манас үйүнө келип дүйүм алптан коркпоймун, баягыдай жортпоймун, Кайыптын кызы Караберк кармап алдым талаадан, Шооруктун кызы Акылай олжолоп алдым коргондон, кыз издеп, мага жакшы катын алып бер – дейт атасы Жакыпка. Жакып уулуна ылайыктуу кыз издеп чыгып, талаадан жолуккан койчу таздын кеңеши боюнча Темиркандын кызы Каныкейди көргөнү барат. Жуучуга келдим деген Жакыптын сөзүнө Темиркан уулуң көрүнгөн менен жоолашып, кармаша берет экен, кызым Каныкей жалгыз, Манас бирөөдөн мерт тапса кызым каралуу калар, балаң жортуулчусун койсун, болбосо кызымды бербейм – дейт. Жакып ага опуза сөзүн айтат. Темиркан элине кеңешет, билермандары көп мал сурайлы, тапса келер, табалбаса ошондон нары жоголор дешет. Бул акылды туура табышып, Жакыпка кудалыктын шартын айтышат. Жакып үйүнө кайтып, кудалардын жайын түшүндүрөт, Манас кырк чоросунун ар биринен жүздөн жылкы чогултуп, жоо-жарагын камдашып, жөнгө келип, кызын жөн берсе аны көрөбүз, бербесе тартып алабыз! – деп, жөнөшөт. Силер бара бергиле, мен ак падышага барып акыл сурай кетейин – деп, Манас ак падышага барып, үйлөнгөнү аттанганын айтат. Ал кубанып, жеңкetailга бергиниң – деп, көп алтын, күмүш акча берет. Манас мурда кеткендердин артынан жете барып, Темиркандын шаарына келишет.

Көгала сакал Мендибайдын бузукулугу менен Манасты жалгыз ээн талаага таштап, кырк чорону бөлүп кетип коноктошот. Күн ысыганда талаада жалгыз калган Манас суусап кыйналып, жалгыздыгына, күйөр адамынын жоктугуна арман кылат. Кырк чоронун ичиндеги Манастын досу Каратоко сыртка чыгып, Манастын жалгыз калганын көрүп, чоролорго кабар кылат. Алар шашылыш аттанып, Манаска келип кечирим сурашат. Манас кечирет. Алтымыш танап ак чатырды тигип, жатып калышат. Күндүз коркуп келе албаган балдыздар менен жеңелер кечинде келишет.

Манастын тапшыруусу боюнча Ажыбай аларга ак падыша атайын берген көп пулду жеңкетайга берет. Эки жакын жеңеси Манасты алтүндө кел, Каныкейдин койнуна жаткызабыз – деп, кетишет. Манас барат. Каныкей сен кимсиң? – десе, көп калың берип, сени ала турган Манасмын – дейт. Төөчү, уйчу, жылкычы кулдарымдын аты бүт Манас, сени билбейм, кет десе Манас болбойт. Каныкей канжар менен саят, бычактын учу билегин чийип кетет. Манас чыр чыгарып, кырк жигитин жиберип Темиркан кан менен Жакыптын жылкысын айдатып келип, колуна союш кылып, шаарга кол салат. Аны көргөн Каныкей жанына кырк кыз ээрчитип, кырк үй тиктирип, жыгылыштуу болуп алдына келет. Манас аны атка учкаштырып алып, өйдө-төмөн чапкылайт. Каныкей «Көгүчкөн учса жүнүн кес, Кара бет көп сүйлөсө тилин кес» – деп жалынат. Манас кечирип, чоролор даяр үйлөргө түшүшөт. Алмамбет түшкөн үйдө кейпи суук кара кыз олтуруптур. Каныкей Алтынайга барып сенин атаң Айыпкан менен менин атам Темиркан бир тууган, кубулбай өз өңүңө кел, Алмамбет Манасты бийлеген, андан кем эмес баатыр – десе, Алтынай экөөбүз тең атанын кыздарыбыз, эгер мен Алмамбетке тийсем сен мени бээ саадырып, элге кымыз сундуруп жумшап аласың – дейт. Сени кем тутсам төбөсү ачык көк урсун, төшү түктүү жер урсун! – деп Каныкей касам ичет. Алтынай чыныгы кебетесине келет. Айыпкан менен Темиркан атаандашып, кыздарын көп дүнүйө берип узатышат.

Калмактардын бери жагында, мусулмандардын ары жагында Көкчөгөз менен Каманкөздүн ууру үйү бар экен. Көгала сакал Меңдибай арака бал куюп, уу кошуп чайкагыла, Манаска берели – деп, кабар салат. Үч-Капкактын оюнда, Үкүрчүнүн боюнда ак чатыр тигип Манастар жатышат. Серек менен Сыргак кийин калган экен. Уу экенин билбей (берген тамактардан жеп, ичип) уктап калышат. Манас башын көтөрө албай, наалыш кылып, Ажыбай, Алмамбет ж.б. Тазбайматка чейин аттарын атап, баары өлүптүр, баарынын жаманы Сыргак менен Серек кантип тирүү калган дейт. Манастын көкүрөгүнөн жаны кетелегинде кырк чоро: жан сактаар жерди айтып кет, кимге барып баш калкалайбыз? – дешет. Манас башкаларга зор

дугум өткөн, оруска барсаң батасың – дейт. Манас өлөт, анын сөөгүн коюп, үйгө келип, Жакыпка көңүл айтышат. Жакыптын кеңеши боюнча бийликти Бакайга, кеңешчиликти Ажыбайга, жоого каршы турууну Алмамбетке беришип, ар кимиси өз бетинче жатып калышат.

Жакыптын Манас таап берген мал, дүнүйөсү түгөнүп, сарттын орогун оруп, жакырчылык башына түшөт. Манастын энеси Бакдөөлөт машак терип, карындашы Карлыгач суу алып, от жагып жүдөшөт. Каныкей бадачыга жалданып, Жакып менен Бакдөөлөттү багып жүрөт.

Манастын аты Аккула, кушу Акшумкар, тайганы Актайган аза күтүп, зар какшашат. Алардын зарын угуп кудай жиберген периште Манасты тирилтет. Атын минип, кушун кондуруп, тайганын ээрчитет. Бирок, мурда эмне болгону эсинен чыгып, уу улап, жүрө берет.

Каныкей түш көрөт: асманда ай, күн тууптур, коломтосунан зор терек өсүп чыгып, анын көлөкөсүнө өзү, Жакып, Бакдөөлөт пааналашыптыр. Жакып: Манас тирилип келет экен, кырк чорого кабар сал – дейт. Манастын аты, кушу, тайганы жоголуп кетти, бул эмне сыр? – дешип таң калышат.

Жакып кырк чоронун Ажыбай, Алмамбет баштаган бир топторуна кабар айтса, алар сөз тыңшабайт. Акыры Бакдөөлөттүн кеңеши менен Бакай, Серек, Сыргак, Манастын кыяматтык досу Каратоко төртөөнө кабар берип, аларды ээрчитип келип, Манастын мүрзөсүнө барып куран окумак болушат. Аккула, Акшумкар, Актайгандын дареги барбы, билип келчи – деп, Серекти жиберешет. Ал мүрзөгө барса, Манастын бейити жок, анын ордунда үй турат. Шыккаалап караса салынган төшөктө Манас жатат, Манастын башын желөп бир сулуу кыз олтурат. Сүйүнгөн Серек жаткан Манаска кайрылып атаң Жакып, энең Бакдөөлөт, кырк чороң келди, тур десе, ата-эне, кырк чоро деген эмне? – деп билбейт. Качан кыяматтык досу Каратоконун атын атаганда гана эсине келип, мен өлүп тирилген турбаймынбы, элге кабар бергиле, эне-атамды алып келгиле, учурашайын дейт. Элге барып учурашып, жайланып жатып калышат. Ак падышадан акыл сураса, ал ар кимдер менен урушпа – деп, кеңеш берет.

Удаа келген, бири-бирине байланыштуу окуялар катары бир темага бириктирилип берилгени менен бул бөлүм мазмуну, окуяларынын курулушу, чыгарманын жалпы структурасындагы орду боюнча чынында үч, ар бири өзүнчө турган жана кийинки манасчылардын варианттарында өз-өзүнчө айтылуучу окуялардан турат. Эмне себептен бул үч окуя ушул тартипте бирге бириктирилип берилип калганы белгисиз, окумуштуу ага айтуучу ушул түрдө айтып бергенин, же өзү жалпы нуктун ыңгайына карап атайын бир топко чогултуп койгонун эч жерде эскербейт. Кириш сөздө окумуштуу буларды бир эпизод деп ишенимдүү айтканына (XIII б.), ошондой эле Манас менен Көкчө эмне үчүн согушканына бүдөмүктөнүп, кыясы Алмамбеттин Манаска өткөнүнө байланыштуу болсо керек дегенине, же Манас белгисиз себептер менен мерт табарын айтканына (ошол эле бет) караганда изилдөөчүгө бул окуяларды бир адам чогуу айтып берген. Бул ойду үч окуянын башынан аягына чейин көп жерлеринде Манас менен Ак падышанын эң жакын мамилеси улам-улам атайын басым жасалып, ыгы болсо да, болбосо да айтылуусу да бекемдейт. Мындай ой эпостун китепке киргизилген башка бөлүмдөрүндө орун алган эмес. Үч окуя бир адам тарабынан айтылганына үч бөлүктө тең Манасты тууган энеси катары Бакдөөлөт эскерилгени (бул бөлүмдөн мурда келген Алмамбеттин окуясында Манастын тууган энеси Чыйырды – Шакан делет) да күбө.

Бөлүмдө биринчи жайгаштырылып, жалпы тизмектин башталышы катары берилген «Манас менен Көкчөнүн согушканы» – деген окуя тексттеги маалыматтарга караганда Көкчөдөн Алмамбеттин таарынчысы үчүн өч алуу максатында иштелген иш. Буга Манастын өзүнүн ак падышага «Алмамбет үчүн жүрдүм мен, Эр Көкчөнүн жылкысын алдым мен» (74-б., 456-457-саптар) – деген сөздөрү айкын күбө. Бирок, бул кыска окуянын чыгармадагы жалпы нуктун так ушул жеринде келип айтылышы күмөн туудурат. Анткени Көкчөгө аттанардын алды жагында «Көр жастанып мал таптым, Каныкей жыргал көрсүн деп» (64-б., 121-122-саптар) – айтылат. Буга караганда Көкчөгө каршы аттануу Манас Каныкейди алгандан ки-

йинки окуялардын бири. Кийин варианттары кагаз бетине түшүрүлгөн манасчылардын басымдуу көпчүлүгүнүн айтуусунда Алмамбеттин окуясынан кийинки келүүчү окуя Манастын Каныкейди алганы.

Манас менен Көкчөнүн согушканы ушул бөлүмдө берилген планда илимге белгилүү варианттарда жок, бирок, Алмамбет менен Көкчөнү жараштыруу максатын көздөгөн, б.а. ушул темага жакын мүнөздө курулган окуялар – айрым тексттерден орун алган. Мисалы: Сагымбайдын варианты боюнча Манас Каныкейди алгандан кийин Алмамбет менен Көкчөнү беттештирип, Алмамбеттин таарынчысын айттырып, бугун чыгарып, жараштыруу үчүн Көкчөгө барганы айтылат. Көкчөдөн кайра келе жаткан Манастар Көзкамандардын көчүнө жолугат. Бул эки текст түзүлүшү жана жалпы нуктагы орду жактан бирин бири кайталабаганы менен тектеш экени шексиз, б.а. алда канча жумшартылып жана өзгөртүлүп берилгенине карабастан Сагымбай айткан текст бир кездеги Алмамбеттин таарынчысы үчүн Көкчөдөн өч алуу жөнүндөгү окуянын негизи бир, экөө түпкү тегинде бир окуя-теманын материалдары экени айкын.

Бөлүмдөгү экинчи окуя – Манастын Каныкейди алганы эпостогу туруктуу салттык окуялардын бири. Бул бөлүмдөгү окуялар илимге белгилүү варианттардын басымдуу көпчүлүгүндө берилүүчү салттык нукка жакын планда айтылган.

Үчүнчү окуя бөлүмдөгү экинчи окуянын терс каарманы Меңдибайдын Көкчөкөз, Көзкаманга кабар берүүсү эскертилүү аркылуу ошол окуяга уланды катары көрсөтүлгөнү менен чынында өзүнчө турган, «Көз камандар» окуясы деген тема аркылуу берилген салттык туруктуу окуянын-сюжеттин кыскартылган баяндамасы. Китепке 5-бөлүм катары «Көзкаман» – деген ат менен киргизилген сюжет буга далил. Мазмунунда айрым өзгөчөлүктөр бар экенине карап бул бөлүмдө берилген окуяны «Көзкаман-дар окуясынын» өз алдынча варианты дешке болор эле.

4) Бокмурун – (140-205-б., 2197 сап ыр) – Көкөтөй ооруп, кан түкүрөт. Уулу Бокмурунду, эли-журтун чакырат. Эли-журту жыйылып келгенде Көкөтөй үзүлөт. Бок-

мурун аш берүүгө камданып, ашка эл чакырууга чабарман жиберет: бекип калган бейиштин эшигин ачкан, байланып калган базардын жолун жазган Эр Кошойго бар, Көкөтөй кандын ашы болот, башкы аттын байгеси сан төө, сан сарала бээ, сан сары башыл кой, байгенин аягы миң ала баш кунаажын, беш жүз токсон беш атка байге бар, атын байлап, өкүнүчү болбос үчүн камданып келсин, бул ашыма келбесе көрүнбөсүн көзүмө, таарынбасын өзүмө» (48-50-саптар), айчыгы алтын кызыл туу менен барып, «Төтөгөлүү боз үйүн төшкө сүрөй салбасам, төрдө олтурган сулуусун ач билектен албасам, ат соңуна салбасам, артык олжо кылбасам» (55-56-саптар) – деп коркутуп чакыртат. Кошойдон өтүп Манаска, эр Агышка, Элеман байдын эр Төштүккө, эгиз кара ат байлаган Үрбүгө, Көккоенго, Жедигердин Багышка, Карадөө уулу Жарманаска, эргежээл, итаалы элдерине чейин, Айдаркандын Көкчөгө, орустун каны чоң Жолойго, каапырдын каны Нескарага, кыр мурундуу, кызыл көз кытайлардын Коңурбайга, Өгүз кан элине, Оогандын каны Музбурчакка, Ороңгуга кабар бер – дейт. Кабарчыны жөнөтүп коюп, чоролоруна акыл салып, аштын камын көрө баштайт.

Ашка эл чогулуп, Кошойдун акылы боюнча ашты Манас бийлейт. Ат чубатылып, сынчылар чабыла турган аттарды сынашат. Ат айдалып кетип, тойдун тамашасы башталат. Жөө жарышта Төштүк жер алдынан ээрчиге келген Жээрен секиртпес жеңет. Жөө балбанга Жолой чыгат. Манас ага каршы барасыңбы? – деген суроо менен Кошойдон баштап белгилүү баатырлардын баарына кайрылса, ар кимиси өз шылтоосун айтып, баш тартышат. Манас өзү чыкмак болуп аттан түшүп жөнөгөндө намыс кылып Кошой түшөт балбанга. Каныкей тиккен чалбардын мыктылыгын көрүп, күрөштөн аман келсем менден талашпа – деп, сурап алат. Кошой Жолойду жыгып, мөрөй алат. Сайышка чыккан Коңурбайга каршы Манас барып, ыргыта коюп, мактанып келет. Төө чечүүгө Ороңгу чыгып мөрөй алат. Аштын тамагы тартылып, чабылган аттар келет. Манас Аккуланы сүрөп, алдыда келе жаткан Ачбуудандан өткөрөт да, орус да болсо кан эле Жолойдун аты Ачбууданды да жолго салып коелук – деп, аны сүрөгөндө ат жыгылып

калат. Жолойдун ат сүрөөгө келген балдары Өкүмболот менен Төрөбек атты өчтүк кылып жыкты – деп, келип Манастын чоролорун чабат, күнү-түнү он төрт күн катуу согуш болот. Агар алтын ак күмүш Жолой талап алат. Жарадар Алмамбет Манастын алдынан чыгып, көй кашканын көбү келет, көбү жок – деп кабар айтат. Манас Коңгуроолу байдын Кошыбышын Таласка жиберип, атакемдин айлындагы Төкөр устага бар, беш айдын жүзү болду ачалбарс сынып калганын бердим эле, «кылды бекен кылычты, сокту бекен соотту», аларды бүтүрбөсө устаны өлтүрүп салгыла – дейт. Көкчөдөн Көгаласын сурап кел, атын бербесе андан башка жоом жок, Жамгырчы Мердиянды, сүт болотту берсин, аларды бербесе Жамгыр-чыдан башка жоом жок. Андан нары барып журт карысы эле эл четиндеги Кошойдон бата ала кел – деп Ажыбайды жөнөтөт.

Кошыбыш кош ат минип жүрүп Таласка барса, уста айткандарын дайын кылып бүтүрүп коюптур. Уста аттанып, Манаска келип, буюмдарын берет.

Манас Жолойдун жылкысы кайсы отто экен, чалып кел – деп, Алмамбетти жумшайт. Меркенин жээгинде жаткан Жолойдун жылкысын көрүп Алмамбет кайра келет.

Манас кырк кулундуу бээ берип, Каныкейге айта бар, аколпок деген тонум бар, ошондон бирди сага жапсын, саламат барып, сак кайтсам Жолойдун кызы Уулбийкени өзүңө токол кылып алып берем, кичи кызы Кишмишти уулуңа алып берем – деп, устаны узатат да, жылкы тийүүгө аттанат.

Манас жылкыбызды тийип алыптыр – деп, жаман түш көрүп чочулаган Жолойдун зайыбы Аңгичал кызы Аксайкал Жолойго айтса, ал менин жылкымды ким алат? – деп, кенебей коёт. Сайкал Манастын артынан кубалагыла – деп, балдарын жумшайт. Төрөбек менен Өкүмболот Жолойго келип Ачбууданды бер, Манастын артынан кууп баралы дешсе, атасы намыстанып өзү аттанмак болуп, мыктыларын чогултуп камданат. Таргыл таз дегени далы көрүп, жолуң туюк, жыл өткөрүп, эч курбаса ай жаңырып аттан десе көнбөй, Жолой аттанып кетет.

Жылкыны Айгыр жалы боз дөңдү ашырып коюп, куугун качан келет? – деп, Манас күтүп жаткан экен. Жер

майышкан көп кол келе жатканын көрүп, Сыргакка жаныңа он беш жолдош алып, жылкыны катуу кууп жөнө, анын чаңын көргөндө ошол тарапка жөнөөр, мен аңдып жатып кый сүбөдөн саяйын дейт. Тосуп туруп Жолой өтө берерде Манас качырып чыгып, Алмамбет экөөлөп аны аттан сайып түшүрүп, башын кесет. Атасынын өлгөнүн угуп согушка кирген Жолойдун балдарын Алмамбет өлтүрүп, Манаска кабар берет. Жолойдун элин чаап, кыздарын олжолоп, намысымды алдым – деп Манас үйүнө келип, убадасы боюнча Төкөр уста менен баласына кыздарды, алтымыш жылкы олжого берет.

Окуялардын мазмунуна, мүнөзүнө караганда бөлүм бири-бирине байланыштуу өзүнчө өнүгүшкө, натыйжага ээ эки бөлүктөн – эпизоддон турат: Көкөйдүн ашы; Жолойго каршы жортуул.

Бөлүм «Бокмурун» – деген жалпы тема менен аталган. Окуяга мындай тема ким тарабынан берилгени – тексти айткан информатор ушинтип атаганы, же окумуштуу шарттуу түрдө койгон темабы, белгисиз. Бөлүмдөгү биринчи окуянын сюжети Көкөтөй канга уулу Бокмурун берген аш жөнүндө баяндалат. Көкөтөйдүн оорусу, өлүмү менен башталган бул эпизоддун логикалык жыйынтыгы Жолойдун чабылган аттардын байгесин зордуктап талап кетиши, аштын тарашы менен аяктайт. Ушул эле окуя азыраак мурда кагаз бетине түшүрүлгөн Ч. Валихановдо «Көкөтөй кандын ашы» – деп аталат. Эпостогу кеңири белгилүү, туруктуу салттык бул окуя илимде фиксацияланган тексттердин дээрлик бардыгында ушул түрдө, же ушуга жакын мүнөздө аталат. Буга караганда бөлүмдөгү биринчи окуянын «Көкөтөйдүн ашы» деген аталышы туурараак болор эле.

В. В. Радлов жазган варианттын тексти анча чоң эмес айрым өзгөчөлүктөрү менен, кыскартылып айтылган мүнөздө эл арасында кеңири белгилүү болгон сюжеттик нукка негизинен туура келет. Көптөгөн деталдык белгилери боюнча, айрыкча, Сагымбай Орозбак уулу көрүнүктүү өкүлү болгон мектептин манасчылары айткан тексттерине жакын.

Бөлүмдөгү экинчи окуя Манастын Жолойго каршы аттанышын баяндайт. Сюжет аштын түздөн түз уландысы

катарындагы нукка ээ экендигине карабастан, сөз андан кийинки болгон окуялар жөнүндө бара жатканын айгинелейт. Мисалы, Көкчөгө ат, Жамгырчыга Сүт болотту сура- тып, Кошойго бата берсин – деп, киши жиберүү ж.б.

Жарыяланган окуядай эпизод башка манасчыларда айтылары илимге белгисиз, бирок, атайын даярдык кө- рүп камданып алып аттануу, чалгын чалуу, жылкы тийүү, кыргындуу согуш ж.б. белгилери боюнча сөз болуп жаткан окуя эпостогу кеңири белгилүү – «Чоң казатты» эске салат.

5) Көзкаман – (205-280-б., 2540 сап ыр) – Бай Жакып келиндери Карабөрк, Акылай, Каныкейди отко кийирип, сынайт. Каныкейди жактырат. Аны уккан Манас барып кызматын көрөлү – деп, кырк чоросун ээрчитип аттанып, Каныкейдикине келет. Ал урматтап тосуп, жакшылап ко- нок кылып, кырк чорого сооттон сарпай, чүчтөдөн көйнөк- дамбал, жөкө өтүк кийгизет. Алар кубанып, Каныкейди мактап кетишет.

Ат семирип, түз болот, боз кыроо түшүп, күз болот эрендер жатып бук болушат да, жортмок болушат. Аттан- ган Манасты Каныкей токтотуп, быйыл 25 жаш мүчөлүң, аттанбагын! – деп, өтүнөт. Манастын ачуусу келип, бул- дурсун менен чабат. Каныкей ачуунду кой! – деп күлүп туруп, жолуң ачылсын! – деп, тилегин айтат. Кечээ келген Каныкей кармап жатса – деп, Акылай аны туурап, ал да Манасты кармайт. Манас аны да чабат.

Акылай кайра келбей кал! – деп, каргайт. Кайрылып Акылайдын көөнүн жайлап кетсин, каргышы жаман эле – деп, Каныкей Манастын артынан адам чаптырса, Манас намыстанып болбой коёт.

Талаада Манас уктап калат. Төрт жолдошу менен чал- гынга барган Алмамбет алыстан бир караан көрүп, Манас- ка келип айтат. Дайнын билип келүүгө Кыргызды жибе- ришет. Токойлуу жерден тосуп турган Кыргыз келе жат- кан баланы кармап алат. Бала мен төрөлүү журттан келе жатам, төрөңө алып бар – дейт. Жолдон Алмамбет чыгып жай сурайт. Бала өз жайын айтат. Жакып алты жашта экенде калмактардын Айкан, Күнкан деген кандары ке- лип кыргызды чапканда иниси Көзкаман калмактарга тү- шүп кеткен экен. Ошол Көзкаман көчүп келатыптыр. Көз-

камандын Көкчөкөз, Бербөлжүн, Дербөлжүн, Чагандай, Агандай аттуу беш уулу бар экен. Алмамбет Манаска келип баланын сөзүн айтат. Манас атам мурда андай тууганы жөнүндө эч качан айткан жок эле, чын-төгүнүн билип кел – деп Алмамбетти Жакыпка жөнөтөт. Андан кабарын уккан Жакып уулумдун алды-артында жөлөк-таянычы жок эле, ырас болгон турбайбы! – деп кубанат. Байбичеси калмактан келген немелер сага эл болмок беле, жалгызым Манаска кыйын болгон тура, беш бөрү бирөөнү таласа соо кылабы? – деп, кайгырат. Жакып акылың тай-кы, кубанбайсыңбы – деп, карс-карс күлүп, тим болот.

Кайра тарткан Алмамбет Каныкейге айтсамбы, айтпсамбы – деп, ыргылжың болуп келе жатканда ал кереметинен билип, алдынан чыгып, жай сурайт. Алмамбеттен жаңы туугандардын кабарын угуп, корком, алар бизге эл болбос, төрөм мерт таап калбасын, сак болсун! – дейт.

Алмамбеттен Көзкаман чын эле тууганы экенин уккан Манас куу байтал минген баланы туугандарымды баштап кел – деп, жөнөтөт да, жаңы тууганды өрүлүктөп туруп, анан жортмок болуп, үйүнө кайтат. Көзкамандардын көчү келет. Манас кырк чоросу менен барып өрүлүктөп, алты үй-өргөө тиктирип берет, түлөө өткөрүп, туугандарынын колдорун алалдайт, чоң той өткөрүп, ат чабат.

Ыраазы болгон Көзкаман балдарына камданып Манасты конокко чакыргыла, ат мингизип узаткыла – дейт. Алар камданып, Манас менен чоролорун чакырып келүүгө Чагалдайды жиберешет. Ал даап Манаска айта албай, кырк чородон угар – деп, аларга гана айтып кетет. Конокко келе жатканда Серек Манас жок, кантип барабыз, Алмамбет сен барып чакырып келбейсиңби – дейт. Чакырганы барган Алмамбетке Каныкей аракка мас болгондо чатак чыгар, тууган адамдардын арасына киришпейли – деп, кырк чоро кетип калар, жалгызды мерт таптырып коюшпасын, Манас барбай эле койсун – дейт. Анын сөзүн туура тапкан Алмамбет кырк чорого кайра барып: Манас мас экен, уктап калыптыр, өзүбүз эле барып, сыйын көрүп келели – десе, Серек көнбөй кайра жөнөп, Манасты ээрчитип келет. Конокто мастыктан чыр чыгып, чок болот менен кагып жиберсе учу Манастын жазы маңдайына

тиет. Манас жалгыздыгына арман кылат. Көзкаман ортого түшүп, арачалап коёт, Манас үйүнө барат.

Манас чоролорун чакырып калмактарга жортуп баралы – деп кеңешет. Аттанып чыгып Каржаабастын боюна барып жатат. Алардын кеткенин үч күндөн кийин билген Көкчөкөз күндөп-түндөп жүрүп, ат урунду кылып, артынан жете барат. Билген жолуң – деп, Көкчөкөздү чалгынга жиберешет. Ал калмактарды аралап барса Айгандын жанында турган жайзаң көрүп тааныйт да, Айганга айтат. Ал карматып алып, сырын сураса Көкчөкөз мен жүз киши, Манас кырк киши менен келдик. Манасты жайлайлы, элди мен бийлейин дейт. Айган кол курап камданат. Көкчөкөз кайра келип, Манаска жооп айтпай, чатырына түшүп жатып алат. Манас Көкчөкөздөн жай сурап кел! – деп, Алмамбетти жиберет. Алмамбет жоонун жайын сураса Көкчөкөз калмактар эч капарсыз, жай жатышыптыр – дейт. Алмамбет кайра келе жатса жолдон Көзкаман чыгып: чалгын чалгыла, Манас сак болсун, түндөгөн күбүр-шыбыр көбөйдү, мени бөлүп ташташты, коркуп турам – деп, эскертет.

Алмамбет Манаска келип, кандай эл экенин ким билет, баласы бирди айтса, атасы башка сөз айтат – деп, уккандарын баяндайт. Манас менен Алмамбет аттанып чалгынга жөнөшөт. Жолдон жолуккан калмак чалдан Айгандын кол жыйып, камданып атканын угуп, аныгын билиш үчүн түрүн өзгөртүп алган Алмамбет, жоону аралап кирип, кандын кызы Алтынайдын үйүндө өтүп жаткан кыз оюнга барат. Алтынайды жактырат. Кайра Манаска келип, көргөнүн айтып, Алтынай акылы жактан Каныкейге тең адам экен, мага олжого бер – дейт. Манас Каныкейге тең экени чын болсо мен өзүм алам – десе, Алмамбет «жер дебеймин Таласты, эр дебеймин Манасты», мен кетем – деп таарынат. Манас ойноп айттым. Алтынайды сен ал – деп, убада кылып, кырк чорого барышат. Эртеси калмактарга каршы аттанышып, катуу согуш болуп, калмактарды жеңишет.

Олжодон куру калышкан Көзкамандын балдары чыр чыгарышып, олжолорду кайра бөлүшүп, аларга да беришет.

Элге кайтып келе жатышып жолдо турган бир үйгө түшүп, тамактанышканда Көкчөкөз аракка уу кошуп берип, Манас кырк чоросу менен ууланып жатып калышат. Акку-

ланы мине качкан Манасты Көкчөкөз Аккелте менен атат. Ок анын дал ортосуна тийип, капчыгай ылдый кулайт.

Кереметинде билген Каныкей кантемир деген дары алып, Манасты издеп келип таап, кайнатма кара дары, сүртмө кызыл дары менен дарылайт. Мекедеги Канкожо да келет. Манас он эки күндө айыгат. Кырк чоронун өлгөнүн көрүп, жалгыз кантип жүрөм – деп, Манас тилек тилеп Мекеге кетет, жер жүзүн кыдырат. Анын тилеги кабыл болуп, кырк чоро тирилет да, Манасты издеп Мекеге барышат.

Каныкей түш көрүп, анын түшүн Алтынай кырк чоро менен Манас келет экен, боюңа бүтүптүр, эркек баатыр балалуу болот экенсиң, ал балаң атасынан да ашкан баатыр болот экен – деп, жоруйт.

Манас келет, Көзкамандын балдарын өлтүрөт.

Бул бөлүм да эки окуяны – «Көзкамандар окуясын» жана «Айган кан» аталган эпизодду камтыйт. Биринчи окуя дээрлик бардык варианттарда кезиккен туруктуу салттык окуялардын бири. В. В. Радловдогу тексттер бул окуянын көпчүлүккө маалым нугуна жакын. Экинчи окуя «Айганкан» – деген ат менен кийинки манасчылардын айрымдары айткан варианттарда кездешет (мисалы, С. Орозбак уулунда), тексттер негизинен окшош.

б) Семетейдин туулганы – (280-312-б., 1079 сап ыр) – Аккула арып, Манас карыйт. Каныкейди алганына 32 жылга толот. Чоролорун чакырып: Каныкейдин боюнда 7 айлык бала бар, артымда жаш калмак болду, көзүңөрдү салгыла, кыз болуп калса жайын таап бергиле, мен өлөм, камдангыла – дейт. Манас өлөт, сөөгүн Таластын боюндагы Сулпукорго коюшат. 9 ай өткөндө Жакып: Абыке менен Көбөштүн бирине тийсин – деп, Мендибайды Каныкейге жиберет. Муну укканда ал капа болуп, 9 айлык боюмда бар, кыз туусам тиём, эркек туусам тийбейм – дейт.

Каныкей эркек тууйт, кайын энеси Бакдөөлөт экөө баланы алмак-салмак уйку көрбөй кайтарып багышат.

Жакып, Абыке, Көбөш жаңы туулган баланы өлтүрмөк болуп, кол курап аттанышат. Алардын каптап келе жатканын көргөн Каныкей баласын койнуна салып, алтымыш жашар кайненеси Бөкдөөлөттү жетелеп Алтыбайдын аралга кире качат.

Абыке, Көбөштөр Каныкей менен баласын таппай, үй-мүлкүн талкалап, талап кетишет.

Айласы куруган эки аял кайда барарын билишпей, Каныкейдин кеңеши менен анын өкүл атасы Карынбайга келишсе, ал Манастан көөнүм калган – деп, кабыл албай коёт.

Бакайга барышат. Ал Манастан калган баланы көрүп кубанат, ат-тонун, азыгын камдап, өз атаң Караканга бар – деп, жолду көрсөтүп, узатып коёт. Жолдо азыгы түгөнүп ачка болуп, кыйналып, акыры Каракандын шаарына келишет. Каракан Каныкейге ак өргөө тиктирип берип, баланы өзү багып алат. Чоң той берип, балага ат койдурмак болот. Ак боз ат минген, колунда аса таягы бар адам балага «Семетей» – деп, ат коюп, көздөн кайым болот.

Семетей Каракандын баласы болуп чоңоёт. Каракан чоң той берет. Той тараарда Семетей ат минем – дейт. Сур жоргого айырмач токуп, ага мингизип, жанына чөйчөктөй көздүү Сары тазды кошуп берет. Семетей өз баласы болсом Каракан мени өзү менен кошо ала жүрөт эле, ал атам эмес экен деп, атты жетелеп турган Сары таздан чылбырды жулуп алып, үйүнө кетип калат. Таздан кабар уккан Каракан, анын байбичеси, кыздары, уулу Солтонкул кой десе Семетей болбойт. Каныкей келип кой десе, ага менин атам Манас, элимди сагындым, атаңдын Аколпогу менен Ақтулпарын сурап бер – дейт. Али жашсың – деген энесинин жүйөө сөзүнө көнбөй койгондо Каныкей атасына барып, Семетей жалгызым эли-журтун билип алыптыр – деп аты менен тонун сурайт. Айткандарын алып берип, Бакайга жолугуп, ошонун тили менен бол – деп тапшырып, Каныкей уулун узатат.

Семетей жол жүрүп Таласка келип, Үч-Кошойду эңкейип кирип, Сулпукордун башынан төө кайтарып жүргөн Бакайга жолугуп, өзүнүн дайнын айтып, энеси берген белекти тапшырат. Кубанган Бакай төө энеси куу ингенди кудайыга чалып, Семетейди ошол жерде калтырып, өзү сүйүнчүгө кетет. Жакыпка Семетейдин келгенин айтса, ал баланы алып кел – дейт. Сыртка чыгып тура калган Бакай Жакыптын балдарына Семетейге уу берели – деп жатканын угат.

Семетейге келип, берген тамагын ичпе – деп, тапшырып, аны Жакыптыкына ээрчитип барат. Семетей Жакыптын уу кошуп берген арагын ичпей, итке берсе, ит өлөт.

Семетей андан аттанып, Абыке, Көбөштөргө барып, алардын үйүндөгү атасынын курал-жарагын тартып алып, Тайбуурулду минип, кайра таятасыныкына кайтат.

Элине көчөм деген Семетейди Каракан көп дүнүйө-мүлк берип узатат. Семетей Таласка келип, атасынын ордо тиккен жерине конот.

Чоң атасы, агалары көп колу менен каптап келип, урушта Семетей жеңет. Колго түшкөн Жакыпты Шакан, Абыке, Көбөштү Каныкей өлтүрөт.

Бөлүмдө «Семетейдин» кеңири белгилүү салттык нугу кыска түрдө берилген, тексттердеги көптөгөн деталдык белгилер, чакан эпизоддук көрүнүштөр, айрыкча, С. Каралаев айткан вариантка жакын.

Көзгө урунган бир көрүнүш: тексттерде адатта бир адам айткан вариантта кетирилбей турган карама-каршылык бар: окуялардын баш жагындагы Каныкей төрөгөн жердеги Манастын энесинин аты Бакдөөлөт (287-б., 231-сап ыр) делсе, кийин Шакан (291-б., 368-сап ыр) – делет. Шакан – Чыйырды делип аталуу көп учуроочу белги, ал эми Бакдөөлөт дайым бөлөк каарман. Буга караганда бир нече адамдан жазылган тексттер окумуштуу тарабынан куралып берилген болсо керек дешке негиз бар. Бул китепте жарыяланган тексттин башка кийин жазылган варианттардын басымдуу көпчүлүгүнөн айырмаланган белги окуянын салт боюнча «Манаста» айтылуучу баатырдын өлүмү, аны коюу, Семетейдин туулушу сыяктуу көрүнүштөр ушул бөлүмдө айтылуусу. Бирок, мындай берилүү варианттык белгилердин бирине жатышы да мүмкүн.

7) Семетей – (312-368-б., 1927 сап ыр) – Семетей он үчүндө ок атып, он бешинде жоо сайып, кырк чорого баш болуп, атасынын ордун басып жатат.

Эриккен Семетей кырк чорого жортолу – дейт. Алар макул болушат, бирок өзүлөрүнчө кеңешип, алтымыш жашка келгенче Манастын атын токудук эле, эми жети-мишке келгиче Семетейдин атын токудук, алдыбыз жети-мишке, аркабыз алтымышка чыгыптырбыз. Семетей карыганда айдап жүрүп ар кайсы жерде өлтүрөт го, андан көрө качып кетели – деген бүтүм чыгарышып, качышат. Кабар алган Семетей кууп жетип, алдына чыгып, жөө ту-

руп, атын тартуу тартып, үч жолу кечирим сурап, өтүнсө да токтобой коюшат. Ачуусу келген Семетей кырк чорону бүт кырып, үйүнө кайтат. Айылга келсе Ажыбайдын катыны менен Алмамбеттин катыны экөө эки эркек бала тууйт. Сүйүнгөн Семетей экөөнө Каныкейдин эки эмчегин эмизип, тууган кылып алат. Балдардын атын Күлчоро, Канчоро коёт. Экөө чоңоюп, доо доолап, жоо жоолап, баатыр болушат.

Бир күнү Семетей үйдө ойлуу олтурганын көрүшүп эки чоросу эмне билгениң бар? – деп сурашат. Семетей өлгөн жанды тиргизген, өчкөн отту тамызган Айчүрөктүн кабарын укканын айтып, эртең аттанып Акунканга баралы, Айчүрөктү же колум менен, же жоолашып алам – дейт. Айчүрөктү ала турган күйөөсү Көкчөнүн уулу Үмөтөй экен. Аттанып чыгып Акундун элине барышып, оюн куруп жаткан Айчүрөккө Күлчорону жиберет. Семетейдин келгенин угуп чыгып келген Айчүрөктү ала качып кетишет.

Үмөтөй көп кол менен келип жылкы тиет. Күлчоро Канчорону кабарга жиберип, өзү куугунга кетет. Кабар уккан Семетей келип, согуш болуп, Үмөтөйдүн колу жеңилип, өзү туткунга түшөт. Семетей Үмөтөйдү жакшылап кабыл алып, Күлчоро аркылуу кааласа алып качып келген катынды алсын, макул десе ат минип, тон кийип сыйымды көрсүн, өчөгүшсөк экөөбүздүн бирибиз өлүп тынабыз – деп, жүйө сөз айтат. Ал алган катынды мен эмне кылмак элем, эл бололу – деп, Үмөтөй ыкка көнөт. Ага Тайбуурулду мингизип, Манастан калган ак күрөөкө зоотту кийгизип узатат.

Бир күнү Семетей жаман түш көрүп, чочулап, атасынын бейитин тайып келем – деп, ак боз бээ коштотуп жөнөйт. Айчүрөк да жаман түш көргөнүн айтып, барба десе болбойт. Анын кабарын уккан Каныкей аттанып чыгып, артынан жете барып, кайт десе көнбөйт. Каныкей белги – жышаандар айтып, жаман белги көрсөңөр дароо кайта келгиле – деп, кайгырып калат.

Мүрзөгө барып, бээ союп, эт бышырып, Каныкей айткан жаман белгини – кайнаган казандан кара кочкул кан чыкканын көрүп, аттанып, тегерегин карашса көп кол келип тегеректеп калыптыр. Согуш болот, Семетей минген

ат баспай калгандыктан Күлчоро ага өз атын берип, үйгө кетиңиз – дейт. Семетей мен жалгыз кантип кетем – деп, болбой, экөө учкашып качышат. Жедигердин Кыясы көп колу менен алардын артынан кууйт. Көкчечич жүрө албай калып, учкашкан экөө аттан түшүп турушат. Куугун жетип, экөөнү курчап калат. Күлчоро Көкчечечти минип, жоону аралай качып кутулат. Жалгыз калып, жатып алган Семетейге эч ким даап жакын бара албайт.

Канчоро Кыяска келип, Семетейди кармап берсем мага эмне кызмат көрсөтөсүң? – дейт. Кыяс Күлчоронун аялы Чачыкейге нике кыяйын, Таласка кан көтөрөйүн – деп, убада кылат. Канчоро артынан барып, Семетейди кармап берет, Кыяс аны айбалта менен чаап өлтүрөт. Канчоронун акылы менен Кыяс Семетейдин сөөгүн өрттөп, күлүн сапырып жиберет. Муну алыстан көргөн Күлчоро айылга барып, Айчүрөккө кабар айтып, кууп барган жоо менен жалгыз согушат. Жетинчи күнү аты баспай калып, колго түшөт, анын оң далысынын кечирин кесип май кайнатып кууп, токмоктоп өлтүргүлө – деп, жылкычыларга кул кылып берет. Канчорого Чачыкейди алып берип, кан көтөрөт, Айчүрөктү үйүнө алып барып, Кыяс өзүнө нике кыйдырат.

Айчүрөктүн алты айлык боюнда бар экен, Кыяска баргандан кийин алты ай өткөндө эркек төрөйт. Баланы Кыяс өлтүрмөк болгондо Айчүрөк атама барып, кол жыйып келип, өч алам – деп, опузалайт. Корккон Кыяс балага тийбей, эл чакырып, той берет. Эч ким ат коё албай, баланын атын асмандан түшүп келген Айкожо Семетейдин уулу «Сейтек» – деп коюп, көздөн кайым болот.

Сейтек чоңоёт. Аны көргөнү келген Күлчорого баласын кошуп берүү үчүн Айчүрөк Сейтекти Кыяска барып Тооторуну бер – деп, сура – деп жиберет. Ойноок бала унутуп калып, кайра кетип бара жаткан Күлчорону көргөндө энесинин сөзү эсине түшүп, дөңдө отурган Кыяска Тооторуну минип, жылкыга барам – деп, ыйлап барат. Кыяс Күлчорону чакырып ээрчитип барып, үч күндө кайра алып кел – деп, буюрат.

Күлчорону тосуп туруп токмоктоп кирген жылкычыларды Сейтек жыга чаап салып, туу бээ союп, аны майга бөлөйт. Күлчоро айыгып, кадимки күч-кубатына келет.

Күлчоро менен Сейтек аттанып, Кыяска келип, анын башын Күлчоро чаап салат.

Күлчоро менен Сейтек Каныкейди издеп аттанышат. Анын колуна таяк берип, Канчоро кой кайтартып койгон экен. Канчоро билермандарын чогултуп алып: Семетей атамды өлтүргөн, ошон үчүн өчүмдү алдым – деп, мактанып жатканда барган Күлчоро анын сөзүнө чыдабай аттан ыргып түшүп, кармап, босогого таңып салат. Кайтарган коюн таштап жүгүрүп келген Каныкей Канчорону жара тартып таштайт.

Сейтек энелерин алып Таласка көчүп келип, Кең-Колдун боюндагы Манас үй тиккен жерге конуп, Үч-Кошой менен Таласты, Ташкенди бийлеп калат.

Бөлүм «Семетей» – деп аталганы менен чынында анда баяндалган окуялардын мазмуну боюнча «Семетейден» 6-бөлүмдө берилген эпизоддорго улай чыгарманын аягы жана «Сейтекке» таандык окуялар негизинен дээрлик бүт камтылат. Көпчүлүк варианттарга мүнөздүү болгон салттык белгини эске алганда китептин 354-бетине чейинки окуялар, б.а., Кыяс жеңишке жетишип, Күлчорону кул кылып, Айчүрөктү олжолоп кетип өзүнө нике кыйган жерге чейин «Семетейге» таандык, ошол жерден тартып бөлүмдүн аягына чейин «Сейтектин» окуялары. Ушул белгиге караганда бул варианттагы материалдардын эки бөлүмдө берилген «Семетейге» тиешелүүлөрүнүн жалпы көлөмү 1421 сап ыр, ал эми «Сейтек» 506 сап ырдан турат.

В. В. Радловдун эмне себептен эпостун «Сейтек» бөлүмүн өзүнчө белгилеп, атын атап көрсөтпөгөнү белгисиз. Окумуштуу андай бөлүмдү атабагандыгына карап ошол тарыхый шартта эпостун «Сейтек» бөлүмү өзүнчө аталбаган болсо керек дешке мүмкүн эмес. Анткени, манасчылардын, элдин арасындагы айтылган маалыматтарга караганда өткөн кылым ичинде эле «Манастын» үч негизги бөлүмдөрү гана турмак, баатырлардын алардан кийинки муундары жөнүндө айтылуу кеңири белгилүү, талашсыз фактылардан. Мисалы, өмүрүнүн басымдуу көпчүлүгүн өткөн кылым ичимде жашаган белгилүү чоң манасчы Чоюке Сейтектен кийинки бир нече муундун окуяларын айтканы аны билген көптөгөн адамдар тарабынан эскерилет.

«Семетейдин» бул бөлүмдөгү окуялары да көпчүлүк айтуучуларга таандык салттык нукка жакын берилген. Майда деталдык белгилери жактан С. Каралаевдин вариантына толук дээрлик туура келген жерлер арбын.

«Сейтекке» таандык окуялар да салттык нуктун айланасында, бирок, көпчүлүк варианттарда орун алган Семетейдин тирилиши жана белгилүү каармандардын кайып болуп кетүүсү бул жердеги тексттерде жок. Ошого карабастан Сейтектин бабаларынын ордун ээлеп калганын белгилеген корутунду чыгарылып, жомоктун окуялары логикалык жактан бүткөн таризге келтирилген.

Китептеги «Жолой кан» – деп аталган (369-525-б. 5322 сап ыр) экинчи бөлүм өзүнчө, бир топ көлөмдүү чыгарма. Мындай наамдагы жана мазмундагы эпос эл арасында сакталып калган эмес. Көкөтөйдүн ашында Жолой балбанга түшүп, окуялар арасында аты эскерилип, Манас менен согушу баяндалган фактыларга таянып окумуштуу бул бөлүмдө берилген тексттерди «Манастын» бөлүмү, же окуяларынын бири деп эсептейт. Бирок, «Жолой канда» баяндалган окуялар «Манас» менен байланышпайт. Ал эми мындагы башка каармандардын аты «Манастын» окуяларынын арасында эскерилиши боло бере турган көрүнүш. Мисалы, Төштүк да «Манаста» активдүү каармандардын бири, бирок бул абал ушул эле ат менен аталган өзүнчө эпостун болушуна жана жашашына тоскоолдук кылбайт.

Эпостун «Манас» бөлүгүнүн көлөмү 9449 сап ыр. «Семетей» 1421 сап, «Сейтек» 506 сап ырды түзөт. В. В. Радлов боюнча үч бөлүм биригип 11376 сап ырдан турат.

Бул көлөм эпостун кийин кагаз бетине түшүрүлгөн жетимиш ашуун варианттарынын ар биринен көп эселеп аз. Бирок, бул абал академик В. В. Радлов жарыялаган материалдын маанисин төмөндөтпөйт. Анткени, биринчиден, «Манастын» бүгүн бизге белгилүү варианттарынын дээрлик барынын көлөмү бир кылка эмес, алардын арасында жарым миллион сап ырдан ашуун өзгөчө көлөмдүүлөрү да, ошону менен бирге эле салыштырмалуу алганда чакан дешке боло тургандары да бар. Демек, айтуучунун чыгармачылык дареметине, кесип ээси катары ээлеген ордуна жараша чыгарманын окуялары толук, же кыскартылган

түрдө айтыла берүү адаттагы көрүнүш. Кээде чоң, белгилүү манасчылар да эпостун окуяларынын айрымдарын кенен айтса, кээсин кыскартып аткаруусу, же такыр эле айтпай таштап кетүү учурлары да кезиге берет. Мисалы, С. Кара-лаев кыргыздардын чабылышын кенен айтса, Сагымбай манасчы кыскача эскерүү менен гана чектелет ж.б. Анын үстүнө В. В. Радлов кагаз бетине түшүргөн тексттердин илим үчүн башкы мааниси көлөмүндө эмес, мазмунунда, бүгүн белгилүү варианттардагы кайсыл окуялар, кандай мүнөздө мурдатадан келе жаткан сюжеттик белги экендигин тастыктоодо салыштыруучу көрсөтмөлүк үлгүнүн, бул багытта ой айтууда далил болуучу фактылык таянычтын ролун аткаргандыгында, б.а. ал тексттерди биздин учуру-бузда жазылган материалдар менен салыштыруу аркылуу жүз элүү жылдан ашуун убакыт ичинде эпостун мазмуну, идея, тема, башкы каармандардын мүнөздөмөлөрү өзгөрүүлөргө учураганбы, эгер учураса кайсыл багытта жана канчалык даражада? – деген сыяктуу орчундуу маселелерге жооп алууда зарыл керектүүлүгүндө.

«Манас» эпосунун В. В. Радлов кагаз бетине түшүргөн тексттери, жана окумуштуунун бул чыгармага берген жогору баасы, жомоктун көркөмдүк касиеттери, айтуучу-аткаруучуларынын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү ж.б. көптөгөн багыттар боюнча айткан ойлору менен байкоолору илимий корутундулары маанисинин тереңдиги жактан бүгүн да күчүн жоготпойт, баркы жогору.

Актан Тыныбековдун уулунун күбө өтүп, берген маалыматына караганда чоң манасчы Тыныбек Жапы уулу Нарын уездинин участковоюнун (орус адамы, аты, жөнү белгисиз) суроосу боюнча 1898-жылы өзү айткан варианттан чакан үзүндүнү кагаз бетине түшүртөт [13] (өзү жазганы, же кат билген башка адамга жаздырганы белгисиз). Ошол материалга чакан киришүү жазып, 1925-жылы Эшеннаалы Арабаев «Тыныбек жомокчуноку. «Семетейден» бир бөлүм» – деген ат менен Москвадан араб тамгаларын колдонуп бастырып чыгарган [14].

Үзүндүдөгү окуялардын кыскача тизмеги бул түрдө. Чынкожо, Толтой Акункандын шаарын камап, кызы Айчүрөктү бергин деп күч көрсөтүшөт. Олжо катын болууну

намыс көргөн Айчүрөк аккуу кебин кийип, учуп чыгып, өзүнө тең болор, зордукчулардан элин коргоп калар баатыр издеп жер кыдырып, белгилүү баатырлардан Коңурбай менен Музбурчакты сынап, алардан өтүп Таласка келип, Семетейди көрүп, сынына толтурат. Семетейдин аялы Чачыкейге жолугуп, күйөөң мени жоодон куткарып алсын – деп, өтүнөт. Чачыкей жүйөгө көнбөгөндүктөн ууга чыккан жеринен атайын тосуп туруп, Семетейдин Акшумкарын ала качып кетет. Шумкарды ким ала качканын дайынын билген Семетей артынан издеп барып, атайы тосуп чыккан Айчүрөккө Үргөнч дарыясынын боюнан жолугуп, сууну кечип өтүп кудалаган колуктусуна үйлөнөт.

Эпизоддун негизги нугу, окуялар кыскарган түрдө айтылганы байкалып турса да, бүгүн илимге кеңири белгилүү варианттардагы мазмунга жакын.

Венгер окумуштуусу доктор Георг фон Алмаши саякатчы катары Азия жана Борбордук Азияга жасаган саякаттарынын учурунда 1900-жылы кыргыздардын жергесине келип, 7 ай бою ушул өлкөнү кыдырып жүрүп, Нарын-Көл кыргыздарынын арасынан «Манасты» угуп, эпостон 72 сап ыр көлөмүндөгү текстти жазып алып, аларды венгер тилине которуп, кыргызча текстти жана аны өз котормосун илимий комментарийлар менен жабдып 1911-жылы «Чыгыш кабарлары» («Восточное обозрение») журналына жарыялайт. Ошол эмгектин немец тилиндеги котормосу 1911-1912-жылдары Будапештте чыккан «Keleti Szemle» журналынын XII томунда басылып чыгат.

Г. Алмаши «Манастын он эки миң кол менен Бээжинге казат кылганы» – деген тема коюп, латын тамгалары менен кагаз бетине түшүргөн кыргыз тилиндеги чакан үзүндүнүн мазмуну бул: баатыр Чубак, эр Манас ар бири кырк кишиден кошчу алып, кырк эки күлүк коштогуп, алты айчылык алыс жолдогу Бээжинге аттанмак болуп, аргын менен ногойго коштошот. Аман-соо келгин! – деп, журту чуулап, кызыл үртүк жаптырган кыйын күлүк Аккулага минип, баатыр Алда! – деп, жөнөй берерде кечээ катынында калк бузган, кыз кезинде чайкап журт бузган Манастын катыны Каныкей туулганына 60 күн болгон Семетейди көтөрүп, баатыры менен коштошууга басып келет.

Эрдиги менен кабылан Манас ошого чейин баласына назар салбаган экен. Баланы көрүп «бери алып келчи!» – деп, уулу ошондо эсине түшөт. Колуна алып, бетинен сүйсө, уулу атасын көрүп, арсалаңдап күлөт. «Алты жашка жетпедиң, аргын менен ногойго аким салып кетпедим!» – деп, Манас арман кылат.

Баласы менен коштошуп аттанган баатыр колу менен эки ай жол жүрүп, Ыртыш дайра чоң сууга – кытайлардын четине жетишет [15].

Окумуштуу үзүндүнү кимден жазып алганын көрсөткөн эмес. Г.Алмашинин «Манас» эпосу, анын мазмуну боюнча билген маалыматтары кагаз бетине түшүрүлгөн үзүндүдөгү кабарлардын чегинен алда канча кеңири. Буга окумуштуунун «Кара кыргыздардын эпосу «Манастын өлүмүнөн» – деген тема менен берген эпос, анын мазмуну жана окумуштуунун бул чыгарма жөнүндөгү ойлору маалымдалган чакан эмгек күбө. Г. Алмашинин «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону» деген жалпы тема коюлган эмгеги ушул Кара кыргыздардын эпосу «Манастын өлүмүнөн» аттуу макаладан башталып, ага улай кыргызча текст, анан котормо, акырында айрым сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү жайгаштырылган.

Макалада Манас баатыр калмак князы Коңурбайдын жортуулунун мизин кайтарып, он эки миң кол менен ага каршы аттанып, кытайларды жеңип, Бээжинди алганы, бирок өзү шейит кеткени, Манастын кысасы аталган эпос 20 миң сап ырдан турары, анын уландысы болгон «Семетей» жана анча кеңири тарабаган «Сейтек» ар бири 30 миң сап ырдан турары ж.б. окумуштуунун эпос, анын айтуучулары жөнүндөгү ойлору баяндалат. Г.Алмаши «Манас» эпосунун ыр түзүлүшү боюнча биринчи болуп пикир айткан изилдөөчү.

Белгилүү орус сүрөтчүсү В. В. Смирнов 1903-1904-жылдары сүрөтчү катары императордук орус географиялык коомчулугунун экспедициясына катышып, Бишкекте, Түндүк Кыргызстандын ою менен тоосунун көп жерлеринде болуп, ошол саякаттарынын учурунда Кенжекара аттуу адамдан «Семетейдин» үзүндүсүн угуп, өзү уккан Семетейдин Үргөнчтү кечип өтүп, Айчүрөккө жолуккан жерин

кыскача кара сөз менен орус тилине которуп (Атайбек аттуу тилмечтин жардамы менен) кагаз бетине түшүрөт. Ал котормо В. Смирновдун 1914-жылы Москвада жарык көргөн «Түркстандын талааларында» («В степях Туркестана») аттуу китебинде жарык көргөн.

В. Смирнов Кенжекаранын аткаруусунда «Семетейден» үзүндүнү бал аарысынын момунун жардамы менен фоно жазууга түшүрөт, семетейчи ырчынын сүрөтүн тушь менен тартат. Сүрөтчү өзү уккан үзүндүнүн негизинде «Семетей менен Айчүрөктүн Үргөнч жээгинде жолугушуусу» деген темада сүрөт тартат. Бул эпостун каармандарынын көркөм элесин живопись аркылуу чагылдыруу аракетинин биринчи кадамы эле.

«Манас» эпосунун, анын бөлүмдөрүнүн тексттерин эл арасынан чогултуу, жыйнап, кагаз бетине түшүрүү, тексттерин үйрөнүү, илимдик проблемаларын изилдеп, талдоого алуу иштерине кыргыз элинин тарыхый жолундагы советтик түзүлүш учуруна туура келген мезгилинде көп көңүл бурулду. Илимдин бул багытында түрдүү элдердин көрүнүктүү өкүлдөрү, атайын өкүмөттүк мекемелер аракеттенгендиктен, иш системалык мүнөзгө ээ болуп, орчундуу натыйжалар жаралды, фольклористика илиминин бир тармагы катары эпостун тексттерин жыйноо, бастырып чыгаруу, башка элдердин тилдерине которуу, чыгарманын илимдик проблемаларын изилдөө бөлүктөрүн ичине камтыган манастануу илими пайда болду. Ал илимдин өзүнчө өнүгүш жолу – калыптануунун түрдүү баскыч, этаптары бар: жыйырманчы жылдар ичи алгачкы башат болсо, отузунчу, кыркынчы жылдар арасы – түптөлүү, кыркынчы, алтымышынчы жылдар ичи – изденүү, алтымышынчы жылдардан бүгүнкү күндөргө чейинки убакыт – калыптануу учурлары катары мүнөздөлүшү жөндүү.

Бир кылымга жетпеген мезгилди кучагына алып, кыргыздардын узак тарыхый жолунун, элестүү айтканда, көз ирмемине татырлык убактысын ээлеген советтик түзүлүш учуру маани-маңызы боюнча да, ак-кара түзү, пайда-зияндуу жактары жактан да калкыбыздын тагдырында орчундуу орунга ээ болуп, жарык да, көлөкөлүү да изин калтырды. Ошол учурдун бизге калтырган жемиштүү, оң

натыйжалуу жактарынын бири ушул ата-бабабыздын улуу мурасына бир топ көңүл бурулуп, аны жыйноо, изилдеп үйрөнүү багыттарында бир катар ийгиликтердин жаралышына ыңгайлуу шарт түзүлгөнү. Манастануу илиминин түптөлүп, пайда болушу да, өйдө-ылдыйлуу, өз алдынча татаал. Жетишкендиги менен чыр-чатагы да арбын өнүгүш жолунун этап-баскычтары да ушул тарыхый учурдун баскан жолу, анын мүнөзү менен шартташкан, максат-талаптарынын ыңгайына ылайык өңүттө жүргөн.

Колдо болгон илимге белгилүү маалыматтарга караганда манастануу илиминин бутак-багыттарынын ичинен советтик түзүлүш учурунда эпостун тексттерин кагаз бетине түшүрүү аракеттери биринчи болуп башталыптыр.

Хронологиялык принципти так кармап айтканда, советтик түзүлүш учуруна кирген ХХ кылымдын 20-жылдарында «Манаска» тиешелүү материалдардан кагаз бетине биринчи түшкөнү – 1922-жылы 31-июлда белгилүү манасчы Тоголок Молдодон (Байымбет Абдыракманов) «Семетейдин Айчүрөккө барганы» деген тема коюлган эпостун «Семетей» бөлүмүнө тиешелүү чакан үзүндү [16]. Үзүндүнү чоң жомокчу Сагымбайдан ал айткан вариантты жазуу үчүн атайын Тоңдон издеп келген белгилүү фольклорчужыйноочу К. Мифтаков жазган. Ал адам Сагымбайды үйүнөн таппай калып, атайын жиберилген адамдар манасчыны тапкыча эл кыдырып, оозеки чыгармалар жазып жүрүп, Тогуз-Торо тарапта Тоголок Молдого жолугуп, анын айткан вариантынан чакан үзүндү жазып алат.

К. Мифтаковдун башкы максаты өзү атайын издеп келген Сагымбайдан текст жазуу болгондуктан, кагаз бетине түшүрүлгөн чакан үзүндү менен чектелип, Тоголок Молдонун вариантын толук жазган эмес (белгилүү манасчылардын бири Тоголок Молдо эпостун негизги үч бөлүм боюнча өзү айткан вариантты кийин өзү кагаз бетине түшүрүп, өткөргөн).

К. Мифтаков ошол жолу Тоголок Молдодон жазган үзүндүнүн жалпы көлөмү – 1961 сап ыр. Тексттерде Семетейдин бала чагы, жетим калуу, качып таятасыныкына баруу, эрезеге жеткенде элине келип, атасынын ордун ээлөө окуялары жөнүндө кыскача баяндалып келип, негизги окуя баатыр

Семетей чоролору менен кызматкер жигиттерин ээрчитип, баары 25 киши болуп, кыз издеп Акун кандын шаарына аттанганынан башталат да, тосо келген Айчүрөккө Үргөнчтүн боюнан жолугуп, аны ээрчип шаарга барып, атайын даярдалган сарайга токтоп, түн ичинде атасынын үйүндөгү Айчүрөк сулууга барган жерине чейин баяндалат [17] (Тоголок Молдо, анын варианты жөнүндөгү маалыматтарды ушул китептеги ага арналган атайын бөлүмдөн кара).

Ушул Тоголок Молдодон «Семетейдин» үзүндүсү жазылгандан көп узабай эле улуу жомокчу Сагымбай Орозбак уулунун вариантын кагаз бетине түшүрүү иши башталат. Жазуу ишин уюштурган жана тексттерди кагаз бетине түшүрүүнү да өз колу менен баштап берген – Каюм Мифтаков.

Сагымбайдын вариантын жазуу ишинин башталыш так датасы белгисиз. Иштин уюштуруучусу жана жетекчиси К. Мифтаковдун эскергенине караганда, Сагымбайдын өмүр жолу, иштин качан, кантип башталганы ж.б. маалыматтар, берилген тексттерден мурда орун алган материалдар белгисиз себептер менен жоголуп кетиптир [18]. Кыйыр маалыматтарга караганда, кыргыз фольклористикасындагы бул өзгөчө маанилүү кадам 1922-жылы июль айынын аяккы, же август айынын баш чендеринде башталган экен. Анткени бул окуяга түздөн түз тиешеси бар К. Мифтаков 1922-жылы 31-июлда Тоголок Молдодон «Семетейден» үзүндү жазганын эскерет, ал эми Сагымбайдан материалдар жаза баштоо бул иштен кийин, бирок, көп узабай, ага удаа эле жүзөгө ашырылган.

Сагымбайдын вариантын кагазга түшүрүү иши төрт жылга чамалуу убакка созулуп, 1926-жылдын августунда аяктайт [19]. Жазуу ишине анын башталышында К. Мифтаков, С. Сооронбаевдер катышып, бирок негизинен башынан тартып, аягына чейин Ыбырайым Абдырахманов бүтүргөн. Жазылган материалдардын жалпы көлөмү 180378 сап ыр, ыр арасында бир нече жерде кыска түрдөгү кара сөздөр да бар (чоң манасчы Сагымбай Орозбак уулу, анын өмүр жолу, айткан варианты, ал варианттын манастануу илиминдеги орду жөнүндөгү маалыматтар ушул китептеги бул темага арналган атайын бөлүмдө орун алган).

Манастаануу илиминин алгачкы башаты болгон өткөн кылымдын жыйырманчы жылдарынын ичинде «Манастын» тексттеринин ичинен басмадан чыкканы жалгыз китепче – Тыныбек жомокчу айткан «Семетейден» чакан үзүндү. «Семетейден бир бөлүм» деген ат менен 1925-жылы Москвада арап тамгалары менен беш миң нускада жарык көргөн бул китепченин жалпы көлөмү 3617 сап ыр, окуя Айчүрөктүн атасы Акункандын кызымды Чынкожо, Толтойго кантип берем – деп кейип турган монологунан башталып, Семетей Акундун ордосуна барган жердин аралыгындагы маалыматтар камтылат. Китепчеге Э. Арабаев чакан кириш сөз жазган.

Жарыяланган үзүндү 1898-жылы Нарын приставы, орус адамынын суроосу боюнча Тыныбек жомокчу кагаз бетине түшүргөн материал. Ошол китепче чыккан тарыхый шартта Сагымбайдын вариантын жазуу иши али аягына чыга элек, башка бастырып чыгарууга ылайыктуу даяр текст жок болгондуктан, кыргыз илим комиссиясын башкарган Эшенаалы Арабаев колуна тийген үзүндүнү жарыялоону чечкен окшойт. Тексттерди басмага даярдоо ишине катышып, кол жазманы басмаканага берүүгө ылайыктап көчүрүп чыккан Кусейин Карасаевдин эскергенине караганда, ал Э.Арабаевдин тапшыруусу боюнча көчүрүп чыккан материал эски араб тамгалары менен чийилип, ким жана качан жазганы көрсөтүлбөгөн, эскирип кеткен кол жазма. Анын түп нуска экенин, же көчүрмөлүгүнө көңүл бурбагандыктан улам билбейт, бул жөнүндө Э. Арабаевден да тактап сурабаптыр. Ошондой болсо да ал көчүргөн нуска Э. Арабаевдин да, Каюм Мифтаковдун да кол тамгалары менен жазылбаганын так айта алат («Э.Арабаев мен жазган материалды өз атынан жарыялап жиберди» – деген К. Мифтаковдун маалыматын тактоо максатында биз кайрылганда К.Карасаев берген маалымат. К. Карасаевдин өз колу менен жазылган ушул кабарлар бизде сакталуу турат – М. С.).

Ушул сөз болуп жаткан өткөн кылымдын 20-жылдарынын ичинде эпостун тексттерин жарыялоого караганда чыгарма боюнча пикир айтып, анын айрым илимдик проблемаларына тиешелүү маселелерге кайрылуу аракеттери бир кыйла активдүү болуптур.

Совет доорунда «Манасты» изилдөө багытындагы илимге белгилүү иштердин төл башы катары белдүү түрколог, профессор П. Фалевдин «Илим жана агартуу иши» («Наука и просвещение») аттуу Ташкентте чыгуучу журналдын 1922-жылкы 1-санында жарыяланган «Кара кыргыздардын былиналары кантип курулат» («Как строится кара-киргизская былина») [20] аттуу чакан макаласы эсептелет.

Профессор П. Фалев «Манас» эпосунун өзү эмгектенип жаткан учурдагы абалы, эл арасындагы оозеки айтылып жүргөн, же айрым ошол мезгилде кагаз бетине түшүрүлгөн тексттери менен тааныш эмес. Кыязы ал Ч. Валихановдун кыргыз эпосуна тиешеси бар экенин билсе да, казак окумуштуусу жазган материалдарды – «Көкөтөйдүн ашынын» кыргызча үлгүсүн да көрбөгөн. Ошон үчүн кара кыргыздардын эпосун изилдөөдөгү негизги жана бирден бир жалгыз булак В. В. Радловдун «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү» аттуу эмгегинин V тому [21] деп эсептейт.

Изилдөөнүн максаты – эскерилген эмгектин баш сөзүндөгү акад. В. В. Радлов «Манас» эпосу боюнча айткан пикирлерди толуктоо. Ошон үчүн проф. П. Фалев V томдун баш сөзүндө академик В. В. Радлов эпостун эл турмушунан алган орду, анын айтуучуларынын чыгармачылык өзгөчөлүгү ж.б. жөнүндө кызыктуу маалыматтар берүү менен кара кыргыздардын баатырдык уламыштарынын мазмунуна кыскача мүнөздөмө бергенин, ошону менен бирге эле формасы жөнүндө да айрым ойлор айтканын эскерте келип, ошол пикирлердеги көңүл көп бурулбай калган ушул багытка – чыгарманын формалык түзүлүшүнө токтолуп, кенемтеликти мүмкүндүгүнө жараша толуктоо ниетин билдирет да, эр Манас менен эр Көкчөнүн кармашы аттуу чакан сюжеттин үзүндүсүнүн курулушун талдоого алат.

П. Фалев кыргыз былиначасы негизинен түрк эпосторунан мүнөздүү ыр түзүлүшүндө берилгенин белгилейт [22] да, ошону менен бирге эле айрым туруктуу мүнөздөгү башталманын (зачин) учураарына көңүл бурат [23]. Окумуштуунун кыргыз эпосу менен белгилүү Күлтегин эстелигин

деги жазуулардын арасындагы жакындык жөнүндөгү жоромолдору көңүл бурууга арзырлык, жөндүү жана баалуу пикирлерден.

1925-жылы арап тамгасы менен Москвада жарык көргөн «Семетейден» алынган чакан үзүндүгө Э. Арабаев тарабынан жазылган кириш сөздү «Манас» боюнча басма түрүндөгү кыргыздын калеминен жаралган биринчи эмгек дешке болот. «Семетей баатырдан бир бөлүм» деген тема менен берилген бул чакан макаланы терминдин кеңири маанисиндеги кириш сөз дешке деле болбойт, анын мазмуну да, алдына койгон максаты да жупуну. Бул жагынан эмгекти «Манас» эпосунун чоң жомокчу айткан вариантынын белгилүү, кызыктуу эпизоддорунун биринен үзүндү жарыяланып жаткан орчундуу ишке байланыштуу теориялык жана практикалык мааниге ээ ойлор камтылган баш сөзгө – кириш сөзгө караганда, автордун өз жеке каалоосун баяндаган жана жарыяланып жаткан тексттин эпостун сюжетиндеги ирет-ордун гана көрсөтүү менен чектелген жолдомо дешке мүмкүн. Буга бир бетке толук жете бербеген кириш сөздүн көлөмү эле эмес, адат катары бул түрдөгү иштердин мазмунун түзүүчү эпостун жанрдык белгиси, чыгарманын мазмуну жана көркөмдүк белгилери, айтуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү ж.б. сыяктуу зарыл маалыматтар турмак, жарыяланып жаткан материалдардын качан, ким тарабынан кагаз бетине түшүрүлгөнү жөнүндөгү элементтардык кабарлар да жок экендик да күбө. Киришүү «Семетейдин» сюжетин кыскача маалымдоодон башталып, жарыяланып жаткан тексттин ошол окуялардын өнүгүшүндөгү ордун, башы, аягы жок бул материал «Кыргыз калкына маалым кадимки Тыныбектин жомогунан бир келмек» [24] экендигин эскертет. «Семетей» толук жыйналганда бардык окуялары бир бастырыларын айтып, азыркы жарыялоону «калкка тил суутуу кылууга асты менен бастырып олтурабыз» [25] – деп, оюна жыйынтык чыгарат.

Кириш сөз канчалык көлөм жактан чакан, мазмуну жупуну болсо да, ошол өз учурундагы кыргыз эпосун изилдөө, элге тааныштыруу багытындагы алгачкы чыйырдын биринчи кадамдары катарындагы көч башылык маа-

ниси чоң. Анын үстүнө окумуштуу берген жөнөкөй маалыматтарда жалпылоочулук мүнөздөгү корутундуларга келүүгө жардам бере турган баалуу фактылык кабарлар да бар. Мисалы, кириш сөз ошол учурда жазылып кагаз бетине түшүрүлбөгөнү менен «Семетейдин» эл арасында кеңири белгилүү болгон негизги окуялары – чыгарманын сюжеттик жалпы нугу жөнүндө маалымат берет. Ошону менен бирге эле кыргыз эпосунун «жомок» делген атайын термин менен аталышынын басма сөз түрүндөгү дагы бир далилин көрөбүз, жана ошол терминге ылайык эпосту айтуучулар да жомокчу делерин, б.а., ошол тарыхый учурларда эл арасында бири-бирине байланышкан атайын эки түшүнүк термин жашагандыгын документалдуу түрдө көрөбүз. Эгер «Манастын» өткөн кылымдын экинчи жарымындагы изилдөөчүлөрүнүн ичинен эч бири да бул терминди эскербегендигин көңүлгө алсак, Э. Арабаевдин күбө өтүүсүнүн мааниси таасын айгинеленет.

Э. Арабаев берген маалыматтардын ичинде «Семетейдин» окуялары жөнүндөгү кабарлар да көңүл бурууга арзырлык. Окумуштуу «Семетей» эпосунун кандай негизги бөлүмдөрдөн турарын окуяларды ирээти менен баяндоо аркылуу көрсөтөт. Мындай кабар В. В. Радлов 1885-жылы жарыялаган материалдардан кийинки басма жүзүндөгү жарыяланган кабар экендиги жактан эле эмес, ошол 20-жылдардагы «Манастын» биринчи бөлүмүнөн башка бөлүмдөрү ирээти менен толук түрдө кагаз бетине түшүрүлө элек шарттагы маалыматтар экендигин эске алуу да ал фактылардын илимдеги ордуна күбө өтө алат. Анын үстүнө окумуштуунун маалыматтарынын негизинде «Семетейдин» өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгон, бизге белгисиз варианты менен таанышабыз. Мисалы, эпостун Э. Арабаев баяндаган сюжетинде «Семетей баатырдын жаш кезинде куда болгон кайыны Акун кан, Акун кандын кызы Айчүрөк Семетейдин колуктусу болгон» [26].

Э. Арабаевден мурда айтылган В. В. Радловдун маалыматында эпостун сюжеттик өнүгүшүндөгү бул түйүн такыр башка мүнөздө: Айчүрөк Көкчөнүн уулу Үмөтөйдүн кудалашкан колуктусу. Семетей Айчүрөктүн кабарын угуп, атайын издеп барып жолугушуп, кыздын макулдугу менен

аны ала качып кетет. Ушуга байланыштуу «Семетейдин» В. В. Радлов жазган вариантынын окуяларынын өнүгүшү өзүнчөлүккө ээ. Мисалы: Үмөтөй менен Семетейдин каршылашуусундагы башкы себеп ушул колукту талашуу. Кийинки манасчылардын көпчүлүгүнүн варианттарында, ошонун ичинде Сагымбай менен Саякбайда да Манас менен Акункан балдары төрөлө электе бел куда болушат. Ушуга ылайык Семетейдин төрөлүш учуру да ар башка – Саякбайда Чоң казатка аттанардын алдында, Сагымбайда «Кичи казат» башталардан мурун. Манас менен Акундун кудалашуусу Семетей менен Айчүрөктүн жаш кездеринде болгон дегенге караганда, Э. Арабаев таянган факты – бизге белгилүү варианттардын көбүнөн айырмаланган өзүнчө школанын өкүлүнүн айткан тексти. Эпостун сюжеттик өнүгүүсүндөгү ушул маанилүү түйүндүн башкалардан айырмаланып турганын карап Э.Арабаевдин информатор манасчысы эпостун биринчи бөлүмүн да, экинчи бөлүмүн да кеңири белгилүү болуп, көпчүлүк кабыл алган салттык нуктан бир топ өзгөргөн түрдө айткан адам болуш керек деп божомолдоого мүмкүн. Демек, окумуштуунун маалыматы эпостун эволюциялык өнүгүшүнүн түрдүү бурулуштарын изилдөө багытында мааниге ээ экендиги күмөнсүз.

20-жылдардын экинчи жарымында кыргыздардын эл катарындагы сезим-түшүнүктөрүнүн ойгонушу, жанданышы, өзгөчө тез темп менен өсүп-өнүгүшү үчүн тарыхта мурда эч качан болбогон шарттар түзүлгөн эле. Мунун катарына өз алдынча (автономиялуу) область болуп бөлүнүү, өз алфавитинин түзүлүшү, натыйжада өз тилинде окуу, китеп-газеталардын басылып чыга башташы ж.б. сыяктуу көптөгөн рухий маданияттын булактарын кошууга болот. Айрыкча 1926-жылы аймак таануу институтунун, ал эми 1928-жылы андан бөлүнүп чыгып Тил жана жазуу институтунун (институт языка и письменности) уюштурулушу жазуу-сызуу иштеринин эле жөнгө салынуу маселелерин эмес, илимдин көптөгөн тармактарынын өзүнчө кадам шилтеп, телчиши, түрдүү багыттардагы алгачкы чыйырлардын пайда болушу үчүн шарт түзүлүп, өбөлгөлүк негиз жаралган.

Ушундай кырдаалда көптөгөн кылымдар бою элдин сыймыгы болгон ата-бабанын байыртадан калган улуу му-

расы «Манаска» өзгөчө көңүл бурулганы, жаңыдан телчигип келе жаткан кыргыз интеллигенттеринин кайсыл тобу, катмары болсун аны үйрөнүүгө, колуна келсе зарыл проблемаларын чечүүгө дилгир даяр турганы шексиз. Бирок, илимдин ошол тармагы боюнча баш сайып, аракеттенген адамдардын – адистердин жоктугунан жакшы ниет көбүнчө ооз жүзүндөгү айтылган ой, айрым анча натыйжа бербеген үзүл-кесил аракеттер менен гана чектелип, майнап чыгар иш жок өңдүү болуптур.

«Манас» проблемаларынын ичинен ошол учурда өзгөчө көп көңүл бурулуп, талаш-тартыштарды туудурган маселе эпостун жазылып алынган тексттерин бастырып чыгаруу аракеттеринин айланасында болуп, ушуга байланыштуу чыгармага жалпы баа берүү, анын маани-маңызын белгилөө, пайда-зиянын тактоо багытындагы ойлор пикир алышуулардын, талаш-тартыштардын негизин түзөт.

Тарыхый шарттын ошол учурундагы коомчулуктун «Манас» эпосуна көңүл буруусунун, кызыгуусунун мүнөзүн, деңгээлин «Кызыл Кыргызстан» газетасынын 1930-жылы 27-майдагы санына талкуу иретинде жарыяланган К. Карасай уулунун «Манас» аттуу макаласындагы баяндалган маалыматтарынан да даана байкоого болот.

Бүгүнкү кыргыз журтчулугуна көрүнүктүү тилчи катары кеңири белгилүү проф. Кусейин Карасаевдин студент кездеринде жазылган бул макаласында автордун жаштыгына жана эпосту изилдөө багытындагы тажрыйбасынын аздыгына карабастан, эпостун ошол учурда кызуу талаш туудурган бир катар проблемаларына илимий багыттагы, негизинен туура, жооптор берилген. Ушул жактан алып караганда макаланы совет доорундагы «Манас» жөнүндөгү илимдин 20-жылдардагы алгачкы кадамдар шилтелген телчигүү учурунун корутунду чеги, эл чыгармачылыгына илимдин талаптарына ылайык негиздерде мамиле жасоо, изилдеп үйрөнүү иштеринин башталышы катары баалануучу 30-жылдардагы эмгектердин төл башы деп баамдап, мамиле кылууга болор эле.

Макаладагы козголгон негизги маселе – «Манас» эпосун бастырып чыгаруу. Автор «Манастын» ар бири 400 беттен турган тогуз томду – жалпы көлөмү 200 басма та-

бактан ашык текстти 1922-1926-жылдар арасында атактуу ырчы Сагымбайдан Ыбырайым Абдыракман уулу жазганы, бирок «ошо күндөн ушу күнгө чейин бул маселеге кадимкидей назар салып, бастыруу чарасына кирилбегендигине бир жагы каражаттын жоктугу болсо, экинчи жагы тартипке салуу үчүн билим кызматчыларынын жетишсиздиги болуп келген экендигин эскертүү менен, жалгыз гана түрк уругунун баатырлары эмес, жер шарындагы мамлекеттердин көбүнүн баатырларын катыштырып, турган жерлерине чейин көрсөтүлгөн кеңири мазмуну, чебердик-кооздук касиеттери жактан кыргыз оозеки адабияттарынын ичинде шексиз биринчиликти алуучу «Манас», «Семетей» поэмасын колдо болгон үлгүсүндө толук басмадан чыгаруу зарыл деп эсептейт.

К. Карасай уулунун макаласында «Манаска» тиешелүү жалпы маанидеги ойлор да кезигет. Мисалы, автор эпоско карата «поэма» деген терминди колдонот, ал эми чыгарманын мазмунун түзгөн эпизод-окуяларды ар бири «өзүнчө бир аңгеме» [1] – деп айтат. Бирок, бул адабий терминдер, кыясы, «Манаска» таандык жанрдык өзгөчө белгини чечмелөө үчүн эмес, жалпы мааниде колдонулган. Ошондой болсо да эпостогу ар бир чоң бөлүм өзүнчө бүткөн калыптанган чыгармалык мүнөзгө ээ экендикти окумуштуу туура баамдагандыгы шексиз.

«Манасты» айтуучуларга карата макаланын автору «ырчы», «акын» жана «манасчы» деген терминдерди колдонот. Бул үчөөнүн биринчи экөө мурдатадан белгилүү, илимий эмгектерде кесип ээлерин – көркөм сөз өнөрүнүн өкүлдөрүн, ошолордун ичинде «Манас» жомогун айтуучуларды да, белгилөөдө атайын терминдер маанисинде пайдаланып жүргөн сөздөрдөн, ал эми үчүнчүсү адабий термин катары жазма жүзүндө биринчи жолугат. Бирок, ал сөзгө атайын басым жасалып, маани берилбестен, кайдыгер, адаттагы белгилүү сөздөрдүн бири катары берки экөө менен бирге колдонулат. Демек, буга караганда сөздү автор атайын өзү таап, кандайдыр көрүнүштү белгилөө үчүн алып жаткан термин эмес, эл арасында кеңири пайдаланылып айтылып жүргөн, адаттагы кандим жай сөздөрдүн бири. Ошентсе да эгер ушул макала жазылган учурдан 4-5

жыл эле илгери, мисалы 1925-жылдар айланасында, мындай термин эпосту айтуучуларга карата колдонулбагандыгын, колдонулса да анча кеңири мүнөзгө ээ эмес экендигин (антпесе Э. Арабаев жогоруда эскертилген кириш сөздө «жомокчу» менен катар андай терминди да колдонот эле го) эске алсак, эл турмушундагы өзгөрүүлөрдүн натыйжасынын белгилеринин бири – кесиптик дифференцияланышынан жаралган жаңы термин өз маанисинин тактыгы жана ал арналган кесип ээлеринин кадыр-баркынын деңгээли аркылуу коомчулукка өтө тез тарап, жалпы кабыл алынгандыгы байкалат.

Манастаануу илиминин өнүгүш жолунун экинчи этабы болгон 30-40-жылдар аралыгы сөз болуп жаткан илимдин негизинин түзүлүү-түптөлгөн мезгили катары мүнөздөлөт. Бул белгини эң алды менен «Манас» эпосунун негизги үч бөлүмүнө тиешелүү көптөгөн варианттардын – зор көлөмдү түзгөн тексттердин кагаз бетине түшүрүлүшүнөн көрүүгө мүмкүн.

Отузунчу жылдар ичинде, айрыкча 35-жылдардан тартып, «Манас» эпосунун тексттерин калк арасынан жыйноо – кагаз бетине түшүрүү маселесине зор көңүл бурулуп, өкмөт тарабынан зарыл керек деген ири өлчөмдөгү каражаттар бөлүнүп, натыйжада элге манасчы катары аты белгилүү ошол учурда көзү тирүү адамдардын дээрлик бардыгынан алар айткан варианттарды жазып алуу иштери жүргүзүлүп, иштин өзгөчө татаалдыгына жана узак убакытты талап кыларына карабастан, орчундуу ийгиликтерге жетишүүгө мүмкүн болгон – чоң манасчы С. Каралаев баш болгон, Шапак Ырысмендеев, Тоголок Молдо, Акмат Ырысмендеев, Багыш Сазанов, Актан Тыныбеков ж.б. көптөгөн манасчылардын айткан варианттары жазылып алынган, же жазуу иштери башталган.

Көптөгөн адамдардын катышуусун, ар бир манасчыдан текст жазуу узакка, кээде бир нече жылдарга созулган убакытты, орчундуу каражатты талап кылган бул өнөктүк маанисинин орчундуулугу, көлөм-чендик өлчөмү жактан масштабдуулугу менен айырмаланат (белгилүү манасчылар, эпостун алар айткан үлгүлөрү, жазуу, бастыруу, изилдөө иштери ж.б. маалыматтар ушул китептеги

атайын тема-бөлүмдөрдө орун алган). Манастаануу илиминин негизин түзгөн фундаменталдык, илимий пикирлер айтып, иликтөөдөгү башкы булак, фактылык таянычтын милдетин аткаруучу нечелеген жүз миң саптардан турган тексттердин даярдалып жана сакталып калышы советтик түзүлүштүн элибизге берген орчундуу жемиштеринин, пайдасы зор ийгиликтеринин бири десек жөндүү.

Илимдин фактылык фундаменти түптөлүү менен бирге эле ушул баскыч, мезгил учурунда эпосту бастырып чыгаруу, башка элдердин тилдерине которуу, түрдүү багытта иликтөө иштери да жанданып, ар бир багыттын өз жолу даана көрүнө баштаганы көзгө урунат.

Эпоско тиешелүү маселелерди чечүүнүн үстүндө аракеттенген атайын мекеменин, анда иш алып барган жооптуу адамдардын болушу ийгиликке шарт түзүп, өбөлгө болгону шексиз. Анын тарыхы мындай: 1930-жылы 28-майда кыргыз тили жана жазуусу Илим изилдөө институту менен Кыргыз АССРинин Эл Агартуу Комиссариаты биргелешип уюштурган атайын, чоң кеңешме болуп, ага ошол кездеги кыргыз интеллигенттеринин чоң тобу (Арабаев, Ботояров, Жолдошев, Жантуров, Байжиев, Айылчинов, Нааматов, Тойчунов, Мифтаков, Абрамзон ж.б.) катышып «Манас» эпосун (Сагымбай манасчыдан жазылган тексттерди) басмага даярдоо жана жарыялоо маселеси каралат. Кеңири талкуудан кийин эпосту бастыруу зарыл деген бүтүмгө келишет. Бул иштерди уюштуруу жана жүзөөгө ашыруу үчүн «Манас» комиссиясы» деп аталган атайын, жарым коомдук башталыштагы топ түзүү чечилип, кабыл алынат. Комиссиянын башчылыгына ошол кеңешмеде тексттерди бастырып чыгаруунун принциптери жөнүндө атайын доклад жасаган К. Карасаев, катчысы болуп Илим изилдөө институтунун кол жазмалар боюнча штаттагы кызматкери Шабданов бекитилет [27]. Ошол «Манас» комиссиясынын төрагалык милдетин 1931-жылдан баштап К.Тыныстанов аткарып, андан кийин бул милдет ким республикадагы агартуу тармагын башкарса, ошого жүктөлүп жүрүп олтурган.

«Манас» комиссиясы 1931-жылдан баштап К. Тыныстановдун демилгеси менен эпостун тексттерин орус тилине которуу ишин да баштап, чыгарманын ырларын сапма-сап

которуу тобу түзүлүп, ага Шабданов, Солтоноев, Тойчунов, Нааматов жана жазуучулар Алексеев, Попов тартылат [28].

К. Тыныстанов жетектеген «Манас» комиссиясы эпостун тексттерин басмага даярдоо, орус тилине которуу багытында бир катар иштерди иштеген. К. Тыныстанов 1932, 1936-жылдары эки жолу атайын ушул маселе боюнча Москвага командировкага барып, Поливанов, Батманов сыяктуу адистерди ыр саптарын сөзмө-сөз орус тилине которуу ишине тартып, 1935-жылы өткөн атайын конференцияны уюштуруп, белгилүү орус акын-котормочуларды чыгарманын орус тилине көркөм котормосун жүзөгө ашырууга макулдашып активдүү аракеттер көргөн. Бастырууга, которууга даярдалган кыргызча тексттерди 1935-жылы К. Тыныстанов редакциялаган. Даяр тексттер орус тилине сөзмө-сөз которулуп, 1936-жылдан тартып Москвада котормочулар үчүн өткөрүлгөн атайын конкурстун жеңүүчүлөрү болгон Д. С. Липкин, Л. Пеньковский, М. Тарловский «Манасты» орус тилине көркөм которуу ишине киришишкен. Бирок андай аракеттерден көзгө көрүнөрлүк натыйжа чыга электе иш аягына жеткирилбей токтоп калган. Анткени иштин активдүү демилгечиси К. Тыныстанов катуу сынга алынып, ишинен четтетилгендикке байланыштуу ал катышкан иштердин көбү жараксыз, зыяндуу делип табылган. Буга Кыргызстан КП(б) БКнын Бюросунун 1937-жылы 5-ноябрдагы жыйынында кабыл алынган № 51-токтомунун § 8 күбө боло алат. Бул токтомдо 1. Атайын «Манас» комитети түзүлүп, анын курамына Султанбеков (төрага), Салиханов, Камбаров, Токобаев, Жакишев (жооптуу катчы), Алимов, Ашубаев, Жаналиев кирсин. 2. Мурдагы тексттер зыянкечтик менен иштелгендиктен, «Манасты» бастырып чыгаруу иши тексттерди аягына чейин редакциялоого жана комитет тарабынан бекитилгенге чейин токтотулсун [29] – деген бүтүм чыгарылган.

Ошондой болсо да 1935-жылдардан тартыш кызуу жүргүзүлүп жаткан «Манас» эпосунун түрдүү варианттарын кагаз бетине түшүрүү, жазып алып жыйноо багытындагы маанилүү иштер өз нугунда, мурдагы калыпта улантылган. Ошондой эле чыгарманын тексттерин орус тилине

көркөм которуу да өз деминен кайтпай, колдоого ээ болуп турган. Ал эле эмес ушул аракетке жаңы багыт берилип, 1938-жылы 28-октябрда Кыргыз ССРинин ЭКК төрагасы Т. Кулатовдо өткөн «Манас» эпосун орус тилине которуп жаткан Москвалык котормочулар Липкин, Тарловский, Пеньковский жана Илим изилдөө институтунун, басмакананын, Жазуучулар Союзунун өкүлдөрү, башка жооптуу кызматкерлер катышкан кеңешмеде эпосту орус тилине которуу ишинин жүрүшү талкууланып, ошол жыйында «Манастын» кадыр-баркын көтөрүү максатында орусча китебинин 1-тому жарыкка чыкканда эпостун юбилейин өткөрүү чечими кабыл алынат жана эпостун чыгыш датасын тактоо иши окумуштууларга милдеттендирилет.

Ушул чечимге ылайык «Манастын» тексттерин кыргыз тилинде басмага даярдоо да кайра колго алынып, 1938-жылы 20-сентябрда Кыргыз ССРинин Эл Комиссарлар Советинин № 1323 токтому менен «Манасты» кыргыз тилинде бастырууну даярдоо үчүн атайын редакциялык комиссия түзүлүп, ага М. Чойбашев, У. Жакишев, К. Маликов, Т. Шамшиев, Т. Үмөталиев бекитилет [30]. Ал эми 1939-жылы 9-декабрда КП(б)К БКнын Бюросунун № 103 чечими менен эпостун кыргыз тилиндеги 1-китебинин Редколлегиясы катары Жакишев, Маликов, Үмөталиев, Бөкөмбаев, Токомбаев, Жумабаев бекитилет.

Ушул эле жылдары ишти жандандыруу, натыйжалуулугун арттыруу максатында узак жылдардан бери кызматкерлеринин көбү коомдук башталышта жүргөн мурдагы «Манас» комиссиясы, 1935-жылдан тартып «Манасты» бастырып чыгаруу редколлегиясы – деп аталып келген мекеме атайын даярдыгы бар кадрлары арбын Кыргыз тили жана жазуу илим изилдөө институту менен Кыргыз ССРинин Эл Комиссарлар Кеңешинин 1938-жылы 8-августагы № 1108 токтому аркылуу бириктирилип, «Манас» эпосун жарыялоо редколлегиясынын жумушчу аппараты, кызматкерлери, сметасы, каражаты, кызматкерлери жана буюм-тайымы институтка өткөрүлүп берилет, ушуга ылайык институттун тутумунда «Манас» эпосун бастырып чыгаруу бөлүмү түзүлгөн, бөлүмгө Ө. Жакишев башчы болуп дайындалган. Бир жылдан кийин 1939-жылы 16-сентябрдагы илим коми-

тетинин № 3 токтому менен бөлүмдүн статусу өзгөртүлүп, атайын «Манас» сектору уюшулуп, сектор атайын штатта турган илимий кызматкерлер менен толукталган.

1940-жылы 23-мартта Кыргыз ССРинин ЭКСинин № 389-токтому менен 1940-41-жылдарда кыргыз жана орус тилдеринде эпостун 1-2-томдорун бастырып чыгаруу белгиленген, ошондой эле 1940-жылдын ичинде эпостун үч бөлүмүнөн айрым элге кеңири белгилүү эпизоддорду кыска түрдө жарыялоо да көрсөтүлүп, бул багытта Манастын балалык чагы, Алооке кан, Үргөнч, Тайтору, Манастын өлүмү ж.б. сунуш кылынган [31].

Согуш чыгып калганга байланыштуу бул токтомдун негизги маселеси аткарылган эмес, ошондой болсо да «Манас» секторунда басмага даярдалган айрым эпизоддор 1940-1943-жылдар ичинде «Манас» сериялары» деген ат менен II китепче жарык көргөн [32].

1940-жылдын 25-ноябрында Фрунзе шаарында жалпы Союздук кеңешме өткөрүлүп, Москва, Ленинград ж. б. жактан окумуштуу адистер чакырылып, кеңешмеде талкууга алынган «Манас» эпосунун пайда болуш маселеси боюнча бул чыгармага миң жыл болду делген болжолдуу дата көрсөтүлүп, чечим кабыл алынган. Бирок согушка байланыштуу эпостун негизги китептери чыкпагандыктан юбилей өткөрүлгөн эмес.

1945-жылы 8-сентябрда КП(б)К БК Бюросу 1947-жылы «Манас» эпосунун 1100 жылдык юбилейи өткөрүлсүн – деп чечим кабыл алып, 51 кишиден турган Т. Кулатовдун төрагалыгы менен юбилейлик комитет түзүлүп, юбилейдин аппараты, секретарлары ж.б. бекитилген. Бирок, өз убагында даярдык иштери бүтпөгөндүктөн юбилей өтпөй, эки жылга кийин жылдырылган. Анын арасында өлкөдө саясий кырдаал өзгөрүп кеткендиктен маараке өткөн эмес, тескерисинче КПК БКнын Бюросунун 1952-жылы 27-июндагы № 270-токтомуна ылайык «Манас» боюнча мурда жарык көргөн бир катар китептер, алардын арасында 1946-жылы Москвада жарыяланган орус тилиндеги «Манас. Великий поход» – деген 1946-жылы Сталиндик сыйлыкка көрсөтүлгөн китеп да зыяндуу катары пайдаланылуудан алынып салынган.

СССР Илимдер Академиясынын Президиумунун демилгеси менен 1950-жылы 20-октябрда атайын, Кеңешме өткөрүлүп, натыйжада «Манас» эпосунун илимий проблемаларын талкуулоо үчүн Жалпы Союздук конференция өткөрүү чечими кабыл алынып атайын кеңири даярдыктардан кийин 1952-жылы 6-июндан 10-июнга чейин беш күнгө созулган, көптөгөн белгилүү окумуштуулар, жалпы саны төрт жүздөн ашуун адам катышкан илимий конференция өтүп, ал талкуулаган негизги маселеси боюнча «Манас» эпосу негизинен элдик чыгарма деген жыйынтык чыгарып, түрдүү варианттардын алгылыктуу тексттеринен курап бириктирилген вариант түрүндө үч бөлүмүн кыскартып жарыялоо зарылдыгын көрсөткөн. Ушул чечимге ылайык даярдалган эпостун тексттери «Манас» эки, «Семетей», «Сейтек» бирден китеп түрүндө жазуучулар К. Маликов, А. Токомбаев, Т.Сыдыкбеков тарабынан даярдалып, ал китептер 1958-1960-жылдар ичинде жарык көргөн [33].

1948-жылы өзүнчө топ болуудан калып, фольклор, секторуна кошулган «Манас» сектору СССР ИА Президиумунун 1-августа кабыл алган чечимине ылайык 1954-жылы кайра өзүнчө топ болуп түзүлгөн.

«Манас» эпосуна байланышкан зарыл проблемаларга мамлекет, өкүмөт тарабынан орчундуу көңүл бурулгандыгына, бул багытта кыргыз интеллигенттеринин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн кызмат ордуна, кесибине карабай дээрлик бардыгы чын пейилден, активдүү аракеттенгендигине карабастан узак жылдар бою чыгарманын окуяларын ирээти менен камтыган толук сюжетин бастыруу боюнча каалагандай ийгиликтүү натыйжалар чыкпагандыгынын негизги себептери, биринчиден, бул жомоктун өзгөчө зор көлөмү, окуялары татаал, мазмуну элдик узак убакыттар ичиндеги түрдүү көз караш, түшүнүктөрүн камтыгандыгы, ушуга байланышкан ага тиешелүү иштердин татаалдыгы болсо, экинчи орчундуу себеп республикада бул багытта иштеген улуттук атайын адистердин жоктугу, натыйжада чыгарманын көптөгөн күйөрмандарынын аракеттери талаага кеткен куру эмгекке айлангандыгы, булардын үстүнө, кээде чечүүчү мааниге ээ болгон ролду ойногон, жалпы мамлекеттик түзүлүштүн тоталитардык мүнөзү, идеологиясы-

нын, саясаттын улам өзгөрүп, ар бир иш-аракеттин ошого ылайыкташууга аргасыз болуп туруусу деш жөндүү. Көрсөтүлгөн себептердин үчүнчүсүн чечүүчү мааниге ээ катары белгилөө бир катар бышып жетилген иш-аракеттердин ийгиликтүү аякташына ушул жагдай бөгөт болуп, бардык эмгек текке кетүү фактыларына негизделген. Анткени эгер К. Тыныстанов «эл душманы» катары куугунтукталбаганда ал башында турган эпосту жарыялоо иши жогорку баскычта болбогон күндө да өз учурунун деңгээлине жараша жарык көрмөк, ошондой эле коммунисттер партиясынын эски мурастарды кайра баалоо саясатынын кесепетинен «Манас» юбилейин өткөрүү токтоп калбаганда ушуга ылайык белгиленген бир катар иш-чаралар, ошолордун ичинде чыгарманын тексттерин жарыялоо да жүзөгө ашмак.

Ошондой болсо да өткөн кылымдын отузунчу жылдарынан башталып, кыркынчы жылдардын орто чендеринин алкагындагы мезгилди кучагына камтыган манастануу илиминин түптөлүү учуру катары мүнөздөлүүчү экинчи баскычы өз жүгүн ишенимдүү көтөрө алат дешке толук негиз бар. Анткени так ушул мезгил ичинде кандуу согуш учурунда да токтоп калбаган тексттерди жыйноо-жазып алуу иши ийгиликтүү улантылып, орчундуу натыйжалар берген. Чыгарманы бастырып жарыялоо боюнча да чоң-чоң китептер чыкпаганы менен эпостун калкка кеңири белгилүү эпизод-окуялардын кыйласы кыскартылып, чакан китепчелер түрүндө элге тараган. Башка тилдерге – орус тилине которуу колго алынып, которулуп жаткан «Чоң казаттын» үзүндүлөрү Борбордук жана республикалык мезгилдүү басма сөз каражаттарынын беттеринде көптөгөн жолдору басылып турган. Эпостун илимий проблемаларын иликтөө багыты да телчигип, бир катар маселелер талдоого алынып, пикирлер айтылган, айрыкча чыгарманы которуунун теориясы, «Манастын» чыгыш – пайда болуу доору, тарых менен байланышы жөнүндө көп сөз болуп, омоктуу ойлор, жоромолдор сунуш кылынган. Ушул маселелер боюнча Е. О. Поливановдун тексттерди орус тилине которуунун принциптери [34], А. Н. Бернштамдын «Манастын» чыгыш доору, тарых менен байланышы [35], С. М. Абрамзондун «Манас» этнографиялык булак катары

[36] ж.б. эмгектер көңүл бурууга татыктуу. Согуш жылдарында убактылуу кыргыз жергесине келип баш мааналаган Москвалык, Ленинграддык көптөгөн белгилүү окумуштуулар кыргыз эпосун изилдеп үйрөнүүгө активдүү аралашып, бир катар маанилүү эмгектерди жаратышты. Алардын ичинен академик В. М. Жирмунскийдин [37], П. Н. Берковдун [38], М. И. Богданованын [39] манастануу илимине кошкон салымдары орчундуу. Кыргыздын көрүнүктүү окумуштуусу К. Рахматуллин да «Манасты» изилдөө ишине ушул мезгил ичинде активдүү аралашып, бир катар белгилүү эмгектерин жаратты [40].

Казак элинин дүйнөгө кеңири белгилүү уулу, жазуучу жана окумуштуу М. Ауэзов да сөз болуп жаткан мезгил аралыгында илимий консультант, иликтөөчү катары «Манас» проблемаларына активдүү аралашкан. Ал кишинин 1928-жылдардан тартып башталган көп жылдык «Манас» эпосун изилдөөгө арналган фундаменталдуу эмгегинин алгачкы редакциясы отузунчу жылдар ичинде эле даяр болуп, казак тилинде жарык көрүп, иштин кайра каралып, толукталып бүткөн акыркы үлгүсү кыркынчы жылдардын 1-жарымында аяктап, басмага даярдалган [41].

«Манас» эпосунун тексттерин ирээти менен басмадан тыгаруу иши улам кайталанган иш-аракеттерге карабастан түрдүү мүнөздөгү саясий себептер менен оң натыйжа бербегендиги, анын үстүнө өтө көп эмгек, ойго келбегендей ири суммадагы каражат зарпталып даярдык көрүлгөн чыгарманын миң жылдык юбилейинин өтпөй калышы, ал эле турмак эстеликтин өзүнө элге жат, реакциячыл делген жалаалар жабылып, 1946-жылы Москвада орус тилинде жарык көргөн «Чоң казат» аттуу коомчулук жылуу кабыл алып, басма сөз беттеринде көптөгөн оң маанайдагы пикирлерди жараткан китептин зыяндуу келип пайдалануудан алынып салышы жаңыдан түптөлүп келе жаткан манастануу илимин жарга такап, туюкка камалган абалга дуушар кылды. Мына ушундай кырдаалдан чыгуунун жолун издөө аракеттери манастануу илиминин өзүнчө баскычын-учурун түзөт.

«Манас» эпосунун тексттеринин мурда даярдалган китеби орус тилинде 1946-жылы Москвада жарык көрүп,

кыргыз тилинде чыга турган китептеринин алды терүүгө түшүп басылып, сигналдык нусканын үлгүлөрү даяр болуп, чыгарманын 1100 жылдык мааракесин өткөрүүгө күч-аракет да, каражат да аябай зарпталып жаткан учурда 1948-жылдан тартып Коммунисттер партиясынын мурастарга карата болгон мамилеси өзгөрүп, натыйжада маареке өткөрүү турмак жалпы эле «Манастын» баалуу элдик мурас экенине күмөн кылуулар күчөп, чыгарманын өмүрүнө-калк арасында жашап калуу, пайдаланылуу-жашоо мүмкүнчүлүгүнө коркунуч туулат.

СССР Илимдер Академиясынын Президиумунун 1950-жылы 20-октябрда өткөн жыйынында академиянын Кыргыз филиалындагы Тил, адабият жана тарых институтунун иш абалы, кадр маселеси талкууланып, институттун ишин оңдоодогу зарыл чаралардын бири катары 1951-жылы эпостун элдүүлүгү, негизги варианттары жана курама вариант даярдоо маселесине арналган «Манас» эпосу боюнча жалпы союздук илимий сессия өткөрүүнү Илимдер академиясынын Кыргыз филиалына сунуш кылган токтом кабыл алынат. Бирок, ал токтомдо көрсөтүлгөн мөөнөттө конференция өткөн эмес. Анткени 1951-жылы 29-сентябрда Москва, Ленинград шаарларынан келген белгилүү окумуштуулар, СССР жана Кыргыз ССРинин жазуучулар Союздарынын өкүлдөрү, жазуучулар, жергиликтүү окумуштуулар катышып өткөрүлгөн СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын президиумунун кеңири жыйынында Тил жана адабият институтунун мындай орчундуу илимдик форумду өткөрүүгө көргөн камы жетишсиз болгондуктан конференцияны өткөрүүнүн мөөнөтү кийин жылдырылысын – деген бүтүм чыгарылган. Бирок СССР ИА Президиуму 1952-жылы 21-январдагы көрсөтмөсү менен «Манастын» элдүүлүк проблемаларын талкуулоого арналган илимий конференцияны кечиктирбей өткөрүүнү Кыргыз филиалынын Президиумуна милдеттендирген.

Натыйжада «Манаска» арналган илимий конференцияны өткөрүүгө шашылыш, көп жактуу даярдыктар көрүлүп, ошондой даярдыктын бири катары жергиликтүү жана Борбордук басма сөздөрдө «Манас» проблемаларына,

1-кезекте ал чыгарманын элдүүлүк маңызын ачууга арналган атайын дискуссия уюштурулуп, 1952-жылдын 2-февралында «Советская Киргизия» жана «Кызыл Кыргызстан» газеталарына орус жана кыргыз тилдеринде жарыяланган Г. Нуровдун «Чоң казат» китеби жөнүндө («О книге «Великий поход») аттуу маңызы боюнча «Манаска» каршы макаласы менен башталган бул талкуу пикир алмашуулар төрт ай бою үздуксүз активдүү улантылган, маселеге оң, терс мамилесин баяндаган көптөгөн пикирлер коомчулуктун таразасына коюлган жыйырма бештен ашуун макала жарык көргөн.

1952-жылы 6-июнда Фрунзе шаарында башталгап «Манас» эпосун изилдөөгө арналган Бүткүл Союздук илимий конференцияга төрт жүздөн ашуун адам – Кыргызстандын, Москва менен Ленинграддын, союздук республикалардын окумуштуулары, жазуучулар, партиялык-советтик кызматкерлерден тышкары да көптөгөн чыгарманын күйөрмандары, жай адамдар катышып, иш беш күнгө (6-10-июнь) созулган.

Конференцияда негизги докладчылар, катары профессор А. К.Боровков («Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндөгү проблема» – «Проблема народности эпоса «Манас»), Л. И. Климович («Манас» эпосун изилдөөнүн абалы жана милдеттери» – «Состояние и задачи изучения эпоса «Манас.») сүйлөшкөн. Ошондой эле негизги доклад катары «Манас» эпосунун варианттарына мүнөздөмө берүү» – деген темада Ө. Жакишев чыгып сүйлөгөн. Булардан башка А. Д. Давлеткелдиев, М. И. Богданова, К.Маликов, А. А. Валитова, Б. Керимжанова, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков жардамчы докладчылар катары чыгышкан.

Негизги жана кошумча докладдардан башка да конференцияда өз оюн айтып чыгып сүйлөгөн көптөгөн (23 адам) адамдардын арасында М. Ауэзов, А. Бернштам, Б. Юнусалиев ж.б. белгилүү окумуштуулар болгон.

Бири-бирине карама-каршы ойлор, курч сындар көп болуп, айрыкча Сагымбай манасчынын варианты катуу сынга алынган.

Борбордон келген негизги докладчылар өз сөздөрүндө чыгарманын терс көрүнүштөрү делип эсептелген белги-

лерге басым жасап сүйлөгөнүнө (М. Ауэзов Боровковдун докладынын 99% «Манас» реакциячыл деген ойду берет – деп белгилейт, негизги докладчынын сүйлөгөн темасы «Манастын» элдүүлүгүнө арналганы менен сүйлөгөн сөздүн мазмуну чыгарманын терс жагын айтууга арналды деген пикирди өз сөздөрүндө Б. Юнусалиев, С. Табышалиев ж.б. да белгилешкен) карабастан (конференциянын жүрүшү толук түрдө стенографияланган, анын машинкага бастырылган тексттери Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар бөлүмүндө сакталууда [42]) жыйын «Манас» өз негизинде оң баалануучу, элге таандык чыгарма деген жыйынтыкка келет. Конференциянын 10 пункттан турган токтомунда кылымдар бою кыргыз элинин арасында жашап келген «Манас» эпосунун негизи элдик делген 1-пункттан башка да колдогу болгон варианттардын бири да бастырып чыгарууга жараксыз (8-пункт), 1946-жылы Москвада басмадан чыккан «Чоң казат» («Великий поход») китебинин жарыяланышы жаңылыштык болгон (2-пункт), «Манас» эпосунун комментарийлер жана киришүү макала менен коштолгон Курама вариантын бастырууга даярдоо (7-пункт) чыгарманы изилдөөнү тездетүү, атайын сектор ачуу ж.б. милдеттер, иш-чараларды белгилеген пункттар бар.

Негизги маселеси катары «Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасын талкуулаган бул илимий форум ошол тарыхый шартта чыгарманы изилдеп үйрөнүүдөгү орчундуу бел, манаस्ताануу илиминдеги бурулуш учур болуу дешке негиз бар. Бирок, жаңыдан телчиге баштаган бул илимдин бардык проблемалары чечилди, багыты даана, так белгиленди деген бүтүм чыгаруу али эрте эле. Анткени, түпкү маңызында бул улуу мурасты опурталдуу тарыхый учурда коогадан сактап, арачалап калуу максатын көздөгөн бул аракет өз алдына койгон милдетти негизинен аткарганы менен кабыл алган чечимдеринин, сунуш кылган кеңештеринин көбү чыныгы илимий талаптардан алыс жана келечексиз болчу. Муну турмуштун өзү далилдеди – көп күч, чоң каражат жумшалып жүзөгө ашырылган эпостун бириктирилип, кыскартылган төрт томдугун кыргыз эли кабыл алган жок. Негизи элге таандык делген бүтүмдү да

чыгарманын бир да вариантын өзүнчө жарыялоого мүмкүн эмес – деген экинчи бүтүм жокко чыгарып, эпостун мазмуну, идея, темасы ж.б. багыттардагы теориялык маселелерди чечүүдө да тактыкка ээ, туура таяныч боло турган корутунду чыгарылган жок. Ошон үчүн манаस्ताануу илиминдеги изденүү учуру 1952-жылдан кийин да уланылып, чыгарманы изилдөө, бастырып чыгаруу иштеринде эмне кылуу, кандай жол менен баруу, түзүлгөн кырдаалдан кантип чыгуу керек? – деген суроолорго жооп издөө актуалдуулугун жоготмок турмак, курч бойдон кала берди. Анын үстүнө атайын адис кадрлардын жетишсиздиги-жоктугу мурдагыдан өзгөргөн жок. Бул кенемтик мурдатадан эле белгилүү болуп, аны жоюу далалаттары көрүлгөн менен натыйжа чыккан эмес. Мисалы, Тил, адабият жана тарых институтунун 1954-жылдын жылдык отчетунда бул илимий мекемеде бир илимдин доктору, 17 илимдин кандидаты иштесе да фольклор боюнча жогорку квалификациялуу бир да адам жок экендиги атайын белгиленип, илимдин бул тармагына тиешелүү кадрларды тартуу, тарбиялоого, өстүрүүгө көңүл бурулуунун зарылдыгы белгиленген болчу. Ушул аракеттин биринчи кадамдары катары алтымышынчы жылдардын баш чендеринен тарта «Манас» секторуна келечектүү жаштар Э. Абдылдаев, С.Бегалиев, аларга удаа эле Р. Сарыпбеков, А. Жайнакова, кызматка кабыл алынып, эпос боюнча илимий иштер жазуу, кандидаттык диссертациялар даярдоо ж.б. жолго коюлат. Ушул учур манаस्ताануу илиминин келечеги үчүн шилтелген ийгиликтүү кадамдарынын башталышы эле.

1966-жылы СССР Илимдер Академиясынын Президиуму атайын кат аркылуу Кыргыз ССР Илимдер Академиясынан кыргыз жана орус тилдеринде «СССР элдеринин эпостору» сериясында жарыялоо үчүн илимий принциптерге ылайыктап «Манас» эпосунан 250 миң сап ыр көлөмүндөгү материалды даярдоо өтүнүчү менен кайрылган.

Бул орчундуу сунуш Тил жана адабият институтунун окумуштуулар кеңешинде талкууланып, ишти жүзөгө ашыруу милдети «Манас» секторуна жүктөлгөн.

Андай өзгөчө маанилүү тапшырманы талап кылынган деңгээлде аткаруу үчүн атайын даярдык көрүлүп, сектор

өз планын талкууга койгондо басымдуу көпчүлүгү эпостун кыскартылып бириктирилген вариантынын түзүүчүлөрүнөн жана редколлегия мүчөлөрүнөн турган «Манас» редакциясы менен «Манас» секторунун илимий кызматкерлеринин ортосунда принципалдуу пикир келишпөөчүлүк пайда болуп, мындай тирешүү иштин ийгиликтүү башталышына жана алга жылуусуна зыянын тийгизди. Анткени, Москвадан эки тилде чыгуучу тексттерди «Манас» бөлүгүнүн башынан тартып, «Чоң казаттын» аягына чейин Сагымбай айткан вариант, ал эми «Кичи казатты» жана «Семетей» менен «Сейтекте» Саякбайдын айтканы боюнча эки манасчынын айткандарын аралаштырбай, бири-бирине кошпой өз-өзүнчө даярдайлы деген сектордун планын «Манас» редколлегиясы четке кагып, мурда даярдалып жарык көргөн төрт томду ошол турушунда эле орус тилине которуп жарыялоо зарылдыгын талап кылды. Бириктирилип кыскартылган варианттагы материалдар ар кайсы варианттардан алынып, аларды байланыштыруу, бирине бирин туура келтирүү үчүн ыр саптары, ал эле эмес эпосто такыр жок окуялар да кошулуп, текстке кийлигишип сөздөр, эл-уруу, жер-суу аттары ж.б. өзгөртүлүп, оңдолуп калган, мындай ык илимий принципке жатпайт – деп, көптөгөн мисал-далилдер келтирилип айтылган сектор кызматкерлеринин ойлору эсепке алынбай, 1952-жылкы чоң жыйындагы кошмо вариант түзүү чечими бетке кармалып, «Манас» редколлегиясы «Манас» секторунун илимий кызматкерлерин өзүлөрүнүн сунушуна ылайык иштөөгө милдеттендирген чечим кабыл алат.

Мындай чечимге макул болушпаган илимий кызматкерлердин сунушу боюнча сектор атынан анын башчысы С.Мусаев кол койгон Кыргызстан КП Борбордук Комитетине атайы кат жазылып, анда Москвада чыгуучу китептерди мурдагы ык менен даярдоо илимдин талабына туура келбеши далилдер менен көрсөтүлөт. Партиянын Борбордук Комитети «Манас» секторунун илимий кызматкерлеринин оюн жөндүү – деп таап, «Манас» редколлегиясын жоюп, ишти өз бетинче алып барууга секторго ишеним көрсөтөт.

Бул «Манас» эпосуна байланышкан дагы бир чырдын башталышына алып бара турган ишти ырбатпай дароо ба-

сып, ошол эле учурда басымдуу көпчүлүгү республикадагы эң жогорку ардак наамдардын ээси болушкан, кадыр-барктуу адамдарга каяша айтууга батынышкан «мадыра баш» жаш адистерди колдоого алууда маселеге принципалдуулук менен карап, илимдик принциптерди туура жана жогору баалоодо ошол кездеги Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин I секретары Турдакун Усубалиевич Усубалиевдин салымы чоң.

Өзү «Манас» редакциясынын башында туруп, эпостун бириктирип кыскартылып даярдалган төрт томдугунун башкы редактору болгондугуна карабастан бул жолку талашта баштан аяк сектор кызматкерлери тарапта болуп, алардын оюн колдоого алган Болот Мураталиевич Юнусалиев илимий консультант катары «Манас» секторуна кызматка алынып, ал адамдын сунушу боюнча «Манас» эпосунун тексттерин илим негизинде бастырып чыгаруунун принциптерин түзүү С. Мусаевге тапшырылат. Түзүлгөн «принциптер» сектордо, институттун Окумуштуулар Кеңешинде талкуудан өтүп, жактырылып, пикир угуу, керек болсо дагы тактоолор киргизүү максатында Б. Юнусалиевдин сунушу боюнча СССРдеги республикалардын Илимдер академияларына, жогорку окуу жайларынын филология факультеттерине пикирлерин айтуу өтүнүчү менен жиберилет.

Көптөгөн жерлерден келген пикир-сунуштарды эске алуу менен дагы кайра каралып чыккан жана ошол кездерде Москвада өткөрүлгөн эпосторду жарыялоонун принциптери талкууланган эл аралык атайын илимий конференциянын сынынан өтүп, кубатталган [43] «принциптерди» негиз кылып «Манастын» тексттерин басмага даярдоонун көп жылдарга созулган иши башталат.

1967-жылы Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын президенти академик К. Каракеев «Манас» эпосунун миң жылдык юбилейин өткөрүү маселесин кайра көтөрүү демилгеси менен чыгып, республиканын партиялык жетекчилигине, өкүмөтүнө атайын каттар жөнөтүлөт. Бул демилге республиканын жетекчилиги тарабынан колдоого алынат. Ушул маселе боюнча уруксат сурап Москвага кайрылганда КП БКнын идеология бөлүмү юбилей өткөрүүгө каршылык жок экенин айтуу менен мындай орчундуу

иш-чараны жүзөгө ашырууда юбилей тийиштүү деңгээлде өтүү үчүн даярдык көрүү оң болор, анткени силер жазган справкага караганда чыгарманы изилдөө жагында да, басмадан чыгаруу боюнча да көзгө көрүнөрлүк иш жок өңдөнөт, айрыкча акыркы 10-15 жыл ичинде эмне иштегениңер белгисиз – деген кеңеш айтылат.

Бул кеңеш жүйөөлүү, адилеттүү – деп табылып, республиканын КП БК Кыргыз Илимдер академиясын юбилейге кечиктирбей даярдык көрүү, эпосту изилдөө иштерин жандандыруу, айрыкча чыгарманын тексттерин басмадан чыгаруу иштерин тездетүүнү милдеттендирет.

Манастаануу илиминин өз жүзүн, туура дешке боло турган жолун таап, өнүгүү учурунун алгачкы кадамдары ушул тарыхый шартта, айрыкча «Манасты» эки тилде Москвада, кыргыз тилинде республикада бастырып чыгаруу, чыгарманын миң жылдык мааракесин өткөрүүгө кайрадан даярдануу, ушуга байланыштуу эпостун илимий проблемаларын изилдөө, тексттерин басмага даярдоо багытындагы иш-чараларды жандандыруу максатындагы аракеттерден башталды деш жүйөөлүү.

Тил жана адабият институтундагы «Манас» секторунун чакан коллективи аткарып жаткан иштерге СССР Илимдер академиясынын президиуму, Кыргызстан КП БК, Кыргыз Илимдер академиясынын президиуму тарабынан көңүл бурулуп, жардам берүүнүн белгилери катары тексттерди көптөгөн нускада машинкада бастыруу, котормочуларга төлөө ж.б. иштер үчүн зарыл керек болгон аз эмес суммадагы каражаттар менен камсыз кылуу, керектүү кадрларды ишке тартуу максатында сектордун штатын бир нече эсеге көбөйтүү ж.б. көрсөтүүгө болот.

Ушул түрдөгү көп жактуу жардам, колдоо көрсөтүүнүн натыйжасында иш-аракеттер да өз натыйжаларын бере баштайт: Москвада эки тилде жарыялануу үчүн кыргызча 250 миң сап ырдан турган көлөмдөгү материал даярдалып, бирок Эл аралык Горький атындагы институт анча көлөмдөгү текстти бүт бастыруу өтө эле кыйынга тура турган, анын үстүнө ар бир республикага, ошолордун ичинде Россияга да бирден эле китепке орун берилди, «Манаска» 5-6 китеп деп пландаштырып жатабыз, силер бизге жүз миң

сап кыргыз тилиндеги текстти орус тилиндеги сөзмө сөз котормосу менен жөнөткүлө дегендиктен эпостун биринчи бөлүмүн бүт берүүгө бүтүм кылынып, 125 миң сап текст, орус тилиндеги сөзмө сөз котормосун кошо Москвага жөнөтүлдү. Чыгарманы кыргыз тилинде ар бир вариантты өз-өзүнчө, окуяларын ирээти менен баштан-аяк бүт берип жарыялоо ишин жашы улуу, тексттери кагаз бетине 1-болуп түшүрүлгөн улуу манасчы Сагымбай Орозбак уулу айткан варианттан баштоо илим-дик принциптерге туура келет – деген бүтүмгө келип, ал варианттын тексттери басмага даярдалды. Ага удаа жарыялануу үчүн чоң манасчылардын акыркысы Саякбай Каралаевдин варианты боюнча чыгарманын үч бөлүгүн басмага даярдоо колго алынды.

Жаш адистерге багыт берип, үлгүлүк милдет аткарсын деген ой менен түрдүү учурга таандык белгилүү окумуштуулардын, 1952-жылкы «Манас» конференциясынын чечимине ылайык 1961-жылы Москвада «Киргизский героический эпос «Манас» [44] – деген ат менен жарык көргөн жыйнакка кирбей калган илимдик чоң мааниси бар эмгектерди чогултуп, «Манас» героический эпос киргизского народа» [45] – деп атап, 1968-жылы жарыялоодон башталган ушул учурга таандык изилдөө иштери да жолго коюлду: сектор кызматкерлери Э. Абдылдаевдин [46], С. Бегалиевдин [47], А. Жайнакованын [48], Р. Кыдырбаеванын [49], К. Кырбашевдин [50], С.Мусаевдин [51], Р. Сарыпбековдун [52] эпостун түрдүү проблемаларына арналган иликтөөлөрү жарык көрдү, Р. Кыдырбаева «Манас» эпосунун генезисине арналган доктордук диссертация даярдап, коргоду.

Манастаануу илиминин өнүгүш жолунун ушул мезгилинде чыгарманын илимге али белгисиз тексттерин эл арасынан чогултуу жана аты журтчулукка белгилүү болгон айтуучулардын варианттарын жазып алууну тездетүү максаты жолго коюлуп, натыйжада бир катар иштер иштелген.

1967-жылы С. Мусаевдин сунушу боюнча «Манас» сектору улуу манасчы С. Каралаевдин көзү тирүү кезинде ал адам билген «Манаска» – тиешелүү тексттерди жана маалыматтарды бүт өнөр ээсин ага көндүм, табигый шартта эл арасында айттырып магнитофондук лентага жаздырып

калуу демилгесин көтөрүп, бул сунуш Кыргыз Илимдер академиясынын президенти К. Каракеев тарабынан кызуу колдоого алынгандыктан, зарыл керек делген аз эмес каражат бөлүнүп, илимий экспедиция техника, унаа ж.б. менен жабдылып, 1968-жылы Ысык-Көлдүн айланасындагы түрдүү жайларда манасчыдан эпостун үч бөлүгүнүн ал айткан варианттагы тексттери баштан аяк, жомокчунун өзү айткан өмүр баяны, жалпы эле бул адам билген элдик оозеки чыгармачылыкка тиешелүү материалдар бүт жазылып алынат (экспедицияга С. Мусаев, С. Бегалиев катышкан).

Ошондой эле ал кездеги көзү тирүү элге кеңири белгилүү манасчылардан мурдатадан келе жаткан салттык ык боюнча жылына бир жолу жай айларында гана текст жазуу жетишсиз деп эсептелип, экспедицияга сектор кызматкерлерин жыл бою үздүксүз, кезеги менен бир нече адам жиберип туруу аркылуу эпостун тексттерин бир эле учурда бир нече адамдан жана үздүксүз 12 ай бою жазуу практикаланат. Андан башка да айрым айтуучулардын вариантын жазуу ишин жүргүзүү үчүн жергиликтүү мугалимдер менен келишим түзүлүп, аларга атайын инструкциялар берилип, иштин жүрүшү кезек-кезеги менен текшерилип турулат. Ушул мүнөздөгү активдүү аракеттердин натыйжасында Көл жээгинде жашаган чоң манасчылардын бири Мамбет Чокморовдон, Нарын тараптан Дункана Кочукеев, Иса Жумабеков, Токтогулдук аял семетейчи Сейдене Молдокеева ж.б. бир катар адамдардын варианттары кагаз бетине түшүрүлөт.

Манастаануу илиминин сөз жүрүп жаткан учурда өзгөчө мааниге ээ проблемаларынын бири чыгарманын тексттерин жарыялоо эле. Ушул багыт боюнча аракеттер узак мезгилге чейин натыйжа бербеди. Алтымышынчы жылдардын аяк ченинде эле жарыялоого даяр болуп, басмаканага өткөрүлгөн Сагымбай Орозбак уулунун вариантынын биринчи китеби ушул ишке тиешеси бар айрым кызмат адамдарынын Сагымбай манасчы жана ал айткан вариант 1952-жылы белгилүү конференцияга өзгөчө катуу сынга алынганын бетке кармап, чочулоосунан улам жарыяланбай кармалып, узак жатып калды. Ал эми сектор кызматкерлеринин өз бетинче аракетинен майнап чыкпады.

Акыры бул ишке Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети кийлигишип, китепти чыгаруу бүтүмү жарыяланганда республикалык жана москвалык жогорку органдарга, партиялык съезддер менен Жогорку Советтин сессияларына чейин Сагымбайды, ал айткан вариантты жамандаган аты көрсөтүлгөн жана көрсөтүлбөгөн көптөгөн арыздар түшүп, ошол кездеги коомдогу кабыл алынган салт боюнча ар бир арызды текшерүү үчүн комиссиялар түзүлүп, талкуулар өткөрүлүп, мунун натыйжасында убакыт өтүп, китептин жарыкка чыгуусу он жылга чамалуу кармалып жатты. Акыры «Манас» секторунда талкууланып жактырылган, С. Мусаев кол койгон атайын кат-справка Кыргызстан КП БКнын секретариятында каралып маселе оңго чечилип, 1-китеп 1978-ж. жарык көрдү [53].

Ушул узакка созулган чырдуу маселени туура чечүүдө ошол кездеги ККП БКнын 1-катчысы Т. Усубалиевдин мурдатадан келе жаткан чырдуу маселеден ката кетип калса кийин өзүмө да сөз тийип калабы – деп чочулабай, атайын адистер да кесе жооп айтууга батына албаган проблема боюнча иштеген иштеринин оң натыйжасы али көрүнө элек жаш адистерди колдоого алып, көптөгөн (баш-аягы элүүгө жакын арыз түшкөн) арыздарга карабай китептин алга жылышына көмөк көрсөтүүнү – ал адамдын манастаануу илимине кошкон орчундуу салымы деш калыстык болмокчу. Анткени ошол тарыхый шартта мындай мансаптагы адам олку-солку болуп, арыздардагы Сагымбай реакциячыл, пантюркист, панисламист, молдо ж.б. айыптоолордон жазганып, принципиалдуулук кылбай, бул талаш маселени терең изилдеп, ойлонуп туруп, кийин чечүү жөндүү деген оозеки эле сөзү менен эпосту жарыялоо иши белгисиз убакка токтоп калмак.

Эпостун бул жолку жарыяланышын коомчулук жылуу кабыл алды. «Манастын» Сагымбайдын вариантынын 1-китебин алгач эки миң гана нускада чыгарып, бирок андай өтө аз нуска сатыка жетпей эле тарап кеткендиктен дагы 18 миң, анын артынан суроолор боюнча дагы 20 миң, акыры алыскы райондордон бизге бул китеп жеткен жок деген каттардын негизинде дагы 16 миң нускада – бир эле жылдын ичинде китепти 4 жолу кайра бастыруу фактысы-

нан да көрүүгө болот (ал басылыштын кийинки китептери ар бири дароо 40 миң нускада жарыяланды [54]. Китептер бир нече жылдан кийин дагы кайталанып басылды).

Басылышка болгон мындай кызыгуу эң алды менен улуу манасчы айткан варианттын мазмундук, көркөмдүк деңгээли менен байланышса, экинчиден, тексттердин басмага даярдалышынын сапатынан да кабар берери шексиз.

«Манастын» бул жолку басылышынын мурда жарык көргөн, айрыкча кыскартылып, бириктирилген варианттан, негизги айырмачылыгы ар бир вариант өзүнчө жана тексттерге кийлигишүүгө жол берилбей, бир да сап, бир сөз оңдолбой, өзгөртүлбөй, сап ичиндеги сөз башка сөз менен алмаштырылбай манасчы өзү айткан үлгүдө басмага даярдалгандыгы. Бул үчүн тексттердин басмага кетүүчү нускасы кол жазма түрүндөгү түп нуска менен салыштырылып, экөөнүн бири-бирине төп келери кылдат такталып, зарыл керектүү текстологиялык иштер жүргүзүлүп, ошондон кийин гана басмага берилүүчү үлгү даярдалган.

Варианттардын көлөмү уруксат кылынган жана пландаштырылган чен-өлчөмдөн алда канча арбын болгондуктан (Сагымбай манасчы айткан вариант 183 миң сап ыр чамалуу болсо андан ар бири 20 басма табак көлөмүндө эки гана китеп, болжол менен 28 миң сап ыр жарыялоого уруксат берилген, иш жүзүндө элдин эпоско кызыгуусунун жогору экендигинен пайдаланып, пландаштырылган көлөмдү эки эсеге көбөйтүп, төрт китеп басмадан чыгарууга мүмкүн болду) негизги проблема материалдарды камдап алууда жана ошол тандалган тексттерди да талап кылынган көлөмдүн чегине жеткирүү үчүн кыскартуулар жүргүзүлүүдө эле.

Тексттерди кыскартуунун оңой жолу ошол тарыхый шарттагы идеологиялык талаптарга жооп бербейт – деп эсептелинген ислам динин үгүттөө, түрк тилине кирген элдерди баш кошууга, ынтымакка чакырган жерлерди ж.б. жана ошондой эле сюжеттеги анча чоң мааниге ээ эмес окуяларды бүт сызып салуу болчу. Бирок мындай ык менен даярдалган чыгарманын окуяларынын жүрүшү түзүлүп, мазмундагы композициялык биримдик бузулуп, эпосту бүт, окуяларынын ирээти менен кабыл алуу, түшү-

нүү кыйынга турмак. Тексттеги кыскартылган ыр саптары, окуялар атайын көрсөткүчтөрдүн жардамы менен түшүндүрүлүп, ошол аркылуу сюжеттин биримдигин сактоо аракетинен да оң натыйжа чыкмак эмес. Анткени китепти окуган адам ойдун үзүлүп калганын байкап, ал жерди көрсөткүчтөн таап, эмне деген мындай маанидеги, канча сап ырдын кыскаруу себебин билип, анан кайра тексттерди окууга киришүү ойго келбей турган машакатты жаратмак. Ошон үчүн «Манас» сектору кызматкерлерден узак убакытты, көп эмгекти талап кылганы менен эпостун мазмундук, көркөмдүк сапат касиеттерин окурмандарга тез жана ыңгайлуу жеткирүүгө мүмкүндүк берүүчү башкы ыкты тандап алат. Ал жол жарыяланган китептерде тексттерге кийлигишпей, сөз, сап кошпой, өзгөртпөй туруп окуган адам кыскартуулардын болгонун байкабай, билбей турган, ар бир окуяны, сюжеттин жалпы жүрүшүн үздүксүз бир бүтүн катары кабыл алууга жетишүү болчу. Мындай ийгилик коллективдүү аракеттин негизинде гана жаралмак. Ошон үчүн иштин алгачкы башталыш этабында гана ар бир илимий кызматкер өзүнө бөлүнгөн эпизоддордун тексттерин түп нуска менен салыштырып, текстологиялык иш жүргүзүп тактап, кайсыл ыр саптарын, чакан окуяларды эмне себептин негизинде кыскартуу зарыл – деп эсептеген сунуштарын берген. Андан кийин даярдоонун экинчи этабы башталып андан ары бир илимий кызматкер ошол даярдалган тексттерди окуп чыгып, түзүүчүнүн сунуштарына макул экенин, же каршы чыгарын өз аргументтери менен бекемдеп, жазуу түрүндөгү пикирлерин айтышкан. Иштин үчүнчү этабында теманын жетекчиси – сектор башчысы даярдалган тексттерди жана ага карата сунуш пикирлерди жыйынтыктап, өз ою боюнча туура деген үлгүнү сунуштаган. Эгер ошол үлгү талкууда сектор кызматкерлеринин бардыгынын кубаттоосуна ээ болсо гана жарыялоого сунуш кылынып, даярдалган кол жазма Институттун Окумуштуулар Кеңешинин талкуусуна коюлган. Бардык китептердин даярдалган акыркы үлгүсү бир адамдын колунан өтүү зарылдыгы бар эле. Анткени кыскартууга кирген ыр саптарындагы, окуялардагы маалыматтар, адам, жер-суу аталыштары кийинки окуялар

арасында эскерилүү, же башка түрдө жолугуп калса сюжетте карама-каршылык пайда болмок. Сектордун чечими менен бул милдет теманын жетекчисине жүктөлгөн.

Илимдик принциптердин таламынан алып караганда түпкү тегинде басмадан чыга турган тексттерге кыскартуулар киргизүүнүн өзү да манасчы айткан үлгүгө кийлигишүүнүн өзүнчө түрүнө жатмак. Бирок ошол шартта «Манастын» варианттарын бастырып чыгаруунун башка жолу жок эле. Анын үстүнө жалпы фольклористика илиминде көлөмү зор, окуялары татаал чыгармаларды кыскарган үлгүдө жарыялоонун тажрыйбасы мурдатадан кабыл алынып, кеңири жолуккан ыктардын биринен экени жалпыга маалым фактылардан.

Сагымбай Орозбаковдун варианты кандай ык менен басмага даярдалса, ошондой эле ыкта даярдалып, Саякбай Каралаев айткан эпостун үч бөлүмүнүн тексттери 5 китеп болуп басмадан чыкты [55].

Эпостун баш жагы Сагымбайдан, аяк жагы «Кичи казат» Саякбайдан алынып даярдалган Москвада эки тилде жарык көрүүчү тексттер да ушул эле ыкка жакын үлгүдө жүзөгө ашырылган. Бирок «СССР элдеринин эпостору» сериясынын башкы редакциясы жарык көрүп, эл жылуу кабыл алып, апробациядан өткөн үлгүгө жакын түрдө, кайра даярдап бергиле – деген талап койгондуктан, С. Мусаев атайын Москвага командировкага жиберилип, мурда даярдалып, Москвада жаткан кыргыз тилиндеги тексттер менен алардын сөзмө сөз котормолорун кайра карап, негизинен республикада жарык көргөн китептердин үлгүсүнө жакын түрдөгү нусканы даярдаган.

Москвада жарык көрө турган тексттердин орус тилиндеги котормосу узак убакытты талап кылган, татаал иш болду. Сагымбайдын вариантынын тексттеринде эски сөздөрдүн, кыргыздардын байыркы түшүнүк үрп-адат, салттык жосундарынын өтө көп кездешүүсү котормочуларга алардын маанисин туура чечмелеп, так которууда кыйынчылыктар жаратып, «Манастын» тексттерин жакшы билген, аларда кездешкен татаал сөздөрдү, эски түшүнүктөрдү чечмелеп берүүгө жана туура которулушуна көзөмөл болууга жарактуу адамдын котормочулар менен

тез-тез кездешип, узак убактар бирге иштешип, тыкыз байланышта болуу зарылчылыгын жаратып, андай милдет сектор тарабынан С. Мусаевге жүктөлүп, ал жыл сайын, бир нече жолу Москвада бир нече айлап болууга, ошондой эле тексттерди которуп жатышкан М. Горький атындагы Дүйнөлүк адабияттар институтунун илимий кызматкерлеринин Кыргызстанга ушул эле максат менен улам каттоосуна дуушарланды.

«Манастын» тексттери которулуп бүтүп, Москвада жана Кыргызстанда эки текст – кыргызча тексттер жана алардын орус тилиндеги так котормосу талкуудан өтүп жактырылгандан кийин аларды бастырып чыгаруу проблемасы пайда болду. Анткени Москвада кыргыз тилиндеги тексттерди басууга ылайыкталган тамгалардын жоктугунан китепти Ленинградда басууга жиберилип, бирок ал жакта мөөнөт күткөндөр көп болгондуктан, кол жазма өндүрүшкө түшүү иши бир нече жылга созулары аныкталды.

Ушундай кырдаалдан улам «Манас» проблемаларын чечүүдө Кыргызстандын КП БК дагы бир жолу жардамга келип, биринчи катчы Т.Усубалиевдин жеке кийлигишүүсү менен эпостун эки тилде чыгуучу китептери Кыргызстанда басылуу макулдашылып, 1-китеп, 1984-жылы жарык көрдү [56]. Калган эки китеп ага удаалаш чыкканы менен [57], республикадагы жетекчиликтин алмашылып кеткендигине байланыштуу китептин терилип, басылышы Кыргызстанда болбой, бир топ кечигип, качан 1995-жылы эпостун миң жылдык мааракеси башталуу учурунда гана колго алынып, алгачкы азыраак нускасын Россиянын делегациясы тойго белек катары алып кетишти [58].

Республикадагы жетекчиликтин алмашуусу түрткү болдубу, башка себептери барбы, так айтуу кыйын, бирок 80-жылдардын аяк чендеринде Сагымбайга, ал айткан вариантка, ал турмак жалпы эпоско орустарга каршы, реакциячыл ж.б. деген сыяктуу күнөөлөр жабылып, «Манаска» каршы чыгуулар кайра башталып, уу-дуу көбөйдү. Ушуга байланыштуу Мамлекеттик Коопсуздук комитети тарабынан «Манас» секторунан эки күндүн биринде түшүнүк кат талап кылуусу өнөкөткө айланып, баш-аягы 7-8 жолу справка жазылды.

Жергиликтүү жетекчилик Москвага кабар жиберүүдөн башка эч чара көрбөй, барган сайын ырбап, чоң чырга айланууга бет алган талашты М.Горький атындагы Дүйнөлүк адабияттар институтунун директорунун орун басары, «СССР элдеринин эпостору» сериясынын башкы редактору, кыргыз элинин досторунун бири, белгилүү окумуштуу, «Манасты» изилдөөчү «Манас» боюнча доктордук диссертация жазып, коргогон А. А. Петросяндын активдүү кийлигишип, «Манас» жөнүндө 54 беттен турган кеңири справка жазып, ал справка Советтер Союзунун Коммунисттер партиясынын Борбордук Комитетинин идеология бөлүмүндөгү талкууда жеке кепилдик берүүсүнүн натыйжасында Москва токтотуп, чыр бас-бас болду.

Манастануу илиминин, анын өсүп өнүгүш тарыхый жолунун бүгүнкү белгилүү чен-өлчөмүнүн өңүтүнөн көз жүгүртүп баа бергенде, болуп-толуп, ийгиликтин жетүүчү деңгээлине көтөрүлгөн учуру өткөн кылымдын 90-жылдарынын баш чендериндеги республиканын көз карандысыз өз мамлекеттүүлүгүнө ээ болуп, мурдагыдан башка багытта, башка нукта жашай баштоосунун учур-шарттары болду деш жөндүү. Анткени, борбордук бийликтин көзүн карап жалтактоо, айрыкча идеологиялык катуу рамкада чектелүү жана дайыма сак көзөмөлдө туруу абалынан куткарган тарыхый шарт «Манас» эпосун изилдеп үйрөнүү багытында бул илим үчүн мурда эч качан болуп көрбөгөндөй мүмкүнчүлүктөрдү сөздүн толук, терең маанисинде эркиндикти, илимдин дүйнөлүк стандарттарда, кеңири кабыл алынган салттык нук, багыттары боюнча иш алып барууга мүмкүнчүлүктөр жаралды. Ырас, ушул эле учурда илим тармагы каражаттын жетишсиздигинен мурдагыдай көндүм адатка айланган мамлекеттик кеңири колдоодон, каржылоодон зарыл керек дегендин бардыгы менен камсыз болуудан ажырады. Натыйжада, бардык эле илим жааты, ошонун ичинде манастануу илими да, кыжаалат болуу абалына дуушарланды. Бирок мындай көрүнүштү убактылуу, мамлекет өткөөл учурдан чыгуу абалына шартташкан, кийин бара-бара түзөлүүчү белги деш жөндүү. Антпесе, илим, айрыкча анын орчундуу, зор мааниге ээ, ишке ашырылышы көп каражатты, узакка созулуучу, татаал

иш-аракетти талап кылуучу проблемалары мамлекеттик орчундуу колдоосуз алдыга жылуу, жүзөгө ашырылуу мүмкүнчүлүгүнөн такыр эле ажырап калат.

Манастаануу илиминдеги ушундай орчундуу илимий проблеманын бири анын тексттерин академиялык ыкта, толук түрдө бастыруу. Ар бир китебинин басмадан чыгуусу эле ири суммадагы орчундуу каражатты талап кылган бул иш мамлекеттик колдоосуз ишке ашуусу мүмкүн эмес.

Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн жылдарындагы манастаануу илиминде болгон орчундуу ийгиликтин бири катары эпостун тексттерин толук жарыялоого мүмкүнчүлүк берген ыңгайдын жаралышы жана анын жемиши катары Сагымбай Орозбак уулу менен Саякбай Каралаевдин варианттарынын академиялык басылышын баштоо, ошонун алгачкы жемиштери катары ар бир варианттан бир нече китеп элге сунуш кылынышын [58] айтуу жөндүү.

«Манас» сыяктуу илимдик баасы да, эл арасындагы кадыр-баркы да жогору чыгарманын академиялык үлгүдө тексттеринин толук басылып чыгышы зарыл иш-чаралардын биринен болчу. Бирок советтик түзүлүштүн шартында мындай аракетти баштамак, жүзөгө ашырмак турсун, кыялдануу да эч кимдин оюна келбес иштерден эле. Анткени, кыргыздар сыяктуу саны аз, жалпы, боордош – бир тууган советтик элдердин арасындагы алган орду, ойногон ролу боюнча чечүүчү турмак, тең аталык деңгээлге жете албаган, ушундай шарттын кесепетинен дайым кылчактап, жалтайлап жашаган, анын үстүнө улуу ага аталган элге, айрыкча Борборго жагынуу, жакшы көрүнүү үчүн кылдан кыйкым таап, такым аңдып, чөптүн башы кыймылдай электе эле өзүнүн ак жүрөктүгүн өз улутундагы «кемчиликтерди» «ашкерелөө» менен далилдөөнү жан багуунун негизги куралына айландырган, же бирөөнү жыга чабуу максатында ушул дайым таамай тийүүчү, эч качан огу сая кетпеген ишенимдүү куралды пайдаланган пенделердин бардыгы, алар аз эместиги «Манас» сыяктуу мазмунунан эскини көксөө, панисламизм, пантюркизм идеяларын каалаган адам канча болсо табууга мүмкүн болгон эстеликти бүт бойдон, ошол турушунда жарыялап, кеңири калкка сунуш кылууну опурталдуу турмак өзүн өзү окко

тосуу, өзүнө өзү бычак уруу менен барабар иш эле. Ушунун кесепетинен окумуштуулар арасында эпостун тексттерин толук жарыялоо жөнүндө кээде сөз козголгону менен, аны кантип жүзөгө ашыруунун мүмкүн болуучу жолун эч ким билбегендиктен колго алынган эмес.

Советтер Союзу ыдырап, Кыргызстан өз алдынчалыгын алганда «Манасты» изилдөө багытында аракеттенгендердин ар биринин таттуу кыялы түрүндө жүргөн бул маселе дароо козголуп, жалпы кубаттоого алынганы түшү-нүктүү нерсе. Бирок, илимий кызматкерлердин тексттерди басмага даярдоо багытында топтолгон аз эмес тажрыйбасы болгону менен, мурдагы иш-аракеттер менен азыр алдыда турган иштердин ык, максат жактан чоң айырмасы бар болчу. Анын үстүнө дүйнөлүк фольклористика илиминде «Манас» сыяктуу көп кырдуу, зор көлөмгө, татаал сюжетке ээ чыгармаларды академиялык бастыруунун тажрыйбасы да жок экен.

Адабият жана искусство институтунун директору катары А.Акматалиев «Манас» эпосунун академиялык басылыштарын даярдоону бөлүмгө тапшырды. «Манасты» академиялык ыкта толук жарыялоонун принциптери, иштелип чыгып (С. Мусаев), бир катар талкуулардан, толуктоо, тактоолордон кийин жактырылып кабыл алынды. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөө согушка чейин, согуштан кийинки мезгилдерде, андан кийин Эл жазуучусу Ч. Айтматов көтөрүп чыгышкан. 1992-жылы республиканын жетекчилери катышкан академиянын жалпы чогулушунда директор А. Акматалиев сунуш менен кайрылган.

Натыйжада А. Акаев Указ кабыл алып, анын кадыр-баркынын аркасы менен Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы 1995-жылы «Манас» эпосунун миң жылдык юбилейин өткөрүүнүн жылы деп чечим кабыл алды.

Ушул маанилүү иш-чаралардын шарапаты менен ма-настаануу илимине байланышкан көптөгөн чоң жана майда маселелер чечилип, эң башкы ийгилик катары эпостун жалпы адамзаттык маданий казынада ардактуу орундардын бирин ээлей турган маанилүү мурас экени далилденди. Муну ушул чыгарманын ыр түрүндөгү жана кара сөз

менен көптөгөн элдердин тилдеринде которулушу (эпостун эки тилде Москвада жарыяланган тексттеринин айрым кыскартуулары менен 3 китеп болуп англис тилине, ошол эле тексттердин бир том болуп Индияда хинди тилинде көркөм котормодо жарыяланышы, эпостун кара сөз түрүндө котормолорунун Токиодо япон, Израилде иврит тилдеринде жарыяланышы жана эпостун кыскача мазмуну Германияда немец тилинде чыгышы) да айгинелейт. А.Акаевдин «Манастан мамлекеттүүлүккө карай» [59] аттуу белгилүү эмгеги, «Манастын» жети осуятын Кыргыз Республикасынын идеологиясынын уюткусу катары сунуштоосу бул адамдын ж.б. көптөгөн эмгектери айтылган ойду далилдеп, күбө өтүп турушат.

Миң жылдык мааракенин шарапаты менен жүзөгө ашырылып, элге сунушталган манаस्ताануу илиминдеги дагы бир орчундуу эмгек «Манас» энциклопедиясы [60] болду.

«Манас» энциклопедиясы 1995-жылы «Манас» мааракесинин учурунда жарык көрдү. Жалпы эле «Манас» энциклопедиясынын басмага даярдалыш иштеринин акыркы мезгилдеринде, айрыкча эмгектин жарыкка чыгыш машакатында Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясынын ошол кездеги Башкы редактору А. Карыпкуловдун эмгеги орчундуу болгонун белгилей кетүү калыстык болмокчу.

Миң жылдык юбилейге байланышып, ага даярдык катары, бул иш-чаранын алды жагында, же ага чейин мурда колго алынбай, же кандайдыр себептер менен жүзөгө ашырылбай жүргөн иштердин кыйласы аткарылды. Ошолордун арасында көлөмү чакан көрүнгөнү менен керектүүлүгү, мааниси боюнча орчундуулары да арбын. Мисалы, «Манаска» кызыккандар алдакачантан бери эле кабардар, бирок, кеңири таанышуу мүмкүн болбой келген Ч. Валиханов кагаз бетине түшүргөн «Көкөтөйдүн ашынын» үзүндүсү (жоголуп кеткен колжазманы таап, 1971-жылы Алматыда «Шокан жана «Манас» аттуу эмгегинде факсимилимин академик А. Маргулан жарыялаган, кийинчерээк «Көкөтөйдүн эртегиси» деген ат менен 1973-жылы казак тилине которуп да чыгарган, Англиядагы Оксфорд

университетинин профессору А.Т. Хатто латын алфавити менен транскрипциялап, англис тилине кара сөз менен которуп, кеңири комментарийлар менен жабдып 1977-жылы бастырып чыгарган, бирок алиге чейин кыргыз тилиндеги нукура үлгүсү республиканын кеңири журтчулугуна белгисиз болуп келген). К. Ботояров менен Ш. Ибраев тарабынан бүгүнкү элибиз пайдаланган тамгалар аркылуу басмага даярдап, жарыяланышы, же Тыныбек жомокчудан жазылган «Семетейдин» үзүндүсүнүн кайра басылышы.

«Юбилей» алдында жана анын учурунда Сагымбай менен Саякбайдын башка да айрым манасчы, семетейчилердин айткан варианттарын, же үзүндүлөрдү жарыкка чыгаруу мүмкүнчүлүгү болду [61]. Өнөр ээсинин жакындарынын, же аны урматтаган адам, мекенин каржылоосу аркылуу китеп чыгаруу ыгы азыркы күндө да улантылууда.

Ушул мезгилдер аралыгында манастануу илиминин өсүп-өнүгүү жолунда өз алдынча салымдык орундары бар бир катар эмгектер жаралып, коомчулукка сунушталды [62]. Алардын арасында манастануу илиминде салмактуу да, бараандуу да көрүнүш эсептелген «Маджму ат-таварих» кол жазмасынын кыргыз тилиндеги котормосу [63], Саякбай Каралаевдин мааракесине арналган жыйнак [64], Ч. Айтматовдун «Манас» эпосуна арналган эмгектери [65], З. Мамытбековдун «Отражение жизни и борьбы кыргызов в эпосе «Манас» [66] аттуу монографиясы бар.

Ошентип миң жылдык маараке той да болуп өттү, тойдун эртеси да келди. Жашоо, тиричилик өз нугунда уланып, манастануу илиминин жаңы жана мурдатадан келе жаткан проблемаларынын үстүндөгү иш-аракеттер андан нары улантылууда.

Бул багытта кубанткан да, өкүндүргөн да көрүнүш белгилер аз эмес.

«Манас» эпосун изилдөө багытында эмгектенип жүргөн адистерди кубанткан айрым «атка минер» – орто «чоңдордун» юбилей өтүп жаткан учурда эле мурдатадан «Манас» бөлүмү анын курамында жүргөн Адабият жана искусство институтун жоюп, башка Институтка кошуп жибергенине, ал эми биз барган жаңы конуштун «билерман чоңдору» «Манас» бөлүмүн кыскартып-жоюп, башка

бөлүмдөргө кошуп таратуу демилгесин көтөргөндүгүнө карабастан, Республиканын жетекчилиги, айрыкча Президент А. Акаевдин маселени туура түшүнгөн калыстыгынын натыйжасында өзгөчө статуста турган «Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору» түзүлүп, элдик улуу мурастын зоболосун мурдагыдан да жогору көтөргөн кадам жасалды.

Бул ыңгайлуу жагдай манастаануу илиминде орчундуу роль ойной турган улуу манасчылардын варианттарын академиялык басылышка даярдоо ишин үзгүлтүксүз, мурдагы калыбында улантууга шарт түздү. Натыйжада Сагымбайдын вариантынан 9 (төртөө мурун жарык көргөн), Саякбайдын 7 (үчөө мурда жарыяланган) китеп басмага даярдалды. Иш дагы улантылууда.

Илимдин бүгүнкү убактылуу тарыхый шарттын мүнөзүнө баш ийген өкүнүчтүү жагы атайын адистердин саны жыл санап азаюуда экендиги, улгайган кызматкерлердин ордун баса турган жаш адистерди даярдоо мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу, илим мамлекеттик колдоого канааттандыраарлык ээ эместик – каражаттын өтө эле тартыштыгы жана ушул жагдайдын кесепетинен эпостун тексттерин академиялык басылышта жарыялоонун дээрлик токтоп калышы.

Ошондой болсо да эпостун илимдик проблемаларын иликтөө да, тексттерин жарыялоо да, башка проблемалары да токтоп калган жок, улантылууда, жыл санап жанданууда, активдүүлүк мүнөзгө ээ болууда дешке толук негиз бар. Ушул багытта Улуттук борбордун жетекчилигинин, айрыкча Институт – борбордун директору А. А. Акматалиевдин үзүрлүү иш-аракеттери, уюштуруучулук жөндөмү чоң мааниге ээ. Анткени А.Акматалиевдин активдүү демилгесинин, аракеттенүүсүнүн аркасы менен демөөрчүлөр табылып, башка мекемелерден, чет элдик мамлекет, эл аралык уюмдардан жардамдар алынып, ошол каражаттарга Манастаануу илимине тиешеси бар илимий эмгектер, тексттер жарык көрүп, элге жетүүсүн улантууда [67].

Манастаануу илиминин алгачкы башаттарынан тартып, бүгүнкүгө чейинки өнүгүү жолунда иш-аракети, эмгеги менен аз да, көп да салымын кошкон инсандар арбын.

Алардын ар бири өз үлүшүнүн канчалык көлөмүнө, салмагынын оор-жеңилдигине карабай бүт баары алкышка татыктуу. Ошондой болсо да бул багытта аракеттенгендердин арасынан айрым адамдардын атын атайын атай кетүү адилеттик болор эле.

Каюм Мифтаков – (1882-1949) Улуту башкыр, 1882-жылы Уфа губерниясы, Златоуст уездинде туулган педагог, фольклорчу, элдик оозеки чыгармаларды жыйноочу. Ысык-Көлдөгү Тоң аймагында мектеп мугалими болуп иштеп жүргөндө Сагымбай Орозбак уулу айткан «Манасты» тексттерин кагаз бетине түшүрүү максатында 1922-жылы Нарын аймагына оозеки чыгармаларды жыйноо экспедициясын уюштуруп, улуу манасчынын вариантын жазып алуу ишин баштаган. Ошол эле экспедиция учурунда Байымбет Абдыракман уулу (Тоголок Молдо) менен да жолугушуп, андан «Семетей» бөлүмүнөн чакан үзүндүнү кагаз бетине түшүргөн. 1923-жылы Талас өрөөнүндө болуп, Бердибай уулу Эркебай, Конокбаев Сулайман, Рыскулбеков Сулайман деген адамдардан «Манас» эпосунун түрдүү бөлүмдөрүнөн үзүндүлөр жазып алган. 1936-1941-жылдар аралыгында белгилүү манасчы Жаңыбай Кожековдон «Семетейдин 50 миң ыр сапка жакын көлөмдө жазган.

К. Мифтаковдун манастануу илимине кошкон орчундуу салымы катары Сагымбайдын вариантын жазуу ишин баштоону уюштурганын эсептесе болот.

Ыбырайым Абдыракманов – (1888-1967) Манасчы, белгилүү «Манас» жыйноочу жана фольклорчу. Сагымбай айткан варианттын К. Мифтаков жазган үч беттен башка тексттерин бүт кагаз бетине түшүргөн. Саякбай Каралаевдин, Шапак Ырысмендеевдин ж.б. белгилүү манасчылардын варианттарын кагаз бетине түшүрүү иштерине да активдүү катышкан. Эпос боюнча өз вариантын жазып тапшырган (Ы. Абдыракманов жана анын варианты жөнүндө кенен маалымат ушул китептин атайын ага арналган бөлүмүндө).

Ауэзов Мухтар Оморханович – (1897-1961) Казак элинин көрүнүктүү уулу, дүйнөгө кеңири белгилүү жазуучу жана илимпоз. 1928-жылдан тартып «Манас» эпосун изилдөө ишине киришип, бул чыгарма боюнча маанилүү

пикирлер айткан. Анын «Манаска» арналган «Киргизская народная героическая поэма «Манас» [68] аттуу кеңири белгилүү эмгеги бир нече жолу кайра каралып, такталып, казак жана орус тилдеринде жарык көргөн.

Көп жылдык үзүрлүү аракеттин натыйжасы болгон бул эмгек «Манасты» изилдөө багытындагы фундаменталдуу изилдөөлөрдүн катарына кирет. Эмгегинде М. Ауэзов эпостун айтуучулары, алардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, «Манастын» мазмуну, негизги окуялары, эпос пайда болгон доор, тарых менен эстеликтин байланышы, эпостогу образдар системасы, чыгарманын көркөмдүк касиеттери жаатында көптөгөн фактыларга негизделген баалуу ойлор айтат.

М. Ауэзов кыргыз элинин чыныгы досу «Манас» эпосунун чыныгы күйөрманы болуп, көптөгөн кыйынчылык учурларга бул элге жана анын улуу эстелик-мурасына жардамга келген. Мунун ачык далилин 1952-жылы өзү катуу сынга алынып, Казакстандан качып кетип Москвада жүргөнүнө карабастан Фрунзеге келип, «Манаска» арналган талаш маселелүү жыйынга катышып, калыс оюн айтканынан да көрүүгө болот.

Жирмунский Виктор Максимович – (1891-1971) дүйнөгө аты белгилүү окумуштуулардын бири. Түрк элдеринин фольклорун, эпосторун тарыхый салыштырма ык аркылуу изилдөөчүлөрдүн көрүнүктүүлөрүнөн. Согуш жылдарында Ташкентке келип, кыргыздарга да катышып, түрк элдеринин эпосторун, ошолордун ичинде «Манасты» да изилдеп, чыгарманын айтчуучулары, окуялары, баатырдык мотив ж.б. көптөгөн илимий проблемалар боюнча баалуу пикирлер айткан.

В. М. Жирмунскийдин «Введение в изучение эпоса «Манас» [69] аттуу эмгеги, бир нече жолу такталып, толукталып жарык көргөн [70]. Окумуштуунун ал эмгегиндеги ойлору Манастаануу илими үчүн өз баасын, баркын жоготпойт.

Рахматуллин Калим Ахмедович – (1903-1946) Көрүнүктүү адабиятчы. «Манас» эпосу, манасчылар, чыгарманын варианттары, «Манастын» пайда болуш доору ж.б. маселелер боюнча баалуу ойлор айтып бул багыттарда үлгүлүү да, жемиштүү да аракеттенген инсандардын бири. Анын

«Манасчылар» [71]. «Улуу патриот, укмуштуу «Манас» [72] аттуу эмгектеринде орчундуу ойлору бар. К. Рахматуллиндин «Творчество манасчи (Манасчылардын чыгармачылыгы) аттуу белгилүү эмгеги Москвадагы Мамлекеттик университетте диссертация катары коргоого алынып, бирок автордун каза болгонуна ал иш токтоп калган.

Юнусалиев (Жунушалиев) Болот Мураталиевич – (1913– 1970) Кыргыз тил илимин негиздөөчүлөрдүн бири, көрүнүктүү түрколог, «Манасты» изилдөөчү.

Б. М. Юнусалиев «Манас» эпосунун орчундуу проблемаларын изилдөө ишине эпоско байланыштуу талаш-тартыштар кызуу жүрүп жаткан мезгилде – элүүнчү жылдардын баш чендеринде киришкен. «Манас» эпосунун доору жана келип чыгышы жөнүндөгү маселеге карата» деген эпоско арналган 1-макаласында («Кызыл Кыргызстан», 1952-ж. 12-май. Ушул эле макала «К вопросу об эпохе и возникновении эпоса «Манас» – деген ат менен 1952-жылы 23-майда «Советская Киргизия» газетасында жарык көргөн) башкы маселе катары чыгарманын келип чыгышын жана анын мазмунунда чагылдырылган доордун мүнөзүн көтөрүп чыгып, эпоско берилүүчү баада, анын темасын, идеясын белгилөөгө так ушул ал пайда болгон доордун мүнөзү чечүүчү ролду ойноо зарыл деген талапты койгон.

«Манас» эпосу боюнча өткөрүлүүчү Жалпы Союздук илимий конференция өтөр алдында, ага даярдык көрүү максаты менен уюштурулган дискуссияда жарыяланган бул макалалар ошол кездеги «Манаска» карата айтылган дооматтардын негизсиздигин илим ыгында, анын талабына жараша аныктоо далалатынын орчундуу, негиздүү үлгүсү эле. Атам заманда пайда болуп, элдин алда качан мурда өткөн тарыхый шарттарын чагылдырган чыгармадан бүгүнкү күндүн шарт-талаптарына ыңгайлашкан түшүнүктөрдү көрүүнү каалоо акылга сыйбай турган нерсе экендиги бул макалаларда ишенимдүү далилденген.

«Манас» конференциясында сүйлөгөн сөзүндө мурдагы ойлорун тактап, кеңейтип баяндап, ошону менен бирге эле айрым докладдардагы эпостун элдүүлүгүн танууга болгон аракеттерди катуу сынга алган. «Манасты» жаманатты кылууга аракеттенгендердин өзгөчө активдүүлүгүнүн бири

П. Балтиндин эпосту шылдыңдоо үчүн эгер дурус деген жерлерин тандап алуу менен чыгарма түзсөк библиянын деле элдик чыгармага айлантууга болот – деп айрым үзүндүлөрдү окушун, анын өзүнө каршы пайдаланып, чукугандай табылган курч сөз менен оппоненттин көпчүлүк алдында маскара кылып, уятка калтырылышы бүгүнгө чейин легенда түрүндө айтылууда.

«Манас» конференциясы бүткөндөн кийин эл мурасын жалаадан куткарып, сактап калуу максатында кыскартылып бириктирилген вариантты түзүүнүн башында турган – Башкы редактору болуп, илимдик негизге таянылган кеңири баш сөз жазган.

«Манас» эпосунун доору, келип чыгышы жөнүндөгү Б.М.Юнусалиевдин тарыхый, лингвистикалык, географиялык ж.б. маалымат-фактыларга таянып жазган эмгеги, андагы айтылган ойлору бул багыттагы фундаменталдуу жыйынтыктардан.

Б. М. Юнусалиевдин «Манаска» арналган «Об опыте создания сводного варианта эпоса «Манас» («Киргизский героический эпос «Манас», М., 1961, 282-297-стр.) «Киргизский героический эпос «Манас» («Манас» героический эпос киргизского народа», Ф., 1968, 212-231-стр.) ж.б. орчундуу эмгектери бар.

Б. М. Юнусалиев 1966-жылдан тартып «Манас» секторунда илимий консультант милдетин өтөп, «Манасты»; кыргыз жана орус тилдеринде Москвада бастырып чыгаруу, Сагымбайдын, Саякбайдын варианттарын жарыялоо иштерине активдүү аралашкан, сектордун бул багыттагы аракеттерине колдоо көрсөтүп, өз илимий оброю менен таяныч болгон, ал иштердин ийгиликтүү жүзөгө ашырылышы ушул адамдын аты, эмгеги, кадыр-баркы менен байланыштуу. «Манастын» илимдик принциптерге ылайык ооштуруунун негизги жоболорун иштеп чыгууда, тексттерди тандап алууда активдүү катышкан.

Б. М. Юнусалиевдин коллективдин ишине кошкон салымы, зор эмгегин эске алып «Манас» секторунун чечими боюнча ал адамдын ысмы чыгарманын орусча-кыргызча бастырылышынын бардык китептеринде түзүүчүлөрдүн бири катары көрсөтүлдү.

Петросян Арфо Аветиловна – (1909-1985). Адабиятчы, фольклорчу, изилдөөчү гана эмес, илимди уюштуруу, жетектөө багытында да көрүнүктүү салымдары бар адам. Кыргыз элинин чыныгы досторунун, «Манас» эпосунун активдүү күйөрмандарынын бири.

А. А. Петросян СССР элдеринин адабияттын жана фольклорун изилдөөдө омоктуу салымдары бар адамдардан. 1940-жылдын ичинде «Манас» эпосун сындоо иштери башталганда аны коргоп үн салгандардын активдүүлөрүнөн. 1952-жылы «Манас» боюнча өткөн конференцияны уюштуруу иштеринде активдүү роль ойногон. Конференциядан кийин «Манасты» жактоочулардын көрүнүктүү эмгектерин топтоп, өзү редакциялап жана баш сөз жазып, атайын «Киргизский героический эпос – «Манас» аттуу жыйнак чыгарган. Ал жыйнакка М. Ауэзов, В. М. Жирмунский, М. Богданова, П. Н. Берков, А. Токомбаев, Б. Юнусалиевдердин «Манаска» арналган, ал эстеликке жогору баа берилген илимий статьяларды киргизген.

А. А. Петросяндын «К вопросу о народности эпоса «Манас» (1961), «Споры о наследстве» (1961), «Сокровище художественной культуры народов Советского Союза» (1973), «Героический эпос народов СССР» (1975) ж.б. эмгектеринде «Манастын» элдүүлүгү, идеялык мазмуну, тарых менен байланышы, поэтикасы ж.б. жөнүндө сөз болуп, баалуу ойлор айтылат. А. А. Петросяндын «История народа и его эпос» – деген темадагы докторлук диссертациясы негизинен «Манас» эпосуна арналган.

Советтик түзүлүштүн кулаар алдындагы «Манаска» тиешелүү чыр да ушул А. А. Петросяндын активдүү жардамы менен басылган – Советтер Союзунун КП БК идеология бөлүмү Кыргызстандагы «Манас» боюнча чыккан жаңы чырга байланыштуу бул чыгарма жөнүндө кеңири справка даярдоону М. Горький атындагы Дүйнөлүк адабияттар институтуна тапшырат. Ал институтта иштеген А. А. Петросян справка даярдоо милдетин өзүнө алып, көлөмдүү эмгек жазып, ал даярдалган материал БКнын идеологиясы бөлүмүндө талкуудан өтүп, А. А. Петросяндын чыгармага оң баа берген корутундусу кубаттоого татып, кабыл алынат. Ошондон кийин гана Кыргызстанга

чырды токтотуу жөнүндө көрсөтмө берилип, чатак бас-бас болот.

А. А. Петросян «Эпос народов СССР» сериясынын Башкы редактору болуп иштеп туруп башка элдер менен республикалардын чыгармаларына бирден китепке орун берилсе «Манасты» 6 китебин бастыруу мүмкүнчүлүгүнө жетише алган (ал пландагы китептерден төрт китеп жарык көрүп, калгандары СССРдин жоюлгандыгына байланыштуу токтоп калды).

А. А. Петросян «Манастын» Москвада эки тилде жарык көргөн китептерине баш сөз жазган.

Манастаануу илими өз пайда болуусунан тартып, илим катары өсүп-өнүгүш жолун кечээ эле жакында – деп айтылуучу сөз айкашындагы маани буюмга келүүчү убакыт алкагында баштаган салыштырмалуу алып караганда жаш илим. Бирок анын басып өткөн жолу башынан кечирген өмүрү бир кылка, сыдыргыга салгандай түз сызык түрүндө болбой, өйдө-ылдыйы бар, ийгилигинен кемчилиги көп, алган жардамынан кабылган тоскоолдуктары алдаканча арбын шарттарга дуушарланып, андай учурлар ошол жолго өз таасирин тийгизип, изин калтырыптыр. Азыр да бул илимдин жетишкендиктерине караганда чечиле элек проблемалары алда канча арбын.

Ошондой болсо да азыр манастануу илими бар, анын кыргыз фольклористикасынын бир тармагы – маанилүү бутагы катарындагы орду талашсыз.

Эң башкысы бул илимдин келечектүүлүгү жана барган сайын анын кадыр-баркы дагы өсүп, бул багытта аракеттенген инсандардын саны арбын, Кыргыз республикасынын эле эмес, көптөгөн чет элдик окумуштуулардын кызыгуусу улам тереңдей берерине, күйөрмандарынын саны арбып олтурарына эч күмөн саноого болбой тургандыгы.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. В. В. Бартольд. Сообщение, ЗВО, т. XII, 1899-1900, С. V-VI.

2. Собрание историй. «Мажму ат-Таварих». Изд. Ленинградского университета, 1960. С. 10.

3. Собрание историй. «Мажму ат-Таварих». Изд. Ленинградского университета, 1960. С. 36.

4. Ч. Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. Т. I. Алма-Ата, 1961. С. 421.

5. А. Маргулан. Шоқан жана «Манас». Алматы, 1971. 32-бет.

6. Валиханов Ч. Ч. «Собрание сочинений в пяти томах» Т. I, Алма-Ата, 1961, стр. 421.

7. ЗВО РАО. Т. XV. вып. I. СПб., 1903. С. 9.

8. Валиханов Ч. Ч. Сочинения. СПб., 1904., С. 208-222.

9. Маргулан А. Шоқан жана «Манас», Алматы, 1971. 163-бет.

10. Радлов В. В. «Образцы народной литературы северных тюркских племен», ч. V. 1885, С.-Петербург. Предисловие. С. 2.

11. Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен, ч. V. 1885, С.-Петербург.

12. Радлов В. В. Образцы. – Предисловие, С. 13.

13. Манастаану жана көркөм маданияттын улуттук борборунун кол жазмалар фондусу, инв. № 29. 13-бет.

14. «Семетейден» бир белүм. Тыныбек жомокчунуку. Жыйнаган Арабай уулу. Бастыруучу Кыргыз билим комиссиясы. Москва, 1925.

15. Алмаши Г. Прощание героя Манаса с сыном Семетеем. В кн.: «Манас» героический эпос киргизского народа», Фрунзе, 1968. С. 42-48.

16. Манастаану жана көркөм маданияттын улуттук борборунун кол жазмалар фондусу. Инв. № 155, 32-бет.

17. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 68.

18. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 155. 33-бет.

19. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 871. 52-бет.

20. Фалев П. Как строится кара-киргизская былина// Журн. «Наука и просвещение», № 1. Ташкент.

21. Фалев П. Как строится кара-киргизская былина. – В кн.: «Манас» – героический эпос киргизского народа». Фрунзе: Илим, 1968. С. 49.

22. Ошондо эле. 50-бет.

23. Ошондо эле. 50-бет.

24. «Семетейден бир бөлүм». Тыныбек жомокчунуку Маскөө, 1925. 3-бет.

25. Ошондо эле. 3-бет.
26. Ошондо эле. 3-бет.
27. Кыргыз ССРинин Борбордук мамлекеттик архиви. Ф. – 688. оп.-1, л. 1-5.
28. «Советская Киргизия» газетасы, № 87. 1931, 19-апр.
29. Партархив Ф. – 56, оп. 4, ед. хр. 89, лист 18.
30. МА. Фонд № 4, оп. № 1, ед. хр. 404, 50-бет.
31. Кыргыз улуттук илимдер академиясынын архиви, фонд 4, Оп. -1, ед. хр. -461. С. 6.
32. Манастын балалык чагы. Сагымбай Орозбак уулунун айтуусу боюнча. Басмага даярдаган Ы. Абдырахманов, Фрунзе, 1940. Алооке кан. С. Орозбаковдун айтуусу боюнча басмага даярдаган Ы. Абдырахманов, Фрунзе, 1941. Каныкейдин Тайторуну чапканы. С. Каралаевдин айтуусу боюнча. Редактор Ө. Жакишев. Фрунзе, 1941. Макел дөө. С. Орозбаковдун айтуусу боюнча. Басмага даярдаган Ы. Абдырахманов. Фрунзе, 1941. Манастын өлүмү. С. Каралаевдин айтуусу боюнча. Басмага даярдаган Ы. Абдырахманов. Фрунзе, 1941.
- Семетейдин Букардан Таласка келиши. Байымбет Абдырахмановдун (Тоголок Молдонун) айтуусу боюнча. Басмага даярдаган Ы. Абдырахманов. Фрунзе, 1941. Үргөнч. Акмат Ырысмендеевдин айтуусу боюнча. Басмага даярдаган Ы. Абдырахманов. Фрунзе, 1941. Алгачкы айкаш. Чоң казаттан үзүндү. Айтуучу Орозбаков Сагымбай. Басмага даярдаган Ж. Бейшекеев. Фрунзе, 1942. Майдан. («Семетейден»). Айтуучу Б. Абдырахманов (Тоголок Молдо). Басмага даярдаган Ж. Бейшекеев. Фрунзе, 1942. Орозбаков С. Биринчи казат. Басмага даярдаган К. Рахматуллин. Фрунзе, 1944.
33. «Манас». I бөлүк, 1-китеп. Кыскартылып бириктирилген вариант. Жалпы редакциялаган проф. Б. М. Юнусалиев. Фрунзе, 1958.
- «Манас» I бөлүк, 2-китеп. Кыскартылып бириктирилген вариант. Жалпы редакциялаган проф. Б. М. Юнусалиев.
- «Семетей», «Манас» эпосунун II бөлүгү. 3-китеп. Проф. Б. М. Юнусалиевдин жалпы редакциясы боюнча. Фрунзе, 1959. «Сейтек». «Манас» III бөлүгү. 4-китеп. Фрунзе, 1960.
34. Поливанов Е. О принципах русского перевода эпоса «Манас». «Манас» – героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968. С. 56-74.

35. Бернштам А. Н. Историческое прошлое киргизского народа. Фрунзе, 1942. Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас». К происхождению имени Манас. «Манас» – героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968. Культура древнего Кыргызстана. Фрунзе, 42.

36. Абрамзон С. М. Киргизский героический эпос «Манас» как этнографический источник. «Манас» – героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968.

37. Жирмунский В. М. Введение в изучение «Манаса». Фрунзе, 1948.

38. Берков П. Н. Алтайский эпос и «Манас». «Манас» – героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968.

39. Богданова М. И. Киргизская литература. М., 1947.

Об особенностях киргизского героического эпоса «Манас». Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961.

40. Рахматуллин К. Манасчылар. Фрунзе, 1942. Улуу патриот, укмуштуу Манас. Фрунзе, 1943. Творчество манасчи. «Манас» – героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968.

41. Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас». Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961.

42. Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондусу. Инв. №№ 851, 852, 853.

43. Проблемы научной публикации текстов «Манаса». Фольклор. Издание эпоса. Москва, 1977. С. 223-229.

44. Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961.

45. «Манас» – героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968.

46. «Манас» эпосунун алтайлыктардын баатырдык поэмалары менен болгон эпикалык катышы. Ф., 1966. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. Ф., 1981. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. Ф., 1983. «Манас» эпосунун историзми. Ф., 1987.

47. «Манас» эпосунун поэтикасы. Ф., 1969. «Манастагы» көркөм каражаттар. Ф., 1988.

48. «Семетей» эпосунун тарыхый генеалогиялык негизи. Ф., 1982. «Сейтек» – «Манас» трилогиясынын корутунду бөлүмү. Ф., 1984. С. Каралаевдин айтуусундагы «Семетей», «Сейтек» эпосторунун бөтөнчөлүктөрү. Ф. 1983.

49. Генезис эпоса «Манас». Ф., 1980 «Манас» эпосундагы традициялык жана индивидуалдык маселелерине карата «Манас» эпосунун варианттары. Ф., 1988

50. «Манас» эпосунун стили. Ф., 1983. «Сагымбай Орозбаков», «Шапак Рысмендеев», «Жаңыбай Кожеков», «Жакшылык Сарыков», «Акмат Рысмендеев»; «Мамбет Чокморов». Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. Ф., 1988

51. Отредактора. «Манас» героический эпос киргизского народа. Ф., 1968. Проблемы научной публикации текстов «Манаса». Фольклор. Издание эпоса. М.; 1977. Сагымбай манасчы жана анын варианты жөнүндө. «Манас». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 1-китеп, Ф 1978. Эпос «Манас». Ф., 1979 Эпос «Манас». Орус, англис, немец тилдеринде. 1984, 1985. Чоң манасчы Саякбай жана ал айткан вариант. «Манас». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 1-китеп. Ф., 1984. Киргизский народный эпос «Манас». «Манас». Киргизский героический эпос. Книга I. М., 1984. Манасчылар. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. Ф., 1988.

52. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү. Ф., 1977. Кириш сөз. «Семетей». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 1-китеп, Ф., 1987 «Манас» эпосунун баатырдык мотивдеринин эволюциясы. Ф., 1988. «Тыныбек Жапый уулу», «Саякбай Карала уулу», «Молдобасан Мусулманкул уулу», «Багыш Сазан уулу», «Ыбырайым Абдырахман уулу», «Дункана Кочуке ууду» Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. Ф., 1988

53. «Манас» Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 1-китеп, Ф., 1978. редакциялык коллегия: Айтматов Ч. Т. (башкы редактор) Абакиров А., Алтымышбаев А. А., Абдылдаев Э., Байходжоев С., Жамгырчинов Б. Ж., Каракеев К. К., Маликов К., Молдобаев К., Мусаев С., Орозалиев К. К., Табышалиев С., Турсунов А. «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу». Баш сөздү жазган Ч. Айтматов. Китепти басмага даярдаган жана сөздүгүн түзгөн С. Мусаев. Китепти көркөмдөгөн сүрөтчүсү Т. Герцен, сүрөтчүнүн консультанты Г. Айтиев. «Манас». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 2-китеп. Ф., 1980. Редакциялык коллегия: Айтматов Ч. Т. (башкы

редактор), Абакиров А., Абдылдаев Э., Алтымышбаев А. А., Байходжоев С., Жамгырчинов Б. Ж., Каракеев К. К., Маликов К., Молдобаев К., Мусаев С., Орозалиев К. К., Табышалиев С., Турсунов А. Китепти басмага даярдаган, сөздүгүн түзгөндөр: Кырбашев К., Мусаева Ж., Сарыпбеков Р., Сооронов О. Китепти көркөмдөгөн сүрөтчү Т. Герцен. Кириш сөз ордуна аттуу макаланы жазган С. Мусаев. «Манас». «Көкөтөйдүн ашы». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 3-китеп. Ф., 1981. Редакциялык коллегия: Айтматов Ч. Т. (башкы редактор), Абакиров А., Абдылдаев Э., Алтымышбаев А. А., Байходжоев С., Жамгырчинов Б. Ж., Каракеев К. К., Маликов К., Молдобаев К., Мусаев С., Орозалиев К. К., Табышалиев С., Турсунов А. Китепти басмага даярдап, сөздүгүн жана тиркемелерди даярдаган Мусаев С. Китепти көркөмдөгөн сүрөтчү Т. Герцен. «Манас». Чоң чабуул. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 4-китеп. Ф., 1982. Редакциялык коллектив: Айтматов Ч. Т. (башкы редактор), Абакиров А., Абдылдаев Э., Алтымышбаев А. А., Байходжоев С., Жамгырчинов Б. Ж., Каракеев К. К., Маликов К., Молдобаев К., Мусаев С., Орозалиев К. К., Табышалиев С., Турсунов А. Китепти басмага даярдап, сөздүгүн жана тиркемелерди түзгөн Э. Абдылдаев. Китепти көркөмдөгөн сүрөтчү Т. Герцен.

54. «Манас». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 1-китеп. Редакциялык коллегия: Ч. Т. Айтматов (башкы редактор), Э. Абдылдаев, А. А. Алтымышбаев, С. Жигитов, А. Карыпкулов, С. Мусаев, К. К. Орозалиев, А. Садыков (башкы редактордун орун басары), А. Турсунов. «Чоң манасчы Саякбай жана ал айткан вариант» – деген темада баш макаланы жазган С. Мусаев, китепти басмага даярдап, сөздүгүн жана тиркемелерди түзгөндөр – А. Жайнакова, Р. Кыдырбаева, китепти көркөмдөгөн сүрөтчү Т. Курманов. Ф., 1984. «Манас». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча 2-китеп. Редакциялык коллегия: Ч. Т. Айтматов (башкы редактор), Э. Абдылдаев, А. А. Алтымышбаев, С. Жигитов, А. Карыпкулов, С. Мусаев, К. К. Орозалиев, А. Садыков (башкы редактордун орун басары), А. Турсунов. Китепти басмага даярдап, сөздүгүн жана тиркемелерди түзгөндөр: С. Мусаев, М. Мукасов. Китепти көркөмдөгөн сүрөтчү Т. Курманов. Ф., 1985. «Семетей». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 1-китеп.

Редакциялык коллегия: Айтматов Ч. Т. (башкы редактор), Абдылдаев Э., Алтымышбаев А. А., Бегалиев С., Жигитов С., Кыдырбаева Р., Мусаев С., Садыков А. (башкы редактордун орун басары), Турсунов А.

«Кириш сөз» – деген темада баш сөзүн жазган Р. Сарыпбеков. Китепти басмага даярдап, сөздүгүн түзгөндөр: К. Кырбашев, Р. Сарыпбеков. Китепти көркөмдөгөн сүрөтчү Т. Курманов. Ф., 1987. «Семетей». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 2-китеп. Редакциялык коллегия: Айтматов Ч. Т. (башкы редактор), Абдылдаев Э., Алтымышбаев А. А., Бегалиев С., Жигитов С., Кыдырбаева Р., Мусаев С., Садыков А. (башкы редактордун орун басары), Турсунов А. Китепти басмага даярдап, сөздүгүн түзгөндөр: Э. Абдылдаев, Р. Сарыпбеков, С. Егембердиева. Сүрөтчү Т. Курманов. Ф., 1990. «Сейтек» Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. Редакциялык коллегия: Айтматов Ч. Т. (башкы редактор), Абдылдаев Э., Алтымышбаев А. А., Бегалиев С., Жигитов С., Кыдырбаева Р., Мусаев С., Садыков А. (башкы редактордун орун басары), Турсунов А. Баш сөзүн жазган А. Жайнакова, басмага даярдап, сөздүгүн түзгөндөр: Р. Кыдырбаева, А. Жайнакова. Сүрөтчү Т. Курманов.

55. «Манас». Киргизский героический эпос. Книга I. Главный редактор серии «Эпос народов СССР» А. А. Петросян. Редколлегия тома: А. Садыков, С. Мусаев, А. С. Мирбадалева (ответственный редактор). Составление и подготовка текста: Б. М. Юнусалиева, С. Мусаева, К. Кырбашева. Перевод: А. С. Мирбадалевой, Н. В. Кидайш – Покровской. Комментарии: А. С. Мирбадалевой, Н. В. Кидайш-Покровской, С. Мусаева. Редактор издательства А. А. Янгаева. «Вместо введения» – А. Петросян. «Киргизский народный эпос «Манас» – С. Мусаев. М., 1984.

56. «Манас». Киргизский героический эпос. Книга II. Главный редактор серии «Эпос народов СССР» А. А. Петросян. Текст подготовили к печати: Б. М. Юнусалиев, С. Мусаев, К. Кырбашев, Ж. Мусаева, Р. Сарыпбеков, О. Сооронов. Перевод и комментарии: А. С. Мирбадалевой, Н. В. Кидайш-Покровской. Редколлегия: А. Садыков, С. Мусаев, А. С. Мирбадалева (ответственный редактор). Редактор издательства А. А. Янгаева. М., 1988. «Манас». Киргизский героический

эпос. Книга III. Редколлегия серии: Т. Ф. Владышевская, А. А. Горелов, У. Б. Далгат (зам. главного редактора), Н. В. Кидайш-Покровская, А. С. Мирбадалева, Э. Р. Тенишев (главный редактор), Н. И. Толстой. Редколлегия тома – А. Садыков, С. Мусаев, А. С. Мирбадалева (ответственный редактор). Составление и подготовка текста: Б. М. Юнусалиева, С. Мусаева. Перевод А. С. Мирбадалевой, Н. В. Кидайш-Покровской. Комментарии: А. С. Мирбадалевой, Н. В. Кидайш-Покровской. Редактор издательства А. А. Янгаева. М., 1990.

57. «Манас». Киргизский героический эпос. Книга IV. Редколлегия серии: А. И. Алиева, В. М. Гацак, Н. В. Кидайш-Покровская, Х. Г. Короглы, А. В. Кудияров, Ю. И. Марченко, А. С. Мирбадалева, Ю. И. Смирнов, Э. Р. Тенишев (главный редактор). Ред-коллегия тома – А. А. Акматалиев, А. С. Мирбадалева (ответственный редактор), С. Мусаев. Составление и подготовка текста: I). М. Юнусалиева, С. Мусаева, Э. Абдылдаева. Перевод: А. С. Мирбадалевой, Н. В. Кидайш-Покровской. Комментарии и пояснительный словарь А. С. Мирбадалевой, Н. Р. Кидайш-Покровской. Редактор издательства А. А. Янгаева. М., 1995.

58. «Манас». Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп. Редакциялык коллегия. Койчуев Т. К. (башкы редактор), Ак-маталиев А. А. (башкы редактордун орун басары), Мусаев С., Орузбаева Б. О., Кыдырбаева Р. З., Какеев А. Ч., Шаршеев Ш., Данияров С., Асанканов А., Кебекова Б., Садыков Б. Ж. Томду басмага даярдагандар: Мусаев С., Кырбашев К., Жайнакова А., Садыков Б. Эпосту жалпы редакциялаган С. Мусаев. Басманын редактору Ж. Бектуров. Бишкек, 1995. «Оозеки поэзиянын улуу эстелиги» – Р. З. Кыдырбаева. «Манасчы, катчы, түп нуска» (кириш сөз ордуна) – С. Мусаев. «Манас». Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. 2-китеп. С. Мусаевдин жалпы редакциясы менен. Редколлегия: Т. Койчуев (башкы редактор), Ч. Айтматов, А. Акматалиев (башкы редактордун орун басары), С. Мусаев, Р. З. Кыдырбаева, Ш. Шаршеев, Б. Орузбаева, А. Какеев, С. Данияров, Б. Кебекова, А. Асанканов, Б. Садыков. Китепти басмага даярдагандар: С. Мусаев, Р. Сарыпбеков, Э. Абдылдаев, Б. Садыков. Басманын редак-

тору – Пахденай Самаева. Бишкек, 1995. «Манас». Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 3-китеп. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. С. Мусаевдин жалпы редакциясы менен. Редакциялык коллегия: Койчуев Т. К. (башкы редактор), Айтматов Ч. Т., Акматалиев А. А. (башкы редактордун орун басары), Мусаев С., Орузбаева Б. Ө., Кыдырбаева Р. З., Какеев А. Ч., Шаршеев Ш., Данияров С., Асанканов А., Кебекова Б., Садыков Б. Томду басмага даярдагандар: Мусаев С., Сарыпбеков Р., Абдылдаев Э., Садыков Б., Кырбашев К. Басманын редактору А. Акматова. «Киришүү ордуна» – С. Мусаев. Бишкек. 1995. «Манас». Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. 4-китеп. С. Мусаевдин жалпы редакциясы менен. Редакциялык коллегия: Койчуев Т. К. (башкы редактор), Айтматов Ч. Т., Акматалиев А. А. (башкы редактордун орун басары), Мусаев С., Орузбаева Б. Ө., Какеев А. Ч., Данияров С., Кыдырбаева Р. З., Кебекова Б., Шаршеев Ш., Асанканов А. Китепти басмага даярдагандар: С. Мусаев, Р. Сарыпбеков, Э. Абдылдаев. «Киришүү ордуна» – С. Мусаев. Бишкек, 1997. «Манас». Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Саякбай Каралаевдин айтуусу боюнча, академиялык басылыш. 1-китеп. Китепти жалпы редакциялаган А. Жайнакова. Редколлегия: Койчиев Т. К. (башкы редактор), Акматалиев А. А. (башкы редактордун орун басары), Мусаев С., Кыдырбаева Р., Какеев А., Орузбаева Б., Данияров С., Шаршеев Ш., Асанканов А., Садыков Б., Жайнакова А. Тексттерди даярдагандар: А. Жайнакова, Р. Сарыпбеков; Комментарияларын жазгандар: С. Мусаев, Э. Абдылдаев, Б. Садыков, К. Кырбашев, Р. Сарыпбеков, О. Исмаилов, Ж. Матенова. «Баш сөз» – А. Жайнакова. Басманын редактору Ж. Бектуров. Бишкек, 1995. «Манас». Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча академиялык басылыш. 2-китеп. А. Жайнакованын жалпы редакциясы менен. Редакциялык коллегия: Койчуев Т. К. (башкы редактор), Айтматов Ч. Т., Акматалиев А. (башкы редактордун орун басары), Мусаев С., Орузбаева Б., Кыдырбаева Р. З., Какеев А. Ч., Шаршеев Ш., Данияров С., Асанканов А., Жайнакова А., Садыков Б. Тексттерди басмага даярдагандар жана тиркемелерди түзгөндөр: Кырбашев К., Жайнакова А. Илимий комментарийин

жазган Сарыпбеков Р. Басманын редактору А. Өмүрканов. «Окурмандардын эсине» – А. Жайнакова. Бишкек, 1995. «Манас». Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Саякбай Кара-лаевдин варианты боюнча академиялык басылыш. 3-китеп. Китепти жалпы редакциялаган А. Жайнакова. Редакциялык коллегия: Койчуев Т. К. (башкы редактор), Айтматов Ч. Т., Акматалиев А. (башкы редактордун орун басары), Мусаев С., Орузбаева Б., Какеев А. Ч., Кыдырбаева Р. З., Шаршеев Ш., Данияров С., Асанканов А., Жайнакова А. Китепти басмага даярдап, тиркемелерди түзгөндөр: Кырбашев К., Жайнакова А. Илимий комментарийлерин жазган Сарыпбеков Р. «Киришүү». А. Жайнакова. Бишкек, 1998.

59. Аскар Акаев. «Манастан мамлекеттүүлүккө карай». Бишкек, 1995.

60. «Манас». Энциклопедия. I. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редактору А. Карыпкулов. Бишкек, 1995. «Манас». Энциклопедия. II. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редактору А. Карыпкулов. Бишкек, 1995.

61. «Сейтек». Ыбырайым Абдырахмановдун айтуусу боюнча. Басмага даярдагандар: Р. Сарыпбеков, М. Мукасов. Бишкек, 1994. «Семетей». Уркаш Мамбеталиевдин айтуусу боюнча. Басмага даярдаган Б. Садыков. Бишкек, 1994. «Эр Кошой». С. Касмамбетовдун айтуусу боюнча. Басмага даярдаган Б. Садыков. Бишкек, 1993. «Семетей». Ыйса Жумабековдун айтуусу боюнча. Басмага даярдагандар: Т. Казиев, Б. Садыков. Бишкек, 1994. «Манас». М. Чокмо-ровдун айтуусу боюнча. Түзүүчүлөр: Э. Абдылдаев, Б. Садыков. Бишкек, 1995. «Семетей». Жусуп Мамайдын айтуусу боюнча. 1-том. Басмага даярдаган К. Кырбашев. Бишкек, 1995. «Семетей». Жусуп Мамайдын айтуусу боюнча. II том. Басмага даярдаган К. Кырбашев. Бишкек, 1995. «Семетей». Жусуп Мамайдын айтуусу боюнча. III том. Басмага даярдаган К. Кырбашев. Бишкек, 1995.

62. «Манасчылар – кыргыз элинин руханий инсандары». Коллектив. Б., 1993. Комплексное изучение эпоса «Манас». Коллектив: Б., 1994. «Манас» эпосу жөнүндө. Коллектив. Басмага даярдаган К. Кырбашев. Б., 1995. «Манас» эпосунун сөздүгү. Коллектив. Басмага даярдагандар: Э. Абдылдаев, А. Акматалиев, Р. Сарыпбеков, Б. Садыков. Б., 1995. Манас

чылар. Түзгөн А. Обозканов. Б., 1996. Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Коллектив. Басмага даярдагандар: Р. Сарыпбеков, С. Алиев, К. Матиев. Б., 1995. «Семетей», «Сейтек». Кара сөз түрүндө. Түзгөн С. Мусаев. Б., 1995. С. Мусаев. Эпос «Манас». Орус, англис, немец тилдеринде. Б., 1994. Т. Герцен. Эпос «Манас». Түзгөн С. Мусаев. Орус, немец тилдеринде. Бонн-Бишкек, 1995. «Манас», «Семетей», «Сейтек». Түзгөн С. Мусаев. Орус тилине которгондор С. Мусаев, А. Орузбаев, М. Рудов. «Сан-Таш-140». Коллектив. Б., 1996. «Некоторые проблемы в эпосе «Манас». Коллектив. Б., 1995. «Көкөтөйдүн ашы». Басмага даярдаган Р. Сарыпбеков. Б., 1994. К. Кырбашев. Манасчы Жусуп Мамай. Б., 1997.

63. Сайф ад-Дин ибн Дамулло Шах Аббас Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. «Мажму-атут-Таварих». Которгондор: О. Соо-ронов, М. Досболов. Б., 1996.

64. Алп манасчылар элеси. Коллектив. Басмага даярдагандар: О. Исмаилов, А. Акматалиев. Б., 1994.

65. Айтматов Ч. «Манас» – эпос – океан. Басмага даярдаган А. Акматалиев. Б., 1994.

66. Мамытбеков З. Отражение жизни и борьбы кыргызов в эпосе «Манас» Б., 1993.

67. Абдырахманов Байымбеттин (Тоголок Молдо) кол жазмаларынын илимий сыпаттамасы. Түзгөн К. Кырбашев. – Б., К. Кырбашев. «Манас» – баатырдык эпостун классикалык үлгүсү. – Б., 1997. «Манас». Дункана Кочукеевдин варианты. Түзгөн Т. Казиев Б. 1999. Ыса Жумабек уулу. Т. Казиев. Б., 1994. «Манас», «Семетей», «Сейтек». Түзгөндөр: З. Бектенов, К. Нанаев. Басмага даярдагандар: Мусаев С., Акматалиев А., Токтоналиев К., Кырбашев К. Бишкек, 1999. «Манас». Киргизский героический эпос (прозаический пересказ сюжета). Составители: З. Бектенов, К. Нанаев. Перевод на русский язык: А. Валитовой, А. Сапожникова, Б. Кошбаева, З. Мамытбекова. Вступительная статья и примечания проф. В. М. Жирмунского. Подготовили к печати: С. Мусаев, А. Акматалиев, К. Токтоналиев, А. Жайнакова. «Манас» эпосунун маселелери». Б., 1999. Э. Абдылдаев. «Манастын тарыхый баатырдык эпос катарында калыптануу жана өнүгүү этаптары. Б., 1999. «Манас» жана акад. В. В. Радлов. С. Мусаев. Бишкек, 1997. С. Мусаев. Согушта да адамгерчи-

ликти жоготпоо – элдик салт». «Гуманизм во время войны народная традиция». Кыргыз жана орус тилдеринде. Орусча котормосу – Н. Баратбаеваныкы. Б., 1999. С. Мусаев. «Манас» жомогу уруу түзүлүшүнүн учурунда. Б. 1999. «Манас», «Семетей», «Сейтек» (кара сөз түрүндөгү баяндама). Түзгөн С. Мусаев. Б., 2001. С. Мусаев. Манастаануу илиминин тарыхы. 1-китеп. Б., 2000. К. Кырбашев. «Манас» – илим дүйнөсүндө. Бишкек, 2001.

^{68.} Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас». Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961, 15–84-беттер.

69. Жирмунский В. М. Введение в изучение «Манаса». Ф., 1948.

70. Жирмунский В. М. Введение в изучение эпоса «Манас». Киргизский героический эпос. «Манас». М., 1961. 85-196-беттер.

МАНАСТААНУУ ИЛИМИ: ПРЕДМЕТИ ЖАНА БАГЫТ-ТАРМАКТАРЫ

«Манастаануу илими, – деп жазат белгилүү фольклорист С.Мусаев, – түпкү негизинде кыргыз фольклористикасынын курамына кирип, илимдин ошол багытынын өзүнчө бутак-бөлүгү болгон менен, көп белгилери жактан өзүнө таандык бөтөнчөлүктөрү бар, анын үстүнө алгачкы кабар-маалыматтары элибиздеги оозеки чыгармалардын бардык үлгүлөрүнүн кайсынысынан алганда да алда канча узак убакыт мурда башталган багыт» (1, 35-б.). Чындыгында эле ушундай. «Манас» кыргыз фольклоруна киргени менен анын курамындагы уникалдуу көрүнүш. Ошон үчүн ал улуттук фольклористикадагы өзүнчө илим деңгелине өсүп жетти. Бирок анын предмети, объектиси эмне деген жөнөкөй суроо негизинен жөнөкөй эле түшүндүрүлгөнү менен айрым жагдайларды кеңейтип сыпаттоо керек болот.

Аныктама формасына келтирилбесе да, анын объектисин жана ал камтыган проблемалардын чөйрөсүн С.Мусаев кеңири жана кыйла терең мүнөздөп берет. Бирок ал, белгиленгендей эпосту жыйноо, бастырып чыгаруу иштерине көбүрөөк саресеп салып, илимий изилдөөлөрдү кыска жана жалпы баяндайт. Иш жүзүндө манастаануунун өздүк объектисин даңазалуу «Манас» үчилтиги жана ага тикелей жана кыйыр тиешеси бар адабий-эстетикалык, фольклористикалык, тарыхый, этнографиялык, философиялык, тилдик, педагогикалык, космологиялык, диний ж.б. проблемалардын мезгилдик-мейкиндик чен-өлчөмү өтө кеңири, кыйла татаал курамы түзөт. Үчилтик (же андан көп) дегенибиз менен, кантсе да, манастаануунун ядросун эпостун биринчи жана өзгөчө залкар бөлүгү «Манас» түзөрү да талашсыз.

Манастаануу илиминин предмети, изилденүүчү ма- селелердин чөйрөсү 2014-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабияты» аттуу маалыматтамада (А.Муратов, Ж.Шериев, К.Исаков) кыйла так жана кеңири берилген. Анда: «Ма- настаануу, «Манас» эпосун изилдөө – кыргыз адабият- таануу илиминин, анын ичинде фольклористиканын «Ма- нас» эпосун жыйноону, изилдөөнү, бастырып чыгарууну ишке ашыруучу тармагы. Манастаанууда эпостун чыгыш доору, идеясы жана каармандары, жомоктун сюжети жана композициясы, типологиялык байланышы, айтуучу- лардын чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү, варианттарынын идеялык-көркөмдүк салмагы, бири-бири менен жакын- дыктары, айырмасы, поэтикасы, элдүүлүгү, жарыяланыш тарыхы, басылыштары (илимий жана массалык), окутуу проблемалары, эпостун кыргыз маданиятындагы орду ж.б. проблемалар изилденүүдө. Атайын илим катары өзүнчө багыт алып, илимий принциптер түзүлгөн», – деп жазы- лат (2, 86-87-б). Бирок бул жерде манастаануунун илимий принциптери чын эле барбы, болсо, алар кайсылар жана аларды иштеп чыккан кимдер деген маселе тууралуу кыс- ка маалымат берилсе болмок.

Манастаануу илимине атайын аныктама берген, анын илимий сыпаттамасын түзгөн окумуштуулар көп эмес. Аны Э.Абдылдаев «кыргыз фольклористикасынын «Ма- нас» эпосун илимий негизде изилдөөчү бөлүмү» деп эсеп- тесе (3, 424-б.), фольклорист Т.Бакчиев: «манастаануу – бул көркөм-эмоционалдык түрдө кыргыз элинин тарыхын чагылдырып келген «Манас» эпосунун өзгөчөлүктөрүн иликтей турган илим. «Манас» эпосунун өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн, өнүгүү принциптерин, айтуучу- лардын чыгармачылык жолун талдап, изилдей турган илим. Ал эми анын эң негизги озуйпасы болуп, «Манас» эпосунун коомдун турмушундагы ордун, маанисин жана баалуулугун аныктоо болуп эсептелинет», – деген кеңири, негизинен туура аныктама берет (4, 14-б.).

Көп тармактуу манастаануу илиминин, албетте, фольк- лористикадагы башка багыттар менен чаташтырууга мүм- күн болбогон, өзүнө гана тиешелүү «курулуш материалы», б.а., объектиси бар. Ага ириде салттуу «Манас» эпосунун

«классикалык» деген аталышка ээ болгон толук (Сагымбай, Саякбай, Ш.Рысмендеев, Тоголок Молдо, Ж.Мамай, М.Чокморов ж.б.) жана толук эмес (Ч.Валиханов, В.Радлов жазып алган бөлүмдөр, Тыныбек жана бир катар кийинки манасчылардын варианттары) варианттар кирет. Буларсыз «Манас» тууралуу илим жаралбайт эле. Эпостун өзү гана ал жөнүндөгү илимдин баштапкы жана негизги пайдубалы болуп, анын көп түрдүү маселелерин иликтөөгө таяныч болуп берет жана аны ой келгендей бурмалап, жок нерселерди күчтөп жабыштырууга, жок нерселерди андан күчтөп таап чыгууга жол берилбейт. Эпосту изилдөөнүн эң негизги эрежеси мына ушундай мамилеге муктаж, ушундай болгондо гана ал нагыз илимий талаптарга жооп бериши ыктымал. Манастануунун тарыхында М.Ауэзов, К.Рахматуллин, В.Жирмунский, Б.Юнусалиев, С.Мусаев, Р.Кыдырбаева (ж.б.) сыяктуу көптөгөн илимпоздордун эмгектери мына ушул жазылбаган эреже-жобону кыйшаюсуз сактагандыгы менен маанилүү. Экинчиден, манастануучулар үчүн кыргыз тарыхындагы такталган же чындыгы жогору деп эсептелген тарыхый, этнографиялык, географиялык, диний ж.б. маалыматтар, жазма эстеликтер, белгилүү өлчөмдө элдик санжыра-уламыштар эпосту иликтөөдө таяныч катары кызмат кылат. «Маджму ат-таварих», Орхон-Енисей жазма эстеликтери жана ошондой эле кытай, араб, фарсы, орус ж.б. илимпоздору жазып калтырган маалыматтар аларга эпостун өзүнөн окшоштуктар, үндөштүктөр табылган учурда изилдөөчүлөрдүн ой калчап, салыштырып, кайсы бир тыянактар чыгаруусуна кеңири жол ачат. Үчүнчүдөн, кыргыз элинин өзүнүн калыпташкан, өткөн кездеги чарбачылыгын, каада-салт, жөрөлгөлөрүн жана коомдук аң-сезиминин байыркы, кийинки өзгөчөлүктөрүн жана эволюциясын эпостун текстиндеги маалыматтар менен салыштырып изилдөө манастанууда жыш колдонулган натыйжалуу каражат болуп эсептелет. Төртүнчүдөн, «Манас» тууралуу илимий эмгектердин өзү ошол эле илимпоздор үчүн аны андан ары иликтеп, натыйжада кайсы бир жаңы көзкараштардын, концепциялардын жаралышына алып келет. Мындай учурда илим өзүн өзү азыктандырган көрүнүш катары

чыгат да, пайдаланууга киргизилген илимий эмгектердин мезгилдик-мейкиндик чеги иш жүзүндө өтө кеңири болуп, түрдүү илимий булактарды өз ичине камтып калат. Эреже катары, аталган бул прикладдык жана теориялык таянычтар «Манас» тууралуу иликтөөлөрдө аралаш жана удаалаш колдонула берет. Бирок кандай болгон күндө да, барып-келип эле манастануучулардын изилдөөлөрүнүн өзөгүн жана эң негизги таянычын эпостун тексти түзөт, анын көркөм эпикалык чыгарма катары узак мезгилдердеги эволюциясы көңүл борборунда болот.

Белгиленгендей, эпоско карата айтылган ой-пикирлер, түрдүү эмгектердеги көзкараштар, а түгүл андагы тигил же бул конкреттүү маселе боюнча ой-жоруулар өзүнүн таянган фактылык, идеологиялык, методологиялык негиздери, койгон маселе-максаты, сырткы көлөмүнөн тарта ички маани-маңызы, дегеле илимий-теориялык салмагы боюнча бирдей эместиги түшүнүктүү. Мындан тышкары мындай «бирдей эместик», көп түстүүлүк ириде эпоско, анын ар түрдүү маселесине өз пикирин билдирген адамда (окумуштуу-илимпоз, жазуучу, саясий-мамлекеттик ишмер, педагог, сүрөтчү, музыкант, катардагы окурман ж.б.) билим, кругозор-түшүнүк деңгелдери, адабий же адистик даярдыгы, көркөм-эстетикалык табити жана индивидуалдык позициясы, чыгарманы кабылдоо өзгөчөлүгү да бирдей эместиги менен түшүндүрүлөт. Алардын баары өздүк көзкарашын билдирүүдө эпостун өзүлөрү билген текстин таяныч тутушат жана бул багытта ээ болгон бардык илимий, тарыхый, адабий-фольклордук, эстетикалык ж.б. билимдерин, маалыматтарын толук пайдаланууга умтулушат. Демек, манастануучулар чөйрөсү жалаң кесипкөй фольклорист, адабиятчы, тарыхчылар ж.б. менен чектелбейт. Аны иликтөөгө түркүн адамдар аралашты да, майнап-натыйжасы бирдей болбосо да мына ушундай аракеттердин натыйжасында манастануу акырындап көп тармактуу илимге айланды.

Ошентип, 150 жылдан ашык мезгилден бери бул залкар чыгарма тууралуу айтылган, жазылган ой-пикирлердин, көзкараштардын, баа-ченемдердин жок дегенде ирдүүлөрүн топтоштуруу, алардын ак-карасын ажыратуу

ишин адабий-таануучулук процесстин өзү табигый түрдө күн тартибине алып чыкты да, өзгөчө кызык жана көп мүнөздүү, көлөмү да эбегейсиз материалды көз алдыбызга тартты. Аларды анализден (кээде үстүрт, кээде тереңирээк) өткөрүү менен «Манас» эпосунун көп кылымдык тарыхы, андагы эсепсиз адабий, эстетикалык, тарыхый, рухий-философиялык, идеологиялык, маданий-саясий маселелердин эволюциясын, андагы оош-кыйыш учурлардын себеп-натыйжасын, маани-максатын көз алдыбыздан өткөрүүгө мүмкүнчүлүк алабыз. Мындай мүмкүнчүлүктү бизге, эпостун өзү жана ал тууралуу жарык көргөн эмгектер түзүп берери шексиз.

Сансыз эмгектерде эпос ар башка өңүттөн, ар башка максатта иликтөөгө алынып, бири-биринен айырмалуу, кайчы пикирлер ортого салынып, ал түгүл кырчылдашкан келишпес көзкараштар ачыкка чыгарылып, анысын ар ким болушунча аргументтештирүүгө умтулушканы менен ой-жоруулары, бүтүмдөрү акырында тогошуп, бир жерден чыккан учурлар да арбын. Мунун түпкү себеби да эпостун өзүндө жатат. Демек, кыйла эмгектердеги ойлор бири-бирин белгилүү деңгелде кайталайт, тереңдетет, кошумчалайт десек, башка жоон тобу карама-каршы, а түгүл келишпес позицияда турары байкалат.

Полемиканын контрасттуулугу бул эпостун илим объектисине айлана баштаган мезгилинен берки мүнөздүү көрүнүш. Канткен күндө да ошол түркүн көзкараштар алыс-жакындыгына карабай ириде кыргыз фольклортаануусундагы, адабияттаануусундагы «Манастаануу» аттуу илимий тармакты түзүп турат. «Ириде» дегенибиз – эпос адабий эле эмес, саясий-маданий, коомдук көрүнүшкө айланып кеткендиги тууралуу сөз болду. Буга да эпостун монументалдуулугу, кайталангыс энциклопедиялык мазмунун себепкер.

Ошентип, биринчиден, манастануу илими катары даңазалуу үчилтик, айрыкча анын биринчи жана негизги бөлүгү болгон «Манас» эпосу тууралуу бири экинчисин жокко чыгарган, же бири экинчисин улантып-тереңдеткен же жаңы баам-ченемдерди ачкан адабий-фольклордук, тарыхый, маданий, адабий-эстетикалык, философия-

лык, педагогикалык, саясий-маданий көзкараштардын, ой-пикирлердин калыптанып калган, бирок улам өзгөрүп, толукталып, кеңейтилип келген кыймылдуу системасын, алардын ушул күнгө чейинки бүткүл жыйынын түшүнөбүз. Экинчиден, булардан тышкары манастануу катары бүгүнкү күнгө дейре ал тууралуу айтылган (элде, теле-радиодо, коомдук мекемелерде ж.б.) жана чакан ыр, эссе, ой-толгоолордон тарта поэмаларга, романдарга, сүрөт, скульптура, кино, музыка чыгармаларына, эпоско байланыштуу оюн-зоокторго, иш-чараларга чейин түрдүү темадагы жана түрдүү мазмундагы, түрдүү көлөмдөгү эмгектердин зор тобун түшүнсөк болот. Бул манастануу илимин өтө кеңири түшүнүүнүн мисалы болот. Себеби бул түшүнүк манастануу элдик-эпостук чыгарманын чегинен чыгып, коомдук-социалдык прогресстин, элдин рухий-маданий турмушунун туруктуу жана айныгыс көрүнүшүнө айланып кеткендигин айгинелейт. Үчүнчүдөн, «Манас» эпосун оозеки көркөм сөз өнөрүнүн ченемсиз жогорку деңгелдеги кайталангыс, монументалдуу, залкар үлгүсү катары караган эмгектер, аларда айтылган көзкараштардын, ой жоруулардын жыйынды-системасы манастанууну таза адабий-фольклордук мааниде түшүнүүгө алып келет. Үчүнчүлө караган адам манастануу ушул мааниде алганда деле эбегейсиз көлөмдө жана көп тармактуу илим экендигин байкабай койбойт. Төртүнчүдөн, манастанууну бул эпос тууралуу бир жарым кылымдан ашык мезгилден бери эпосту элге жеткирүү жолу, ал тууралуу мамлекеттик-саясий жана элдик көзкараштардын, мамиленин эволюциясы катары мезгилдик-мейкиндик мааниде да түшүнүүгө болот. Эпостун тагдырынын да бир кылка эместиги, ал бирде көкөлөтүлүп, бирде четке кагылып, тепкиге алынганы да жалпыга маалым. Бул да өзүнчө иликтөөгө татыктуу экендиги талашсыз.

Ошентип, манастануу кеңири маанисинде таза адабияттык-фольклордук айлампадан чыгып, учу-кыйры көрүнбөгөн коомдук-социалдык, маданий-рухий, көркөм-эстетикалык көрүнүшкө дейре жеткен көп тармактуу илим болуп калды. Аны бир четинен иретке келтирип, коюлган максатка жараша ажатын ачып берер мезгил да келип

жетти. Анын бардык тарабы болбосо да, өз башатын алган жеринен – адабияттык-фольклордук булагынан баштап тереңдете иликтөө зарылдыгы келип чыкты. Анткени бүгүнкү күндөгү «Манас» деген атка байланыштуу ассоциативдик ой-түшүнүктөрдүн бардыгынын башатында кылымдардан бери элибизде «чоң жомок» катары айтылып келген «Манас» эпосу турат. Мына ушул эпос «Манастаануу» илимин жана анын тармактанып кеткен жогоркудай багыттарын жаратты. Ал ириде оозеки, фольклордук чыгарма экендиги талаш туудурбайт. Калган маселелердин бардыгы ушундан келип чыгат жана ага карата экинчи планда турат десек болот.

«Манас» эпосу адеп кагазга түшүрүлө баштаган мезгилден тарта эле аны илимий жактан сыпаттоо аракеттери башталган. Аны эң алгач кагазга түшүргөн Ч.Валиханов, ага удаалаш В.Радлов да аны ириде фольклордун эпикалык жанрына тиешелүү монументалдуу чыгарма катары мүнөздөшүп, айрым илимий байкоолорун ортого салышкан. Ал эми Совет бийлигинен кийин, 20-30-жылдарда эпосту жазып алуу, жарыялоо, илимий негиздөө иштери кыйла кыйынчылыктар менен жолго коюлган. К.Тыныстанов, Х.Карасаев, Т.Байжиев, З.Бектенов, Ө.Жакишев, К.Рахматуллин, М.Ауэзов, В.Жирмунский, Б.Солтоноев, К.Мифтаков, Е.Поливанов, А.Валитова, М.Богданова, А.Петросян, С.Абрамзон, А.Боровков, Б.Юнусалиев, П.Берков, А.Бернштам, аларга удаалаш жана кийинчирээк Р.Кыдырбаева, С.Мусаев, Е.Мелетинский, М.Мамыров, А.Сыдыков, Ө.Караев, Ж.Суванбеков, К.Кырбашев, Э.Абдылдаев, Р.Сарыпбеков, А.Маргулан, О.Сооронов, Б.Кебекова, И.Молдобаев, А.Жайнакова, М.Борбугулов, С.Бегалиев, Т.Абдыракунов, С.Байгазиев, А.Акматалиев, Ш.Акмолдоева, М.Мукасов, Г.Орозова, Н.Бекмухамедова, Г.Жамгырчиева, Ж.Орозобекова, К.Жумалиев, Т.Тургуналиев, С.Дүйшөмбиев, А.Эшиев, А.Исаева, Н.Нарынбаева, К.Садыков ж.б. ондогон манаस्ताануучулар эпосту ар кандай өңүттөн изилдеп, аны нагыз илим катары калыптанышына эбегейсиз салым кошушту.

Булардын дээрлик бардыгы «Манасты» кыргыз тарыхы жана элдин узак мезгилдеги жашоо-турмушу менен

байланышы терең, оозеки поэзиянын залкар үлгүсү катары карашат. Ал тарыхтын өзү эмес, бирок элдин эзелтеден берки тарыхы, эл ичинен чыккан залкар адамдар тагдыры менен өтмө катар байланышта карап, анын эпос жанрына кирген өзүбүздүн жана башка элдердин чыгармаларынан бир өзгөчөлүгү ушунда деген көзкарашты тутунушат. Тигил же бул маселе боюнча бул окумуштуулардын көзкараштары, ой жоруусу менен далилдери, таяныч туткан методологиялык базасы дал келбөөсү ыктымал. Алардын ортосунда талаш маселелер, ачык карама-каршылыктар да кыйла. Бул албетте, табигый көрүнүш. Бирок алардын баарынын башын бириктирген нерсе – маселеге («Манас» эпосуна) өз учурундагы маалымат булактарына, эл аралык (Европа, Россия, Борбордук Азия ж.б.) илимий-мектептердин жетишкендиктерине таянуу менен нагыз илимий изилдөөчүлүк мамиле жасоо. Алар өз көзкараштарын, позициясын фольклортаануу менен адабияттаануунун, тарых менен философиянын далилденген же алгылыктуу деп эсептелген фактыларына, аргументтерине, теориялык жоболоруна таянып, аларды өз максатына жараша негиздешет, б.а., мындай илимпоздор барды жок, жокту бар кылган, чаргытма, далилсиз ой-пикирлерге жол бербөөгө аракет кылышат. Демек, биз бул багыттагы окумуштууларды салттуу академиялык илимий мектептин өкүлдөрү десек болот. Тигил же бул кардиналдуу маселелер боюнча алыстык-жакындыктарына карата алар ич ара топторго ажырап кетет (мисалы, эпостун жаралыш доору, каармандардын прототиптери, мифология маселеси ж.б.).

Манастаануудагы кийинки багыттын тамыры кыйла терең жана анын жаралып, өрчүшүнө эпостун өзү, айрыкча аны сактап, өнүктүрүп келген залкар манасчылар өнөрү баштапкы себепчи десек болот. Чоң манасчылардын дээрлик бардыгы өзүлөрүнүн «Манас» айтып калышын кереметтүү түшүндө аян алышы менен түшүндүрүп келишкени маалым. Эпосту үзүл-кесил, чала айткан, же жаттама манасчыларда мындай «себеп» кездешпейт. Мунун өзү чыгарманын өзүн, анын каармандарын ченемсиз аздектеген, анын эпикалык көркөм чындыгын реалдуулук, же кыял реалдуулук сыңары кабылдашкан элдин, угармандар

дын талабынын өтө катуулугу менен түшүндүрүлөт. Элдин аң-сезиминде көрүнгөн киши «Манас» айта бербеш керек деген түшүнүк акырындап калыптанган. Ошого жараша бул чыгармага бүткүл дитин коюп, манасчы болууга бел байлаган, аны тынымсыз жан-дүйнөсүнүн тереңинде сактап, алдейлеген ырчы-акындын түш көрүүсү, галлюцинациясы аны чындык иретинде кабылдоосу табигый көрүнүш болору шексиз. Айрым жагдайларды эске албаганда түш аркылуу «аян алуунун» төркүнүн илим ушундай түшүндүрөт.

Бүгүнкү күндө «Манас» эпосу элдик көркөм сөз өнөрүнүн, же фольклордун теңдешсиз үлгүсү катары каралганы менен ал ошол чек-рамкадан эбак чыгып, адабият менен искусствонун бардык түрлөрүнө жана жанрларына олуттуу таасир тийгизип, алардын туруктуу объектисине айланды. Ички байлыгы, б.а., мазмуну менен идеясы терең, образдар системасы өзгөчө көркөм жана таасирдүү элдик чыгармалар жана ашкере таланттуу авторлордун чыгармачылыгы гана мына ушундай тагдырга дуушар болот. Ириде искусствонун дээрлик бардык түрүнө жарамдуу орошон материал эпостун өзүндө жаткандыгын белгилей кетүү керек. Бул албетте, анын көлөмү менен эмес, ички мазмундук байлыгынын чексиздиги, каармандардын жана окуя-көрүнүштөрдүн көп мүнөздүүлүгү, көп түстүүлүгү, контрастуулугу жана реалдуулугу, элдин илгерки жашоо-турмушу баяндалганы менен бүгүнкү адам, бүгүнкү доорзаман менен өтмө катар байланыштуулугу жана эң негизгиси – ага чөгөрүлгөн, сиңирилген ой-санаа, идеялардын тереңдиги жана түбөлүктүүлүгү, акырында залкар чыгарма катары айрыкча көркөм, өзгөчө поэтикалуулугу менен түшүндүрүлөт.

Көп кылымдык жол басып, поэтикалык оозеки чыгармачылыктын нагыз шедевринде айланган бул чыгарма профессионалдуу искусство өкүлдөрүнүн көңүлүн эрте-дир-кечтир бурбай коё алмак эмес. Бул мыйзамченемдүү көрүнүш эле. Эпосту жазып алып, жыйноо жана жарыялоо иштери менен эле удаалаш башталган мындай аракеттер да кыйла, кээде карама-каршылыктуу жол басып, ар кандай эволюциялык процессти башынан кечирди, бирде

басаңдап, бирде кулач жайган учурлары да болду. Анын искусствонун тигил же бул түрүндө орун алышы, трактово-каланышы да бир багытта, бир өңчөй болгон жок.

Ошентип, эпостун бүгүнкү өмүрү искусствонун театр, музыка, скульптура, архитектура, кино, декоративдик-прикладдык чыгармачылык, көркөм-сүрөт өнөрү, полиграфия-басма иштери, оюн-зоок же телекөрсөтүүлөр жана радиоуктуруулар, мезгилдүү басма сөз өңдүү түр-тармактар менен тыгыз байланышта уланып келет. Булардын бардыгы эпосту таяныч туткан жеке, автордук чыгармачылык болуп эсептелет. Ушундан улам алардын бардыгында эпостун сюжет-композициясына, мазмунуна жараша чыгармада сүрөттөлгөн доор-заман жана эл (элдер, уруулар), жеке адамдар тагдыры, ал кездеги жашоо-тирликтин ички, көмүскө динамикасы, чыгарманын философиялык, эстетикалык базасы, рух-маанайы, андагы түпкүлүктүү ой чабыттары, идеялар тууралуу кеңири элес-түшүнүгү, маалыматы жана мына ушулардан келип чыккан автордун өздүк позициясы, концепциясы болушу аба менен суудай эле зарыл. Калганын сүрөткердин дарамет-таланты менен чеберчилиги чечет. Бул шарттар болбогон жерде «Манастын» негизинде же анын кыйыр таасири менен тигил же бул искусствонун түрүндө, жанрында нагыз көркөм туунду жаралышы күмөндүү же мүмкүн эмес десек да болот. Демек, эпос өзүнө чыгармачылык мамилени, эргип учкан кыял чабытын талап кылат. Ал илимий-тарыхый чыгарма эмес, этнографиялык очерк же философиялык трактат да эмес, ал буркан-шаркан түшкөн жашоо-тирликке, кайкып алып учкан ой-кыял чабытына жык толтурулган, угарман-окурманды бирде эргитип, бирде кейишке салган көркөм сөздүн, анын поэтикалык формасынын кол жеткис бийик үлгүсү.

Кыскасы, искусствонун ар башка тармагында, түрүндө жана жанрында түйшүк тарткан, түрдүү стилдерди карманган сүрөткерлерге эпос түгөнбөс көркөм материал тартуулап турат. Ал материал – кең жана терең, көп түстүү жана көп кырдуу. Эпостун тулкусуна сиңирилген рух-идеяларды, философиялык ой-толгоо, бүтүмдөрдү, жаркыраган залкар образдарды айтпаган күндө да андагы

узун, кыска окуялар, адамдык оош-кыйыш мамилелер, ар бири кайталангыс, туруктуу жана эпизоддук каармандар, пейзаждык картиналар, мифологиялык-фантастикалык кейипкерлер, айбанаттар, кадыресе турмуштук жана согуштук, жоокердик жашоо-турмуш көрүнүштөрү, эпосту элге жеткирген жомокчу-манасчылардын өзү жана башка саналбаган көп нерселер бүгүнкү сүрөткер: жазуучу, акын, драматург, музыкант, скульптор, актер, сүрөтчү үчүн орошон материал экендиги шексиз. Белгиленгендей бул маселе жана анын чечмелениши сүрөткердин аларды кабылдоосуна, жеке концепциясына жана талантына б.а. субъективдүү факторго байланыштуу болуп чыгат.

Ошентип, «Манас» эпосу профессионалдык азыркы искусствонун төмөнкүдөй түрлөрүнөн ХХ кылымдын 20-30-жылдарынан тарта биротоло орун алды.

Искусствонун жогорку түрлөрүнүн курулуш материалдары ар башка болуп, авторлор өздүк позициясын, жеке концепциясын, түрдүү каражат, ар кыл ыкмалар менен ишке ашыра тургандыгы түшүнүктүү. Ал эми «Манас» элдик оозеки поэзиянын үлгүсү. Демек, искусствонун (бул жерде – оозеки көркөм сөз искусствосу) бир түрү ага өзүнүн жаралган жана өнүгө баштаган доору боюнча мезгилдик жактан кыйла алыс турган, курулуш материалы жана көркөм каражаттары боюнча кескин айырмаланган башка бир түрүнө (бул жерде – профессионал искусство) оодарылышы, анын «тилине» салынышы керек. Демек, чыгармачылык процесстин сырткы формасы да, ички мазмуну да бири-биринен кескин айырмаланып, эпосту искусствонун башка түрүнө салган автордун жаратмандык мээнет-түйшүгү таптакыр башкача мүнөз алат. Сүрөткер эпостогу өзүнүн «көзү түшүп, жүрөгүн ээлеген» объектисин кандайча ичкертен талдап, кандай ой-кыял чабытына салары, кандай бүтүмгө келип, аны ишке ашыруунун кандай жол-жоболорун, каражат-ыкмаларын издештирери биз үчүн табышмак боюнча калат. Анткени, бул учур көбүнесе сыртка чыгарылбайт, айтылса да үстүртөн, жондоп баяндалып, анын ичкерки жагы көрөрман, угарман, окурман үчүн туюк боюнча кала берет. Жеке музыкант, сүрөтчү, скульпторго караганда жомокчу-манасчынын бир

караганда «иши» жеңил сезилиши ыктымал. Себеби алар кантсе да өзүлөрүнө чейин далай электен өтүп, калыпка салынган даяр материалды пайдаланышат. Бирок ар бир чыгармачыл инсан баштан кечирген психологиялык процесстерди, алардын үзгүлтүксүз экендигин, бул түйшүктүү иштин ички жана сырткы жагдайларын эске алсак, манасчылык өтө жооптуу жана татаал, ченемсиз акыл-эс энергиясын талап кылган өнөр болуп чыгат. Бул албетте, коюлган маселеге кыйыр тиешеси бар кеп, аны да өзүнчө иликтөө керек десек болот.

Акын, жазуучу, драматург, сүрөтчү, музыкант, режиссер, скульптор – кимиси болбосун эпос боюнча өзүнүн оюндагыдай чыгарма жаратуу ишине киришкенде өздүк, жаңы чыгарма жараткандай процессти баштан кечирери анык. Ал ар бир деталды (чыгарманын бүкүлү идеялык, көркөм-эстетикалык нарк-насилини, сюжеттик линиялардын тогошкон жана өзүнчөлүккө ээ болгон жактарын, каармандардын индивидуалдуу жана жалпы белгилерин, портреттик мүнөздөмөлөрдү, тарыхый доор өзгөчөлүгүн ж.б.) көркөм ой элегинен өткөрүп, өз чыгармасы түпкү эпикалык материалга канчалык шайкеш келе турганына назар бурат да, койгон максат-мүдөөсүнө жетүүнүн ыкма-жолдорун жана каражаттарын караштырат. Албетте, живописсте жана театрда, скульптурада жана музыкада эпикалык көркөм материалды «кайра тартуулоонун, кайра жаратуунун» каражаттары ар башка экендиги түшүнүктүү, б.а., оозеки көркөм сөз өнөрү менен берилген идеялар, образдар ошол искусствонун спецификасына төп келген эрежелер менен гана жүзөгө ашырылат. Ал түгүл бир эле искусствонун жанрдык ички түрлөрүнө да мындай чыгармачылык процесс өзгөчөлүктөргө ээ болорун көрөбүз. Маселен, Т.Герцен менен Б.Жумабаевдин, Т.Курманов менен Ю.Шыгаевдин, М.Асаналиев менен Ж.Кыдыралиевдин живопись графика, акварель, пастель, цинкографика ж.б. ыкмалары менен жаратылган эмгектериндеги кескин айырманы ким болбосун байкайт. Алардын ар биринде ошол сүрөтчүгө гана таандык почерк, анын өзүнө гана мүнөздүү эпикалык көркөм дүйнө бар экендиги эпосту кабылдап, түшүнүүнүн, «кайра жаратуунун» индивидуал

дуулугун айгинелеп турат. Алардын ар кимиси өздүк эпикалык философияга эгедер болот да, аны ар бири «өз сөзү, өз көзү» менен берүүгө умтулат. Демек, бул жерде эпоско кандайдыр бир коллективдүү, бир калыпка салынган, бир өңчөй мамиле болбойт. Ошентип, өз учурунда коллективдүү чыгармачылыктын натыйжасы болгон залкар чыгарма аны уккан, окуган адамдарда так ошондой коллективдүү кабылданып, түшүнүлүшү жана «кайра чагылып» көрүнүшү мүмкүн эмес болуп чыгат да, жекече гана кабылданып, түшүнүлөт жана жекече сүрөткердик көркөм аң-сезим талдоосуна дуушар болот.

Аталган маселелердин бардыгы өз-өзүнчө изилдениши зарыл жана ага жетиштүү көркөм материал бар. Бул жагдайды көңүлгө алып, манастануу илиминин илим катары тутумуна кирбеген, бирок анын көркөм-эстетикалык формада чагылышы болуп саналган дагы бир тармагына кыскача назар сала кетели. Ал – «Манас» эпосуна жана анын даңазалуу жаркын образдарына арналган, же эпостун кайсы бир эпизоду, мотиви, идеялык бир бутагы, деталы боюнча, же анын тикелей таасири менен жазылган көркөм-адабий чыгармалар. Аларды бир нече түргө ажыратууга болот:

1. Эпостун сюжетин бузбай, бирок айрым алымча-кошумчалар киргизилген А.Жакыпбектин «Теңири Манас» романын, Ж.Садыковдун «Манастын уулу Семетей», «Айкөл Манас», «Сейтек» драмалык үчилтигин, «Айчүрөк», «Манас» операларын (либреттосу), С.Липкиндин «Манас великодушный» (1947-ж) повестин, Ш.Дүйшеевдин «Эки дөөнүн кармашы» дастанын, А.Саспаевдин «Каныкейдин алтын билериги» аңгемесин (ж.б.) «Манас» үчилтиги боюнча жазылганы менен мазмундук жана формалык өзүнчөлүккө эгедер автордук чыгармалар деп эсептешке болот. Бирок булар эч качан эпостун варианттары боло алышпайт. Өткөн кылымдын 30-жылдарында жазылып, сценаларда коюлган К.Тыныстанов баштаган чыгармачыл топтун «Академия кечелеринен» тарта бир катар ушундай чыгармаларды «Манасты» көркөм-адабий формада кайра өздөштүрүү десек болот. Анткени, бул авторлор бүткүл эпосту же анын ирдүү бөлүмдөрүнүн идеялык-философиялык

маани-маңызын чыгармачылык менен өз жан-дүйнөсүнөн өткөрүп, кайра элге тартуулашат, бирок эпостук материалды бурмалоого жол беришпейт. Буга А.Жакыпбектин «Теңири Манас» аттуу кара сөз баяндамадан башталып, билгичтик жана жогорку чеберчилик менен жазылган, өз алдынча чыгарма деңгээлине жеткен романы мисал болот. Анын эпостун механикалык түрдөгү кара сөз баяндамасы эмес, тескерисинче анын сюжеттик-композициялык «уук-кереге, түндүгүн», образдык тутумун, эпостун өзүндөгүдөй кармап, сүрөткерлик талант менен кооздоп, жасалгалаган, кара сөздө да «Манас» жогорку деңгелде жаңыра турган чыгарма экендигин далилдеген роман иретинде кабылдоо керек. Манас баатыр көз жумгандан кийин Каныкей, Бакай, Коңурбай, Абыке, Көбөш сындуу каармандардын иш-аракетин, тагдырын сүрөттөгөн А.Саспаевдин аталган аңгемеси да ушундай эле мыкты чыгарма.

2. Ал эми «Манас» эпосунун өзүнө, анын каармандарына, манасчылык өнөргө таасирленип, прозалык жана поэтикалык чыгармалар (публицистикалык макалалар, эсселер, ырлар, поэмалар, аңгемелер, романдар ж.б.) кыргыз адабиятынын кылымга жакын тарыхында көп жазылды. Бул жаатта лирикалык, патриоттук маанайдагы, публицистикалык жигер ачык көрүнүп турган чакан ырдан тарта поэмаларга, романдарга чейинки чыгармалардын эсеби жок. Идеялык, көркөм-эстетикалык дарамети бирдей эмес мындай биз айрымдарын мисал катары алган чыгармалардын бардыгын «Манастын» көп түстүү көркөм-эпикалык материалдары бириктирип турат (М: С.Эралиевдин «Манастын күмбөзү», Ж.Садыковдун «Саякбай», В.Шаповаловдун «Рождение Манасчи», Б.Сейитбекованын «Манастын махабаты» поэмалары ж.б.). Аларда өздүк көзкараш басымдуу, б.а., акын эпосту (жалпы айтканда) өзүнүн жан-дүйнө элегинен өткөрүп, таасирленет, суктанат, кейийт, сыймыктанат, шыктанат, кайгырат, өкүнөт да, коюлган, же сөз болуп жаткан маселеге өздүк көзкарашын ачыктайт. Булардын баарын «Манасты» көркөм-эстетикалык формада кайра өздөштүрүп, өздүк-автордук көзкарашка каныктырып, кайра элге тартуулоо деп түшүнөбүз.

3. Эпостун кара сөз формасына салынышынын өзү эле индивидуалдык-автордук чыгармачылык процесс болуп эсептелет. Карапайым элге эпосту толук көлөмүндө жеткирүү, ага шарт жол бербесе, анын кайсы бир жолдорун караштырып, бул багытта ишти илгерилетүү канчалык маанилүү экендигин манаस्ताануучулар өткөн кылымдын 20-30-жылдарында эле жакшы түшүнүшкөн. Ошондуктан аны изилдөө ишин колго алып, кара сөз түрүн чыгаруу зарылдыгы келип чыккан.

1937-жылы З.Бектенов К.Рахматуллиндин демилгеси менен Сагымбайдын варианты боюнча «Манастын» кара сөз вариантын түзөт да, аны пединституттун студенттерине окуган лекцияларында пайдаланат. Айсулуу Валитова ишке ашырган анын орусча котормосун П.Берков, В.Жирмунский, А.Бернштам (ж.б.) өңдүү изилдөөчүлөр кеңири пайдаланышат. З.Бектенов менен К.Нанаевдин «Манастын туулушу жана балалык чагы», «Манастын биринчи казаты» аттуу кара сөз баяндамалары 1940-жылы «Советтик адабият жана искусство» (кийинки «Ала-Тоо») журналына жарыяланат. Ушул эле жылы «Манастын Дүбүркан менен урушуусу» деген А.Токтомушевдин, 1947-жылы К.Нанаевдин «Семетейдин балалык чагы жана жигиттик чагы» (Мугалимдерге жардам» журналы) аттуу кара сөз баяндамалары жарык көрөт. «Манас» үчилтигин жөнөкөй, түшүнүктүү тил менен кара сөз түрүндө элге жеткирүү аракеттери мына ушулардан башталат. 1948-жылы З.Бектенов менен К.Нанаев «Манас, Семетей, Сейтек» үчилтигинин кара сөз баяндамасын анын көркөм поэтикалык тексти толук көлөмүндө элге жете элек кезинде он чакты жыл ичинде жазып бүтүшөт. Бирок бул баянга саясий айыптар коюлуп чыгарылбай, 1990-жылы гана элге жетти. Аны басмага даярдагандардын бири, бүт өмүрүн «Манас» эпосуна арнаган Самар Мусаев адилет жана таасын белгилегендей «бул китеп мазмун-маңызы, көтөрүүчү жүгү, ал эле турмак тагдыры жактан да тарых эстелиги – «Манас» жөнүндөгү илимдин бир бутагы-бүрчөгү, ошол илим басып өткөн жолдун бир үзүмү, эмнелер болгондугун күбө-далилдеринин бири» болуп калды.

Ушул сөздөрдү жазган С.Мусаев 1986-жылы «Манастын» кара сөз түрүндөгү баяндамасын өзү жазып, жарыкка

чыгарды. Ушул эле жылы жазуучулар К.Жусупов менен А.Жакыпбеков «Манасты» кара сөзгө айландырып, айрым бөлүмдөрүн «Кыргызстан маданияты» журналына жарыялай башташып, кийин өз-өзүнчө кетишти да, натыйжада А.Жакыпбектин «Теңири Манас» (1995) аттуу өзү белгилегендей «эпос өзөктүү» романы жарыкка келди. К.Жусуповдун кара сөз баяндамасы кийин (1996) жарык көрдү.

Эпостун кара сөз баяндарында анын өзүнөн алынган, маанилүү жана мүнөздүү ыр саптары, өзөктүү эпикалык поэтикалык формулалар кеңири колдонулуп, алар чыгармалардын көркөмдүүлүгүнөн гана кабар бербестен, тигил же бул кырдаалдын чоо-жайын, образдын мүнөздүү сапат белгилерин ачып берүүгө да кызмат кылат. Кандай болгон күндө да, кара сөз баяндаманын автору эпостун кунарын кетирбей, таасирдүүлүгүн жоготпой, поэтикалык, мазмундук ажарын төмөндөтпөй окурманга жеткирүү аракетин көрөрү бышык. Бирок ал аракеттин акыбети ар кандай экендиги да айгине. Ал ириде автордун эпостун маани-маңызын терең түшүнүүсүнө, анын монументалдуу бүтүндүгүнө шек келтирип, бузуп-бурмалоолорго жол бербөөсүнө жана албетте, чеберчилигине жараша болот. Бул иште жазуучудан автордук өздүк чыгармасын жараткандай эле изденүү, чыгармачылык менен эмгектенүү талап этилет да, мыкты иштелген учурда анын таланттуу, чебер жазуучу экендигин күбөлөп коёт.

Экинчиден, кара сөз варианттарынын түзүүчүлөрү анын тилин ыксыз татаалдантпай элдик оозеки чыгармалардын, анын ичинде элдин көркөм, таасын, элестүү оозеки речине жакындаштырып, эпос чагылдырган мезгил – доорго жараша тарыхый сөздөр, архаизм, диалектизмдер менен тигил же бул каармандардын, эл-уруу өкүлдөрүнүн речтик өзгөчөлүктөрүн берүүгө аракет кылгандарын көрөбүз. Элдин жандуу, бай тилин эпостун өзүндөгүдөй даражада тартуулоо кара сөз варианттарында орчундуу маселе экендиги шексиз.

Эпостун кара сөзгө салынган (прозалык) варианттарын жаратуу иши кийин улантылып, Кадырбай Мамбетакуновдун «Айкөл Манас», Галина Мукамбаеванын үч бөлүктөн турган «Сказание о Манасе» (2003-2005), Бактыбек Мак-

сутовдун «Айкөл Манас баяны» (1995, 2000-2004-ж. кийинки бөлүктөрү, 2013-жылы I, II бөлүмү кайра басылган) аттуу үчилтикти толук камтыган кара сөз баяны, Советбек Байгазиевдин «Айкөл Манас» (2002), Жапарали Осмонкуловдун өспүрүмдөр үчүн «Манас», «Манастын уулу Семетей» аттуу (2011) автордук аныктама боюнча кара сөз варианттары жарык көрөт. 1995-жылы Турат Садыковдун «1000 подвигов Манаса: Рождение Манаса. Детство Манаса. В гостях» аттуу балдар үчүн китеби чыгат. 1996-жылы Мар Байжиевдин «Сказание о Манасе» аттуу поэтикалык эркин котормосу жарык көрөт. Аны 2009-жылы автор оңдоп-түзөп, кайра жарыялайт. Муну да автордук чыгарма дешке болот.

Эпостун ушундай кара сөз жана айрым поэтикалык чыгармалардын көбүнө негиз катары классикалык деп эсептелген Сагымбай менен Саякбайдын жана 1958-60-жылдары чыккан кошмо варианттар алынган. Алардын кээ бири М.Мусулманкулов, Т.Молдо, Багыш, Тыныбек, Ш.Рысмендеев, М.Чокморов, Жусуп Мамай ж.б. сындуу залкар манасчылардын айрымдары толук эмес кол жазмаларын да пайдаланышкан.

Булардын бардыгы кайсы бир деңгээлде индивидуалдуу чыгармачылыктын туундусу катары ийгиликтери жана мүчүлүштүктөрү менен бирге залкар эпоско болгон мамилени гана эмес, сүрөткерлик чеберчиликтин деңгээлдерин айкындоого да жол берет. Бул үч топтогу чыгармаларды Манастаануунун көркөм-эстетикалык, автордук-адабий багыты десек болот. Демек, алар эпоско илимий эмес, бирок натыйжалуу жана өз алдынча жашап, элге таралууга укуктуу өз алдынча көркөм-адабий мамиленин көрүнүштөрү иретинде каралганы абзел.

«Манас» үчилтигинин кыскартылган, кошмо варианттарын түзүү, кол жазмаларды текшерип, текстологиялык иштерди жүргүзүү, редактирлөө, басмага даярдоо жана жарыялоо, башка тилдерге которуу, хрестоматияларды түзүү, окуу китептерин жазуу жумуштарын да манастаануучулук багыттагы олуттуу тармактар катары кароого болот. Жалпы элге байкала бербеген бул иштер чын-чынында көп убакытты жана мээнетти, иш билгиликти жана

жогорку адистикти талап кылат да, эпосту текст боюнча изилдөөчүлөргө негиз, пайдубал түзүп берет. Мунун ары жагында, албетте, манасчылардан эпосту жазып алуу, аны уюштуруу түйшүктөрү жатат. Ошондуктан дегеле элдик чыгармаларды, өзгөчө эпосторду жазып алган, көчүргөн, сактаган, андан кийин китеп болуп чыкканга чейинки оор иштерди аткарган адис адамдардын эмгеги жогору баага, чыныгы сый-урматка татыктуу.

Ошентип, аныгында эле манастануунун объектиси көп түстүү көркөм-эстетикалык, адабий, тарыхый, этнографиялык, диний, философиялык, тилдик, космологиялык, педагогикалык маалыматтар менен түшүнүктөрдү, эпоско тиешелүү түркүн илимий, маданий-рухий иш-чараларды өз кучагына алат. Алардын тарыхын, өсүп-өркүндөө жолдорун ар бир тармак-багыт боюнча тактап, айкындап, системалоо жана алда канча терең, кеңири иликтөө өз кезек-маалын күтүп турат дешке болот.

Манастануу илиминин жаралышы жана акырындап телчигип, калыптануу жана өнүгүү эволюциясы бир кылка болбогондугу белгилүү. Аны жазып алуу, жарыялоо жана өзгөчө илимий жактан изилдөө иштери кийинки (XIX-XX-к.) мезгилдеги кыргыз эли баштан кечирген доорлордун социалдык-экономикалык, маданий-рухий жактан өнүгүш процесстерине, бийлик тарабынан эпоско, элдик көркөм-рухий, маданий мурастарына болгон саясий-идеологиялык баа-ченемине тикелей көзкаранды болду да, «Манас» бул жагынан бардык өөдө-төмөндүктөрдү башынан өткөрдү. Демек, манастануунун илим катары эволюциясы коомдук-экономикалык, социалдык-маданий, саясий кырдаал-шарттарга байланышта каралышы табыгый көрүнүш.

Манастануу илиминин тарыхын атайын изилдеп ага өзүнчө эмгек арнаган С.Мусаев анын өнүгүү жолун адегенде Октябрь революциясына чейинки жана кийинки деген эки чоң этапка ажыратса (5, 4-б.), кийин бул бөлүштүрүүсүн кыйла тактап кеңири түшүндүрмө берет. Ал Октябрь революциясына чейинки («Мажму ат-таварих», Ч.Валиханов, В.Радлов, Г.Алмаши ж.б.) «Манас» боюнча маалыматтарды талдай келип, аларды «үзүлдү-кесил-

ди мүнөздөгү айрым кабарлар» катары баалап, «системалуу иш алып барылган илимдик деңгээлге көтөрүлө алган эмес» деген бүтүм чыгарат (6, 44-б.). Окумуштуу бул жерде «Манасты» жазып алуу, изилдөө иштеринин кокустуулугун эске алып, ал боюнча аткарылган жазып алуу, жарыялоо аракеттерин эң негиздүү багытка киргизгени ачык. Бул негизинен туура. Себеби, эпос жазылып алынып, жарыяланмайын изилдөө иштери да толук жолго коюлмак эмес. Тигил же бул руханий-көркөм көрүнүш илимге айланыш үчүн ошол фактылык материалдарды теориялык жактан андап-билүүдөн өткөрүп, териштирип, негиздөө жана белгилүү бир тыянактарды чыгаруу зор мааниге ээ болот. Аныгында В.Радлов өзүнүн «Кириш сөзүндө» кыргыз эпикалык поэзиясынын, ириде «Манас» эпосун нагыз илимий сыпаттоодон өткөрүүнүн теориялык базасын даярдап берген дешке болот. В.Радловдун эмгеги Октябрь революциясына чейин эле кыргыз эпикалык поэзиясынын теориялык пайдубалын түптөп койгон дешке толук негиз бар болсо да, ал эпостун жана аны жаратуучулардын өзүнө карата кийин гана колдонула баштап, көп жактары орундуу жана таасын экени ачык көрүндү. Эпостун текстин толук жазып албаганы менен В.Радлов аны кыйла кенен уккан сыяктанат. Болбосо, ал анын текстинин чексиз, тынымсыз өзгөрүп турарын, ошондуктан аны толук жазып алуунун кажетсиздигин белгилемек эмес. Муну менен катар анын ырчы-жомокчулардын чыгармачылыгы тууралуу байкоолору өзгөчө маанилүү экендигин да жокко чыгаруу кыйын. Кыскасы, «Манас» эпосу толук жарыя болгонго, манасчылардын өмүрү, чыгармачылыгы ар тараптуу изилденгенге чейин эле В.Радлов алардын өзүнчөлүгүн, өзгөчөлүгүн кылдат талдоого алып, теориялык маселелердин бир тобунун ажатын ачууга жол салганы талашсыз. Белгилүү фольклорист М.Мукасов: «Манастаануу илими... XIX кылымдын орто ченинде гана пайда болуп...» деп ириде Ч.Валиханов менен В.Радловду эске алып отурушу да бекеринен эмес (7, 9-б.).

С.Мусаев манастануунун Октябрь революциясынан кийинки этабы тууралуу буларды жазат: «XX кылымдын 20-жылдарынын баштарынан тартып, 30-жылдарга

чейинки алгачкы башат – деп атоого боло турган 1-этап, 30-40-жылдар мезгилин кучагына алган түптөлүү учуру, 50-60-жылдардагы изденүү деп атоого боло турган 3-этап жана 70-жылдардан тартып, бүгүнкүгө чейинки калыптануу, бойго жетүү, өзүнчө илимдик деңгээлге көтөрүлүү мезгили» (8, 62-б.). Окумуштуунун бул пикиринде жөндүүчурлары да бар. Практик илимпоз катары С.Мусаев бул этаптарды негиздөөдө дагы эле эпостун варианттарын жазып алуу, жарыялоо, которуу, кара сөз түрүндөгү үлгүлөрү сыяктуу иштерге таянат. Бирок В.Радловго окшош кырдаал Октябрь революциясынан кийин деле байкалат. Эпостун тексти толук жарыя болгонго чейин эле М.Ауэзов, К.Рахматуллин, А.Бернштам, П.Берков, В.Жирмунский, Б.Юнусалиев жана да Е.Поливанов, Т.Байжиев, Ө.Жакишев өңдүү илимпоздордун иликтөөлөрүнүн жаралышы аны жарыялоо иштеринен илимий изилдөө иштери алдыда жүргөндүгүн айгинелейт. Аталган илимпоздор негизинен чыгарманы кол жазмалары, жарык көргөн айрым бөлүмдөрү, алардын кээ биринин котормосу боюнча гана иликтөө мүмкүнчүлүктөрү болсо, айрымдары Саякбай сындуу залкар манасчылардан угуу менен өз байкоолорун тереңдеттишкен. Демек, манастануу илими эпостун тексттерин жарыялоо ишине бирото байланып калбагандыгы ачык көрүнөт да, жогорку илимпоздордун 30-40-жылдардагы фундаменталдуу эмгектери манастануу илими ошол жылдарда эле калыптана баштагандыгын, нагыз илимдик деңгээлге көтөрүлгөндүгүн айгинелейт. Илимий изилдөөлөрдүн саны бул жерде принципалдуу мааниге ээ болбой калат да, аз-көптүгүнө карабай алар ошол илимдин магистралдык өнүгүү багыттарын канчалык деңгээлде аныктай алды, анын кийинки этаптарында канчалык салмагын сактап калды деген маселе негизги орунга чыгат. Бул көзкараштан алганда, манастануу илими 40-жылдар ичинде жана 50-жылдардын I жарымында эле калыптанып калган дешке болот. Мындай бүтүм чыгарууга аталган илимпоздордун эмгектери толук негиз боло алат.

С.Мусаев кантсе да манастануу илиминин эволюциясын туура мүнөздөйт, анын ар бир этабына мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөткөндө да таасын тыянактарды

чыгарат. Ал эми биздин баамыбызда изилдөө иштери гана манаस्ताануунун илим катары жаралып, телчигүүсүн жана калыптануусун шарттаган негизги фактор болуп эсептелет. Болбосо, ал китеп басуу иштеринин тарыхы сындуу маданий иш чаралардын эле бири болуп калмак.

Ошентип, манаस्ताануу илиминин өнүгүш этаптары тууралуу, жогоркудай айрым тактоолор менен С.Мусаевдин концепциясын кабыл алууга болот. Башка эч ким бул маселеге атайын көңүл бурган деле эмес (М.: Т.Бакчиев бир гана фраза менен ушул бөлүштүрүүнү кайталайт). Иш жүзүндө ар бир илимдин тарыхы сыяктуу эле комплекстүү карала турган бул олуттуу проблема жана ал терең иликтеген учурда «Манас» эпосуна байланыштуу көптөгөн теориялык жана практикалык иштердин кеңири панорамасын ачып берүүгө көмөк болмок.

Илим дегенибиздин өзү адамдын таанып-билүүсүнүн чегин кеңейтип, түшүндүрүү функциясын алып жүрөрүн эске алсак, манаस्ताануу илиминин жаралышы үчүн таанып-билинип, түшүндүрүлүүгө тийиш болгон объект – «Манас» эпосу жана аны жаратып, тараткан жомокчу-манасчылар [1] жана субъект – аларды иликтеп, андап-билип, түшүндүрө турган, бул тармакка кызыгуусу күчтүү, же даярдыгы жеткиликтүү кадрлар [2] болушу зарыл эле. Булардын биримдиги, айкаша келип, кыймыл башталбаган жерде манаस्ताануу илим катары жаралбайт болчу. Бардык илимдердин тарыхы көрсөткөндөй объект илгертеден эле жашап келип, бирок эч ким тарабынан иликтенбесе, илим боло албайт, чийки материал сыпатында кала берет. Ошол сыңары, «Манас» эпосу далай замандарды башынан кечирген, өзгөрүп, өнүгүп келген чыгарма болсо да, элде аңыз кеп болуп, түшүндүрүлүп келсе да даярдыгы жеткилең кадрлардын, коомдук шарттардын (жазуунун) жоктугунан улам көпкө дейре изилденбей келди. Мындай шарттын ыңгайы XIX кылымдын II жарымында Ч.Валиханов менен В.Радловдун Ала-Тоого келип, «Манас» эпосу жана жомокчу-манасчылар менен көзмө-көз жолугушуусу учурунда жаралды. Мындай ыңгай андан 100 же 300 жыл мурда келиши мүмкүн беле? Мүмкүн болчу. Анда

деле «Манас» эпосу, балким, башкачараак «Манас» эпосу, башкачараак жомокчу-манасчылар бар болчу. Бирок изилдөөчү жок эле, ичтен болобу, сырттан болобу – «Манаска» жана жомокчуларга жолуккан, аларга кызыгып, түшүндүрүп бермекчи болгон, даяр илимпоз-кадр жок болчу. Демек, манастануу илими мына ушул экөөнүн (объект менен субъект) жолдору кесилишкен жана андан ары ажырашпаган жерде гана жаралмак. Ошондуктан, манастануу илиминин көз жарган учуру деп мына ошол XIX кылымдын II жарымын, ага чыйыр салгандар деп жыйноочулук-изилдөөчүлүк иштерди бир көтөргөн Ч.Валиханов менен В.Радловду атоого толук негиз бар. Алардан кийин эпос үзүл-кесил жыйналды, үзүл-кесил пикирлер айтылды да, манастануунун жолу шыдыр болуп кетпей, дээрлик жарым кылымга үзгүлтүккө учурады.

Жогоркудай коомдук шарт XX кылымдын 20-жылдарында гана кайра түзүлүп, залкар эпос менен залкар жомокчу-манасчылардын доору жүрүп турганы менен даярдыгы жетиштүү кадрлардын дээрлик жоктугунан, алардын баралына келе электигинен улам акырындап бутуна туруп, башка жактан келген, даярдыгы жогору кадрлардын аракети менен гана үзгүлтүккө тушуккан процесс кайра башталды. 20-жылдары көптөгөн залкар айтуучулардын көзү тирүү эле, бирок «Манаска» карай жаңы бийликтин эки анжы көз карашы (элдик чыгармабы же феодалдык аристократиянын идеологиясын чагылдырган чыгармабы), эпосту жазып алуу боюнча илең-салаң иштер, аны уюштуруу жана жүзөгө ашырууда финансы каражаттарынын жана кадрлардын жетишсиздиги сыяктуу бир катар объективдүү жана субъективдүү тоскоолдуктар бар болчу. Саясий-идеологиялык эки анжы көзкараш, ошентип, эпосту толук кандуу жазып алып, жарыялоо жана изилдөө иштерине тикелей таасир берди да, мындай абал чейрек кылымга жакын мезгилди кучагына алып, белгиленгендей, 1952-жылдагы конференция менен гана аягына чыкты. Бирок бул мезгилде бир нерсе колдон чыгып кетти – бир катар залкар жомокчу-манасчылар баалуу варианттарды өздөрү менен кошо ала кетишти. Сагымбай-

дан «Манас» гана калды, Саякбай, М.Чокморов, Ш.Рысмендеев ж.б. сындуу жомокчулар айрымдары толук, айрымдары кыска өз варианттарын калтырууга үлгүрүштү. Ошентип, 20-30-40-жылдар манастануу илими үчүн утуш жана утулуштардын, көзкараштардын трагедиялуу аяктаган кагылышууларынын мезгили болду. Бирок ал илим катары телчигип, өнүгүү жолуна түштү.

Ушундай жагдайларды эске алганда, Октябрь революциясынан кийинки манастануу илиминин жаралган, түптөлгөн мезгили деп Ч.Валиханов менен В.Радловдун эмгектерин эсептөө менен [1] андан аркы өнүгүш жолун 1920-1952-жылдар [2], 1952-1980-жылдар [3] жана эгемендүүлүк доорундагы манастануу илими [4] деген этаптарга ажыратуу анын реалдуу абалын чагылдырат. Маселен, 1920-1952-жылдар ичинде эпосту жазып алуу, жарыялоо, бастырып чыгаруу, которуу жана изилдөө боюнча кыйла иштер аткарылганы менен бийлик органдарынын колдоосу менен ал «феодалдык аристократиянын идеологиясын чагылдырган чыгарма» ж.б., натыйжада «эпостун өзү элдик чыгарма эмес» деген өңдүү көзкараштар таңууланып келди да, айрым алымча-кошумчалар менен мындай абал 1952-жылга чейин өкүм сүрдү. Бул иш аны изилдөөгө кедерги болбой койгон жок, бирок так ушул мезгилде К.Карасаевдин 1930-жылдагы макаласынан баштап, М.Ауэзов, Е.Поливанов, Ө.Жакишев, Т.Байжиев, П.Берков, А.Бернштам, К.Рахматуллин, М.Богданова, В.Жирмунский, А.Валитова, Б.Юнусалиев сындуу илимпоздордун салмактуу эмгектери жаралды жана алардын жоон тобу «Манас» эпосунун олуттуу проблемаларын фольклортаануунун ошол кездеги бийиктиктерине жооп берген, илимий-теориялык деңгээли жогору изилдөөлөр экени айдан ачык болуп калды. Алар бүгүнкү күндө да өз маанисин, илимий салмагын жоготпогондугун эске алганда, ошол жылдары манастануу илими калыптана баштады дегендикти түшүндүрөт. Балким, ушундай өзгөчөлүктөрдү эске алып, Э.Абдылдаев: «Эпосту андап-билүү XIX кылымдын экинчи жарымында (Ч.Валиханов, В.Радлов) башталганы менен илим катары XX кылымдын 30-жылдарында калыптана баштаган (М.Ауэзов)», – деп жазса керек [9, 424-б.].

1952-жылдан кийин эпос биротоло анын жаратуучусу болгон элге кайтарылды, адегенде кандай болсо да аны толук абалында бастырып чыгаруу милдети коюлуп, ал 1958-60-жылдардагы кошмо вариант түрүндө жүзөгө ашырылды. Бул вариант элдин да, адистердин да эпоско болгон кызыкчылыгын тирилтип, аны изилдөө ишин магистралдуу жолго салды. 1952-жылдагы Бүткүлсоюздук конференция манастануу илиминин Октябрь революциясынан кийинки (1920-1955) узак жана татаал этабын аягына чыгарат да, мындан кийин түркүн саясий-идеологиялык кысымдардан негизинен бошонгон «Манас» эпосун изилдөөнүн жаңы этабы башталат, манасизилдөөчүлөрдүн жаңы мууну илим айдычына келип, бир катар маанилүү диссертациялык иликтөөлөр жазылат. Эпостун тегерегиндеги саясий-идеологиялык талаш-тартыштар дээрлик токтоп, аны кыйла жайбаракат шартта жарыялоо, изилдөө иштери жолго коюлат, партиялык көзөмөл болгону менен анын назары диний жана улут аралык мамилелер сыяктуу жагдайларга бурулат.

60-жылдардан тарта эпос боюнча мурдагыдай жалпылама-багыттоочу эмгектердин ордуна алда канча конкреттүү багыттагы изилдөөлөргө кезек келет. Буга Б.Юнусалиев, Р.Кыдырбаева, С.Мусаев, Э.Абдылдаев, С.Бегалиев, К.Кырбашев, А.Жайнакова, М.Мамыров, А.Сыдыков, Р.Сарыпбеков сыяктуу манас изилдөөчүлөрдүн 60-70-80-жылдардагы иликтөөлөрү айкын мисал болот. Булардан тышкары Б.Керимжанова, Ж.Субанбеков, К.Кудайбергенов, Б.Кебекова, М.Борбугулов, З.Мамытбеков, И.Молдобаев, Т.Абдыракунов, О.Сооронов, А.Медетбеков, орус окумуштуулары А.Петросян, Е.Мелетинский, П.Берков, М.Богданова, С.Абрамзон, А.Бернштам, казак окумуштуулары А.Маргулан, Р.Бердибаев, К.Жумалиев, түркмөн окумуштуусу Х.Короглы, кытай окумуштуусу Ху Чжень Хуа, түрк окумуштуусу Т.Йылдырым, европа окумуштуулары Р.Дор, А.Хатто, жана М.Чэдви́ктер, Баура жалпы эле эпос таануу жана «Манас» эпосу боюнча кыйла орчундуу эмгектер жаратышат. 1961-жылы Москвадан, 1968-жылы Фрунзеден «Манаска» тиешелүү ири эмгектердин жыйнактары жарык көрөт. Эпостун классикалык варианттарын жарыялоонун

жаңы этабы башталат (70-жылдар). Мына ушул мезгилде, б.а., 60-70-80-жылдарды өз ичине алган 30 жылдыкта кыргыз манастануусу ошол кездеги союздук жана дүйнөлүк фольклористиканын бийиктигинен алганда деле толук талапка жооп берген илим катары калыптанып бүтөт. Ошентип, дээрлик жүз жылды кучагына алган процесс аягына чыгарылат. Жогортодо аталган окумуштуулар менен катар Р.Кыдырбаеванын «Генезис эпоса «Манас» (1980) аттуу фундаменталдуу эмгеги кыргыз манастануусунун бийиктиги жана этаптык көрүнүшү болуп калат. Мындан кийин да манасизилдөөчүлүрдүн улам жаңы генерациясынын илимге келүүсү уланып, иликтөөлөрдүн проблематикалык-тематикалык алкак-чеги кеңейе берет. Эгемендүүлүк доорунун башталышында эле «Манас» эпосунун 1000 жылдыгынын эл аралык денгээлде белгилениши (1995) ага болгон коомдук жана адистик кызыкчылыктын жаңы толкунун жаратканы менен мурдагыдай мамлекеттик көзөмөлдүн жана камкордуктун жоктугу нагыз илимий иликтөөлөр менен бирге псевдоилимий көз караштардын тамырлап жайылуусуна да ыңгайлуу шарт түзүп берет. 1991-2000-жылдар аралыгында көзгө толумдуу жаңы эмгектер аз жаралып, негизинен мурдагы, манастануунун классикасы деп айтаарлык илимий изилдөөлөрдүн бир тобу кайра басылган. Алгач ирет эки томдук «Манас» энциклопедиясы жарык көрөт (1995.).

Эгемендүүлүк доорунда «Манас» эпосуна болгон элдин жана адистердин мамилеси жалпысынан жаңы деңгээлге чыгып, айрым гана салмактуу изилдөөлөрдү эске албаганда манастанууда бир аз тыным өкүм сүрүп, 2005-жылдардан кийин гана ал кыйла ыкчам өнүгө баштагандыгы баамга урунат. Ошентип, дээрлик бир жарым кылым ичинде манастануу бүчүрлөп, телчигип, тамыр жайып өнүгө берди да, өткөн кылымдын 60-80-жылдарында изилдөө объектиси («Манас») жана атайын адистик даярдыктары талапка толук жооп берген кадрлары бар (окумуштуулар, уюштуруучулар, илимий мекемелер) нукура гуманитардык-социалдык, тар мааниде – адабий-фольклористикалык илим катары калыптанып бүттү да, мурда изилденген жана жаңы маселелерди жаңыча караштырып, тереңдетүү, бү-

гүнкү күндүн талаптарына ылайык изилдөө милдеттерин аркалап келди.

Акырында «Манас» боюнча бараандуу эмгектер жазып, кыргыз эпостаануусу менен манаस्ताануунун жаралып, телчигүүсүнө жана андан ары өнүгүп, калыптануусуна олуттуу салым кошкон илимпоздорду көз караштарынын ар түрдүүлүгүнө карабай атай кетүүнүн зарылдыгы бар. Ал илимпоздорду манаस्ताануунун эволюциясына, кими си эпосту кайсы мезгилде изилдөөгө киришкенине жараша топтоштуруу ылайыктуу көрүнөт (булардын эмгектери тууралуу биздин иликтөөбүздүн тиешелүү жерлеринде сөз боло турганын жана алардын көбү тигил же бул проблема боюнча адабияттардын тизмесине киргизилгендигин белгилей кетейин – К.А.). Ошентип, эпосту кимдер, кайсы мезгилдерде иликтешкен дегенде, аларды төмөнкүдөй жайгаштыруу керек болот.

1. XIX кылым жана 1920-жылга чейинки мезгил: Ч.Валиханов, В.Радлов, Б.Смирнов, Г.Алмаши.

2. 1920-1950-жылдар: П.Фалев, Б.Солтоноев, К.Мифтаков, К.Тыныстанов, Х.Карасаев, М.Ауэзов, Т.Байжиев, Ө.Жакишев, К.Рахматуллин, Е.Мозольков, В.Жирмунский, М.Богданова, П.Берков, А.Бернштам, Ы.Абдрахманов, Т.Саманчин, А.Петросян, Е.Поливанов, В.Бартольд, А.Валитова, З.Бектенов, С.Абрамзон.

Аталган эки топтогу манасиликтөөчүлөрдүн илимий чыгармачылыгы негизинен көрсөтүлгөн мезгил бүктөмдөрү менен чектелери талаш жаратпайт, б.а., алардын «Манас» боюнча ошол кездеги ирдүү иликтөөлөрү манаस्ताануунун жаралышына жана калыптанышына кайталангыс салым кошкон эмгектер катары бүгүнкү күнгө дейре өз салмагын жоготпой келет.

3. 1950-1980-жылдар: Б.Юнусалиев, С.Мусаев, Б.Керимжанова, А.Салиев, А.Сыдыков, К.Кырбашев, Ж.Субанбеков, Э.Абдылдаев, К.Кудайбергенов, Р.Сарыпбеков, С.Бегалиев, З.Мамытбеков, А.Медетбеков, Е.Мелетинский, Т.Абдыракунов, К.Асаналиев, Р.Кыдырбаева, А.Маргулан, Р.Дор, А.Хатто, А.Тагиржанов, Г.Волков, А.Боровков, И.Климович, А.Жайнакова, Б.Кебекова, Х.Короглы, А.Мирбадалева, Н.Кидайш-Покровская, Р.Бердибаев,

М.Мамыров, М.Борбугулов, И.Молдобаев, Ө.Караев, О.Сооронов, О.Исмаилов, А.Инан, Д.Йылдырым ж.б.

Бул топко киргизилген илимпоздордун көпчүлүгүнүн илимий ишмердигиндеги активдүүлүк так ушул 1950-1960-1970-1980-жылдар ичине туура келет. Мына ушул илимпоздордун эмгектери аркылуу манастануу өзүнчө жана так иликтөө предмети бар, толук калыптанган илим таризинде көрүнөт. Бул илимпоздордун бир тобу кийин деле чыгармачылыгын улантышып, бир катар олуттуу эмгектер тартуулашып, манастануунун андан ары алгалоосуна байкаларлык салым кошуп келишти.

4.1990-2015-жылдар: А.Акматалиев, М.Убукеев, С.Байгазиев, Ш.Акмолдоева, К.Ботояров, С.Кайыпов, Ху Чженхуа, Г.Мукамбаева, К.Айдаркулов, М.Жумагулов, Т.Тургуналиев, А.Боронов, Б.Садыков, К.Садыков, С.Дүйшөнбиев, Г.Жамгырчиева, Н.Бекмухамедова, Ж.Орозобекова, К.Калчакеев, А.Бакиров, К.Талиева, И.Мусаева, Д.Айдарова, Г.Орозова, Р.Жолдошев, М.Мукасов, М.Өмүрбай, М.Мамбетакун, К.Ибраимов, С.Алиев, Т.Кулматов, М.Кошоев, Т.Чоротегин, К.Жумалиев, Т.Кененсариев, К.Райхл, С.Кляшторный, А.Мокеев, Т.Укубаев, А.Обозканов, М.Мамбетакун, М.Өмүрбай, А.Жоокаева, А.Кадырбаева, Д.Чынгышев, О.Айтымбетов, Т.Оторбаев, А.Эшиев, Б.Турал, К.Адиев, Т.Бакчиев ж.б.

Бул мезгилде кыргыз эпикалык чыгармалары жана «Манасты» изилдөөдө проблематикалык-тематикалык конкреттүүлүк, айкындуулук тенденциясы улантылып, тереңдетилгени ачык көрүнөт. Классикалык варианттардын толук, академиялык, кошмо, кара сөз, котормо түрлөрүндө жарык көрүшү, «Манастын» 1000 жылдыгынан тышкары ондогон илимий конференциялардын, маданий иш-чаралардын өткөрүлүшү эпосту изилдөө иштерине позитивдүү таасир тийгизип, илимий активдүүлүк күч алганы да айгине. Аталган илимпоздордун «Манасты» изилдөөдөгү орду, эмгектеринин илимий салмагы бирдей эмес. Алардын бир тобу эпосту узак мезгилдер бою туруктуу изилдеп келсе, бирин-серин болсо да айрым салмактуу макалаларды жарыялоо менен чектелгендери да бар.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Мусаев С. Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. – Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. VIII том. А.Акматалиевдин жалпы ред.астында. – Б., 2012.

2. Абдылдаев Э. Манастаануу. – Китепте: «Манас» энциклопедиясы. I том. – Б., 1995.

3. Бакчиев Т. Манастаануу: окуу куралы. – Б., 2012.

4. Муратов А., Шериев Ж., Исаков К. Кыргыз адабияты: маалыматтама. – Б., 2014.

5. Мусаев С. Манастаануу илиминин тарыхы. – Б., 2000.

6. Мусаев С. Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. – Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. VIII том. – Б., 2012.

7. Мукасов М. Кайрылып куштар келбеспи... – Китепте: Манастаануучулар. Түзгөн Н.Калыкова. – Б., 2012.

8. Мусаев С. «Манас» эпосу. – Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. «Манас» жана манасчылар. Фольклористика. II том. – Б., 2004.

9. Абдылдаев Э. Манастаануу. – Китепте: «Манас»: энциклопедия. I том. – Б., 1995.

МЕЗГИЛДЕР, МУУНДАР ЖАНА МАНАСЧЫ

Өзүнүн маани-мазмуну боюнча, көркөмдүк айрыкча бир өзгөчөлүгү боюнча «Манас» эпосу дүйнөлүк, жалпы адамзаттык даражадагы окуя экени эч кандай талашсыз чындык. Бирок, ал кантип жаралды, кандайча жаралды, не бир кылымдардын жүгүн көтөрүп, биздин күнгө дал ушул туруш-турпаты менен кантип жетти, кандайча жетти бул биз үчүн али күнчө сырдуу табышмак. Мына ошондуктан, айталык, Манастын туулган жылын, ал турмак, өлгөн жылына чейин тактоого аракет кылгандардын ак тилектүү демилгеси, бул же анчейин примитивизм, же жөн эле караңгы түркөйлүк. Азыркы учурда «Манас-тан» бир-эки үзүндү айткандар да өзүн «манасчымын» деп атоодон тартынбайт. Үнүн бийигирээк, артистик ыкмаларды кеңири пайдаланып, кызып кеткенде калпагын жерге чаап жиберсе эле – оо, бул «чоң манасчы» турбайбы деп калабыз. А чынында манасчылыкты адегенде сынаган илгертен өнүккөн манасчылардын өзүнчө «мектеби» болгон, ошондой эле угуп отурган эл болгон. Азыркы учурда андай улуу залкар манасчыларыбыз калбай калды, ошону пайдаланып чала манасчылар, тактап айтканда псевдо-манасчылар көбөйүүдө. Эпостун генийлиги, ар кандай эле адамдын аң сезиминен тышкары трансценденттүү күч, сөз аркылуу жаралган гениалдуу көркөм көрүнүштөрдөй эле, анын табышмактуу сыры эч качан ачылып бүтпөйт, эч ким жана эч качан Улуу сөздүн түпкүрүнө чейин жете албайт. Эгерде «Манас» эпосунун өзүнө такатсыз тартып турган ушул сыйкырдуу деми, сыйкырдуу күчү болбосо, ал кантип муундан муунга, кылымдан кылымга кыйшаюсуз өтүп отурат эле. Көрсө, «Манас» маселесинин маңызы ошондо экен, улуу эпос кылымдан кылымга жөн эле өтүп отур-

бастан, улам жаңырган муундардын турмуш-тагдырын өз ичине камтып, мезгил тереңдигине улам катмарлап отурат экен. Катмарлануу, бул конкреттүү мезгилдин конкреттүү белгиси гана эмес, ал ар башка мезгилдердин өз аралык байланышы, үзүлбөгөн континууму. Демек, мезгилдер канчалык тереңдеген сайын, канчалык алыстаган сайын эпос сөзүнүн трансценденттүүлүгү, сыйкырдуу табышмак сыры ого бетер күчөйт, ого бетер бекемдейт.

«Манас» эпосунун эч качан түгөнбөгөн сыйкырдуу сырынын эң негизги бир түйүнү «Манасчы» деген феномендин дал өзүндө, «Манасчы» өзү ким, ал кандай көрүнүш, тагыраак айтканда, элдик улуттук деңгээлде жана жалпы адамзаттык мааниде алып караганда, ал өзү, деги кандай көрүнүш? Ооба, ал акын, ал импровизатор, ал айтуучу, аткаруучу, ал гана эмес, жаратуучу. Бул жагынан алганда «манасчы» дегенибиз дүйнөлүк эпос айтуучулардын чыгармачылыгына берген англис окумуштуусу Лорддун мүнөздөмөсүнө туп-туура келет. Лорд мындайча жазат: «Эпосту айтуучу, ал эпосту жаратуучу, ырчы, аткаруучу, анан мунун баары бир киши... Эпосту ырдоо аткаруучу жана жаратуу бул бирдиктүү окуянын ар башка жагдайлары». Сагынбайдын, Саякбайдын чыгармачылыгын үстүртөн эле карап көрсөк, манасчынын поэтикалык туруш-турпаты жогоруда окумуштуу берген мүнөздөмөгө дал келип турат. Бирок, айтуучуга берилген бул таамай аныктамада көрсөтүлгөндөй эпосту айтуучу да, аткаруучу да, жаратуучу да баары бир эле киши болсо, көркөм чыгармачылыктагы ушундай ар түркүн касиети-сапаттарды бирдей камтыган жана коротпой сактап алып жүргөн ошол бир киши – ал өзү кандай киши реалдуу кадыресе индивидби, же кандайдыр бир табияттан тышкары башкача жаралган феноменби, бул суроо «көмүскөдө» калып жатат. Бул Көмүскөлүк «манасчы» феноменин аңдап-билүүдөгү эң маанилүү учурдун бири болуп эсептелет. Ушул жагдайда манасчынын «түш көрүү» жөнүндөгү айтымы, бул жөн эле бир легенда, же жөн эле айтылып калган бир сөз эмес, анын «манасчылык» деген чыгармачылыгына түздөн-түз тиешеси бар.

Тилекке каршы манастануудагы дал ушул эң кызыктуу учур изилдөөнүн объектиси болбой келди. Негизинен жал-

гыз гана М. О. Ауэзов өзүнүн жарк эткен аң-сезими менен «түш көрүүнү: виртуалдуу мүмкүнчүлүк катарында эсептеп, аны «түш көрүүнү» чыгармачылык процесстеги «табияттан тышкары», трансценденттүү көрүнүш маанисинде мүнөздөгөн. Ушул мүнөздөмө менен эле улуу Ауэзов манастануунун өзүнчө бир жаңы тилкесин ачкан десек адилеттүү болот. Эми, өкүнүп гана айтса болот, анткени өркүндөгөн өжөр атеизмдин доорунда, албетте, көркөм чыгармачылыктагы, динге, же дагы бир башка «табияттан тышкары» учурларга көңүл буруп, атайы изилдөө жүргүзүү мүмкүн эмес эле.

Эми, азыр советтик фольклористиканын идеологиялык стереотиптеринен бошонуп жаткан учурда, дүйнөлүк фольклористиканын ар түркүн тажрыйбаларын пайдаланууга толук мүмкүнчүлүк ачылып жаткан учурда манасчынын феноменине байланыштуу «табияттан тышкары», трансценденттүү көрүнүштөргө атайы көңүл бөлүү сөзсүз түрдө күтүлбөгөн жыйынтыктарга апкелиши мүмкүн.

Ушул жагдайда көркөм чыгармачылык менен автордун ортосундагы «табияттан тышкары» психологиялык байланыштарды терең изилдеген окумуштуу Юнгдун бир корутундусуна көңүл бөлөлү. Ал минтип жазыптыр: «Фаусту Гете жараткан эмес, тескерисинче, «Фаусттун» кандайдыр бир психикалык компоненти Гетени жараткан».

Албетте мындай караганда Гетенин «Фаусту» менен манасчы жараткан эпостун ортосунда тикелей байланыш жок сыяктуу. Бирок ичкериден үнүлүп байкаганда гениалдуу чыгармалардын жарыкка келиши («Божественная комедия», «Дон Кихот», «Король Лир») сыяктуу гениалдуу авторго гана тиешелүү эмес, андай зор чыгармачылык процессте акыр аягына чейин андап-билүүгө мүмкүн эмес көрүнүштөр болору мүмкүн экен. Гениалдуу чыгарма гениалдуу автордун аң-сезими, акыл-эси натыйжасында гана жарала калбайт, көрсө, ал адегенде аң-сезимден тышкары эле жазуучунун жан дүйнөсүндө өзүнөн өзү пайда болуп, ошондон кийин гана ал чыгарма түрүндө жаралбай коюуга мүмкүн эмес даражага жетет. «Фаусттун» психикалык компоненти Гетени жаратат деген сөздүн маңызы ушунда. Дал ушул сыңары «Манас» эпосунун «түш көрүүдөн» башталышы, бул «табияттан тышкары» кандайдыр бир сый-

кырдуу сырдын, же күчтүн түздөн түз кийлигишүүсү деп эсептешке толук негиз бар.

Жыйынтыктап айтканда, «Манасты» манасчы жаратат, дал ошондой эле «Манас» өзү манасчыны жаратат. Дал ушул кош бирдиктүү диалектикалык чыгармачыл процессте улуу эпос менен универсал айтуучунун ортосундагы теңтайлаштык, б.а. конгениалдуулук келип чыгат. Мына ушундан улам ар түркүн жагынан төп келген (аткаруу жагынан да, жаратуу жагынан да) универсал манасчы сейрек кездешет. Мына ошондуктан, Сагымбай менен Саякбайдын заманы, мезгили, мууну артта калды, жаңы Сагымбайларды, Саякбайларды күтүү, бул алдамчы иллюзия, бирок улуу сөздүн өзүнө тартуу күчү, сыйкыры, түгөнбөс табышмактуу сыры төмөндөбөйт, басаңдабайт, ал манасчынын жаңы тибин жаратууга (бул жөнүндө сөз өзүнчө болуу керек) негиз түзөрү күмөн туудурбайт.

Ачык жана ишенимдүү аргумент катарында Жусуп Мамайды мисалга келтирүүгө болот. Белгилүү го, улуу эпостун өзүндө айтылган легендарлуу Жайсаңды, Ырамандын ырчы уулун эске албаганда, адамдын эс-акылы сактап калган Келдибек менен Акылбек, Тыныбек менен Балык, Назар менен Дыйканбай жана башка XIX кылымдагы манасчылар династиясын түзөт. Булардын ар бири айтуучу, аткаруучу, ошондой эле жаратуучу. Ал эми XX кылымдагы манасчылардын классикалык тибине Чоюке менен Шапак, Багыш менен Молдобасан, Сагымбай менен Саякбай, Шаабай менен Мамбет жатат. Булар дагы улуу сөздүн улуу салтын уланткандар менен кайрадан жараткандар. Манасчылардын ушул тибине, классикалык тибине салыштырганда Жусуп Мамай, Тоголок Молдо, Ыбрай Абдыракманов сөзсүз түрдө айырмаланып турат. Эң негизги өзгөчөлүгү булар дароо импровизациялабайт, эл алдында аткарбайт, демек эпосту оозеки түрүндө жаратпайт. Ал ар жазгыч акындар сымал кагаз жүзүндө иштейт, индивидуалдуу чыгармачыл процессти баштан өткөрөт. Алар жаратып жаткан «Манаска» аудитория катышпайт, тескерисинче, жаратып жаткан учурда «Манаска» редакторлук иш, ал турмак башка варианттардын жана «китептин» таасири катышпай, кийлигишпей койбойт.

Кандай болсо да, маселен Жусуп Мамайдын «Манасы», бул эпостун классикалык дооруна жатпайт, ал анын жаңы мезгилинин башталышы. Ушул фактынын өзүнөн эле улуу сөздүн канчалык сырдуу табышмак экени жана ал сырдын түйүндөрүн чечүү маселеси мезгилдер кылымдар менен өлчөнөрү көрүнүп турат.

Кыргыз эпосун табигый, кеңири таркалган стадиясында кезиктирген В. Радлов жомоктун табиятына сүңгүп кирип, анын кыймылдуу, түбөлүк тирүү жашоо стихиясын түшүнө алган. Ошентсе да жомоктун динамикасын терең түшүнүү менен, окумуштуу, биздин оюбузча, анын бул касиеттерине ашыкча басым жасоо менен төмөнкүчө белгилейт: «Сөзмө-сөз жазылып алынбаган жомок дайыма өзгөрүүгө учурап турат жана 10 жылдын өтүшү менен таптакыр башкача болуп өзгөрөт». (2-32) «Маджму-ат-таварих», Ч. Валиханов, В. Радлов жазып алган варианттардан тартып, Сагымбай, Саякбай, Мамбеттин варианттарына чейинки варианттардын сюжеттик жана поэтикалык түзүлүшү боюнча акыркы байкоолорубуз эпостун текстинин өзгөрүлүп турушу жөнүндө башкача картинаны көрсөтөт. Сюжетти баяндоо манерасында, салттуу текстти жана поэтиканы колдонуу ыктарында ар бир айтуучунун өзүнүн талантына жана чеберчилигине жараша жеке өзгөчөлүктөрү болушу табигый көрүнүш, бирок эң башкы нерсе: биринчиден, негизги сюжеттин кыймылы жана экинчиден, колдонулуп келе жаткан салттуу поэтика (жалпы жерлер, же башкача айтканда – эпостун формалуу стили) өзгөрбөй сакталат. Сюжеттин кыймылы согуш жана турмуш көрүнүштөрүн сөзсүз түрдөгү эпикалык кайталоолор менен деталдаштырып сүрөттеген бир калыпта толук болушу да, бирок ошол эле сюжет айтуучунун айтымында кыскартылган же кеңитилип толукталган болушу да мүмкүн. Бул өзгөчөлүктөрдүн бардыгы айтуучунун эпикалык баяндоонун даяр жана белгилүү бөлүктөрүн пайдалана билүүсүнөн көз карандылыкта болот.

Тарыхтардын жыйнагы болгон «Маджму-ат-таварихке» эпостун тексти алгачкы жолу белгиленип жазылгандан бери төрт кылым өттү. Ошентсе да ал тексттерде да, бизге жеткен варианттарда да айрым окуялар, этникалык

аталыштар маанилүү өзгөрүүгө учураган жок: Манас мурда да, кийинки варианттарда да Жакыптын уулу, Манасты ууландыруу, Жолой менен жекеге чыгуу, Айкожонун Манаска жардам бериш эпизоддору сакталган, душмандардын урууларынын аттары да бир типтүү – солон, шибе, калмак, туруктуу персонаж катары Жамгырчынын ысымы кездешет.

В. В. Радлов менен Ч. Ч. Валихановдун жазып алган варианттары менен биздин ортобузду бир кылымдан ашык убакыт бөлүп турат, ошентсе да эпостун аталган окумуштуулар белгилеп алган бардык сюжеттик коллизиясы, поэтикалык курулушу кайталанып келет, бизге чейин, тактап айтканда Сагымбайдын, Саякбайдын варианты аркылуу орчундуу өзгөрүүсүз эле келип жетти. Бул жерде көрүнүп тургандай убакыт он жылдыктар менен эмес кылымдар менен өлчөнүп жатат. Мунун бардыгы, биздин ишеним боюнча, кыргыз эпосуна анын жашоосунун бир катар мыйзамченемдүүлүктөрүнүн күчү аркасында сюжеттик жана поэтикалык курулушунун толук алмашылышы турмак, эч кандай унутулуу коркунучу болбогондугун айтып турат.

В. Радловдун аркасынан айтуучулук феномендин мыйзамченемдерин чечмелөө аракетин М. Ауэзов улантып колго алгандыгын белгилей кетүү керек. Кыргыз эпосун жакшы билген, аны советтик доордо биринчилерден болуп изилдеген эң сонун окумуштуу өзүнүн айтуучулар жөнүндөгү эмгегинде бир топ теориялык маселелерди көтөргөн, атап айтканда, бир айтуучудан башка айтуучуга эстафета катары өткөрүлүп берүүсүндө эпостун сюжетинин фабулалык өздөштүрүлүүсү, ал дайым айрым экинчи даражадагы айырмачылыктарга карабастан, салттуу сюжет жана канондук поэтика дээрлик өзүнүн салттуу калыбында калгандыгын белгилеп көрсөтөт. В. Радловдун айтуучулардын импровизациясында поэтикалык текст каалагандай өзгөртүлүп, тез бурулуп турган көрүнүш деген аныктамасы менен макул болбогон эң туура жол жобосун айрыкча баса белгилөө зарыл. М. Ауэзов эпостун тексти бир катар кылымдар өтүү менен чегеленген поэтикалык жана салыштырмалуу туруктуу сюжетке ээ болгондугун түшүнгөн жана тую билген.

Манасчылардын айтуучулук салты менен биринчи жолу бет келишкен тажрыйбасыз адамдарга дайыма эпостун оозеки жашоо шартында ушундай зор көлөмдөгү текстти белгилүү туруктуулукта сактоого мүмкүн эместей көрүнүп келген. Ушул себептүү В. Радловдун аныктама-сына окшогон ойду англиялык изилдөөчү А. Т. Хатто да айткан. Өзүнүн «Манас» эпосун текстологиялык изилдөөсүндө ал: «... көптөгөн айтуучулардын арасындагы айырма чоң болуш керек», – деп жазган. Бул сыяктуу ой жүгүртүүлөр айтуучулук салтты, бир адам жарым миллиондон ашык ыр саптарды «жатка» билгендиги, бул татаал жана көп кырдуу кубулуштун ички сырын билбегендиктен келип чыккан. Эпос анын бузулгус «кереге-уугу» болгон бир катар туруктуу формулалардан турат, салттуу сюжет менен бирге алар композицияны бекемдейт, бул болсо анын салттуулугун жана туруктуулугун шарттайт.

М. Ауэзов кыргыз эпосунун жашоосунун ушул спецификалуу мыйзамченемин түшүнө алган: ал биринчи болуп айтуучу–манасчыларды өз алдынча «мектептерге» («нарындык» жана «караколдук»), алардын арасындагы «сезилерлик айырмачылыктарды» белгилөө менен бирге жалпы биримдигин көрсөткөн. Бул бөлүштүрүү шарттуу түрдө болсо да өзүнчө регионалдордогу негизги айтуучулук багыттарды туура чагылдырат. Мында белгилеп кетүүчү нерсе таптакыр өз алдынча бөлүнүп калган мектеп жок, алардын ар бири өз өзгөчөлүгүн башкаларга таасир эткен, жана башкалардан таасирленген. Ошондуктан М.Ауэзов өзүнүн концепциясын сунуш кылууда «фабулалык көз карандылык», «жалпы мазмун» жана «жакындаштырылган каноникалык текст» деген түшүнүктөрдү кеңири колдонот. М. Ауэзов ошондой эле биринчилерден болуп кыргыз жомогундагы «дааруу», жогортон буйрулган түш көрүү – «сырдуу жөрөлгө» маселесин козгойт. Окумуштуу бул кубулушту айтуучунун өзүнөн мурунку устатынын атын атагысы келбей, муну менен «үйрөнүү фактысын тандагандыгы» катары түшүндүрөт. Бул өзгөчөлүк да поэтикалык дааруу түшүнүгүнө таасир эткен деп болжолдоого болот, бирок, биздин оюбузча, түш көрүү – айтуучунун оюнан чыгарылган нерсе эмес, устаттан алган узак жана кыйын

окуудан кийинки реалдуу жыйынтык ошондой окуудан кийин гана ал эпосту «аткара» алган, анын каармандарын «көрө» билген жана алар менен «сүйлөшө» алган. «Түш» – жомок айтуунун, жаратуунун башталышы десек болот; ага чейин топтоо мезгили – аң-сезимдүү, системалуу түрдө устаттын чеберчилигин «сиңирүү» жүргүзүлгөн. Айтуучу жомок айтууну адатта «түш көрүүдөн» кийин баштаган, бул окуп-үйрөнүүнүн бүткөндүгүн, айтуучулуктун активдүү мезгили башталгандыгын, б.а. чеберчиликтин акырындык менен чегеленүү мезгилинин башталгандыгын билдирген. Чоң көлөмдөгү сюжеттик материалды чымырканып өздөштүрүү, баяндоонун сырларын үйрөнүүдө болочок айтуучунун түшүнө эпостун түрдүү эпизоддору, каармандары жана персонаждары кириши мүмкүн. Айтуу процесси – бул жогорку чыгармачылык илхамдагы кыймыл-аракет да, үн да – булардын бардыгы ажырагыс бир бүтүндүк болуп эсептелинет. Манасчы үчүн чыгармачылык илхамдын канчалык мааниге ээ экендигин ошол эле Шапактын Балык манасчы тууралуу эскерүүлөрүнөн алынган мисалдан ачык көрүнүп турат: «Айтып баштар алдында ал көпкө чейин даярданган. Бардык сөөк-саактарым сыздап турат деп бир сааттан ашык керилип-чоюлуп анан гана айта баштачу» [1].

Манасчы өзүн ушундай ал-абалда сезген өзгөчөлүктө эпосту айтууга даярданган, анткени улуу сөзгө киришүү ар дайым зарыл керектүү, татаал чыгармачыл процесс; чыгармачыл эргүү манасчыны канаттарында көтөрүп, угармандарга тааныш салттуу поэтикалык сүрөттөмөлөрдүн айтуучунун таланты жана көркөм элестөөсү менен, ошол эле учурда аларды жаңыдан ойлонуштуруп, жаңыдан курулуп жаткан ыр шаркыратмасында анын ыры эркин жана жеңил төгүлүп турсун үчүн илхам келүүсү керек эле. Эргүү менен салттуу сюжетти ирети менен баяндоонун бириккен мындай гармонияга жетүүгө дайым эле мүмкүн эмес. Биздин оюбузча, ушул себептен Балыкка убакыт, «ден соолугу» жөнүндө шылтоо керек болгон, – узак, эргип чалкыган ошол эле учурда күч-кубатты алып чарчата турган айтууга өзүн даярдоого тийиш эле.

Шартка байланыштуу Балыктын айтуусу жазылып калган эмес, бирок бул Балыктын айтымындагы жомок,

анын чыгармачылыгы биз үчүн түбөлүк жоготулган дегенди билдирбейт: алар кийинки манасчылардын айтуусуна биригип, биринчи кезекте Балыктын айтуусунда берилген улуу салтты мурастап улантуучулар Шапак менен Сагымбайдын айтымдарына сиңип кеткен. Балыктын уулу Найманбай аркылуу бизге чейин анын вариантынан үзүндү эпизоддор, атап айтканда «Таласты мактоо», «Манастын кээ бир кийимдери», «Манастын күмбөзү», келип жеткен. Бул үзүндүлөр 1923-жылы К. Мифтаков тарабынан Таластан, Кең-Колдон, Уу-Төрдөн Балыктын уулунан үйрөнгөн Сулайман Ырыскулбековдун оозунан жазылып алынган [2]. Балыктагы Манастын соотунун сүрөттөлүшү кийинки варианттардагы саптарга дээрлик толук бойдон дал келиши таң каларлык.

Бул жерде биз кайрадан манасчынын өзүнөн мурунку салтты дайыма ыйык сактаары жөнүндөгү ойду баса белгилегибиз келет.

Элдин эсинде Балыктын айткан өнөрүндөгү төкмөчүлүгү, маселен, кеңири белгилүү Айтике акын менен айтышы сакталып калган [3].

Мисалы манасчы Акмат Рысмендеев (1891-1966) өзүнүн устаты катары Сагымбайды эсептеген, андан айтуучулук салтты өздөштүргөн. Сагымбайдын «Семетейин» жазып кала албаганыбыз менен аны айтуучулук салтына Акматтын айтуусу аркылуу байкоо жүргүзө алабыз, себеби Акмат жогоруда белгилегендей анын шакирти. Мындан улам биз үчүн жоготулган деп эсептелген Сагымбай айткан «Семетей» менен учурашууга мүмкүнчүлүгүбүз бар» [4].

Ошентип өзүнүн жашаган регионундагы манасчылардын нак жергиликтүү салты менен бир катарда эле өздөрүнүн варианттарында башка айтуучулук мектептердин таасиринде да алып жүрөт. Атап айтканда, Келдибектин айтуучулук салты белгилүү өлчөмдө Сагымбайдын вариантында катышат, Балыктын салты чүйлүк жана таластык салт менен кийинчерээк тянь-шандык салт чиеленишип кеткен, ал эми Акматтын салты өз кезегинде тянь-шандык салт менен байланышат.

Ошентип, биз варианттардын бири-бирине өтөөрү жөнүндө айтууга мүмкүнчүлүк алабыз. Мисалга алсак Ты-

ныбек манасчы белгилүү чүйлүк манасчы Чоңбаштан үлгү алганы жөнүндө маалымат бар. Тыныбек аныкына бир нече жолу барып, 2-3 айлап калып калчу экен. Айтуучулук чеберчиликке ал Келдибек, Акылбек манасчылардан да үйрөнгөн, Бирок кийинки кездерде ал Чоңбашты Келдибек менен Акылбектен дайыма жогору койгон. Тыныбек Балык манасчыга да барып, көп нерселерди үйрөнгөн. 25 жашында Тыныбек атактуу манасчы болуп калат. Караколдо Назар менен Тыныбек катышкан манасчылардын жарышы уюшулат. Элдин айтымында Назар бир жарым күн бою Манастын өмүрүнүн акыркы сааттары жана анын күмбөзүнүн курулушу жөнүндө ырдайт.

Күмбөздү анын айтуусу боюнча Надыр уста курат, Тыныбек да ушул эле темада бир жарым күн айтат, анын вариантында күмбөздү Кызыл-Арстан эшен салат. Белгилеп кетүүчү нерсе, Манастын өмүрүнүн акыркы күндөрү жана күмбөздүн курулушу жөнүндөгү сюжет башка жердегиге караганда ысык-көлдүк региондо кеңири масштабдагы формада өнүккөн. Бул ысык-көлдүк манасчылардын эпикалык сюжет эволюциясынын өзгөчөлүктөрүнүн бири.

Тыныбектин айтуучулук салты мурдагылардын көркөм тажрыйбасы менен кийинкилерге таасиринин татаал бирикмеси болуп эсептелет. Тыныбек – кандай болгондо да Чоңбаш, Келдибек, Акылбектин айтуучулук салтын алып жүрүүчү, кийинкилерге өткөрүп берүүчү өзүнчө бир өткөөл, ортомчу. Ал өзү айткандай андан Сагымбай, Тоголок Молдо, Касымбай, Байбагыш, Кожоберди; Доңузбай, Жакып угуп, үйрөнүшкөн. 1898-жылы Нарында Тыныбекке «Манас» жана «Семетей» боюнча айткандарын жаздыруу тапшырылат. Тыныбек «Семетейди» гана жаздырууга жетишет, ал эми кийинчерээк 1925-жылы Казандагы СССР элдеринин басмаканасынан араб шрифти менен басылып чыгат. Бул библиографиялык сейрек кездешүүчү таберикке айланган басылыш Тыныбектин вариантындагы оозеки көркөм тажрыйбанын синтезине баа берүүгө мүмкүндүк берет. Чоюкени жакшы билген Керегеташтагы жашоочу Кожо Үкөровдун эскерүүсүндө Акылбектин да, Тыныбектин да айтуусун укканмын, бирок Чоюке алардан мыкты айтчу деп белгилейт. Кожонун айтымында Чоюке «Тай-

торуну чапкандагы» эпизодду айтканда ыйлабаган адам калчу эмес экен.

Чоюкенин түздөн-түз ишин улантуучусу Саякбай Кара-лаевдин вариантын айтпаганда да Академиянын кол жазма фондусунда сакталып турган Шаабай Азизовдон жазылып алынган жомок Чоюкенин салтынын жандуу улантылышы. Чоюкенин варианты түздөн-түз жазылып алынбаса да анын сюжеттик жүрүшүнүн кара сөз түрүндөгү айтылышы (1894-жылы туулган, 15 жашынан өмүрүнүн аягына чейин Чоюке менен достук мамиледе болуп, анын айтуусун дайым угуп жүргөн) Орозбай Узаковдон жазылып алынган. Чоюкенин кара сөз түрүндөгү варианты төмөнкү эпизоддордон турат: Манастын туулушу жана балалык чагы, хандардын Манаска каршы аттанышы; Көзкаман-дар; Кекөтөйдүн ашы (жамбы атыш, найза атыш, ат чабыш); Чоң казат; Кыз Сайкал жөнүндө эпизод; Манастын дүйнөдөн кайтышы; Манастын аялы Каныкейдин күмбөз салдырышы. Чоюкенин вариантынын сюжеттик курулушу азыркы мезгилде классикалык болуп калган салттуу композицияга ээ. Эгерде кара сөз түрүндөгү баяндоосунан байкасак анын бекем салттуулукта сакталганын көрөбүз. Мындай сюжеттик иреттүүлүк Чоюкенин инисинин уулу 1927-жылы Ысык-Көл областынын «Кызыл Октябрь» колхозунда туулган Шаабай Азизовдун вариантында сакталган. Анын атасы Азиз уулунун айтуучулук чеберчиликти үйрөнгөндө көзү жеткенден кийин эстафетаны ага өткөрүп берип өзү айтуусун токтоткон. Шаабай азыр Ысык-Көл областынын Үч-Кайнар айылында жашайт. Эпосту айтуу Шаабай үчүн анчейин кесип эмес, ал – атасы менен агасынан калган салтты урматтоо жана сактап калуу. Шаабай эпоско 7 жашынан тартып кызыга баштаган; Чоюкенин айтканын укпаса деле элдин айтымына караганда ал Чоюкеге өтө окшош ыкмада айтат. Шаабайдын өзүнүн сөзү боюнча ал трилогияны бүт, ал түгүл анын уландысы Эр Сарык жана Кунансарык (Сейтектин уулу жана небереси) тууралуу да айта алат.

Чоюкенин, анын иниси Азиздин жана Азиздин уулу Шаабайдын варианттары – бул биздин күндөргө Шаабайдын айтуусу менен келип жеткен династиялык салт; ал

өзүндө эпостун бир бүтүн тарыхый линиясын жомоктун жашоосунун байыркы салтынын ичиндеги бир бөлүк катары алып жүрөт. Бул салт Чоюкенин айтканын өз оозунан уккан, анын чыгармачылык күйүп-жануусун өздөштүрүп алган Саякбай Каралаевдин айтуусунда да улантылган.

Биз, Саякбайды көрүү жана угуу бактысына ээ болгон замандаштары, байыркынын эпосун айтуунун жашырын сырына өзүбүздү катышкан адамдар катары эсептөөгө мүмкүнчүлүгүбүз бар. Саякбай Каралаев – легендарлуу айтуучулардын улуу уруусуна кирген алптардын акыркысы. Саякбай жаңы кыргыз эпосунун – Аалы Токомбаевдин, Түгөлбай Сыдыкбековдун, Чыңгыз Айтматовдун эпосунун төрөлүшүнө күбө болуу менен, өз вариантын жараткан.

Саякбай Каралаевдин аты менен эпостун жашоосунун бүтүн бир доору байланышат. Саякбай айткан жандуу, бардык спецификалык өзгөчөлүктөрү менен жашап жаткан баатырдык жанр – эпос, жаңы доорго кыргыздардын бардык көнүмүш жашоосунун толук жаңылануу дооруна кирди. Саякбайдын сиңирген эмгеги эпостун байыркы улуттук өзгөчөлүгүн өз элинин азыркы турмушу менен шайкештире алгандыгында, оозеки поэтикалык салт менен айтуучунун жеке көркөм импульсунун өз ара катнашына жетише алгандыгында болуп саналат.

Эпостун айтуучулары пассивдүү айтуучулар жана чыгармачыл төкмөлөр б.а. актерлор жана өз алдынча жараткандар деп бөлүүгө болот. Пассивдүү айтуучулар салттуу сюжетти өзүндөй баяндап берүү менен чектелишет, төкмөлөп айткандар жалпы сюжеттин жүрүшүн сактоо менен ар бир жаңы айтуусунда баштапкы редакцияны, сюжетти, мотивди жаңыча вариациялап турушат; анткени менен пассивдүү айтуучулар сыяктуу эле төкмөлөр да каарманды же сюжетти чагылдырууда көркөм ыкманын салттуу көрөңгөсүнөн пайдаланышат. Бул жагынан эң бай мимикага да ээ, Саякбай манасчынын таланты өзгөчө айырмаланат. Айтуу учурунда манасчынын жүзү бирде кубанычтуу жаркын (көрсө, «баатыр Манас», «шер Манас», «көк жал Манас», «жолборс Манас» жеңишке жетишип жаткан кези) бирде түнөрүк (Манастын бүткөн боюнан «от жанып», көзүнөн оту шыркырап, уруулар арасында жаңжал чыгарып

жаткан хандарга ачууланып жатат) бирде манасчынын жүзү капалуу – ал Манастын зайыбы «кайран катын Каныкейдин» тарткан азап-тозоктору жөнүндө баяндап жатат. Саякбай Тайторуну чапканды айтып жатып ыйлайт, Манастын душмандарынан уулу Семетейди жашырып жүргөн Каныкейдин кайгысы тууралуу айтканда манасчынын көзүнөн жан ачуу менен аргасыздыктан көз жашы куюлат. Каныкейдин эркек кийимин кийип ат чабышка түшкөнүн айтып жатып манасчынын үнү кээде солуктоолор менен үзүлүп, толкунданып дирилдейт. Саякбай бул эпизодду ат чабыштагы кеңири талаа, көптөгөн аттар, тулпарлар, топураган эл, Каныкейдин жашырын тарткан азабы, ат чабыштын ийгилиги үчүн толкундануусу көз алдыда болуп жаткандай даана элестетип бере алган. Манасчы айтып жатып жүзарчысы менен көз жашын аарчып жатты: ат чабыштын кызыган атмосферасын үмүт учкундары жаркыта баштады...

Эпостун жүрүшүндө угарман бардык окуяларга өзү кагышкандай болот, сүйүнөт, кайгырат, ачуусу келет.

Эпос оозеки баян болгондуктан анын вариацияларынын болушу табигый көрүнүш. Айтуучу бир эпизодду кайталап аткарганда аны башкача вариацияда берет, бирок эпизоддун сюжеттик линиясы сакталат. Эпос айтуу – анын мазмунун жөндөн-жөн эле кайталап айтып коюу эмес, өзүндө айтуучунун илхамын жана маанайын айкалыштыра алып жүргөн эстутумдун машыгуусу менен коштолгон чыгармачыл процесс.

Саякбай Каралаевдин таланты Ысык-Көлдүн жээгинде андан мурда өткөн атактуу устаттары Суранчы, Байдалы, Назар, Тыныбек, Чоюкелердин айтымындагы салттуу сюжеттин таасири астында калыптанган, Саякбай – трилогиянын үч бөлүмүн тең өз эс тутумунда сактаган Чоюкенин эпос айтуусун көп ирет уккан, анын айтымын түздөн-түз улантуучу мураскору. Мындан биз Чоюкенин эпик-айтуучу болгондугун байкайбыз, анын ыкмасын, сюжетин, формулалуу стилин Саякбайдын айтышынан табабыз.

Ысык-Көл регионунда эпикалык салт бир кыйла кеңири таралган деп белгилей алабыз. Так ушул жерде Чоңбаш, Акылбек, Тыныбек, Чоюке, Назар, Дыйканбай, Сагымбай

(алгачкы чыгармачылыгы), Саякбай, Доңузбай, Мамбет, Ыбырайым, Шаабай сыяктуу белгилүү манасчылар чыгармачылыгын өнүктүрүшкөн, ушул жерде эпостун толук варианты, б.а. бүтүндөй үчилтик жазылып алынган (Саякбайдан, Мамбеттен). Ысык-Көлдүк айтуучулук салт тянь-шандык салт менен көбүрөөк байланышат, себеби бул эки региондун көптөгөн айтуучулары бири-бири менен тыгыз байланыш катнашта болушкан. Ысык-Көлдүк манасчылар Тыныбек жана Акылбек Тянь-Шанда болуп, ал жерде эпос айтышкан, алардын аткаруусу кийин Тоголок Молдо жана Шапак Рысмендеевдин чыгармачылык ыкмасына таасир эткен.

Шапак Рысмендеев (1863–1956) Кочкордун жанындагы Шамшы деген жерде туулган. Сарыбагыш уруусунун чоң чарык уругунан, оокаттуу манаптардын катмарынан чыккан; эпосту 25 жашынан айта баштаган; 20 жашынан Балыктын уулу Найманбай менен дос болот. Атасынын айтуучулук салтында тарбияланган Найманбай өз кезегинде сөзсүз түрдө Шапакка таасир көрсөткөн. Найманбайдын оозунан Шапак эпостун поэтикалык сюжетин гана эмес, «Манастын» кара сөз түрүндөгү мазмунун да өздөштүргөн. Жаш кезинде Шапак Сагымбай менен да жолугушуп турган, аны өзүнө чакырып, эпосту айттырып угуп, ыраазы болуп боз жорго тартуулайт. Балыктын айтканын болсо Шапак ал Кочкорго көчүп келип үч жыл коңшу туруп калганда угат. Бул жылдары Шапак Балыктан «Чоң казаттын» сюжетин бүт үйрөнөт. Өзүнүн эскерүүлөрүндө Ы. Абдырахманов бул туурасында: «Чоң казатты» Шапак бүт бойдон Балыктан алган. Кийин аны Сагымбайга Балык ушинтип айтчу эле деп өткөрүп берген. Сагымбай Шапактан ал Балыктан үйрөнгөн нерсенин баарын өздөштүргөн» [5]. Мында айтуучулук эстафетаны муундан-муунга өткөрүп берүү жолдору ачык байкалат. Муну менен эле Шапактын айтуучулардын башка мектептери менен байланышы үзүлүп калбайт. Нарында ал Акылбек манасчы менен жолугушат, ал аркылуу «Чоң казатты» жана эң негизгиси – «Сейтектин» сюжетин мурастайт. Ошентип Шапактын варианты үч башкы эпикалык салттын – тянь-шандык, чүйлүк жана ысык-көлдүк (Балык, Найманбай, Сагымбай, Акылбек) салттардын ширелүүсүнөн жаралат.

Көрүнүктүү айтуучуларга Багыш Сазановду да киргизүүгө болот, ал өзүн профессионал манасчы катары эсептеген эмес, бирок өтүнүчтөр боюнча кээде эпосту аткарган. Алгачкы жолу «Манасты манасчы Байбагыш Жакыповдун оозунан уккан, ал болсо белгилүү Ысык-Көлдүк манасчы Тыныбек менен туугандык байланышта болуп, жаш кезинде аны менен бир айылда жашаган. Багыш бала кезинде элди кыдырып эпосту айткан Байбагышты көп ээрчип жүрүп «Манастын» сюжеттик өзөгүн тез эле өздөштүрүп алат. Багыш эпосту Сагымбайдын оозунан да уккан. Багыштын айтуусунда манасчылардын эки жетектөөчү салты – Тыныбектин (Байбагыш аркылуу) жана Сагымбайдын салты айкалышып турган. Ушул себептүү Багыш Сазановдун варианты залкар манасчылардын салтын сактоодо жана өздөштүрүүдө өзгөчө кызыгууну туудурат.

Багыш Сазановдун айтуусунда «Жакыштын бала чагы» деген эпизод бар, башка көпчүлүк манасчыларда болсо эпос Манастын төрөлүшү жана балалык чагынан башталат. Мындай сюжетти манасчы Мамбет Чокморовдон гана жолуктурууга болот, бирок анда Багыштан айырмаланып Манастын жети атасы жөнүндө кеңири баяндама берилет. Буга окшогон Манастын ата-бабасы тууралуу сюжеттин жашоо фактысы сейрек кездешет, көрүнүп тургандай мындай сюжет бир кездерде кеңири учурап, кийин убакыттын өтүшү менен биз жогоруда белгилегендей унутулуп жана кыскарып калган.

Акыркы мезгилдерге чейин айтуучу Дүңкана Кочукеевдин аты Тянь-Шандын этегинен чыккан семетейчи катары кеңири белгилүү болуп келген, ал кээде үчилтиктин биринчи бөлүмүн да айткан. Дүңкана Кочукеевдин айтуусунда ар түрдүү манасчылардын айтуучулук салттарда эң сонун ширелишип калган, ал Тыныбектин, Касымбайдын, Чоюкенин, Дыйканбайдын жана айрыкча Ысык-Көлдүк семетейчи Алмабек Тойчубековдун айтууларын угуп, өзүнө сиңирген. Семетейчи катары Дүңкана Кочукеевдин мурасы – айтуучулук салттын көрүнөрлүк жана маанилүү этабы, алдыда аны дагы тереңдетип изилдөө күтүлөт.

Сагымбайдын айтуучулук чыгармачылыгында эпостун салттарынын жана версияларынын бир нече бутактары айкалышып турат – Ысык-Көлдүк, Тянь-Шандык жана

Чүйлүк. Ысык-Көлдө ал айтуучулук устаттыкта атактуу манасчылар Назар менен Тыныбектен таалим алган. Тыныбектин өмүр баяндык маалыматтарында төмөнкү учурларга көңүл бурбай кетүүгө мүмкүн эмес: андан кимдир бирөөлөр айтуучулукту үйрөнгөнбү деген суроого ал: «Менден үйрөнгөн жана жазып алгандар бар», – деп жооп берген. Ал Сагымбай, Тоголок Молдо, Касымбай, Байбагыш, Кожоберди, Доңузбай, Жакыпты атаган [6]. Тыныбектин айтуучулук салтын Сагымбай кабыл алып жана андан ары өнүктүргөн деп белгилөөгө болот. Бирок Сагымбайга тийген башка манасчылык салттар муну менен эле чектелип калбайт. Ал Тянь-Шандык айтуучу Шапактын айтканын угуп, ал аркылуу чүйлүк атактуу манасчы Балыктын салтын өздөштүргөн, анткени Шапак Балыктан таалим-тарбия алып, «Чоң казат» эпизодун бүтүндөй үйрөнгөн.

Ошентип, ар кандай манасчы эч качан кайсы бир жеке версия менен чектелип калбайт, анын айтуусунда белгилүү деңгээлде ар түрдүү версияларды өзүнө сиңирет. Манасчынын чыгармачылыгында элдик эпостун бир нече чыгармачыл ыкмалары жана версиялары синтезделет. Чыгармачылыгын жаңы баштаган манасчы башка айтуучунун даңкын угуп, ага барып, анын айтканын 2-3 айлап угуп, өз жөндөмдүүлүгүнө жараша манасчынын устаттык, эпостун сюжеттик коллизиясын өздөштүрүп, ошондон кийин гана чоң аудиториянын алдына чыгып эпосту айтууга батынганы тууралуу көп эле окуялар белгилүү. Анын сыңарындай Шапак Нарында жүргөндө Ысык-Көлдүк манасчы Акылбектен «Сейтек» бөлүмүн жана «Чоң казатты» өздөштүрсө, ал эми белгилүү айтуучу Тыныбек 2-3 айдын аралыгында манасчы Чоңбаштан, кийин Келдибек менен Акылбектен устаттыкка үйрөнгөн. Мунун баары эпостун бардык версияларынын өз ара байланышын, таасир этүүсүн күбөлөндүрөт, ушул себептүү айтуучулук ыкмаларды «мектептерге» бөлүү, биздин оюбуз боюнча, өзүн анчейин актабайт. «Таза» өзүнчө бөлүнүп калган «мектеп» жок, элдик айтуучулук чыгармачылыкта өз ара байытуу, өз ара таасир этүү аныктоочу роль ойнойт, ошол эле мезгилде ар бир айтуучунун жекече айырмачылыктарын танбайт. Эпосту айтууда башкы ролду угарман аудитория тарабы-

нан бекем күзөттөлүп туруучу салт ойнойт, ушул салт ар бир манасчынын ордун жана ролун аныктап турат.

Көрүнүп тургандай Чүйлүк, Ысык-Көлдүк, жана Тянь-Шандык айтуучулардын топтору жандуу, чулу бойдон сакталышындагы негизги очокту түзөт. Манасчылардын таланты, алардын аткаруучулук чеберчилигинин аркасында гана биз, бүгүнкү күндүн муундары, байыркы баяндын сырдуу жана укмуштуу дүйнөсү менен байланышуунун бактылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп олтурабыз.

Жаңыбай Кожековдун айтуусу – түндүк варианттарынын түштүк варианттары менен өзгөчө ширешүүсү. Жаңыбайдын Сагымбай менен бир нече жолу жолугушуусу, анын аткаруусун уккандыгы белгилүү. Жаңыбайдын атасы Кожек да түндүк региондун манасчыларынын өкүлү болгон, ошондуктан табигый түрдө Жаңыбай өзүнө белгилүү варианттарды эпосту айтууда чыгармачыл кабыл алган. Кийинчерээк, Кыргызстандын түштүгүндө, ал түндүк варианттарынан жергиликтүү манасчылардын айтымында анчалык өзгөрүүгө учурабаган, архаикалык байыркы сюжети менен айырмаланган өзгөчө айтуучулук салтты кездештирет. Ж. Кожековдун айтуусунда анын өз вариантында эпостун түндүк жана түштүк мотивдерин канчалык ширелиштире алганын аңдоого болот. Негизинен Кожековдун трактовкасындагы салттуу сюжет бир нече айырмалуу эпизоддорго ээ. Анда Манас башка бардык туруктуу салттуу варианттардай эле Алтайда туулат, бирок Ооганстанда өсөт, 17 жашка чейин Казанда, таякесинде тарбияланат. Жаңы сюжеттик коллизияга Манастын Коңурбай менен элдешүүсү, орустар менен достук келишим түзүүсү да кирет. Манастын кырк чоросу Жаңыбайда кырк дөөнүн кейипкеринде берилет, алар калмактардын кысымынан тоодо бекинип жүргөн болот да кийин бир-бирден келип Манаска кошулат. Манастын баатырдык иштерин сюжетте көбүнчө диний түшүндүрүү аркылуу иштелген. Ал кыргыздардын эзелки душмандары калмак, кытайларды дээрлик куралжараксыз, үч эшендин жана аскерлердин кейпинде көрүнгөн ата-бабасынын арбактарынын колдоосу астында жеңет.

Бул көрүнүп тургандай, Кыргызстандын түштүгүндөгү эпостун жашоосунун регионалдык өзгөчөлүктөрү ме-

нен байланышкан. Классикалык мотивдер мында бир топ башкача, өтө байыркы формада өнүккөн. Биздин оюбузча, түштүктө да Кыргызстандын түндүгүндөй эле эпос өз мезгилинде жетишердик масштабдуу формада өнүккөн. Түштүк эпосунун көптөгөн мотивдери өзүндө түндүк варианттарына караганда көбүрөөк байыркы мотивдерди алып жүрөт. Түндүк варианттары узакка дейре калыптанып, биздин күндөргө чейин жетип келди, ал эми түштүк варианттары биздин байкообузга караганда өзүнүн жандуу, чулу формасында жашоосун XIX-XX кылымдардын чегинде токтоткон. Эл азыркыга чейин эс тутумунда түштүктүн Эшимбек, Сейдалы, Анарбай, Чоодан, Токтаалы сыяктуу белгилүү манасчыларынын аттарын сактап келе жатат. Бизге келип жеткен информаторлор айтып берген айрым-айрым эпизоддор качандыр бир кезде түштүктө кеңири айтылган эпостун фрагменттери болуу керек. Колдо бар эпостун фрагменттери аларды түндүк варианттарына салыштырып, түштүк вариантынан өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө жана ошол эле мезгилде түндүк варианттары менен жалпы эпикалык мотивдерди аныктоого мүмкүнчүлүк бергендиги менен баалуу. Көпчүлүк учурда бул өзгөчөлүк айрым салттуу персонаждардын теги, ээлеген ордунда байкалат. Маселен, Алмамбет дээрлик бардык түштүк варианттарында кытай эмес калмак делип, Абыке, Көбөш – Манастын тууганы эмес туткун калмактар, Жакыптын кулдары (Досу Ташматовдон жазылып алынган фрагментардык вариант) болуп берилет. Манастын энеси салттуу Чыйырды деген ысымы бирге эле кээ бир варианттарда (Султанов Бөрүбайда) Куурсун деп аталат; Көкөтөйдүн ашына элди түндүк варианттагыдай Айдар эмес, Көкөтөйдүн иниси Эшимбек чакырат (Досу Ташматов); Көкөтөйдүн ашы классикалык варианттардагыдай Каркырада эмес, Сырдын жээгинде өтөт. (Сыр-Дарыя айтылып жатса керек – информатор Төрө Мамытов). Эркеш Ташмамбетовдон жазылып алынган кара сөз түрүндөгү вариант да өзүнчө айырмачылыкка ээ. Ал Жакыпты сынчы деп айтат; ушундай эле версия Ысык-Көлдүк манасчы Мамбет Чокморовдо да бар, анда сынчы, кыраакы адамдын ролунда Манастын атасы эмес, легендарлуу Асанкай-

гы чыгат. Бул мотив трансформацияланган мотив болгону менен түштүк вариантта кокусунан кездешкен кубулуш эмес экен деп ойлойбуз. Эпостун калыптануусунун алгачкы мезгилдеринде аталган сюжеттик линия жашап, кийин сюжеттин кайсы бир бөлүгүндө үзгүлтүккө учураган, ал эми архаикалык белгилери көбүрөөк учураган түштүк варианттарында сакталып калган.

Ошентип эпостун түштүк варианттарынын сюжетинде түндүк варианттарына караганда басымдуураак архаикалык мотивдештирүүлөр орун алгандыгы ачык сезилет. Баатырлардын жекеме-жеке таймашы (Манастын Карадөө менен күрөшү жана анын үстүнөн жеңишке жетишүүсү, кармаштар, жылкы тийүү, Манас Көкчөнүн жылкысын тиет), баатырлардын жеке каармандык көрсөтүүсү, согуштук олжону бөлүштүрүү, өлгөн баатырды тирилтүү сыяктуу байыркы мотивдер, баатырдын үйлөнүшү, баатырдын кыз бир тууганы менен эгиз болуп төрөлүшү, Алпкаракуштун ролуна байланышкан мотивдер – ушунун бардыгы түштүк варианттарында, айтуучу-информаторлордун оозунан жазылып алынган чакан сюжеттерде түндүк варианттарга салыштырмалуу эң байыркы архаикалуулук менен айырмаланып турат. Бул варианттардын өчпөс баалуулугу алардын изилдөөчүгө байыркы жомоктун унутулган, «жоготулган» бөлүктөрүн белгилүү өлчөмдө калыбына келтирүүгө, түндүк айтуучулардын варианттарында түшүнүксүз, өтмө мааниде болуп калган көптөгөн мотивировкаларды түшүндүрүүгө жардам берет. Айрым өзгөчөлүктөрүнө карабастан түштүк версияларында негизги сюжеттик кыймылы салттуу нукта өтөт – мында да баласыз ата-эне жөнүндө, андан соң көптөн күткөн мураскордун туулушу, анын үйлөнүшү, душмандары тарабынан ууландырылышы, Көкөтөйдүн ашы баяндалат.

Түштүк жана түндүк варианттары жалпы кыргыз элинин байлыгы болуу менен өзүнүн байыркы тамырларында бир башталышка биригет, ал башталыш узак жашоо процессинде бир катар бутактанууларды пайда кылган. Бул бутактануулар байыркы салтка баш ийүү менен өзүндө аларды жаратуучу жомокчулардын ар түрдүү тарыхый-социалдык турмуш шарттарына байланыштуу айрым кайра иштеп чыгуу, кайра ойлонуштуруулардын издерин алып жүрөт.

АЙТУУЧУЛУК ЧЕБЕРЧИЛИКТЕГИ САЛТТЫН НЕГИЗ САЛУУЧУ РОЛУ

Эпос – сөз искусствосу, ал эми айтуучу-манасчы ошол искусствону алып жүрүүчү жана жаратуучу, салттарды сактоочу жана улантуучу, анын чеберчилигин үйрөнүү – манастануунун эң актуалдуу маселелеринин бири. Эпикалык чыгарманын сөздү көркөмдүк басымдык мааниге ээ, ансыз калган бардык компоненттер: обон, мимика, жаңсоо жардамдаш курал катары ролду ойнору белгилүү.

«Манас» эпосун үйрөнүү ар түрдүү варианттарды эмпирикалык салыштыруу, айрым мотивдерди, версияларды, идеялык-тематикалык тактоо, сюжеттик катмарларды аныктоо багытында гана эмес, сөздүк-көркөм структуралык бирдиктерди ачуу жана интерпретациялоо (туюнтуу, түшүндүрүү) жагынан да тереңделип жүргүзүлүүсү зарыл.

Жалпы фольклордун, анын ичинен эпостун өзүнүн көркөм формасы боюнча татаал жана ар тараптуу, искусствонун өзгөчө түрү катары аны изилдеп үйрөнүүнүн да ар тараптуу болуусун шарттайт.

Сөз өнөрүнүн атрибуттарынын, анын спецификасынын деталдык талдоосу, биздин ишенимибиз боюнча, эпостун жакындашуусунун жана жашоосунун «сырларын» таанып-билүүдө эң маанилүү бөлүк болуп эсептелет. Сөздүк формула (же б.а. «Манас» эпосунун формулалуу, стереотиптүү стили) адатта бардык варианттарда айрым вариацияларды эске албаганда бир түрдүү. Ушул сөздүк формуланын негизинде эпостун бардык композициясы курулат – эпизоддор байланышат, монологдор, диалогдор жаралат, согуш көрүнүштөрү тартылат, предметтер, тулпарлар, буюмдар сүрөттөлөт. Бир сөз менен айтканда эпостун формулалуу стили сюжетти түзүүнүн, берүүнүн, өстүрүүнүн эң маани-

лүү принциптеринин бири; убакыт жана манасчылардын муундары тарабынан чечмеленген эпостун сөздүк формуласы анын жашоосунда белгилүү стабилдүүлүктү сактап турууга мүмкүндүк берүүчү көркөм өзөк. Ачык түшүнүү үчүн манасчылар өз каармандарынын портретин берүүдө колдонуучу бир нече мүнөздүү салттуу стилдерди карап көрөлү.

Манасчы Акылбек (XIX к. экинчи жарымы) уланткан салттан андан кийинки манасчыларга Ы. Абдырахманов мисал келтирген Алмамбетти эл жеринен азган адам катары мүнөздөөчү төмөнкү саптар келип жетти:

Тетиги аркайып турган кара тоо
Чай алуучу кен ошол,
Эсенкандын эми ошол,
Эр Коңурбай бек ошол,
Каршылашып келгенде
Каптап кетер сел ошол,
Кара чоктуу көп манжуу
Кан Алмаңдын эли ошол.
Капа болсо берендин
Кайрылып барар жери ошол...
Кымбаттуу улук болсоң да,
Ар ким кыйырынан кетсе кем ошол.
Кысталаң түшсө бу башка,
Кылчайып барар жер ошол.
Калктуу киши зор экен,
Калкы жок киши кор экен,
Калксыздык алы чак экен,
Калкынан азган жигитке
Кайтпаган өлүм ак экен,
Элдүү киши зор экен,
Элсиздин алы чак экен,
Элинен азган жигитке
Эртелеп өлүм ак экен [7].

Акылбекте туулган эл, мекен темасы кеңири, жайылган баяндоодо өнүктүрүлгөн. Анын айтуусу каралган сюжеттик линияны эң толук, эң көркөм контексте бере алгандыгы көрүнүп турат, бекеринен кийинки манасчылар Акылбектик салтты мүмкүн болушунча так кайталоого умтулушкан. Алардын айрымдарында бул сюжет кыскар-

тылган, учкай формада берилген, башкаларда мекен темасы Алмамбеттин образы менен сөзсүз байланышта каралбастан башкача сюжеттик коллизияда берилет, ошентсе да каралып жаткан мотив бардык айтуучуларда бар. Бул поэтикалык формула манасчыга эл, мекен темасын көздөгөндө ар дайым кызмат кылып келген. Тоголок Молдодо бул мотивдештирүү Акылбектик вариациянын бир канча өзгөртүлгөн түрүн элестетет:

Элдүүнүн баары зор экен,
Элинен азган кор экен.
Элсиз элким болгончо
Эртели өлгөн оң экен.
Журттуунун баары зор экен,
Журтунан азган кор экен,
Журтунан элкин болгончо
Жубарымбек өлгөн оң экен.
Калктуунун баары зор экен,
Калкынан азган кор экен,
Калксыз караан болгончо,
Кан кусуп өлгөн оң экен.
(3-дептер, 474-б.)

«Кайтпаган өлүм ак экен» (Акылбек), «Эртели өлгөн оң экен» (Тоголок Молдо), «Эртерээк өлүм ак экен» (Акылбек), «Кан кусуп өлгөн оң экен» (Тоголок Молдо) деген саптардагы азыраак өзгөртүүлөрдү эске албаганда Тоголок Молдодо Акылбектин бүткүл сюжеттик-стилистикалык формуласы сакталган. Мындай салтты жоопкерчилик менен сактоо дээрлик бардык манасчыларда байкалат. Ушул эле сюжетти С. Орозбаков төмөндөгүдөй планда берет. Чубактын андан шекшигендигине таарынган Алмамбет мындай баяндайт:

Калкынан азган кор экен ...
Элдүүнүн баары эр экен.
Элинен азган жигитке
Эртелеп өлүм ак экен.
(Инв. № 585)

Эгерде Сагымбайда Акылбектин айтуусунда кездешкен Алмамбеттин монологунун экинчи бөлүгү сөзмө-сөз сакталган болсо, Саякбайда ал бир канча өзгөртүлгөн түрдө

берилет, анда Алмамбеттин таарынышы мындайча чагылдырылат:

Элим элден кем эмес,
Элсиз киши мен эмес,
Калкым калктан кем эмес,
Калксыз киши мен эмес ...

(Инв. № 540)

Акылбек менен Сагымбайда Алмамбеттин сөзү өзү аргасыз таштап кеткен эл үчүн жан тартуу жана чечүүгө толгон болсо, Саякбайда ал Чубактын кычаштыгына каршы сыймыктуу, өз баасын билген чакырык катары берилет: Саякбайдын формуласынын сюжеттик-стилистикалык курулушу боюнча Тыныбектики менен өтө жакындашат жана бул биздин оюбузча, табигый көрүнүш, анткени биз мурда белгилеп кеткендей, Тыныбек – Ысык-Көлдүк салттын улантуучуларынын бири, ал кийин Сагымбайдын айтуусунда андан ары өнүктүрүлгөн.

Каралып жаткан формула Тыныбекте мындайча берилет:

Мени тексиз киши дедиңби,
Менин теңимден кайгы жедиңби,
Калкымдан терип сөз сурап,
Мени калксыз киши дедиңби
Менин калкымдан кайгы жедиңби...

Бул жерде эки айтуучуда тең негизги салттуу туруктуулук сакталган: Саякбайда – «Элсиз киши мен эмес», Тыныбекте – «мени калксыз киши дедиңби» – булар манасчыларга каармандардын намыс кылып таарынганын мүнөздөөгө биринчи учурда – Алмамбеттин, экинчи учурда – Семетейдин жардам берет. Бирок бардык манасчылар сөзсүз түрдө Алмамбеттин Чубакка таарынуу мотивин сакташкан, алар белгилүү салттуу формуланын жардамы менен бул мотивди кеңейтип, терең трагедиялуу түшүндүрмөдө беришет (Акылбек, Тоголок Молдо, Сагымбай, Тыныбек) Алмамбет темасын козгогондо ошол эле кырдаалда ошол салттуу ачкычта, бирок бир канча трансформацияланган формада беришет. Манасчы аталган мотивировка эсинде турган менен сөзмө-сөз формуланы унутуп же айтуу учурунда контекстке карата анча-мынча өзгөрткөн. Мындай кубулуш мыйзамченемдүү. Кайталайбыз: айтуучу

– бир эле учурда жаратуучу, эпосту өнүктүрүүчү жана бул процесс көбүнчө манасчынын жекече жөндөмдүүлүгүнөн да көз карандылыкта болот. «Поэтикалык запасты» эпосту айтуу учурунда пайдаланууга орус фольклористи В. М. Гацак кеңири токтолот; ал ырчынын «баарыдан мурда эпикалык билимди сактоочу» экендигин, анда жеке гана «баяндоочулук эмес, мындай мүмкүнчүлүктөр бир топ» экендигин белгилейт. Ар бир салттуу образ эпикалык баштан аяк колдонулган өзүнө бекитилген поэтикалык мүнөздөмөнү, белгилүү эпитеттерди алып жүрөт: алар кээ бир учурларда толугураак, кээде кыска формада, айтуучунун эпикалык билимин» пайдалануу менен ишке ашат. Бирок бул формулалардын жалпы салттуу кайталануучулук мыйзамченеминде ар бир вариантта манасчынын белгилүү стилин, айтуучулук ыкмасын чагылдыруучу ички мыйзамченемдүүлүк бар.

Бул мыйзамченемдүүлүктүн каармандарды мүнөздөөдө абдан ачык көрүнөт. Манастын образына кайрылып көрсөк, Манастын портретин тартуучу төмөнкү чакан поэтикалык деталь бардык айтуучуларда бирдей формада учурайт.

С. Орозбаковдун варианты:

Каалгадай кашка тиш,
Калайыктан башка тиш,
Кашкайып чыгып калганы.
Кара күчкө канкоруң
Каткырыгын салганы.

(14-дептер, 356-б.)

С. Каралаевдин варианты:

Өрттөй көзү бек жайнап,
Кан ичмеси чын кармап,
Каалгадай кашка тиш.
Кашкайып чыгып алыптыр...

(Инв. № 536. 165-б.)

Тоголок Молдонун варианты:

Кабылан Манас баатырдын,
Каалгадай кашка тиш
Күмүштөй аппак жаркырап,
Жан адамдан башка тиш.

(3-дептер. 449-б.)

Келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, бардык айтуучуларда Манастын «каалгадай кашка тишинин» гиперболалык сүрөттөлүшү сакталган, бирок ар бири бул формуланы өз мүмкүнчүлүгүнө жараша колдонгон. Маселен, С. Орозбаков бул салттуу формуланын жардамы менен Манастын кайратын көрсөтсө, С. Каралаев Манастын «кан ичмеси чын кармап», кармашка даяр болуп тургандыгын көрсөтөт, Тоголок Молдо болсо анын сырткы турпатына «күмүштөй аппак жаркырап» көрүнгөн зор тиштерине көңүл бурат. Мамбет Чокморовго салттуу формула баатырдын душмандардан аскерлерин көргөндөгү ачуусунун келишин ачык берүүчү каражат катары кызмат кылат. Ошентип, айтуучулардын Манастын көрүнүшүн сыпаттоочу бир эле поэтикалык формуланы колдонгондуктарына карабастан сюжеттин ички кыймылынын мыйзамченемине көз карындылыктагы интонациялык-эмоционалдык мүнөздөгү айырмачылыктар байкалат.

Англиялык фольклор изилдөөчү Баур, мындай айырмачылыктар жөнүндө айтуу менен формуланын дайыма ырчыга толуктоо үчүн бир нерсе калтырарын» [9] белгилейт.

Кыргыз эпосу бул мыйзамченемдүүлүктү эң сонун далилдейт. Формула айтууга түрткү болуп, анын төгүп айтарын жардамчы катары кызмат өтөйт, ал эми бул формуланы айтуучу кандай өндүрөт, бул анын жеке жөндөмүнөн, мүмкүнчүлүгүнөн көз карандылыкта болот. Таланттуу айтуучу дайыма формуланы өзүнүн салттуу чөйрөсүндө сактоо менен вариациялап, толуктап колдоно алат. Кайрадан фактыларга кайрылалы; С. Орозбаков Манасты дайыма коштоп жүрүүчү жаныбарларды, канаттууларды мындайча сүрөттөйт:

Ажыдаар жыланы
Артынан сойлоп алыптыр.
Көсөө куйрук көк бөрү
Көк жал эрдин жөкөрү
Көтүнөн ээрчип алыптыр,
Алпкаракуш арбайып
Асмандан бутун салыптыр.
(Инв. № 585. 664-6.)

Саякбай Каралаевде бул формула төмөнкүчө берилет:

Кара чаар кабылан
Капталында чамынат.
Чолок көк жал арстан
Бет алдынан камынат.
Алпкаракуш зымырык
Алып кетчү немедей
Асмандан бутун салыптыр.
(11-дептер. 439-б.)

Манасты коштоп жүрүүчү укмуштуу жаныбарлар айтуучуларда ар түрдүү. Эгерде Сагымбайда Манасты ажыдаар жана жылан, көк бөрү жана Алпкаракуш жандаса, Саякбайда – кабылан жана арстан, зымырык куш жандайт. Манасчылар аларды санап көрсөтүүдө Алпкаракушу сүрөттөгөндө гана салтты бекемдейт, калган учурларда айырмачылыктар ачык көрүнөт, анткен менен эки манасчы тең өз варианттарында баатырды өзүндө байыркы уруулардын тотемдик ишенимдеринин издерин алып жүрүүчү жаныбарлар жана жаратылыш күчтөрү коштоп жүргөн дээрлик архаикалык мотивдештирүүнү сакташат.

Варианттардагы айырмачылыктарга карабастан, айтуучулар маселен, Алпкаракуш жөнүндөгү бир поэтикалык формуланы колдонуу менен жыйынтыктаганда байыркы кыргыздардын ыйык ишенимдери кайрадан реалдуулукка айланып, Манастын синонимикалык образ келип чыгат. Ушул сыяктуу салтты синонимикалык сактоо деле кайсы бир катмарларда байыркылыктын белгисин алып жүрүүгө мүмкүндүк берет. Мындай консервативдик формулалар, алардын бардык варианттарда болушунун мыйзамче-немдүүлүгү, эпостун узак мезгилдер бою айтуучулардын көптөгөн муундарынын оозунда жаңыланып, бир топ өзгөрүп кетүүсүнө шарт түзөт. Формуланын туруктуу тиби эпос жашаган региондон, бир зонанын айтуучуларынын чыгармачылыгында калыптанган салттан көз карандылыкта болушу мүмкүн. Эгерде Саякбайдан биз Тыныбектин, Чоюкенин айтуусуна жакын салттуу формуланы байкасак, Сагымбайдын эпикалык формуласы Тоголок Молдонун жана Молдобасан Мусулманкуловдун айтуусунда жүйүр кайталанат;

буга мүнөздүү мисал Сагымбайдагы Манастын портреттик мүнөздөмөсү:

Жалаяк ооз, жар кабак,
Жаагы таза, ээги узун,
Ээги калың, көзү үңкүр,
Эр мүнөзү көрүндү...
Кең көкүрөк, жайык төш,
Аркасы кең, асты кууш,
Айбаты катуу, заар жүз...
(Инв. № 585. 324-б.)
М. Мусулманкулов:
Эрди жалпак, эрди узун,
Мурду кырдач, кара сур,
Бендеде болбос мындай түр.
Жалаяк ооз, жар кабак,
Жазы маңдай, кең далы,
Чолпондой болгон көзү бар,
Кабылан шердей төшү бар...
(6-дептер, 27-б.)

Баатырдын портреттик мүнөздөмөсү, эки айтуучуда тең көрүп тургандай бирдей боёк менен тартылган, формула айтымдары окшош, баяндоонун контекстинде шакирт (мында Сагымбайдын шакирти Тоголок Молдо) формуланы өздөштүрүүдө аны бир аз башка композицияда берет. Сагымбайда да, Тоголок Молдодо да бирдей Манастын сырткы сапаттарын аныктоодо комбинациялашат: «Жалаяк ооз», «жар кабак», «жазы маңдай» (Т.М.) Баатырдын каармандыгын мүнөздөөдө синонимикалык айырмалар келип чыгат: «айбаты катуу (С.О.), «кабылан шердей төшү бар» (Т.М.).

Формулалык стилдин сезилерлик вариациялары ар түрдүү эпикалык тексттерин салыштырууда айкын байкалат. Буга типтүү мисал Манастын чоросу Бакай карыянын мүнөздөмөсү боло алат; С. Орозбаковдо (тяншандык «мектеп») жана С. Каралаевде (ысыккөлдүк «мектеп»).

Сагымбай Орозбаковдо:

Атка минсе ак жолтой,
Атышкан жоодо сан колдой,
Жортуп чыкса ак жолтой,

Жоого тийсе сан колдой...

(Инв. № 585).

Саякбай Каралаев:

Астыма салса ак жолтой,

Шерим Бакай экенсиң,

Аркама салса сан колдой,

Эрим Бакай экенсиң...

(Инв. № 538)

Мында эң туруктуу эпикалык «астыма салса ак жолтой; атышкан жоодо сан колдой» деген гана саптар сакталган, калгандары жалпы рамкада синонимдер болсо да билинерлик вариацияланат. Буга окшогон бир региондун калыптанып калган салттары башка региондун салттарынан бир топ айырмаланган вариацияларды биз Сагымбайдын жана Саякбайдын айтымында Алмамбеттин образын сыпаттоодон байкайбыз.

Айтуучулук салтта вариацияга дуушар болбой турган система болуп эсептелген эпикалык строфалар бар. Эпостун поэтикасында мындай строфалар арбын кездешет, адатта манасчылар аларды «жаттап» алып, дээрлик түрдө өзгөрүүсүз айтышат. Маселен, Манастын душман менен кармашууга бет алып турган учуру мындайча сүрөттөлөт:

Урунарга тоо таппай,

Урушарга жоо таппай,

Чайнарына таш таппай,

Үзөрүнө баш таппай...

(Инв. № 538)

Ушул эле формула Сагымбай тарабынан трилогиянын экинчи бөлүмүндө «Семетейде» да колдонулат, бирок анда Манасты эмес Семетейдин чоросу Күлчорону мүнөздөйт:

Бу Күлчоро көк жалың

Урунарга тоо таппай,

Урушарга жоо таппай,

Тиштерине таш таппай,

Кесерине баш таппай...

(Инв. М 965. 24-6.)

М. Чокморов (Чынжуухандын көп сандаган, өтө күчтүү эли жөнүндө):

Урушарга жоо таппай,
Кармашарга эр таппай.
Качырышып, урушуп
Кан төгүшөр эр таппай...
(Инв. № 215)

Бул стереотип Саякбайда бир эпизоддо Манасты мүнөздөөдө, башкасында Күлчорону мүнөздөөдө колдонулду.

Манасчы формуланы дээрлик бирдей пайдаланды, мында айырмачылык билинер-билинбес гана, анын үстүнө синонимдүү: «чайнарына-тиштерине», «үзөрүнө-кесерине». М. Чокморовдо сүрөттөө башкачараак, анын айтуусунда биринчи эки сап гана өзгөрүүсүз сакталат, кийинкилери вариацияланат. Анда жеке инсан, персонаж эмес, Чынжуу ханга тиешелүү болгон уруулардын тобу мүнөздөлөт. Көрүнүп тургандай, мындай формулалар ар түрдүү сюжеттик ситуацияда бири-бирин алмаштыра алат, чыгармачыл айтуучу аларды керектүү учурларда төгүп айтуу формасын колдоно алат, өзгөчө төгүп айтуу учурунда даяр формула айтуучуга чоң жардам берет, ал даяр образдык курулманы заматта сюжетке киргизип, айтып кетет.

Мындай айтуучулар тарабынан эркин пайдаланылган даяр формулаларды америкалык окумуштуу Мильмэн Парри «эркин вариациялануучу мотивдер» [10] деп таамай атаган. Мындай моделдер баянга мыйзамдуу салттуулукту берүү менен аны жандандырып турат. Салтты билүү, аны урматтоо, «эркин вариациялай билүү» манасчы болуп калыптануунун, анын айтканын ырахаттанып угуу мүмкүнчүлүгүнүн пайда болушунун биринчи белгиси болуп саналат. Бирок бул «эркин вариациялоо» алгачкы туруктуу формуладан келип чыгат, андан формуланын андан ары өркүндөлүшү, эстетикасы көз карандылыкта болот. Бир эле формуланын эки башка айтууда кандайча өзгөрөрүн карап көрөлү. С. Орозбаковдо Көзкаман өзүнүн уулдарына Манас тууралуу төмөнкүлөрдү айтат:

Жыгылып кетсе сүйөө бол
Жылас болгон Манаска,
Алдырап кетсе арка бол,
Кайышып кетсе калка бол.
Өңкөйүп кетсе өңкө бол,

Чөгөлөп кетсе жөлөк бол...

(Инв. № 578. 38-б.)

С. Каралаевдин айтуусунда эл өз баатыры Манас жөнүндө мындай дейт:

Өйдө чыксак Манасты

Өбөк кылып алалы,

Ылдый түшсөк Манасты

Жөлөк кылып алалы...

Арстаның Манас көк жалдын

Ал-абалын сурай жүр,

Өйдө чыксак өбөк бол,

Өлүмгө орток Акбалта

Ылдый түшсөк жөлөк бол.

Каканга барса караал бол,

Берек Балта бараан бол!

(Инв. № 536. 200-б.)

Эки учурда тең манасчылардын бир эле формуланы баяндалып жаткан окуяларга ылайык шоокум берүү менен эркин вариациялагандыгы көрүнүп турат. Стереотип бул жерде башталгыч чекит катары кызмат кылат, ага таянуу менен айтуучу эпостун андан аркы окуяларын өзүнүн поэтикалык мүмкүнчүлүгүнө жараша өнүктүрөт. Эгерде Сагымбай синоним зат атоочторду (арка, калка, жөлөк) түз градациялуу өнүктүрүү менен бирге, Саякбайдагы градация менен бирге эле формуланын синонимикасын ачуу аркылуу аны сюжеттик коллизиянын түйүнү болгон Кокон, Бээжин шаарларын эскерүү жана Акбалтага кайрылуу менен конкреттештирет.

Бул мисал формуланын эркиндигин жана вариациялануусунун айкалышын ачык көрсөтүп турат. Ошентип, формула – катып калган модель эмес, кыймылдуу, тез-тез жаңыланып жана толукталып туруучу, эпостун поэтикалык бирдиги, ошону менен бирге анын айланасында, түпкү тамырында (ядросунда) ар түрдүү окуялар өнүктүрүлүп отурат. Формула өзүнүн мааниси боюнча музыкалык аспапты элестетет, кимдир бирөө ошол аспапты чыгармачылык менен пайдаланса ошондо гана күүнүн ажары, уккулуктуу ачылат.

Формулаларды пайдалануу – бул «оозеки айтуу учурундагы чыгармачылык» аткаруу ырчы үчүн чыгарма-

чылык процесс менен дал келет [11]. Ошентсе да «чыгармачылык эргүүнүн чеги бар, эгерде айтуучу салттан өтө алыстап чыгып кетсе мындай алыстоолор дээрлик эч качан кийинки айтуучулар тарабынан колго алынбайт. Бирок айтуучу тапкан жаңы чыгармачылык ыкма зор көркөмдүккө ээ болсо, айтуучулардын кийинки мууну анын салт катары кабылдап улантышы мүмкүн. С. Орозбаков сүрөттөгөн Манастын сырткы портрети эпостун салтына манасчы киргизген жаңы салым деп толук укукта атоого болот: ал «Манасты «асман менен жердин тирөөсү», «ай менен күн», «ай алдында дайранын толкуну», «абадагы булуттун салкыны» менен салыштырат. С. Орозбаковдун шакирти М. Мусулманкулов Манастын бул эң сонун портреттик мүнөздөмөсүн салттуу формулалык стиль катары кабыл алат. Сагымбайдын салтын улантуу менен Манас баатырдын образын сүрөттөөнү башка тектеш салыштыруулар менен толуктайт: Манас «аңырайган капчыгай алкымына», «ажыдаарга», «кыш ызгаарына» акырында «ак Мустава ак динине» салыштырылат. Көрүнүп тургандай, эгерде айтуучу өз кошумчаларын эпостун бүткүл турпаты, көркөм курулушу менен органикалык түрдө байланыштыра алса, ал жаңы салттын жаралышына өбөлгө түзөт. Эпосто Манас баатырды гана мүнөздөөдө колдонулуучу формулалар бар, мындай шаблондорго Сагымбайдан алынган төмөнкү үзүндү кирет:

«Манас, Манас дегенде,
Барбая калат экенсиң.
Чала үйлөнгөн чаначтай
Дардая калат экенсиң...
(12-дептер, 228-б.)

Саякбайда:

Манас десе барбайдың,
Сууга салган чаначтай
Барбалаңдап дардайдың...
(Инв. № 537, 7996.).

Ч. Валиханов жазып алган вариантта Алмамбет Манаска кайрылат:

Үйлөп койгон чаначтай
Мынча неге дардайдың...

Биз көрүп тургандай эң мурда жазылып алынган Ч. Валихановдун вариантында стереотип кийинки варианттардагыдай кеңири формага ээ болгон эмес. Сагымбайда бир тектүү «барбая, дардая» сөздөр – вариациялоо менен жыйынтыктуу формулалык төрт саптар түзүлөт, аны кийинки айтуучулар да жолдойт, бирок бардыгында тең негизги баштапкы уютку «барбая, дардая», «үйлөнгөн чанач» менен айкалыштырылат. Өзгөрүлмөлүү бөлүктөрү канчалык вариацияланбасын туруктуу уютку өзүнүн бузулбастыгы, өз алдынчалыгы менен бекемделип кайталанат.

Манастын сырт келбетин сыпаттоодогу формулалык бирдиктердин жогорудагы көрсөтүлгөн бардык түрлөрү ошол эле мыйзам ченемдүүлүктөрдө баатырдык буюмдарын, курал-жабдыктарын, кийимин сыпаттоодо көрүнөт; эпостогу бул материалдык дүйнө дайыма салттуу. Манастын кийими, анын аколпогу, баатырдык көрүнүшү эпикалык гиперболизацияга ээ болот. В. Радлов жазып алган вариантта:

Каныкейге айта бар
Ай көрөөкө торгой көз,
Жакасы алтын, жеңи жез,
Каранын огу жакпаган,
Бараңдын огу батпаган,
Келтенин огу келбеген
Аколпок деген токум бар.

Балык манасчынын анын уулу Нармантайдан жазылып алынган вариантында:

Чопкут деген жаныбар
Бараңдын огу батпаган
Келтенин огу кеспеген
Найза сайса үзбөгөн
Кылыч чапса кеспеген... [12]

М. Мусулманкуловдун варианты:

Сыр бараң атсаң ок өтпөйт
Табылгы жаксам чок өтпөйт.
Боюн узун ченеген,
Ичине болот эгеген
Ичи жибек, тышы боз,
Бадана өңдүү торгой көз

Бараңдын огу батпаган.
Каныкей жасап олпокту
Кан Манаска сактаган.
Кылыч чапса кеспеген,
Найза сайса тешпеген...
(8-дептер, 1402, 1424-б.)

С. Каралаевдин варианты:

Баягы, жакасы алтын, жеңи жез,
Кош бадана, торгой көз
Келеме бото, кең күрмө,
Келишимдүү ак олпок
Келеп темир мадаткан
Келтенин огун жадаткан.
Найзанын учу өтпөгөн,
Жебенин огу жетпеген,
Жеткилең катын Каныкей
Жети жыл араң эптеген...
(Инв. № 542, 2668-б.)

Эпосто эң алгачкы жазылып алынгандардан тартып (В. В. Радлов, Балыктын вариантынан үзүндү), кийинкилерине чейин (М. Мусулманкулов, С. Каралаев) Манастын аколпогун сүрөттөөдө ырдын саптардын структуралык негизи сакталат: «жакасы алтын, жеңи жез» жана айрым чакан вариациялар менен «кош бадана», «торгой көз», «бараңдын огу батпаган, келтенин огу кеспеген», «найза сайса үзбөгөн, кылыч чапса кеспеген» деген саптар, Көрүнүп тургандай, манасчылар Манастын ок өтпөс аколпогун сы-паттоонун даяр формулалык, структуралык негизине ээ болуу менен аны мүмкүн болушунча өз устатынын формуласына жакыш кылып берүүгө аракеттенет, бирок бул кээ бир учурларда манасчынын жеке маанайынан, эмоцияларынан, бул туруктуу структуралык бирдикти өзүнүн оозеки айтуусуна ыкташтырып кошо билүүсүнө көз каранды болот. Балыктын бизге жеткен үзүндүсүндө, «аколпок» В. Радлов жазып алган вариантта, М. Мусулманкуловдо жана С. Каралаевдегидей кеңири сүрөттөлбөйт. Акыркылар аколпоктун жасалышын Каныкейдин аты менен анын укмуштуудай уздугу, чеберчилиги менен байланыштырышат, ал эми М.Мусулманкуловдо аколпокту даярдоо

процесси кошумча штрихтер менен деталдаштырылат: маселен, Каныкей аколпоктун «боюн узун ченеген, ичине болот эгеген, ичи жибек, тышы боз» кылган. Ошентип ар бир айтуучу аколпокту сүрөттөөнүн даяр формуласын уютку катары кабылдайт да, ага өзү эргип айткан учурда жаңы штрихтер, толуктоолор киргизүү мүмкүн.

Ушундай эле бекем логикалык мыйзамченемдүүлүктө Манаска тиешелүү башка буюмдар да сыпатталат. Анын дүрбүсүн мындайча сүрөттөлөт:

С. Орозбаков:

Айнек оозу кызарган,
Алты имерип чойгондо,
Кылабына койгондо
Бир жарым кез узарган
Тиктегенин өлтүргөн
Алты күндүк жолдорду
Абыдан чындап караса
Аркан бою келтирген.
(12-дептер, 141 – 142-б.)

М. Мусулманкулов:

Айнеги сынып калганда
Алтымыш уста өтөгөн...
...Алты күндүк жол болсо
Адамдын өңү көрүнгөн
Түнүндө салса дүрбүнү
Айнегинде жандардын
Алтымыш түрү көрүнгөн,
Күндү карап салганда,
Күн шаркырап келүүчү,
Күн эсебин билүүчү,
Чаңды чаңга бөлүүчү,
Айчылыктан, күнчүлүк
Адамды таанып көрүүчү,
Чарайна менен чаптаган,
Башка киши таппаган.
Түбү алтын баректүү,
Өзү жакут айнектүү,
Күндүзү жылдыз көрүүчү
Күн батканда эр Манас

Жылдызды бирден бөлүүчү
Алты күндүк душманды
Алыстан Манас көрүүчү...
(9-дептер, 1577-б.)

Актан Тыныбеков:

Кетмен ооз, кең дүрбү,
Кере кулач чоң дүрбү
Он эки бурап жандырган,
Озуна жакут салдырган.
(Инв. № 988, 224-б.)

Сагымбайда дүрбүнү сүрөттөгөн салттуу формула Мусулманкуловго караганда бир кыйла так жана кыска. Мусулманкуловдун стили көбүрөөк деталдашкан, көбүнчө формуланын туруктуу чектери жылдырылып берилет, формуланын айрым штрихтери деталдаштыруунун эсебинен жүргүзүлөт. Эгерде Сагымбайда дүрбү алты күндүк жолду 5-6 метрге жакындатып көрсөтсө, М. Мусулманкуловдо «алты», «алтымыш» деген сандарды традициялуу кайталоо менен дүрбүнүн түндө да көрсөтсө, күндү жана жылдыздарды жакындата аларына көңүлдү бурат, Манасчы андан ары дүрбүнүн сырткы жасалгасын майдалап мүнөздөйт: булгаары кап, түбү алтын, жакут салынган. Актан Тыныбековдо, атактуу Тыныбек манасчынын уулунда, дүрбүнүн өтө зор көлөмү гана сүрөттөлөт, ошону менен бирге, Мусулманкуловдогудай эле дүрбүгө жакут салынгандыгын белгилейт. Мындан Мусулманкуловдун устаты Сагымбайдын айтуучулук ыкмасын өздөштүрүү менен бирге эле эпосту айтуунун дагы бир башка стилдик ыкмасын да үйрөнгөндүгүн байкоого болот. Ушундан улам төмөнкү жыйынтык чыгарса боло турган – Мусулманкулов бир нече салтты өзүнүн айтуусуна сиңирип алуу менен бирге жеке өзүнүн сүрөттөөсүн жараткан десек болот.

Ушундай эле мыйзамченемдүү вариацияда доолбасты сыпаттоочу формула да берилет. Эки варианты салыштырып көрөлү.

М. Чокморовдо:

Доолбасты чабышып
Желим менен чаптаган,
Тышына алтын каптаган,

Ичине кош чарайна каптаган.
...Пил терисин ийлеткен
Мындай кылган доолбас
Чымын тийсе зыңк эткен
Камчы тийсе заңк эткен...
(Инв. № 214, 4-дептер, 44-б.)

С. Каралаевде:

Эсенкандын доолбас
Канатында белгиси
Өзү билдин териси
Жезге чоюн каптаткан,
Алтын тактын түбүнө
Кароолун коюп сактаткан.
Көчүгү жоон, үч кучак
Үйдөй чокмор колго алып,
Камынып чабат балбаны
Үнү угулбай дүңгүрөп,
Кулактын чыгат далдалы...
(Инв. № 537, 507-б.)

Эки учурда тең айрым тектеш саптар гана, же Б.П.Путаловдун сөзү менен айтканда, «таяныч элементтер» [13] гана кайталанат: бил терисин ийлеткен (М.Ч. жана «өзү билдин териси» (С.К.), ошондой эле: «тышына алтын каптаткан» (М.Ч.), «жезге чоюн каптаткан» (С.К.) доолбастын үнүнө байланыштуу касиеттер эки манасчынын жеке ыкмаларына карата өзгөчөлүктө айтылат. Эгерде М.Чокморовдо доолбас чымын тийсе зыңк этери белгиленсе, С.Каралаевде тескерисинче Манастын жоосу Эсенкандын сарайындагы доолбастын кулакты жарган катуу үнү белгиленет. М. Чокморовдун вариантында барабан кыргыздыкы, С. Каралаевде душмандыкы болуп берилет. Ошентсе да ар түрдүү сюжеттик ситуацияда манасчылар вариациялар менен болсо да белгилүү формуланы карманышат, ал болсо ар бир айтуучуга доолбас темасын өз алдынча өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Ошентип кээ бир учурда формула манасчынын айтуусунда туруктуу, өзгөрбөс өлчөм катары катышса, кээде ал ар түрдүү вариацияларга дуушар болот.

«Жеке стихия (Гильфердитдин аныктамасы) [14] көбүнчө манасчынын айтуучулук ыкмасынан көз каранды

болот: кээ бирлери өзүнүн устатынын текстин тутуп, салттуулуктун чегинен чыкпоого аракет жасашат, башкалары формулага таянуу менен салттуу баянды курууга катышат. Айрым импровизациялык четөөлөргө жол беришет. Эпосту айтуунун мындай экинчи катардагы айтуучуларын Пидел Рамон Менендес эпикалык мурасты жаратуучулар жана сактоочуларга киргизип мындай деп белгилейт: «ырды эске тутуусу боюнча аткаруучу жана кайталоочу ырчылар ага өмүр берет, алар салттуу ырдын скелети, дени, каны жана жаны... Бир сөз менен айтканда оозеки салттуу ыр варианттарда жашайт, кайра иштеп чыгууда өнүгөт жана жашарат» [15].

Бирок эң туруктуу өлчөмдөр катарында аталган формулаларга көбүнчө мезгил менен такшалып, чегеленген сөз түрмөктөрү кирет, аларды кандай гана таланттуу манасчы болбосун оңой өзгөртүүгө да, башка вариацияларды кошууга да мүмкүнчүлүк болбой калат, мындай формулалар айтуучунун эсине, ташка тамга баскандай, эсинде сакталат, көбүнчө өзгөрбөйт, ушул типтеги формулалар туруктуу поэтиканын турпатын жоготпойт. С. Каралаев жана С. Орозбаков суу ташкынынын картинасын тартып эки башка дарыяны сүрөттөөдө (С. Каралаев – Үргөнчтү, С. Орозбаков – Орконду) дээрлик сөзмө-сөз окшош образдык каражаттарда пайдаланышат:

С. Каралаев: (Үргөнч дарыясы)

Карагай менен сал агып,
Кайың менен тал агып,
Үйөр болуп жайылып,
Чет-четине урунуп...
Үстүнөн көбүк жалбырап...
Түбү менен үйдөй таш
Түгөл агып калдырап...
(Инв. № 552)

С. Орозбаков (Оркон дарыясы)

Капкара болуп ыраңы,
Кан жыттанып жошулуп...
Карагайы, тал агып,
Кайың менен сал агып,
Караргандын баары агып,

Үстү жагы көбүктөп
Үйөр жүрүп алыптыр,
Үзүктөй таштар үстүндө,
Күлдүрүктөп агып калыптыр ...
(Инв. № 584)

Мисалдан көрүнүп тургандай, эки манасчы тең туруктуу стилистиканы кармануу менен суунун киришинин дээрлик дал келишкен сүрөттөлүшүн тартышат. Алар бири-биринен көз карандысыз, салттуу формуланын жардамы менен, кирип жаткан суунун картинасын көз алдыга тартышат. Качандыр бир кезде белгисиз манасчы ылайыктуу жана көркөм жараткан эпикалык көрүнүштү кийинки улантуучулар ошол бойдон кабыл алат, албетте оозеки айтуудагы сөзсүз боло турган анча-мынча четтөөлөр менен чагылдырышат. Бул жерде Гильфердингдин «айтуучунун аң-сезиминин өзү, анын мураска карата мамилеси консервативдүү»... [16] деген жыйынтыгына ынанбай коюуга болбойт. Мындай консервативдүүлүк ийгиликтүү табылган формуланын жашоосун узартып, ага бир баяндан экинчи баянга көчүп жүрүүгө мүмкүндүк түзөт. Кыргыз эпосундагы мындай формуланын бири болуп таңдын атканын сүрөттөө эсептелет, В. Радлов жазып алган вариантта:

Таң түңкүйүп атканда,
Тараза жылдыз батканда...
М. Чокморовдо:
Тараза жылдыз батканда...
Таң агарып атканда...
(Инв. № 214. 325-б..)

С. Каралаев:

Тараза жылдыз бириндеп
Бирөө калбай батыптыр,
Жакып ыргып турганда
Таң кашкайып атыптыр,
Жерге жарык тийиптир...
(Инв, № 536. 131-132-б.)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, В. В. Радлов үзүндү жазып алган белгисиз манасчы жана М. Чокморов салттуу формуланы аларга чейин кандай түрдө болсо, ошол бойдон так кайталашат, ал эми С. Каралаев салтты өзүнө тиешелүү

ыкмадагы төкмөчүлүктө чагылдырат. Каралган формуланы ал эки бөлүккө бөлөт да, биринчи строфага «тараза жылдыз» бириндеп, бирөө калбай баткандыгын, Жакып жөнүндөгү сюжетти, анын уулдуу болору жана торучаар бээнин кулундары жөнүндө алдын-ала аян берүүчү түш көрүүнү кошот. Андан соң Саякбай угуучуну кайра формулага алып келет: «таң кашкайып атыптыр, жерге жарык тийиптир». Ошентип бир учурда биз салттуу формуланын нак өзүндөй колдонулушу, экинчисинде айтуучунун аны жаңы штрихтер, жаңы мазмун менен толуктап колдонулушун көрөбүз. Формула бул жерде уста идиш жасоо үчүн даярдаган чопого окшойт. Айрымдар формуланы так сакташат, башкалар үчүн болсо ал баянды айтууда чыгармачыл өнүктүрүү үчүн таяныч чекит болуп саналат. Мындан байкалып тургандай ар бир айтуучу салттуу сюжетти туруктуу классикалык үлгүгө жакын, так берүүгө аракеттенет, бирок ар бир эле айтуучу бул үлгүнү тутуп, же эпостун салттуу текстин өнүктүрүп, толуктап, байыта албайт.

Анткени даярдоону сүрөттөгөн формуланы, ар түрдүү манасчыларда анын канчалык өзгөргөндүгүн, кыскарганын, толуктаганын, атап айтканда, ысык-көлдүк жана түштүк региондук манасчыларынын чыгармачылыгында карап көрүү кызыктуу. Ч. Валихановдун жазып алган вариантында актинтени чолок уста Дархан жасайт:

Шондо көөрүгүнө чыдабай
Көк букалар союлду,
Көмүрүнө чыдабай
Толгон-токой жоюлду,
Эми сууга чыдабай
Кыска суулар соолуду.
Канга салса кылт этпес
Сууруп алса жылт этпес [1].

Актан Тыныбеков:

Көмүрүнө чыдабай,
Көңкү токой жоюлган.
Көөрүгүнө чыдабай,
Көп букалар союлган.
Сугатына чыдабай,
Суук башат соолгон.

Төкөр уста Бөлөкбай,
Төрт ай жатып жасаган.
Уруулуу уста чыгарган
Уу албарска сугарган
Караңгыда суутса,
Кызыл оттой кызарган.
Капырды көздөй шилтесе,
Аркан бою узарган.
Шилтегенде баш кескен...
(Инв. № 988-а. 215-б.)

Жаңыбай Кожеков:

Кыйпат Манас барында,
Кылыгың кооз болсун деп,
Белегине кестирип,
Билдин сөөгүн саптаган.
Кыны кооз болсун деп,
Өткүр албарс сыртына
Өтөгүндүн терисин
Өз сыртына каптаган.
Өжөр манас тирүүндө
Өткүр кайра батпаган.
Каны жок кынга сыйбаган
Сугатына чыдабай,
Суук башат соолуган.
Көмүрүнө чыдабай
Көңкү токой кыйраган.
Көөрүгүнө чыдабай...
(Инв. № 32. С. 1103-1104)

С. Каралаев:

Оңго, солго шилтесең,
Булактай агат кара кан.
Кыйкырып кындан чыгарсам,
Канга мыктап койбосом
Катса кынга түк кирбейт,
Кызыгып кындан чыгарсаң,
Кан сорбой куру тим жүрбөйт
Асмандан түшкөн алты курч
Кайыштан кылыч табылган.
(Инв. № 538. 65-б.)

Ошентип, биздин алдыбызда Манастын канжарынын даярдалышын сүрөттөөчү бир формуланын төрт вариациясы. Саякбайдык вариациясынан тышкары бардык вариацияларда канжарды даярдоо процесси туруктуу (стабилдүү) берилген: ал үчүн канча суу, көмүр, токой өгүздөр кеткендиги айтылат. А түгүл эң эскй деп эсептелген Ч.Валихановдун жазып алган вариантында бул формула өзгөрүлбөй толук сакталган. Ал түндүк регион менен тыгыз байланышпаган түштүк манасчыларынын маселен, Ж. Кожековдун айтуусунда да сакталган. Ал эми түндүк манасчыларынын түздөн-түз чыгармачылыгын улантуучу С. Каралаевде канжардын даярдоо формуласы жок, анда канжар Манаска асмандан түшөт. С. Каралаевдеги канжардын касиеттерин сыпаттоо Ж. Кожековдун варианты менен үндөшөт: «өжөр Манас тирүүндө, өткүр албарс кынына кайра батпаган, каны жок кынга сыйбаган» (Ж. Кожеков: «канга мыктап тойбосо, катса кынга түк кирбейт, кызыгып кындан чыгарсаң кан сорбой куру тим жүрбөйт» (С. Каралаев). Көрүнүп тургандай С. Каралаев тарабынан канжардын касиетин сыпаттоочу чоң формуланын экинчи бөлүгү камтылган, ал эми биз атаган манасчылардын бардыгында бул формуланы толук, кеңири түрдө чагылдырат.

С. Каралаевде формуланын кыскарган түрү гана эмес, мотивдин өзгөрүшү байкалат. Эгерде аталган манасчыларда канжар (кылыч ж.б. – ар кайсы айтуучуларда курч курал ар башка аталат, (чолок уста Дархан) (Ч.Валиханов) же чолок уста Бөлөкбай (А. Тыныбеков), же жөн эле усталар (Ж. Кожеков) даярдаса, С. Каралаевде канжарды жасоонун мотивировкасынын негизи кескин өзгөртүлгөн, анда жөн гана өзгөртүү эмес, идеологиялык, элдин турмушуна тереңдеп кире баштаган ислам дининин таасири байкалат. Мында биз эпостун жашоо процессинде ар түрдүү мезгилдик таасирлердин астында салттар же такыр жоготулуп, же башка версия менен алмашыларынын мисалын көрүп турабыз. Бирок бул эски формула, анын мазмуну таптакыр жок болуп кетет дегендик эмес, кээде ал өзү региондо эмес, башка региондордо да эпостун кийинки варианттарында күтүүсүздөн кайра жаралат. Эпостун жашоо жөндөмдүүлүгү аны бир же бир нече эмес, ар түр-

дүү талант, шыктагы манасчылардын бүтүндөй топторунун улантып, жаратып, кайталап жана аткарып келгендиги менен шартталат. Ар бир доордун мезгилдик өзүнүн кайталангыс манасчылары болгон жана эгерде кайсы бир жерде, кандайдыр бир себептер менен айрым мотивдештирүү сызыктары түшүп калып, кыскартылып, өзгөртүлүп калса, анда алар башка манасчылардын баянында кайра жанданып сюжеттик курулушунда кайрадан өз ордун табат. Кээде мурда жашап келген формула, сюжет дарексиз жоюлган учурлар да бар. Эпостун жашоо процессинде кайсы бир линиялар, мотивдер мыйзамченемдүү өлүп жок болот, алардын айрымдары эскирген, архаикалык элементтер катары; же башкалары манасчылардын индивидуалдуу табити, унутчаактыгы, тажрыйбасыздыгына байланыштуу өз өмүр сүрүүсүн токтотот. Натыйжада кайсы бир жерде айрым бир бөлүк түшүп калып, эгер аны башка региондордо колго албаса, ошол бойдон эсептен чыгып кетүүсү мүмкүн. Бул планда мындан бир аз мурда манасчы Мамбет Чокморовдун оозунан жазылып алынган, вариант кызыгууну туудурат. Андан Манастын жети атасынын өмүр баяны жана кыргыздардын өз жеринен аргасыз көчүшүнүн толук сюжети сакталган. Мындай сюжет азырынча бизге белгилүү варианттардын биринде да кездешпейт. М.Чокморовдун вариантында Манастын өзүнүн жасаган иштери менен үзгүлтүксүз байланышта болгон, мурда жоготулуп коюлган бөлүк бактыга жараша кокусунан сакталып калган болуусу мүмкүн. Мамбеттин эпос айтуу белгилүү манасчы анын абасы Доңузбайдан мурас тап калганы бизге белгилүү, ал эми Доңузбай болсо Тыныбектен таалим алган Тыныбек болсо атактуу манасчы Назардын шакирти болуп эсептелет. Балким ысыккөлдүк манасчылардын айтымында Чокморов Манастын ата-бабалары жөнүндө айткан сюжет бир учурда кеңири баяндалган болуу керек. Кийинчерээк, бара-бара бул сюжет не бир себептерден унутулуп калууга мүмкүн. Эпостун монументалдуу көлөмү, Манастын өзүнүн эрдиктерине негизги көңүлдү буруу менен кээ бир сюжеттерди кыскартууга түрткү болгондур. Биздин оюбузча, Пидель Рамон Менендестин узакка жашаган ар бир ыр «бир нече прототип

ке ээ болот» деген корутундусу туура, алардын бири аны жараткан «айтуу-чунун үнү менен бирге жок болот, башкалары тигил же бул айтуучулардын илип алуусу менен жашоосун улантып, кайталап аткарууда салттуу болуп калат, б.а. жекече чыгармачылыктын натыйжасы жаңы коллективдүү прототипке айланат, ал өз кезегинде эгерде жаңы иштелип чыгууда жаңыланган булагын таппаса эскирип өлөт» [18].

Ошентип, Манастын сырткы портретинин, анын иштеринин, чоролорунун портреттеринин анализи, буюмдарынын сыпатталышы, жаратылыш кубулуштарынын сүрөттөлүшү ж.б. көптөгөн сюжеттер манасчылардын өз репертуарында даяр салттуу шаблондордун белгилүү бир тобуна ээ экендигин айтып турат.

Биз көргөзгөн эс тутумдун тарыхый коду (түйүнү) өз ичине көбүнчө эң байыркы, бизден алыс калган бирок так айтылган поэтикалык табылганы алып жүрөт, алар айтуучулардын эпикалык эс тутумунда кайра жаралып, жаңырып турат жана Б. Лорд тарабынан «тексттин демейдеги туруктуулугу» [19] деп туура аталган.

Жыйынтыктап айтканда, манасчылардын айтуучулук бири-бирин улантуучулугу биринчи кезекте сюжеттик формуланы өздөштүрүү аркылуу ишке ашат, ал эми формула мезгилдин таш болуп каткан, эпостун андан ары жашоосуна мүмкүндүк берүүчү мөөрү. Формула – бул бекемдиктин «коду», эпостун туруктуулугунун жана сакталышынын негизи.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдырахманов Ы. Манасчы Балыктын өмүр баяны..., 11-бет.
2. Мактоо. Элден жыйналган. КРУИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. № 1838. 3-20-бет. Мындан ары мисалга алынган тексттердин инвентардык номерилери жана беттери берилет.
3. Балыктын Айтике менен айтышы. КРУИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. № 312. 10-13-беттер.
4. Караңыз: Рахматуллин К. Творчество манасчи. В кн.: «Манас» – героический эпос киргизского народа». – Фрунзе: Илим, 1968. С. 88.

5. Абдырахманов Ы. Шапактын өмүр баяны. КРУИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. № 495. 9-бет.
6. Тыныбектин өмүр баяны. КРУИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. № 222. 13-бет.
7. Абдырахманов Ы. «Манас» тууралуу билгендерим. КРУИАнын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 811. 16-17-беттер.
8. Гацак В. М. Эпический певец и его текст. Текстологическое изучение эпоса. – М.: Наука, 1971. С. 45.
9. Гацак В. М. Эпический певец и его текст. – В сб.: Текстологические изучения эпоса. – М.: 1971. С. 24.
10. Караңыз: Пидель Ромон Менендес. Югославские эпические певцы в Западной Европе. Известия АН СССР, серия литературы и языка, 1966. XXV. Вып. 2. Март-апрель.
11. Пидель Ромон Менендес. Югославские эпические певцы...
12. Мактоо. Элден жыйналган. КРУИАнын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1838. 12-б.
13. Искусство былинного певца. – В сб.: Принципы текстологического изучения фольклора. – М.– Л., 1966.
14. Путилов Б. П. Искусство былинного певца..., 225-бет.
15. Пидель Ромон Менендес. Югославские эпические певцы и устный эпос в Западной Европе... С. 112-113.
16. Путилов Б. Н. Искусство былинного певца..., 225-бет.
17. Маргулан А. Шокан жана «Манас». – Алматы, 1971. 157-158-беттер.
18. Пидель Ромон менендес. Югославские эпические певцы... С. 113.
19. Пидель Ромон Менендес. Югославские эпические певцы...

«МАНАС» ЭПОСУНА БАЙЛАНЫШТУУ НЕГИЗГИ СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. – Фрунзе, 1981.

Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун эпикалык формулалары. – Бишкек, 1997.

Абдулкадыр Инан. «Manas» Destani Uzerine Notlar/ Turk dili Arastirmalari. Belleten. Ankara 1960.

Абрамзон С. М. Очерки культуры киргизского народа. – Ф., 1946.

Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – М., 1971.

Айтматов Ч. Т. «Манас» – эпос океан. Басмага даярдаган А.Акматалиев. – Бишкек, 1994.

Ауэзов М. О. Мысли разных лет. – Алма-Ата, 1961.

Алп манасчынын элеси. Коллектив. Басмага даярдагандар: О.Исмаилов, А. Акматалиев. – Б., 1994.

Бегалиев С. К вопросу о поэтике эпоса «Манас». – Ф., 1966.

Вернштам А. Н. Великое наследие киргизского народа. – Ф., 1945.

Богданова М. И. Об эпосе народов советского Востока. – М., 1960.

Валиханов Ч. Ч. Сочинение. – СПб., 1904,

Жайнакова А. «Манас» эпосундагы патриархалдык феодалдык мамилелер. – Б., 1997.

Киргизский героический эпос «Манас». – М., 1961.

Кыдырбаева Р. З. Генезис эпоса «Манас». – Ф., 1980.

Кырбашев К. «Манас» эпосунун стили. – Ф., 1983.

Мамыров М., С. Каралаевдин «Манас» эпосунун идеялык көркөмдүк өзгөчөлүгү. – Ф., 1962.

«Манас». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 1-китеп. Башкы редактор Ч. Т. Айтматов. Басмага даярдап, сөздүгүн түзгөн С. Мусаев. – Ф., 1978.

«Манас». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 2-китеп. Басмага даярдап, сөздүгүн түзгөндөр: К. Кырбашев, Ж. Мусаева, Р. Сарыпбеков, О. Сооронов. – Ф., 1980.

«Манас». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 3-китеп. Басмага даярдап, сөздүгүн түзгөн С. Мусаев. – Ф., 1981.

«Манас». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 4-китеп. Басмага даярдап, сөздүгүн түзгөн Э. Абдылдаев. – Ф., 1982.

«Манас». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 1-китеп. Китепти басмага даярдап, сөздүгүн түзгөндөр: А. Жайнакова, Р. Кыдырбаева. – Ф., 1984.

«Манас». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 2-китеп. Китепти басмага даярдап, сөздүгүн түзгөндөр: С. Мусаев, М. Мукасов. – Ф., 1955.

«Манас». Киргизский героический эпос. Книга I. Составление и подготовка текста: Б. М. Юнусалиева, С. Мусаева, К. Кырбашева. Перевод: А. С. Мирбадалевой, Н. В. Кидайш – Покровской. – М., 1984.

«Манас». Киргизский героический эпос. Книга II. Составление и подготовка текста: Б. М. Юнусалиева, С. Мусаева, К. Кырбашева, Ж. Мусаева, Р. Сарыпбекова, О. Сооронова. Передвод и комментарий: А. С. Мирбадалевой, Н. В. Кидайш – Покровской. – М., 1988.

«Манас». Киргизский героический эпос. Книга III. Составление и подготовка текста: Б. М. Юнусалиева, С. Мусаева. Перевод и комментарии: А. С. Мирбадалевой, Н. В. Кидайш – Покровской. – М., 1990.

«Манас». Киргизский героический эпос. Книга IV. Составление и подготовка текста: Б. М. Юнусалиева, С. Мусаева, Э. Абдылдаева. Перевод и комментарии: А. С. Мирбадалевой, Н. В. Кидайш – Покровской. – М., 1995.

«Манас». Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. Академиялык басылыш. 1-китеп. Басмага даярдагандар: С. Му-

саев, К. Кырбашев, А. Жайнакова, Б. Садыков. – Б., 1995.

«Манас». Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. Академиялык басылыш. 2-китеп. Басмага даярдагандар: С. Мусаев, Р. Сарыпбеков, Э. Абдылдаев, Б. Садыков. – Б., 1995.

«Манас». Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. Академиялык басылыш. 3-китеп. Басмага даярдагандар: С. Мусаев, Р. Сарыпбеков, Э. Абдылдаев, Б. Садыков, К. Кырбашев. – Б., 1995.

«Манас». Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. Академиялык басылыш. 4-китеп. Басмага даярдагандар: С. Мусаев, Р. Сарыпбеков, Э. Абдылдаев. – Б., 1997.

«Манас». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. Академиялык басылыш. 1-китеп. Басмага даярдагандар: А. Жайнакова, Р. Сарыпбеков, С. Мусаев, Э. Абдылдаев, Б. Садыков, К. Кырбашев, О. Исмаилов, Ж. Матенова. – Б., 1995.

«Манас». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. Академиялык басылыш. 2-китеп. Басмага даярдагандар: К. Кырбашев, А. Жайнакова, Р. Сарыпбеков. – Б., 1995.

«Манас». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. Академиялык басылыш. 3-китеп. Басмага даярдагандар: К. Кырбашев, А. Жайнакова, Р. Сарыпбеков. – Б., 1998.

«Манас». Кара сөз түрүндөгү баяндама. Түзүүчү С. Мусаев. – Ф., 1986.

«Манас». Прозаический пересказ сюжета. Составили: З. Бектенов, К. Нанаев. Перевод. А. Валитовой, А. Сапожникова, Б. Кошбаева, З. Мамытбекова. – Б., 1999.

«Манас», «Семетей», «Сейтек». Краткое изложение в прозе. Составитель: С. Мусаев. Перевод С. Мусаева, А. Орусбаева, М. Рудова. – Б., 1995.

«Манас», «Семетей», «Сейтек». Кара сөз түрүндөгү үлгү. Түзгөндөр: З. Бектенов, К. Нанаев. – Б., 1999.

«Манас» – героический эпос киргизского народа. Составитель С. Мусаев. – Ф., 1968.

Маргулан Э. Шоқан жана «Манас». Алматы, 1971. Мусаев С. Эпос «Манас». – Ф., 1979.

Мусаев С. «Манас» жомогу уруу түзүлүшүнүн учурунда. – Б., 1998.

Мусулманкулов Молдобасан. «Молдобасан». Түзгөндөр: Р. Сарыпбеков, К. Абдырахманов. – Ф., 1983.

Радлов В. В. « Образцы народной литературы северных тюркских племен». ч. V. – С.-Петербург. 1885.

«Сан-Таш-140». Коллектив. – Б., 1996.

Сарыпбеков Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү. – Ф., 1977.

Хаммо А.Т. The memorial feast for Kokotay khan (Kokotayouin asi). A/ Kirgiz Epic Poem. Oxford University Press. – London. 1977

Юнусалиев Б. М. Кириш сөз. «Манас». 1-бөлүк. 1-китеп. – Ф., 1958.

«Семетей». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 1-китеп. Китепти басмага даярдагандар: Р. Сарыпбеков, К. Кырбашев. – Ф., 1988.

«Семетей». Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 2-китеп. Китепти басмага даярдагандар: Э. Абдылдаев, Р. Сарыпбеков, С. Егембердиева. – Ф., 1990.

«Семетей», «Сейтек». Кара сөз түрүндөгү үлгү. Түзгөн С.Мусаев. – Б., 1995.

Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Коллектив. Басмага даярдагандар: Р. Сарыпбеков, С. Алиев, К. Матиев. – Б., 1995.

МАЗМУНУ

РЕДКОЛЛЕГИЯДАН	3
«МАНАС» ЭПОСУ	5
«СЕМЕТЕЙ» ЭПОСУ	71
«СЕЙТЕК» ЭПОСУ	112
МАНАСЧЫЛАР	136
КЕЛДИБЕК БАРЫБОС УУЛУ	167
БАЛЫК (БЕКМУРАТ) КУМАР УУЛУ	172
ТЫНЫБЕК ЖАПИЕВ	180
ЧОЮКЕ ӨМҮРОВ	190
ШАПАК РЫСМЕНДЕЕВ	195
САГЫМБАЙ ОРОЗБАК УУЛУ	204
ЖАҢЫБАЙ КОЖЕКОВ	277
БАГЫШ САЗАНОВ	287
ЖАКШЫЛЫК САРЫКОВ	306
МОЛДОВАСАН МУСУЛМАНКУЛОВ	317
ЫСА ЖУМАБЕК УУЛУ	333
ДУНКАНА КОЧУКЕЕВ	342
АКТАН ТЫНЫБЕКОВ	353
ЫБЫРАЙЫМ АБДЫРАХМАНОВ	360
АКМАТ РЫСМЕНДЕЕВ	381
САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ	391
МАМБЕТ ЧОКМОРОВ	441
ЖУСУП МАМАЙ	453
СЕЙДЕНЕ МОЛДОКЕЕВА	472
КАБА АТАБЕКОВ	477
ШААБАЙ АЗИЗОВ	485
УРКАШ МАМБЕТАЛИЕВ	498
«МАНАС» ЭПОСУН ЖЫЙНОО, БАСТЫРУУ, ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИ	502
МАНАСТААНУУ ИЛИМИ: ПРЕДМЕТИ	598
ЖАНА БАГЫТ-ТАРМАКТАРЫ	626
МЕЗГИЛДЕР, МУУНДАР ЖАНА МАНАСЧЫ	645
АЙТУУЧУЛУК ЧЕБЕРЧИЛИКТЕГИ САЛТТЫН НЕГИЗ САЛУУЧУ РОЛУ	670
«МАНАС» ЭПОСУНА БАЙЛАНЫШТУУ НЕГИЗГИ СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР	670

Окуу куралы

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ

II том

Үчүнчү басылышы

Чыгарууга жооптуу:

филология илимдеринин кандидаты

Садыров М.

Компьютерде терген: *Аалиева А.*

Тех. редактор: *Жанышбекова А.*

Корректор: *Садыров М.*

Компьютердик калыпка салган: *Өмүров Б.*

Терүүгө 28.04.2016-ж. берилди. Басууга 29.05.2017-ж. кол коюлду.

Форматы 60x84¹/₁₆. «Мектеп» ариби.

Көлөмү 42,25 б.т. Нускасы 500.

"Кут-Бер" ЖЧК басмаканасында басылды
Бишкек ш., Медеров көчөсү, 68